

історія
Візантії
Георг Острогорський

**GESCHICHTE DES
BYZANTINISCHEN STAATES**

von

GEORG OSTROGORSKY

Dritte, durchgearbeitete Auflage

ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЇ

**ГЕОРГ ОСТРОГОРСЬКИЙ
ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЇ**

Видання 3-є, доповнене

**Переклав з німецької
Анатолій ОНИШКО**

ІБ ІНУС

642820

ЛІТОПИС
Львів 2002

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
ІМ. ВАСИЛЯ СТЕФАНКА
ПРИ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ІМ. ШТЕЙНГАРДА

62-76

63.3(0)32

ББК 63.3(0)44
УДК 94
О-78

Острогорський Г. Історія Візантії / Пер. з нім.
Анатолія Онишка. – Львів: Літопис, 2002. – 608 с.

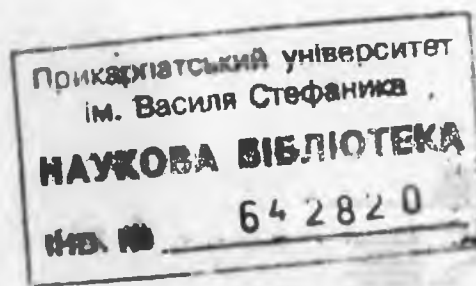
Історія Візантії Г. Острогорського – фундаментальна праця у царині візантиністики – щонайглибше відтворює розвиток візантійської держави від найдавніших часів аж до її занепаду. Народження і розквіт візантійської культури, її вплив на творення культур інших народів світу, зокрема слов'янських – центральна тема більшості розділів цієї книжки. Автор дуже повно і науково ретельно опрацював світовий досвід візантинознавства, показав його перспективність, окреслив нові завдання та ідеї для майбутніх дослідників. Книжка містить ґрунтовний огляд першоджерел, довідкової літератури, таблиці та покажчики.

Для істориків, мистецтвознавців, усіх, хто цікавиться історією та культурою Візантії, збереженням світової культурної спадщини.

Це видання здійснено за фінансової та експертної підтримки Міжнародного фонду «Відродження» в рамках спільної програми з Центром розвитку видавничої справи Інституту відкритого суспільства – Будапешт
Sponsored by the International Renaissance Foundation in the frames of joint program with the Center for Publishing Development of the Open Society Institute – Budapest

The publication of this work was subsidized by a grant from GOETHE-INSTITUT INTER NATIONES, Bonn.
Видання здійснено за підтримки німецького фонду INTER NATIONES.

Автор перекладу висловлює
глибоку вдячність усім,
хто своїми порадами сприяв
появі цієї книжки

Georg Ostrogorsky. Byzantinische Geschichte 324-1453.
© С.Н. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1996
© Анатолій Онишко, український переклад, 2002
© Михайло Москаль, проект обкладинки, 2002
© Літопис, 2002

ISBN 966-7007-43-9

З М І С Т

Список карт	VII
Покажчик скорочень	IX
Переднє слово до першого видання	1
Переднє слово до другого видання	1
Переднє слово до третього видання	2

ВСТУП. РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ПРО ВІЗАНТІЮ 5

I. ОСНОВНІ РИСИ РОЗВИТКУ РАННЬОВІЗАНТІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (324-610)

Джерела	26
1. Християнізація Римської імперії	29
2. Доба переселення народів та христологічних суперечок	48
3. Відбудова держави за Юстиніана та фіяско великих планів	62

II. БОРОТЬБА ЗА ІСНУВАННЯ ТА ВІДРОДЖЕННЯ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (610-711)

Джерела	87
1. Війни з персами та аварами. Реформи Іраклія	89
2. Період арабського нашествия. Останні роки Іраклія. Констанс II	100
3. Врятування Константинополя та заснування нового ладу. Константин IV і Юстиніан II	111
4. Падіння династії Іраклідів	122

III. ПЕРІОД ІКОНОБОРЧОЇ КРИЗИ (711-843)

Джерела	142
1. Суперництво претендентів на трон	144
2. Іконоборство та війни з арабами. Лев III	148
3. Іконоборство та війни з болгарами: Константин V	154
4. Поразка руху іконоборців та відновлення культу ікон	162
5. Візантія і Карл Великий	169
6. Реформи Никифора I та зовнішня небезпека: Візантія і Крум	172
7. Повернення до іконоборства	181

IV. ПЕРІОД РОЗКВІТУ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (843-1025)

Джерела	202
1. Світанок нової ери	205
2. Епоха кодифікації права: Василій I і Лев VI	217

3. Візантія і Симеон, цар Болгарії	235
4. Боротьба центральної влади проти сил феодалізму та розквіт культури при імператорському дворі. Роман Лакапен і Константин Багрянородний	241
5. Епоха завоювань. Никифор Фока та Йоанн Цимісій	251
6. Апогей візантійської могутності: Василій II	262

V. ВРЯДУВАННЯ СТОЛИЧНОЇ ЧИНОВНИЦЬКОЇ АРИСТОКРАТІЇ (1025-1081)

Джерела	296
1. Розклад візантійської державної системи в Середньовіччі	298
2. Внутрішньо- і зовнішньополітичний занепад	315

VI. ВРЯДУВАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ АРИСТОКРАТІЇ (1081-1204)

Джерела	329
1. Відбудова Візантійської імперії: Олексій I Комнин	332
2. Відновлення експансії Візантійської імперії та перші невдачі: Йоанн II і Мануїл I	346
3. Андроник Комнин, спроба реакції	360
4. Крах імперії	365

VII. ЛАТИННИЦЬКЕ ПАНУВАННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1204-1282)

Джерела	390
1. Формування нової системи держав	393
2. Зліт і падіння Епіру. Піднесення Нікеї	402
3. Упередень реставрації	410
4. Відновлення могутності Візантії: Михаїл VIII	415

VIII. РОКИ ДЕПРЕСІЇ ТА ЗАГИБЕЛЬ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1282-1453)

Джерела	435
1. Візантія як мала держава. Андроник II	442
2. Період громадянських воєн. Сербська гегемонія на Балканах	460
3. Завоювання Балканського півострова османами.	487
Візантія як васал Туреччини	501
4. Загибель імперії	501

Генеалогічні таблиці візантійських династій	539
Хронологічні таблиці правителів	543
Алфавітний покажчик	547

Список карт

ДЕРЖАВА ЮСТИНІЯНА 565 року. За виданням: Успенский. История Византийской империи. Т. I. С. 40.

ПОДІЛ НА ТЕМИ В МАЛІЙ АЗІЇ у VII до IX ст. За виданням: Gelzer. Themenverfassung, за ескізами автора.

ПЕРША БОЛГАРСЬКА ДЕРЖАВА. За виданням: Zlatarski. Geschichte der Bulgaren та Runciman. Bulgarian Empire та за ескізом автора.

ДЕРЖАВА ВАСИЛІЯ II 1025 року, за ескізами автора.

ДЕРЖАВА КОМНІНІВ. За виданням: Cambridge Medieval History. Т. IV, карта 42, за ескізами автора.

ПЕРІОД ЛАТИННИЦЬКОГО ПАНУВАННЯ У КОНСТАНТИНОПОЛІ, за ескізами автора.

СЕРБСЬКА ДЕРЖАВА НЕМАНЦІВ. За виданням: St. Stanojević. Istoriski Atlas.

РОЗПАД ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У XIV СТ., за ескізами автора.

ПОКАЖЧИК СКОРОЧЕНЬ

праць, що часто цитуються

- Actes de l'Athos L. Petit, B. Korablev, V. Regel, E. Kurtz, Actes de l'Athos, VV, Pril. 10 (1903), 12 (1906), 13 (1907), 17 (1911), 19 (1912), 20 (1913).
- Adontz, Basile I N. Adontz, L'âge et l'origine de l'empereur Basile I, Byz. 8 (1933) 475-550; 9 (1934) 223-60.
- Adontz, Samuel l'Armenien N. Adontz, Samuel l'Arménien, roi des Bulgares, Mémoires de l'Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres 38 (1938) 1-63.
- Alexander, Patr. Nicephorus P. J. Alexander, The Patriarch Nicephorus of Constantinople. Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire, Oxford 1958.
- Andreev, German i Tarasij I. Andreev, German i Tarasij, Patriarchi konstantinopol'skie, Sergiev Posad 1907.
- Andreeva, Očerki M. Andreeva, Očerki po kul'ture vizantijskogo dvora v XIII v., Prag 1927.
- Babinger, Beitrage F. Babinger, Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14.-15. Jahrhundert), Südosteuropäische Arbeiten 34, Brunn-München-Wien 1944.
- Banescu, Duches byzantins N. Banescu, Les Duches byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie, Bucarest 1946.
- Barišić, Čuda Dimitrija Solunskog F. Barišić, Čuda Dimitrija Solunskog kao istoriski izvori, Beograd 1953.
- Beck, Kirche H.-G. Beck, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich (Handbuch der Altertumswissenschaft XII. 2.1: Byzantinisches Handbuch II 1), München 1959.
- Benešević, Ranglisten V. N. Benešević, Die byzantinischen Ranglisten nach dem Kletorologion Philothei und nach den Jerusalemer Handschriften, BNJ 5 (1926) 97-167; 6 (1928) 143-45.
- BNJ Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher, Berlin-Athen 1920-1949.
- Bon, Le Peloponnese A. Bon, Le Peloponnese byzantin jusqu'en 1204, Paris 1951.
- Bratianu, Études hyz. G. I. Bratianu, Études byzantines d'histoire économique et sociale, Paris 1938.
- Bratianu, Privileges G. I. Bratianu, Privileges et franchises municipales dans l'Empire byzantin, Paris-Bucarest 1936.
- Brehier, Vie et Mort L. Brehier, Vie et mort de Byzance. Le Monde Byzantin I (L'évolution de l'humanité 32), Paris 1947.
- Brehier, Institutions L. Brehier, Les institutions de l'Empire byzantin. Le Monde Byzantin II (L'évolution de l'humanité 32, bis), Paris 1948.

- Brehier, Civilisation L. Brehier, La civilisation byzantine. Le Monde Byzantin III (L'évolution de l'humanité 32, ter), Paris 1950.
- Brehier-Aigrain L. Brehier et R. Aigrain, Grégoire le Grand, les États barbares et la conquête arabe (Histoire de l'Église depuis les origines jusqu'à nos jours, publ. par A. Fliche et V. Martin, t. 5), Paris 1938.
- Bury, Later Rom. Empire¹ J. B. Bury, A History of the Later Roman Empire from Arcadius to Irene (395-800), 2 Bde, London 1889.
- Bury, Later Rom. Empire² J. B. Bury, A History of the Later Roman Empire from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian (395-565), 2 Bde, London 1923.
- Bury, Eastern Rom. Empire J. B. Bury, A History of the Eastern Roman Empire from the Fall of Irene to the Accession of Basile I (802-867), London 1912.
- Bury, Admin. System J. B. Bury, The Imperial Administrative System in the Ninth Century, with a Revised Text of the Kletorologion of Philotheos, London 1911. (Neudruck NewYork s.a.).
- Bury, Constitution J. B. Bury, The Constitution of the Later Roman Empire, Cambridge 1909.
- BZ Byzantinische Zeitschrift, München 1892 ff.
- Byz. Byzantion, Bruxelles 1924 ff.
- Chalandon, Alexis I. F. Chalandon, Essai sur le regne d'Alexis I Comnène (1081-1118), Paris 1900.
- Chalandon, Les Comnènes II F. Chalandon, Les Comnènes II: Jean Comnène (1118-1143) et Manuel Comnène (1143-1180), Paris 1912.
- Chalandon, Domination normande F. Chalandon, Histoire de la domination normande en Italie et en Sicilie, 2 Bde, Paris 1907.
- Chapman, Michel Paléologue C. Chapman, Michel Paléologue, Restaurateur de l'Empire byzantin, Paris 1936.
- Charanis, Monastic Properties .. P. Charanis, The Monastic Properties and the State in the Byzantine Empire, DOP 4 (1948) 51-119.
- Charanis, Palaeologi and Ottoman Turks..... P. Charanis, The Strife among the Palaeologi and the Ottoman Turks, 1370-1402, Byz. 16 (1942/43) 286-315.
- Charanis, Short Chronicle..... P. Charanis, An Important Short Chronicle of the Fourteenth Century, Byz. 13 (1938) 335-62.
- Christophilopulos, Ἐπαρχικὸν βιβλίον A. Christophilopulos, Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον Λέοντος τοῦ Σοφοῦ καὶ αἱ συνεχεῖς ἐν Βυζαντίῳ, Athen 1935.
- C. B. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, Bonnæ 1828 sq.
- Dennis, Manuel II G. Dennis, The Reign of Manuel II in Thessalonica (1382-1387), Rom 1960.
- Diehl, Justinien Ch. Diehl, Justinien et la civilisation byzantine au VIe siècle, Paris 1901.
- Diehl, Exarchat Ch. Diehl, Études sur l'administration byzantine dans l'exarchat de Ravenne (568-751), Paris 1888.
- Diehl, Régime des themes Ch. Diehl, L'origine du régime des themes dans l'Empire byzantin, Études byzantines (1905) 276-92.
- Diehl, Venise Ch. Diehl, Une république patricienne. Venise, Paris 1916.
- Diehl, Figures Ch. Diehl, Figures byzantines I^o und II°, Paris 1925, 1927.
- Djakonov, Viz. dimy A. P. Djakonov, Vizantijskie dimy i fakcii v V-VII vv., Vizantijskij Sbornik, Moskau-Leningrad 1945, 144-227.

- Dölger, Reg. F. Dölger, Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches (Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, Reihe A, Abt. I), Teil I: 565-1025; II: 1025-1204; III: 1204-1282; IV: 1282-1341, München-Berlin 1924, 1925, 1932, 1960.
- Dölger, Finanzverwaltung F. Dölger, Beiträge zur byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. u. 11. Jahrh., Byz. Archiv 9, Leipzig-Berlin 1927.
- Dölger, Byzanz u. d. europ. Staatenwelt F. Dölger, Byzanz und die europäische Staatenwelt. Ausgewählte Vorträge und Aufsätze, Ettal 1953.
- Dölger, Byz. Diplomatie F. Dölger, Byzantinische Diplomatie. 20 Aufsätze zum Urkundenwesen der Byzantiner, Ettal 1956.
- Dölger, Paraspora F. Dölger, Παράσπορα. 30 Aufsätze zur Geschichte, Kultur und Sprache des byzantinischen Reiches, Ettal 1961.
- Dölger, Johannes VII..... F. Dölger, Johannes VII., Kaiser der Rhomaer 1390 bis 1408, BZ 31 (1931) 21-36.
- Dvornik, Legendes F. Dvornik, Les légendes de Constantin et de Méthode vus de Byzance (Byzantinoslavica supplementa I), Prag 1933.
- Dvornik, Les Slaves F. Dvornik, Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle, Paris 1926.
- Dvornik, Photian Schism F. Dvornik, The Photian Schism. History and Legend, Cambridge 1948.
- Dujčev, Proučvanija I. Dujčev, Proučvanija vŕrchŭ búlgarskoto srednovekovie, Sofia 1943.
- DOP Dumbarton Oaks Papers, Washington 1941 ff.
- EEBS..... Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν Athen 1924 ff.
- Ferjančić, Despoti B. Ferjančić, Despoti u Vizantiji i južnoslovenskim zemljama, Beograd 1960.
- Ferluga, Viz. uprava J. Ferluga, Vizantiska uprava u Dalmaciji, Beograd 1957.
- Florinskij, Andronik i Kantakuzin T. Florinskij, Andronik Mladšij i Ioann Kantakuzin, ŽMNP 204 (1987) 87-143, 219-51 ; 205 (1879) 1-48.
- Fuchs, Höhere Schulen F. Fuchs, Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter, Byz. Archiv 8, Leipzig-Berlin 1926.
- Gardner, The Lascarids A. Gardner, The Lascarids of Nicaea, the Story of an Empire in Exile, London 1912.
- Gay, Italie J. Gay, L'Italie méridionale et l'Empire byzantin depuis l'avènement de Basile I jusqu'à la prise de Bari par les Normands (867-1071), Paris 1909.
- Gay, Clément VI J. Gay, Le pape Clément VI et les affaires d'Orient (1342-1352), Paris 1904.
- Geanakoplos, Michael Palaeologus D. J. Geanakoplos, Emperor Michael Palaeologus and the West, Cambridge Mass. 1959.
- Gelzer, Themenverfassung H. Gelzer, Die Genesis der byzantinischen Themenverfassung (Abh. d. Kgl. Sachs. Ges. d. Wiss., Phil-hist. Kl. 18, Nr. 5), Leipzig 1899.
- Gerland, Lat. Kaiserreich E. Gerland, Geschichte des lateinischen Kaiserreiches von Konstantinopel, I: Geschichte der Kaiser Balduin I. und Heinrich 1204-1216, Homburg v. d. Höhe 1905.

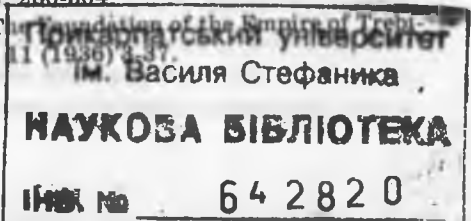
- Gibbon-Bury E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, Ed. in 7 vol. with introd., notes, appendices, and index by J. B. Bury, London 1923.
- Glykatzi-Ahrweiler, Recherches .. H. Glykatzi-Ahrweiler, *Recherches sur l'administration de l'Empire byzantin aux IXe-XIe siècles*, Bull. de correspondance hell. 84 (1960) 1-111.
- Grabar, Empereur A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin. Recherches sur l'art officiel de l'Empire de l'Orient* (Publications de la Faculté des Lettres de l'Univ. de Strasbourg 75), Paris 1936.
- Grabar, Iconoclasme A. Grabar, *L'iconoclasme byzantin. Dossier archéologique*, Paris 1957.
- Grafenauer, Nekaj vprašanj B. Grafenauer, *Nekaj vprašanj iz dobe naseljevanja južnih Slovanov*, Zgodovinski časopis 4 (1950) 23-126.
- Gregoire, Inscriptions H. Gregoire, *Inscriptions historiques byzantines. Ancyre et les Arabes sous Michel l'Ivrogne*, Byz. 4 (1927/1928) 437-68.
- Grégoire, Michel III H. Grégoire, *Michel III et Basile le Macedonien dans les inscriptions d'Ancyre*, Byz. 5 (1929/30) 327-46.
- Gregoire, Neuvième siècle H. Grégoire, *Études sur le neuvième siècle*, Byz. 8 (1933) 515-50.
- Gregoire, Epopee byzantine H. Grégoire, *Études sur l'épopée byzantine*, Revues des études grecques 46 (1933) 29-69.
- Grosse, Röm. Militargeschichte .. R. Grosse, *Römische Militargeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin 1920.
- Grumel Reg. V. Grumel, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople*, Vol. I : Les Actes des Patriarches, fasc. I: 381-715; II: 715-1043; III: 1043-1206, *Socii Assumptionistae Chalcedonenses* 1932, 1936, 1947.
- Grumel, Chronologie V. Grumel, *La Chronologie. Traité d'Études byzantine I* (Bibliothèque byzantine), Paris 1958.
- Halecki, Un empereur O. Halecki, *Un empereur de Byzance à Rome. Vingt ans de travail pour l'union des églises et pour la défense de l'Empire d'Orient: 1355-1375*, Warschau 1930.
- Hartmann, Byz. Verwaltung L. M. Hartmann, *Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien (540-750)*, Leipzig 1889.
- Heisenberg, Neue Quellen A. Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion I/III*, Sitz.-Ber. der Bayer. Akad. der Wiss., Philos.-philol. u. hist. Kl., 1922, 5. Abh.; 1923, 2. Abh.; 1923, 3. Abh., München 1923.
- Heisenberg, Palaiologenzeit W. Heisenberg, *Aus der Geschichte und Literatur der Palaiologenzeit*, Sitz.-Ber. der Bayer. Akad. d. Wiss., Philos.-philol. u. hist. Kl. 1920, 10. Abh., München 1920.
- Heyd, Commerce du Levant W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au Moyen âge*, 2 Bande, Leipzig 1923 (Neudruck).
- Honigmann, Ostgrenze E. Honigmann, *Die Ostgrenze des byzantinischen Reiches von 363 bis 1071 nach griechischen, arabischen, syrischen und armenischen Quellen* (Corpus Bruxellense Hist. Byz. III), Brüssel 1935.

- Hopf, Geschichte K. Hopf, *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf die neuere Zeit: Ersch-Gruber, Allgem. Encyclopadie der Wiss. und Künste*, Bd. 85/86, Leipzig 1867/68.
- Hussey, Church and Learning .. J. M. Hussey, *Church and Learning in the Byzantine Empire 867-1185*, London 1937.
- IRAİK Izvestija Russkogo Archeologičeskogo Instituta v Konstantinopole, 1895-1914.
- Jireček, Geschichte K. Jireček, *Geschichte der Serben I (bis 1371) und II (bis 1537)*, Gotha 1911, 1918 (Geschichte der europäischen Staaten).
- Jorga, Geschichte N. Jorga, *Geschichte des osmanischen Reiches I (bis 1451) und II (bis 1538)*, Gotha 1908, 1909 (Geschichte der europäischen Staaten).
- Kap-Herr, Kaiser Manuel H. v. Kap-Herr, *Die abendländische Politik Kaiser Manuels mit besonderer Rücksicht auf Deutschland*, Straßburg 1881.
- Každan, Derevnja i gorod A. P. Každan, *Derevnja i gorod v Vizantii IX-X vv.*, Moskau 1960.
- Kolias, Ἡανταροσία Ἰωάννου Ζ' G. Kolias, *Ἡανταροσία Ἰωάννου Ζ' ἐναντίον Ἰωάννου Ε' Παλαιολόγου* (1390), *Ἑλληνικά* 12 (1951) 34-64.
- Kornemann, Doppelprinzipat E. Kornemann, *Doppelprinzipat und Reichsteilung im Imperium Romanum*, Leipzig-Berlin 1930.
- Kornemann, Weltgeschichte E. Kornemann, *Weltgeschichte des Mittelmeerraumes von Philipp II. von Makedonien bis Muhammed*, 2 Bde, München 1948, 1949.
- Kretschmayr, Venedig A. Kretschmayr, *Geschichte von Venedig*, 2 Bde, Gotha 1905, 1920 (Geschichte der europäischen Staaten).
- Kulakovskij, Istorija J. Kulakovskij, *Istorija Vizantii I: 395-518, II: 518 bis 602, III: 602-717*, Kiev 1913, 1912, 1915.
- Kyriakides, Βυζ. Μελέται St. P. Kyriakides, *Βυζαντινὰ Μελέται II-V*, Thessalonike 1937.
- Lampros-Amantos, Βραχέα Χρονικά Σπ. Λάμπρου Βραχέα Χρονικά, ἐκδ. ἐπιμελεία Κ. Ι. Ἀμάντου (Μνημεῖα τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας Ι, 1), Athen 932.
- Laskaris, Viz. princeze M. Laskaris, *Vizantiske princeze u srednjevekovnoj Srbiji. Prilog istoriji vizantisko-srpskih odnosa od kraja XII do sredino XV veka*, Beograd 1926.
- Laurent, Notes V. Laurent, *Notes de chronographie et d'histoire byzantine, Echos d'Or.* 36 (1937) 157-174.
- Lemerle, Philippes P. Lemerle, *Philippes et la Macedoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine* (Bibl. des Ecoles françaises d'Athènes et de Rome 158), Paris 1945.
- Lemerle, Invasions P. Lemerle, *Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle*, Revue hist. 211 (1954) 265-308.
- Lemerle, Histoire agraire P. Lemerle, *Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: les sources et les problèmes*. Revue hist. 219 (1958) 32-74, 254-284; 220 (1958) 43-94.
- Lemerle, L'Émirat d'Aydin P. Lemerle, *L'Émirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur "La Geste d'Umur Pacha"*, Paris 1957.

- Levčenko, Materialy M. V. Levčenko, Materialy dlja vnutrennej istorii Vostočnoj Rimskoj imperii V-VI vv., Vizantijskij Sbornik, Moskau-Leningrad 1945, 12-95.
- Levčenko, Očerki M. V. Levčenko, Očerki po istorii rusko-vizantijskich otnošenij, Moskau 1956.
- Lipsic, Viz. krest'janstvo E. E. Lipsic, Vizantijskoe krest'janstvo i slavjanskaja kolonizacija, Vizantijskij Sbornik, Moskau-Leningrad 1945, 96-143.
- Lipsic, Očerki E. E. Lipsic, Očerki istorii vizantijskogo občestva i kul'tury, VIII-pervaja polovina IX veka, Moskau-Leningrad 1961.
- Litavrin, Bolgarija i Vizantija G. G. Litavrin, Bolgarija i Vizantija v XI-XII vv., Moskau 1960.
- Loenertz, Lettres de D. Cydonès R.-J. Loenertz, Les recueils de lettres de Démétrius Cydonès (Studi e testi 131), Città del Vaticano 1947.
- Loenertz, M. Paléologue et D. Cydonès R.-J. Loenertz, Manuel Paléologue et Démétrius Cydonès. Remarques sur leurs correspondances. Échos d'Or. 36 (1937) 271-281, 474-487; 37 (1938) 107-124.
- Leonertz, Peloponèse R.-J. Loenertz, Pour l'histoire du Peloponnèse au XIVe siècle (1382-1404), Études byzantines 1 (1943) 152-196.
- Longnon, Empire latin J. Longnon, L'Empire latin de Constantinople et la principauté de Moree, Paris 1949.
- Lot, Fin du monde antique La fin du monde antique et le début du Moyen âge (L'évolution de l'humanité, dir. par. H. Berr, 231), Paris 1927.
- Mansi J. D. Mansi, Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio, Florenz 1769 ff.
- Manojlović, Peuple de C/ple. ... G. Manojlović, Le peuple de Constantinople, Byz. 11 (1936) 617-716 (= Carigradski narod, Nastavni vijesnik 12, 1904, 1 ff.).
- Maricq, Partis populaires A. Maricq, La durée du régime des partis populaires à Constantinople, Bull. de l'Acad. Royale de Belgique, Cl. des Lettres 35 (1949) 63-74.
- Meliarakes, Ιστορία A. Meliarakes, Ιστορία του Βασιλείου της Νικαίας και του Δεσποτάτου της Ηπείρου (1204-1261), Athen 1898.
- Melioranskij, Georgij Kiprjanin .. B. M. Melioranskij, Georgij Kiprjanin i Ioann Ierusalimljanin, dva maloizvestnych borca za pravoslavie v VIII v., Petersburg 1901.
- Meyendorff, Palamas J. Meyendorff, Introduction à l'étude de Grégoire Palamas, Paris 1959.
- Michel, Kerullarios A. Michel, Humbert und Kerullarios, 2 Bde, Paderborn 1925, 1930.
- Mickwitz, Geld u. Wirtschaft ... G. Mickwitz, Geld und Wirtschaft im römischen Reich des 4. Jahrhunderts, Helsingfors 1932.
- Mickwitz, Zünfte G. Mickwitz, Die Kartellfunktionen der Zünfte und ihre Bedeutung bei der Entstehung des Zunftwesens, Helsingfors 1936.
- Migne, P. G. J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Graecolatina, Paris 1857 ff.
- Migne, P. L. J. P. Migne, Patrologiae cursus completus, Series Latina, Paris 1844 ff.
- Miklosich-Müller F. Miklosich et J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, 6 Bde, Wien 1860-1890.

- Miller, Latins W. Miller, The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204-1566), London 1908.
- Miller, Essays W. Miller, Essays on the Latin Orient, Cambridge 1921.
- Monnier, Epibolè H. Monnier, Etudes de droit byzantin: l'épibolè, Nouv. rev. hist. de droit français et étranger 16 (1892) 125-64, 497-542, 637-72; 18 (1894) 433-86; 19 (1895) 59-103.
- Moravcsik, Byzantinoturcica Gy. Moravcsik, Byzantinoturcica, I: Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker, II: Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen, 2. Auflage Berlin 1958.
- Müller, F. H. G. C. Müller, Fragmenta Historicorum Graecorum IV, V, Paris 1885, 1883.
- Mutafčiev, Istorija P. Mutafčiev, Istorija na bŭlgarskija narod, 2 Bde, Sofia 1943.
- Mutafčiev, Vojniški zemi P. Mutafčiev, Vojniški zemi i vojnici v Vizantija prez XIII-XIV v. (Spisanie na Bŭlg. Akad. na Naukite 27), Sofia 1923.
- Neumann, Weltstellung C. Neumann, Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor den Kreuzzügen, Leipzig 1894.
- Niederle, Manuel L. Niederle, Manuel de l'Antiquité Slave, Paris 1926.
- Nikov, Turskoto zavladevane P. Nikov, Turskoto zavladevane na Bŭlgarija i sadbata na poslednite Ŗišmanovci, Izvestija na Istor. Družestvo 7/8 (1928) 41-112.
- Norden, Papsttum und Byzanz .. W. Norden, Das Papsttum und Byzanz. Die Trennung der beiden Mächte und das Problem ihrer Wiedervereinigung bis zum Untergange des byzantinischen Reiches, Berlin 1903.
- Ostrogorsky, Steuergemeinde.. G. Ostrogorsky, Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches im 10. Jhrh., Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsg. 20 (1927) 1-108.
- Ostrogorsky, Bilderstreit G. Ostrogorsky, Studien zur Geschichte des byzantinischen Bilderstreites, Breslau 1929.
- Ostrogorsky, Querelle des Images G. Ostrogorsky, Les débuts de la Querelle des Images, Mélanges Ch. Diehl I (1930) 235-55.
- Ostrogorsky, Chronologie G. Ostrogorsky, Die Chronologie des Theophanes im 7. und 8. Jahrh., BNJ 7 (1930) 1-56.
- Ostrogorski, Avtokrator G. Ostrogorski, Avtokrator i Samodržac, Glas Srpske Akad. 164 (1935) 95-187.
- Ostrogorsky, Feodalite G. Ostrogorsky, Pour l'histoire de la feodalité byzantine. Traduction française de H. Grégoire (Corpus Bruxellense Hist. Byz., Subsidia I), Bruxelles 1954.
- Ostrogorsky, Paysannerie G. Ostrogorsky, Quelques problèmes d'histoire de la paysannerie byzantine (Corpus Bruxellense Hist. Byz., Subsidia II), Bruxelles 1956.
- Pančenko, Krest'janskaja sobstvennost' B. Pančenko, Krest'janskaja sobstvennost' v Vizantii, IRAIK 9 (1904) 1-234.
- Papadopulos, Genealogie der Palaiologen A. Papadopulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen, 1259-1453, Diss. München 1938.
- Pernice, Eraclio A. Pernice, L'imperatore Eraclio, Saggio di storia bizantina, Florenz 1905.

- Piganiol, Empire chrétien A. Piganiol, L'Empire chrétien (325-395) (Histoire générale, fondée par G. Glotz: Histoire romaine IV, 2), Paris 1947.
- Rosen, Bolgarobojca V. R. Rosen, Imperator Vasilij Bolgarobojca, Izvlečenija iz letopisi Jachji Antiochijskogo, Petersburg 1883.
- Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft M. Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im römischen Kaiserreich, 2 Bde, Leipzig (1930).
- Runciman, Romanus Lecapenus . St. Runciman, The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign, Cambridge 1929.
- Runciman, Bulgarian Empire St. Runciman, A History of the First Bulgarian Empire, London 1930.
- Runciman, Crusades St. Runciman, A History of the Crusades, I-III, Cambridge 1951, 1952, 1955.
- Sathas, Μεσ. βιβλ. K. N. Sathas, Μεσαιωνική βιβλιοθηκη (Bibl. graeca medii aevi), 7 Bde, Venedig u. Paris 1872-94.
- Schlumberger, Nicephore Phocas G. Schlumberger, Un empereur byzantin au Xe siècle: Nicephore Phocas, Paris 1890 (Neudruck 1923).
- Schlumberger, Epopee byzantine G. Schlumberger, L'epopee byzantine a la fin du Xe siècle, 3 Bde, Paris 1896 (Neudruck 1925), 1900, 1905.
- Schwarzlose, Bilderstreit K. Schwarzlose, Der Bilderstreit. Ein Kampf der griechischen Kirche um ihre Eigenart und um ihre Freiheit, Gotha 1890.
- Seeck, Untergang G. v. Seeck, Geschichte des Untergangs der antiken Welt, 6 Bde, Stuttgart 1920-1923.
- Ševčenko, Cabasilas..... I. Ševčenko, Nicolas Cabasilas' "Anti-Zealot" Discourse: A Reinterpretation, DOP 11 (1957) 81-171.
- Silberschmidt, Das oriental. Problem M. Silberschmidt, Das orientalische Problem zur Zeit der Entstehung des türkischen Reiches nach venezianischen Quellen. Ein Beitrag zur Geschichte der Beziehungen Venedigs zu Byzanz, Ungarn und Genua und zum Reiche von Kiptschak (1381-1400), Leipzig-Berlin 1923.
- Šišić, Geschichte F. Šišić, Geschichte der Kroaten I (bis 1102), Zagreb 1917.
- Šišić, Povijest F. Šišić, Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara, Zagreb 1925.
- Šišić, Povijest II F. Šišić, Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovica, Zagreb 1944.
- SK Seminarium Kondakovianum (Annales de l'Institut Kondakov), Prag 1927-1940.
- Skabalanovič, Viz. gosudarstvo .. N. Skabalanovič, Vizantijskoe gosudarstvo i cerkov' v XI v., Petersburg 1884.
- Stadtmüller, Michael Choniates .. G. Stadtmüller, Michael Choniates, Metropolit von Athen, Orientalia Christiana 33, 2 (1934) 128-324.
- Stanojevič, Vizantija i Srbi St. Stanojevič, Vizantija i Srbi, 2 Bde (Knjige Matice Srpske 7/8 u. 14/15), Novi Sad 1903, 1906.
- Stein, Geschichte E. Stein, Geschichte des spätromischen Reiches I. Vom römischen zum byzantinischen Staate (284-476), Wien 1928.
- Stein, Bas Empire E. Stein, Histoire du Bas Empire II. De la disparition de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien (476-565), Paris-Bruxelles-Amsterdam 1949.
- Stein, Studien E. Stein, Studien zur Geschichte des byzantinischen Reiches, vornehmlich unter den Kaisern Justinus II. und Tiberius Constantinus, Stuttgart 1919.
- Stein, Ein Kapitel E. Stein, Ein Kapitel vom persischen und vom byzantinischen Staat, BNJ 1 (1920) 50-89.
- Stein, Untersuchungen E. Stein, Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte, Mitt. zur Osman. Gesch. 2 (1923/25) 1-62.
- Stein, Vom Altertum E. Stein, Vom Altertum im Mittelalter. Zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 21 (1928) 158-170.
- Stöckle, Zünfte A. Stöckle, Spätromische und byzantinische Zünfte. Untersuchungen zum sog. επαρχικόν βιβλίον Leos des Weisen, Klio, Beiheft 9, Leipzig 1911.
- Tafel und Thomas G. L. F. Tafel und G. M. Thomas, Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig, Theil I-III, Wien 1856/57 (Fontes Rerum Austr., Abt. II, Bd. 12-14).
- Tafrazi, Thessalonique O. Tafrazi, Thessalonique au XIVe siècle, Paris 1913.
- Treitinger, Kaiseridee O. Treitinger, Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Jena 1938 (Neudruck: Darmstadt 1956).
- Uspenskij, Obrazovanie F. I. Uspenskij, Obrazovanie vtorigo bolgarskogo carstva, Odessa 1879.
- Uspenskij, Očerki F. I. Uspenskij, Očerki po istorii vizantijskoj obrazovanosti, Petersburg 1891.
- Uspenskij, Voennoe ustrojstvo ... F. I. Uspenskij, Voennoe ustrojstvo vizantijskoj imperii, IRAIK 6 (1900) 154-207.
- Uspenskij, Istorija F. I. Uspenskij, Istorija vizantijskoj imperii I, II, I, III, Petersburg 1913, Leningrad 1927, Moskau-Leningrad 1948.
- Vasiliev, History A. A. Vasiliev, History of the Byzantine Empire, Madison 1952.
- Vasiliev, Byzance et les Arabes I A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes I: La dynastie d'Amorium (820-876). Edition française préparée par H. Grégoire et M. Canard (Corpus Bruxellense Hist. Byz. I), Brüssel 1935.
- Vasiliev, Byzance et les Arabes II, 2 A. A. Vasiliev, Byzance et les Arabes II: La Dynastie macedonienne (867-959). Edition française préparée par H. Grégoire et M. Canard. Deuxième partie: Extraits des sources arabes, trad. par. M. Canard (Corpus Bruxellense Hist. Byz. II, 2), Brüssel 1950.
- Vasiljev, Vizantija i Araby II. A. A. Vasiljev, Vizantija i Araby. Političeskie otnošenija Vizantii i Arabov za vreme makedonskoj dinastii (867-959), Petersburg 1902.
- Vasiljev, Putešestvie Manuila ... A. A. Vasiljev, Putešestvie vizantijskogo imperatora Manuila II Paleologa po zapadnoj Evrope, ŽMNP N. S. 39 (1912) 41-78, 260-304.
- Vasiliev, Foundation A. A. Vasiliev, Tzond, Speculum

XVIII

- Vasiljevskij, Pečenegi V. G. Vasiljevskij, Vizantija i Pecenegi, Trudy I (1908) 1-175.
- Vasiljevskij, Materialy V. G. Vasiljevskij, Materialy k vnutrennej istorii vizantijskogo gosudarstva, ZMNP 202 (1879) 160-232 (= Trudy IV, 250-331), 368-438; 210 (1880) 98-170, 355 bis 440.
- Vogt, Basile I A. Vogt, Basile I, empereur de Byzance et la civilisation byzantine a la fin du IXe siecle, Paris 1908.
- VV Vizantijskij Vremennik, St. Petersburg 1894-1927, Moskav 1947 ff.
- Vizantiski izvori Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, I-II, Beograd 1955, 1959.
- Witteck, Mentesehe P. Witteck, Das Fürstentum Mentesehe, Studien zur Geschichte Westkleinasiens im 13.-15. Jahrh., Istanbul 1934.
- Wroth, Byz. Coins W. Wroth, Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum, 2 Bde, London 1908.
- Xanalatos, Beitrage D. A. Xanalatos, Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Makedoniens im Mittelalter, hauptsächlich auf Grund der Briefe des Erzbischofs Theophylaktos von Achrida, Diss. München 1937.
- Zachariae, Jus C. E. Zachariae a Lingenthal, Jus Graeco-Romanum, 7 Bde, Leipzig 1856-1884.
- Zacharia, Geschichte K. E. Zacharia v. Lingenthal, Geschichte des griechisch-römischen Rechtes⁹, Berlin 1892 (Neudruck: Aalen in Württemberg 1955).
- Zakythinos, Despotat D. Zakythinos, Le despotat grec de Morée, I-II, Paris 1932, Athen 1953.
- Zakythinos, Crise monétaire D. Zakythinos, Crise monétaire et crise économique a Byzance du XIII au XV siecle, Athen 1948.
- Zepos, Jus J. et P. Zepos, Jus graecoromanum, 8 Bde, Athen 1931.
- Zlatarski, Istorija V. Zlatarski, Istorija na Bŭlgarskata Dŭrŭava prez srednite vekove I, 1 u. 2, II, III, Sofia 1918, 1927, 1934, 1940.
- Zlatarski, Izvestijata V. Zlatarski, Izvestijata za Bŭlgarite v chronikata na Simeona Metafrasta i Logoteta, Sbornik za narodni umotvorenija, nauka i kniŭznina 24 (1908) 1-161.
- ŹMNP Źurnal Ministerstva Narodnogo Prosveščeniya, St. Petersburg 1803-1917.
- ZRVI Zbornik radova Vizantološkoginstituta, Beograd 1952 ff.

ПЕРЕДНЕ СЛОВО ДО ПЕРШОГО ВИДАННЯ

Цей том — спроба відтворити розвиток візантійської держави, зумовлений взаємодією внутрішньо- і зовнішньополітичних змін. Тому я детальніше, ніж це було у попередніх нарисах з історії Візантії, розглянув внутрішній розвиток держави, намагався викласти події внутрішньої і зовнішньої історії, а також історії церкви та культури в конкретному історичному контексті. Я принципово відмовився від надмірного членування матеріялу на окремі розділи про історію держави, церкви і культури, східну та західну політику, оскільки такий спосіб передачі матеріялу не дає картини ані про загальний розвиток держави протягом сторіч, ані не відтворює її у якийсь конкретний момент, вже не кажучи про докучливі повторення, до яких це неминуче призведе.

За концепцією цього довідника, ранньовізантійський період відтворено лише в загальних рисах: настільки, наскільки це потрібно для розуміння історії середньовічної візантійської держави.

Огляд першоджерел перед кожною частиною і перелік літератури перед кожним окремим розділом дають змогу бути оцандливішим до посилань на джерела чи літературу в окремих місцях тексту.

ПЕРЕДНЕ СЛОВО ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ

Перше видання цієї книжки розійшлося несподівано швидко, і вже тривалий час є потреба взятися за нове видання. Отож, на вимоги видавництва і неодноразове побажання колег-фахівців я був змушений зважитися на ревізування книжки.

Насамперед слід було виправити недогляди, які я вже зауважив сам, або до яких привернула мою увагу критика. Хоч обговорення книжки у фахових часописах, понад мої сподівання, було переважно прихильне. Однак не обійшлося і без багатьох критичних зауважень, за які я вельми вдячний і які не маю права залишати поза увагою в новому опрацьованні книжки, тому я щиро вдячний, бо ці зауваження часто йшли тільки на користь. Передусім слід було взяти до уваги й оцінити результати нових досліджень. Попри лихоліття, поступ нашої науки за час, що минув від виходу першого видання, був дуже значним, і цілком природно, що я

намагався врахувати цей чинник та якомога повніше скористатися безсумнівними результатами, а також зайняти власну позицію щодо сумнівних гіпотез чи найпомітніших із суперечливих питань. Отже, виникла потреба змінити первинний виклад. Написана понад десяток років тому книжка з цілком зрозумілих причин багато в чому вже не може задовольнити укладача. Окремі частини слід було подати по-іншому або ж доповнити, багато що слід було формулювати інакше або ж по-іншому розставити акценти. Це нове видання означає не лише ревізування, а й переопрацювання.

Після війни дедалі важче було роздобути нову фахову літературу. Це, звичайно, неабияк ускладнило роботу над книжкою. Подолати ці перешкоди допомагали мені колеги-фахівці, які люб'язно надсилали мені свої праці. Я особливо вдячний п. Францові Дельгеру (Мюнхен) та п. Анрі Грегуару (Брюссель), які в дусі справжньої товарищескості дали мені в користування чимало важкодоступних праць із власних бібліотек. Видавництво Х. Г. Бека не зупинялося ні перед чим, щоб придбати для мене нову літературу, якої тоді бракувало. Я надзвичайно вдячний видавництву і особисто п. д-ру Г. Зундові за його часто випробувану готовність прийти на допомогу та за його сприяння, сповнене розумінням моїх проблем. І насамкінець я не маю права не згадати, що п. приват-доцент д-р Ганс Георг Бек (Мюнхен), люб'язно взяв на себе марудну працю з вичитування і коректури, що забрала йому чимало часу, і дав мені багато цінних підказок, за що я йому також надзвичайно вдячний. Він також заслуговує на особливу подяку за пораду розширити перелік правителів та за укладення переліку ісламських правителів.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО ДО ТРЕТЬОГО ВИДАННЯ

Від часу появи 1952 року другого видання мені неодноразово траплялася нагода зробити ревізію цієї книжки. Спонукою для цього був передусім переклад її французькою (*Histoire de l'Etat byzantine / Trad. De Jean Gouillard. Paris, 1956*) та англійською (*History of the Byzantine State / Transl. by Joan Hussey. Oxford: Blackwell, 1956, i Rutgers University Press, New Brunswick, N. J., 1957*) мовами. Невдовзі з'явилося повторне видання сербсько-хорватською мовою (*Istoriја Vizantije. Beograd, 1959*), відтак перекладене словенською (*Zgodovina Bizanca / Prev. Jože in Milepa Župančič. Ljubljana, 1961*). Переклади французькою та англійською порівняно з німецьким оригіналом 1952 року вже містили доволі численні доповнення та виправлення, що стали доконечними, зважаючи на стрімкий прогрес у науці. Власна робота над сербсько-хорватським виданням також спричинилася до таких самих доповнень та й до переробок у самому викладі матеріялу.

Пропоноване нове видання значно відрізняється не лише від на десяток років старшого німецького, а й від дотеперішніх видань іншими мовами. З одного боку, слід було належно скористатися набутками найновіших досліджень. Мені, як і в попередніх виданнях, йшлося в жодному разі не про бібліографічну вичерпність, а про висвітлення найвагомішого. Однак неухильний поступ у дослідницькій праці знову викликав нагальну потребу в значній кількості виправлень і доповнень. Набутки в галузі колись занедбаної візантиністики нині й насправді такі колосальні, а місця публікацій настільки розкидані по планеті, що укладач повної історії Візантії змушений заклопотано запитувати себе, наскільки йому вдалося углядіти все варте уваги й уникнути небажаних прогалин. До того ж під час роботи мене знову поїдала потреба глибше занурюватися в структуру самого тексту. Таке втручання, звісно, має межі. Адже, як би там не хотілося авторові, структура праці у підготовці перевидання не повинна змінюватися. Хай там як, але зміни, до яких вдавалися, були вагомі не тим, що просто збільшилася кількість сторінок порівняно з попередніми виданнями.

Із щирою вдячністю хочеться мені тут згадати, що видавець серії підручників з історії давнього світу п. Герман Бенгтсон дав мені кілька пропозицій щодо мовностилістичних удосконалень, дуже слухних для мене. Також і цього разу я дякую видавництву Х. Г. Бекмана і особливо п. д-рові Георгові Зунду за багаторічну нічим не потьмарену співпрацю, за сповнене прихильного розуміння і сприяння в усіх питаннях та за безвідмовну готовність завжди приходити на допомогу.

Від копіткої та забарливої роботи з ревізування покажчика імен та предметного покажчика вивільнив мене п. Любомир Максимович, асистент семінару візантиністики Белградського університету, за що на цих сторінках я хочу йому подякувати.

Белград, серпень 1963 р.

Георг Острогорський

ВСТУП РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ ПРО ВІЗАНТІЮ

Безперечно, що в пропонованому короткому начеркові можна позначити лише головні моменти розвитку й згадати поодинокі праці та окремих дослідників. Із оглядом загального розвитку дослідження історії Візантії можна ще ознайомитися у таких працях: В. Г. Васильевский, *Обзор трудов по византийской истории* у: ЖМНП 250 (1887), с. 222-265; 252 (1887), с. 113-147; 253 (1887), с. 97-153; 266 (1889), с. 380-392 (не завершена). — L. Bréhier, *Le développement des études d'histoire byzantine du XVIIe au XXe siècle*, Revue d'Auvergne, Janvier-Février 1901 — A. Vasiliev, *Histoire de l'Empire byzantin I* (1932) 1-51 (доповнено у: A. Vasiliev, *History of the Byzantine Empire* [1952] 3-42). — E. Gerland, *Das Studium der byzantinischen Geschichte vom Humanismus bis zur Jetztzeit* у: BNJ, Beiheft 12 (1934). — Д. Ангелов, *История на Византия I* (1959) 4-17. — D. Zakythinos, Βυζαντινά σπουδαι, Μεγάλη 'Ελληνική 'Εγκυκλοπαδεία, Συμπλήρωμα, τ. Β' (1959) 176-182. — Дослідницькі повідомлення з окремих країн та періодів у великому і щораз збільшеному обсязі містяться у спеціальних часописах. Дуже повно вони подані в праці: Moravcsik, *Byzantinoturcica I²* (1958) 2-6. Тут слід згадати дві важливі окремі публікації: *Dix années d'études byzantines. Bibliographie internationale 1939-1948*, Paris 1949 та F. Dölger — A. M. Schneider. *Byzanz* (Wissenschaftliche Forschungsberichte, Geisteswissenschaftliche Reihe Bd. 5) Bern 1952, für die Zeit von 1938-1950. — Щодо розвитку досліджень з історії церкви та богослов'я: Beck. *Kirche* 7-23.

Науковий інтерес до Візантії постав із вивчення класичного стародавнього світу. Шлях до грецької античності вів через Візантію, адже саме в ній збереглася антична спадщина, тому для мешканців Західної Європи вона була тим єдиним джерелом, яке в епоху Відродження могло втамувати спраглий потяг до еллінської культури. Коли почали збирати грецькі рукописи, досліджувати й видавати класичні писемні пам'ятки, то були змушені звертатися до візантійського періоду, і саме візантійці, такі як Мануїл Хризолор, Йоанн Аргиропул, Віссаріон та інші стали на Заході хрещеними батьками грецької філології. Слід визнати, що на Візантію звертали увагу хіба що як на місце, де зберігалися античні культурні скарби; інтерес до самої Візантії як до схизматичної держави був незначний. Однак поширення знання грецької мови, часті подорожі до давніх візантійських культурних центрів та вивчення класичної літератури через посередництво візантійських авторів підготували ґрунт для вивчення і самої візантиністики. І ставалося це значною мірою тому, що тоді ще не розгледіли самодостатності візантійської культури, тож не завжди вдавалося чітко розрізнити між античними та візантійськими авторами й нерідко поряд з класичними видавали також і візантійських письменників.

Першим, хто сам відчув замилювання візантійською історією та визнавав її власну значущість, був учень Меланхтона Ієронім Вольф (1516-1580). Працюючи в Аугсбурзі бібліотекарем та секретарем у домі Фуггерів, він мав справу з візантійськими авторами не менш інтенсивно, ніж із класичними, і за підтримки Антона Фуггера видав хроніки Йоанна Зонари, історію Нікити Хоніята й частину історії Никифора Грегорі. Вольф першим помітив у візантійській історії окрему царину всевітньої історії і плекав ідею укласти *Corpus byzantinae historiae*.

Приклад Вольфа знайшов послідовників. Новонароджений в епоху класицизму дослідницький дух захоплювався політичними та церковними інтересами: через проблему боротьби проти турків, через наміри досягти унії у католицьких колах та через симпатії до ворожої Римові Візантії у протестантських колах. У різних місцях та з різних спонук західноєвропейські класицисти кінця XVI та початку XVII ст. заповзялися вивчати візантійські історичні та правові джерела. У Німеччині головна заслуга у цьому належить учневі Вольфа Вільгельмові Гольцманну (Ксиландеру) та Давидові Гешелю, а також великому історикові права Йоганнові Лойнклавію; у Франції — ученим єзуїтам, і першому серед усіх Д. Петавієві (Denis Petau); у Голландії — Б. Вулканієві й особливо Йог. Меурсієві; в Італії — покатоличеним грекам Ніколаусові Алеманну та Леву Аллацієві.

Ця перша фаза візантійських студій характерна тим, що обмежувалася виданнями та перекладами джерел на латину, причому добір окремих авторів був більшою чи меншою мірою випадковим. Узагальненого погляду на Візантію як на цілісність ще не виробилося, і тому рухалися навпомацки, без чітко визначеного плану.

За цими вартими уваги, та все ж скромними, початками від середини XVII ст. у Франції візантиністика переживала перший період розквіту. Наукова діяльність при французькому дворі за Людовика XIII й особливо за Людовика XIV мала дуже вагомий здобутки в сфері візантинознавства. Досі безсистемна видавнича робота була підпорядкована осмисленому та широко задуманому планові, дедалі активнішою стала пошквалена і плідна дослідницька діяльність. Під патронатом Людовика XIV і Кольбера (Colbert) знаменита друкарня при Луврі приступила до публікації великої серії візантійських істориків. Першою 1645 року з'явилася історична праця Йоанна Кантакузена, а випущеній друком 1648 року *Excerpta de legationibus* Константина Багрянородного передував заклик Ф. Лаббе, в якому він пропонував план корпусу візантійських істориків, вказував на значення історії Візантії та запрошував до співпраці учених усіх країн. У наступні десятиріччя роботу над цим сумлінно продовжували, і так постала перша добірка візантій-

ських історичних джерел, до якої долучилися пізніші видання — повне у Венеції та переважна частина — у Бонні.

У випуску *паризького корпусу* брали участь найвизначніші вчені тогочасної Франції, як-от, єзуїти Філіпп Лаббе (1607-1667) та П'єр Пуссен (1609-1686), домініканці Жак Гоар (1601-1653) та Франсуа Комбефі (1605-1697), визначний правник Шарль Аннібал Фабро (1580-1659). Багато візантійських авторів були вперше видані в луврському корпусі. Позаяк твори уже відомих раніше письменників видавали повторно, то публікація *паризького корпусу* означала істотний поступ як у подачі тексту, так і, що дуже важливо, у коментуванні.

Паралельно з роботою над луврською серією було розгорнуто активне вивчення історії церкви та права. Варто лише згадати соборні акти Лаббе, які стали підставою для пізніших видань Ардуена та Мансі¹, відомий грецький *Евхологій* Гоара, видані Комбефі патристські писемні пам'ятки, видання "Базиліка" Фабро.

Якщо спочатку луврським корпусом найбільше зацікаувалися Гоар і Фабро, то від 70-х років чільне місце у цій справі зайняв Дюканж. Шарль Дюфрезн сир дю Канж (Charles Dufresne sieur du Cange) (1610-1688) якраз і є засновником візантинознавчих історичних досліджень й одночасно блискучим та найобізнанішим розумом з-поміж усіх, хто будь-коли брався за візантиністику. Дюканж видав історію Йоанна Кіннама, хроніку Йоанна Зонари та Остерську хроніку, уклав детальний коментар як до цих праць, так і до творів Анни Комнини та Никифора Брієннія, які опублікував Пуссен. До того ж Дюканж розгорнув дивовижно широку й усебічну дослідницьку діяльність, яка охоплювала сфери історії, філології, генеалогії, топографії та нумізматики. Більшість його праць і донині незамінні у дослідницькій роботі, особливо його *Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs français* (1657) та великий твір у двох частинах *Historia Byzantina duplici commentario illustrata*, що складається з топографічного дослідження *Constantinopolis Christiana* та ґрунтовної генеалогічної праці *De familiis byzantinis*. Однак ґрандіозним здобутком Дюканжа є словники середньовічної латини та грецької мови, з яких для візантиністики особливо важливий *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*². Звісно, крім цього Глоссарію Дюканжа, сучасний візантиніст має послуговуватися іншими лексикографічними посібниками, передусім вдаватися до ґрунтового словника Е. А. Софокла³; та все ж гідна подиву праця Дюканжа з численними посиланнями на джерела та історичними поясненнями й досі одна з головних опор візантинознавчих досліджень.

Поряд з Дюканжем стоять його молодші сучасники, засновник науки про акти і грамоти Жан Мабілон (Jean Mabillon) (1632-1707) та

Бернар де Монфуко (Bernard de Montfaucon) (1655-1741), чиєю *Palaeographia graeca* розпочинається дослідження грецької палеографії. За ними йдуть домініканець Мішель Лек'єн (Michel Lequien) (1661-1733) з його *Oriens christianus* та бенедиктинець Ансельмо Бандури (Anselmo Banduri) з Пагузи (1670-1733), укладач важливої з погляду як історії, так і топографії й археології *Imperium Orientale*.

Глибоке зацікавлення Візантією, що постало у XVII ст. і принесло щедрий ужинок саме у Франції, все ж під впливом просвітницького раціоналізму зійшло на позиції, які для поступу візантинознавства були надто далекі від сприятливих. Хизуючись власним здоровим глуздом, власним абстрактним моралізмом та релігійним скептицизмом, доба просвітництва спогорда дивилася на увесь середньовічний період історії людства. Просвітників аж надто відштовхував дух консервативної, релігійно скованої Візантійської імперії. Історія Візантії була для них нічим іншим, як “нікчемним зібранням декламацій і чудотворства” (Вольтер), нічим іншим, як “плетивом переворотів, повстань і ницости” (Монтеск'є), чи у кращому разі лише сумним епілогом славетної історії Риму. Відомі праці Шарля Лебо “*Історія занепадої імперії*” (C. Lebeau, *Histoire du Bas Empire*, Paris 1767-1786) та Едуарда Гіббона “*Історія занепаду і зруйнування Римської імперії*” (E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, Лондон 1776-1788) визначають візантійську історію лише історією тисячолітнього занепаду Римської імперії. Адже Гіббон сам каже, що в своєму творі описав “тріумф варварства і релігії”.

Сьогодні розводиться про історичну неслухняність концепцій Лебо чи Гіббона — означає ломитися у відчинені двері. На щастя, минули вже ті часи, коли кожний, хто оприлюднював книжку в галузі візантійської історії, вважав за потрібне виправдовувати свій вибір низкою довгих загальних міркувань про історичне значення Візантійської імперії та у високопарних, аж до набридливості повторюваних виразах палко заперечувати погляди Гіббона. Тепер ми можемо розглядати праці Лебо і Гіббона спокійніше, без того, щоб оминати увагою велич досягнення обох історіографів через слабкі місця у їхньому доробку. Адже Лебо і Гіббон були справжніми історіографами. Гіббон навіть дуже великим, і хоч, по суті, їхні твори незадовільні, та в площині викладу перебувають на значній висоті. Тому, попри всі недоліки, вони й досі варті, щоб їх читали, на противагу більшості інших, на які не наклало, або ж наклало менший відбиток хибне просвітницьке розуміння, філологічно та історично ґрунтовніших викладів візантійської історії з XIX ст. Перевидання творів Гіббона (1897-1900), чим заопікувався Дж. В. Бері (J. V. Burg) завдяки науковим додаткам та приміткам видавця вже й суттю своєю навіть дуже надаються для дослідницького опрацювання.

Відомо, що доробок Гіббона — не останньою чергою якраз завдяки силі його обдарованості як стиліста — мав дуже потужний і тривалий вплив на розуми, майже на сотню років відбив бажання братися за дослідження у сфері візантиністики. Безперечно, що робота в галузі візантинознавства цілковито не припинилася. Йог. Альберт Фабриціус (Joh. Albert Fabricius) своєю *Bibliotheca graeca* створив ще й донині незамінний посібник з історії візантійської літератури (14 томів, Гамбург, 1705-1728), повторне видання у 12 томах (1790-1809). Щаслива знахідка ляйпцизького рукопису церемоніальної книги та коментування цього твору Йоганнесом Якобом Райске (Johannes Jakob Reiske) (1716-1774), є, безперечно, однією з найбільших подій в історії науки про Візантію, дивовижно, що коментар видатного грекознавця та арабіста десятки років пролежав не опублікованим. Значним поступом у візантинознавстві стало видання Лева Диякона (1819), яким завершувався паризький корпус візантійських істориків, що його здійснив К. В. Газе (K. V. Hase). Невдовзі після цього Нібур (Niebuhr) виданням Агафія (1828) започаткував *боннський корпус візантійських істориків*. Такій людині, як Нібурові псевдопатріотичні упередження та загальний брак зацікавленості не могли заступити погляду на історичну значущість Візантії. Хоч більшість боннського корпусу — це лише передрук луврського, не варто марнувати слів, аби переконатись, що це видання повніше та зручніше у користуванні.

До повного затишся не дійшло і в історіографії у галузі візантиністики. Еллініст Джордж Фінлей (George Finlay) (1799-1875), друг юности Байрона, у рамках широко задуманої історії еллінізму дуже багато уваги вділив візантійській добі; його багаторічна праця увінчалася семитомовою історією, що охоплювала час від 146 року перед Р. Х. до 1864 р.: *A History of Greece from the Conquest by the Romans to the Present Time* (Лондон 1877). У Франції з'явилися монографії В. Парізо (V. Parisot) про Йоанна Кантакузена (1845) та Бержера де Ксіврей (Berger de Xivrey) про Мануїла II (1853), які не втратили значення й досі. У Німеччині слід згадати дослідження і публікації текстів Г. Л. Ф. Тафелем (G. L. F. Tafel) (1787-1860) та Г. М. Томасом (G. M. Thomas) (1817-1887), як і дуже слушні статті Й. Ф. Фальмерайера (J. Ph. Fallmerayer) (1790-1861), а особливо праці Карла Гопфа (Karl Hopf) (1832-1873). Гопфова “*Історія Греції від початку середньовіччя до нашого часу*” (“*Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit*”, видали Ерш і Грубер, Загальна енциклопедія наук і мистецтв 85/86, 1867/1868), яка спиралася не лише на сумлінне дослідження першоджерел, а й на широке вивчення архівів, як збірник матеріалів має непроминальну цінність, а зокрема для епохи латинницького правління

та доби палеологів є важливим допоміжним засобом, хоч сама лектура цієї стилістично гротескної праці жалюгідна, і навіть якщо ми знаємо тепер, що дані Гопфа не завжди такі надійні, якими їх колись вважали. На матеріялі, який запропонував Гопф, засновувалися не надто варті уваги в наші дні тексти, однак свого часу дуже поширені підручники Г. Ф. Герцберґові “*Історія Греції від відмирання античного життя до сучасності*” (G. F. Hertzberg, “*Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart*”, 4 томи, Гота 1876-1879) та “*Історія візантійців та Османської імперії до завершення XVI ст.*” (“*Geschichte der Byzantiner und des Osmanischen Reiches bis gegen Ende des 16. Jahrhunderts*”, Берлін 1883). Сьогодні уже непридатна для користування колись дуже популярна праця А. Ф. Гфререра “*Візантійська історія*” (A. F. Gfrörer, “*Byzantinische Geschichte*”, 3 Bde, Graz 1872-1877). Натомість прикладом серйозного, вимогливого дослідження є праці Фердинанда Гірша, зокрема його “*Візантинознавство*” (Ferdinand Hirsch, “*Byzantinischen Studien*”, Leipzig 1876), звідки й досі можна почерпнути багато цінного.

Глибше розуміння історії, яке принесло людству XIX ст., пішло зрештою на користь історії Візантії, що зазнала дискримінації через антиісторичну зарозумілість просвітницької доби. Виробилося відчуття значущості історичного розвитку, і після діяльності таких, як і Ранке, і Моммзен перестати брати на віру легенди про тисячолітній стан занепаду держави. В останні десятиріччя XIX ст. знову пожвавилася зацікавленість історією Візантії у провідних на той час європейських країнах. Альфред Рамбо, Василь Г. Васильєвський, Карл Крумбахер, Джон Б. Бері — кожний у власній країні, спромоглися надати візантиністиці значення самостійної галузі науки. Діяльність цих людей, засновників сучасного візантинознавства, тепер, коли штампи та упередження поступилися місцем набагато поміркованішим поглядам, здобула широкий відгомін і дослідження візантійської історії, яке тривалий час тяглося у хвості інших відгалужень історичної науки, дедалі сміливіше виходило з-за лаштунків на передній план.

А. Рамбо (Ramnaud) (1842-1905), на жаль, дуже швидко відійшов від візантиністики та заповзівся історією Росії, а в тій царині спромігся діяти хіба що як популяризатор, а не як дослідник. Однак його епохальна книжка про часи Константина Багрянородного, що з'явилася 1870 року, запалила інтерес до візантійської історії у Франції, і його послідовники Гюстав Шлюмберґер (Gustave Schlumberger) та Шарль Діль (Charles Diehl) подбали, щоб ця зацікавленість не погасла знову.

Слідом за “*Описом візантійських монет*” Ж. Сабатьє (J. Sabatier, *Description des monnaies byzantines*, 2 Bde, Paris 1862) надзвичайно плідно

працював на ниві нумізматики й зокрема сфрагістики Г. Шлюмберґер (1844-1928): з-поміж його великої за обсягом наукової спадщини сучасний візантиніст найбільше поціновує “*Сфрагістику Візантійської імперії*” (G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, Paris 1884). Усе ж не слід недооцінювати його монументальної *Епопеї візантійської* та інших численних статей; адже їм вдалося розбудити інтерес до Візантії серед широкого освіченого загалу. Цьому, безперечно, значно більше прислужилися стилістично довершені есеї, які Ш. Діль (1859-1944) зібрав у своїх славетних “*Візантійських постатях*” (“*Figures byzantines*”), які так захоплено (і це справедливо) зустріли читачі. Надзвичайно багатогранний учений, який так уміло працював у всіх сферах історії Візантії та історії мистецтва, Ш. Діль поєднував у собі рідкісну майстерність стиліста з обдаруванням науково сумлінного і точного дослідника, найкращим свідченням цього є його великі дослідження про Равеннський екзархат (1888) та про візантійську Африку (1896), його праця про Юстиніана (1901), як і численні статті, зібрані в *Етуде візантійської* (1905). Небагато хто зміг своєю діяльністю так потужно просунути вперед дослідження історії Візантії і так потужно спонукати до дослідницької праці інших, як Ш. Діль, хто мав численних учнів як на батьківщині, так і за її межами. У Франції візантійські історичні студії наприкінці XIX та на початку XX ст. набули потужного розмаху: серед багатьох інших варто лише згадати праці Луї Брейє (Louis Bréhier), Фердинанда Шаландона (Ferdinand Chalandon) та Жуля Гая (Jules Gay).

У Німеччині початок систематичної дослідницької роботи у сфері візантиністики пов'язаний з іменем Карла Крумбахера (1854-1909). Крумбахер 1891 року оприлюднив свою “*Історію візантійської літератури*” (“*Geschichte der byzantinischen Literatur*”), а за шість років з'явилася значно розширене перевидання, до якого, як додатки, увійшли також опрацьована богословська література Альберта Ергарда (Albert Ehrhard) та нарис історії імператорів Гайнріха Гельцера (Heinrich Gelzer). Доробок Крумбахера, щонайвизначніша пам'ятка людської вченості та працьовитості, яку знала візантиністика від часів Дюканже, для кожного візантиніста став найважливішим посібником у студіях. Заснований 1892 року *Byzantinische Zeitschrift* (“*Візантійський часопис*”) Крумбахера став для візантинознавства постійним фаховим органом, довкруг якого відтоді гуртувалося західноєвропейське візантологічне дослідження і який прекрасним добром бібліографії ознайомлював зацікавлених про хід самих досліджень. До того ж Крумбахер спромігся перебудувати свій *Семинар середньо- та новогрецької філології* у Мюнхені на міжнародний центр візантинознавства. Цим великий філолог дав потужний поштовх дослідженням історії на візантійських теренах.

Значний внесок у розвиток дослідження історії Візантії у Німеччині в XIX ст. зробили передусім Карл Нойманн та Гайнріх Гельцер. Багата на постановки ідей монографія Нойманна “Світове становище Візантії перед хрестовими походами” (*Die Weltstellung des byzantinischen Reiches vor der Kreuzzügen*, 1894) вражає майстерністю історичного дослідження і стилю, і треба щиро пошкодувати, що укладач цієї та інших цінних розвідок надто передчасно відійшов від візантиністики у царину загальної історії мистецтва. Гельцерів “Начерк історії Візантійської імперії” (Krumbacher, с. 911-1067) хоч і не досягнув рівня праць Крумбахера, та все ж своїми численними спеціальними дослідженнями й зокрема “Походженням візантійської системи темів” (*Gepesis der byzantinischen Themenverfassung*, 1899), хоч як мало її можна розглядати як завершальну, Гельцер вагомо просунув дослідження візантійської історії. Послідовники Крумбахера в Мюнхені Август Гайзенберг (August Heisenberg), який опрацьовував як історичні, так і мистецько-історичні напрями, мав великі заслуги перед візантійською історичною наукою передусім як критичним перевиданням творів візантійських авторів, так і публікацією та коментуванням нових джерел.

Вивчення історії Візантії у Німеччині та Австрії значно активізувалося роботами зацікавлених у візантиністиці істориків і філологів стародавнього світу та середньовіччя — передусім Л. М. Гартманна (L. M. Hartmann), О. Зеєка (O. Seeck), Е. Шварца (E. Schwartz), а особливо діяльністю великого історика права К. Е. Захарії фон Лінгентала (K. E. Zacharia von Lingenthal) (1812-1894), який, зокрема, у своєму “Треко-романському праві” (*Jus graecoromanum*, 7 Bde, Leipzig 1856-1884) удоступнив для науки найважливіші правові першоджерела, а “Історію греко-римського права” (*Geschichte des griechisch-römischen Rechtes*, 3 Auflage, Berlin 1892; перевидання у: Aalen in Württemberg 1955) дав дослідженням історії візантійського права надійне підґрунтя.

Початки візантиністики у Росії поєднуються з дослідженнями історії стародавньої Русі. Одним із найвизначніших попередників російської візантиністики був силезець Ернст Кунік (1814-1899), який як член Імператорської Академії наук у Санкт-Петербурзі мав великі заслуги не лише у вивченні руської історії, а й у залученні важливих візантійських першоджерел до давньоруської історії, чим дав потужний поштовх також і появі візантинознавства. Разом із ним слід згадати швайцарця Едуарда фон Муральта (1808-1895), якому завдячуємо відомою — хоч і дуже застарілою, втім ще й досі корисною — хронологічною працею *Essai de chronographie byzantine* (2 томи, Петербург 1855 і 1871).

Однак засновником самого дослідження візантійської історії у Росії був В. Г. Васильєвський (1839-1899), як і Н. П. Кондаков (1844-1925) —

засновником археологічних та культурно-історичних досліджень. Досконалим володінням першоджерельним матеріалом, гострим критичним поглядом і вмінням плідно ставити проблеми праці Васильєвського здобули неперехідну цінність: його дослідження історії візантійсько-русських відносин, глибоке опрацювання теми про Візантію та печенігів, передусім ґрунтовні дослідження внутрішньої історії візантійської держави незамінні ще й досі. Васильєвський 1894 року заснував “Візантійський часопис”, і цим російська візантиністика, яка доти була змушена вдаватися до гостинності інших часописів, передусім “Журнала Міністерства народного просвіщення”, отримала власний орган, який поряд зі старшим на два роки “Byzantinischen Zeitschrift” зробив дуже вагомий внесок у тогочасну візантиністику. Роком пізніше Ф. І. Успенський — директор заснованого в ті часи Російського археологічного інституту в Константинополі почав видавати “Известия русского археологического института в Константинополе”.

Одночасно з Васильєвським і після нього на цій ниві працював передусім Ф. І. Успенський (з 1843 до 1928 р.) і візантійську історичну науку в Росії спрямовувала його діяльність. Успенський не мав геніально прозорливого дослідницького хисту та критичного розуму Васильєвського, однак своїм багатющим науковим доробком він також суттєво просунув історичне візантинознавство. Майже не було важливої проблеми в історії Візантії, до якої Успенський не доклав би рук; він першим брався за чимало пов'язаних із цією історією питань. Успенський був не лише найпліднішим, а й найбагатограннішим російським істориком Візантії, і, на відміну від Васильєвського, залишив по собі велику підсумкову історичну працю — монументальну “Історію візантійської імперії”, щонайширший сучасний загальний виклад, який через несприятливу добу міг з'являтися лише з тривалими перервами (т. I, 1913; т. 2, ч. 1, 1927; т. 3, 1948), і все ж не зміг бути виданий повністю.

Надзвичайна активність російської візантиністики наприкінці XIX та на початку XX ст. була передусім заслугою учених школи Васильєвського та Успенського, куди, крім інших дослідників, належали А. А. Васильєв, Б. А. Панченко, П. А. Яковенко та П. В. Безобразов. Серед багатьох проблем, яких торкалася російська візантиністика, улюбленою темою традиційно залишалася візантійська аграрна історія, започаткована ще Васильєвським та Успенським. Панченко присвятив їй свою відому книжку про селянську земельну власність у Візантії (1904), де він, вступаючи в дискусію із своїми великими попередниками — Захарією фон Лінгенталем, Васильєвським та Успенським — намагався прокласти нові шляхи. Як Панченко, так і П. Безобразов, а особли-

во П. Яковенко, займалися передусім проблемами внутрішньої історії Візантійської імперії і збагатили вже започатковане Васильєвським дослідження візантійських актів і грамот. А. Васильєв запропонував ґрунтовну працю з історії візантійсько-арабських стосунків у IX та X ст. (2 томи, 1900 і 1902 рр.). Ю. А. Кулаковський, який прийшов із науки про стародавній світ, уклав історію Візантійської імперії, яка в трьох містких фоліантах охоплювала 395-717 рр. (Київ 1913-1915): сухувата, проте дуже ґрунтовна і корисна праця. Свідченням значного піднесення у російській візантиністиці було й те, що 1915 року, крім *“Византійського временника”*, був заснований новий фаховий орган: *“Византійское обозрение”* (Revue Byzantine), три томи якого вийшли друком до 1917 року.

В Англії сучасне дослідження історії Візантії від кінця XIX ст. тривалий час репрезентував Джон Б. Бері (John B. Bury) (з 1861 до 1927 р.).⁴ Бері — це, поза всіляким сумнівом, один з найвизначніших істориків-візантиністів усіх часів: дослідник із широким видноколом та надзвичайною ерудицією, проникливий гострий аналітик та вартий наслідування послідовний методист. Крім численних важливих соціальних досліджень, він залишив по собі багато узагальнювальних праць, що охоплюють тривалі періоди візантійської історії: 1889 року з'явилася друком його двотомова *“Історія пізньої Римської імперії”* (*“A History of the Later Roman Empire”*), що сягала від 385 до 800 року; наступного 1912 року вийшла прекрасна *“Історія Східної Римської імперії”* (*“A History of the Eastern Roman Empire”*), де висвітлювався час від коронування на імператора Карла Великого до вступу на трон Василія I, а 1923 року Бері як перевидання своєї праці-первістка виніс на суд читача нову працю з тією ж назвою, також у двох томах, однак у ній набагато докладніше розглядався час від смерти Теодозія до смерти Юстиніяна I. На особливу згадку заслуговує блискучий коментар Бері до ініційованого ним перевидання *Клетароліону* Філотея: *The Imperial Administrative System in the Ninth Century* (1911). Як російська візантиністика заклала наріжний камінь у дослідження візантійської аграрної історії, так Бері започаткував систематичне вивчення візантійської історії управління, яке згодом успішно продовжили Ернст Штайн та Франц Дельгер.

Гідного послідовника Бері знайшов у Нормані Г. Бейнесі (Norman H. Baynes), який відзначився передусім працями з ранньовізантійської історії. Історію пізньої Візантії у її стосунку до латинницьких держав Сходу значно просунув Вільям Міллер (William Millers) своїми важливими розвідками в історії латинницького Орієнту.

Раніше за інші країни вивчення візантійської історії розпочали у Греції, адже для грецьких істориків історія Візантії була частиною історії

власного народу. Візантійська історія дуже широко була викладена вже у великій праці палкого патріота К. Папаррегопуло *“Історія грецького народу від найдавніших часів до сьогодення”* (K. Paparrhegorulos, *Ἰστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν νεωτέρων*. 5 томів, Атени 1860-1877; перевидання Каролідеса 1925; основні висновки узагальнено в *“Histoire de la civilisation hellénique”* (Paris 1878). Сп. Лямпрос (1851-1919), великою заслугою якого у візантиністці були дослідження рукописів та численні публікації текстів, уклав популярну історію Греції, яка сягала від найдавніших часів до 1453 року: *“Ілюстрована історія Греції від найдавніших днів до падіння Константинополя”* (Sp. Lampros, *Ἰστορία τῆς Ἑλλάδος μετ' εἰκόνων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως*. 6 томів, Атени 1886-1908). Так само А. Андреадес (1876-1935) пізніше у дослідженні історії грецьких фінансів та економіки в узагальнювальній *“Історії грецьких фінансів та економіки”* (*Ἰστορία τῆς ἐλληνικῆς δημοσίας οἰκονομίας*), Атени 1918), чільне місце відвів візантійській епосі. Відповідно до особливої зацікавленості греків візантійською історією грецькі часописи уже в ранній період надають візантології значної уваги, передусім *Δελτίον τῆς Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας* (Атени з 1893) та *“Нові пам'ятки елліністики”* (*Νέος Ἑλληνομνήμων*), часопис, видавцем та єдиним співробітником якого від 1904 до 1917 року був невтомний Сп. Лямпрос⁵. Фаховий часопис з візантиністики *Βυζαντίς* задумав Н. Беес (N. Bees), часопис вийшов лише двічі (1909 і 1911).

На зламі сторіч вивчення історії Візантії започаткувалося в багатьох інших країнах. В Італії поряд із вивченням в історичній, а також і в літературно-філологічній площині, помітного поступу було досягнуто в історії візантійського права. У балканських країнах візантиністичні дослідження поєднувалися з вивченням історії власного народу, і таке поєднання виявилось дуже плідним як для візантійської, так і для балканської історії. У Болгарії, крім досліджень історика-візантиніста П. Мутафчієва (1883-1943), для візантиністичних студій добре прислужилися праці у галузі болгарського середньовіччя В. Златарського (1866-1935) та П. Нікова (1884-1939). На югославських теренах дослідження історії Візантії розвивалося завдяки не лише працям візантиністів Д. Атанасієвича (1877-1950) та Ф. Гранича (1883-1948), а й вагомим дослідженням середньовічної сербської і хорватської історії С. Станоевича (1874-1937), Й. Радонича (1873-1956), Н. Радойчича та Ф. Шишича (1869-1940). У Румунії візантиністичне пережило значний розвиток так само вже перед початком Першої світової війни, і цим слід завдячувати надзвичайній активності Н. Йоргаса (1871-1940), унікальна плідність якого як у царині візантійської історії, так і в історії Румунії

та в історії літератури, османської та загальної історії заслуговує на високу оцінку.

Візантинознавчим студіям, які великою мірою провадилися завдяки міжнародному співробітництву, відчутно зашкодили дві світові війни. Проте поступ науки знову й знову брав своє, і наслідки завданої шкоди, хоч і не безболісно і не без важких утрат, було подолано. У часи затишшя між двома світовими війнами візантиністика навіть пережила значне піднесення, а нині вже можна вести мову про новий розквіт візантиністики після Другої світової війни. Поряд із значним розширенням дослідницької та видавничої діяльності це піднесення мало помітний вияв на проведенні міжнародних конгресів візантиністів, на заснуванні нових фахових часописів та виникненні нових візантинознавчих дослідницьких центрів.

Якщо перед Першою світовою війною візантиністика опиралася переважно на два фахові органи — “Byzantinische Zeitschrift” та “Византийский временник” — то від двадцятих років з'являється низка нових спеціальних часописів, у яких маніфестували успіхи візантинознавчих досліджень. На першому місці тут слід згадати заснований 1925 року “Byzantion”, який під керівництвом Анрі Грегуара (Henri Grégoire) зумів щонайвищою мірою поживити наукову діяльність. Завдяки цьому часописові та дивовижній активності його видавця Брюссель став одним із важливих центрів досліджень у царині візантиністики. Ще більшого значення набув для візантинознавства заснований 1932 року також у Брюсселі “Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves”. Значною активністю як візантинознавчий фаховий орган відзначилися “Візантійсько-новогрецькі щорічники” (“Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher”) за редакцією Н. Бесса. Вони почали виходити в Берліні вже 1920 року, від 1929 року їхня публікація була продовжена в Атонах, однак перервалася перед кінцем Другої світової війни (1960 року із запізненням з'явився том 18 за 1945-1949 рр.). Грецьке візантинознавство отримало свою трибуну передусім у заснованому 1924 року Ἐπετηρὶς Ἐσθαρειαῶν Βυζαντινῶν Σπουδῶν, а від 1928 року так само в переважно присвяченій візантинознавчим дослідженням Ἐλληνικά. Починаючи від 1924 року, у Римі з тривалими перервами з'являється редакційний у Римі С. Г. Меркати: “Studi Bizantini e Neoellenici”. Народжена 1929 року в Празі “Byzantinoslavica” була змушена під час війни припинити свій вихід, однак після закінчення війни вона не лише віджила, а й розширила своє первісне поле діяльності. Не обмежуючись вивченням візантійсько-слов'янських стосунків, “Byzantinoslavica” у наші дні є важливим фаховим органом на загальній ниві візантинознавчих досліджень. Натомість занімів “Seminarium Kondakovianum”

(*Annales de l'Institut Kondakov*), орган заснований 1926 року в Празі та відомого активною публікаційною діяльністю і без того щонайширше знаного Інституту Кондакова, який спочатку в Празі, а від 1938 року в Брюсселі репрезентував найважливіший осередок візантинознавчих та археологічних досліджень: він був зруйнований 1941 року повітряним нальотом, причому загинули його два найвірніші співробітники.

Давнім дослідницьким центром, що за останній час набув особливого значення для візантиністики, є Інститут учених асомпціоністів, який спочатку в Кадікої, відтак у Бухаресті, а сьогодні у Парижі щораз інтенсивніше займається візантинознавством. Його орган “Echos d'Orient”, що від 1897 року виходить як “Щоквартальний огляд східної історії, географії та богослужіння” (“Revue trimestrielle d'histoire, de géographie et de liturgie orientales”) з плином часу дедалі більше перетворювався на візантинознавчий фаховий часопис, і ця трансформація, з якої можна висувати про зростаючий інтерес науки до візантиністики, зрештою спричинилася до того, що 1943 року він був замінений на “Etudes byzantines” (від 4-го тому “Revue des Etudes byzantines”), а візантиністика збагатилася новим, вельми заслуженим фаховим органом. Важливим осередком візантинознавчих та археологічних досліджень став заснований Т. Віттемором (Th. Whittemore) у Парижі Інститут візантиністики, який 1946 року випустив “Бюлетень Інституту візантиністики” (“Bulletin of the Byzantine Institute”) переважно археологічного та мистецько-історичного спрямування. Одним із найвизначніших центрів візантинознавчих археологічних, мистецьких та культурно-історичних студій сьогодні є дослідницький інститут у Думбартон Оукс, який гідно зарекомендував себе перед світом випуском серйозних, опатно оформлених “Dumbarton Oaks Papers” (від 1941 р.) та “Dumbarton Oaks Studies” (від 1950 р.). У Шеєрні (Scheuern) з'явився Інститут візантиністики переважно богословської та церковно-історичної спрямованості, пліч-о-пліч з яким виступає інститут такого ж спрямування в Етталі. Після Другої світової війни у Відні було засноване Австрійське візантинознавче товариство, про діяльність якого засвідчує вихід від 1951 року “Щорічників Австрійського візантинознавчого товариства” (“Jahrbücher der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft”). Заснуванням післявоєнних часів є також Інститут візантиністики у Белграді. Публікації цього інституту, як і його постійний орган “Zbornik radova Vizantoloskog instituta”, що виходить від 1952 року, спрямовані переважно на дослідження візантійсько-південнослов'янських стосунків.

Поява великої кількості нових дослідницьких центрів та нових фахових часописів — це характерна ознака зростаючої активності молодого наукової галузі. Хоч це й не відтворює повної картини цієї діяльності,

адже не менш характерним для зростання наукового інтересу до візантиністики є те, що, крім візантинознавчих фахових органів, часописи із сусідніх наукових царин дедалі частіше публікують праці зі сфери візантиністики.⁶

У цьому піднесенні візантиністики якраз Росія, країна, що свого часу зробила вельми значущий внесок у її прогрес, тривалий час не брала жодної участі. Після Першої світової війни російська візантиністика зазнала глибокої рецесії, відтак, зокрема після смерті Ф. І. Успенського (1928), майже повністю занепала. “Византийский временник”, який до 1916 року неперервно один за одним вийшов двадцятьма двома грубими томами, наступного десятиріччя був оприлюднений у трьох тоненьких зшитках (1922, 1925, 1927), відтак тривалий час не виходив зовсім. Та потроху інтерес до візантинознавчих досліджень у СРСР знову прокинувся — про це свідчить оприлюднений 1945 року “Византийский сборник” — і відтоді радянська візантиністика переживає стрімке піднесення. Сьогодні візантинознавчі дослідження у Москві та Ленінграді, як і в багатьох інших містах Радянського Союзу виказують подиву гідну активність, яка дедалі частіше засвідчує про себе у численних оприлюдненнях. Відновлена від 1947 року серія “Византийского временника” уже зростає до 22 значних за обсягом томів. Якщо давніша російська візантиністика виказувала особливу зацікавленість економічною та соціальною історією Візантії, то характерною ознакою нинішніх візантинознавчих досліджень у СРСР є те, що вони надають цим проблемам виняткової ваги й намагаються висвітлювати їх у дусі матеріялістичного розуміння історії.

Значний поступ візантинознавчих досліджень був би неможливий, якби не відбулося істотного розширення доступного для науки першоджерельного матеріялу. Завдяки сумлінній видавничій діяльності стали відомі різні нові джерела, а неналежно опрацьовані колишні видання усе більше замінювалися новими критичними виданнями. Безперечно, тут ще дуже багато роботи, бо й досі посилаються на праці багатьох, якщо навіть не переважної більшості, візантійських історіографів та хроністів, виданих у незадовільних старих текстах боннського корпусу. Вже від кінця XIX ст. у *Bibliotheca Teupneriana* та останнім часом у *Collection byzantine de l'Association Guillaume Budé*, як і в багатьох окремих вагомих публікаціях, стосовно дедалі більшої кількості візантійських істориків і хроністів пропонуються нові, науково опрацьовані тексти, після яких відповідні томи боннського корпусу втрачають актуальність. (Детальніше див. далі в оглядах джерел до окремих розділів).

Особливо значне розширення дослідницької бази відбулося після оприлюднення візантійських актів і грамот. Для початку слід згадати дуже багате за обсягом, однак повністю позбавлене критичного підходу збірне видання у другій половині XIX ст. Ф. Міклосіча та Й. Мюллера та не менш важливе, а з погляду видавничої техніки значно краще, видання “Афонських грамот” (“Athosurkunden”) у додатку до “Византийского временника” на початку XX ст. А якого великого поступу досягла наука в цій царині, свідчать недавні видання G. Rouillard et P. Collomp, *Actes de Laura I* (Archives de l'Athos I), Paris 1937; P. Lemerle, *Actes de Kutlumus* (Archives de l'Athos II), Paris 1945; F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, München 1948; A. Guillou, *Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Menécée* (Bibliothèque byzantine. Documents 3, Paris 1955, детальніше див. під заголовком “Джерела”). Від давніших публікацій ці оприлюднення дуже вигідно відрізняються не лише додатками у вигляді гарно оформлених альбомів із репродукціями документів і печаток, а й критичною подачею текстів, докладним та компетентним коментуванням і повнішою індексацією. Вивчення актів і грамот у візантинознавчих дослідженнях займає дедалі більше місця, позаяк сучасне дослідження історії Візантії ґрунтовніше займається внутрішньою історією візантійської держави й намагається відтворити виразнішу картину її системи управління та соціально-економічного розвитку, і систематизоване опрацювання документального матеріялу виступає тут першою передумовою.⁷ Звісно, візантиністиці ще надто далеко до того, щоб реалізувати план, внесений Крумбахером вже 1904 року до Міжнародної асоціації академій (Association Internationale des Academies) і запропонувати науці “Корпус грецьких актів середньовіччя та нового часу”. Проте вже й дотеперішні оприлюднення охоплюють широкий і дуже важливий матеріял. За допомогою цих оприлюднень, як і численних спеціальних досліджень, а особливо першопрохідницьких праць Ф. Дельгера, дуже відчутного розвитку за останній час було досягнуто в галузі візантійської дипломатії та палеографії⁸. Тут особливо слід вказати на Дельгерове “Факсиміле візантійських імператорських актів” (“Facsimiles byzantinischer Kaiserurkunden”) (Мюнхен 1931); крім того, на “Хронологічні каталоги (реґести) імператорських грамот Східноримської імперії за 565-1453 рр.” (“Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453”), які започаткували запланований корпус грецьких актів середньовіччя та нового часу. Дотепер із п'яти передбачених з'явилося чотири випуски, що стосуються 566-1025, 1205-1204, 1204-1282 та 1282-1341 рр. (Мюнхен; Берлін 1924, 1925, 1932, 1960). Усі імператорські акти та грамоти, а також повністю усі можливості для

виявлення у джерелах повідомлень про інші імператорські укази, що до нас не дійшли, розміщені за певною системою й отримали критичне забезпечення, для кожного історика-візантиніста вони є надзвичайно цінним посібником. Щодо періоду 311-476 рр., то маємо О. Зеекові "Perestm imperatoris i nan" (O. Seeck, *Regesten der Kaiser und Päpste*, Stuttgart 1919), а щодо актів патріархів Константинополя — працю реґест В. Грумеля "Reґести актів Константинопольського патріархату" (V. Grumel, *Les Regestes des Actes du Patriarchat de Constantinople*) з яких вийшли три зшитки, що охоплюють 381-715, 715-1043 і 1043-1206 рр. (видані у 1932, 1936 і 1947 рр.). Найвагомим допоміжним матеріалом для вивчення історії візантійської церкви та догм є виданий у рамках візантинознавчого підручника прекрасний довідник Г.-Г. Бека, "Церква і богословська література у Візантійській імперії" (H. G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*. Handbuch der Altertumswissenschaft XII, 2. 1: Byzantinisches Handbuch II, 1, München 1959).

Дедалі більшої ваги дослідження історії Візантії за останній час надає також епіграфічним, передусім нумізматичним та сфрагістським пам'яткам. В опрацюванні багатопланових проблем, особливо стосовно внутрішньої історії Візантії, дуже часто вирішальними були знання про монети і печатки. Для вивчення історії грошової системи та господарювання економіки, з одного боку, символіки імператорської влади, з іншого, нумізматичний матеріал неоціненний, так само сьогодні немислиме дослідження візантійської системи управління без ретельного врахування сигілографічного (сфрагістського) матеріалу. Однак ознайомлення з цим важливим різновидом джерел — попри значний прогрес — дуже відстає від вимог науки. Помітного поступу воно домоглося завдяки оприлюдненню В. Лораном колекції печаток (V. Laurent, *Documents de sigillographie byzantine: la collection C. Orghidan*. Bibliothèque byzantine, Documents 1, Paris 1952). Крім цих зразкових публікацій видатного знавця в галузі візантійських печаток та попередніх сигілографічних і нумізматичних каталогів, до послуг є багатий і постійно збільшуваний матеріал в окремих оприлюдненнях, у розпорошених по фахових часописах дослідженнях та повідомленнях про знахідки монет і печаток. Використання цього матеріалу, який нелегко тримати в полі зору, істотно полегшується змістовними бібліографічними повідомленнями того ж Лорана⁹. Та все ж оприлюднення як корпусу візантійських монет, так і корпусу візантійських печаток не перестає бути гострою потребою.

Про велику вагу, якої сучасна візантиністика надає допоміжним історичним наукам, свідчить те, що нещодавно у Парижі побачила світ се-

рія статей, присвячених цим наукам. У цій серії, якою опікується заслужений історик-візантиніст П. Лемерль, з'явилися два важливі довідники: "Хронологія" В. Грумеля (V. Grumel, *Chronologie. Bibliothèque byzantine, Traité d'Études byzantines I*, Paris 1958) та "Папіруси" А. Батая (A. Bataille, *Les Papyrus*, ibid. II, Paris 1955).

До кола наших завдань не входить характеристика окремих найновіших розвідок з історії Візантії. Про їхні результати повідомляють уже згадані фахові часописи, які постійно розширюють свої бібліографічні рубрики й до того ж дають узагальнені огляди окремих галузей досліджень або ж про стан досліджень в окремих країнах. Про поточний доробок особливо повно та сумлінно повідомляє "Byzantinische Zeitschrift", який з моменту заснування 1892 року й донині (з багаторічними перервами під час і після двох світових воєн) систематично реєструє всю фахову літературу в царині візантиністики, а до найважливіших праць, чи це обговорення у розділі 2 чи бібліографічні нотатки в розділі 3, займає критичні позиції. Віднедавна подібну бібліографію пропонує також "Byzantinioslavica". А позаяк ми посилаємося на ці важливі бібліографічні посібники, як і на повідомлення інших візантинознавчих фахових часописів, то змушені обмежитися лише згадкою найновіших узагальнювальних висвітлень історії Візантії.

Ранньовізантійська епоха була дуже сумлінно опрацьована в монографіях Штайна: *Geschichte des spätromischen Reiches I* (1927) та *Histoire du Bas Empire II* (1949).¹⁰ Крім згаданого доробку Бері, ця вагома праця великого знавця історії візантійської системи управління, яка у двох об'ємних томах охоплює час від 284 до 565 року, є найнадійнішим посібником для вивчення ранньовізантійської історії, а також головною для подальшого опрацювання проблеми ранньовізантійської державности.

Відома серія *The Cambridge Medieval History*, яку редагував Дж. Б. Бері, присвячує історії Візантії частину першого і другого томів (1911 і 1913) та повністю четвертий том (1923), виданий з підзаголовком *The Eastern Roman Empire (717-1453)*. Як кожна колективна праця, збірка містить різновартісні внески, все ж вона є прекрасною і надійною довідковою працею. Великою перевагою цієї праці є докладна бібліографія (готується доповнене перевидання четвертого тому за редакцією Дж. М. Гассея (J. M. Hussey)).

III. Діль уже 1919 року у невеличкій книжечці *Histoire de l'Empire byzantin* стисло виклав історію Візантії від Константина Великого до загибелі (перевидання 1924, переклад англійською 1925, сербською 1933). Відтак у рамках заснованої Г. Глотцом (G. Glotz) *Histoire generale* великий французький історик-візантиніст дав детальний і широкий виклад історії Візантії від смерті Теодозія I до вступу на трон Олексія I Комнина, тоді як його співпрацівник Ж. Марсе (G. Marçais) прекрасно

виклав історію арабів від Мохаммеда до кінця XII ст. (Ch. Diehl — G. Marçais, *Le monde oriental de 395 à 1081*, Histoire générale, IIe section: Histoire du Moyen Age, t. III, Paris 1936); у томі-продовженні Ш. Діль встиг опрацювати лише час від 1081 до 1204 року, тоді як подальшими частинами візантійської історії займався Р. Гілланд, а Р. Груссе доповнив цю працю викладом історії латинських держав на Сході (Ch. Diehl — L. Oeconomos — R. Guillaud — L. Grousset, *L'Europe orientale de 1081 à 1453*, ibid. IX, 1, Paris 1945).

Спочатку 1917 року А. А. Васильєв уклав російською мовою історію візантійської держави до початку хрестових походів, відтак у 1923-1925 рр. з'явилися три менші за обсягом видання, у яких були опрацьовані епоха хрестових походів, історія латинницького панування та часи палеологів. У набагато ширшому викладі ця праця видатного російського історика-візантиніста згодом з'явилася англійською мовою: *History of the Byzantine Empire* (2 томи, Медісон 1928-1929), згодом ще раз вийшло доповнене видання французькою мовою: *Histoire de l'Empire byzantin* (2 томи, Париж 1932), яку відтак переклали іспанською (Барселона 1948) та грецькою (Атени 1954) мовами, перший том був також перекладений турецькою (Анкара 1943). Насамкінець вийшло нове, то тут, то там доповнене видання англійською: *History of the Byzantine Empire, 324-1453* (Медісон 1952). Ця праця, яка повсюдно отримала цілком справедливу високу оцінку — ясно викладений і надійний посібник для вивчення історії Візантії.

Румунський усебічний історик Н. Йоргас широко оприлюднив, одначе доволі поверхово написаний виклад історії Візантії *Histoire de la vie byzantine* (3 томи, Бухарест 1934). Час до 1204 року описав грецький історик К. Амантос *Ιστορία του Βυζαντινοῦ Κράτους* (2 томи, Атени 1939, 1947; 2-ге видання 1953, 1957). Невеличка, доволі таки нерівномірна (також дуже невиважена у розподілі матеріялу) книжчина російського візантолога М. В. Левченка *История Византии* (Москва; Ленінград 1940) — була зразком першої спроби марксистського висвітлення історії Візантії; є її переклади болгарською ("*История на Византия*", Софія 1948) та французькою ("*Byzance des origines à 1453*", Paris 1949). Опис історії Візантії зробив також болгарський історик Д. Ангелов, дотепер вийшов перший том, що охоплює 395-867 рр.: *История на Византия I*, Софія 1959. Прозорий, хай навіть доволі лаконічний, витриманий у популяризаторському ключі нарис пропонує Р. Lemerle, *Histoire de Byzance*. Серія "Que sais-je?", Paris 1948.

На особливе визнання заслуговує велика праця Л. Брейє (Bréhier, *Le monde Byzantin. L'évolution de l'humanité*, dir. par H. Berr. Nr. 32, 32bis, 32ter. Paris 1947, 1949, 1950). У трьох окремих томах заслужений

французький історик-візантиніст детально виклав зовнішню історію Візантійської імперії (*Vie et Mort de Byzance*), візантійського державного устрою (*Les Institutions de l'Empire byzantin*) та візантійської культури (*La Civilization byzantine*). Ця монографія відзначається щонайглибшою ґрунтовністю, третій том до того ж — своєрідним опрацюванням історії візантійської культури. Саме в ньому відтворюється наочна картина візантійського життя з описом побуту різних верств візантійського населення з його щоденними клопотами, звичаями та звичками. Історію культури Брейє не стільки можна порівнювати з колишніми описами історії культури Візантії, як з вагомішою працею Федона Кукула "*Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμός*" (6 томів, Атени 1948), де видатний грецький учений узагальнив здобутки досліджень, які тривали десятки років, історії приватного життя візантійців.

Більшість уже запропонованих викладів історії візантійської культури, на противагу цій праці, розглядають здебільшого помітні зрізи розвитку Візантії, підсумовуючи окремі компоненти в певній послідовності, наголошуючи на розвиткові держави. Із великої кількості опрацьовань тут слід особливо згадати такі: Ch. Diehl, *Byzance. Grandeur et Décadance*, Paris 1919 (англійський переклад: *Byzantium. Greatness and Decline*, Rutgers University Press 1957); A. Heisenberg, *Staat und Gesellschaft des byzantinischen Reiches. Die Kultur der Gegenwart II*, Abt. IV, 1², Leipzig; Berlin 1923, с. 364-414; N. H. Baynes, *The Byzantine Empire*, London 1926 (перевидання 1943); St. Runciman, *Byzantine Civilization*, London 1933 (французький переклад: Париж 1934; італійський переклад: Флоренція 1960); J. M. Hussey, *The Byzantine World*, London 1957; H.-W. Haussig, *Kulturgeschichte von Byzanz*. Stuttgart 1959. У результаті спільної праці кількох візантистів різних країн з'явився колективний доробок *Byzantium. An Introduction to East Roman Civilization* / Ed. by N. H. Baynes and St. L. Moss, Oxford 1948; H. Hunger, *Byzantinische Geisteswelt von Konstantin dem Großen bis zum Fall Konstantinopels* ілюструє культурне життя Візантії через витяги з джерел. Вдалиий добір та прекрасний переклад текстів роблять цю книжку дуже цікавою для читання.

Історикам-візантиністам дуже знадобилися також опрацювання історії тих народів, які мали особливо великий вплив на історію візантійської держави: італійських міст-республік, персів, арабів, турків, південних слов'ян. Найчастіше увагу істориків-візантиністів привертала, наприклад, така праця: В. Златарський. *История на Българията държава през средните векове* (4 книги, Софія 1918, 1927, 1934, 1940), які хоч і надто розтягнуті й дуже часто спираються на гіпотези, однак зосередили в собі, що дуже похвально, увесь матеріял до історії візантійсько-бол-

гарських стосунків від самих початків до кінця XIII ст. особливо вичерпно; або ж сконденсована аж до сухости тверезо, проте саме завдяки тверезому, критичному підходові праця К. Іречека "Історія сербів" (К. Jireček, *Geschichte der Serben*, 2 Bde, Gotha 1911, 1918; переклад сербською: *Istoria Srba*, 2-ге вид., Белград 1952) надійна.

Насамкінець хочеться особливо спинитися на вагомій праці Д. Моравчика "Byzantoturcica I-II", перше видання якої з'явилося у Будапешті у 1942-1943 рр., а друге значно розширене видання 1958 року оприлюднила Німецька Академія Наук у Берліні. Видатний угорський учений вичерпно повно зібрав усі візантійські джерела стосовно історії тюркських народів. Це практично означає, що в одній праці опрацьована вся візантійська історіографія, позаяк тюркські народи у широкому розумінні, за визначенням Моравчика, згадуються чи не в кожній праці з історії Візантії, і кожне джерело, про яке йдеться, Моравчик піддає особливому, дуже експертному розглядові, супроводжуючи вичерпними даними як щодо рукопису і видання, так і щодо всієї відповідної літератури. Отже, його книжка — це неоціненний довідник, і за значенням його можна прирівняти хіба що до Крумбахерової історії літератури. Доробок Моравчика — це справді найвдаліше доповнення до тепер уже 60-річного Крумбахерового шедевру, і сьогодні для візантійської історіографії є провідним підручником.

Примітки

¹ Справа публікації актів Екуменічних соборів стала на нову основу передусім завдяки великій праці Е. Шварца [E. Schwartz]: *Acta conciliorum oecumenicorum*, 1922 і д.

² Перевидання здійснив *College de France* у Парижі 1943.

³ *Greek Lexikon of the Roman and Byzantine Periods*, нове видання, Кембрідж, 1914. Особливо слід вказати на великий, дуже ґрунтовний словник Д. Дімітракоса [Dimitrakos]: "Μεγά λεξικόν τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης", у 9 т., Атени 1949-1950, який охоплює всі епохи розвитку грецької мови.

⁴ Докладний огляд здобутків Бері як видатного науковця та повний бібліографічний перелік його праць пропонує Н. Г. Байн (N. H. Baynes, *A Bibliography of the Works of J. V. Burg*, Cambridge 1929).

⁵ Видання цього часопису продовжив К. Діобіотес [K. Dyobunotes], який до виданих Лямпросом до 1927 року 14-ти томів долучив ще 7; реєстр усіх 21 тому оприлюднив 1930 року Харітакіс [Charitakis].

⁶ Опублікована Міжнародною Асоціацією візантології (*Association Internationale des Études byzantines*) бібліографія публікацій за час від 1939 до 1948 років містить 2800 праць, що з'явилися у майже 280 різних часописах, серіях та збірниках.

⁷ Повідомлення про праці у галузі соціально-економічної історії подав Г. І. Братіану (G. I. Bratianu, *Les études byzantines d'histoire économique et sociale*, Byz. 14 [1939], с. 497-511). Див. також швидше реферативну працю: Р. Чаганіс, *On the social structure of the Later Roman Empire*, Byz. 17 (1944/45), с. 39-57. Щодо найсучасніших досліджень у галузі історії права див.: В. Синговіц, *Die byzantinische Rechtsgeschichte im Spiegel*

der Neuerscheinungen, Saeculum 4 (1953), с. 313-333. Останні публікації актів і грамот знайдете у праці А. П. Каждана: *Новые материалы по внутренней истории Византии X XV вв.*, у: ВВ 13 (1958), с. 302-313.

⁸ Див. детальний огляд досліджень у галузі візантійської дипломатії: G. Rouillard, *La Diplomatie byzantine depuis 1905*. Byz. 13 (1938), с. 605-629 та: F. Dölger, *Bulletin diplomatique* у: REB 7 (1949), с. 69-90.

⁹ V. Laurent, *Bulletin de Sigillographie byzantine*, Byz. 5 (1929/1930), с. 571-654, 6 (1931), с. 771-829; *Bulletin de Numismatique byzantine* (1940-1949) у: REB 9 (1951), с. 192-251.

¹⁰ Посмертне французьке перевидання першого тому: E. Stein, *Histoire du Bas Empire I* (1959) здійснив Ж.-Р. Паланк.

I ОСНОВНІ РИСИ РОЗВИТКУ РАННЬОВІЗАНТІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (324-610)

Джерела

Ознайомленню з історією Візантії завдячуємо як візантійським, так і чужоземним першоджерелам. Провідними тут є різні з огляду на цінність праці візантійських істориків та хроністів, які з більшим чи меншим знанням про події, досить детально та докладно змальовують історію тієї держави. Створену за їхніми спостереженнями картину слід доповнювати, а часом і коригувати, покладаючись на західні, східні, а за пізнішої доби й на слов'янські, джерела, а також, зважаючи на матеріяли, які отримуємо з інших візантійських джерел. Усякі принагідні записи, донесення послів, послання і промови часто вельми суттєво доповнюють і висвітлюють твори істориків. Оскільки в розвитку Візантійської імперії церква відігравала дуже важливу роль, історикові також слід брати до уваги теологічні надбання, зокрема документи соборів. Інколи велику цінність як першоджерела мають житія святих, в окремих випадках вони важать не менше, ніж праці істориків у властивому розумінні цього слова.¹

Однак ці джерела містять не всі відомості на тему економічного життя імперії, судового устрою та системи управління. Отож доводиться звертатися до різних офіційних та неофіційних листів, що торкаються справ двору, адміністрації, армії та господарювання; до юридичних документів, якими Візантія особливо багата; до матеріялів, записаних на папірусі, а для пізнішої епохи — до документів. Офіційні документи, і то численні, існують лише від другої половини XI ст., тоді як з періоду Македонської династії їх залишилося небагато, а для ранішого періоду їх бракує взагалі.

Окремою групою першоджерел є археологічний матеріял: твори мистецтва, написи, монети, печатки тощо. Візантологи, на відміну від дослідників історії Стародавнього світу, досі використовували старожитні матеріяли обмежено, однак віднедавна звертають на них дедалі пильнішу увагу.²

Коротким оглядом першоджерел на початку кожного розділу цієї праці я ставив собі за мету подати лише основний матеріял. Вичерпні дані, що стосуються візантійського писемного спадку, читач знайде у підручнику Ф. Дельгера (F. Dölger, *Geschichte der byzantinischen Literatur, Byzantinischen Handbuch, Teil II*).

Візантійська історіографія бере свій початок від Євсевія, єпископа Цезареї. Як автор хронік (дві книги, доведені до 325 р.) він є одним із перших представників наряду, який набув у Візантії особливого значення; його солідна за обсягом "Історія Церкви" (у 10 книжках, доведена до 324 р.) була новаторською працею, вона проклала шлях новому різновидові творчості.³ Йому належить славетний *Vita Constantini Magni* (Життєпис Константина Великого)⁴. Проте найбільшим істориком IV ст. слід вважати Амміяна Марцелліна, толерантно налаштованого поганина; його написана латинською мовою "*Res gestae*" ("Діяння") була задумана як продовження праці Тацита (до нас дійшли тільки книги 14-31, що охоплюють 353-378 рр.).⁵ А вже відтоді фахівцями з історії стають грецькі автори. Тут слід згадати праці трьох поганських дослідників: Евнапія Сардського (охоплює 270-404 рр., збереглися лише фрагменти),⁶ Олімпіодора Фіванського (407-425 рр., фрагменти)⁷ та Зосима (від Августа до 410 р.; детальнішою стає лише від початку правління Діоклетіяна).⁸ З історичної праці Пріска до нас дійшли тільки цінні уривки, які стосуються 433-468 рр., головню історія Аттіли та гуннів.⁹ Історію церкви, за прикладом Євсевія, продовжили Сократ (306-439)¹⁰, Содомен (324-415)¹¹, Теодорет Цирський (325-428)¹²; його послідовниками були Евагрій, чия праця (431-593) має велике значення також і для розкриття загального становища в державі,¹³ та Йоанн з Ефесу — його "Історія Церкви", частково збережена, написана сирійською мовою, була доведена до часів правління імператора Маврикія.¹⁴ Цінний історичний матеріял також міститься в основних писаннях отців церкви тієї доби: Атаназія Александрійського, Григорія Назянського, Василя Кесарійського, Григорія Низького, Йоанна Хризостомського. Дуже важливим для історика джерелом є документи екуменічних соборів,¹⁵ п'ять перших з яких хронологічно збігаються з ранньовізантійським періодом. Серед численної реторичної літератури на особливу увагу заслуговують листи імператора Юліяна¹⁶ та сучасних йому Фемістія¹⁷, Лібанія¹⁸ і Синезія, останній сягає вже початку V ст.¹⁹

Визначним істориком доби Юстиніана був Прокопій Кесарійський (Палестина)²⁰. Як особистий секретар Велізарія він брав участь у війнах проти вандалів, готів, персів та описав ці походи у семи книжках, доведених до 551 року, куди згодом додав восьму книжку, яка охоплює 551-553 рр. Він був також автором двох інших творів: славетної *Anecdota*,

спрямованої проти Юстиніяна і Теодори, та дописаної до 554 року. *De Aedificiis*, де прославляє діяльність Юстиніяна на ниві будівництва.²¹ Прокопій не завжди дотримувався об'єктивності, його *De Aedificiis* — це панегірик на честь Юстиніяна, те саме можна сказати і про історію воєн, натомість *Anecdota* більше схожа на брудний пасквіль; однак його твори — неоціненний скарб для дослідника. До того ж вони мають високу літературну вартість.

Послідовником Прокопія був його молодший сучасник Агафій, що у присвяченій Юстиніянові праці описав 552-558 рр.²² Наступним послідовником Агафія був Менандр Протектор, його дуже цінний твір, в якому охоплено період 558-582 рр., дійшов до нас лише в уривках.²³ Менандр знайшов свого наступника в особі Теофілакта Сімокатта, який у восьми книжках виклав історію імператора Маврикія (582-602).²⁴ Отже, маємо неперервну низку історичних повідомлень — типове явище і для подальшої історії Візантії. Усю візантійську історіографію характеризує наслідування античних грецьких зразків, що, наприклад, за тієї епохи особливо чітко виявилось у Прокопія, вихованого на класиках, який наслідував Тукідіда, а також Агафія та Сімокатта. Завдяки цьому візантійська історіографія стоїть на дуже високому рівні і багато перевищує історіографію середньовічного Заходу.

Другим після історіографії у точному розумінні цього слова та особливо характерним для Візантії різновидом історичних першоджерел є хронографія. Загальну хроніку, доведену до останніх років панування Юстиніяна, завдячуємо Йоаннові Малаласові.²⁵ Інша хроніка, яка дійшла до нас частково і сягає, імовірно, 610 року, вийшла з-під пера Йоанна Антіохійського.²⁶ Про Теофана та інших хроністів, чия праця також дуже важлива для раннього візантійського періоду, мова піде у відповідних розділах.

Основними джерелами для дослідника історії права та адміністрування раннього візантійського періоду є *Codex Theodosianus*²⁷ та *Codex Justinianus* і *Novellae*²⁸.

Про чиновницьку ієрархію ранньої епохи Візантійської держави нас інформує *Notitia dignitatum*²⁹, який походить з першої половини V ст., і праця Йоанна Лідоса про служби і посади від половини VI ст.³⁰ Від записів Петра Патриція, який від 539 до 565 року обіймав посаду *magister officiorum*, збереглися тільки уривки.³¹ Особливо цінний його опис етикету, обов'язкового при імператорському дворі, передусім церемоніялу коронування у V та VI ст., який Костянтин Багрянородний вніс у свою *De Caerimoniis* (I, с. 84-95). Від кінця VI або від початку VII ст. походить підручник військової справи, відомий як *Strategikon* Маврикія, чи, радше, псевдо-Маврикія. Це джерело цінне як для пізнан-

ня історії візантійської військової справи, так і для воєнного мистецтва та розмаїтих звичаїв персів, турків, аварів, слов'ян, антів, франків та лангобардів.³²

Коли йдеться про нумізматичні та сфрагістичні (печатки) матеріали, то слід згадати основні публікації, до яких у подальших розділах ми вже не будемо повертатися: J. Sabatier, *Description generale des monnaies byzantines*, 2 vol., Paris 1862 (передрук 1930); W. Wroth, *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, 2 vol., London 1908; И. Толстой, *Византийские монеты*, факсимиле: У 7 т., Санкт-Петербург, 1912-1914; N. Goodacre, *Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire*, 3 vol., London 1928-1933; G. Schlumberger, *La sigillographie byzantine*, Paris 1884. Панченко, *Каталог моливдовулов*, ИРАИК 8 (1903) 199-246, 9 (1904) 341-396, 13 (1908) 78-151; К. Копстантинопoulos, *Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα*, Атени 1917; V. Laurent, *Documents de sigillographie byzantine: La collection C. Orghidan*, Paris 1952. Окремі статті та принагідні публікації, кількість яких неперервно зростає, розсіяні по різних фахових часописах; їхню повну бібліографію уклав В. Лоран.

1. Християнізація Римської імперії

Л і т е р а т у р а: Stein, *Geschichte I*. — Bury, *Later Roman Empire* 1². — Piganiol, *Empire chrétien*. — Seeck, *Untergang I IV*. — Lot, *Fin du Monde Antique*. — F. Heichelheim, *Wirtschaftsgeschichte des Altertums*, Leiden 1938, I 766-859, II 1191-1225. — Rostovtzeff, *Gesellschaft und Wirtschaft*. — Mickwitz, *Geld und Wirtschaft*. — Kornemann, *Weltgeschichte II*. — H. Bengtson, *Griechische Geschichte*², München 1960, 542 і д. — W. Ensslin, *The Reformes of Diocletian*, *Cambr. Ancient Hist.* XII (1939) 383-408. — J. Burckhardt, *Die Zeit Constantins des Großen*,⁵ Gesamtausgabe II, Stuttgart 1929. — E. Schwartz, *Kaiser Constantin und die christliche Kirche*,² Leipzig-Berlin 1936. — N. H. Baynes, *Constantine the Great and the Christian Church*, London 1929. — A. Piganiol, *L'Empereur Constantin*, Paris 1932. — H. Gregoire, *La "conversion" de Constantin*, *Revue de l'Univ. de Bruxelles* 34 (1930-1931) 231-272. Його ж: *Nouvelles recherches constantiniennes*, *S. A. aus Byzantion* 13 (1938) 551-593. — A. Alföldi, *The Conversion of Constantine and Pagan Rome*, Oxford 1948. — J. Vogt, *Constantin der Große und sein Jahrhundert*². München, 1960. — N. H. Baynes, *Constantine's Successors to Jovian*, *Cambr. Med. Hist.* I (1911) 24-54. — P. Allard, *Julien l'Apostat*, 3 vol., Paris 1900-1903. — G. Negri, *L'imperatore Giuliano l'Apostata*, Milano 1902. — J. Geffken, *Kaiser Julianus*, Leipzig 1914. — J. Bidez, *La vie l'empereur Julien*, Paris 1930; deutsch München 1940.

Створенню візантійської держави сприяли передусім римський державний лад і юридична система, грецька культура та християнська релігія. Існування цієї держави без згаданих трьох чинників годі собі уявити. Завдяки синтезові елліністичної культури, християнської релігії з римськими державними формами постало таке історичне явище, яке

ми називаємо Візантійською імперією. Цей синтез став можливий завдяки перенесенню центру ваги римської держави на схід, що було спричинене кризою, яку переживала Римська імперія у III ст. Результатом такого зміщення стала християнізація *Imperium Romanum* та заснування нової столиці над Босфором. Ці дві події — перемога християнства та остаточне перенесення центру держави на елліністичний Схід знаменують собою початок візантійської ери.

Перші кроки Візантії — це тільки новий етап римської історії, а візантійська держава — продовження Римської імперії в часі. Визначення “візантійський”, як відомо, народилося згодом, і навіть не було відоме тим, кого ми називаємо візантійцями. Себе вони завжди називали ромеями, себто римлянами (Ρωμαῖοι), а їхні правителі вважали себе римськими імператорами, наступниками і спадкоємцями давніх римських імператорів. Допоки існувала їхня імперія, їх заворожувала сама назва “Рим”, а традиції римської держави завжди мали невідворотний вплив на їхній хід думок та політику.³³ Римська концепція державности забезпечувала монолітність цьому етнічно розрізненому цезарству, а ідея римського універсалізму визначила його місце у світі, який його оточував.

Візантія, як спадкоємець Римської імперії, тяжіє до того, щоб стати єдиною імперією християнського світу; звідти вона плекає свої претензії на володіння всіма тими землями, які колись належали *Orbis Romanus* (Римському світові), а відтак стали частинами християнської ойкумени. Однак твереза реальність спричинилася до того, що ці претензії поступово пригасали, але жодна, крім Візантійської імперії, з нових держав, що в рамках християнської ойкумени постали на теренах колишньої *Imperium Romanum*, не стала на один рівень із нею ні в правовому, ні в культурологічному аспекті. Це й спричинилося до утворення складної ієрархії держав, на вершині якої опинився візантійський правитель як римський цезар і глава християнства.³⁴ Віссю, навколо якої оберталася політика імперії на світанку візантійської доби, була боротьба за безпосереднє панування над *Orbis Romanus*, а в наступні сторіччя — боротьба за відновлення втраченого верховенства.

Візантія і насправді свідомо зберігала зв'язок із Старим Римом, насправді з ідеологічних спонук та з політичних поглядів акцентувала на своєму праві успадкувати його набуток, однак, з плином віків, щоразу дужче давалися ознаки відмінності між колишньою і новою імперією. Упродовж візантійського раннього середньовіччя грецький чинник прискорено набував сили у сфері культури і мови, а церква у Візантії чинила дедалі потужніший вплив на суспільне життя; одночасно в результаті економічної, суспільної та політичної еволюції вибудовувався новий су-

спільний і економічний порядок, формувалася інша державна та адміністративна система. Всупереч поширеному раніше поглядіві, перебіг розвитку візантійської держави відзначається потужним динамізмом. Усе там перебуває у неперервному русі, зазнає постійних змін і перебудов. Під кінець свого історичного розвитку Візантійська імперія, крім назви і традиції, нічого спільного з античною Римською імперією вже не мала.

У ранній період свого існування, хай там як, вона все ж фактично була ще Римською імперією, а її життя було до останку пронизане римськими елементами. Та фаза, яку можна назвати як раннім візантійським періодом, так і пізнім римським, так само належить до римського розвитку, як і до візантійського, і він триває три перші сторіччя візантійської історії або три останні — римської. Це типова перехідна епоха, яка веде від Римської імперії до середньовічного Візантійського царства, старі римські форми поступово відживали, а нові — візантійські — поступово дедалі дужче набували сили.

Початків візантійської держави слід шукати у III ст., у тій Римській імперії, яку так змінила криза, що вона зазнала у тому сторіччі. Економічний занепад за тієї доби особливо гостро позначився на західній частині імперії. Схід виявився міцнішим і стійкішим, цим пояснюється як його пізніший розвиток, так і візантизація. Криза III ст. усе ж не оминула й східної частини, зрештою, вона була результатом закостенілої політичної і господарської системи, грізним явищем, яке охопило всі терени тодішньої держави, і яке супроводжували потужні суспільні та економічні потрясіння. Падіння чисельности населення у східній частині не було таким значним, як на Заході, та й дезорганізація міської економіки не була такою цілковитою, однак й тут, як і там, гостро відчувався брак трудових ресурсів, а торгівля і ремісництво були ледь чи не доценту зруйновані. Криза III ст. означала кінець античної культури, яка була наскрізь культурою міською.³⁵ Іншим повсюдним явищем було стабільне зростання латифундистів. По всій території імперії розвиток великих маєтків відбувався коштом дрібної маєтності та державних земельних угідь. Наслідком занепаду дрібних господарств було щораз ширше закріплення селян до землі, і цей процес тільки пришвидшувався докучливим браком робочої сили. Прикріплення селянства до землі, зрештою, було тільки характерним різновидом загального правила, а саме: нерозривного прив'язування особи до її занять. Це правило систематично запроваджували від часів кризи III ст., і так економічна необхідність вимощувала шляхи державному насильству.

Під час заворушень, зумовлених кризою, римський принципат занепадав, і замість нього встановився домінат Діоклетіяна, який став вихідною позицією для візантійської автократії. Стара муніципальна систе-

ма римських міст цілковито занепала. Все адміністрування сконцентрувалося в руках римського імператора та його бюрократичного апарату. Той апарат, доволі розгалужений, став справжнім становим хребтом візантійського абсолютизму. Римську магістратуру замінила візантійська бюрократія. Уряд імператора перестав бути найвищою магістратурою і перетворився у деспотичну владу, що вже виводилася від волі Бога, а не від волі народу. Отож криза, що несла зі собою такі важкі злигодні і такі гіркі переживання, започаткувала еру вірування і спрямувала загальну увагу на справи потойбічні.

Однак поняття суверенності народу не згинуло цілковито; сенат, організоване в *деми* міське населення, армія ще репрезентували політичну силу, спроможну, — зокрема за ранньовізантійської доби, — істотно обмежити імператорську владу.³⁶ Проте значущість цих чинників, які походили ще з римського минулого, поступово була змушена поступитися імператорському всевладдю. Водночас дедалі дужче зростає вплив церкви як духовної потенції християнської держави. За ранньовізантійської доби імператор, відповідно до римських принципів, вважав релігійні почуття своїх підданих, за частину *ius publicum* (суспільної сутності) і мав майже необмежену владу над церквою. Однак церква у Візантії, зрештою, як і на Заході, в часи Середньовіччя перетворилася на потужну інституцію, до якої світська влада була змушена прислухатися. Конфлікти між світською владою та церквою були у Візантії не таким уже й рідкісним явищем, і що знаменно — перевага не завжди була на боці імператора. Однак антагонізм між цими двома чинниками не став характерною ознакою візантійської історії: тут радше можна вести мову про тісний внутрішній зв'язок, про взаємозалежність ортодоксальної держави та ортодоксальної церкви, взаємозалежність, яка формувала з них щось на кшталт єдиного державно-церковного організму. Заслугове на увагу тісна пов'язаність інтересів тих двох влад та їхня злагоджена взаємодія в боротьбі проти всього, що загрожує порядку, визначеному на світі самим Богом, а боротьба відбувалася без огляду на те, з якого боку насувалася загроза: з боку зовнішніх чи навіть внутрішніх ворогів імператора, чи з боку різноманітних ересей, котрі підважували позиції церкви. Але такий союз неунікнено ставив церкву під опіку імператорської могутності. Відтак у всі періоди існування Візантії вищість імператорської влади над церковною була в ній явищем типовим і, можна сказати, навіть нормальним.

Імператор був не тільки верховним воєначальником, верховним суддею і єдиним законодавцем, а й також оборонцем церкви і віри. Був Господнім обранцем і, як такий, не тільки паном і правителем, а й живим символом християнського владарювання, довіреного йому Все-

держителем. Піднесений над усім земним і людським, можливо, що й у прямому зв'язку з самим Богом, він став предметом особливого, політично-релігійного культу. Той культ розгортався при імператорському дворі з дня в день через урочисті церемоніали за співучасти церкви та всього оточення монарха. Свій вияв він знаходив у кожному візерункові, який репрезентував улюбленого Богом можновладця, у кожному предметі, який стосувався його помазаної особи, у кожному слові, яке він виголошував прилюдно, або яке було звернене безпосередньо до нього.³⁷ Піддані були не більше як його слугами. Щоразу, коли він являв перед ними свій лик, вони вітали його, падаючи ниць, незважаючи на свій сан і становище (*proskynesis*). Надзвичайна пишність візантійського придворного церемоніалу, як, зрештою, й імператорський абсолютизм, церемоніал якого також був явною ознакою, сягала своїм корінням римсько-елліністичного періоду.³⁸ Власне з того періоду, пронизаного східними елементами, беруть свій початок розкіш візантійського імператорського двору та багато інших явищ, позначених печаттю орієнталізму. Східні ознаки ставали ще виразнішими в результаті безпосередніх запозичень від Сходу — з царства Сасанідів та арабського халіфату.³⁹

Не лише візантійська культура бере свій початок від еллінської, а й візантійський стиль життя формується за еллінськими зразками. У Візантії, як і в еллінському світі, сув'язю, котра єднала різноманітні чинники, була спільна для них усіх культура. Обидві відзначалися епігонством і еkleктизмом — хіба що ті риси виявляються у Візантії виразніше. І Візантія, і еллінізм існують завдяки спадковій прекрасній і творчій цивілізації, а їхній внесок у всесвітню творчу скарбницю полягає не стільки у власній творчості, як у синтезі. Візантієць, як і його попередник з еллінського періоду, — це передусім тип компілятора. Хай там як, схильність до компіляції може виказувати поверховість замислу, епігонство, хоч часто і перетворює природну красу форми в порожню конвенційну реторику, та великою історичною заслугою Візантії залишається збереження античного культурного спадку, римського права і грецького мислення. Греція і Рим, два ледь чи не довершені зразки і водночас два протилежні полюси стародавнього світу, знайшли своє поєднання на візантійському ґрунті; їхні найдосяжніші досягнення — римська держава і грецька культура — поєдналися, створивши нові форми життя й нерозривно пов'язалися з християнством, котре так заповзято колись заперечувало як антична держава, так і антична культура. Християнська Візантія не зреклася ні поганського мистецтва, ні поганської філософії. Як римське право назавжди залишилося у Візантії засадами законотворчості та судочин-

ства, так і засадами її духовного життя завжди залишалася грецька культура. Навіть найпобожніший візантієць здобував свою освіту через грецьку філософію, грецьку історіографію та поезію. До того ж візантійська церква привласнила собі метод античної філософії та послуговувалася її понятійним апаратом при формулюванні християнських догматів.

Шанування античної традиції було особливим джерелом сили візантійської імперії. Візантія, що опиралася на зразки грецької культури, на цілі сторіччя залишалася найбільшим світовим центром цивілізації, а традиція римської державности з її політичною системою забезпечила Візантії чільне місце в середньовічному світі. Вона посідала єдиний серед інших адміністративний апарат, до послуг якого був численний і добре вишколений штат чиновників, від Риму перейняла поняття права і судової процедури. Її військова техніка перебувала на високому рівні, а економіка та фінансова система були добре розвинуті. Так само в її розпорядженні були великі багатства, а візантійська скарбниця була одним із головних чинників економічного розвитку. В цьому візантійська держава ґрунтовно відрізнялася від решти держав пізнього стародавнього світу та Середньовіччя з їхнім примітивним натуральним господарюванням. Власне через грошове багатство Візантія засвідчувала у тогочасному світі власну могутність та престиж. Фінансові можливості тієї держави в періоди її найбільшого розквіту здавалися просто невичерпними. Але вся ця пишнота досягалася за допомогою жорстокого фіскалізму, якому мало підпорядковуватися абсолютно все. Адміністративний апарат, незважаючи на свою досконалість, був зняряддям найбезсоромнішого визискування.⁴⁰ Штат чиновників — хребет тієї бюрократичної держави — був до краю корумпований. Його хабарництво та жадібність, що увійшли в прислів'я, стали найжахливішим лихом для населення. Отож багатство і висока культура держави купувалися зубожінням, безправністю і нерівністю народних мас.

Становище, яке склалося після кризи III ст., було подолане великою реформою Діоклетіяна. Діоклетіян, зробивши висновки з попередніх подій та усвідомлюючи, які великі зміни відбулися у державі, докорінно реорганізував державне управління. Його реформа, закріплена і вдосконалена Константином Великим, у результаті створила новий адміністративний лад; саме там джерела візантійської системи.⁴¹ Справа Діоклетіяна та Константина у своїх головних засадах протривала увесь період ранньовізантійської епохи. Натомість головні задуми реформи: авторитаризація, централізація і бюрократизація держави характеризували Візантійську імперію аж до її занепаду.

Реформи Діоклетіяна та Константина, безперечно, ставили перед собою завдання зміцнити владу імператора, підупалу в часи хаосу, та

надати їй більшого значення. Обидва імператори мали на меті не лише зменшити вплив сенату та інших інституцій, які походили ще з часів республіканського Риму, а й детальніше окреслити компетенції всіх адміністративних органів зокрема, що мало запобігти надмірному зростанню їхнього впливу. Адміністративні органи — цивільний, військовий, центральний і провінційні — були ретельно відмежовані одне від одного. Всі вони підпорядковувалися імператорові, який, перебуваючи на вершині розбудованої ієрархії, керував усім державним апаратом.

Щоб забезпечити якомога ефективніше врядування державою з такими розлогими кордонами, був здійснений поділ території імперії та імператорської влади. Запозичаючи інституцію співправителів, знану вже з попередніх часів,⁴² Діоклетіян створив чотириособову колегію, яка складалася з двох августів та двох цезарів. Один з августів панував над східною частиною імперії, другий — над західною; вони добирали собі співправителів, які носили титул імператора (цезаря). Цезар був пов'язаний із своїм августом не кровними узами, а через усиновлення; критерієм добору цезаря були його особисті достоїнства. У разі відречення августів їхнє місце перебирали цезарі, але тетрархія мала бути відновлена через добирання двох нових цезарів. Однак ця система, вельми штучна попри всю свою логічність, спричинилася до нескінченних громадянських воєн. Коли Константин Великий вийшов із них переможно і остаточно, він всю повноту влади зосередив у власних руках. Та все ж на смертному одрі здійснив новий поділ території імперії. Знехтувавши засадами штучного добору співправителів, він поділив імперію між своїми синами; але й панування братів спричинилося до значних і кривавих ускладнень. Однак принцип поділу імперії та система співправителів протривала ще довгі роки.

Докорінна перебудова провінційної адміністрації, яку здійснив Діоклетіян, поклала край правлінню, яке передусім сприяло Італії, та скасувала відмінності між імператорськими та сенатськими провінціями. Відтоді адміністрації усіх провінцій підпорядковувалися винятково імператорові; Італія, привілейований доти край, була, як й інші частини імперії, поділена на провінції, до того ж її змусили сплачувати податки. Подальшим, також знаменним, кроком було розчленування великих провінцій на менші одиниці. Це спричинилося до зростання кількості провінцій. За Діоклетіяна римські терени налічували майже 100 провінцій, у V ст. їх уже було понад 120. Крім того, Діоклетіян поділив територію імперії на 12 дієцезій. Під кінець IV ст. їхня кількість зросла до 14⁴³. Нарешті, за панування Константина імперію поділили на префектури. До кожної префектури входило кілька дієцезій, сама дієцезія складалася з кількох провінцій. Отже, провінції були терито-

ріяльними складниками дієцезій, а ті — префектур. Це утворювало централізовану ієрархічну адміністративну побудову. Межі та кількість окремих префектур спочатку були доволі нестабільні, і виглядає на те, що під кінець IV ст. вони були визначені чіткіше.

Велетенська префектура Сходу (*praefectura praetorio per Orientem*), що складалася з п'яти дієцезій: Єгипту, Сходу, Понту, Азії та Тракії, охоплювала Єгипет з Лівією (*Cyrenaica*), Передню Азію і Тракію. До префектури Іллірії (*praefectura praetorio per Illyricum*), що межувала з нею, входили дієцезії Дакиї та Македонії, т. зв. Греція і Центральні Балкани. До префектури Італії (*praefectura praetorio per Illyrici, Italiae et Africae*), крім Італії, належала більша частина Латинської Африки, Далмація, Паннонія, Норік і Ретія. До складу префектури Галлії (*praefectura praetorio per Galliarum*) входили римська Британія, Галлія, Іберійський півострів та розташована напроти нього Західна Мавританія. Тобто кожна з тих префектур займала територію, що відповідала багатьом сучасним державам. На чолі префектури стояв *praefectus praetorium*, обов'язки якого деякий час колегіально здійснювали два префекти. Префект преторії Схід, резиденція якого була в Константинополі, і префект преторії Італія були найвищими можновладцями імперії; на сходинок нижче за них стояли префект преторії Іллірія, столицею якого були Тессалоніки, і префект преторії Галлія.

Важливою ознакою адміністративної системи Діоклетіяна і Константина було принципове розмежування цивільної та військової влад. Цивільна адміністрація провінції була особливим правом правителя провінції, тоді як військовою адміністрацією керував дукс, якому підлягала одна або кілька провінцій. Цього принципу скрупульозно дотримувалися щодо всіх провінційних адміністрацій. Навіть урядування префекта преторії, єдиного, хто за часів Діоклетіяна ще зберігав атрибути цивільної та військової влади, за часів Константина втратило свій військовий характер і перетворилось на суто цивільну інстанцію. Але в такому вигляді упродовж всього ранньовізантійського періоду префект зберігав за собою далекосяжні компетенції.⁴⁴

Префекти преторій, яким їхній стан намісників імператора надавав величезної влади, все ж прагнули до її розширення, відкрито вступаючи в суперництво з центральними органами. Широке коло повноважень префектів — це особлива риса ранньовізантійської адміністративної організації і накладає свій відбиток на всю систему. Однак імператори (цезарі) намагалися щораз міцніше тримати префектів у руках, обмежуючи сфери їхньої діяльності, навіть інтригуючи проти них через їхніх заступників, чиновників дієцезії, до того ж унезалежнили від них деякі відділи центральної адміністрації. Та внутрішня бороть-

ба між різними владними органами була рушійною силою розвитку, який був властивий адміністративній системі за ранньовізантійського періоду.

З-під юрисдикції префектів преторії були вилучені два міста — Рим і Константинополь. Вони підпорядковувалися своїм власним міським префектам. Обидва ці префекти в ієрархії імператорських чиновників йшли відразу за префектами преторій. Префекти міста виступали як найвищі представники сенату і репрезентували старі республіканські традиції, які ще зберігалися у міському житті. Єдині з-поміж імператорських чиновників вони замість військових одностроїв носили цивільний одяг. Префект Константинополя (*ὁ ἐπαρχὸς τῆς πόλεως*) відігравав значну роль у житті візантійської столиці, і то як за ранніх, так і в подальші часи імперії. Йому підпорядковувалися органи судочинства, він відповідав за громадський порядок та постачання столиці; все економічне життя міста, торгівля і промисли, перебувало під його контролем.

Хоч окремі адміністрації Константинополя і Риму помітно обмежували компетенції префектів преторій, утворення за часів Константина центрального уряду в столиці спричинилося до нового обмеження сфери їхньої влади. Найвпливовішим чиновником центральної адміністрації відтоді став *magister officiorum*⁴⁵; скромні на початках, його повноваження надміру розширилися, переважно завдяки адмініструванню префектурами. Його контроль поширювався на всі *officia* імперії, тобто фактично на всю державну адміністрацію включно з адміністраціями префектур. Самі *officia* — канцелярії різних адміністративних відділів, — де працював велетенський штат чиновників, були наче віссу адміністративної бюрократичної машини. Власне канцелярія складалася з *agentes in rebus* (посланців у справах), то були кур'ери та агенти, яких посилали до різних провінцій із спеціальними інструкціями; сама їхня назва *curiosi* (цікаві) вказує на те, що до кола їхніх обов'язків належав нагляд за діяльністю окремих відділів, а також перевірка благонадійності державних функціонерів та настроїв серед підданих. Ця дуже численна *officium* (канцелярія) тільки у візантійській частині імперії налічувала в першій половині V ст. понад 1200 чиновників. До обов'язків магістра офіціорум також належав нагляд за безпекою особи імператора, з цією метою в його розпорядженні та під його командуванням перебували загони гвардії — *scholae palatinae*. Як верховний церемонімейстер він наглядав за дотриманням етикету імператорського двору. Це передбачало дуже важливу політичну функцію: прийоми іноземних посольств та нагляд за дипломатичним протоколом. Крім того, від кінця IV ст. під його врядуванням перебувала поштова адміністрація (*cursus publicus*), яка спочатку підпорядковувалася префектам преторій.

Після магістра офіціорум найважливішою посадою в центральній адміністрації вважався *quaestor sacri palatii*; цю посаду було утворено за часів правління Константина. До обов'язків квестора належав нагляд за функціонуванням судочинства, редагуванням законів, підписуванням імператорських едиктів. Служба фінансів перебувала в руках двох чиновників, які від часів правління Константина мали титули *comes sacrarum largitionum* та *comes rerum privatarum*. Першому підпорядковувався фіскус, другому — *res privatae* (особисті справи). У результаті запровадження аннони — основного податку, який стягували з провінцій — сфера їхньої влади була дуже обмежена безпосереднім відомством префектури преторії.

Одночасно з дедалі вагомішим значенням всього, що стосувалося особи імператора, зросло й значення чиновника, який керував адміністрацією імператорського дому та опікувався імператорським гардеробом (*sacra vestis*). Цей урядовець — *praepositus sacri cubiculi* — був одним з найвище поставлених та найвпливовіших сановників. Часто, особливо коли скипетр належав слабкому правителю, траплялося так, що *praepositus* “почивальні” перетворювався на наймогутнішу особу в імперії. Під впливом східних звичаїв їх набирали майже, без винятку, з євнухів, зрештою, схоже на те, як і переважну більшість імператорських домашніх слуг.⁴⁶

Сенат Константинополя, створений ще за часів Константина, передусім був дорадчим органом і вже за римської епохи, внаслідок постійного посилення імператорського абсолютизму, дуже багато втратив від колишнього значення. У Візантії поле його діяльності стало ще вузьким. Звісно, своїх конституційних та законодавчих атрибутів сенат не позбувся відразу й безповоротно. За наказом імператора сенат міг виступати як найвища судова інституція — трибунал. Лише за тривалий час його колишній античний блиск потьмянів. Константинопольський *synkletos*, згодом хоч і перетворився лише на тінь колишнього римського сенату, все ж упродовж багатьох сторіч надалі відігравав важливу роль у житті візантійської держави.⁴⁷

Остаточне рішення фактично належало імператорові, та все ж сенат брав участь у законотворчій діяльності як дорадча інституція, а деколи йому також доручали проголошувати закон. Сенат подавав пропозиції (*senatus consulta*), яким імператор, якщо вважав їх слушними, надавав юридичної сили. Багато законів перед проголошенням проходили сенатські слухання. До найважливіших прерогатив сенатові належало право вибору і затвердження нового імператора у випадку зміни правителя. Під час самого правління імператора значення сенату було незначним, натомість воно зростало, коли траплялася владна криза. Насправді ж не

при кожній зміні правителя голос сенату міг щось важити. У тих випадках, коли імператор наперед визначав свого наступника чи коронував його на співімператора, сенатське затвердження було простою формальністю. Та коли кандидат ще не був визначений, або коли його лише належало визначити представником чи представницею панівного дому, тоді остаточне слово було за сенатом та військовим командуванням.

Членами константинопольського сенату були передусім нащадки сенаторських родин Риму. І вже коли юридичне прирівняння константинопольського сенату до римського настало за Константина, то імператор домагався, щоб значна кількість представників старої сенаторської аристократії Риму оселилася у Константинополі. Доступ до візантійського сенату відкривався також і для трьох вищих класів імператорського чиновництва: *illustres*, *spectabiles*, *clarissimi*. Зазвичай, сенатори, як нащадки старої родовитої аристократії, так і ті, хто належав до нової чиновницької аристократії, були великими землевласниками. Не сама належність до сенату, а, власне, маєток і високе становище в чиновницькій ієрархії надавали тій найвищій суспільній верстві значущості. Більшість сенаторів, чисельність котрих у першій половині IV ст. зросла до 2000, постійно проводила час у власних маєтках. До грона активних членів сенату належали тільки представники найвищої і водночас дуже нечисельної групи — *illustres*, куди входили найвищі з-поміж державних чиновників.

Зрештою, від середини VI ст. найвищі сановники отримали новостворений титул *gloriosi* (славетні). Позаяк щедрість імператора у наданні титулів постійно зростала, вартість колишніх почесних звань підупадала. Тому як титул *clarissimus* надавали дедалі частіше й ширше, його колишні носії були відсунуті до рівня грона *spectabiles*, колишні *spectabiles* ставали *illustres*; а тим, хто колись мав титул *illustres*, створили новий і вищий ранг — *gloriosi*. Це типовий приклад девальвації титулів, і насамкінець пізній період Візантії знає їх цілий широкий спектр.^{47a}

Поряд зі сенатом у імператора була вузька рада — *sacrum consistorium*, яка утворилася з колишнього *consilium principis*. Постійні члени цієї *comites consistorii* призначалися з найвищого чиновництва центральної адміністрації. Бувало й так, що на її засідання запрошували сенаторів, які не належали до *consistorium*. Однак префектів преторії, початково її найсановніших членів, було звідти усунуто. Назва імператорської ради походить від того, що її члени в присутності імператора повинні були стояти (*χορηγιστόριον*). Ще яскравіше світло на стосунки між радою та імператором проливає назва, яку отримало її приміщення: *silentium* (мовчання, тиша), або, якщо там брали участь сенатори,

silentium et conventus (тиша і злагода). Під тією красномовною назвою вона перейшла в пізнішу епоху як справжня імператорська рада. Однак пізніше *silentium* (σιλεσιον) вже не була постійним органом. Імператор скликав її від нагоди до нагоди, щоб розглянути найважливіші політичні й церковні справи.⁴⁸ Натомість у середньовічній Візантії під *konsistorion* вже розуміли тільки церемоніальний порядок виходу високих урядовців під час урочистостей в імператорському дворі.⁴⁹

Реформи Діоклетіяна і Константина, які докорінно змінили структуру держави та зміцнили її авторитет, не поліпшили жалюгідного становища широких верств населення. Становище колонів, які були стрижнем селянської маси й основою аграрного виробництва пізньої Римської імперії, ставало дедалі більше схожим на становище панцизняних кріпаків. Фіскальна реформа Діоклетіяна загострила і пришвидшила такий розвиток. Під час кризи вартість податків, яку стягували готівкою, через девальвацію грошей упала, тому дедалі більшого значення набувало їх стягування натурою. Ці надзвичайні побори, які збирали епізодично в моменти економічних труднощів, Діоклетіян перетворив на стабільний чинш, так звану *аннону*. Аннона стала найважливішим податком й основним джерелом державних доходів, але — як натуральна оплата — усім своїм тягарем лягала на плечі сільського населення. У фіскальній системі Діоклетіяна основою для визначення розміру аннони були поголовні та поземельні податки, т. зв. *capitatio-iugatio*.⁵⁰ Фіскальна одиниця, з одного боку, утворювалася за площею та якістю земельної ділянки (*iugum*), а з іншого — за наявністю людини, яка її обробляла (*caput* — голова). У визначенні розміру податку *iuge et capiti* брали до уваги окремо,⁵¹ хоча як *iugum* без відповідного йому *caput* оподаткування не підлягав, так і *caput* у системі Діоклетіяна міг бути обкладений анною тільки тоді, коли був поєднаний з відповідним *iugum*. Державна скарбниця скрупульозно встановлювала рівновагу між *iuga et capita*, тобто прагнула відшукати відповідний *caput* для кожного придатного для обробітки чи використання *iugum*. Однак здійснити це було не так просто. Через значне обезлюднення імперії та неперервну міграцію селян, кого нестатки і непевність долі постійно гнали з місця на місце, влада була вимушена докладати чимало зусиль, щоб закріпити виявлений *caput* до виділеного йому *iugum*. Таким способом Діоклетіанова система *capitatio-iugatio* спричинилася до позбавлення дедалі ширших верств сільського населення свободи пересування. Початково в набагато кращій ситуації перебували ті мешканці міст, які не мали у своїй власності землі, тому аннона їх не стосувалася. Проте від часів Константина міське населення, котре займалося торгівлею та промислами, було змушене платити в золоті так само вельми обтяжливе *auri lustralis collatio*.

Відчутний брак робочих рук у сільському господарстві спричинився до того, що в рамках візантійської фіскальної організаційної системи була встановлена дуже важлива система — *epibole* (*adjectio steriliium* — επιβολη). Ця система походить з Єгипту. Власне там уже від часів Птолемеїв державні землі, що лежали перелогом, примусово наділялися для обробітки приватним землевласникам, які були змушені сплачувати податки в розмірі, що відповідав площі наділеної землі. Починаючи від останніх років III ст., цю систему запровадили на всіх теренах імперії і то стосовно не лише державної власності, а й покинутих господарств, що належали приватним власникам.⁵²

Римська монета у III ст. була до решти девальвована. У результаті цього ціни непомірно зросли і стався поворот до мінової торгівлі та до натурального господарювання.⁵³ Відтоді на Заході переважало натуральне господарство, а в новостворених середньовічних королівствах, окрім існування ще деяких чинників грошової економіки, воно було найважливішим. На східній, економічно міцнішій, частині імперії грошова економіка набула переваги, хоч деякі вияви натурального господарювання ще тривалий час утримувалися. Зміцнення грошової економіки на візантійських теренах виявило себе в поступовому розмиванні аннони та інших податків, які перейшли в грошові повинності.⁵⁴

Константин Великий створив нову й дуже стійку монетарну систему. В її основу було покладено золотий *solidus*, вага якого становила 4,48 г золота; 72 соліди становили один фунт золота. Срібна монета вагою 2,24 г називалася *seliqua*; оскільки відношення золота до срібла було 1:12, то селіква становила 1/24 частину соліда. Ця монетарна система виявилася особливо тривалою. Солід Константина, по-грецьки *номізма* або пізніше *гінерпірон*, понад тисячу років був основою візантійської монетарної системи і впродовж багатьох сторіч користувався загальним визнанням у міжнародній торгівлі. Очевидно, що деякі кризові явища⁵⁵ не оминули і його, але політично його вартість почала змінюватися тільки від кінця XI ст., тобто від того часу, коли й сама імперія хилилася до занепаду.

Діоклетіян і Константин здійснили також докорінну реорганізацію армії⁵⁶. За їхніх попередників армія була власне прикерзонною. Вона майже повністю складалася з гарнізонів, розташованих у фортецях уздовж розтягнутих до нескінченности кордонів імперії. Натомість всередині держави бракувало мобільних загонів і достатньо міцного резерву; цю роль тільки частково виконувала преторіянська гвардія в Римі. Досвід уже віддавна підказував, що така система не відповідала зростим військовим потребам. Нарешті її повністю реорганізували в часи кризи III ст. Діоклетіян насамперед розпочав із зміцнення прикордонної армії. Одна-

че з політичного та військового погляду нагально поставало передусім завдання створити всередині держави потужні мобільні загони, які були б резервом проти агресії ззовні та водночас захищали б імператорську владу від внутрішніх заворушень. Таке завдання покладалося на створені Діоклетіяном і значно розширені за часів Константина загони *exercitus comitatensis*. Ці загони мали зовсім інше завдання, ніж колишня преторіанська гвардія. Остання, відома своєю схильністю підтримувати узурпаторів, не заслуговувала на довіру, тому Діоклетіян позбавив її будь-якого впливу, а Константин ліквідував остаточно після битви під Мульвійським Мостом. Нові загони невдовзі стали стрижнем римської армії, тим паче, що Константин значно зменшив посилені Діоклетіяном прикордонні сили на користь загонів *comitatenses*. Водночас *exercitus comitatensis* втратив свій первісний характер придворної гвардії. Його відбірні загони отримали назву *palatini*, а саму охоронну гвардію утворили у *scholae palatinae*, підпорядковану командуванню *magister officiorum*.

Від часів Константина армією командували два *magistri militum*, а на чолі кінноти стояв *magister equitum*. Такий поділ мав на меті усунути загрозу, якою для імператорської влади міг бути воєначальник, який командував обома родами військ. Проте невдовзі від такої особливої системи відмовилися; задля безпеки при кожному імператорському дворі призначали двох рівних між собою воєначальників, які мали один і той самий титул *magister equitum et peditum praesentalis*. До того ж у східній частині імперії з'явилися три окружні воєначальники: *magistri militum per Orientem, per Thracias, per Illyricum*. Під рукою тих вищих командирів перебували розквартировані там загони *comitatenses*, також їм підпорядковувалися дукси, які в різних провінціях очолювали прикордонні війська. За такої ситуації двом *magistri militum praesentales* підпорядковувалися лише загони при палаці. Отже, на візантійській території було п'ять головнокомандувачів з різними ступенями повноважень. Вони підпорядковувалися безпосередньо імператорові, який виступав як верховний воєначальник.

Разом зі створенням потужної мобільної армії — *comitatenses*, прикордонна армія — *limitanei* — перетворилася на окрему військову категорію, призначену спеціально для захисту кордонів. Військовики прикордонних загонів, розташованих у регіонах *limes* (кордону), як винагороду за військову службу отримували земельні наділи. Отже, вони радше репрезентували міліцію, що складалася з осілих селян, які жили коштом прибутку від землі і пильнували безпеку кордонів; у Візантійській імперії цій інституції було вготоване велике майбутнє.

Характерною особливістю римсько-візантійської армії був вплив до неї варварів. Вони становили найбоекватніший і найцінніший елемент;

особливо це стосувалося германців, а з-поміж підданих імперії — іллірійців. Чисельність чужоземних найманців постійно зростала, а від початку IV ст. до офіцерського корпусу дедалі частіше дослужувалися представники еліти варварів. Іншою характерною ознакою римсько-візантійської армії було те, що особлива роль відводилась кінноті. Це було зумовлене необхідністю пристосуватися до військової тактики новоперського царства Сасанідів, чия військова могутність спиралася на загони вершників.

Перенесення центру ваги імперії на Схід було спричинене передусім тим, що багатша й густіше заселена Східна частина імперії⁵⁷ була одночасно більше розвинута економічно; крім того, нові проблеми, що поставали перед урядом, вимагали зосередження уваги на Сході; по нижній течії Дунаю, де натиск варварів з Півночі ставав дедалі потужніший, і з Передньої Азії, де поставала щораз більша загроза з боку царства Сасанідів. Ті останні були супротивником зовсім іншого масштабу, ніж підкорене ними Парф'янське царство. Сасаніди, як і візантійські імператори, які прагнули здобути спадок після римських імператорів, вважали себе за наступників колишньої династії Ахеменідів і намагалися повернути собі всі ті землі, що колись входили до складу Перського царства. Від половини III ст. — від передвізантійського періоду аж до кінця ранньої візантійської епохи — над імперією постійно нависала перська загроза. Війна з перськими «великими царями» стала одним з найголовніших турбот візантійської держави.⁵⁸

Діоклетіян уже враховував змінену ситуацію, свідченням чого є той факт, що сам він тримав під своєю владою Східну частину імперії та найчастіше перебував у Нікомедії, тоді як Західну частину залишив під врядуванням співімператора Максиміліяна. Проте тільки Константин офіційно переніс центр держави на Схід, підносячи до рангу столичного міста давню грецьку колонію Візантійон. Роботи з розбудови нової столиці розпочалися у листопаді 324 року,⁵⁹ одразу ж після перемоги над Ліцинієм, перемоги, що дозволила Константинові поширити своє правління і на Схід. Урочисте посвячення нової столиці відбулося 11 травня 330 року. На світі небагато міст, закладення яких мало б таке доленосне значення для майбутньої історії, як заснування Константинополя.⁶⁰ Місце для нової столиці було вибрано з геніяльною прозорливістю. Розташована на межі двох континентів, зі сходу, півночі та півдня омита водами Босфору, Золотого Рогу та Мармурового моря, на суходолі доступна тільки з одного боку, вона мала виняткові стратегічні та географічні достоїнства. Вся торгівля між Європою та Азією йшла через Босфор, і ця протока була також сполучною артерією між Егейським та Чорним морями. Отож Константинополь швидко пере-

творився на найважливіший торговий центр тогочасного світу. Як політичний, економічний та військовий центр він став резиденцією церковних влад, як інтелектуальне середовище Візантійської імперії він ціле тисячоліття потужно впливав на політичний і культурний розвиток світу, тоді як Рим занепадав, чисельність його мешканців танула, нова столиця яскріла дедалі пишнішим блиском.

Менше, ніж через сто років від моменту заснування Константинополь налічував набагато більше мешканців, ніж Рим; у IV ст. кількість його мешканців, безсумнівно, перейшло за півмільйона.⁶¹ Новому Риму належало зайняти місце Старого Риму та заступити його як центр влади.⁶² Навіть план нової столиці був у всіх деталях скопійований з колишньої; так само тут прищеплювали всі традиції, пов'язані зі Старим Римом,⁶³ так само було надано привілеї, які колись належали Риму. Константин Великий для прикрашення та збагачення нової столиці не шкодував нічого. Зводив палаці, прикрашав місто скульптурами, які наказував привозити звідусіль. Особливо підтримував будівництво церков, тому від самого початку Константинополь мав вигляд християнського міста. Так само від самого початку кістяк його мешканців становило грецьке населення. Християнізацією імперії та заснуванням над Босфором нової столиці Константин подвійно закріплював перемогу Сходу над Заходом.

Небагато історичних проблем так часто і гаряче піддавали дискусіям, і небагато дочекалися таких суперечливих висновків, як загадка ставлення Константина до християнської віри.⁶⁴ На думку одних, Константин був релігійно байдужий, а християнство підтримував єдино з політичних міркувань; інші вірять у його навернення і цим пояснюють великий поворот у релігійній політиці Константина. На підтримку і першої, і другої тез було притягнуто багато аргументів; одні з них слушно захищають християнські позиції Константина, тоді як інші мають переконати нас у його прив'язаності до давніх поганських традицій, нарешті є й такі, які підтверджують і перше, і друге. Та незаперечним є те, що вирішальним чинником для Константина були політичні мотиви. Те, що проваджена Діоклетіаном політика переслідування християн зазнала невдачі, було зрозуміло для всіх, навіть для його найвірнішого соратника Галерія. Водночас було очевидно, що перенесення політичного центру імперії назавжди на Схід буде неможливе доти, допоки дотримуватимуться ворожого курсу щодо християнства.⁶⁵ Життя Константина рясніє релігійними подіями як і тоді, коли він був поганином, так і тоді, коли він уже схилився до християнства. Отож, приписування йому релігійної байдужості, чи то в формі докору, чи похвали, не має під собою жодних підстав. Зрештою не слід забувати, що епоха релігійних зрушень, коли

правив Константин, була добою релігійного синкретизму, коли одночасне визнання багатьох релігійних культів вважалося природною річчю. Те, що Константин на початку 312 року віддався під опіку християнського Бога, і що відтоді дедалі рішучіше підтримував християнську релігію, загалом ще не означає, начебто він повністю порвав із усією поганською традицією і цілковито сприйняв християнську віру та перетворився на такого християнина, якими були його візантійські наступники. Адже відомо, що він брав під свою опіку деякі поганські релігійні звичаї, а в деяких обрядах був учасником; особливо близьким був для нього культ Сонця. Для доби релігійного синкретизму не було нічого дивнішого й незрозумілішого, ніж характерна для християнства релігійна винятковість. Так само далекою був від неї і "перший християнський імператор". Сплинуло чимало часу, перш ніж дух релігійної винятковості зміг взяти гору, а поняття християнства, як єдиного носія істини в абсолюті, яке не припускає жодної іншої доктрини як *a priori* хибної, змогло нав'язатися усьому римському світові. Ясна річ, що освячена Константином релігійна політика неминуче вела до того, щоб християнство стало єдиною релігією Римсько-Візантійської імперії. Але це стало зрозуміло тільки за кілька десятків років. Однак не лише сам Константин, а і його наступники аж до 379 року зберігали за собою поганський титул *Pontifex Maximus*.⁶⁶

Найпромовистішою та історично найважливішою ознакою християнізації Римської держави за правління Константина було скликання Екуменічного собору в Нікеї (325); це був перший із тих соборів, які заклали догматичні та канонічні підвалини під християнську церкву. Імператор, який скликав собор, не лише керував його ходом, а й мав великий вплив на формування його рішень. Хоч Константин офіційно ще не належав до церкви, як відомо, він був охрещений уже на смертному ложі, та все ж головував на засіданнях собору і тим створив прецедент для всіх своїх наступників на візантійському троні. Предметом обговорень Нікейського собору була доктрина Арія, александрійського священика, який вважав, що рівність Отця і Сина не вдається узгодити з монотеїзмом, заперечував божественність Христа. Доктрину Арія засудили, Сина визнали співсутнім — *homousios* Отцеві та виробили кредо, котре, підтвержене II Вселенським собором (Константинополь, 381), стало символом віри всієї християнської церкви.

Союз церкви і держави, наріжний камінь під який заклав Константин, заповідав обом сторонам великі вигоди, але й поставив їх перед лицем непередбачуваних труднощів. Римсько-Візантійська держава здобула у християнській релігії дійовий чинник духовної єдності, а імператорський абсолютизм — вагомому моральну підтримку. Церква отримала

ла від держави матеріальні засоби, користувалася її підтримкою як у місіонерській діяльності, так і в подоланні своїх супротивників. Водночас церква опинилася начебто під патронатом держави. Держава, поєднавши свою долю з церквою, була втягнута в її внутрішні конфлікти. Відтоді догматична боротьба всередині кліру перестала бути внутрішньою справою церкви, позаяк вона була пов'язана з політичними чинниками й тому почала впливати також і на долю держави. Однак інтереси держави не завжди збігалися з церковними, через що неодноразово поставали конфлікти. Всі ті чинники — участь держави в релігійній боротьбі, взаємне відтягування на себе релігійних та політичних справ, співробітництво й антагонізм держави та церкви — дали про себе знати вже за часів Константина. Рішення Нікейського собору не ліквідувало аріяства; імператор, який початково начебто недооцінював опозиції, змінив тактику й наказав реабілітувати Арія. Однак тим він увійшов у конфлікт з правохірним кліром і передусім із славнозвісним Атаназієм, який від 328 року, тобто відколи очолив александрійську церкву, аж до своєї смерті (373) — попри те, що його постійно засуджували на вигнання — непохитно боронив ортодоксальну віру.

Догматичні проблеми так само розпалили непорозуміння між синами Константина й заодно розбіжності між двома частинами імперії. Констанцій, який панував у Східній частині, визнавав аріяство; натомість володар Заходу Константин (передчасно помер 340 р.) і молодший Констанс підтримували нікейське визнання віри. Восени 343 року у Сардії, розташованій на межі двох частин імперії, був скликаний собор. Однак йому не вдалося примирити братів. Перевага Констанса, який після смерті Константина самостійно правив на Заході, змусила Констанція зайняти примиренську позицію та повторно настановити в столиці єпископство засуджених раніше на вигнання ортодоксальних єпископів. Політично подолане аріяство він поділив на два табори: на семіаріянів та радикальних аріянів; перші замість співсутності *homoousios* визнавали подібність природи Отця і Сина *homoiousios*; другі, згуртовані довкола Евномія, надалі вбачали абсолютну відмінність обох істот. Проте обставини змінилися, коли 350 року Констанс загинув у боротьбі з узурпатором Магнусом Магненцієм, котрого 351 року у кривавій битві переміг Констанцій.

Перемога імператора Сходу висунула східну частину імперії на передній план. Констанцій, простуючи слідами свого батька, прагнув до юридичного урівняння Константинополя з Римом, що практично означало витіснення поганського Риму на узбіччя новою, християнською столицею. Констанцій під час відвідин Риму наказав прибрати із зали засідань сенату вівтар богині Перемоги. Цей акт символізує приєднання

колишнього світу. Перемога Констанція одночасно означала тріумф аріяства. Зрештою, воля імператора вершилася як у державі, так і в церкві. Опозиція, що виступила на чолі з Атаназієм, була придушена, а на синодах у Сирмії та Ріміні (359) аріяство було проголошене державною релігією. Проте серед семіаріянів якраз визначився розкол, помірковані перейшли на бік опозиції і відтоді дедалі тісніше зближувалися із сповідниками нікейської віри, решта ж після об'єднання з євноміянами увійшла до складу того угруповання, котрому імператорська опіка забезпечувала панівне становище. Історично набагато важливішим за тимчасову перемогу аріяства в Римсько-Візантійській імперії стало навернення готів; а позаяк це відбулося в період переваги аріяства, готи прийняли християнство в аріянській формі. Вульфіла, який переклав Біблію готською мовою, 343 року отримав єпископський сан із рук аріянина Євсевія з Нікомедії. Величезна більшість германських племен ще довго зберігала вірність аріянству вже після поразки його у Візантії.

Після релігійних заворушень часів врядування Констанція настав період поганської реакції Юліяна (361-363).⁶⁷ Саме тоді проблема співіснування античної культури та нової віри, така істотна для візантійського культурного розвитку, пережила гостру кризу. Останній представник дому Константина, Юліян, який перебував під потужним впливом світу, що гинув, палаючи пристрасною любов'ю до його мистецтва, культури і філософії, вступив із новою релігією у відкриту боротьбу. Виглядало на те, що його намір через колотнечу в лоні християнської церкви досягне успіху, тим паче, що поганський табір на Заході, власне в самому Римі, ще нараховував у своїх лавах помітну кількість прибічників. Вагомим осередком поганства була також армія, де переважали варвари. Водночас багато християн відступалися від нової віри й поверталися до поган. Проте антихристиянська позиція Юліяна була неспроможною викликати потужний рух. Імператор у своїй боротьбі, спрямованій проти нової віри, передусім був речником освічених поган, і то з вищого класу суспільства, які склалися з філософів неоплатоніків та реторів, до грона яких належав і він сам.

Велике розчарування чекало на імператора в східній частині імперії, власне в Антіохії, яку він вибрав за свою резиденцію. Внутрішня слабкість поганської реакції яскраво виявила себе у тому, що нове поганське духівництво мало бути організоване за християнським зразком. Наполегливе прагнення імператора воскресити давні форми поганського культу, повернути принесення в жертву богам тварин, викликало подив і незадоволення не лише серед християн. Його заходи, зрештою, як і будь-яка спрямована на захист минулого реакція, яка бореться проти "новит", що витісняє минувшину, від самого початку були приречені на пораз-

ку. Коли під час нерозважливого походу проти Персії важко поранений списом імператор закінчив свій життєвий шлях, разом із ним зійшла в могилу і його справа. Невдача акції Юліяна – яскравий доказ того, що перемога християнства була історичною необхідністю.

2. Доба переселення народів та христологічних суперечок

Література: Stein, *Geschichte I.* — Bury, *Later Rom. Empire I².* — Кулаковський, *История I.* — Seek, *Untergang V und VI.* — E. Demougeot, *De l'unité a la division de l'Empire romain 395-410, Essai sur le gouvernement imperial*, Paris 1951. — L. Schmidt, *Geschichte der deutschen Stämme bis zum Ausgang der Völkerwanderung. Die Ostgermanen²*, München 1941. — Derselbe, *Geschichte der Wandalen²*, München 1942. — F. Lot, *Les invasions germaniques*, Paris 1905. — Chr. Courtois, *Les Vandales et l'Afrique*, Paris 1955. — E. A. Thompson, *A History of Attila and the Huns*, Oxford 1948. — F. Altheim, *Attila und die Hunnen*, Baden-Baden 1951. — A. Harnack, *Lehrbuch der Dogmengeschichte II¹*, Tübingen 1909. — L. Duchesne, *Histoire ancienne de l'Eglise III⁶*, Paris 1911. — H. Lietzmann, *Geschichte der Alten Kirche IV²*, Berlin 1953. — W. Ensslin, *Die Religionspolitik des Kaisers Theodosius d. Gr.*, SB d. Bayer. Akad. d. Wiss., Phil.-hist. Kl. 1953, Heft II. — *Das Konzil von Chalkedon*, hrsg. von A. Grillmeier u. H. Bacht I, Würzburg 1951. — N. H. Baynes, *The Dynasty of Valentinian and Theodosios the Great*, *Cambr. Med. Hist. I* (1911) 218-249. — A. Guldenpfennig, *Geschichte des oströmischen Reiches unter Kaisern Arcadius und Theodosius II*, Halle 1885. — W. Ensslin, *Marcianus*, *RE XIV 2* (1930) 1514-1529. — Derselbe, *Leo I*, *RE XII, 1* (1924) 1947-1961. — W. Barth, *Kaiser Zeno*, Basel 1894. — E. W. Brooks, *The Emperor Zenon and the Isaurians*, *Engl. Hist. Review 8* (1893). — Derselbe, *The Eastern Provinces from Arcadius to Anastasius*, *Cambr. Med. Hist. I* (1911) 457-486. — A. Rose, *Kaiser Anastasius I, Die äußere Politik des Kaisers*, Halle 1882. Його ж: *Die byzantinische Kirchenpolitik unter Kaiser Anastasius I*, Wohlau 1888. — P. Charanis, *The Religious Policy of Anastasius the First*, Madison 1939. — W. Ensslin, *Theodertch der Große²*, München 1959.

Релігійна боротьба і часті громадянські війни підірвали римську армію і похитнули авторитет імперії в очах сусідів. Уже під час правління Константина перевагу в Месопотамії здобули перси. Після трагічного завершення кампанії Юліяна християнський наступник останнього римського імператора-поганина — Йовіян (363-364) уклав з ними мир, за умовами якого імперія відмовлялася від своїх претензій щодо Вірменії і відступала противникові значні території у Месопотамії.

Початок варварських вторгнень поставив імперію перед новими проблемами, важливість яких хтось чи можна було в той час передбачити. Північні райони Східної Римської імперії відтоді перетворилися на арену неперервних воєн. Відтоді й розпочався період збройних конфліктів на два фронти, з яких Візантійська імперія, так і не змогла виборсатись до останніх днів свого існування. Сливе без передиху вона була змушена воювати з великими державами, що набули потуги на Сході, та з нападниками, які насувалися на країну з півночі та сходу.

Першим імператором, якому судилося вести ту важку боротьбу на два фронти — що знайшла такий відгомін у нащадків — і який загинув на полі бою, був аріянин Валенс. Валенс (364-378) та його брат Валентиніян I (364-375), подібно як і Константин I та Констанс, сповідували протилежні релігійні погляди.⁶⁸ Валентиніян I, який правив у західній частині імперії, дотримувався нікейського символу віри, а Валенс, який правив на Сході, сповідував аріянство. Тож знову різниця між Сходом і Заходом виявила себе у відмінності релігійних поглядів, що ще більше послаблювало зв'язки між обома частинами імперії, і це послаблення ставало очевидним. Однак у той час всі інші справи мусили відступити перед невідкладними й болісними завданнями зовнішньої політики. Вторгнення сасів та ірів до Британії, важкі бої з алеманами над Райном і Некаром, зі сарматами і квадами в басейні Дунаю були тільки прелюдією до ще важчої кризи, спричиненої появою над берегами цієї ріки візиготів. Візиготи, оселившись у дієцезії Тракія, спустошували територію імперії, а коли об'єдналися з прибулими сюди після них остроготами і гунами, то невдовзі вся Тракія була затоплена варварами. Проти них змушений був спішно виступити імператор Валенс, перервавши військові дії, які вів на перському фронті. 9 серпня 378 року під Адріянополем відбулася пам'ятна битва, у якій візиготи, підтримані остроготами, розгромили римську армію. Між полеглими знайшли й самого імператора.

Наслідки цієї катастрофи важко переоцінити. Відтоді германське питання стає найважливішим, східна частина імперії займатиметься його розв'язанням ціле сторіччя, а західна — просто розвалиться під його тягарем. Імперії, що опинилася у розпачливій ситуації, перед військовою перевагою готів залишався тільки один вихід: шукати мирного порозуміння з варварами. У це річище й спрямував свою політику Теодозій Великий, якого Граціян (375-383), син і наступник Валентиніяна I, 19 січня 379 року наділив титулом авґуста, одночасно довіривши йому правити в східній частині імперії.

Витіснивши готів за Балкани, імператори уклали з ними союз, *foedus*. Остроготи осіли в Паннонії, а візиготи — в північній частині тракійської дієцезії. Готи отримували цілковиту автономію, були звільнені від податків, натомість їм призначили високу платню, за яку вони були зобов'язані служити у римській армії як *foedarati*.⁶⁹ Значна їх кількість була залучена до безпосередньої служби імператорові. Так загрозу нового раптового наступу на імперію з боку германців на якийсь час вдалося усунути: завойовники перейшли на службу імператорові, а римська армія, чисельність якої дуже скоротилася, отримала змогу суттєво поповнитись завдяки напливові германських союзників. Однак таке розв'я-

зання спричинилося до перетворення ворожого вторгнення германців на їхнє мирне проникнення. На той час германізація армії, яка вже й перед тим постійно відчувалася, досягла кульмінації. Переважна більшість підрозділів імператорської армії вже давно складалась з германців, а невдовзі у їхніх руках також опинилися і найвищі військові посади.⁷⁰

Проготська політика Теодозія призвела до збільшення видатків з державної скарбниці, внаслідок чого зросла фінансова скрута, тягар якої лягав на плечі народу. Посилювались нестатки, зростали злидні, а патронат, проти якого марно боролися попередники Теодозія, ширився і охоплював уже всі частини імперії. Селянин, зруйнований економічно, пригнічений податками, ставши жертвою сваволі і хабарництва імперських чиновників, шукав порятунку під опікою великих земле-власників, і, позбувшись обтяжливої за таких умов свободи, опинявся в цілковитій залежності від свого патрона. На зламі IV-V ст. прикріплення колонів до землі стало доконаним фактом в обширах усїєї імперії.⁷¹

Смерть Валенса спричинилася до остаточної поразки аріяства. Перемогу ортодоксальної церкви засвідчив II Вселенський собор, що відбувся 381 року в Константинополі. Він затвердив і доповнив постанови Нікейського собору, надавши християнській вірі її остаточної форми. Теодозій I, палкий прихильник нікейської віри, підтримував її всіма можливими засобами, а язичництву та різним християнським сектам оголосив немилосердну війну. За правління цього імператора завершився процес християнізації імперії. Державна релігія стає особливим правом, винятковим привілеєм ортодоксальної церкви, тоді як інші релігії та віросповідання втрачають навіть право на існування.

Після закінчення тривалої громадянської війни в західній частині імперії Теодозієві, вже незадовго до смерті, вдалося на якийсь час об'єднати під своїм скіпетром усю імперію. Та, опинившись на смертному одрі, він надумав знов поділити те, що з такими труднощами об'єднав. Монарх, який походив із західних околиць імперії, остаточо визнав панівне значення Сходу. Бо якщо Константин Великий своєму найстаршому синові призначив правити Британією, Галлією та Іспанією, коли ще й сам Валентиніян у резерві за собою волів мати Захід, полишаючи Схід молодшому братові, — Теодозій на чолі східної частини імперії 395 року поставив свого старшого сина Аркадія, а Захід — віддав молодшому синові Гонорієві. Невдовзі після розділу імперії усталився й історичний кордон між двома її частинами: спірні дієцезії — Дакія та Македонія — були передані східній частині й увійшли до складу префектури Іллірик зі столицею в Тессалоніках; з іллірійських земель Захід зберіг за собою лише дієцезію Паннонію, яку відтоді щораз частіше стали називати дієцезією Іллірик.⁷² З часом цей кордон

перетворився на лінію розділення між сферами впливу двох культур — римської і візантійської.

Поділ, який здійснив Теодозій, сам собою не був чимось абсолютно новим. Значення його полягало в тому, що від моменту поділу аж до падіння Римської імперії на Заході єдина держава хоч і була роздвоєною, проте усвідомлення її єдності залишалось міцним і тривало ще довго; відтак Схід і Захід не були двома окремими імперіями, а тільки двома частинами однієї й тієї ж імперії, що перебувала під владою двох імператорів. Закони, зазвичай, проголошувались від імені обох імператорів, а якщо видавалися тільки кимось одним, то все одно набували чинності на території усїєї імперії, позаяк посилалися на затвердження другому співправителю. Після смерті одного з імператорів другий мав право визначати його наступника. Але практично єдність між обома частинами помітно послабилася. Тим паче, що ситуації на Сході і Заході були цілком різні, а взаємини між обома урядами — далекі від приязних. Вже за правління синів Теодозія виникло неабияке суперництво між часто змінюваними східними регентами, які, діючи від імені слабкого Аркадія, стояли біля урядового керма, і потужним германином Сталіхоном, що іменем молодого Гонорія урядовав на Заході понад десять років.⁷³

Не витримала випробувань і германофільська політика Теодозія. Збунтувавшись, візиготи на чолі з вождем Аларіхом плюндрували цілий Балканський півострів, доходили аж до південних земель Греції, не щадили навіть найближчих околиць Константинополя. Спільний виступ проти візиготів припинив незгоди між двома римськими урядами. Врешті, Схід змушений був купити мир коштом призначення Аларіха на посаду імператорського *magister militum per illiricum*. Готський воєначальник Гайнас отримав посаду *magister militum praesentalis*, і на чолі своїх загонів він увійшов до Константинополя. Проте у візантійській столиці щораз дужче міцніли антигерманські настрої,⁷⁴ які далися взнаки, коли на зламі IV-V ст. до влади прийшла антигерманська партія.⁷⁵ Германців з римської армії, що цілком змінила своє обличчя, було усунуто.⁷⁶ Зрештою, ненадовго, бо вже незабаром треба було знову вербувати германців, які до VII ст. були найважливішим і найціннішим елементом в імператорському війську. Однак відтоді змінився спосіб їхнього залучення до війська; за Теодозія I з готських федератів творилися автономні і цілком окремі підрозділи на чолі з власними командирами, тепер же їх вербували до армії індивідуально як найманців, які мали служити під командуванням імператорських воєначальників. Тим часом у західній частині імперії у цій галузі зберігався давній стан, що, зрештою, і призвело до германського засилля й загибелі

імперії. Тоді як на Сході протистояння германцям увінчалось перемогою, численні антигерманські виступи на Заході не мали успіху, і це було очевидним виявом того, що дві частини імперії перебували не в одному і тому ж становищі, що, знов-таки, ще більше спричинялося до того, що долі Заходу і Сходу не збігалися, а відтак пішли кожна своїм шляхом. Східна частина імперії певдовзі зуміла позбутись Аларіха, який разом із своїми ватагами подався до Італії і після тривалої облоги 410 року таки здобув Рим. Отже, в той час, як на Заході ситуація постійно погіршувалась, на Сході, починаючи з перших років V ст. настав тривалий період відносного затишшя.

Саме на цей період припадають дві визначні події: заснування в Константинополі університету і створення та оприлюднення Кодексу Теодозія — *Codex Theodosianus*. Теодозій II (408-450) був людиною слабого характеру. Це вже з молодих літ спонукало його шукати когось, на кого б він міг спиратися. Спершу він перебував під опікою своєї енергійної сестри Пульхерії, а згодом під впливом дружини Атени-Євдокії, дочки викладача реторики в Атенах, який залишався поганином. Дружина імператора, все життя була вірною ідеалам культури, які панували в її рідному місті, була палкою прихильницею нової віри, недарма в неї однаково добре виходили як поеми на світську тематику, так і церковні співи. В її особі маємо живий приклад мирного співіснування на території Візантії християнства та античної культури. Саме завдяки впливові Євдокії заснована Константином Великим вища школа 425 року була реорганізована і перетворена на університет.⁷⁷ Цей навчальний заклад став найбільшим інтелектуальним центром імперії. До грона його викладачів входили десять грецьких і десять латинських граматиків, троє грецьких і троє латинських реторів, один філософ і два правники.

Як реорганізація вищого навчання вплинула на розвиток культури мислення, так і наслідки появи Кодексу Теодозія позначились на подальшому розвитку візантійського права. Виданий 438 року Кодекс Теодозія, де було зібрано всі імператорські укази (едикти), починаючи від Константина Великого, аж до появи *Corpus Iuris* Юстиніяна, цілком слушно можна вважати найважливішою спробою кодифікації права. З його появою законодавство імперії отримало тривкі підвалини, усуваючи будь-які сумніви щодо сутності права, які виникали через брак урядового збірника законів. *Codex Theodosianus* проголошено як на Сході, так і на Заході від імені обох імператорів — Теодозія II і Валентиніяна III. Ідея єдності імперії начебто й знаходила вагоме підтвердження, але насправді вона викликала щораз більші сумніви, що можна помітити і в царині права. Факт, що після оприлюднення Кодексу Теодозія пра-

вителі східної частини імперії рідко коли дбали, щоб закони, які вони видавали, затверджувались і на Заході, а укази західноримських імператорів взагалі не доходили до східної частини імперії, просто не може не вражати.⁷⁸ Прихід до влади Валентиніяна III (425-455), котрого посадив на західний трон імператор Сходу, став початком досить тривалого періоду миру між двома частинами імперії, що, однак, не припинило поглиблення обопільних розбіжностей. Надто відмінні були в них як політичні цілі, так і культурний розвиток. Яскравим і за своїми наслідками особливо важливим виявом такої розокремленості було мовне питання. На Заході грецька мова забулася майже зовсім, а на Сході — латинська, яку щораз більше витісняла грецька, підтримувалась лише штучно як урядова мова. Грекизація Сходу набувала все більших темпів і особливо помітних успіхів досягла за правління Теодозія II та його дружини Атени-Євдокії. Відтак і в новому університеті навчання велося більше грецькою, ніж латинською мовою.⁷⁹

За тієї доби в сусідній Вірменії на тлі християнізації зароджується національна культура, з'являється вірменська писемність, перекладено вірменською мовою Біблію.⁸⁰ Політично ця країна була поділена між двома велетенськими сусідами: деяка частина території від часів Теодозія Великого підпорядковувалась Візантійській імперії, тоді як інша, значно більша частина Вірменії перебувала під пануванням Персії. Візантія, саме на цих землях, перебуваючи в гострому суперництві з Персією, доклала чимало зусиль, спрямованих на те, щоб розбудити і підтримати серед цих сусідніх християн усвідомлення важливості національної церкви. Вірменська проблема та втручання візантійського уряду з метою захисту переслідуваних у Персії християн спричинилися до нового конфлікту між обома великими державами. Війна, що розпочалась між ними, до якихось територіяльних змін не призвела, а мир, укладений на сто років (422), не протривав і двадцяти.

Східну імперію в сорокових роках V ст. спіткала нова важка криза, спричинена утворенням держави гунів на чолі з Аттілою.⁸¹ Нищівні набіги цього дикого народу відбувалися безперестанку і, зазвичай, завершувалися нетривким тимчасовим перемир'ям, умови якого ставали щоразу важчими і дуже принизливими для імперії. Аттіла, сплюндрувавши і спустошивши спершу весь Балканський півострів і майже доцентру обдерши державну скарбницю Східної імперії, спрямував свої сили на Захід. Гуни вдерлись на територію Галлії і тут, у битві на Каталаунських полях (451) Аттіла зазнав поразки від римських військ, на чолі яких стояв талановитий полководець Західної імперії патрицій Аецій. Проте вже за рік жертвою нападу гунів стала сама Італія. Від нових вторгнень її 453 року врятувала несподівана смерть Аттіли, бо

після його кончини величезна держава гунів розпалася. Однак цей факт уже не зміг поліпшити становища, в якому опинилася Західна імперія, котра загнивала зісередини. Ситуація катастрофічно погіршувалась, і цьому неможливо було зарадити. Після вбивства 454 року Аеція, а 455 року і самого Валентиніана III Італія потонула в хаосі. Найцінніші для імперії землі, розташовані поза межами Італії, були захоплені германськими племенами, що розпочали там будувати власні держави, як це робили, скажімо, вандалі в Африці, а візиготи в Галлії та Іспанії.

У цьому хаосі існувало “вічне місто”, об мури якого вдарялися, мов тарани, варварські народи, жила і діяла римська церква, що відтак мала перетворити це місто на релігійну столицю християнства. Саме в часи, коли гуні вторглися в Італію, а вандалі плюндрували Рим, коли держава опинилася в розпачливій ситуації, а влада перестала функціонувати, папа Лев I (440-461), як інший ніхто з його попередників, зумів посилити у Римі примат церкви.⁸² Римська курія відіграла також надзвичайно важливу роль у догматичних суперечках V ст., які були тісно пов’язані з суперництвом окремих церковних осередків у боротьбі за підпорядкування собі всієї християнської церкви.

Релігійні суперечності V ст. позначились на еволюції Візантійської імперії ще кардинальніше, ніж під час полеміки після виникнення аріяства.⁸³ У боротьбі проти аріяства церква прийняла догмат про досконалу божественність Сина Божого і його єдиносутність з Отцем. Тоді ж постала проблема виявити співвідношення між божественним і людським первнем в особі Спасителя. За вченням представників антиохійської теологічної школи в особі Христа поєднувалися два різні первні — божественний і людський. Народжений від Марії Христос-людина був тільки знаряддям, у яке втілювався *Logos*. Звідси поставало твердження, що Марію слід називати не Богородицею, *theotokos* (θεοτοκος), а матір’ю Христа — *Christotokos* (χριστοτοκος). Такому раціоналістському підходові рішуче протиставилась містична доктрина александрійської теологічної школи. За вченням її представників, у Боголюдині обидві природи — божественна і людська — зливалися воедино. 428 року патріархом Константинополя став Нестор, представник антиохійської школи, який не проминув нагоди використати своє високе становище для христологічної пропаганди в її антиохійському тлумаченні. Проти нього виступив патріарх александрійський Кирило. І як теолог, і як політик він стояв значно вище за Нестора. Окрім того, він мав згуртовані лави цілковито відданих йому єгипетських монахів, що було неабиякою силою, а також Рим, який теж став на його бік. На III Вселенському соборі, що відбувся 431 року в Ефесі, Нестора, попри підтримку, яку він мав від імператорської влади, було засуджено як еретика, а його

вчення визнано хибним. Так Кирило здобув велику перемогу як над столичним патріархом, так і над імператорською владою, у результаті чого керівництво східною церквою, мовби опинилося в його руках, не кажучи вже про Єгипет, де його вплив та матеріальні засоби давали йому змогу диктувати власну волю представникам церковної верхівки. Александрійський патріарх Кирило сягнув зеніту могутності.

За патріарха Діоскура, наступника Кирила (помер 444 р.), Александрія спершу займала у східній церкві те ж місце, що й за його попередника. Імператорський уряд змушений був на якийсь час змиритися зі своєю поразкою і покірливо тримався визначеного Александрією напрямку. Представник александрійської партії у Константинополі архімандрит Євтихій був всемогутньою особою при імператорському дворі. Зважаючи на це, константинопольський патріарх і апостольський престол об’єднуються, щоб спільними зусиллями позбутися зверхності александрійської церкви. В методах здійснення церковної політики Діоскур та Євтихій були вірними учнями Кирила, але в царині догматики Євтихій пішов значно далі від свого вчителя, зокрема в твердженні, що після інкарнації обидві сутності Христа злилися в одну — божественну. І якщо Нестор применшував роль божественного первня у Христі, то Євтихій якраз навпаки — применшував значення людського первня. Реакція на ересь Нестора породила ще одну ересь — монофізитство. Синод у Константинополі, т. зв. *synodos endemusa* (σύνδος ἐνδημοῦσος) засудив Євтихія як еретика; папа Лев I зі свого боку підтримав Константинополь, заявляючи у своєму широковідомому посланні про догмати, що навіть після інкарнації в особі Христа потрібно розрізняти дві досконалі сутності — божественну й людську. Отже, в боротьбі з могутніми впливами Александрії пліч-о-пліч із Константинополем став і Рим. На соборі, який пізніше назвали “ефеським розб’єм” (449), перемога все ще залишалась за александрійською партією. Приглушивши опозицію, собор, що відбувався під орудою Діоскура, зумів наполягти на визнанні віри у версії монофізитів. Та несподівано стан справ круто змінився. Найвагомішою причиною цього стала смерть Теодозія II (450) і перехід імператорської влади до рук одного з воєначальників рішучої вдачі Мартиніяна та його одруження з енергійною сестрою свого попередника Августою-Пульхерією.⁸⁴

451 року новий імператор (450-457) скликав новий собор у Халкедоні. Четвертий за чергою Вселенський собор християнської церкви засудив як монофізитство, так і несторіянство і прийняв нове формулювання догмату про дві досконалі сутності Христа, невід’ємні одна від одної і водночас окремі, не злиті воедино. Таке формулювання було чимось середнім між монофізитством і несторіянством. Відтак і спасіння можли-

ве лише за умови, що Спаситель був одночасно як довершеним божеством, так і довершеною людиною.

Не меншу перемогу здобув Константинополь і в церковній політиці. Претензії Нового Риму на панівне місце в східній церкві були сформульовані вже в третьому каноні II Вселенського собору (Константинополь, 381 р.). За цим каноном Константинопольський єпископ у християнській церкві займав найвище після Папи Римського місце. Однак претензії нової столиці можна було реально втілювати в життя лише після перемоги над Александрією, здобутої з допомогою Риму. Константинополь зробив крок, який до речі позбавив його римського партнера задоволення від спільної перемоги. Відомий 28 халкедонський канон, віддаючи папі почесну першість, встановлював повну рівність єпископів Нового і старого Риму⁸⁵. Це й стало початком того суперництва, якому невдовзі судилося обидві церкви роз'єднати. Але безпосереднім наслідком постанов Халкедонського собору було загострення антогонізму між східними та центральними провінціями Візантійської імперії. Окрім Єгипту, монофізитство відстоювала давня твердиня несторіянської ересі — Сирія, яка виступила проти халкедонського догмату. Відтоді впродовж цілої епохи в історії Візантії суперечності між дуофізитською візантійською церквою та монофізитською церквою християнського Сходу стали однією з найбільш важливих церковних, а заодно й політичних проблем. Монофізитство стає виразником політичного партикуляризму Єгипту, гаслом, довкола якого гуртувалися коптські та сирійські сепаратисти в боротьбі проти візантійського панування.

Поряд з релігійними проблемами як у західній, так і в східній частинах імперії на перший план висуваються наслідки варварських вторгнень. Здавалося, що в східній частині імперії гостру етнічну кризу остаточно вдалося переламати десь біля 400 року. Однак після розпаду величезної держави гунів почався новий вплив германців, отож візантійська держава й армія знов потрапляють під вплив германського елементу. Отже, тоді, коли Римська імперія на Заході вступала в період агонії, перед Візантією знову постала германська проблема. З середини V ст. вирішальний вплив на уряд у Константинополі мав Аспар, виходець з племені аланів.⁸⁶ Саме йому завдячували короною Маркіян, а передусім наступник Маркіяна — Лев (457-474).

За безперечними даними, Лев I, безсумнівно, був першим імператором, що прийняв корону з рук Константинопольського патріярха.⁸⁷ Усі його попередники, навіть якщо й були християнами, за римським звичаєм, задовольнялися прийняттям діядеми з рук високого воєначальника або високопоставленого урядовця, піднесенням на щиті та схвальними вигуками війська, народу і сенату.⁸⁸ Нововведення 457 року, вра-

ховуючи авторитет, який здобув собі Константинополь на останньому Вселенському соборі, заслуговує на увагу. Адже відтоді всіх візантійських імператорів коронували Константинопольський патріярх, а коронація набула сакрального характеру. До ритуалу, який розглядався в суто військовому аспекті, додалася церковна церемонія, що поступово витіснятиме давню римську традицію, а в Середньовіччі стане основним змістом коронації.

Лев I, намагаючись звільнитися з-під опіки Аспара та шукаючи протидію готській партії, вирішив шукати підтримки у войовничих ізаврійців. Вождь племені ізаврійців на чолі численного почту увійшов до столиці, прибрав грецьке ім'я Зенон і взяв шлюб із старшою дочкою імператора Аріядною (466).⁸⁹ Усунувши Аспара, східний уряд, який під впливом цього алана дотепер залишався глухим до прохань Заходу надіслати допомогу проти вандалів, змінив тактику і 468 року вислав до Африки велику експедицію проти вандалів.⁹⁰ Експедиція коштувала 130 000 фунтів золота, однак, попри значну перевагу візантійських військ, закінчилася поразкою. Сталося це не лише завдяки військовому хистові Великого Гайзеріха, короля вандалів, а й через бездарність Базиліска, швагря імператора, якому було доручено командувати візантійським військом.

Знову засяяла зоря Аспара. Його син Патрикій був удостоєний руки другої дочки імператора і, попри те, що з походження був чужинцем і сповідував аріянство, йому, як імовірному наслідникові престолу, були призначені почесні, рівні з імператорськими. Та невдовзі в Константинополі знову посилювався антигерманський рух. 471 року Аспара та його сина Ардабура було вбито, а важко поранений Патрикій був змушений розлучитися з дружиною і втратив надані йому титули і почесні. Відтоді влада фактично перейшла до рук Зенона, а германський вплив змінився на ізаврійський. На початку 474 року після смерті Лева I престолонаслідником став його онук Лев II, син Зенона і Аріядни. Зенон став співправителем свого малолітнього сина, а коли восени того ж року помер Лев II, він проголосив себе єдиновладним правителем. Ізаврійці за рівнем цивілізованості перебували на значно нижчому щаблі, ніж готи, котрі вже встигли багато чого почерпнути зі скарбниці греко-римської культури. На відміну від германців вони все ж були підданими імперії і як такі не вважалися варварами в грецько-римському розумінні цього слова, а, втім, це не заважало візантійському люду мати їх за чужинців. Тому ізаврійське засилля викликало у нього не меншу антипатію, ніж засилля германське за часів Аспара.⁹¹

У січні 475 року внаслідок змови Зенон позбувся корони, та позаяк змовники не знайшли кращого кандидата на трон, ніж командувач

бездарно проведеної 486 року кампанії проти вандалів в Італію, то вже через двадцять місяців Зенон повернув собі найвищу владу яку, попри численні змови і криваві громадянські війни, утримував у руках упродовж п'ятнадцяти наступних років (476-491). Другий прихід Зенона до влади припав саме на той момент, коли була знищена Західна імперія, тож Константинопольському уряду не залишалося нічого іншого, як змиритися з доконаним фактом. Зважитись на такий крок Візантії дещо посприяв об'єднавчий жест Одоакра, який формально визнав зверхність східноримського імператора. Новий володар Італії отримав титул *magister militum per Italiam* і очолив адміністрацію цієї країни як повноважний представник імператора. Видимість залежності від імператора нібито була збережена, але фактично Італія для імперії була втрачена і опинилася, як, зрештою і майже весь Захід, під германським пануванням.⁹²

Натомість східній частині Римської імперії від германців вдалося звільнитися остаточно. Усунення Аспара було тільки першим кроком, позаяк Балканський півострів далі залишався під окупацією потужних сил остроготів: у Тракії на чолі з Теодоріхом Страбоном, а в Іллірійській префектурі — Теодоріхом Амалером. Вожді германських племен або вступали до візантійського війська і займали найвищі військові посади, або ж воювали проти імператорської влади і на чолі своїх загонів спустошували територію імперії. Вони брали участь у всіх громадянських війнах та міжпартійних чварах, не раз вирішуючи їхній результат. У 481 р. позбутися Теодоріха Страбона імперії допомогла його смерть, а Теодоріха Амалера візантійському уряду вдалося 488 року підбити на похід на Захід, де йому належало скинути Одоакра, що вже встиг розсваритися з імператорською владою, і посісти його місце правителя в Італії. Важка сутичка між германськими вождями закінчилась перемогою Теодоріха, який власноруч вбив свого суперника і в захопленій своїми військами Італії заснував державу остроготів.⁹³

Посилаючи Теодоріха на Захід, Візантія досягає одночасно дві мети: вивертається від обов'язку усунути Одоакра власними силами і, на додаток, позбувається вороголюбних остроготів. Отож і цього разу, як і раніше у випадку з Аларіхом, германську проблему у східній частині імперії розв'язали, спрямувавши варварів на захід. Тож коли Візантії вдавалося їх позбутися, рештки Західноримської імперії цілком опинялися в їхніх руках. Але позбутися германців ще не означало позбутися інших етнічних проблем, позаяк над імперією тяжіло ізаврійське домінування. Шукаючи засобів від виснажливої германської пропасниці, імперія вдалася до ізаврійської протиотрути. Ліки виявилися ефективними, але занадто велика доза спричинилася до нової інтоксикації державно-

го організму імперії. Її територія перетворилася на арену кривавої боротьби між окремими вождями ізаврійських племен, один з яких володів короною, а решта намагалися її відібрати від нього. Зенон багато літ вів регулярну війну проти свого колишнього соратника Іллія та свого земляка Леонтія, який самочинно проголосив себе імператором.

Нерозв'язаним залишилося і релігійне питання. Засуджені на соборі в Халкедоні монофізити в східних провінціях здобували щораз більше прибічників, а внаслідок цього релігійного розбрату поглиблювався ще й антогонізм між центральною частиною імперії, Сирією та Єгиптом. Італію без вагань підтримував був монофізитство й в імператорській енцикліці самочинно осудив постанови Халкедонського собору та догматичний лист папи Лева.⁹⁴ Проте цей крок в Італії викликав рішуче обурення у центрах візантійської ортодоксії і тільки прискорив його падіння. Зовсім інакше повівся Зенон, який намагався згладити розбіжності між східним християнством, яке визнавало монофізитство, та прив'язаною до дуофізитства візантійською людністю шляхом взаємних поступок. 482 року він спільно з Константинопольським патріархом Акакієм оприлюднив славнозвісний *Henotikon* — об'єднавчий едикт, що спирався на постанови трьох перших Вселенських соборів. Особливо спірну проблему в цьому документі намагаються обійти, уникаючи словосполучення “дві сутності” і “єдина сутність”.⁹⁵ Однак незабаром виявилось, що компроміс на релігійному поприщі був неможливий. *Henotikon* не міг задовольнити ні прибічників Халкедонського собору, ні монофізитів. Відтак на місці дотеперішніх двох партій постало три: переконані монофізити, переконані дуофізити і ті, хто прийняв імператорський догмат віри, хто рекрутувався з не надто затятих прибічників перших двох таборів. Папа теж категорично відмовився визнати *Henotikon* і піддав патріарха Константинополя анатемі. У відповідь на це останній викреслив ім'я папи з диптихів. Це стало початком схизми (розколу) між Римом і Константинополем, яка протривала понад тридцять років. Коли 491 року Зенон помер і настав час вибирати нового імператора, народ зустрів удову імператора Аріядну вигуками: “Дай імперії ортодоксального монарха, дай нам римського кесаря”.⁹⁶ На той час усіх найбільше хвилювали дві найпекучіші проблеми, що потребували розв'язання, — етнічна і релігійна. Константинополь не хотів більше бачити на чолі влади вискокоч чужинського походження та еретиків. Вибір упав на високого придворного урядовця Анастасія (491-518). Це був уже літній чоловік, енергійний адміністратор, який особливо відзначився здібностями в організації скарбничої справи.⁹⁷ Він удосконалив запроваджену Константином Великим монетарну систему, намагаючись забезпечити мідному *folles* (фолію), курс

якого дуже хитався, стабільну вартість щодо золота.⁹⁸ Реорганізував він і систему збирання податків. У містах цей обов'язок доти покладався на скорумпованих куріялів, які на той час уже не мали жодного авторитету. Анастасій доручив збирати податки спеціальним урядовцям, *vindices*, які підлягали префектурі преторії. Скасувавши і т. зв. *chrysargyron* (χρυσάργυρον), колишній *auri lustralis collatio*, яким обкладались міщани, що займались торгівлею та ремісництвом. Останнє радісно сприйняло міське населення і стало неабияким поштовхом для розвитку торгівлі і ремісництва. Натомість значно менше підстав для радості мали селяни, бо скасування податку *chrysargyron* було зведено нанівець розпорядженням, згідно з яким аннона мала сплачуватись уже не натурою, а грошима.⁹⁹ Усе частіше й ширше сплачування податку на ґрунт готівкою — *chrysoteleia* (χρυσοτέλεια) — вочевидь свідчить про те, що село дедалі виразніше рухалось до грошового господарювання. Але водночас держава була зацікавлена в забезпеченні необхідних для своїх проблем поставок натурою, застосовуючи для цього *coemptio-synone* (συνωνή), тобто примусову поставку харчових продуктів за нижчими цінами, які встановлював уряд.¹⁰⁰ Отож, якщо реформи Анастасія були великим полегшенням для торгівлі та ремесла, то повинності сільського населення помітно зросли, про що, зрештою, свідчать численні народні заворушення та повстання, що припадають якраз на ті часи. Промовистим результатом твердого фіскального курсу імператора був величезний запас золота, що на момент його смерті зберігався у скарбниці. Там його налічувалось 320 000 фунтів.¹⁰¹

Прихід до влади Анастасія I поклав край ізаврійському пануванню, хоч імператорові довелося ще довго вести справжню війну проти ізаврійців, аж поки 498 року він зламав їхній опір. Переможених було масово переселено з їхньої батьківщини у Тракію. Так у Візантії було подолано етнічну кризу, але натомість поглибилась релігійна криза. Вступаючи на трон, Анастасій I, на вимогу патріярха, проголосив ортодоксальне віровизнання, хоч це не завадило йому залишатися палким прибічником монофізитства. Спершу він підтримував *Henotikon*, але поступово більше схилився до монофізитства і насамкінець висловив свої погляди цілком відверто. Це знайшло жвавий відгук серед коптських та сирійських монофізитів, але водночас викликало не менш енергійне невдоволення серед ортодоксального населення Візантії. Через це правління Анастасія було періодом неперервних бунтів та громадянських воєн, не кажучи вже про те, що жорстокі методи його врядування лише посилювали загальне невдоволення, тому серед населення постійно виникали заворушення, а боротьба демів досягла надзвичайної гостроти.

Візантійські партії “блакитних” і “зелених”, як відомо, були не лише суто спортивними, а й політичними організаціями.¹⁰² Очевидно, їх слід пов'язувати з колишніми іподромними вболівальниками; саме звідти вони перейняли свої назви і барви. І тут постає питання: чи іподром у Константинополі не був тим самим, що й форум у Римі або агора в Атенах, тобто місцем політичних народних зборів. Народні партії “блакитних” і “зелених”, керівники яких призначалися урядом, виконували важливі офіційні функції: відбували службу в міській міліції та брали участь у зведенні міських мурів. Схоже навіть на те, що частина мешканців міста, яка входила до складу міської міліції, якраз і була основою демів.¹⁰³ Довкола цього стрижня в обох партіях гуртувалися ширші маси міського населення. Поділяючи погляди “блакитних” або “зелених”, вони ставали на бік обраної партії і боролися проти іншої.

Роль обох названих партій у житті всіх великих міст імперії була дуже значною, оскільки через них населення могло висловити свою волю і думку про політику уряду. Припущення, що партія “блакитних” була партією аристократів, а партія “зелених” — партією суспільних низів,¹⁰⁴ хибне, адже більшість членів обох цих партій становили вихідці з широких народних мас, натомість у керівному прошарку різниця була помітною. Слід гадати, що партію “блакитних” очолювали представники давньої грецько-римської сенаторської аристократії, які посідали великі земельні маєтки, а керівна верхівка партії “зелених” складалася з представників торгівлі і ремісництва а також з елементів, яким пощастило посісти високі посади при імператорському дворі та у фінансовій адміністрації і які, до речі, походили із східних провінцій імперії.¹⁰⁵ Окрім того, дем “блакитних” згуртував представників грецької ортодоксії, тоді як “зелені” більше схилились до монофізитства та інших східних ересей. Антагоністичні суперечності між цими двома партіями виливалися в гострі і часті конфлікти — від середини V ст. перебіг політичного життя імперії відбувався під знаком боротьби між “блакитними” та “зеленими”.

Як політичний чинник, деми були настільки впливові, що на них змушений був зважати навіть центральний уряд. Позаяк одна з двох партій, зазвичай, підтримувала політику уряду, а друга водночас втілювала в собі неприхильність чи навіть ворожість до нього, то уряд був постійно змушений підтримувати якусь із них. Та коли абсолютизм центральної влади замахувався на свободи демів, обидві партії об'єднувались і спільно виступали проти імператорського уряду. Саме в організації демів втілювались волелюбні традиції античних міст.¹⁰⁶

Імператор Анастасій I, який в економічній політиці на перший план висував торгівлю і ремесло, а в релігійній політиці відверто підтриму-

вав монофізитство, був прихильником “зелених”. Це спричинилося до бунту “блакитних”, які виступили проти імператора. Під час цих заворушень згоріло чимало публічних будівель, юрби валили статуї імператора на землю і волокли їх вулицями, а іподром не раз перетворювався на арену, де відбувалися демонстрації, спрямовані проти священної особи імператора. Сивочолий монарх ставав тоді предметом образ і знущань, доходило навіть до того, що його закидували камінням. 512 року з приводу внесення до *Trisagion* (у літургії — “тричі святий”) додатку, запозиченого в монофізитів, у Константинополі вибухнуло повстання, внаслідок якого Анастасій мало не позбувся трону. Криза сягнула кульмінаційного моменту, коли Віталіян, командувач сил, що стояли у Тракії, збунтувався і на початку 513 року тричі атакував мури Константинополя з суші і з моря. Ясна річ, що приводом до цього бунту були не тільки релігійні суперечки, а й факт, що Віталіян, як поборник ортодоксії, виступив проти імператора-монофізита, був у його руках вагомим козирем. У момент найбільшої небезпеки імператор вирішив піти на поступки, та коли напруження спало і все частково владналося, він знову притримувався своєї попередньої політики. Отож труднощів, у яких борсалась імперія, позбутися не вдалося. Правління Анастасія засвідчило, що політика підтримки монофізитства веде у безвихідь. Неперестанні потрясіння, яких зазнавали серцевинні землі імперії, були ціною за спокій, що його вдалось досягти в Єгипті та Сирії. Зрештою, це була тільки доволі сумнівна видимість спокою.

3. Відбудова держави за Юстиніяна та фіяско великих планів

Л і т е р а т у р а: Bury, *Later Rom. Empire II*². — Кулаковский, *История II*. — Stein, *Bas Empire II*. — A. A. Vasiliev, *Justin the First. An Introduction to the Epoch of Justinian the Great*, Cambridge Mass. 1950 — Diehl, *Justinien*. — B. Rubin, *Das Zeitalter Justinians I*, Berlin 1960. — P. Collinet, *Études historiques sur le droit de Justinien I*, Paris 1912. — З. В. Удальцова, *Италия и Византия в VI веке*, Москва 1959. — L. Schmidt, *Geschichte der Wandalen*², München 1942. — N. H. Baynes, *The Successors of Justinian*, *Cambr. Med. Hist. II* (1913) 263-301. — Stein, *Studien*. — Hartmann, *Byzant. Verwaltung*. — Diehl, *Exarchat*. — O. Adamek, *Beiträge zur Geschichte des byz. Kaisers Maurikios*, Graz 1890. — M. J. Higgins, *The Persian War of the Emperor Maurice*, Washington 1939. — P. Goubert, *Byzance avant l'Islam. T. I. Byzance et l'Orient sous les successeurs de Justinien. L'empereur Maurice*, Paris 1951; *T. II. Byzance et l'Occident sous les successeurs de Justinien. Byzance et les Francs*, Paris 1956. — Н. В. Пигулевская, *Византия и Иран на рубеже VI и VII веков*, Москва-Ленинград 1946. — Ї ж: *Византия на путях в Индию*, Москва-Ленинград 1951.

Східна частина Римської імперії — *pars orientis* — завдяки потужнішим економічним ресурсам і більшій густоті населення, дала собі раду з кризою, яка призвела до загибелі західної частини. І все ж ця криза не минула для Сходу безслідно: *pars orientis* пережила шторми вар-

варських вторгнень і ще понад ціле сторіччя боролася проти загрози, яку таїв у собі надмір чужинського елемента в армії та державі.

У період, коли безнастанні хвилі варварських вторгнень заливали Захід, внутрішньо дуже ослаблена Візантійська держава найчастіше була змушена обмежуватися роллю пасивного спостерігача. І щойно після розв'язання найпекучіших власних проблем вона на початку VI ст. позбулася зтяжної пасивності й навіть зважилась на повернення втрачених на Заході територій. Попри поділ імперії на дві адміністративно окремі частини, її ніколи не полишало усвідомлення єдності. Незважаючи на германські завоювання на Заході, закореніле переконання, що право панувати над світом належить Римській імперії, міцно утримувалося у свідомості населення. Римський імператор все ще вважався правителем *Orbis Romanus* і главою християнської ойкумени. Існувало переконання, що землі, які будь-коли входили до складу Римської імперії, поєднані з нею навічно і нероздільно, навіть якщо перебувають під владою германських королів. Тим паче, що й самі королі спершу визнавали зверхність над собою римського імператора і вважалися його намісниками.¹⁰⁷

Отже, прагнення римського імператора повернути собі те, що вважалося спадком Риму, мало своє юридичне і моральне підґрунтя. Ба більше, свята місія імператора покладала на нього обов'язок визволити римські землі від варварів та аріянських еретиків, відновити імперію в її давніх кордонах і відбудувати єдину імперію з єдиною ортодоксальною християнською вірою. Політика Юстиніяна I (527-565) якраз ставила перед собою таку мету.

Юстиніян прийшов до влади власне ще за правління свого дядька по матері Юстина (518-527). Юстин — селянин, народжений у селі Тавресія поблизу міста Ниш, розпочав кар'єру в імператорській армії, з часом вибився в офіцери, потім став командиром гвардії екскубітів, а після смерти Анастасія I його проголосили імператором.¹⁰⁸ Юстиніанові слід приписати відмову від політики Анастасія I, підтримки монофізитів, а також віднову єдності між апостольським престолом та Константинопольським патріархатом. Такі дії були потрібні для реалізації його великих намірів щодо Заходу.

Важко знайти промовистіший приклад цивілізаційної місії Візантії, як той, що його маємо в особі Юстиніяна. Цей син селянина став одним з найосвіченіших представників своєї епохи, людиною високої особистої культури. Та найбільше велич Юстиніяна виявила себе в широті його політичних планів, в незвичній багатогранності починань. Його вади, яких було чимало, нестійкість характеру — це ніщо порівняно з могутністю його інтелекту. Насправді не він, а Велизарій і

Нарс, вели переможні війни, не він, а Трибоній здійснив величезної ваги справу кодифікації прав, і не він, а Йоанн Каппадокійський ніс на своїх плечах основний тягар адміністрування державою. Однак всі досягнення цього славного правління були результатом втілення у життя його особистих ініціатив. Візантія ніколи не могла змиритися з занепадом Римської імперії, а відтак і політика Юстиніяна, що ставила собі за мету відбудову єдиної універсальної держави, була втіленням цих мрій. І хоч загалом вона зазнала невдачі, а її наслідки стали для держави фатальними, в очах нападків вона назавжди залишилася одним з найславніших періодів.¹⁰⁹

Велізарій на чолі невеликої вісімнадцятитисячної армії 533 року вирушив у похід до Африки.¹¹⁰ Могутність вандалів була вже в минулому. Якщо в попередньому сторіччі, 468 року, великий похід проти них закінчився цілковитою поразкою, то Велізарій підкорив їхню державу надзвичайно швидко. Король вандалів Гелімер, переможений під Децимом і під Трикамаром, змушений був скоритися, і 453 року Велізарій вернувся до Константинополя, де отримав дозвіл на святкування тріумфу. Але остаточне підкорення королівства вандалів відбулося лише 548 року, оскільки ще 14 років тривали сутички з місцевими племенами маврів. Однак вже 535 року почалася війна з остроготами в Італії. Цією кампанією також керував Велізарій. Як і попередня, вона спочатку здавалася тріумфальним маршем. Частина візантійської армії вступила в Далмацію, а Велізарій тим часом зайняв Сицилію, після чого висадився в Італії. Неаполь і Рим упали один за одним, та щойно після цього і почалася затиша боротьба. Велізарій, витримавши тривалу облогу в Римі, з великими труднощами пробився на північ, здобув Равенну і змусив здатися мужнього короля готів Вітигеса. Він доставив його, як і за кілька літ до цього Гелімера, до Константинополя як полоненого. Але остроготи невдовзі знову вдалися до збройного опору, який очолив енергійний та відважний Тотила. Становище стало вкрай загрозливим. Велізарій програв кілька битв, і результати його попередніх успіхів звелися нанівець. І лише Нарс завдяки своїм стратегічним та дипломатичним здібностям після довгої та запеклої боротьби спромігся зламати опір противника. Держава остроготів лягла до ніг Юстиніяна після двадцятирічної (555) боротьби, яка точилася зі змінним успіхом. Перемога Візантії знаменувала й повернення до колишніх суспільних та господарських стосунків. Позбавивши остроготів їхніх прав, землевласницька аристократія повернула собі колишні маєтки та привілеї.

Втручання Візантії у чвари, що виникали між окремими володарями в Іспанії, завершилась тим, що візантійська армія окупувала південно-східну частину Іберійського півострова (554). Здавалося, що Римсь-

ка імперія воскресла. Для цього, щоправда, в лоно імперії ще треба було повернути раніше втрачені значні території, котрі колись їй належали, та все ж майже вся Італія, більша частина Північної Африки, частина Іспанії та острови Середземного моря повернулися під владу східноримського імператора. Середземне море знову стало внутрішнім морем імперії.

Таких блискучих успіхів, однак, було досягнуто коштом неабияких жертв: щоб вести війну на Заході, слід було оголити наддунайські кордони імперії, послабити пильність у взаєминах із Персією. Вже за Анастасія I Мартирополь, Теодозіополь, Аміда та Нісидіс опинилися в руках персів. Юстиніян 532 року уклав з "царем царів" Хосровом Анушірваном (531-579) "вічний" мир і коштом сплачування Персії данини купив собі свободу дій на Заході. Хосров уже 540 року порушив угоду і, вдершись до Сирії, зруйнував Антіохію і вийшов аж до морського узбережжя. На північних кордонах імперії перси спустошили Вірменію та Іберію, а на східному узбережжі Чорного моря заволоділи землями грузинського племені лазів. Юстиніян погодився на збільшення данини, завдяки чому добився укладення перемир'я на п'ять років. Цей термін було двічі продовжено і лише 562 року підписали нову мирну угоду, цього разу вже тільки на п'ятдесят років. Данина, що їй треба було сплачувати Персії, ще більше зросла, але принаймні успіхом вважалося те, що перси вивели свої війська з Лазіки. Та загалом це був тільки початок великого просування Персії на терени Передньої Азії, шляхом захоплення насамперед тих земель, які до того належали Візантії.

До ще загрозливіших наслідків спричинялися події, які на той час відбувалися на Балканському півострові. Країна ще не оговталась від германських наїздів, як на її кордонах з'явився новий грізний ворог — слов'яни. Уже за Юстиніяна I заявляють про себе анти,¹¹¹ а з перших років правління Юстиніяна різні слов'янські племена у спілці з болгарами нестримно вдираються на Балкани. Війни, що їх вела Візантія в Африці та Італії, забирали в неї стільки сил, що про ефективну оборону Балканського півострова годі було думати. І хоч Юстиніян створив цілу систему укріплень на кордонах імперії в Азії та Європі, а на Балканах ще й посилив її зсередини оборонною фортифікаційною лінією, що тяглася уздовж Дунаю, це не дало належного ефекту, позаяк навіть найнепрístupніші фортеці мало чого варті, коли нема змоги розмістити там відповідні військові залоги. Хвилі слов'янських вторгнень накочувались на увесь Балканський півострів, нерідко сягаючи Адриатики, Коринтської затоки та узбережжя Егейського моря. Отже, коли візантійська армія втішалася перемогами на далекому заході, ворог спустошив центральні провінції країни. Щоправда, це були походи

суто грабіжницькі, і наїзники, зазвичай, з награбованою здобиччю повертались назад за Дунай, але це вже й означало початок проникнення слов'ян на територію імперії та їхнього недалекого в часі переселення на Балкани.

Окрім вже згаданих небезпек, що нависали над Візантійською державою ззовні, її не оминали внутрішні потрясіння. Між автократичним урядом у столиці та її мешканцями, які гуртувалися довкола політичних організацій, вибухнула запекла боротьба. У січні 532 року населення Константинополя розпочало жакливе за своїми наслідками повстання, що увійшло в історію як повстання “Ніка”¹¹². Юстиніян ще за правління Юстина I всіляко сприяв партії “блакитних”, яка підтримувала його політику. Це шкодило партії “зелених”, яка ще перед тим була пов'язана з імператором Анастасієм I. Юстиніян, коли влада повністю опинилася у його руках, намагався позбутися впливу демів і для цього вжив низку суворох заходів, спрямованих проти непокірних народних партій. Заторкуючи інтереси як “блакитних”, так і “зелених”, ці репресивні заходи обурювали і одних, й інших, а те, що політика імператора вимагала від підданих великих жертв, тільки посилювало це обурення. Обидва деми об'єднуються для спільної боротьби проти уряду. На іподромі залунали досі нечувані вигуки: “Хай живуть “блакитні” і “зелені”!”.¹¹³ Повстання набуло загрозливих розмірів, столиця запалала у вогні, одного з племінників Анастасія I на іподромі проголосили імператором й одягнули в багряницю. Юстиніян уже дійшов було висновку, що все втрачено, і готувався до втечі, і тільки рішуча та енергійна вдача Теодори не дозволила йому здійснити цей фатальний крок. А корону він зберіг за собою тільки завдяки хитрості Нарса та відвазі Велізарія. Нарс розпочав переговори з “блакитними” і цим розколов єдність повсталих, а за той час Велізарій на чолі відданого імператорові загону воїнів вдерся на іподром, де вчинив справжню різанину серед учасників бунту. Жахлива розправа, жертвою якої стали тисячі людей, поклали край заворушенням. У цьому зіткненні автократичної влади з інституцією народного представництва, яку уособлювали деми, переміг візантійський автократизм. Звільнених на вимогу повсталих чільних імператорських чиновників було знову повернуто на свої колишні посади. Храм св. Софії відбудовано з нечуваною пишністю. На місці старої святині, що під час повстання стала згарищем, постав чудовий храм, увінчаний вежею. Стиль цієї споруди став поворотним пунктом у розвитку християнської архітектури. Однак придушення повстання “Ніка” було перемогою досить поверховою, бо ж політика Юстиніяна й надалі лягала важким тягарем на підданих, і тягар той ще більше зростав унаслідок затяжних воєн і справжньої

пристрасти до будівництва, яка не полишала імператора. За все це треба було платити, що спричинилося до цілковитого виснаження матеріальних ресурсів країни.

Об'єктом загальної ненависти став префект преторії Йоанн Каппадокійський, на долю якого випало невдячне завдання здобувати фінанси для реалізації надто дорогих задумів Юстиніяна. Але не слід применшувати і особистої ролі префекта. Оскільки більшість задумів стосувалася сфери його діяльності, заслугою Йоанна Каппадокійського була та чіткість і відлагодженість, якими відзначалася на той час візантійська адміністрація. Вважають, що ті енергійні заходи, до яких вдавався уряд, щоб приборкати великих землевласників, здійснювалися також і з його ініціативи.¹¹⁴ Втім ці заходи, зрештою, розминулися з метою, бо велика земельна власність надалі розвивалась на шкоду як дрібним землевласникам, так і державним земельним володінням (доменам). Адміністративні реформи Юстиніяна проводились у кількох напрямках. Йшлося про те, щоб якось відмінити узвичаєне право продавати урядові посади, реорганізувати адміністративну систему, а передусім забезпечити належне надходження податків. В ім'я цього довелося відмовитись від принципу чіткого розмежування між цивільною та військовою владою у провінціях, впровадженого ще Діоклетіаном та Константином. Проте зосередження влади в одних руках вдалося досягти лише в окремих округах, до того ж — залежно від умов на місцях — владні повноваження зосереджувались або в цивільних органах, або у військових. Реформам Юстиніяна бракувало послідовності, тому вони не спромоглися перебудувати закостенілий адміністративний апарат. Це були напівзаходи, які виявились лише переходом від чітко визначеної системи Діоклетіяна до протилежної їй, але не менш чіткої системи Іраклія.

Юстиніян гаряче підтримував також ремісництво і торгівлю. Розташований на перехресті торгових шляхів між Європою та Азією, Константинополь уже за своєю природою був дуже вигідним місцем для обміну товарами між цими двома континентами. Середземноморська торгівля перебувала в руках сирійських та грецьких купців. Убогі західні держави в господарському плані мали для Візантії значення менше, ніж Схід, Китай чи Індія. Зі Сходу Візантія ввозила товари найвищої якості, передусім шовк, а вивозила дорогі тканини і вироби, виготовлені в Сирії. Проте торговий баланс складався не на користь Візантії, бо попит на високоякісні товари в країні був настільки великий, що імпорту переважав над експортом. Торгівля з Китаєм можлива лише за посередництва Персії, а таке посередництво, навіть у мирні часи, коштувало чимало, вже не кажучи, що під час військових зіткнень з царством Сасанідів — а такі зіткнення були частими, — завезення шовку припинялося взагалі. Сухопутний шлях до Китаю пролягав через Пер-

сію, а на водах Індійського океану також неподільно переважали перські купці, хто плавав від Перської затоки аж до Тапробани (Цейлон), де вони завантажувались товарами, що доставляли туди з Китаю. Уряд Юстиніяна намагався нав'язати контакт із Китаєм обхідним шляхом, тобто через свої бази в Криму (Херсонес і Босфор) і на Кавказі (Лазіка). Тому збереження у тих краях своєї присутності для Візантії було справою надзвичайної ваги, позаяк тільки тут можна було вести жваву торгівлю зі степовими племенами Північного Причорномор'я. Сюди доставляли вино, тканини, ювелірні вироби із золота, а назад везли хутра, шкури й невільників. Тюрки, володіння яких у той період простягалися до меж Північного Кавказу, так само часто конфліктували з Персією з приводу тієї ж таки торгівлі шовком, що й призвело до нав'язання перших контактів між Візантією і тюрками, а за Юстина II, наступника Юстиніяна, навіть до укладення союзу, спрямованого проти Персії. Для пожвавлення торгівлі зі Сходом і забезпечення морського шляху через Червоне море до Індії, Юстиніян підтримував приязні взаємини з Ефіопським царством. Проте ефіопським купцям таланило не більше, як і візантійським: зламати перське панування в Індійському океані їм не вдалося, а сухопутний шлях від узбережжя Чорного моря до Середньої Азії був настільки ж важким, як і небезпечним. Становище значно поліпшилось лише після того, як візантійським агентам вдалось вивідати таємницю виробництва шовку і доставити до Візантії декілька коконів шовкопряда. Це сприяло швидкому розвитку тут шовківництва, і то в значних обсягах, особливо в самому Константинополі, в Антіохії, Тарсі, Бейруті, а дещо пізніше і в Тебах (Фівах). Шовківництво стало однією з головних галузей візантійського промислу, а ставши державною монополією — ще й одним з найважливіших джерел прибутку.¹¹⁵

Але найвидатнішою подією епохи Юстиніяна, явищем, яке залишило по собі найтривкіший у часі слід, треба вважати кодифікацію римського права.¹¹⁶ Комісія, що працювала під керівництвом Трибонія, здійснила цю працю за неймовірно короткий час. Передусім зведено в одне ціле всі імператорські едикти від часів Адріана, використовуючи кодекс Теодозія та особисті зведення від часів Діоклетіяна, такі як *Codex Gregorianus* і *Codex Hermogenianus*. Цей збірник 529 року було проголошено і названо Кодексом Юстиніяна (*Codex Justinianus*). Ще через п'ять років з'являється друге, доповнене видання. У 533 році видано *Digesta (Pandecta)*, ще важливішу збірку, де вміщено праці видатних римських правознавців, які, разом з імператорськими едиктами, заклали основу чинного законодавства. Кодекс Юстиніяна постав на основі попередніх збірок законів, але він, без сумніву, переважав їх

із різних поглядів. Натомість *Digesta* — це щось зовсім нове. У цій праці численні, не раз дуже суперечливі думки й міркування римських правників уперше зібрано і зведено до єдиної логічної системи. *Institutiones* — вибрані фрагменти з *Digesta* і Кодексу — було задумано як підручник для юридичних шкіл. Ці три праці згодом були доповнені “Новелами” (*Novellae*) Юстиніяна, цебто розпорядженнями, що з'явилися вже після появи Кодексу і склали його славнозвісний *Corpus Iuris Civilis*. Якщо редагування Кодексу, *Digesta* та *Institutiones* здійснювалося латиною, то в “Новелах” уже послуговуються переважно грецькою мовою. Невдовзі з'являються, також по-грецьки, уривки з основних частин Корпусу, переклади і коментарі.

Здійснена в такому широкому обсязі кодифікація дала змогу запровадити єдині юридичні норми на всій території імперії. Римське право в упорядкуванні Трибонія та його помічників із незвичайною чіткістю та виразністю регулювало сукупність норм суспільного та приватного життя, визначало права держави, особи, сім'ї, взаємини громадян, їхню господарську діяльність та майнові права. Вважати, що *Corpus Iuris Civilis* був лише механічним віддзеркаленням римської спадщини, у жодному разі не можна. Обмежитися лише цим візантійські правознавці не могли. До попереднього законодавства, щоб узгодити давні приписи як з тими змінами, які відбулися в структурі суспільства, так і з вимогами християнської етики та звичаєвості еллінізованого Сходу, вони внесли чимало змін. Багато положень і правил, особливо в царині сімейних стосунків, під впливом християнства було пом'якшено. Відчутною була винятковість християнської догматики, позаяк жодне інше віровизнання не знаходило тут будь-якого правового захисту. Пофіри те, що *Corpus* декларує засади рівності та братерства всього людю, значення цих декларацій не слід переоцінювати. Те, що становище невільників поліпшилось і законодавчо не тільки полегшувалось, а й сприяло їхньому визволенню,¹¹⁷ принципами християнської етики диктувалося тільки частково. Значно більше важило те, що в VI ст. невільник як робоча сила в господарському житті країни, насамперед у хліборобстві, давно вже не був таким важливим. Основною робочою силою вже давно були колони, а щодо них законодавство Юстиніяна не передбачало жодних полегшень, навпаки, в ньому закріплювалась прив'язаність колонів до землі, яку вони обробляли, тобто підданство переважної більшості селян ще раз узаконювалося юридично.

Характерною ознакою Юстиніанового законодавства було виразне зміцнення абсолютизму імператорської влади. Ця влада ґрунтувалась на юридичних підставах, що вплинуло на формування юридичних доктрин не тільки в самій Візантії, а й на Заході. *Corpus Iuris Civilis* став

вихідним пунктом для всього пізнішого розвитку візантійського законодавства, яке, зрештою, завжди спиралось на римські взірці, на самому Заході ж повернення до римського права відбувається щойно в XII ст., та й то лише після ознайомлення з візантійським законодавством, яке було надзвичайно важливим для формування й розвитку політичних та правових концепцій у західноєвропейських державах. Римське право в тій формі, яка нам дісталася у спадок від правознавців Юстиніяна, починаючи від VI ст. і аж до новітніх часів, є основою наших уявлень про право як таке.

Юстиніян був останнім римським імператором на візантійському троні, але він був християнським правителем, глибоко переконаним у божественному походженні своєї влади. Його уявлення про універсальну державу були продовженням такої римської традиції, але були там ще й інші, нові спонуки. Поняття Римської імперії в його уяві було нерозривно пов'язане з поняттям християнської ойкумени, а забезпечення перемоги християнської ідеї над усіма іншими релігіями він вважав покликанням таким важливим, як і відновлення римської могутності. Від часів правління Теодозія I ніхто з самодержців не доклав стільки зусиль для християнізації країни і викоренення залишків поганства. Професорам-язичникам він заборонив викладати, а 529 року закриття Академію в Атенах, яка була останнім притулком поганського неоплатонізму. Викладачів Академії прийняли при дворі перського царя, запроваджуючи в його країні грецьку культуру. Так з Візантії було вигнано давню релігію. Це знаменувало завершення одного з найтриуналішніх періодів в історії людства.

Роль лише ревного оборонця церкви не могла задовольнити амбіцій Юстиніяна: він прагнув стати її главою.¹¹⁸ Тож і в цьому випадку, попри те, що був щирим християнином, він залишався у полоні римських традицій і не міг собі уявити, щоб релігія у державі могла бути якоюсь окремою, відірваною від щоденних справ сферою, отож папу та патріархів Юстиніян вважав своїми підданими і саме так до них ставився. Керував церквою так, як правив державою, особисто вникаючи в усі деталі церковної організації і навіть застерігаючи за собою право втручатися в догматичні та літургійні проблеми. Скликав синоди писав теологічні трактати, складав релігійні гімни. Правління Юстиніяна стало періодом найбільшого втручання світської влади в церковні справи за всю історію церкви. Жодний візантійський імператор до нього і жодний після нього не мав такої необмеженої влади.

У релігійній політиці найбільші проблеми були із ставленням до монофізитства. Територіальні здобутки на Заході неможливо було б утримати в разі загострення суперечок з апостольським престолом, а порозуміння з ним можна було досягти лише антимонофізитською орієн-

тацією. І в цьому таїлася велика небезпека посилення давньої неприязні до метрополії з боку Сирії та Єгипту та наростання там сепаратистських настроїв. Тобто порозуміння з римською церквою означало посилення опозиції на Сході, а зближення з монофізитськими церквами в Сирії та Єгипті призвело б до неабиякого конфлікту як на Заході, так і в центральних провінціях держави. Юстиніян шукав виходу з цього становища, але не знаходив. І хоч V Вселенський собор у Константинополі (553) під його тиском засудив писання Теодора з Мопсуестії, Теодорета з Кіппра та Ібаса з Едесси, нібито за несторіянські тенденції, але цей крок монофізитів не заспокоїв, а навпаки — тільки викликав нові суперечності. Усі інші спроби порозумітися з ними виявились невдалими й призвели до ще більшого погіршення і без того напруженого становища в державі.

Попри всі вади, держава Юстиніяна була справді могутнім утворенням. Давня імперія переживала період свого останнього відродження, як з погляду політичного, так і культурного, мовби ще раз засвідчуючи міру своєї життєздатності. Її кордони знов оперезали увесь середземноморський світ. Література і мистецтво, хоч і були вже пройняті християнським духом, все ж тяжіли до класичних традицій і сягнули значного розквіту, після якого, однак, настав довгий період занепаду, оскільки правління Юстиніяна завершило велику епоху в історії людства, а не, як він цього жадав, розпочало нову еру. Відбудувати Римську імперію Юстиніян не спромігся. Він лише повернув їй — та й то на якийсь час — її давні кордони, однак так і не зміг вдихнути нове життя в зістарілий організм. Діяння Юстиніяна опиралися на трухляві підвалини, і коли воно несподівано обвалилось — наслідки виявились фатальними. Після приголомшливих успіхів Юстиніян залишив своїм наступникам імперію, у господарському плані немічну, а в фінансовому — із геть знекровленим господарством та зруйнованими фінансами, і наступникам довелося виправляти помилки свого великого попередника, рятуючи бодай те, що можна було ще врятувати.

Найважчим ударом для імперії була втрата Італії, відвоювання якої коштувало чимало зусиль і жертв. 568 року на півострів вторглися лангобарди і невдовзі захопили значну його частину.¹¹⁹ В Іспанії почався контрнатуп візиготів. Найважливіший опорний пункт візантійців Кордова в 572 році тимчасово переходить до рук візиготів. Невдовзі візантійці її відвоюють, але вже 584 року втрачають остаточно. Ще через сорок років візиготи на півдні Іспанії повертають собі всі колись відвойовані Юстиніаном території.¹²⁰ Попри неперестанні сутички з мавританськими племенами, імперії вдається втримати свої позиції в Африці аж до арабського нашествия. У самій Італії чималі простори ще на довгі роки залишаються під візантійським пануванням. І все-таки це був провал

великих планів Юстиніяна. Від світового панування, про яке він мріяв, залишаються крихти, які з часом і стануть основою для візантійської політики на Заході.

Реальна дійсність, однак, складалася так, що для візантійської політики найважливішим питанням стає вирішення своїх справ на Сході. У Передній Азії становище Візантії дуже похитнулося, і наступники Юстиніяна намагалися насамперед відновити втрачені позиції. Визначальною рисою їхньої політики впродовж кількадесяти подальших років стає непоступливість у взаєминах з Персією. Син сестри Юстиніяна і його наступник Юстин II (565-578), не усвідомлюючи гаразд, наскільки внутрішньо знесилена держава дісталася йому в спадщину, відмовився сплачувати перському цареві заборговану данину. Така відмова була рівносильна зриву мирової угоди, яку з такими зусиллями уклав Юстиніян, і призвела до довгої та виснажливої війни. Йшлося передусім про Вірменію, що завжди була яблуком незгоди між двома потужними сусідніми державами з огляду на її величезне стратегічне й торгове значення. За тієї доби володіння Вірменією важило для Візантії більше ніж будьколи. Якщо раніше наплив германців викликав був гостру кризу в імперії, то тепер відхід цих варварів на Захід мав для неї не менші наслідки, бо візантійська армія залишалась без найманих воїнів. Треба було шукати інших джерел вербування, і таким джерелом могло бути войовниче населення Вірменії.¹²¹ Понад двадцять років Юстин II, Тиберій-Константин (578-582) і Маврикій (582-602) вели цю війну зі змінним успіхом. І тільки внутрішні заворушення в Персії схилили шальку перемоги на бік Візантії. Енергійному імператорові Маврикію залишалось тільки вміло скористатися з цього. Завдяки його підтримці молодий Хосров II Парвіс, онук великого Хосрова, здобуває трон і взамін за допомогу відступає Візантійській імперії значну частину Вірменії, яка доти перебувала в руках персів. 591 року було підписано мирну угоду.¹²²

Серед візантійських володарів Маврикій, без сумніву, посідає одне з чільних місць. Період його правління був важливим етапом у переході від струхлявілої Римської імперії, що занепадала, до нової повної сил держави, якою в середні віки стає Візантія. Відверте зацікавлення справами Сходу, яким відзначалось правління цього імператора, не могло не призвести до тимчасового занедбання здобутків Юстиніяна на Заході, що, втім, не означає, що ними не переймалися зовсім. Навпаки, саме завдячуючи енергійним заходам, до яких вдався Маврикій, імперія ще тривалий час зберігала за собою бодай частину західних володінь. Із решток Юстиніанових завоювань Маврикій утворює два екзархати: Равенну і Картагену, забезпечивши їх достатніми засобами оборони. Північноафриканське узбережжя переформовується на військову округу. Ту ж систему застосовано й до екзархату Равенни, що нагаду-

вав візантійський острів серед лангобардського моря. Екзархи мали повноваження здійснювати не тільки військову владу, а й цивільну.¹²³ Обидва екзархати були форпостами Візантії на Заході і знаменували собою початок мілітаризації Візантійської держави, ставши взірцем для організації т. зв. темів.

Заповіт Маврикія, який він уклав 597 року під час важкої хвороби, є найкращим свідченням того, якого великого значення надавав цей монарх візантійським володінням на Заході. Згідно з цим заповітом, Теодозій, найстарший син Маврикія, мав правити східною частиною імперії, а другий син, Тиберій, — островами, розташованими на Заході, та володіннями в Італії.¹²⁴ Столицею першого мав бути Константинополь, другого — Рим. Це було не що інше, як повернення до давньої ідеї єдиної універсальної держави, поділеної на дві частини з колективною владою, а Рим знову мав перетворитися на резиденцію монарха, другу столицю імперії.¹²⁵

Отже, якщо на Заході здійснюються марні спроби зберегти бодай те, що вдалося відстояти з блискучих відвоювань Юстиніяна, а в Азії досягнуто миру (хай і вельми умовного), то на Балканах становище було значно гірше. Хаос, спричинений наскоками слов'ян, ще більше посилювався з появою в Середній Європі аварів. На рівнинах Паннонії утворюється потужний союз племен, і Візантія опиняється перед загрозою вторгнення аварів та поневолених ними слов'ян, що осіли над середньою течією Дунаю. Невдовзі на лінії кордону розгорілася боротьба за переправи через Дунай і Саву. Після тривалої жорстокої облоги в Сирмію 582 року увійшов каган аварів Баян. За два роки візантійці втрачають Вімінацій, а на якийсь час і Сінгідун.¹²⁶ Візантійські оборонні лінії було прорвано, і аваро-слов'янська навала котиться по всьому Балканському півострову. Водночас і не пов'язані з аварами слов'янські племена з-над нижнього Дунаю й собі вдираються в межі імперії.¹²⁷ У 584 році доходить до першої облоги слов'янами Тессалонік, а 586 року — до її облоги об'єднаними силами слов'ян та аварів.¹²⁸ Проте наслідки цих розбійних походів слов'ян аж ніяк не можна порівнювати з фактом осідання їх на Балканах, що розпочалося в останні два десятиріччя VI ст. Слов'яни вже не задовольнялися грабунками, вони заволоділи землею і почувуються на візантійській території дедалі впевненіше.¹²⁹

Жодна з подій, що відбулися за часів, про які тут ідеться, не вплинули на подальшу долю Візантії так, як це масове проникнення на її територію слов'ян. Досі всі варварські вторгнення на територію імперії мали тимчасовий характер. Навіть великі навали германців, що могли мати вкрай небезпечні наслідки, насамкінець спрямувалися в інший бік, слов'яни ж оселилися на Балканах на стало, а згодом на зайнятих територіях вони утворили власні незалежні держави.

Візантія, виснажена довготривалими війнами, що велися за Юстиніана на Заході, та його наступниками — з Персією, на Балканах змушена була перейти до суто оборонної позиції. І лише сприятливе для імперії завершення війни з Персією створило передумови для організації контрнаступу проти слов'ян. І тільки могутній успішний наступ на тили слов'ян на лівому березі Дунаю міг захистити північні кордони імперії і усунути загрозу для її панування над Балканським півостровом. Війна, що мала вирішити долю цього півострова, почалася 592 року.¹³⁰ Спершу її перебіг був для візантіїців сприятливий, їм вдалося кілька разів переправитись через Дунай і здобути низку перемог над слов'янами та аварами. Це, однак, не мало суттєвого значення з огляду на незліченну кількість слов'янської людности. Позаяк воєнні дії затягувались, а весті їх у таких віддалених краях було дуже важко, моральний стан армії катастрофічно падав.

Після провалу великих планів Юстиніана авторитет влади був дуже підірваний. Реакція проти абсолютизму Юстиніана виявила себе не лише в зростанні значення сенату, а й у намаганні народу повернути колишні права. У всіх значніших містах імперії протистояння у суспільстві та релігійні суперечності спричинилися до щораз більших конфліктів між “зеленими” та “блакитними”, і на зламі VI і VII ст. агресивність демів сягнула кульмінації. Дисципліна в армії була дуже розхитана, а оскільки змушений на всьому заощаджувати Константинополь часто затримував платню для війська, то незадоволення вояків не раз виливалось у гострі антиурядові демонстрації. Не дивно, що стан загальної депресії легко передавався і знесиленій та знеохоченій безнадійною війною армії. Іскрою, від якої спалахнуло багаття, став виданий 602 року наказ, щоб війська перейшли зимувати на лівий берег Дунаю. Вояки збунтувалися і проголосили своїм воєначальником офіцера невисокого звання, напівварвара Фоку, який, очоливши військо, тут же повів його на столицю. Це стало поштовхом до повстання в Константинополі, де обидві ворожі одна до одної партії — “блакитні” і “зелені” — спільно виступили проти уряду.¹³¹ Маврикія було скинуто з трону, а імператором, за згодою сенату, проголосили Фоку.

Десятирічна вперта боротьба за Дунай закінчилась цілковитою невдачею, і ця невдача вирішила подальшу долю Балканського півострова, який відтепер стає здобиччю слов'янських нападників. На той період візантійська держава переживала важку внутрішню кризу. Успадковані від занепадої Римської імперії політична і суспільна структури просто на очах перетворювались на руїни. Період правління Фоки (602-610) слушно можна було б назвати агонією колишньої держави цезарів.

Довго стримуване невдоволення виявило себе в гострих внутрішніх конфліктах, і їм не могла запобігти навіть система терору, яку запро-

вадив Фока. Маврикія, скинутий з трону і ув'язнений, не уник смерті, йому відрубали голову, але перед цим він мусив побачити страту п'ятьох синів. Відтак покотилася хвиля масових страт. Терор був спрямований передусім проти представників найзнатніших родин, аристократи відповіли на це численними змовами, кожна з яких завершувалась новими розправами.

Правління Фоки радо сприйняли хіба що в Римі. Наприкінці VI ст. між Римом та Константинополем виник гострий конфлікт, оскільки папа Григорій категорично запротестував проти титулу “вселенський патріарх”, яким ось уже майже сто років величали себе константинопольські патріархи.¹³² Маврикія сприйняв цей протест із холодною стриманістю, зате Фока виявився набагато поступливішим. Його проримська орієнтація найяскравіше виявила себе в листі, датованому 607 роком і адресованому папі Боніфацієві III, де Фока визнає за апостольською церквою св. Петра верховенство над усіма іншими церквами.¹³³ Апостольська столиця віддячила йому, спорудивши на його честь колону на Римському форумі, напис на якій прославляє візантійського тирана.

Проте в його країні зростала ненависть до імператора. З особливою силою вона виявилася у Передній Азії, де його ортодоксальна церковна політика спричинилася до кривавих переслідувань євреїв і монофізитів. Усередині країни щораз запеклішою ставала боротьба партій, до якої втягувались щораз ширші верстви населення. Партія “зелених”, котра спершу підтримувала Фоку, з плином часу перейшла в опозицію, і то так раптово, що її членам було заборонено здійснювати будь-які громадські функції.¹³⁴ Позаяк “блакитні” в той час підтримували терор влади, тож не дивно, що між обома демами доходило до гострих зіткнень. Полум'я громадянської війни охопило всю імперію.¹³⁵

Одночасно ззовні насувалась катастрофа, якій так наполегливо намагалися запобігти упродовж попередніх кількох десятиріч коштом важких і виснажливих битв. Оборонну систему імперії було повністю зламане вже не тільки на Балканах, а й в Азії. Перський цар Хосров II розпочав навалу проти Візантії, щоб, як він твердив, відітнути за смерть Маврикія. Здатність, як і воля, до опору розхитаної зісередини імперії дуже послабились. І хоч візантіїці спершу завзято боронилися, битви закінчувались їхньою поразкою. Перські війська перейшли кордон і 605 року здобули фортецю Дара, потім швидко просувались вглиб Передньої Азії, вступили на терени Малої Азії і оволоділи Цезареєю. Один з перських загонів дійшов аж до Халкедону. На протилежному кінці імперії на Балкани знову вторглися авари й слов'яни. Фока, намагаючись їх стримати, 604 року почав платити каганові аварів значну данину.¹³⁶ Ця поступка, однак, бажаних наслідків не дала, вже не-

вдовзі цілий Балканський півострів наводнили величезні маси слов'ян. Імперія опинилась на краю прірви.

Порятунок прийшов із найвіддаленіших окраїн держави. На чолі вже явної опозиції, викликаної терором уряду Фоки, став ексарх Картагени Іраклій. Отримавши запевнення Єгипту щодо підтримки, він вислав проти столиці ескадру під командуванням свого сина, також Іраклія. У всіх портах, до яких заходили його кораблі, населення зустрічало молодого Іраклія з великим піднесенням, особливо це стосувалось "зелених". З листопада 610 року ескадра підійшла під мури Константинополя. Місто привітало його як рятівника, він швидко поклав край кривавому режимові Фоки і вже 5 листопада отримав із рук патріарха імператорську корону.¹³⁷ Фоку стратили, а його статую на іподромі на знак "*damnatio memoriae*" (щоб і пам'ять проклясти) звалили на землю, а потім прилюдно спалили. Одночасно з нею було спалено й прапор партії "блакитних".¹³⁸

Літа анархії, яка позначила весь період правління Фоки, мовби символізують демаркаційну лінію між пізньою добою Римської імперії (чи, якщо хочете, раннім періодом Візантійської держави) та новою ерою. З тієї важкої кризи Візантія вийшла як організм цілком інший, наснажений свіжими силами, вивільнений від застарілих, успадкованих від стародавнього Риму віджилих форм, які гальмували його природний розвиток. З цього моменту і розпочинається історія Візантії, яка є не чим іншим як історією середньовічної грецької держави.

Примітки

¹ Див.: Beck, *Kirche*.

² Докладний огляд візантійських джерел пропонує Моравчик у: *Byzantinoturcica* I, с. 165 і д.

³ Вид.: E. Schwartz, Th. Mommsen, 3 Bde., Leipzig 1903-1909. Скорочене видання: Schwartz, Leipzig 1914. Див. також широкі коментарі: Schwartz, VI RE (1907), с. 1370 і д.

⁴ Вид.: I.A. Heikel, Leipzig 1902. На думку Г. Грегуара (Byz. 13 [1938], с. 561 і д.), *Vita* — це дуже довільна переробка з кінця IV ст. якогось оригінального твору або ж просто фальсифікат. Цієї думки не поділяють ні Бане (N.H. Baynes, BZ 39 [1939], с. 466 і д.), ні Форт (*Berichte über Kreuzerscheitungen aus dem 4. Jh. n. Chr.*, *Mélanges Grégoire* I [1949], с. 593 і д. та: *Constantin der Grosse und sein Jahrhundert*, 1949, с. 164 і д.), ані А. Піганьол (A. Piganiol, *Sur quelques passages de la Vita Constantini*, *Mélanges Grégoire* II [1950], с. 513 і д. та: *Empire chrétien*, с. XIII), ні Дєппіс (H. Dörries, *Das Selbstzeugnis Kaiser Konstantins*, Abh. d. Akad. d. Wiss. zu Göttingen, Phil. hist. Kl. III, Folge 34 [1954]), ані такі дослідники, як А. Г. М. Джонс (A. H. M. Jones, *Notes on the Genuineness of the Constantinian Documents in Eusebius' Life of Constantine* Journ. Eccl. Hist. 5 [1954], с. 196 і д.), Ж. Моро (J. Moreau, *Zum Problem der Vita Constantini*, *Historia* 4 [1955], с. 234 і д.), К. Аланд (K. Aland, *Die religiöse Haltung Kaiser Konstantins*, *Studia Patristica* I [1957], с. 549 і д.). Водочас

теза Грегуара знайшла захисника в особі П. Орґельса (P. Orgels, *À propos des erreurs historiques de la Vita Constantini*, *Mélanges Grégoire* IV [1953], с. 575).

⁵ Вид.: C. Clark, Berlin 1910, 1915.

⁶ Müller, F.H.G. IV, с. 7-56. Див. також: *Excerpta de legationibus*. Вид.: C. de Boor (1903), с. 591-599.

⁷ Müller, F.H.G. IV, с. 57-68.

⁸ Вид.: Mendelssohn, Leipzig 1887.

⁹ Müller, F. H.G. IV, с. 69-100; V, с. 24-26. *Excerpta de legationibus*, вид.: C. de Boor (1903), с. 121-255, 575-591.

¹⁰ Migne, P. G. 67, с. 28-842.

¹¹ Migne, P. G. 67, с. 843-1630.

¹² Вид.: L. Parmentier, Leipzig 1911.

¹³ Вид.: J. Bidez-L. Parmentier, London 1898.

¹⁴ Перекл.: Schönfelder, München 1862. Нове видання найважливішої, третьої частини разом із латинським перекладом здійснив Брукс: *Corpus Script. Christ. Or., Scriptores Syri*, Series II, III, 1935, 1936, (я не мав змоги ознайомитися з цією працею). Див. велику монографію А. П. Дьяконова: *Иоанн Эфесский и его церковноисторические труды*, Санкт-Петербург 1908. Його ж: *Известия Иоанна Эфесского и сирийских хроник о славянах VI-VII у*: Вестник древней истории I (1946), с. 20.

¹⁵ Повне видання у Мансі [Mansi]. Документи соборів у Ефесі та Халкедоні у новому науковому виданні з коментарями є у монументальній збірці: Schwartz, *Acta Conciliorum oecumenicorum* t. I, vol. I-V (1922-1930); t. II, vol. I-IV (1933-1936).

¹⁶ Вид.: J. Bidez-F. Cumont, Paris 1922, 1924.

¹⁷ Вид.: L. Dindorf, Leipzig 1832.

¹⁸ Вид.: R. Förster, Leipzig 1903-1927.

¹⁹ Migne, P.G., с. 66, 1053-1606; переклад французькою мовою з коментарем до твору περί βασιλείας маємо у: Ch. Lacombrade, *Le Discours sur la Royauté de Synesios de Cyrène à l'empereur Arcadius*, Paris 1951. Щодо постаті і творчого спадку цього видатного ретора див. працю того ж автора: *Synesios de Cyrene, Hellène et Chrétien*, Paris 1951.

²⁰ Вид.: J. Hauray, Leipzig 1905, 1906, 1913.

²¹ Див.: ґрунтовну працю Б. Рубіна (B. Rubin, *Prokopius von Kaisareia*, Stuttgart 1954 (Там само, RE XXII, 2). Автор подає перелік усієї літератури до цієї проблеми. Див. також бібліографію у: Moravcsik, *Byzantinoturcica* I, с. 496-500.

²² Вид.: V.G. Niebuhr у: С.В. Російський переклад з широким коментарем М. В. Левченка, *Агафій. О царствовании Юстиниана*, Москва; Ленинград 1953.

²³ Müller, F.H.G. IV, с. 20-269. *Excerpta de legationibus*, вид.: C. de Boor (1903), с. 170-221, 442-477.

²⁴ Вид.: C. de Boor, Leipzig 1887. Російський переклад *Феофилакт Симокатта*, История; Москва 1957.

²⁵ У: С.В.

²⁶ Müller, F.H.G. IV, с. 535-622; V, 27-28.

²⁷ Вид.: Т. Mommsen-P. M. Meyer I, 1,2, II, Berlin 1905.

²⁸ I: *Institutiones. Digesta*, вид.: Krüger, 1911; II: *Codex Justinianus*, вид.: Krüger, 1906; *Novellae*, вид.: Schöl-Kroll, 1912.

²⁹ Вид.: Seeck, Berlin 1876.

³⁰ Вид.: R. Wünsch, Leipzig 1903. Про період виникнення твору див.: Stein, *Bas Empire*, с. 729 і д., с. 838 і д.

³¹ Stein, *Bas Empire*, с. 723 і д.

³² Єдине повне видання цього твору: J. Scheffer, Upsala 1664. Щодо полеміки навколо дати його появи див. останні зауваги Моравчика: *Byzantinoturcica* I, с. 417 і д. Його ж.: *Viz. Izvori* I, с. 128.

33 Див.: F. Dölger, *Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner*, Zeitschr. f. Kirchengesch. 56 (1937), с. 1 і д., (= *Byzanz u. d. europ. Staatenwelt*, с. 70 і д.)

34 Див.: G. Ostrogorsky, *Die byzantinische Staatenhierarchie*, SK 8 (1936), с. 41 і д., Див. також: F. Dölger, *Die "Familie der Könige" im Mittelalter*. Hist. Jb. 60 (1940), с. 397 і д. (*Byzanz u. d. europ. Staatenwelt*, с. 34 і д.).

35 Див.: Rostovtseff, *Gesellschaft und Wirtschaft II*, с. 238 і д., A. H. M. Jones, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford 1940, с. 85 і д.; Див. також: Н. Bengtson, *Griechische Geschichte*, 2 Aufl., München 1960, с. 534 і д., а також с. 542 і д.

36 Див.: Bury, *Costitution*, с. 5 і д.

37 Див.: A. Alföldi, *Die Ausgestaltung des monarchischen Zeremoniells am römischen Kaiserhofe*, Mitt. d. Deutschen Archäol. Inst., Röm. Abt. 49 (1934), с. 1-118; *Insignien und Tracht der römischen Kaiser*, ibid. 50 (1935), с. 1-171; Treitinger, *Kaiseridee*; див. також короткий виклад: *Vom oströmischen Staats- und Kaisergedanken*, Leipziger Vierteljahrschr. f. d. Südosteuropa 4 (1940), с. 1 і д.; Grabar, *Empereur*; F. Dölger, *Die Kaiserurkunde der Byzantiner als Ausdruck ihrer politischen Anschauungen*, Hist. Z. 159 (1939), с. 234 і д. (також: *Byzanz u. d. europ. Staatenwelt*, с. 9 і д.; J. Straub, *Vom Herrscherideal in der Spätantike*, Stuttgart 1939; W. Ensslin, *Gottkaiser und Kaiser von Gottes Gnaden*, S. B. d. Bayer. Akad. d. Wissensch. 1943, H. 6, München 1943; Див. також: *Das Gottesgnadentum des autokratischen Kaisertums der frühbyzantinischen Zeit*, Studi biz. e. neoll., 5 (1935), с. 154 і д.; Brehier, *Institutions*, с. 52 і д.

38 Див.: Alföldi, op. cit. Treitinger, *Kaiseridee*.

39 Проте безпосередні впливи Сходу мали другорядне значення; не вони, а спадок Римської імперії, еллініська культура і християнський світогляд упродовж усіх епох мали вирішальний вплив на формування візантійської культури і стали першоелементами її природи. Розвиток візантійської держави — це надто складне явище, досліджуючи яке, навряд чи можна відбутися — як це часто трапляється — доволі нечітким означенням "орієнталізація", розглядаючи Візантію як звичайну "орієнтальну" державу. Моя позиція щодо цієї проблеми (див. 1-е видання цієї праці) викликала у деяких рецензентів враження, що я недооцінюю значення орієнтальних чинників у візантійській історії (див. цікаву рецензію Герстінгера у: *Wiener Zeitschr. f. d. Kunde d. Morgenlandes* 48 (1941), с. 312 і д.) Це радше непорозуміння, зумовлене передусім багатозначністю самого означення "орієнтальний", а також надто стислим викладом моїх зауваг. Однак вище я намагався сформулювати їх чіткіше.

40 Й. Караяннопулос (J. Karayannopoulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München 1958) дотримується іншої думки, яка, як на мене, не надто переконалива. Див. мою рецензію у: *Vierteljahrschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch.* 47, 2 (1960), с. 258 і д.

41 З цього питання див. передусім: Seek, *Untergang II*, с. 59 і д.; Bury, *Later Rom. Empire I* 2, с. 18 і д.; Lot, *Fin du monde antique*, с. 99 і д.; Rostovtzeff, *Gesellschaft und Wirtschaft II*, с. 210 і д.; Stein, *Geschichte I*, с. 98 і д., 168 і д.; W. Ensslin, *The Reforms of Diocletian* у: *SAH XII* (1939), с. 383 і д.; Kornemann, *Weltgeschichte II*, с. 247 і д.; Piganiol, *Empire chrétien*, с. 275 і д.; Vogt, *Constantin der Grosse und sein Jahrhundert*, 1949 (2-е вид. 1960), с. 95 і д.

42 Див.: Kornemann, *Doppelprinzipat*.

43 Від дієцезії Орієнт як самостійна одиниця була відділена дієцезія Єгипту, а дієцезія Мезії була поділена на дві дієцезії: Дакію і Македонію, з яких згодом була утворена т. зв. *Praefectura praetorio per Illyricum* (див. на с. 69). Див.: Bury, *Later Rom. Empire I* 2, с. 28 і д.; E. Kornemann, *Diocesis* у: *RE* 5 (1905), с. 727 і д. Його ж: *Weltgeschichte*, с. 254 і д. (з чудовими мапами у додатку XIX і XXI).

44 Див.: Stein, *Geschichte I*, с. 53 і д. та: *Untersuchungen über das Officium der Prätorianerpräfektur seit Diokletian*, Wien 1922; J. R. Palanque, *Essai sur la prefecture du prétoire au Bas-Empire*, Paris 1933.

45 Див.: A. E. R. Boak, *The Master of the Offices in the Later Roman and Byzantine Empires*, New York 1924.

46 A. S. Dunlap, *The Office of the Grand Chamberlain in the Latter Roman and Byzantine Empires*, New York 1924; R. Guiland, *Les eunuques dans l'Empire byzantin*, *Etudes byz.* I, (1943), с. 196 і д. Його ж: *Fonctions et dignités des eunuques*, *ibid.* 2 (1944), с. 185 і д.; 3 (1945), с. 179 і д.

47 На тему візантійського сенату є докладне дослідження Е. Крістофілопулу, *Ἡ οὐγκλητος εἰς τὸ Βυζαντινὸν κράτος*, Атени 1949.

47а Почесні титули всього візантійського періоду — із окремим спеціальним розглядом титулу *spectabilis* — досліджено у ґрунтовній праці Р. Гілланда — *Études sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin. Les titres nobiliaires de la haute époque (IV-VI siècles)*, *ZRVI* 8, 1 (1963), с. 117 і д.

48 Див.: E. Christophilopulu, *Σιλέντιον*, *BZ* 44 (1951) (*Dölger Festschrift*), с. 79 і д.

49 Див.: J. Ebersolt, *Le Grand Palais de Constantinople et le Livre des cérémonies*. Paris 1910, с. 40, прим. 2. Фогтове тлумачення у праці: *Constantin Porphyrogénète. Le Livre de cérémonies*, *Commentaire I*, 1935, с. 126, доволі неточне, бо він, очевидно, випустив з уваги те, що вираз *ἵσταται κομιστώριον*, а не *κομιστώριον* (Текст I, с. 90, 13) з розділу 16 надibuємо у багатьох інших місцях *De caerimoniis*.

50 Характер фіскальної системи Діоклетіяна був темою тривалої наукової полеміки. На окрему увагу заслуговують: O. Seek, *Die Schatzordnung Diokletians*, *Zeitschr. f. Sozial- und Wirtschaftsgesch.* 4 (1896), с. 275 і д.; F. Leo, *Die capitatio plebeia und die capitatio humana im römisch-byzantinischen Staatsrecht*, Berlin 1900; S. Thibault, *Les impôts directs sous le Bas Empire Romain*, *Revue générale du droit* 23 (1899), с. 289 і д., 481 і д.; 24 (1900), с. 32 і д.; A. Piganiol, *L'impôt de capitation sous le Bas-Empire Romain*, Chambery, 1916; F. Lot, *L'impôt foncier et la capitation personnelle sous le Bas-Empire et à l'époque franque*, Paris 1928; H. Bott, *Die Grundzüge der diokletianischen Steuerverfassung*, Diss. Frankfurt 1928; Stein, *Geschichte I*, с. 109 і д.; Rostovtzeff, *Gesellschaft und Wirtschaft II*, с. 221 і д.; W. Ensslin, *The Reforms of Diokletian* у: *САН XXI* (1939), с. 399 і д.; A. Déleage, *La capitation du Bas Empire*, Macon 1945; A. H. M. Jones, *Capitatio and iugatio*, *Journ. f. Rom. Stud.* 47 (1957), с. 88 і д.; J. Караяннопoulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München 1958, с. 28 і д. Зокрема порів. з наступною приміткою.

51 Про це свідчить указ від 237 року див.: A. E. R. Boak, *Early Byzantine Papyri from the Cairo Museum*, *Études de papyrologie II*, 1 (1933), с. 4 і д.; A. Piganiol, *La capitation de Dioclétien*, *Revue Hist.* 176 (1935), с. 1 і д. Нові дані з тексту першоджерел, які видав Боук частково передрукував і переклав французькою мовою Піганьол. Проте вони стосуються тільки методики нарахування податку, і зовсім не заперечують тези, що ґрунтується на підставі досліджень інших першоджерел, за якою *capitatio-iugatio* була загальною системою оподаткування. Такої ж думки дотримується і Штайн (Stein, *Bas Empire*, с. 199, прим. 2).

52 M. Rostowzew, *Studien zur Geschichte des römischen Kolonates*, *Archiv. f. Papyrusforsch.*, Beiheft 1 (1910), с. 57 і д., 195, 329 і д.; Monnier, *Épibolé*.

53 Rostovtzeff, *Gesellschaft und Wirtschaft II*, с. 177 і д.; F. Lot, *Fin du monde antique*, с. 62 і д.

54 У цьому контексті особливої уваги заслуговує праця Г. Гайсса [Geiss G.]: *Geld und naturalwirtschaftliche Erscheinungsformen im staatlichen Aufbau Italiens während der Gotenzeit*, Diss. Breslau 1931. Див. також: Mickwitz, *Geld und Wirtschaft*, с. 147 і д.

55 Див.: Mickwitz, *Geld und Wirtschaft*; Bratianu, *Etudes byz.*, с. 59 і д.; A. Segrè, *Inflation and its Implication in Early Byzantine Times*, Byz. 15 (1940-1941), с. 249 і д.

56 Див.: Т. Mommsen, *Das römische Militärwesen seit Diocletian*, Ges. Schr. VI (1889), с. 206 і д.; Grosse, *Röm. Militärgeschichte*; Maspéro, *Organisation militaire de l'Égypte byzantine*, Paris 1912; W. Ensslin, *Zur Heermeisteramt des spätrömischen Reiches*, Klio 23 (1929), с. 306-325; 24 (1930), с. 102-147; 467-502; Bury, *Later Rom. Empire* 12, с. 34 і д.; Stein, *Geschichte* I, с. 106 і д., 186 і д.

57 Про розселення люду у часи пізнього Риму див.: Lot, *Fin du monde antique*, с. 72 і д.; Stein, *Geschichte* I, с. 3 і д.

58 Див.: A. Christiansen, *L'Iran sous les Sassanides*, Kopenhagen-Paris 1936; *Sassanid Persia* у: САН XII (1936), с. 109 і д.; E. Kornemann, *Die römische Kaiserzeit*, Einl. in d. *Altertumwiss.* III³, 2 (1933), с. 139 і д.: "Neurom und Neupersien"; *Weltgeschichte* II, с. 276 і д.

59 J. Maurice, *Numismatique constantinienne* II (1911), с. 481 і д.; E. Gerland, *Byzantion und die Gründung der Stadt Konstantinopel*, BNJ 10 (1933), с. 93 і д.; R. Janin, *Constantinople byzantine*, Paris 1950, с. 29 і д.

60 Ще Грегоровіус [Gregorovius] писав у: *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter*, I (1889), с. 25, що "від часу заснування Риму жодне інше місто так не змінило ходу історії, як Константинополь". Шварц (*Kaiser Constantin und die christliche Kirche* [1936], с. 85) зауважив: "З часу заснування Александром Великим космополітичної столиці у Єгипті розвиток жодного іншого міста так кардинально не вплинув на хід історії людства, як перетворення підудалого грецького поселення на могутню цитадель, яка й досі є промовистим свідченням величчю правителів-засновників". А. Філіпсон (A. Philippson, *Das byzantinische Reich als geographische Erscheinung* (1939), с. 26) порівнює заснування Константинополя із появою Александрії та Петербургу. Див. також зауваги Філіпсона, *op. cit.*, с. 29 і д. та с. 214.

61 Див.: Stein, *Geschichte* I, с. 195 та прим. 6; Andréades, *La population de Constantinople*, *Metron* I (1920), с. 5 і д. Його ж: *La population de l'empire byzantin*, *Bull. de l'Inst. Archeol. Bulgare* 9 (1935), с. 117 і д.; загалом його підрахунки завищені, їх слід скорегувати, зважаючи на переконливі висновки Штайна. Зрештою й сам Андреадес погодився, що Константинополь в добу найвищого розквіту "налічував щонайменше 500 000 мешканців, а часом міг навіть перевищувати цю цифру" (*Economic Life of the Byzantine Empire* у: Baynes-Moss, *Byzantium* 1949, с. 53). Також див.: Штайн (*Bas Empire*, с. 759, 842), який робить припущення, що за часів Юстиніана Константинополь налічував щонайменше 600 000 мешканців. На тему густоти населення та етнічного складу див. детальні та розлогі міркування Брае (Bréhier, *Civilization*, с. 81 і д.). Натомість я не погоджуюся із Штайном, який за Зеком применшує історичне значення Константинополя: *Geschichte* I, с. 2 і д., а зокрема Іномон, 4 (1928), с. 410 і д. За Д. Якобі (D. Jacoby, *La population de Constantinople à l'époque byzantine; un problème de démographie urbaine*, Byz. 31 (1961), с. 81 і д.) чисельність населення Константинополя у VI ст. не сягала і 400 000, проте саме завдяки переконливій аргументації автора стає зрозуміло, що усі ці підрахунки слід сприймати з великими застереженнями.

62 Про генезу поняття "Новий Рим", яке дуже швидко прийшло на зміну поняття "другий Рим" див.: F. Dölger, *Rom in der Gedankenwelt der Byzantiner*, *Zeitschrift f. Kirchengesch.* 56 (1937), особливо с. 13 і д. (також: *Byzanz. u. d. europ. Staatenwelt*, с. 83 і д.). Дослідники слушно наголошували на шанобливому ставленні Константина до традицій старого Риму, внаслідок чого стара столиця відходила в тінь поволі й поступово. Зокрема див.: Alföldi, *The Conversion of Constantine and Pagan Rome*, Oxford 1948. Його ж.: *On the Foundation of Constantinople*, *Journ. of Rom. Stud.* 37 (1947), с. 10 і д.; J. M. C. Toynbee, *Roma and Constantinopolis in Late — Antique Art*, с. 135 і д.

63 Див.: R. Janin, *Constantinople byzantine*, Paris 1950, с. 30 і д.

64 З огляду на велетенську кількість праць зазначаю тут найважливіші: J. Burckhardt, *Die Zeit Constantins des Großen*⁵, Gesamtausgabe II, Stuttgart, 1929; E. Schwartz, *Kaiser Konstantin und die christliche Kirche*², Leipzig; Berlin 1936; N.H. Baynes, *Constantine the Great and the Christian Church*, London 1929. Його ж: *Constantine* у: САН XII (1939), с. 678-699; A. Piganiol, *L'empereur Constantin*, Paris 1932. Його ж: *Empire chrétien*, с. 25 і д.; H. Grégoire, *La "conversion" de Constantin*, *Revue de l'Univ. de Bruxelles* 34 (1930-1931), с. 231. Його ж: *Nouvelles recherches constantiniennes*, передрук з: Byz. 13 (1938), с. 551 і д. Його ж: *La vision de Constantin "liquidee"*, Byz. 14 (1939), с. 341 і д.; J. Zeiller, *Quelques remarques sur la "vision" de Constantin*, *ibid.*, с. 329 і д.; H. Lietzmann, *Der Glaube Konstantins des Großen*, SB d. Preuß. Akad., 28-29 (1937), с. 263 і д.; A. Alföldi, *Hoc signo victor eris, Beiträge zur Bekehrung Konstantins der Grossen*, Pisciculi (1939), с. 1 і д. Його ж: *The Conversion of Constantine and Pagan Rome*, Oxford 1948; J. Vogt, *Constantin der Große und sein Jahrhundert*, München 1960 (1-е вид. 1949), с. 244 і д.

65 Як слушно зауважив Грегуар (Grégoire, Byz. 13 [1938]): "Хто хоче володіти Сходом, той має бути якщо не християнином, то принаймні прохристиянськи мислити". Про період, що передував тріумфові християнства див. його ж: *Les persécutions dans l'Empire romain*, *Mémoires de l'Acad. de Belgique, Classe des Lettres* 46, I (1951).

66 Див.: A. Alföldi, *A Festival of Isis in Rome under the Christian Emperors of the IVth Century*, *Diss. Pannonicae*, Ser. II, Fasc. 7 (1937); це невеликий за обсягом, проте багатючий матеріал. Автор довів існування окремої серії єгипетських монет із зображеннями Ізиди чи Сераписа, карбованих упродовж правління усіх римських імператорів від Константина до Граціана; серія уривається щойно за його правління. Граціан він був останнім імператором-володарем титулу *Pontifex Maximus* (як переконливо довів Альфельді, він зрікся свого титулу на початку 379 р., див. с. 36).

67 Див. зокрема: J. Bidez, *La vie de l'empereur Julien*, Paris 1930.

68 A. Nagl, *Valentinianus*, RE II. R. VII A. (1943), с. 2158; Valens, *ibid.*, с. 2097 і д.; A. Alföldi, *Valentinien I-er, le dernier des grands Pannoniens*, *Revue d'Hist. comparée*, 4 (1946), с. 7 і д. Його ж.: *A conflict of Ideas in the Late Roman Empire. The Clash between the Senate and Valentinian I*, Oxford 1952.

69 Загальний огляд проблеми федератів пропонує: Т. Mommsen, *Das römische Militärwesen seit Diocletian*, *Gesamm. Schr. VI* (1910), с. 225 і д.; Grosse, *Röm. Militärgeschichte*, с. 280 і д.

70 H. Delbrück, *Gesch. der Kriegskunst* II (1902), с. 219; Große, *Röm. Militärgeschichte*, с. 260 і д.

71 Stein, *Geschichte* I, с. 301 і д.; H. Gelzer, *Studien zur byzantinischen Verwaltung Aegyptens* (1909), с. 63 і д.; A. Vinogradoff, *Social and Economic Conditions of the Roman Empire in the Fourth Century* у: С. М. Н. I (1911), с. 542 і д.

72 Stein, *Geschichte* I, с. 353; E. Demoudeot, *De l'unité à la division de l'Empire romain, 395-410*, Paris 1951, с. 143 і д. Його ж: *Les partages de l'Illyricum à la fin du IV siècle*, *Revue Hist.* 198 (1947), с. 16 і д. Його ж: *À propos des partages de l'Illyricum en 395-395*, *Actes du VI-e Congrès Intern. d'Et. Byz.* 1 (1950), с. 87 і д.; J. R. Palanque, *La préfecture du prétoire d'Illyricum au IV-e siècle*, Byz. 21 (1951), с. 5 і д.; Grumel, *L'Illyricum de la mort de Valentinien I-er à la mort de Stilicon*, REB 9 (1951), с. 5 і д.

73 Детальний опис цієї епохи пропонує Е. Демужо [E. Demougout]: *De l'unité à la division de l'empire romain*, Paris 1951, с. 93 і д. Його ж: *Note sur la politique orientale de Stilicon*, Byz., 20 (1950), с. 27 і д.

74 Яскравим прикладом антигерманських настроїв є промови Синезія, Migne, P. G., с. 66, с. 1089.

75 Див. с. 38.

76 Grosse, *Röm. Militärgeschichte*, с. 262 і д.

77 Cod. Th. XIV, 9, 3 та VI 21, 1. До цього питання: Fuchs, *Höhere Schulen*, с. 1 і д.; Brehier, *Notes sur l'histoire de l'enseignement supérieur à Constantinople*, Byz. 3 (1926), с. 82 і д.

78 Опріч підручників з римського права, див. зокрема: O. Seek, *Regesten der Kaiser und Päpste für die Jahre 311-476* (1919); Stein, *Geschichte I*, с. 431 і д.; Bury, *Later Rom, Empire I²*, с. 232 і д.

79 Мовну проблему, загально, порушив Цілліякус [Zilliacus]: *Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich*, Helsingfors 1935. Свої зауваги до цієї проблеми опублікував Ф. Дельгер (BZ 36 [1936], с. 108 і д.). На тему мовного вжитку в адміністрації та судочинстві у V ст. див. Штайна: *Geschichte I*, с. 443 і д.; вони, зокрема, свідчать про щораз ширше використання грецької мови, однак ще дуже повільний відступ латини. Щодо вжитку обох мов у папірусах ранньовізантійського періоду див.: U. Wickep, *Atti del IV Congresso intern. di papirologia* (1936), с. 101 і д. та: W. Otto, *Zum heutigen Stand der Papyrusforschung*, Hist. Zeitschr. 157 (1937), с. 312 і д. та прим. 1. Див. також: G. Bardy, *La question des langues dans l'église ancienne I*, Paris 1948.

80 Див.: Stein, *Geschichte I*, с. 425; A. Ter-Mikelian, *Die armenische Kirche in ihren Beziehungen zur byzantinischen* (1892), с. 33 і д.

81 Див.: Moravcsik, *Byzantinoturcica I*, с. 36 і д., де подається повний бібліографічний перелік.

82 Див. відомі праці Каспара (E. Caspar, *Geschichte des Papstums I* [1930], с. 423 і д.). На відміну від Каспара, Й. Галлер (J. Haller, *Das Papstum I* [1936], с. 142) не надає Левові I того значення, яке йому, як правило — і, як на мене, слушно — приписують. Див. також: H. M. Klinckenberg, *Papstum und Reichskirche bei Leo dem Gr.*, Zeitschr. d. Savigny-Stiftung, Kap. Abt. 38 (1952), с. 37 і д.

83 Стосовно тих проблем, про які йтиметься далі, крім підручників з історії церкви та догматики передусім див.: E. Schwartz, *Die Kirche des 4. und 5. Jahrhunderts*, Hist. Z. 104 (1910), с. 1 і д., а також: *Zur Vorgeschichte des ephesinischen Konzils*, Hist. Z. 112 (1914), с. 237 і д. див. ще: *Die sog. gegenanathematismen des Nestorius*, Sitzungsber. d. Bayer. Akad. 1922, Abh. 1.

84 Цікаві думки щодо ролі Пульхерії у підготовці Халкедонського собору знайдемо у Шварца: *Die Kaiserin Pulcheria auf der Synode von Chalkedon*, Festgabe für A. Jütlicher (1927), с. 203 і д.

85 Mansi 7, с. 445.

86 Див.: G. Vernadsky, *Flavius Ardabur Aspar*, Südost-Forschungen 6 (1941), с. 38 і д.

87 Детальний опис його коронування вийшов з-під пера Петра Патриція та був поміщений у *De caerem.*, с. 410 і д. В. Зікель (W. Sickel, *Das byzantinische Krönungsrecht bis zum 10 Jahrh* у: BZ 7 (1898), с. 518 і д., с. 539 і д.), спираючись на переклад Теофана (I, с. 103) і Симеона Логотета (*Leon Gramatyk*, с. 111), припускав, що вже Марціан коронував патріарх. До його думки я приєднався у першому виданні цієї праці (с. 35, прим. 1). Однак В. Енслін (*Zur Frage nach der erson Kaiserkrönung durch den Patriarchen und zur Bedeutung dieses Aktes im Wahlzeremoniell*, BZ 42 (1942), с. 101 і д. (допов.: Würzburg 1947), подає інше, доволі переконливе тлумачення відповідних джерел; загалом я поділяю його висновок, що коронування Лева I було першим, в якому патріарх брав активну участь; він перший у серії відомих нам коронаційних описів з *De caereminiis* Константина.

88 Див.: W. Epsslin, *Zur Torqueskrönung und Schilderhebung bei der Kaiserwahl*. Klio 35 (1942), с. 268 і д.

89 Хронологію подій пропонують Брукс: *The Emperor Zenon and the Isaurians*, Engl. Hist. Review, 8 (1893), с. 212, та прим. 16; Бєрі: *Later Rom. Empire* 10, с. 318 та прим. 2.

90 Див.: L. Schmidt, *Geschichte der Wandalen* (1942), с. 89 і д.; Ch. Courtois, *Les Vandales et l'Afrique*, Paris 1955, с. 201 і д.

91 Див.: E.W. Brooks, *The Emperor Zenon and the Isaurians* у: Engl. Hist. Review 8 (1893), с. 216 з прикладами з першоджерел.

92 Прим. ред.

93 Див.: L. Schmidt, *Die Ostgermanen*, с. 88 і д.; W. Epsslin, *Theodorich der Grosse*,² München 1959.

94 Перший текст енцикліки маємо в Евагрія, вид. Віде-Парментье, с. 101-104. Невдовзі Басиліск змушений був відкликати її, хоча цей крок вже не міг його порятувати. Про це див. с. 107.

95 Евагрій, с. 111-114.

96 *De caeremoniis*, с. 418, 419.

97 Див.: E.W. Brooks у: CMH I (1911), с. 484; Bury, *Later Rom. Empire I²*, с. 441 і д.; Stein, *Studien*, с. 146; його ж: *Bas Empire*, с. 192 і д.

98 Див.: R. P. Blake, *The Monetary Reform of Anastasius I and its Economic Implications*, *Studies in the History of Culture* 1942, с. 84 і д.

99 Ioann Malalas, с. 394: ἐποίησε χρυσοτελεῖαν τῶν ἰούρων τοῖς συντελεστοῖς πασι διὰ τὸ μὴ ἀλατῆσθαι τὰ εἶδη καὶ διατρέφεσθαι ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν. Див. також Евагрія, вид. Віде-Парментье, с. 144. Порівняй, зокрема, зауваги В. Енсліна, т. 42 (1942), с. 260. Незважаючи на контраргументи Караяннопулоса [Καραυαννοπουλος]. *Christeleia der juga*, BZ 49 (1956), с. 72 і д., слід таки орієнтуватися на Енслінову інтрепретацію.

100 Велике поширення *coemptio* — συνωνη та її фіскальний характер спричинилися до того, що συνωνη стала у середньовізантійський період земельним податком, який стягували тільки готівкою (що вдалося мені показати в праці: *Steurgemeinde*, с. 50). Див. також: H. Geiss, *Geld — und Natutwirtschaftliche Erscheinungsformen im staatlichen Aufbau Italiens während der Gotenzeit*, Breslau 1931, с. 1 і д., а також: Stein, *Bas Empire*, с. 200. Принаймні це не означає, що *coemptio* було запроваджене лише за Анастасія, як це хибно вважає Караяннопулос (ор. cit., с. 75 і д.).

101 Prokop, *Anecdota* (вид.: Haury, *Opera III*, с. 121).

102 Gibbon (вид.: Bury IV, с. 220); Wilken (*Die Parteien der Rennbahn, vornehmlich im byzantinischen Kaisertum*, Abh. d. Preuss. Akad. 1827, с. 217 і д.); Rambaud (*De byzantino hippodromo et circersibus factionibus*, 1870, короткий зміст французькою мовою опубліковано у: *Review des deux Mondes*, 1871; *Études sur l'histoire byzantine*, [1919], с. 3 і д.) та: Moppier (*Epibole*, 16 (1892), с. 504 і д.) вбачали в демах хіба що лише циркові партії. Першим звернув увагу на політичне значення демів Ф. И. Успенский (*Партии цирка и думы в Константинополе* у: ВВ I (1894), с. 1 і д.). Його думка невдовзі стала панівною в науковому світі; помітний поступ у цій ділянці відбувся тільки за останні роки (див. далі за текстом).

103 У праці: *Admin. System*, с. 105, прим. 2, Бєрі цілком слушно зазначає: "Деми — це міський плебс, організований як місцева міліція". Подібну думку вже висловлював Успенський (*Партии*). Легко зауважити, що в першоджерелах йдеться про невелику чисельність активних членів демів. За повідомленням Теофілакта Сімокатта, с. 207 (вид.: de Voog), опертих на офіційних даних, 602 року в Константинополі було 1500 членів партії "зелених" і 900 "блакитних". За пізнішою інформацією Кодіноса (Kodinos, *De Signis*, с. 47) за часів Теодозія II обидва об'єднані деми охоплювали незначну частину мешканців Константинополя.

104 Цей погляд поділяв Манойлович (Manojlović, *Peuple de C/ple*).

105 Див.: Дьяконов, *Виз. димы*; М. Левченко, *Венеты и прасины в Византии в V-VII в.*, у: ВВ I (1947), с. 164 і д. Левченко, зрештою, подає лише скорочений виклад вагомих досліджень Дьяконова.

106 Окрім цитованих вище праць, див.: Bury, *Later Rom. Empire I*², с. 84 і д.; Bratiaru, *Privileges*, с. 46; Н. Grégoire, *Le peuple de Constantinople ou les Bleus et les Verts*, *Compte-Rendu de l'Acad. des Inscr. et Belles Lettres* 1946, с. 568 і д.; Dvornik, *The circus parties in Bizantium*, *Byzantina-Metabyzantina I* (1946), с. 119 і д. Особливу вагу мають найновіші дослідження, а саме: А. Maricq, *La durée du régime des partis populaires à Constantinople*, *Bull. de l'Acad. de Belgique* 35 (1949), с. 63 і д. Його ж: *Factions du cirque et parties populaires*, *ibid.*, 36 (1950), с. 396 і д.

107 Як і Одоакр, Теодоріх Великий мав титул *magister militum*, а на монетах, які він карбував, завжди був зображений портрет імператора та його ім'я. Він ніколи не видавав *leges* (законів), а тільки *edicta* (укази), проголошення яких було прерогативою високих імператорських урядовців, скажімо, префектів преторій. Див.: Т. Mommsen, *Ostgotische Studien*, *Ges. Schr.* IV, с. 334 і д.; Bury, *Later Rom. Empire I*², с. 453 і д.

108 Див. дуже докладну працю: А. А. Vasiliev, *Justin the First. An Introduction to the Epoch of Justinian the Great*, Cambridge Mass. 1950.

109 Зовнішньополітична активність Юстиніяна найкраще відображена у працях: Bury, *Later Rom. Empire II*², с. 124 і д.; Diehl, *Justinien*, с. 173 і д.; Кулаковский, *История II*, с. 93 і д.; Stein, *Bas. Empire*, с. 283 і д., 485 і д. Про війни з вандалами і готами див.: Diehl, *L'Afrique byzantine*, Paris 1896, а також: L. Schmidt, *Geschichte der Wandalen*² (1942), с. 122 і д.; Ch. Courtois, *Les Vandales et l'Afrique*, Paris 1955, с. 353 і д.; Hartmann, *Gesch. Italiens im Mittelalter I* (1897), с. 248 і д.; Hodgkin, *Italy and her Invaders IV*² (1896) і V (1895); З. В. Удальцова, *Италия и Византия в VI в.*, Москва 1959, с. 236 і д.

110 L. Schmidt, *Geschichte der Wandalen* (1942), с. 125 і д.

111 Niderle, *Manuel*, с. 61 і д.; Stein, *Bas. Empire*, с. 222; Успенский, *История I*, с. 464 і д.; Jireček, *Geschichte I*, с. 81; Šišić, *Geschichte*, с. 50. Його ж: *Povijest*, с. 207 і д.; Grafenauer, *Nekaj vprašanj*, с. 29 і д.; *Viz. Izvori I*, с. 45 і д.

112 J. B. Bury, *The Nika Riot*, *Journ. of Hell. Stud.* 17 (1897), с. 98 і д. Його ж. *Later Rom. Empire II*², с. 39 і д.; Diehl, *Justinien*, с. 455 і д.; Успенский, *История I*, с. 499 і д.; Stein, *Bas. Empire*, с. 449 і д.

113 Jap Malalas, с. 474, 10.

114 Див.: E. Stein, *Justinian, Johannes der Kappadozier und das Ende des Konsulats*, *BZ* 30 (1929-1930), с. 376 і д. Його ж: *Bas. Empire*, с. 435 і д.

115 Див.: Heyd, *Commerce du Levant I*, с. 2 і д.; R. S. Lopez, *Silk industry in the Byzantine Empire*, *Speculum*, 20 (1945), с. 1 і д.; Н. В. Пигулевская, *Византийская дипломатия и торговля шелком* у: ВВ 26 (1947), с. 184 і д. Того ж автора: *Византия на путях в Индию*, Москва; Ленинград 1951, с. 184 і д.; Hennig, *Die Einführung der Seidenraupenzucht ins Byzantinerreich*, *BZ* 33 (1933), с. 295 і д. Вагомим внеском у вивчення історії візантійської торгівлі, і водночас першою спробою висвітлити візантійську митну систему є ґрунтовна, побудована на широкому використанні першоджерел праця: Antoniadis H. Bibicou, *Recherches sur les douanes à Byzance*, Paris 1963.

116 Крім підручників з історії римського права і різних праць на цю тему, заслуговує на увагу також дослідження: P. Collinet, *Études historiques sur le droit de Justinien I* (1921).

117 Див.: Hadjinicolaou-Marava, *Recherches sur la vie des esclaves dans le Monde Byzantin*, Athenes 1950, с. 22 і д. З. В. Удальцова (*Некоторые изменения в экономическом положении рабов в Византии VI в. по данным законодательства Юстиниана*, ЗРВИ 8, 1 (1963), с. 281 і д.) наголошує на змінах, які, у зв'язку із занепадом класичних форм рабства, відбулися в тодішній Візантії. Законодавство

Юстиніяна, узаконюючи цей стан справ, що вже склався сам собою, в економічному аспекті узаконювало й незалежність рабів.

118 Див.: Н. Alivisatos, *Die kirchliche Gesetzgebung des Kaisers Justinian I*, Berlin 1913; Pargoire, *L'Église byzantine de 527 à 847*, (1905), с. 11 і д.; Duchesne, *L'Église au VI-e siècle* (1925), с. 256 і д.

119 Цікавою розвідкою з історії лангобардів є праця: L. Schmidt, *Die Ostgermanen* 1941, с. 565 і д.

120 Історія візантійського панування в Іспанії ще мало досліджена. Вагомим внеском у цій ділянці є праця: P. Goubert, *Byzance et l'Espagne Visigothique*, *Études byz.*, 2, 1944, с. 5-78, а також: *L'Espagne byzantine*, *ibid.* 3, 1945, с. 27-142; 4, 1946, с. 71-133.

121 Див.: Stein, *Studien*, с. 5 і д.

122 Dölger, *Reg.*, с. 104. Див.: P. Goubert, *Byzance et l'Orient sous les successeurs de Justinien. L'Empereur Maurice*, Paris 1951; M. J. Higgins, *The Persian War of the Emperor Maurice*, Washington 1939. Його ж: *International Relations at the Close of the Sixth Century*, *The Cathol. Hist. Rev.* 27 (1941), с. 279-315 (дуже цікава стаття про візантійсько-перські стосунки).

123 Див.: Diehl, *Exarchat*, с. 6 і д.; Hartmann, *Byz. Verwaltung*, с. 9 і д.; Gelzer, *Themenverfassung*, с. 6 і д. Першу згадку в джерелах про екзархат Равенни маємо під 584 р., а про екзархат Картагени — під 591 р. Див.: Diehl, *L'Afrique byzantine*, с. 478 і д.

124 Teofilaktes Simokattes (вид.: de Boor), с. 305 і д. Літописець додає, що "решта частин" імперії мала належати двом іншим синам Маврикія. Цілком вірогідною здається версія Бері (*Later Rom. Empire II*¹, с. 94, прим. 2), що одному з них повинна була дістатися Іллірія, а другому — Півн. Африка.

125 Див.: Kornemann, *Doppelprinzipat*, с. 161.

126 Див.: Baširić, *Vizantijski Singidunum*, *ZRVI* 3 (1955), с. 10 і д.

127 Про незалежність слов'ян, що осіли над нижнім Дунаєм див.: S. Stanojević, *Vizantijski i Srbi I*, с. 171 і д. Автор подає список літератури і приклади з першоджерел порів.: А. Дьяконов, *Известия Иоанна Эфесского и сирийских хроник о славянах VI-VII в.* у: *Вестник древней истории I* (1946), с. 20 і д.; Grafenauer, *Nekaj vprašanj*, с. 87 і д.

128 Опис тих подій містить *Miracula S. Demetrii*. Порів.: *Viz. izvori*, с. 175, 176 і д.; F. Barišić, *Čuda Dimitrija Solunskogo*, с. 49 і д., 56 і д.

129 Див. розповідь Йоанна з Ефесу датовану 584 р. (VI, 25, нім. перекл. Шенфельдера [Schönfelder], с. 255). Автор твердить, що слов'яни, "вільно і без страху", жили на у римських провінціях. Тому, коли в одному з попередніх речень читаємо, що вони доти жили у завойованому краї, "доки їх не вигнала звідти воля Божа", то маємо справу з хибним перекладом Шенфельдера. На це вже давно вказали А. Васильєв, *Славяне в Греції* у: ВВ 5 (1898), с. 409, прим. 1; К. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens I* (1901), с. 25; А. Дьяконов, *Известия Иоанна Эфесского и сирийских хроник о славянах VI-VII вв.* у: *Вестник древней истории I* (1946), с. 32. На думку згаданих дослідників, ця фраза мала б звучати: "доти, доки дозволить їм Бог дасть". Так переклав цю фразу вже Пейн Сміт (Payne Smith, Oxford, 1860): "as far as God permits them". Я не мав змоги ознайомитися новим виданням Брукса: *Corpus Script., Orient. Scriptori Syri III*, (1935), разом з латинським перекладом 1936 р.; див.: Honigmann, *Byz.* 14 (1939), с. 615 і д.; Н. Grégoire, *L'Origine et le Nom des Croates et des Serbes*, *Byz.* 17 (1944-1945), с. 109 і д.

130 Хронологічну плутанину, яка виникла в процесі досліджень повідомлень Теофілакта Сімокатта неодноразово спростовували. Докладніше цією проблемою востаннє займався Г. Лябуда [G. Labuda], який вважає, що війна почалася 596 року (*Chronologie*

des guerres de Byzance contre les Avars et les Slaves a la fin du VI s., BSl. 11 [1950], с. 167 і д., Б. Графенауер [B. Grafenauer] — на мою думку, цілком слушно — датує цю війну 592-602 рр. (*Nekaj vprašanj*, с. 62 і д.). Див. також: J. V. Bury, *The Chronology of Theofilactus Simocatta*. Engl. Hist. Review 3 (1888), с. 210 і д.

131 На думку І. Янсенса [I. Janssens]: *Les Bleus et les Verts sous Maurice, Phokas et Heraclius*, Byz. 11 [1936], с. 499 і д.), партія “зелених” була фаворитом Маврикія. Цю думку усіяло підтримує Грегуар (*L'Empereur Maurice s'appuyait-il sur les Verts ou sur les Bleus?* Annales de l'Inst. Kondakov 10 I. [1938], с. 107 і д.). Див. його ж таки дуже цікаву працю: *Sainte Euphémie et L'Empereur Maurice*, Melanges Lefort 1946, с. 295 і д. Натомість Дельгер дотримується іншої думки (BZ 37 [1937], с. 542 і д.; 38 [1938], с. 525 і д.). Дьяконов (*Виз. димы*, с. 221) теж вважає, що Маврикій насправді спирався на дем “блакитних”, а у взаєминах із “зеленими” займав примирливу позицію.

132 Див.: Н. Gelzer, *Der Streit über den Titel des ökumenischen Patriarchen*, Jahrb. f. protest. Theol. 13 (1897), с. 549 і д.; Е. Caspar, *Gesch. d. Papstums II* (1933), с. 367, 452 і д.; J. Haller, *Das Papstum I* (1936), с. 285 і д.; V. Laurent, *Le titre du patriarche oecuménique et la signature patriarcale*, REV 6 (1948), с. 6 і д.

133 Dölger, Reg., с. 155.

134 Theophanes I, 2, 297, 4: (ἐκέλευσε τοὺς πρασίνοὺς μηκέτι πολιτεύεσθαι). Дані в джерелах настільки багатозначні, що неможливо достеменно з'ясувати, коли саме відбувся розкол між Фокою і партією “зелених”; чи сталося це вже у 603 р., як намагався довести Янсенс (op. cit., с. 515 і д.), див. також: Кулаковський, *К критике известий Теофана о последнем годе правления Фоки* у: ВВ 21 [1914], с. 9 і д.; чи в останній період правління Фоки, як вважають інші дослідники: Dölger (Reg. 159), Pareti (*Verdi e azzuri ai tempi di Foca*, Studi Italiani di Filol. class. 19 (1912), с. 305 і д.), Bury (*Later Rom. Empire II*, с. 204), N. H. Baynes (*The Successors of Justinian*, СМН II [1913], с. 286). Дьяконов спробував довести, що розкол між партією “зелених” і Фокою стався щойно 609 р. (*Виз. димы*, с. 223 і д.). Цю думку поділяв М. Левченко (*Венеты и прасины в Византии в V-VII в. у*: ВВ 1, 1947, с. 177 і д.), який, власне, наводить ті ж аргументи, що і його попередник і то подекуди майже дослівно. У цьому випадку дата — питання другорядне, тут варто наголосити на тому, що саме партія “зелених” відіграла визначальну роль у поваленні Фоки. У найкритичніший період вони запекло боролися проти Фоки, рішуче виступаючи за кандидатуру Іраклія. Не підлягає сумніву й те, що ремствування “зелених”, очевидно, викликала релігійна політика Фоки з її римофільською та суворою ортодоксійною орієнтацією. Дьяконов (*Виз. димы*, с. 225 і д.), а за ним, знову дослівно, Левченко, чомусь, нехтують, цим фактом.

135 У тогочасних джерелах ми натрапляємо на сповнені драматизму описи хаосу анархії, в якому опинилася Візантія. Особливо характерною є розповідь з легенди про Деметрія (Miracula S. Demetrii) AA SS, Oct. 8, IV. 132 (Migne, P. G., с. 116, 1261 і наст.): “Адже відомо вам, які стовпи куряви здійняв диявол за наступників св. пам'яті імператора Маврикія, як, убивши любов, сіяв натомість взаємну ненависть на усьому Сході, у Кілікії, Азії, у Палестині та у прилеглих землях, щобільше у самій столиці. Демам мало було крові, яка лилася у вуличних сутичках, вони вдиралися у домівки своїх ворогів, нещадно вбиваючи їхніх мешканців. Як варвари, грабували й підпалювали житла співгромадян своїх, їхніх друзів і родичів. Жінок же і дітей, старих і молодих, всіх, хто не зміг порятуватися втечею, скидали з горішніх поверхів на землю”.

136 Dölger, Reg., 152.

137 Щодо датування: Ostrogorsky, *Chronologie*, с. 30, прим. 1.

138 *Chron. Paschale*, с. 701, 17. Досліджуючи зв'язки Фоки з тією чи іншою політичною партією, учені знехтували цією промовистою згадкою.

II

БОРОТЬБА ЗА ІСНУВАННЯ ТА ВІДРОДЖЕННЯ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (610-711)

Джерела

Правління Юстиніяна було періодом розквіту інтелектуального життя у Візантії, та починаючи від VII ст., настає доба занепаду. Особливо це стосується років після смерти Іраклія, які небезпідставно вважають “темним” періодом візантійської історії, адже джерела, що є у розпорядженні істориків, дуже убогі.

Героїчні діяння Іраклія знайшли свого співця в особі Георгія Пісіда, диякона, *skeuophylax* та *chartophylax* храму св. Софії за патріярха Сергія (610-639). Цей надзвичайно обдарований поет (нащадки ставили його на один рівень з Евріпідом) залишив по собі багато творів, написаних ямбічним триметром. Найбільшими, попри надмірну реторичність, були поеми про похід Іраклія проти персів (622), про напад аварів на Константинополь (626), а також панегірик “*Іракліяда*”, де описано остаточну перемогу над персами.¹ Детальні відомості про облогу Константинополя аварами та слов'янами в 626 році містить одна з промов Теодора Синкелла, свідка тих подій, хто, як і Пісід, був скеуофілаксом і пресвітером храму св. Софії.² Сучасником Іраклія був також і автор т. зв. *Chronikon Pascale*, теж із довірених осіб патріярха Сергія. Його праця — це своєрідна хронологічна таблиця, доповнена коментарями, що охоплює часи від Адама і Єви до 629 року (збереглися тільки до 627 р.). Цінність має лише прикінцева частина, де описано роки після смерті Маврикія.

Дві хроніки — Теофана та патріярха Никифора — можемо вважати найважливішими і водночас єдиними грецькими джерелами для вивчення періоду правління Іраклія та його наступників. Хроніка ченця Теофана, написана між 810 і 814 рр., є продовженням хроніки Георгія Синкелла і починається саме там, де оповідь Синкелла уривається, тобто від Діоклетіяна, а закінчується приходом до влади Лева V. Це період від 284 до 813 року.³ Назвати Теофана об'єктивним важко: він не мав ані глибокої інтелектуальної культури, ані відчуття історії, та попри все це його хроніка, що ґрунтується на автентичних джерелах, для дослідників VII і VIII ст. має величезне значення. Особливістю цього твору є скрупульоз-

но опрацьована хронологічна система, яка стала підґрунтям для всіх хронологічних обрахунків, що стосуються цих двох “темних сторіч” візантійської історії. Хроніка побудована за роками, кожний рік починається таблицею, де паралельно вказано: рік від народження Христа, черговий рік правління візантійського імператора, володарів перських та арабських, а також понтифікату папи і чотирьох патріархів. Теофан наводить рік не тільки за александрійською ерою (за якою від створення світу до народження Христа минуло 5492 роки), а визначає ще й час відповідно до граф цієї таблиці. Через помилкове розміщення матеріялу датування Теофана в період від 6102 (тобто 609-610 рр.) до 6265 (772-773) не узгоджується з наведеним у тексті чи таким, що його можна вирахувати. Поза коротким проміжком 6207-6218 рр. (тобто 714/715-725/726 рр.) Теофанові дати на рік запізнені, хоч порядок індикації у нього завжди правильний. Тому, користуючись його хронологічними даними, до наведеної річної дати слід додавати ще один рік.⁴ Хроніка Теофана здобула широке визнання у Візантії, і на неї спиралося все пізніше візантійське літописання. На Заході з нею ознайомились уже в другій половині IX ст. завдяки перекладові Анастасія Бібліотекаря. Цей переклад здійснено з тексту значно давнішого, ніж усі інші рукописи, що дійшли до нашого часу, тому він і досі не втратив свого значення.

Константинопольський патріарх Никифор (806-815), окрім численних теологічних трактатів залишив нащадкам і коротку історію, яка охоплює період від 602 до 769 року — (ιστορία οὐντομοζ).⁵ Під час написання він частково користувався тими ж (досі нам невідомими) джерелами, що й Теофан. Невелика за розміром, ця праця не настільки детальна, як хроніка Теофана, але не поступається їй історичною вартісністю і відзначається набагато більшою об'єктивністю. Зате хронологічна таблиця (χρονογραφικόν οὐντομον), яку склав Никифор і яка охоплює період від Адама аж до року смерті автора (829), практично позбавлена будь-якої вартості.

Відомості, які можемо почерпнути від східних письменників, дещо компенсують скупість грецьких джерел. Насамперед тут слід назвати вірменського єпископа Себеоса, який у середині VII ст. (десь коло 661 р.) написав “Історію Іраклія”.⁶ Життя і діяльність Іраклія та його великого суперника Хосрова II є головною, але не єдиною темою цієї праці. Розпочинається вона коротким описом періоду, що передував правлінню Іраклія, і доведена до часу, коли Муавія стає халіфом (661). Найбільше уваги автор віддає справам вірменської церкви.

Важливим джерелом, особливо для вивчення перших років правління Іраклія, є “Хроніка світу”, яку написав наприкінці VII ст. єпископ Йоанн Нікейський⁷ (Єгипет). Однак збереглася вона тільки у пізній ефіопській версії, та й то з численними пошкодженнями. Слід ще назвати декілька анонімних сирійських хронік, як тогочасних, так і пізніших,⁸ а також

хроніку митрополита Елія з Нісібіси, яка спирається на матеріяли значно ранішого періоду,⁹ і надзвичайно цінну працю Михаїла Сирійця.¹⁰

Джерелом, багатим на інформацію про слов'янське проникнення на Балкани, є “Чудо св. Дмитрія”, де вміщено живі, сповнені цікавих деталей картини слов'янсько-аварських наступів на Тессалоніки наприкінці VI та на початку і в другій половині VII ст.¹¹ Цей агіографічний твір, який значною мірою доповнює наші скупі відомості про життя південних слов'ян на їхніх поселеннях, складається з двох частин. Перша постала у другому десятиріччі VII ст., її автором був Йоанн, архієпископ Тессалонік; друга вийшла з-під пера невідомого продовжувача у вісімдесятих роках того ж сторіччя; третя частина, додана згодом до попередніх, не має жодної цінності.¹²

Найважливішими джерелами з історії церкви є Акти VI Вселенського собору і *Quinisextum*,¹³ а також твори Максима Сповідника (Гомологета).¹⁴

Сьоме сторіччя надзвичайно бідне і на юридичні джерела; безцінним документом є хіба що т. зв. Аграрний кодекс (νόμοζ γεωργικός),¹⁵ який за всіма ознаками належить до тієї епохи. Щоправда, з цілковитою певністю можна стверджувати хіба лиш те, що створений він був у VII або VIII ст. Панує загальноприйнята думка, згідно з якою цей кодекс не міг з'явитися пізніше, ніж у першій половині VIII ст. Зміст документа, однак, спонукає до висновку, що йдеться швидше про останні роки VII ст., на що наштотує й інституція, яка найлегше пов'язується з часом правління Юстиніана II.¹⁶

Варто ще згадати про Морський кодекс (νόμοζ Ῥοδίων ναυτικός),¹⁷ який є компіляцією різних правил і приписів, що стосуються морського плавання. Написаний він був десь між 600 і 800 рр. (точніше визначити час написання неможливо).

1. Війни з персами та аварами. Реформи Іраклія

Л і т е р а т у р а: Bury, *Later Rom. Empire*, II¹ (також і для подальших розділів до 800 р.) — Кулаковский, *История III* (також і для подальших розділів до 717 р.) — Perlice, *Eraclio*. — Stein, *Studien*. — Його ж: *Ein Kapitel*. — Diehl, *Régime des thèmes*. — Gelzer, *Themenverfassung*. — G. Owssepian, *Die Entstehungsgeschichte des Monothelismus*, Leipzig 1897. — V. Grumel, *Recherches sur l'histoire du monothélisme*. *Échos d'Orient* 27 (1928), 6-16, 257-277, 28 (1929) 272-282, 29 (1930) 16-28. — Н. В. Пигулевская, *Византия и Иран на рубеже VI и VII веков*, Москва-Ленинград 1946.

Коли влада переходила до рук Іраклія — одного з найвидатніших візантійських монархів, імперія лежала в руїнах. Країна була виснажена як фінансово, так і економічно, застарілий адміністративний апарат майже не функціонував. Давалась взнаки й організація збройних сил, яка трималася на вербуванні найманців. Постійно бракувало грошей

на платню воюкам, не вистачало людських резервів. Центральні провінції країни перебували в руках ворогів: авари та слов'яни опанували Балкани, а перси розселилися в самому серці Малої Азії.^{18a} Врятувати Візантію могло тільки внутрішнє оновлення.

Імперія опинилася на краю прірви. Від повної загибелі вона врятувалася лише і тільки завдяки тому, що знайшла в собі сили відродитися у плані суспільному, політичному і культурному. Якийсь час Іраклій вагався, чи не перенести йому свою резиденцію до Картагени. Звідти ж бо почався похід, що призвів до повалення терористичного уряду Фоки, там можна було організувати контрнаступ, який з часом міг би перейти в наступ генеральний. Цей намір, однак, викликав величезне пригнічення серед населення Константинополя, а також енергійний протест з боку патріарха Сергія, тому довелося від нього відмовитись.¹⁹ Та вже сам факт, що такий намір міг зародитися, свідчить про вкрай важке становище на східному кордоні, а також про те, якої великої ваги надавалося володінням на Заході.

Проникнення слов'ян на Балкани розпочалося вже наприкінці VI ст., але їхнє масове осідання там датується першими роками VII ст., після невдалої експедиції за Дунай, яку організував був імператор Маврикій. Хмари слов'ян та аварів насунули на півострів, сягаючи узбережжя Адриатики на заході та Егейського моря на півдні і сході. Вщент зруйнувавши і пограбувавши країну, авари вернулися на території, розташовані на північ від Дунаю, проте слов'яни міцно осіли на здобутих землях, які перейшли в їхню власність. Вони зайняли не лише цілу Мезію та Македонію, а, спустошивши Тракію, просунулись аж під мур Константинополя. Підтримувані аварськими ордами, вони з особливим завзяттям рвалися в Тессалоніки, які не раз брали в облогу.²⁰ Місто вистояло, але нападники, спустошивши його околиці, ринули через Тессалію на Середню Грецію і Пелопоннес. Звідти слов'яни, вже обізнані з морським плаванням, спрямували свої набіги на грецькі острови, допливаючи аж до Криту. Не уникнула вторгнення і Далмація. Десь коло 614 року був знищений адміністративний центр усєї провінції Салона. Знищення цього міста означало кінець візантійського панування і кінець римсько-візантійської цивілізації на західному узбережжі Балкан. Разом з Салоною і багатьма іншими приморськими містами було здобуто й міста, розташовані в глибині півострова: Сінгідун (Белград), Вімінацій (Костолач), Наїс (Ніш), Сердика (Софія). Крім Константинополя і Тессалонік у руках візантійців залишилось лише декілька міст, розташованих над Адриатичним морем: Ядар (Задар, Зара) і Трогурій (Трогір) на півночі, Буда (Будва), Скодра (Скадар) і Лісс (Леш) на півдні.²¹

На всіх Балканах відбулися величезні етнічні зміни, тим паче, що туди безперестанно напливали все нові хвилі слов'ян, які залили увесь

півострів аж до його найпівденніших кресів. Навіть Пелопоннес понад два сторіччя потрапив під слов'янське панування.²² Правда, це ще не означає, що Греція була повністю і остаточно слов'янізована.²³ З плином часу грецький адміністративний апарат поступово зміцнився як у самій Греції, так і в приморській смузі, завдяки чому ці території зберегли або відновили своє грецьке обличчя. Рятуючись від слов'янської навали, місцеве населення знаходило сховок на поблизьких островах та у прибережній місцевості. Ці міграції посилили грецький елемент на південному й східному узбережжі, а романський — на західному, що в цих місцях поволи й забезпечує їм перевагу над слов'янським елементом. Однак слов'янське проникнення дуже відчутне і тут. Уся ж середина Балканського півострова, тобто більша його частина, покрилася слов'янськими поселеннями, які візантійські джерела стали називати *Склавінією*, розуміючи під цією назвою райони, що вже не підлягали візантійській владі.

Водночас Персія поширює свої завоювання в Передній Азії. І хоч візантійцям вдалося змусити ворога покинути Кесарію (611), однак спроба контрнаступу у Вірменії та Сирії завершилась невдачею на всіх напрямках. У 613 році імператорська армія зазнала важкої поразки під Антіохією, що відкрило персам дорогу для швидкого просування углиб країни. На півдні вони оволоділи Дамаском, на півночі проклали собі дорогу до Килікії (Cilicia) і здобули Тарс — місце, що мало велике оборонне значення. Водночас візантійців витіснили з Вірменії. Болючим ударом для християнства стало здобуття персами після облоги, що тривала три тижні (614), Єрусалиму. На три дні місто віддали воюцтву на пограбування, а храм Гробу Господнього, споруджений за Константина Великого, спалили. У Візантії це викликало дуже гнітючі настрої, тим паче, що й святий хрест — одна з найцінніших реліквій християн — дістався в руки ворогові. Хрест вивезли до Ктезифону. 615 року починаються нові походи на Малу Азію, і один із загонів перської армії пробивається аж до Босфору. Над столицею нависла небезпека з двох боків: зі сходу — перси, з півночі — авари й слов'яни. Мало що бракувало, щоб через зраду сам імператор не потрапив до рук ворога під час його зустрічі з каганом аварів (червень 617)²⁴ у Гераклеї. Навесні 619 року почалося завоювання Єгипту, і вже незабаром ця винятково багата провінція також опиняється у руках персів, а разом з її втратою постає загроза, що забезпечення столиці хлібом може припинитися.

Так уся Передня Азія опинилася під перським пануванням, і вже здавалося, що воскресає давнє царство Ахеменідів, точнісінько так, як за Юстиніана могло здаватися, що оживає давня Римська імперія. Однак занепад і розпад новоперської потуги настав значно швидше і набагато несподіваніше, ніж це відбулося з імперією Юстиніана. Широко за-

кроені реформи Іраклія зумовили ґрунтовні зміни як у державній адміністративній системі, так і в організації війська якраз під час тих фатальних років, коли відбувалося слов'янсько-аварське нашествя на Балканський півострів та завоювання персами східних провінцій імперії. Документальні дані настільки скупі, що хіба лиш у загальних рисах дають змогу відтворити найважливіші зміни, які відбулися у внутрішній структурі імперії. Незаперечним є те, що запроваджено їх власне в той критичний період, і що вони стосувалися армії та адміністративної системи. Основою адміністративної реформи став поділ деяких частин держави на т. зв. *теми*, що означало рішучу відмову від застарілих методів Діоклетіяна і Константина. Ту частину Малої Азії, якій вдалося уникнути перської окупації, Іраклій поділив на великі військові округи.²⁵ Новоутворені теми у Малій Азії були адміністративними одиницями, що мали строго військовий характер, на кшталт раніше утворених екзархатів Равенни і Картагени. Повнота влади в них належала *стратегам* так, як в екзархатах — *екзархам*. Однак колишній поділ на провінції цим нововведенням не скасовувався, навпаки, він ще тривалий час зберігався у лоні темів, де окрім стратега був також і *проконсул*, який виконував функції управителя цивільної адміністрації.²⁶ Та вже від самого початку компетенції стратега були ширшими, що, зрештою, зумовлювалося й тим, що тем мав у своєму складі декілька колишніх провінцій.

Поняття "*тем*" (θέμα) означало у Візантії одну з найбільших одиниць у військовій структурі. Згодом цю назву було перенесено на новоутворені округи, що виразно вказує на характер реформи. Спершу практикувалося поселяти певне військове формування — *тем* — на певній території, а відтак і всю цю територію називали іменем відповідного тему. Отже, ця назва відображала не тільки адміністративний поділ, а й сферу впливу того чи іншого військового поселення. Воякам надавалися земельні наділи, які у пізніших джерелах так і називалися солдатськими маєтками (στρατιωτικὰ κτήματα),²⁷ навзамін вони були зобов'язані виконувати всі військові повинності. Наділ цей переходив від батька до сина разом із згаданими повинностями. Так організація темів була поверненням до традиції давніх римських *limes*, де теж практикувалося поселення вояків — *limitanei*. Система оборони кордонів імперії не вистояла під натиском неперервних вторгнень, і прикордонні військові поселення було відтягнуто вглиб Малої Азії та переміщено на території, що все ще перебували під візантійським пануванням.²⁸ Окрім вояків, котрі дотепер були розміщені на прикордонні, в Малій Азії було поселено також деякі елітарні військові формування, внаслідок чого й було утворено за Іраклія теми Опсікон, Арменіякон і Анатолікон. Можливо, що в той час

на південному узбережжі Малої Азії було організовано і приморський тем Карабісіянон.²⁹ Теми стали характерною ознакою візантійської адміністративної системи упродовж наступних сторіч.

На першому етапі впровадження нової системи обмежилось тільки Малою Азією. Про її впровадження на Балканах не могло бути й мови, що є дуже виразним свідченням того, що Візантія зазнала там відчутної поразки. На цій території новий адміністративний поділ був запроваджений значно пізніше і поступово, відповідно до того як окремі частини Балканського півострова, а передусім прибережні смуги, поверталися під візантійське панування.

Система рекрутування воїнів, в основі якої лежали земельні наділи, дала змогу не тільки створити потужне військо для оборони краю, а й вилучити з нього наймані підрозділи, які, будучи завжди ненадійними, дорого коштували державній скарбниці, попри те, що їх часто-густо просто не вистачало. Наділи надавали передусім воякам елітарних та прикордонних підрозділів, яких набирали головно з представників воїновничих племен Малої Азії та Кавказу. Крім цього, військові наділи надавали й деяким верствам сільського населення, так його також вдалося частково залучити до військової служби. Деяко згодом візантійський уряд масово переселяв слов'ян до Малої Азії, щоб використати їх як *stratiotiv*. Нова система поповнення війська не тільки помітно зміцнила лави візантійської армії, а й надала їй гнучкості та організованості. Водночас вона позбулася найманих підрозділів, які завжди були обтяжливими для державної скарбниці і небезпечними для самої влади. Вояки, що отримували в темах рільничі наділи, становили ядро сил оборони держави, а їхні маєтки забезпечували кошти на їхнє утримання та спорядження. За свідченнями пізніших джерел стратіот був зобов'язаний прибути на перший поклик з конем і в повному обладунку.³⁰ Безсумнівно, платню за це давали, але доволі скромну.³¹ Нова система стала значним полегшенням для державної скарбниці,³² а запровадження військових наділів зміцнило становище дрібних землевласників.

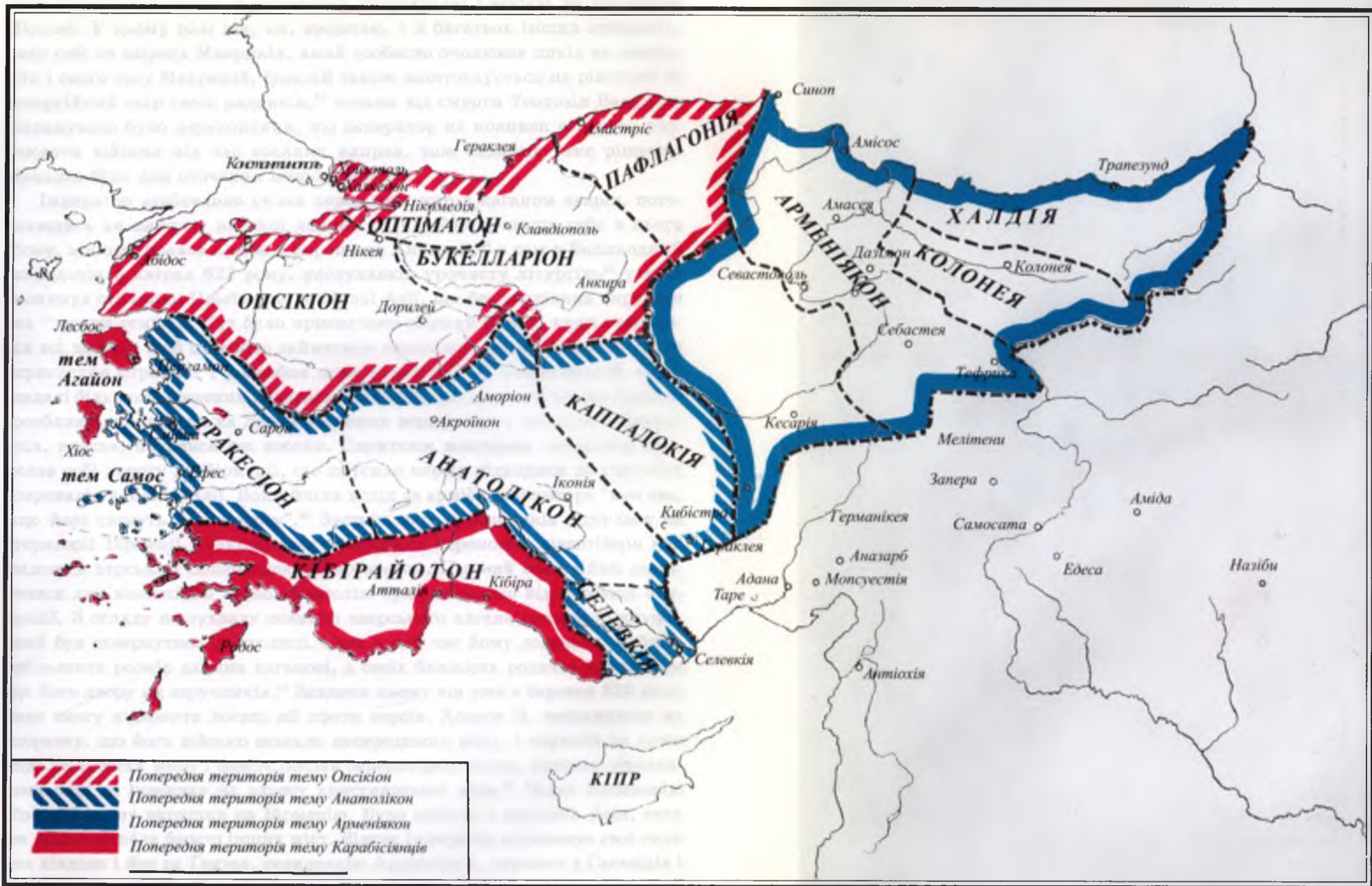
Іраклій вніс кардинальні зміни не лише в систему провінційного правління, він також започаткував реформи центрального адміністративного апарату, що за своїми наслідками відіграло не меншу роль, ніж утворення темів. Як і попередня, ця реформа так само була спрямована проти решток раннього візантійського Середньовіччя. Характерні для цього періоду надто широкі владні повноваження префектів преторій тепер уже втрачають сенс, і ця інституція стає тільки блідою тінню своєї колишньої могутності, бо навіть і там, де поділу на теми не запроваджувалось, постійні набіги ворогів унеможлилювали нормальне функціонування адміністративного апарату. А відповідно до

того, як втрачені території поверталися під візантійське панування, туди за військом прибували представники влади, запроваджуючи поділ на теми і новий різновид адміністрування, а відтак префектура втрачала навіть ті ефемерні повноваження, які в неї ще залишалися. Фінансове управління, що досі здійснювалось префектурами в доволі широкому обсязі, теж було доручено залежнішим новопризначеним фінансовим структурам. У минулих сторіччях непомірне зростання компетенції префектури звело до нуля діяльність таких органів центрального управління фінансами, як *Comitiva sacrarum largitionum* і *Comitiva rerum privatarum*.³³ Щоб задовольняти свої щораз більші потреби, префектури преторій зазіхають на доходи *Res privatae*, а особливо — *Largitiones*. Позбавлена засобів *Comitiva sacrarum largitionum* змушена була постійно звертатися до *Sakellion* — приватної структури імператора, в результаті чого вже на початку VII ст. *sakellarios* майже цілком перебирає на себе функції *comes sacrarum largitionum*, а також, либонь, і функції *comitiva rerum privatarum*, що теж дуже занепав. Невдовзі після цього фінансова адміністрація префектури, що розрослася до потворних розмірів,³⁴ розпадалася на кілька окремих структур. Її колишні відділи — *στρατιωτικόν*, *γενική τράπεζα* та *ιδική τράπεζα* — перетворилися на незалежні органи, а їхні єдині керівники виступали як логотети тої *στρατιωτικοῦ*, тої *γενικοῦ* та *ιδικοῦ*.³⁵ З часом гроно тих логотетів доповнилось ще одним — *λογοθέτης τοῦ δρομου*, який перебрав на себе функції колишнього *magister officiorum*, а згодом став одним з найвищих сановників у державі.³⁶

Упродовж наступних сторіч логотети відігравали в центральній адміністрації роль, подібну до тієї, яку виконували теми в адміністрації провінцій. Наслідки цих великих реформ не забарилися. Зміни, здійснені в системі адміністрування, та реорганізація армії і спричинили той, з першого погляду, неояснений перелом, який у другому десятиріччі VII ст. відбувся у персько-візантійській війні. Блискучі перемоги затьмарили собою пам'ять про поразки, яких Візантія зазнавала раніше. Переможена, розбита імперія зуміла сконсолідуватися, зібратися з силами і досягти тріумфу над противником, якому не могла доти протиставитися.

Чимала заслуга в досягненні цих успіхів належить і церкві, яка, опинившись перед загрозою неминучої війни з невірними, віддала всі свої багатства у розпорядження зубожілої держави. Війна розпочалася в атмосфері такої релігійної напруженості, якої не знала ще жодна попередня епоха. Це була перша типово середньовічна війна, війна, яка примушує нас згадати вже майбутні хрестові походи. На чолі війська став сам імператор, доручивши на час своєї відсутності в столиці опіку

ПОДІЛ НА ТЕМИ В МАЛІЙ АЗІЇ у VII до IX ст.

над малолітнім сином і регентство патріярхові Сергієві та Патрикію Бонові. У цьому разі він, як, зрештою, і в багатьох інших випадках, мав собі за взірець Маврикія, який особисто очолював похід на аварів. Як і свого часу Маврикії, Іраклій також напшовхується на рішучий та енергійний опір своїх радників,³⁷ позаяк від смерти Теодозія Великого запанувало було переконання, що імператор не повинен особисто очолювати військо під час воєнних виправ, тож не дарма таке рішення Іраклія було для оточення несподіванкою.

Імператор завбачливо уклав перед цим мир з каганом аварів, погодившись на виплату високої данини (619). Убезпечивши себе з цього боку, він переправив армію з Європи до Анатолії,³⁸ а сам у Великодний понеділок 5 квітня 622 року, вислухавши урочисту літургію,³⁹ також покинув столицю. Прибувши до Малої Азії, він без зволікань вирушив на “терени темів”.⁴⁰ Тут було призначено збірний пункт, куди стягалися всі загони, щоб ціле літо займатися вишколом. Іраклій багато уваги присвятив стратегії і розробив нову тактику.⁴¹ У візантійській армії дедалі більшого значення надавали кавалерії, виглядає на те, що Іраклій особливо покладався на легкоозброєних вершників з луками.⁴² Кампанія, власне, почалася аж восени. Спритним маневром імператор проклав собі дорогу до Вірменії, що змусило персів відходити до гірських перевалів у Малій Азії. Вони йшли вслід за армією імператора “мов пес, що його тягнуть на ланцюгу”.⁴³ Зустріч обох противників відбулася на території Вірменії і закінчилася блискучою перемогою візантійців над відомим перським полководцем Шарбаразом. Перший етап війни закінчився для візантійців вдало: Анатолію було звільнено від перської окупації. З огляду на зухвалу позицію аварського кагана імператор змушений був повернутися до столиці. Саме в цей час йому довелося, мабуть, збільшити розмір данини каганові, а своїх близьких родичів відправити до його двору як заручників.⁴⁴ Завдяки цьому він уже з березня 623 року має змогу відновити воєнні дії проти персів. Хосров II, незважаючи на поразку, що його військо зазнало попереднього року, і слухати не хотів про укладення миру і навіть послав імператорові листа, повного образливих слів та інвектив на адресу християнської віри.⁴⁵ Через Кападокію Іраклій знову вирушив на Вірменію. Було здобуто і знищено Двін, така ж доля спіткала багато інших міст. Відтак імператор спрямовує свої сили на південь і йде на Ганзак, резиденцію Ардашіра I, першого з Сасанідів і важливий релігійний центр персів. Хосров рятується втечею, а місто опиняється у руках візантійців, які в помсту за знищення Єрусалиму спалили храм Священного Вогню — об’єкт великої шани і поклоніння персів. Взявши багато полонених, імператор відійшов за Аракс на зимовий постій. Нав’язавши контакти з войовничими кавказькими племенами, він попов-

нив свою армію, вербуючи до її лав лазів, абазинців та іберів. Але становище залишалось важким, увесь наступний рік проминув у боях та сутичках, що точилися на вірменській території, бо перейти перський кордон Іраклієві не вдавалося. У 625 р. він пробує вступити на територію ворога з боку Килікії, але й тут зазнав невдачі, тож з настанням зими, незважаючи на декілька перемог, змушений був відступити через Себастею в околиці Понту.⁴⁶ Перси переходять у наступ, і 626 року над Константинополем нависає велика загроза, місто знову опиняється між двома вогнями: з одного боку, перси, з другого — авари. Це був саме той збіг обставин, якого так боявся Іраклій, намагаючись його уникнути шляхом принизливих поступок і задобрювань кагана. Шарбараз на чолі значних сил перетнув Малу Азію, захопив Халкедон і розбив свій табір на березі Босфору. Невдовзі після цього (27 липня) каган, який вів за собою незліченні маси аварів, слов'ян, болгар і гепідів, теж став під Константинополем і розпочав облогу з суші і з моря. Патріярх Сергій усіяко підтримував релігійний ентузіазм серед населення столиці, виступаючи з проповідями, організовуючи урочисті процесії, безнастанні молитви та відправи у церквах. Добірний міський гарнізон відбивав усі приступи, та все ж долю столиці вирішила моральна перевага візантійців. 10 серпня під час генерального штурму візантійський флот уцент потропив слов'янські кораблі. Після цього гарнізон міста, прорвавши облогу, змусив війська кагана рятуватися безладною втечею.⁴⁷ Поразка аварів означала і провал перських задумів. Шарбараз залишив Халкедон і відступив до Сирії, війська іншого перського полководця, Шагіна, розбив брат імператора Теодор. Найбільша загроза минула, і тепер можна було готуватися до великого візантійського наступу.

У час, коли над столицею імперії нависла смертельна небезпека, Іраклій разом із своєю армією перебував у далекій Лазіці. Якщо раніше він налагодив взаємини з кавказькими племенами, то тепер входить у контакт із хозарами. З цього моменту й започатковується взаємодія між ними та візантійцями, яка з часом стане одним з основних елементів візантійської політики на Сході. Хозари, підтримані частиною імператорського війська, воювали з персами на Кавказі та у Вірменії. Восени 627 року імператор наказав іти походом на південь, углиб ворожої території. Однак тут він уже мусив розраховувати лише на власні сили, оскільки хозари, які погано витримували труднощі кампанії, повернулися додому. І все ж таки на початку грудня Іраклій був уже під Нінівою, де відбулася надзвичайно запекла битва, яка й показала в кого більший запас сил — у персів чи Візантії. Перська армія була витята майже вщент. Візантія виграла війну. Однак візантійська армія продовжила свій переможний похід і вже в перші дні січня 628 року вступила до

Дастагерту, улюбленої резиденції Хосрова, з якої цар перед тим утік. Неочікувані події, які відбулися в Персії навесні 628 року, призвели до того, що продовжувати війну не було потреби. Хосрова позбавили трону і вбили, на трон вступив його син Кавад-Шіров, який негайно уклав мирний договір з візантійським імператором. У результаті значних візантійських перемог і виснаження сил персів, усі землі, що колись належали імперії, мали їй повернутися. Вірменія, римська Месопотамія, Сирія, Палестина і Єгипет знову стали візантійськими. Ще через кілька місяців Шіров, уже на смертному одрі, називав візантійського імператора опікуном свого малолітнього сина. Коли ще недавно Хосров II називав імператора своїм рабом, то тепер уже Шіров називав свого сина й спадкоємця невільником візантійського монарха.⁴⁸ Після шести років відсутності Іраклій повернувся до столиці. Його син Константин, патріярх Сергій, духівництво, сенат і мешканці міста чекали його на азійському березі в Гіереї і вітали як заслуженого оборонця віри, вимахуючи маслиновими гілками, здіймаючи вгору запалені свічі, співаючи гімни та вигукуючи на його честь хвалу. Навесні 630 року, в час, коли перси залишали візантійські території, Іраклій вирушив до Єрусалиму і тут 21 березня серед вибухів загальної радості повернув на своє давнє місце святий хрест, відібраний у ворога під час воєнної кампанії.⁴⁹ Цей урочистий акт мав символізувати вдале завершення першої в історії християнства Священної війни.

Обидва противники, перед могутністю яких тремтіла колись Візантія, були повалені. Битва під Константинополем підтягла сили аварів, так само як битва під Нінівою — сили персів. Звістка про поразку аварів широким відлунням прокотилася за межами Візантії. Вона стала гаслом до повстань для усіх племен, а особливо для численних племен слов'ян, що досі були залежні від кагана. Тепер вони прагнули скинути аварське ярмо. Саме в той час якраз західні слов'яни на чолі зі своїм князем Само заснували першу велику слов'янську державу.⁵⁰ Кількома роками пізніше союз болгарських племен, що поселилися на північ від Чорного та Каспійського морів, звільнилися з-під панування аварів. Візантія сприяла повстанню болгар, а їхній вождь Куврат уклав союз з Іраклієм, отримав від нього титул патриція і був охрещений у Константинополі.⁵¹

До міграційних рухів, зумовлених змінами в політичних взаєминах, слід також зарахувати й переселення сербів та хорватів, яке детально описав Константин Багрянородний.⁵² Ці переміщення відбувалися в порозумінні з Візантією, яка ставила собі за мету похитнути могутність аварів. Із своїх споконвічних земель на Закарпатті серби та хорвати за згодою Іраклія переселилися на Балканський півострів. Хорвати розгромили аварів, після чого зайняли північно-західну частину півостро-

ва. Сусідні території на південному сході зайняли серби⁵³. Хвиля нових прибульців помітно зміцнила слов'янський елемент на Балканах. Імператор Константин VII кілька разів наголошує на тому, що серби, як і хорвати, після оселення на Балканах визнали над собою зверхність візантійського імператора. В тогочасній ситуації, після розгрому аварів та персів, відкидати це навряд чи варто, не варто також переоцінювати суверенітет у Візантії над зайнятими слов'янами територіями і вважати, що там було відновлено візантійське панування. У кожному разі ці домовленості спричинилися до помітного послаблення напруженості на півострові, а страшним аварським завоюванням було покладено край.

Воєнні перемоги Іраклія були блискучі, не одним успіхом могла також похвалитися його зовнішня політика. Та коли зважити, що вже через якихось кільканадцять років його відвоювання на Сході опиняться у руках арабів, то значення його правління полягатиме не в цих успіхах, а в тому, що він залишив після себе нову організацію армії та адміністрації. Саме на ці закладені ним підвалини опиралася упродовж наступних сторіч сила візантійської держави, яка хилилася до занепаду щойно з початком розкладу цієї системи, бо якраз система темів становила мовби хребет цієї держави в Середньовіччі.

Правління Іраклія було переломним моментом в історії імперії не тільки в площині запровадження нового устрою, а й у культурній сфері. Воно означало кінець римського періоду і початок історії Візантії у прямому значенні цього слова. Держава змінила своє обличчя, тому що наближався до завершення процес її грекизації, а на суспільному житті щораз дужче позначався вплив церкви. У попередній період влада з подиву гідною впертістю підтримувала латину як офіційну мову. Зважаючи на постійне зростання грекизації держави, від цього принципу відходили, але робилося це дуже повільно і неохоче, явно зволікаючи з прийняттям остаточного рішення. Тому характерною ознакою тодішньої візантійської держави якраз і є ця двомовність адже в адміністрації та в армії переважала латина, якої більшість населення не розуміла. У середньовізантійський період становище змінилося: грецька мова — мова церкви й народу — стала державною. Грекизація, що досі штучно стримувалася, набувала дедалі більших темпів. За наступних поколінь навіть в освічених колах знання латини стало вже рідкістю.⁵⁴

Грекизація держави, крім іншого, спричинилася до помітної модифікації і спрощення імператорського титулу. Іраклій відмовився від складного титулування римських імператорів на користь загальноновживаної у Греції назви *basileus*. Титули римських імператорів: *imperator*, *caesar*, *augustus* поступилися місцем давньому титулові грецьких правителів, яким досі називали візантійських монархів лише в повсякденній мові. Однак відтоді *basileus* стає титулом офіційним⁵⁵. Іраклій надав його і своєму

синові та співімператорові Іраклієві Молодшому Константинові, а пізніше й другому синові Гераклеонові. Аж до падіння імперії цей титул носили всі імператори та співімператори, а титул Цезаря, яким величали давніх володарів, зовсім утратив колишній характер.

У Візантії, як і в Римі, не існувало права, яке б регулювало спадкоємність трону. Цю прогалину компенсувала інституція співправителів. Майбутній престолонаступник визначався ще за життя чинного монарха і як співімператор — у повсякденній мові його називали *deuteros* (δεύτερος) або *microbasileus* (μικροβασίλευς) — носив корону та імператорський титул. Його зображення карбували на монетах поряд із зображенням повноважного імператора, а його ім'я часто згадувалось у декретах разом з іменем імператора, у разі смерти якого повнота влади переходила до нього. Завдяки цьому звичаю у монарших родинах виробився певний вид спадкоємності, що дало змогу засновувати династії. Та все ж усталений порядок престолонаступництва виробився набагато пізніше. Сум'яття тут вніс сам Іраклій, проголосивши співімператором і престолонаступником крім свого старшого сина, ще й молодшого.⁵⁶

Разом із поверненням до складу Візантії східних провінцій в імперії знову постає проблема монофізитства. Патріярх Сергій добре усвідомлював важливість цього питання і не шкодував зусиль, щоб зберегти мир у церкві. Зручним засобом для досягнення цієї мети йому здалася доктрина *моноергетизму*,⁵⁷ яку на той час проповідували на Сході. Вона визнавала дві сутності Христа, але тільки один елемент його діянь — божественний (ἐνέργεια), і йому здавалося, що якраз на цьому ґрунті можна було досягти примирення між халкедонським дуофізитством і монофізитами. Сергій став прибічником моноергетизму і розпочав переговори з представниками східних церков. Політичні події підтвердили, що позиція патріярха правильна, бо не було жодного сумніву в тому, що застарілі теологічні суперечності між Константинополем і монофізитським населенням Сирії та Єгипту і спричинилися до того, що провінцію захопили перси. Тому й Іраклій висловлювався на користь моноергетизму. Після відвоювання східних провінцій досягнення якоїсь домовленості з монофізитами стало просто необхідністю, тож тепер переговори розпочалися з подвоєною енергією та значно більшим розмахом. Спершу виглядало, що все йде добре, у Вірменії, Сирії та Єгипті, де розгорнув бурхливу діяльність обраний 631 року патріярхом Кір (*Cyrus*), вже дійшло було до укладення унії. Недарма заходи Сергія і Кіра схвалив також папа Гонорій. Однак невдовзі на поверхню спливали і слабкі місця задуманої справи. У Сирії, а особливо в Єгипті унію вводили силоміць. Несприйняття її виникло як серед елементів ортодоксальних, так і серед монофізитів. Представником ортодоксії був відомий

своєю красномовністю монах Софроній, який 634 року став патріархом єрусалимським. Нову доктрину він піддав гострому осудові як різновид монофізитства й відступництво від халкедонських догм.

Дуже стримано висловлювався про моноергетизм і папа Гонорій, акцентуючи натомість єдність волі Христа. Під впливом як цих висловлювань, так і з огляду на опозицію, Сергій видозмінює свою доктрину: не згадуючи про енергію, він у сутності Христа наголошував на значенні волі — *θέλημα*. Суть цієї нової доктрини — *монотелетизму* — патріарх виклав у спеціальному едикті *Ekthesis*. Іраклій 638 року затвердив цей едикт і наказав його вивісити у пристінку храму св. Софії.

Проте невдовзі з'ясувалося, що й ця нова спроба примирення, попри її підтримку як з боку вищого духовництва, так і уряду, і незважаючи на те, що після смерті Сергія (09.12.638) патріархом став гарячий її прихильник Пірр (*Pyrrus*), була ще невдалішою: її з обуренням відкинули вже не тільки прибічники ортодоксальних поглядів та монофізити, а й наступники Гонорія в Римі. Отже, монотелетизм не привів до злагоди між розсвареними відламими грецької церкви, як не примирили їх і всі попередні спроби, а навпаки, він створив ще більші труднощі, посиливши замішання у суспільстві. Не слід забувати, що 638 року Сирія та Палестина вже перебували під арабським пануванням, і було зрозуміло, що тієї ж долі не уникнути й Єгиптові. Творці монотелетизму не досягли з його допомогою політичної мети, яку перед собою ставили. У східних провінціях не припинялося нуртування пристрастей на релігійному ґрунті, що значною мірою полегшувало арабам, як раніше й персам, їх завоювання.

2. Період арабського нашествия. Останні роки Іраклія. Констанс II

Л і т е р а т у р а: G. C. Caetani, *Annali dell'Islam I-VIII*, Mailand 1905-1918. — Cl. Huart, *Histoire des Arabes I*, Paris 1912. — C. Becker, *The Expansion of the Saracens*, Cambr. Med. Hist. II (1913) 329-364, 365-390. — Його ж: *Vom Werden und Wesen der Islamischen Welt I*, Leipzig 1924. — A. J. Butler, *The Arab Conquest of Egypt and the Last Thirty Years of the Roman Dominion*, Oxford 1902. — E. W. Brooks, *The Successors of Heraclius to 717*, Cambr. Med. Hist. II (1913) 391-417. — Його ж: *The Arabs in Asia Minor (641-750), from Arabic Sources*. Journ. of Hell. Studies 8 (1898) 182 і д. — J. Wellhausen, *Die Kämpfe der Araber mit den Romäern in der Zeit der Umajjiden*, Nachr. d. Kgl. Ges. d. Wiss., Göttingen 1901, с. 414-447. — H. Manandean, *Les invasions arabes en Arménie*. Byz. 18 (1948) 163-195. — T. Kaestner, *De imperio Constantini III (641-668)*, Leipzig 1907.

Рік, коли почався переможний похід візантійців на Персію, збігся з роком хіджри. Саме тоді, коли Перське царство розвалювалося під ударами Іраклія, Магомет закладав наріжний камінь у релігійне та політичне об'єднання арабів.

Вчення Магомета, — примітивне, позбавлене будь-яких духовних цінностей, — все ж відзначалося якоюсь надзвичайною пружністю, незанимаючи доти розмахом. Уже через кілька років по смерті пророка розпочалася велика арабська експансія. Якась життєдайна сила змушувала сонми арабів покидати свою неврожайну, неплодну вітчизну. Їх наснажувало не стільки прагнення повернути інші народи у свою віру, як ними керувала жадоба здобути землі та панувати над невірними.⁵⁸ Першими жертвами їхньої агресії стали дві сусідні могутні держави. Персія зламалася після першого удару, а Візантія втратила свої східні провінції через десять років після смерті пророка. Нескінченна війна між Візантією та Персією ослабила обох супротивників та вторувала дорогу арабським перемогам. У розгромленій Іраклієм Персії панував щонайжахливіший хаос, гризлися між собою узурпатори і, здавалося, сама держава була підтята під корінь. Але в тому тривалому і запеклому суперництві так само вичерпалися й сили Візантії. Крім того, розкол і релігійний розбрат породили глибоку ненависть між Константинополем та східними провінціями, спричинилися до наростання сепаратистських тенденцій серед сирійців і коптів й ослабили їхню готовність чинити опір. Арабам полегшували завоювання, особливо в Єгипті, ще й інші обставини: нелад у місцевій адміністрації, яка потрапила під вплив великих землевласників, хиби та недогляд в організації військового командування.⁵⁹ На лихо, для візантійської держави східні провінції не були охоплені реформами Іраклія, а щойно відвойовані у персів, обтяжені минулими гріхами, мусили підставляти чоло арабському вторгненню.

Від 634 року араби під проводом свого великого завойовника Омара почали вторгнення в межі імперії. Тріумфальним маршем вони проходили через провінції, ще так недавно здобуті у персів. 20 серпня 636 року розігралася пам'ятна битва на річці Ярмук; візантійська армія зазнала нищівної поразки і тим був зламаний опір візантійців та рокована доля Сирії. Її метрополія Антіохія та більшість решти міст добровільно здалися нападникам. Проте в Палестині вони наразилися на рішучий опір. Єрусалим, де обороною керував патріарх Софроній, витримав доволі тривалу облогу, та зрештою був змушений капітулювати (638). У той самий час було підкорене й Перське царство, й одразу ж настала черга візантійської Месопотамії (639-640). Звідти араби рушили на Вірменію і штурмом здобули найпотужніше укріплення Двінь (жовтень 640).⁶⁰ Одночасно розпочалося підкорення Єгипту.

Дивна річ. Іраклій, який командував усіма походами проти персів, у війнах проти арабів не брав жодної участі. Спочатку пробував командувати воєнними операціями в Антіохії, але поразка, завдана його

військові над Ярмуком, вбила всі його надії та енергію. Стоячи начебто осторонь, він спостерігав загибель справи, якій присвятив усе життя. Героїчна війна з персами пішла намарне, підкорення перської держави стало доброю нагодою хіба що лише арабам. Арабська навала мов стихійне лихо заливала відвойовані у Сасанідів землі, а в Святій Землі, повернутій — як здавалося — християнству, знову порядкували невірні. То були занадто важкі удари для вже старенького правителя. Після повернення з Сирії він на тривалий час затримався в палаці Іерея на анатолійському узбережжі. До столиці не повертався, бо відчував ляк навіть перед короткою подорожжю морем, а на море навіть дивитися не міг. Невдовзі викриття змови, що готувалася в Константинополі, так вразило його, що він таки спромігся на децицію енергії та опанував себе настільки, щоб перейти через Босфор по мосту, наведеному із зв'язаних між собою кораблів, які посипали піском, а згори спорудили дашок із лаврових гілок.

У сімейному житті Іраклій зазнав чимало нещастя. У день коронування він одружився з Фабією Євдокією, яка обдарувала його спочатку дочкою, а згодом сином — Іраклієм Константином. Виснажена нападами епілепсії, на яку страждала, вона померла за кілька місяців після пологів (612). Через рік Іраклій узяв шлюб із своєю небогою від сестри Мартиною. Це одруження викликало загальне обурення. Як церква, так і світська влада вважали це кровозмішанням, і не без слухності, бо з огляду на близьку кривність подружньої пари воно суперечило церковним канонам та державному законодавству. Мартина стала особою, яку ненавиділи в усьому Константинополі, але імператор був у полоні глибокого почуття до неї; вона ділила з ним його радість і горе, супроводжувала під час найважчих воєнних кампаній. З дев'яти її дітей четверо померли ще немовлятами, а два старші сини з'явилися на світ неповноцінними. Ці важкі для імператора удари долі всі вважали господньою карою за гріх, яким було його одруження з донькою своєї сестри. Неприязнь до Мартини посилилася, коли честолюбна жінка почала зазіхати на імператорський трон для власних синів на шкоду синові Євдокії. Зумовлені цим сімейні непорозуміння затьмарили останні роки імператора, які й без того були досить безрадісні, а по його смерті спричинили в державі велике замішання. Після важкої хвороби Іраклій помер 11 лютого 641 року.

Своїм заповітом імператор передавав владу двом старшим синам, бо, з одного боку, прагнув віддати корону нащадкам Мартини, а з іншого — все ж не хотів позбавити законних прав свого первородного сина. Крім значної різниці у віці — Константинові було вже 28, а синові Мартини заледве 15 — обидва природні брати, відповідно до чітко викладеної волі

батька, мали правити спільно й на засадах цілковитої рівності. У візантійській історії було б важко відшукати яскравіший приклад колективного врядування.⁶¹ Крім того, імператор так само жадав забезпечити для Мартини вплив на державні справи, і з тією метою звелів обом своїм наступникам ставитися до неї, як до “матері та імператриці”.⁶²

Однак від моменту, коли Мартина привселюдно оголосила заповіт покійного, це останнє розпорядження викликало сильний спротив; у гру вступила не тільки давня ненависть до імператриці, а й юридичні застереження. Спільне врядування обох синів Іраклія не викликало жодних заперечень, натомість мешканці Константинополя навіть чути не хотіли про співучасть у ньому Мартини, твердячи, що жінка ані не може репрезентувати держави, ні приймати чужоземних послів.⁶³ Отож Мартина була змушена відступити, але від свого не відмовилася. Між старшою і молодшою гілками династії постав розбрат, який з дня на день ставав гострішим. Утворилися два угруповання: одне підтримувало Константина, а друге — Мартину і Іракліона. Ці суперечки відбилися на всьому житті столиці, і саме тоді, коли ззовні нависла найбільша загроза, Константин III мав потужнішу, ніж супротивна сторона, підтримку, але був важко хворою людиною — ймовірно страждав на сухоти⁶⁴ — і помер 25 травня 641 року, по заледве тримісячному правлінні.

Отже, вся влада нероздільно дісталася неповнолітньому Іракліонові,⁶⁵ фактично ж правила Мартина. Найпомітніші з прибічників Константина пішли в заслання. Патріярх Пірр відновив свій колишній вплив, що означало повернення до монотелетизму, з яким Константин III мав намір порвати.⁶⁶ Так само і Кір, затятий монотелет, повернувся на патріярший престол в Александрії. Як і чимало його попередників, він не задовольнився керівництвом справами церкви, а й узяв на себе керівництво політикою Єгипту. Він навіть розпочав переговори з арабами від імени уряду, якому будь-який опір нападникам здавався надаремним, й уклав з ними мирну угоду. Переговори тяглися тривалий час, а договір, за яким фактично увесь Єгипет переходив до рук арабів, почав діяти лише після повалення Мартини і Іракліона, тобто на початку листопада 641 року.⁶⁷

Від самого початку над головами імператриці та її сина збиралися важкі хмари. Вищі суспільні верстви — пов'язана з сенатом аристократія, командування армії та ортодоксальне духовництво — перебували в опозиції до влади. Ненависть мешканців Константинополя надалі переслідувала Мартину й перенеслася так само на Пірра, патріярха-монотелета. Їх обох звинувачували в отруєнні Константина III та домагалися корони для його неповнолітнього сина. Вірменин Валентин Арагід (Аршакоуні), один з прибічників Константина III, підбурих анатолійські військові частини й, очоливши їх, з'явився у Халкедоні. Посту-

паючись перед натиском, Іракліон коронував на співімператора сина Константина III, однак ця поступка не врятувала його становища, наприкінці вересня 641 року його скинули з трону.⁶⁸ Позбавлення трону відбулося з волі сенату, oprіч того, Іракліонові відрізували носа, а Мартині — язика. Тоді у Візантії вперше було застосовано той східний звичай скалічення через відтинання носа; така ампутація означала усунення жертви від усіх громадських функцій. Матір і сина депортували на Родос, Пірр був змушений самоусунутись і покинути столицю, патріарший престол дістався Павлові, великому *економіс* храму святої Софії.

Після позбавлення Іракліона трону сенат єдиним правителем звів на трон одинадцятирічного сина Константина III. Сина, як і його батька, охрестили Іраклієм, та від моменту коронування змінив він ім'я на Константин, хоча піддані називали його Констансом, зменшувальним від імени Константин, як і Іракліон — зменшувальне від Іраклій. У подальші роки він отримав прізвисько “Погонатус” (бородань), бо відзначався довгою та надзвичайно густою бородою.⁶⁹

Сенат, засвідчивши свій вплив поваленням із трону Мартини і Іракліона, обумовив для себе право опіки над молодим імператором. Наставляючись на владу, новий монарх перед лицем усього сенату виголосив промову, де виразно наголосив, що Мартина і Іракліон були усунуті за “наказом сенату, натхненного Богом” тому, що “сенатори, спонукані своєю загальновідомою богобоязністю, не бажали допустити, щоб у римській державі запанувало беззаконня”. Ще він просив сенаторів, аби вони й надалі були йому “порадниками та спільно з ним піклувалися про добробут підданих”.⁷⁰ Ці слова, радше, продиктували йому члени сенату, однак вони дуже красномовно свідчать про те, яке значення набула на той час ця інституція і яких результатів могли сягати її домагання.

Сенат, відсунутий у тінь абсолютизмом Юстиніяна, за його наступників повертав собі колишню впливовість, а від початку VII ст. переживав період певного піднесення.⁷¹ За панування династії Іраклідів він виконував важливі функції Коронної Ради та Верховного Суду. Під час кожної зміни правителя роль сенату набувала особливої ваги, тож нічого дивного, що молодий Констанс був змушений, вступаючи на трон, шукати його підтримки та погоджуватися на опіку. Зрештою, довго та опіка не протривала: як і всі Іракліди, Констанс відзначався деспотичним та незалежним характером, і коли виріс та змужнів, то виказав більше схильності наказувати, ніж коритися.

Перша половина правління Констанса II позначилася подальшими успіхами арабів. Трактат, укладений на повеління Мартини між патріархом Александрії Кіром та арабами, передбачав деяку затримку з виво-

дом візантійських військ з Єгипту. Візантійські частини покинули Александрію 12 вересня 642 року і перебралися на Родос. Командувач арабів Амр вступив у Александрію 29 вересня. Посуваючись уздовж північноафриканського узбережжя, араби захопили Пентаполіс, а 643 року заволіли містом Тріполі в Сирії. Однак по смерті Омара (листопад 642) новий халіф Оман відкликав Амра. Це заохотило візантійців розпочати контрнаступ. Візантійський воєначальник Мануїл на чолі потужної ескадри вирушив до Єгипту, йому вдалося зненацька напасти на арабський гарнізон та здобути місто. Проте цей успіх виявився короткотривалим. Амр, якого з якнайбільшим поспіхом було повернено назад до Єгипту, переміг Мануїла під Нікією і влітку 646 року вдруге зайняв Александрію. Мануїл був змушений тікати в Константинополь, а коптське населення Александрії на чолі з патріархом-монофізиком Веніяміном піддалося нападникам і навіть підтвердило своє підданство формальним трактатом, знову засвідчивши, що навзаєм візантійського воліє арабське ярмо. Отож Єгипет остаточно перейшов під мусульманське правління. Візантійська імперія назавжди втратила провінцію, яка була не тільки найбагатшою, а й відігравала найважливішу роль у загальній економіці держави.⁷²

Тодішній арабський правитель Сирії Моавія з погляду обдарованості військовим талантом стояв вище за Амра. Ставши твердою стопою в Сирії та Месопотамії, араби скерувалися в бік Вірменії та Малої Азії. У 642-643 рр. розпочався новий наступ на Вірменію.⁷³ 647 року Моавія вторгся у Кападокію і захопив Цезарею. Звідти він перейшов до Фригії, і хоч йому не пощастило підкорити потужно укріплене місто Аморіон, він спустошив ту багату провінцію і повернувся до Дамаску з цінною здобиччю та чималою кількістю бранців.

Підкорення узбережжя Середземного моря поставило арабів перед необхідністю спорудити власний флот. Для народу, який доти населяв неозорі простори пустель, це виявилось доволі складною проблемою, а навіть такий великий завойовник, як Омар не уявляв собі її важливості. Створення морської могутності арабів — велика заслуга Моавії. Це був перший арабський державний муж, хто збагнув, що без флоту провадити війну з Візантією неможливо. Отож одразу після смерті Омара він заповзвся будувати кораблі. 649 рік — рік першого воєнного морського походу, здійсненого арабами. Під особистим командуванням Моавії арабський флот напав на Кіпр і штурмом здобув Константію, столицю острова. Дуже великим викупом візантійська влада спромоглася виторгувати перемир'я на три роки без будь-якої користі для себе, бо Моавія використав цей час на зміцнення свого флоту і, коли обумовлений термін сплив, відновив морські операції з новою силою. 645 року він сплюндрував

Родос; знаменитий родоський колос, який внаслідок землетрусу хоч звалився з доколя ще 225 р. н. е., та все ж уважався одним з семи чудес світу, був проданий на злам якомусь єврейському купцеві з Едесси. Для перевезення цієї маси металу на кораблі було потрібно аж 900 верблюдів. Далі до рук арабів був прибраний острів Кос, а Крит зазнав грабіжного нападу. Жодного сумніву, що від цієї миті метою Моавії було здобуття Константинополя, про це вельми красномовно свідчать етапи його походів: Кіпр, Родос, Кос. Візантія не могла бути стороннім спостерігачем цього цілеспрямованого наступу. Констанс 655 року вступив з арабами в битву біля узбережжя Лікії, і в ній сам командував флотом. Ця перша морська сутичка обох супротивників завершилася нищівною поразкою візантіїців. Сам імператор потрапив у смертельну небезпеку й уник загибелі завдяки самопожертві одного з воїнів.⁷⁴

Гегемонія Візантії на морі похитнулася. Проте повна перемога арабів не принесла їм негайної сподіваної вигоди з огляду на труднощі, які переживав халіфат. Уже в останні роки правління Отмана в арабській державі давали про себе знати потужні струси. Після вбивства цього правителя (17.06.656), вони ще поглибилися. Між Моавією, якого було обрано правителем Сирії, та зятем Магомета Алі, ортодоксальним халіфом, обраним у Медині, вибухнула запекла громадянська війна, яка закінчилася 661 року вбивством Алі. За такої ситуації Моавія був змушений до порозуміння з Візантією. 659 року він уклав мир і за умовами договору навіть зобов'язався платити імператорові данину.⁷⁵ У Вірменії так само визріла зміна політичної орієнтації: вірменська знать зав'язала стосунки з Візантією.

Розрядка, що настала на східних кордонах, дала змогу Констансові зосередити увагу на європейських володіннях імперії. 658 року він організував кампанію проти слов'ян, які населяли Балкани, напав на Склавінію, де "появилось багато бранців і змусив до покори багатьох слов'ян".⁷⁶ Скупі першоджерельні дані не дають змоги висувати, яким було суттєве значення цього походу. Та, здається, не виникає сумніву, що Констанс II частині слов'ян, насамперед тим, хто населяв Македонію, накинув візантійське панування. Від часів Маврикія це був перший великий контрнаступ, на який зважилася Візантія стосовно слов'ян. Слід згадати, що в результаті кампанії Констанса II значні маси слов'ян були переселені до Малої Азії. Відтоді з'являлися згадки про слов'ян на тому півострові та про слов'янських воїнів у візантійській армії. 665 року загін слов'ян — 5000 воїнів — перейшов на бік арабів, які поселили його в Сирії.⁷⁷

Після вдалого завершення походу на Балкани, Констанс II зміг зайнятися справами імперії на Заході. Ситуація там була надзвичайно

складна, головню через суперечки щодо монотелетизму. В Латинській Африці, яка від моменту підкорення Єгипту зазнала найбільших нашеств, релігійні чвари могли мати фатальні наслідки. Вороже ставлення до Візантії сирійських та єгипетських монофізитів полегшувало арабам підкорення східних провінцій, така ж доля могла чекати й на Латинську Африку, де помітно відчувалося вороже ставлення до влади з боку ортодоксально налаштованого населення. За тієї доби Північна Африка була висунута як аванпост у боротьбі з монотелетизмом. Там уже чимало років розгортав свою діяльність Максим Сповідник, найславніший теолог тієї доби, провідник ортодоксальної опозиції. Безперечно, що саме з його ініціативи в кількох північноафриканських містах на початку 646 року зібралися синоди, на яких одностайно засудили так підтримуваний візантійським урядом монотелетизм. Та опозиція незабаром набула дуже небезпечного розмаху. Григорій, екзарх Північної Африки, відмовився підкоритися імператорові й знайшов підтримку не лише серед населення, а й у сусідніх мавританських племен. Візантійський уряд уникнув наслідків того бунту завдяки арабам: після закріплення в Єгипті 647 року вони накиннулися на екзархат Північної Африки. Григорій загинув в одній із сутичок. Проте араби після розграбування Суфетули, його резиденції, та після отримання значного викупу, відійшли.

Такою ціною Картагена залишилась у володінні Візантії, події, які розігралися, гучною луною відбилися в Римі, що стало серйозною пересторогою. Імператор Констанс добре розумів, що слід домогтися якогось єднання ортодоксів з монотелетами. У пошуках виходу 648 року він видав свій славнозвісний *Typos. Ekthesis* було прибрано з притвору храму святої Софії, а його місце зайняв *Typos*. Як і попередній едикт Іраклія, так і теперішній новий закон намагався, але набагато виразніше, затушувати спірні питання суворою забороною будь-яких дискусій щодо моноергетизму і навіть щодо монотелетизму. Порушникам цієї заборони загрожували суворими покараннями. Отже, у тих спірних проблемах поверталися на позиції півторасотрічної давности, коли *Henotikon* імператора Зенона мав урегулювати справу про дві сутності Спасителя. *Typos*, як і свого часу *Henotikon*, не створив жодного підґрунтя для порозуміння, загалом не міг задовольнити ні прибічників ортодоксальної доктрини, ані монотелетів. Надто швидко всі переконалися, що відмінності в релігійних поглядах неможливо ліквідувати шляхом їхнього замовчування та через заборону говорити про них.

5 липня 649 року на Апостольський престол було обрано Мартина; новий папа не переймався тим, щоб його обрання ратифікував екзарх Равенни, натомість у жовтні того ж року він скликав собор у храмі

Спасителя в Латерані. На тому соборі брало участь 105 єпископів, переважно західних, однак він відбувався під цілковитим впливом грецької теології і брав за зразок форми, прийняті візантійськими єкуменічними соборами.⁷⁸ Латеранський собор осудив як *Ekthesis*, так і *Typos*, але з політичних міркувань усю відповідальність поклав не на візантійський уряд, а на патріархів Сергія та Павла, і піддав їх, а також і Пірра, анатемі. Папа звернувся до всіх єпископів та до всього християнського духівництва з енцикліками, а синодальні документи в грецькому перекладі разом із листом, повним виразів поваги і вірнопідданства, надіслав імператорові.

Отже, обставин, що супроводжували обрання Мартина, було для Констанса II достатньо як приводу для несподіваного й деспотичного вторгнення до Італії. Екзарх Равенни Олімпій отримав наказ поїхати до Риму, де йому належало ув'язнити папу (вибори якого імператор вважав нелегітимними), а всіх італійських єпископів змусити підписатися під *Typos*. Олімпій прибув до Риму перед завершенням засідань синоду і швидко збагнув, що його місія наразиться на вороже ставлення всього загалу мешканців міста. Тому замість її виконання він вирішив скористатися антивізантійськими настроями, щоб відірвати Італію від імперії та проголосити себе її правителем. Отож релігійна політика візантійського уряду в Італії, як і перед тим у Північній Африці, спричинилася до бунту найвищої місцевої влади проти столичного уряду. Узурпатор на чолі своєї армії висадився на Сицилії; візантійський уряд, як можна гадати, спостерігав ці події осторожно і не робив жодних кроків, щоб їм запобігти. Робилося це, мабуть, тому, що Візантія на той час була дуже заклопотана справами Сходу: то був період першого морського походу Моавії. Та й переворот в Італії зі смертю Олімпія 652 року згас сам собою.

Лише через рік імператор звів порахунки з папою. 15 червня 653 року новопризначений екзарх на чолі збройного супроводу з'явився в Римі, арештував важко хворого на той час папу й силоміць вивіз його з міста, охопленого великим занепокоєнням. Мартин перевезли до Константинополя і поставили перед судом сенату. Процес мав суто політичний характер. Папу звинувачували в державній зраді, йому закидали — може, й не безпідставно, що він підтримував Олімпія. Питання про релігійні розбіжності були цілковито відсунуті на другий план. Мартин спробував було звести слухання на тему *Typos*'у, але судді в дуже гострій формі закликали його до порядку. Важко хворого старця, засудженого спочатку до страти, за окремим наказом імператора піддали публічному зганьбленню, а потім заслали в Херсон, де в квітні 656 року він помер від злиднів та голоду.⁷⁹ Невдовзі після винесення виро-

ку Мартині в Італії був затриманий Максим і так само перепроведжений до Константинополя, де він, як і Мартин, постав перед судом. Мартина звинувачували у співробітництві з Олімпієм, а Максимові було закинуто, що він змовлявся із бунтівним екзархом Північної Африки Григорієм, та передусім те, що він не бажав визнати імператорський *Typos*. Суд над Мартином відбувався поспіхом, релігійних справ узагалі не торкалися, натомість під час процесу над Максимом уряд не відступав ні перед чим, щоб схилити цього духовного вождя грецької ортодоксії до зречення своїх поглядів. Однак усі спроби були марними, Максима не заламали ані одне за одним вигнання з міста, ані найгірше ставлення до нього. Останнім місцем його вигнання була фортеця Схемаріон у Лациції (неподалік від теперішнього міста Мурі),⁸⁰ де він помер 13 серпня 662 року не вісімдесятому році життя.

Догматичні суперечки призвели до опору духівництва проти підпорядкування церкви світській владі. Максим стояв за те, що імператор, як світська особа, не має жодного права вирішувати справи віри, які є винятковою прерогативою церкви.⁸¹ Така теорія не була новою — отці церкви вже виголошували її в ранньому візантійському періоді. Але доти ніхто з такою, як Максим, затятістю не боровся за впровадження її в життя. Саме він репрезентує у Візантії тип середньовічного отця церкви, якому містицизм псевдо-Діонісія завдячує правом громадянства в тій церкві, і хто прищепив нові середньовічні поняття. В особах Констанса II і Максима чоло в чоло зішлись два світи. Максим був подоланий всемогутністю імператорської влади, проте погляди, які він відстоював, пережили його і з новою силою прозвучали в релігійних суперечках наступних сторіч.

Через двадцять років правління Констанс II прийняв варту уваги рішення залишити Константинополь, і перенести свою резиденцію на Захід. Така позиція в жодному разі не означала відмови від східних володінь імперії, навпаки, допоки на Сході вирувала війна, імператор залишався, так би мовити, на передньому краї, і лише коли найгірша небезпека минула, виїхав із старої візантійської столиці. Його від'їзд на Захід — це доказ ваги, якої за тієї епохи у Візантії ще надавали володінням на Заході. Порівняння рішення Констанса II з планами імператора Маврикія дає змогу стверджувати, що на той час у Візантії існувала неперервність політичної орієнтації, що там не було ніякої тенденції замкнутися у східних кордонах держави, жертвуючи західними провінціями, як це було в наступному сторіччі.

Безперечно, існували й інші причини, що схилили Констанса II до здійснення свого задуму; першоджерела навіть вважали їх за єдиний привід для його від'їзду. Його релігійна політика, жорстокість до Мар-

тина і Максима відвернули від нього всіх ортодоксальних візантійців. Міру переповнив його вчинок із рідним братом Теодозієм: 660 року він, всупереч волі Теодозія наказав висвятити його на священика, а дещо згодом стратити за звинуваченням у державній зраді. Безсумнівно, йшлося про дещо інше: брат імператора, мабуть, претендував на співучасть у правлінні. Як свідчить історія синів Іраклія і також синів самого Констанса, таке не суперечило панівним на ті часи поняттям. Проте ділити влади Констанс не бажав ні з ким. До гострого конфлікту між братами, тут жодного сумніву, дійшло тоді, коли Констанс, нехтуючи правами Теодозія, надав сану співімператора своїм синам: на Різдво 654 року старшому Константинові (IV), а 659 року двом молодшим — Іраклієві і Тиберієві. Кривавий епілог тієї чвари викликав обурення мешканців Константинополя. Імператор перетворився на предмет загальної ненависти, його називали новим Каїном.⁸² Мабуть, та неприязнь, яку Констанс II відчував навколо себе в столиці, заважила в його рішенні покинути її. Однак за тих обставин виїзд означав полишення старої резиденції.

Усе свідчить про те, що в наміри Констанса входило відвідати найважливіші центри у європейських володіннях імперії. Перш за все він затримався у Тессалоніках, довше розважався в Атонах, і лише 663 року опинився в Теренті. Звідти він розпочав наступ на лангобардів. Спочатку кампанія перебігала добре, кілька міст здалися йому без опору, і незабаром він розпочав облогу Беневенто. Але навіть непомірних податків, що лягли на плечі населення Італії, не вистачало на покриття коштів тривалої кампанії. З огляду на брак чисельності війська та фінансових засобів Констанс був змушений зняти облогу Беневенто й відступити до Неаполя. Попри успіхи на самому початку, спроба прогнати лангобардів з Італії не вдалася.⁸³

Із Неаполя Констанс подався до Риму. Папа Віталіян і римське духовництво вийшло за шість миль за міські мури, щоб його привітати, хоч саме на ньому лежала відповідальність за смерть папи Мартина. З великими урочистостями імператора ввели до міста, яке було хіба що тінню колишньої пишноти. Від часів занепаду Західної Римської імперії це був перший такий візит до колишньої столиці. Суттю, це був тільки візит, він тривав заледве дванадцять днів і проминув у святкуваннях та богослужіннях. 17 липня 663 року Констанс попрощався з “вічним містом” і через Неаполь відплив на Сицилію, щоб укріпити її проти нападів арабів. Своєю резиденцією він обрав Сиракузи і навіть подумував перевезти на Сицилію свою сім’ю — дружину та синів. Однак цей задум наштовхнувся на опір мешканців Константинополя, які вороже ставилися до планів перенести столицю на Захід.⁸⁴

Вибір нової резиденції виявився вдалим, Сицилія, значення якої розумів ще узурпатор Олімпій, займала головну позицію між італійською територією, якій загрожували лангобарди, та Північною Африкою, відкритою для арабських наїздів. До нас дійшло небагато відомостей про діяльність Констанса в Сиракузах, проте цілком упевнено можна стверджувати, що утримання імператорського двору та армії лягло велетенським тягарем на західні провінції, і що деспотизм імператора й тут викликав загальне вороже ставлення до нього. Можливо, саме цим пояснюється катастрофа, якою закінчилося його перебування в Сиракузах. У найближчому оточенні проти нього виникла змова, 15 вересня 668 року один з камергерів убив його в купелі. У змові взяли участь кілька представників відомих візантійських та вірменських сімей. Вірменином був також і Місіос, якого після вбивства Констанса армія проголосила імператором. Переворот було придушено на початку 669 року екзархом Равенни.⁸⁵ Узурпатора і разом з ним багатьох зпоміж змовників стратили, останки імператора перевезли до Константинополя і поховали в храмі святих Апостолів.

3. Врятування Константинополя та заснування нового ладу.

Константин IV і Юстиніян II

Л і т е р а т у р а: М. Canard, *Les expédition des Arabes contre Constantinople* у: *Journal Asiatique* 108 (1926) 61-121 (див. також вказану перед попереднім розділом літературу, що стосується історії арабського напестя). — Zlatarski, *Istoriya I*, 1. — Mutafčiev — Runciman, *Bulgarian Empire*. — Ch. Diehl, *L'empereur au nez coupé*, *Choses et gens de Byzance* (1926) 174-211. — Ostrogorsky, *Das byzantinische Kaiserreich in seiner inneren Struktur*, *Historia Mundi* VI (1958) 445-473.

Після смерті Констанса II на трон вступив його молодший син Константин IV (668-685); правління якого було одним із найвизначніших в історії Візантії, бо привело до вирішального повороту в боротьбі візантійців з арабами.

Коли Констанс перебував на Заході, Моавія, який спромігся приборкати опозицію в халіфаті, відновив воєнні кроки проти імперії. 663 року араби знову з'явилися в Малій Азії і відтоді їхні наїзди рік у рік повторювалися протягом п'ятнадцяти років.⁸⁶ Нещасний край був спустошений, а люд гнали в неволю; траплялося, що араби доходили аж до Халкедону та неодноразово зупинялися на зимівлю на землях імперії. Однак вирішальна битва за Константинополь, і, отже, за існування візантійської держави, могла розігратися тільки на морі. Моавія, ставши халіфом, повернувся до того самого плану кампанії, який розробив тоді, коли ще був правителем Сирії і мав намір реалізувати його від того моменту, на якому був змушений перервати десять років тому. До вже захоплених

арабами островів — а саме до Кіпру, Родосу, Косу — було долучено взятий приступом Хіос. Один з полководців Моавії 670 року підкорив півострів Кизікос, зовсім неподалік Константинополя, тобто здобув оперативний плацдарм під столицею. Перед самим генеральним наступом флот халіфа 672 року захопив Смирну та узбережжя Лікії і Сицилії.

Масштабні воєнні дії розпочалися навесні 674 року: під стіни Константинополя підійшла потужна арабська ескадра. Сутички тривали упродовж усього літа, а восени арабські кораблі відійшли на Кизікос, щоб з настанням весни знову розпочати облогу. Також і цього разу вона тривала літні місяці; такий маневр повторювався рік у рік аж до 678 року.

Однак всі зусилля арабів здобути найпотужнішу на ті часи твердиню закінчилися нічим. Вони мусили від того наміру відмовитися й з важкими втратами відступили з-під мурів Константинополя.⁸⁷ У ході власне тієї облоги візантійці, як здається, уперше застосували той славетний “грецький вогонь”, який з часом надав їм такі неоціненні послуги. Той вогонь, який винайшов Каллінік, грек, що емігрував із Сирії до Візантії, був рідиною вибуховою речовиною, хімічний склад якої був державною таємницею. Цю рідину викидали у бомбах з великої віддалі за допомогою спеціальних пристроїв “сифонів”, на ворожі кораблі, при ударі вона спричиняла раптову пожежу.⁸⁸ На зворотному шляху арабський флот потрапив у потужний шторм і зазнав значних втрат. Військо арабів зазнало поразки в Анатолії. Старий воєначальник Моавія був змушений укласти мир із Візантією на 30 років. За статтями цього трактату він зобов’язався щороку сплачувати імператорові данину 3000 куснів золота, а крім того, щороку надсилати 50 бранців та 50 коней.⁸⁹

Чутка про цілковиту невдачу арабського наступу, так широко замисленого, гучною луною прокотилася не лише по всій імперії, а й далеко за її межами. Як каган аварів, так і вожді слов’янських племен, що оселилися на Балканському півострові, вислали до візантійського монарха посольство з визнанням його зверхности над собою та з проханням про мир і дружбу. “І мир великий воцарився як на Сході, так і на Заході”, — закінчує свою розповідь Теофан.⁹⁰

Історичне значення поразки арабів під Константинополем величезне. Доти вони просувалися уперед, немов лавина, яка все підминає на своєму шляху і майже не натрапляє на опір. І вперше цей тріумфальний похід був зупинений. Тим самим перемога Константина IV 678 року стала поворотним пунктом в історії запеклих змагань, які християнська Європа точила з ісламом, і її можна поставити на один щабель з пізнішими перемогами Лева III 718 року, і тим, яке 732 року здобув Карл Молот на протилежному кінці тогочасного світу — під Пуатьє. Із трьох згаданих перемог, які врятували Європу від мусульманського нашествия, перемога,

здобута Константином, стоїть на першому місці не лише хронологічно, а й найважливіша за своїми наслідками. Не підлягає сумніву, що жодний напад арабів на християнський світ не був таким потужним і наполегливим, як той удар по Константинополю. Візантійська столиця на ті часи була останнім заборолом, що стримало арабське вторгнення; завдяки їй вціліла не лише імперія, а й уся європейська культура.

Як на те, Візантія опинилася перед новими труднощами. На Балканський півострів вторгнулися тюркські племена болгар. Болгарське, а точніше — оногуро-болгарське, царство, яке за Іраклія підтримувало з Візантією приятні стосунки, в середині VII ст. розпалося під ударами хозар, котрі посувалися на захід.⁹¹ Частина болгар визнала верховенство хозар, однак інша, і то досить значна, під проводом Аспаруха (у давніх болгарських джерелах — Ісперих) покинула свої колишні оселі та, пересуваючись на захід, близько 670 року з’явилася в дельті Дунаю. Константин IV добре усвідомлював небезпеку, що несла з собою поява войовничих племен на північних окраїнах імперії. Тому після укладення миру з арабами без зволікань почав готуватися до походу проти болгар. Воєнні дії розпочалися 680 року.⁹² Велика ескадра візантійського флоту під особистим проводом імператора перетнула Чорне море і висадилася на узбережжі на північ від гирла Дунаю, а в той самий час візантійська кіннота, переведена з Малої Азії у Тракію, форсувала ріку. Болотиста місцевість надзвичайно утруднювала операції візантійського війська і водночас давала змогу супротивній стороні уникати вирішального бою. Імператорська армія виснажувалася і танула в незначних сутичках, до того ж, коли сам імператор відчув себе недужим і був змушений покинути арену воєнних дій, віддали наказ про загальний відхід. До всіх невдач під час переправи через Дунай ворог напав на візантійців і завдав їм важких втрат; переслідуючи противника, болгар перетнули ріку і вступили в околиці Варни.⁹³ Так уся та кампанія не тільки не ліквідувала болгарської загрози, а навпаки — навіть полегшила болгарам проникнення через кордони імперії.

Захоплена болгарами територія на той час була значно слов’янізована: тут жили сіверяни, крім них, селилися сім інших слов’янських племен. Тих останніх болгар підкорили, змусивши платити данину⁹⁴ та брати участь у походах проти Візантії.⁹⁵ Ось так на теренах колишньої Мезії постала слов’янсько-болгарська держава між Дунаєм та пасмами гір на Балканах. Поява в північно-східній частині цього півострова болгар прискорила процес творення невеличких державок і спричинилася до закладення першої держави південних слов’ян. Початково слов’яни і болгар становили дві окремі групи населення, про що докладно знали візантійські літописці. Та з плином часу болгарський елемент був цілковито поглинутий слов’янським — набагато чисельнішим.

Поступаючись перед неминучістю, візантійський імператор визнав нову державу і навіть “до ганьби римського імени”⁹⁶ у мирній угоді зобов’язався сплачувати болгарам щорічну данину. Так на території імперії вперше утворилася незалежна держава, визнана візантійським урядом. Цей факт вельми важливий, навіть якщо зважити на те, що втрати візантійської держави були не такі вже й великі, бо захоплену болгарями територію вже доти цілковито опанували слов’яни.

Зважаючи на ситуацію, що виникла на Сході, візантійський уряд був змушений змінити політику щодо релігійних справ. Підтримка монотелетизму почала втрачати доцільність, позаяк годі було сподіватися на повернення східних провінцій, захоплених арабами. Отже, та доктрина не виправдала покладених на неї сподівань і не тільки не привела до бажаного єднання з населенням східних провінцій, а й спричинила значні чвари в самій Візантії і на Заході, і тому Константин IV за домовленістю з папою скликав у Константинополі собор, щоб покласти край монотелетизмові. Це був VI Єкуменічний собор і його робота тривала від 7 листопада 680 року до 16 вересня 681 року, а протягом надзвичайно численних, аж вісімнадцяти, засідань було продискутовано догмат про дві енергії та дві сутності Христа. Монотелетизм піддали осудові, а головні провідники прибічників монотелетизму як колишні речники тієї доктрини патріархи Сергій, Пірр і Кір, так і папа Гонорій, були піддані осудові. Імператор жваво цікавився роботою собору і взяв участь в одинадцяти перших, найважливіших засіданнях, а на останньому навіть головував і керував. Коли він перед урочистим закриттям поклав свій підпис під рішеннями собору, присутні вітали його оплесками, вигукуючи, що він захисник церкви і навіть егзегет засад віри. “Многая літа імператорові! Хай живе імператор! Це ти прояснив сутність натури Спасителя! Боже, храни просвітника світу! Константинові, новому Маркіянові, новому Юстиніанові, слава у віках! Це ти завдав ганьби еретикам!”⁹⁷.

Невдовзі після завершення собору в імператорській сім’ї стався гучний конфлікт, який одразу нагадав криваву чвару між Констансом II та його братом Теодозієм. Справжній нащадок свого батька, Константин IV прагнув до неподільного зосередження повноти влади у власних руках. На заваді йому стояли два молодші брати — Іраклій і Тиберій, короновані на співімператорів ще за життя Констанса II. Константин IV вирішив позбавити обох молодших принців належних їм прав; цей намір наразився на гострий опір сенату, і передусім армії, серед якої традиція⁹⁸ колективної імператорської влади пустила глибоке коріння і навіть набула якогось містичного відтінку. Корпус тему Анатолії висловив свою незгоду такими словами: “Як віримо у Святу Трійцю, так само

повинні мати над собою трьох коронованих [правителів]”.⁹⁹ Константин IV опозиція не похитнула, спочатку він позбавив братів імператорського титулу,¹⁰⁰ а наприкінці 681 року присудив обом відрізати носи.¹⁰¹ Представники Анатолійського тему було спробували перешкодити виконанню вироку, та поплавилися життям. Переворот, здійснений Константином IV, мав дуже значний вплив на пізніше становлення суспільного права. Після кривавих, повторюваних у кількох поколіннях змагань між старшими та молодшими перемогу здобула засада самодержавства, а водночас проклала собі шлях і засада спадковости трону, з виразним наголошенням на праві первородства.¹⁰² Хоч інституція співімператорів і надалі зберігає значну вагу, але тільки як спосіб забезпечити престолонаступника. Співімператори ніякої участі в правлінні вже не беруть, основний імператор повнолітній і спроможний до виконання владних обов’язків. Влада цілковито перебуває у його руках і стає абсолютною.

Константин IV помер у вересні 685 року у віці заледве 33 роки по сімнадцяти роках правління, яке дуже позначилося на внутрішній та зовнішній політиці держави та справило потужний вплив на її історію, як і на історію церкви. Наступником передчасно померлого імператора був його син Юстиніян II (685-695; 705-711). Як і батько, він вступив на трон на сімнадцятому році життя. Йому бракувало стриманости у висновках і розважливости, які відзначають справжнього державного діяча. Різкий та імпульсивний від природи, він за характером радше нагадував свого діда. Жадоба влади, притаманна всім членам Іраклійської династії, у нього знайшла свій вихід у деспотизмі, який не визнавав ніякого стриму, не зважав на жодні обставини. Славне ім’я, яким його нарекли, було не більше, ніж символ, а саме тому чаїло в собі чимало небезпек. Схиляючись перед Юстиніаном Великим та глибоко переконаний у божественному характері своєї влади, той молодий і такий неврівноважений монарх часто піддавався нестримній амбіції та надмірному прагненню слави. Перебуваючи під впливом сліпого деспотизму і майже хворобливої дратівливости, він дозволив собі вчинки, які вкрили його ганьбою в очах сучасників і нащадків, і які заступили перед істориками об’єктивне значення його правління: Іраклід плоть від плоті, Юстиніян II попри все був надзвичайно обдарованим правителем, який вельми докладно орієнтувався у потребах держави.

Завдяки вирішальній перемозі Константина IV імперія перебувала в дуже вигідному становищі на Сході, натомість халіфат від моменту смерти Моавії борсався у внутрішніх негараздах. Абд-аль-Малік, який став правити того ж року, що й Юстиніян II, зробив було спробу зміцнити свої позиції за допомогою нової мирної угоди з Візантією, за якою

імперія отримувала вагомі вигоди: данина, яку араби зобов'язалися сплачувати Константину IV, була не лише підвищена, але й окремою статтею передбачалося, що кошти, стягнуті з Сирії, Вірменії та Іберії, будуть ділитися між обома партнерами.¹⁰³ Відтоді протягом багатьох сторіч Кіпр був чимось на зразок кондомініуму обох держав, візантійської та мусульманської.¹⁰⁴

Урегулювання стосунків на Сході дало змогу Юстиніанові спрямувати увагу на Балкани. Вже в 687-688 рр. він наказав передислокувати до Тракії підрозділи кінноти, що стояли в Малій Азії, щоб, як повідомляє Теофан, “змусити болгар та слов'ян до поступливості”¹⁰⁵. Імператор сам очолив те військо й 688-689 рр. розпочав велику кампанію проти слов'ян. Після сутичок з болгарами рушив на Тессалоніки і “підкорив собі велику многість слов'ян”¹⁰⁶. Перебіг тієї кампанії докладно віддзеркалює стосунки, що панували на ті часи на Балканах: щоб візантійське військо могло дістатися до Тессалонік, спеціальні передові загони мали розчищати йому шлях через терени, заселені слов'янами. Прорив аж до Тессалонік вважався неабияким воєнним успіхом. Маючи на думці гідно відзначити свою перемогу, імператор влаштував тріумфальний вступ до міста, після цього щедро обдарував церкву св. Дмитрія, покровителя Тессалонік.¹⁰⁷ Підкорених слов'ян переселив до Малої Азії та оселив у Опському темі як стратіотів,¹⁰⁸ продовживши розпочату за Констанса II акцію заселення Малої Азії слов'янським елементом. Однак він провадив цю акцію у значно ширшому, ніж його попередник, обсязі, адже переселені в Опсікіон слов'янські племена мали посилати до війська аж 30 000 воїнів.¹⁰⁹ Такий значний доплив людських ресурсів не тільки зміцнив армійські лави, а й, безперечно, спричинився до господарського відродження краю, розореного ворожими наскоками.

Переселення слов'ян було найважливішим кроком у колонізаційній діяльності Юстиніана II, проте самими слов'янами вона не обмежилася — нею були охоплені мардаї, християнський народ, що жив із грабіжництва й населяв гори Амапусу. Колись вони надали візантійцям цінні послуги, воюючи на їхньому боці проти арабів, проте з плином часу переходили на службу до тих останніх. Юстиніан переселяв їх на Пелопоннес, на острів Кефалінію, у порт Нікополь в Епірі і, передусім, до міста Атталія у Памфілії на південному узбережжі Малої Азії,¹¹⁰ перетворюючи їх на мореплавців. Так само він наказав перевезти мешканців Кіпру в околиці Кизікос, значно спустошені під час облоги Константинополя, де гостро давав про себе знати брак досвідчених мореплавців.

Переселення кипріотів завдало відчутного удару інтересам халіфату, цього разу вже Юстиніан, усвідомлюючи власну перевагу, байдуже

сприймав усі протести з боку повелителя правовірних, через що в 691-692 рр. дійшло до збройного конфлікту. Під час воєнних дій слов'янські підрозділи перейшли на бік ворога, що потягло за собою цілковиту поразку візантійців під Себастополісом у Вірменії (сьогодні Сула-Сарай).¹¹¹ Візантійська частина Вірменії знову опинилася під пануванням халіфа. Араби, наслідуючи приклад Юстиніана, оселили в Сирії слов'ян, які дезертирували з візантійського війська, щоб забезпечити собі резерв рекрутів на наступні війни з імперією. Мабуть, не слід брати на віру слова Теофана, який стверджував, що Юстиніан II в нападі гніву наказав винищити всіх слов'ян у Битинії,¹¹² так само як не слід сприймати його серйозно, коли він повідомляє, що внаслідок переселення мардаїв східні кордони держави були позбавлені захисників, чи що переселення кипріотів до Малої Азії було хибним задумом, і що багато з них загинули під час морської подорожі.¹¹³ Мабуть, кипріоти повернулися на свій острів,¹¹⁴ натомість ще в X ст. ми подибуємо слов'ян у темі Опсікіон, а мардаїв у темі Кібирайотон. Їхній начальник, т. зв. *katepano ton Mardaiton* (κατεπάνω τῶν Μαρδαϊτῶν), заслужив на велику повагу з боку стратега згаданого тему. Нам так само відомо, що контингент воїнів, яких посиляли мардаї, що населяли тем Еллади, сягав 4087 осіб, а в разі потреби навіть 5087.¹¹⁵ Колонізаційна діяльність Юстиніана II, як виявилось, була все ж доцільною, і хай якою важкою для переселенців, відповідала доконечним потребам держави. Своїм відродженням вона завдячує Іраклієві, який оселив у темах воїнів-селян. Його наступники на троні продовжили справу з не меншим успіхом, спроваджуючи осадників іззовні та оселяючи їх у спустошених околицях як селян або як воїнів-селян.

Запровадження і розбудова системи темів — це один з найважливіших елементів розвитку, якого зазнала візантійська держава за раннього Середньовіччя. І хоч візантійські історики не залишили нам жодних детальних згадок про саму сутність тієї системи, та все ж, починаючи від кінця VII ст., дедалі частіше згадують про її існування. Це служить доказом, що вона чимраз більше поширювалася і перетворювалася на підвалини державної адміністрації.¹¹⁶

Документ Юстиніана II від 17 лютого 687 року поряд з ексархатами Равенни та Картагени згадує п'ять темів: Тракію, Опсікіон, Анатолікон, Арменіякон та приморський тем Карабісіянон.¹¹⁷ Темі Малої Азії утворив Іраклій, а фракійський тем за Константина IV був утворений як оборонний пункт проти болгар.¹¹⁸ За Юстиніана II у Греції був заснований центральний тем Еллади.¹¹⁹ Схоже на те, що Юстиніан II у районі Стримону запровадив початки військово-адміністративної організації, позаяк кількаразово оселяв там слов'янських стратіотів.¹²⁰ Переважна

частина Балканського півострова перебувала в руках болгар та окремих слов'янських племен, і тому виводилася з-під влади візантійського уряду. Розміри колишньої префектури Ілірик обмежувалися практично Тессалоніками з прилеглими околицями. Ця префектура не була офіційно ліквідована, але з плином часу так скоротилася у розмірі, що її префект фактично став лише префектом міста Тессалоніки.¹²¹

Система темів, яка дедалі потужніше розвивалася у Малій Азії, також почала пускати корені в деяких місцевостях Балканського півострова і стала найважливішим чинником відбудови держави. Протягом тривалого часу візантійський уряд докладав максимум зусиль, щоб на теренах держави селити якомога більшу кількість слов'ян як селян і стратіотів. Ця діяльність спричинилася до економічного розвитку краю та зміцнила його оборонну потужність. Внутрішнє відродження візантійської держави, яке можна спостерігати від VII ст., передусім полягало у відновленні потужної селянської верстви та створенні нової армії, що складалася із стратіотів, а це також означало сприяння дрібним землевласникам, оскільки стратіоти були одночасно і селянами. По смерті стратіота його господарство, як правило, переходило до найстаршого сина разом із обов'язком військової служби.¹²² Решта нащадків примножували лави вільного селянства, для кого не бракувало землі на великих просторах, що лежали перелогом. Воїнів, зрештою, могли рекрутувати також і з-поміж селян. Вільні селяни і стратіоти належали до однієї й тієї ж суспільної верстви, і вона стала наріжним каменем усієї державної структури.

Велика земельна власність, яка в ранньовізантійському періоді висувалася на перший план, за часів кризи, тобто на зламі VI і VII ст., значно скоротилася, а під час ворожих навал зазнавала великих збитків. Нелегко навіть уявити, щоб великі латифундії змогли пережити набіги аварів і слов'ян, з одного, та персів — з іншого боку. У переважній більшості вони, мабуть, були винищені, а на їхньому місці з'явилися дрібні власники — вільні селяни, які займали покинуті і спустошені землі, та стратіоти, з яких складалася нова армія, тобто корпуси темів.

Таке переродження візантійського села змінило уклад суспільних стосунків в імперії та спрямувало розвиток села в іншу колю. Натомість у житті міст не відбулося жодних значних змін.¹²³ У Візантії, на відміну від Заходу, міста ніколи не занепадали, однак це не стосується зокрема Балкан, де на розлогих теренах, відірваних від Візантії, міське життя на тривалий час завмерло. Проте в Малій Азії, яка залишилася під Візантійською державою, міста існували, і ніщо не свідчить про те, щоб їхня кількість зменшувалася. Хай які скупі наші відомості

про візантійські міста за доби раннього Середньовіччя, та з усією певністю можна стверджувати, що багато з них зберегли своє значення як центри торгівлі і ремісництва. Ця обставина пояснює нам, чому у Візантії вижила грошова економіка. Міста були чинником, що забезпечував неперервність розвитку візантійської держави, вони були не тільки прихистком колишніх традицій, а й античної культури як у матеріальному, так і в духовному сенсі.

Про те, які стосунки склалися у візантійському селі та про буденне життя візантійського селянина в ранньому Середньовіччі найкраще нам розповідає славетний Аграрний кодекс (*Nomos georgikos* — νόμος γεωργικός).¹²⁴ Може видатися, що він віддзеркалює передусім стосунки в нових поселеннях, які виникли після заселення покинутих земель. Вивчаючи цей документ, складається враження, що сільські поселення розташовані в лісистих місцевостях, бо увесь час йдеться про корчування та обробіток парів.¹²⁵ Селяни, про яких йдеться у Кодексі, — це дрібні власники, котрим надано особисту свободу, й вони залежні тільки від держави, як платники податків. Звідси не слід робити висновків, що верства залежного населення на той час повністю зникла, проте не підлягає сумніву, що вільне сільське населення становить значну масу, і як селянин (*georgos* — γεωργός) на той час розуміли всіх незалежних дрібних землевласників. Кодекс окреслює їх як *kyrioi* — κύριοι), тобто люди, яким надано право вільно порядкувати на своїй землі та розпоряджатися власним майном. Однак всі вони володіють не лише землею та худобою, а й невідільниками, які все ще відіграють вельми значну роль у сільському господарстві. У Кодексі наголошується на приватній власності. Однак мешканці села утворюють своєрідну громаду (*koinotes* — κοινότης),¹²⁶ тісно згуртовану та пов'язану всередині. Орні поля, виноградники, сади і городи, а деколи й ліс становили повну власність окремих осіб або сімей. Але ця власність походить з поділу терену, що початково належав усій громаді, і в разі потреби міг відбутися новий розподіл. Проте деякі земельні ділянки й надалі залишилися не розділеними: пасовиськами користуються всі мешканці села, а сільську череду доглядають пастухи, спільно оплачувані всією громадою.

Влада розглядала громаду як адміністративно-податкову одиницю, члени якої спільно відповідають за регулярне сплачування податків та змушені відшкодовувати заборгованості земляків-неплатників. Це був різновид пізньоримської *epibole* (ἐπιβολή). Відмінність полягала лише в тому, що епібола передбачувала примусове включення перелогових земель у господарства, які добре функціонували, одночасно обкладаючи їх податком, а візантійська система перекладала на сусідів лише податок за землі, покинуті власником разом із правом, але без примусу,

їхнього використання. Такий вид спільної відповідальності, відтак відомий як *allelenguon* — *ἀλληλέγγυον*), вперше трапляється в Аграрному кодексі.¹²⁷ Тепер наголошується на стягування податків, а не на наділюванні землею; навпаки, можливість користуватися землею впливає з факту сплати за неї податку. Власник — це той, хто сплачує. Така, суто візантійська, засада тут перетворюється на правову норму.

Виглядає на те, що в VII ст. візантійська фіскальна система зазнала істотних змін. Від часів Діоклетіяна і до перших років правління Юстиніяна II обов'язковим було т. зв. *capitatio-iugatio*, поєднання поголівного податку з поземельним. Ця система, на яку натрапляємо ще в перші роки правління Юстиніяна II, була змінена.¹²⁸ За новими правилами, поголівний податок, відокремлений від земельного, став обов'язковим для всіх платників без різниці, де хто мешкає. Так він перестав бути обов'язком, який накладався тільки на селян. Втратило сенс колишнє закріплення селянина до землі, яку він обробляв, чого влада так ретельно колись дотримувалася.¹²⁹

Водночас завдяки даруванням від віруючих, починаючи від імператора і аж до найскромнішого з селян, неперервно зростає земельна власність церков і монастирів. Так само зростає чисельність ченців, розвиток не оминув і життя тих, хто прийняв постриг, і це є доказом посилення значення церкви. Свідчення патріарха Йоанна Антіохійського, — хоч із значно пізніших часів, бо походить з кінця XI ст. і, звичайно, перебільшене, — все ж дає змогу зробити висновок, яку на ті часи роль відігравало чернецтво. Отож цей непересічний представник східного кліру, рішучий захисник монастирської маєстности, вважав, що за роки, які передували іконоборчим чварам, населення імперії поділялося на дві рівні між собою за чисельністю категорії: на ченців та людей світських.¹³⁰ У міру того, як зростала чисельність монастирів і ченців, примножувалися і монастирські володіння.¹³¹

Юстиніян II був глибоко релігійним правителем. На його монетах поряд з іменем карбували слова *servus Christi*, тобто “слуга Христовий”, крім того, він був першим візантійським імператором, хто на аверсі монет звелів карбувати хризму,¹³² себто хрест із першими літерами імени Христа. За його правління 691-692 рр. був скликаний собор, канони якого мали підтвердити ухвали двох попередніх соборів: п'ятого від 553 року і шостого від 680-681 рр. Цей собор, відомий як *Quinisextum* (п'ятишостий), і часом позначуваний як собор у Трулло, бо його робота проходила у залі імператорського палацу, увінчаного банею (*trullos*).

Результатом його роботи були 102 канони, що стосувалися церковного укладу, літургії, та зокрема мали на меті піднесення християнсь-

кої етики та поширення її серед кліру та світського населення. Собор засудив деяку практику та звичаї як начебто поганські чи навіть аморальні; це нам дає змогу ознайомитися з повсякденним життям тієї доби. Так все ще відзначали давні поганські свята, серед інших брумалію, під час якої вулицями бігали переодягнуті чоловіки і жінки в масках; під час збору винограду співали гімни на честь Діонісія, а при появі молодого Місяця перед будинками клали багаття, через які перестрибувала молодь. Ті звичаї, як і багато інших, походили з поганських часів і тепер були заборонені. Слухачам Константинопольського університету було заборонено влаштовувати театральні вистави.¹³³ З історичного погляду, зрештою, найважливішими є ті ухвали собору *Quinisextum*, де виказала себе відмінність між східною і західною церквами, зокрема, наприклад, дозвіл священикам одружуватися, підтвердження, що субота не пісний день, хоч римська церква визнавала її за такий. Заледве десять років минуло від часу унії, укладеної між обома церквами на VI Вселенському соборі, а розбіжності між Римом і Візантією знову дали про себе знати. Цього разу вже не йшлося про суперечки на релігійному ґрунті: соборні канони віддзеркалюють, як розходилися шляхи обох центрів християнського світу.

Тож нічого дивного немає у тому, що папа відкинув ухвали Трулланського собору. Юстиніян II гадав, що блискавично покладе край тій чварі так само, як це вчинив його дід. Тому вислав до Риму спеціального посланника з наказом ув'язнити папу, привезти до Константинополя і поставити перед імператорським трибуналом. Однак від часів папи Мартина ситуація зазнала великих змін: на території Італії авторитет імператорської влади вельми підупав, натомість дуже зміцнилися позиції папи. Імператорський повноважений під час виконання отриманих наказів наразився на енергійний спротив римського гарнізону, а передусім гарнізону Равенни, і тільки поблажливості та немстивості папи він завдячує тим, що залишився живим. Це був своєрідний вид відплати за приниження, якого сорок років тому папський престол зазнав від імператора. Юстиніян II уже не зміг помститися за завдану йому зневагу, бо невдовзі після цього був скинутий із трону.

Політика династії Іраклідів надавала великої ваги дрібній власності на землю: незалежний селянин і стратіот, хто обробляв свій наділ, були тією суспільною верствою, на яку опиралася вся державна структура. Така концепція не могла знайти схвалення візантійської аристократії. Владні органи Юстиніяна II мали виразно аристократичний характер, а деспотизм і безжалісність молодого монарха, який не зупинявся перед застосуванням найжорстокіших методів, до решти переповнили чашу терпіння опозиції. З доволі поінформованих східних джерел відомо, що

правління Юстиніяна II загрожувало аристократії повним знищенням. Водночас і серед широких народних мас деякі з його кроків не мали загального схвалення. Безсумнівно, що проваджені з широким розмахом переселення відповідали інтересам держави, проте окремим групам населення гостро давалися взнаки. Цілі племена і громади мали покидати рідні краї та переселятися на чужі, спустошені окраїни. До того ж населення імперії гнітили надмірні податки, тим паче, що Юстиніян II, як і його великий тезко, був охоплений пристрастю до будівництва.¹³⁴ Безжалюність, з якою були стягувані податки, стала приводом до загального невдоволення, яке розрядилося на двох високих сановниках скарбниці: на сакелларії Стефані та логотетові Теодотові, звинувачених в абсолютній безсоромності та в неймовірній жорстокості. Наприкінці 695 року в столиці спалахнуло повстання проти Юстиніяна; прибічники “блакитних” настановили на імператора Леонтія, стратега новоствореного тему Еллади.¹³⁵ Два найближчі сановники Юстиніяна II сакелларій Стефан і логотет Теодот стали жертвами розлюченого натовпу, а самого його позбавили трону, відрізали йому носа й заслали до Херсону, тобто туди, де кілька десятиріч тому помер у вигнанні папа Мартин.

4. Падіння династії Іраклідів

Після державного перевороту 695 року у Візантії розпочався період хаосу і заворушень, який протривав майже двадцять років. По всій державі запанувала анархія, яка поставила її перед новими загрозами та новими втратами. Першим відчутним ударом була втрата володінь на узбережжі Північної Африки. Від моменту, коли зазнали невдачі плани Констанса II, спрямовані на створення якоїсь системи оборони на західних теренах імперії, падіння екзархату Картагени було вже тільки питанням часу. Хоч після попередніх арабських нападів насталя тривала перерва, однак 697 року вони напали на Латинську Африку і після численних, досить швидко здобутих перемог, вступили до Картагени. Леонтій (695-698) спішно вислав до Африки візантійський флот, якому вдалося опанувати ситуацію, проте з настанням весни араби послали підкріплення, і візантійці, атаковані з суші і з моря, були змушені піддатися перевазі противника й покинути Африку. Наслідком цієї поразки був бунт візантійських моряків, які проголосили імператором дронгарія тему Кібірайотон Апсимара. Цей новий претендент на трон без труднощів заволодів столицею, мабуть, не без допомоги міської сторожі, яка належала до прибічників “зелених”, і почав правити під іменем Тиберія II (698-705). Як і Юстиніяна три роки тому, так тепер Леонтія позбавили носа й ув'язнили в монастирі. Участь у тих перево-

ротах прибічників з народу не викликає сумніву: Леонтія підтримували “блакитні”, а Тиберія — “зелені”¹³⁶.

Тиберій II не зробив жодної спроби повернути екзархат Картагени назад або принаймні стримати дальше просування арабської навали в Африці. Тож маючи противниками лише тубільні мавританські племена, араби вже в перших роках VIII ст. зупинилися на берегах Атлантики. На потужніший опір вони наразилися тільки в Септумі (тепер Сеута над Гібралтарською протокою), який був крайнім західним візантійським аванпостом на африканському узбережжі. Септум здобули 711 року, і так араби прибрали до рук усе північноафриканське узбережжя. Звідти вони розпочали завоювання Іспанії. Протягом кількох років вони повалили державу візиготів і, підступаючи до Європи африканським узбережжям, проклали собі шлях, який на Сході їм перепинили потужні мури Константинополя.

Саме тоді у Візантії влада востаннє опинилась у руках Іраклійської династії — в особі Юстиніяна II. Ані жорстоке скалічення, жертвою якого він став, ані заслання до далекого Херсону не спромоглися зламати його непокірного духу. Юстиніян не скорився долі й надалі обмірковував різні можливості повернути корону й помститися своїм ворогам. Повалення 698 року Леонтія тільки зміцнило його наміри. Зміна в його поведінці видалася місцевим властям настільки підозрілою, що вони вирішили передати його до рук уряду в Константинополі. Проте завчасу попереджений Юстиніян втік під захист хозарського кагана, який не лише прийняв його з великими почестями, а й віддав йому за дружину сестру. Наречена прийняла християнську віру й взяла собі ім'я дружини Юстиніяна Великого Теодори.

Втеча Юстиніяна й ті інтриги, що він снував при хозарському дворі, так сильно занепокоїли Тиберія, що він вислав до кагана посольство з вимогою видати втікача. Каган, бажаючи зберегти добрі стосунки з Візантією, вирішив задовольнити вимогу, але й цього разу Юстиніанові, попередженому про небезпеку, що нависла над ним, вдалося врятуватися втечею і після багатьох пригод він опинився на західному узбережжі Чорного моря. Там він налагодив стосунки з болгарським каганом Тервелом і здобув його підтримку. Восени 705 року обидва підійшли під Константинополь на чолі численної болгарсько-слов'янської армії. Однак столичні мури були спроможні чинити опір і не таким силам; обложені, почувачи себе за ними в цілковитій безпеці, обсипали Юстиніяна образами та глузували з його династичних претензій. Так намарно минуло три дні. Четвертої ночі Юстиніян разом з кількома сміливцями проповз у місто через трубу одного з акведуків. Їхня несподівана поява викликала паніку. Тиберій утік, а його зухвалий

протівник, який, мабуть, мав у Константинополі не лише ворогів, а й прибічників, захопив палац Влахерн і через десять проведених у вигнанні та багатих на пригоди років вдруге вступив на трон своїх предків.

Шість років (705-711) Константинополем правив імператор “з відрізанним носом”, імператор, який спромігся подужати як своє жорстоке спотворення, так і дискваліфікацію, яка зазвичай була наслідком такого покарання. Навпаки, завдячуючи своїй незламній волі, довів, що така дискваліфікація, до якої нерідко вдавалися у VII ст., не досягла мети; тому відтоді від неї відмовилися як стосовно тих, хто зазіхав на трон, так і щодо повалених із трону імператорів.

Удруге здобувши владу, Юстиніян привіз до Константинополя свою дружину, яка доти залишалася при дворі кагана і за той час народила сина. Батько назвав сина Тиберієм і надав йому високе звання співімператора.

Нагороди, якими Юстиніян обсилав своїх друзів та прибічників, можна прирівняти хіба що до гонінь, яких він не шкодував для своїх ворогів. Данина, яку зобов'язався платити Болгарії ще Константин IV, була відновлена,¹³⁷ а Тервел, на знак особливої відзнаки, отримав титул кесаря. Цей титул, правду кажучи, своє колишнє значення втратив, але все ще вважався у Візантії одним з найвищих і межував з імператорським. Хоч він і не давав його носієві реальної участі в державних справах, але запевняв почесні, які рівнялися до імператорських, тож цього разу його вперше присвоїли чужоземному князеві. Перед поверненням до Болгарії щедро віддарований Тервел сів на троні поруч з імператором, щоб як новоспечений кесар приймати вшанування від мешканців Константинополя.¹³⁸ Тиберія-Апсимара, якого схопили під час спроби втечі, та Леонтія, поваленого з трону та скаліченого сім років перед тим, виставили на публічне посміховисько й відтак стратили. Багатьох з високих сановників повісили на міських мурах, патріярха Каллініка осліпили за те, що він коронував Леонтія. Ті страти і езекуції були тільки початком терору, за допомогою якого послідовно мали винищити всіх ворогів імператора. За час свого повторного правління Юстиніян II цілком заслужив на назву кривавого тирана, якою “нагородили” його сучасники, і з якою він залишився у пам'яті наступних поколінь. Засліплений жадобою помсти, він занедбав найістотніші потреби держави, забув навіть про війни з її ворогами і всі сили віддавав на боротьбу з особистими недругами.

Із цього скористалися араби, 703 року вони розпочали облогу Тіани, однієї з найвизначніших твердинь на кордоні з Каппадокією. Вислані на відсіч візантійські сили були надто малі й не мали доброго командування, бо найздібніші офіцери полягли жертвами терору. Отож армію було розбито, а Тіана, виснажена тривалою облогою, без жодних споді-

вань на допомогу, була змушена капітулювати. Під час своїх набігів на Сицилію араби, судячи з усього, зовсім не зустрічали опору і зайняли кілька фортець. Невеликий арабський загін навіть дійшов до околиць Хризополя.

А в той самий час імператор, не задовольняючись масовими стратами у Візантії, наказав спорядити каральну експедицію до Равенни, щоб помститися мешканцям цього міста за вороже ставлення під час його першого правління. Равенну немилосердно пограбували, її найповажніших мешканців, закутих у кайдани, привезли до Константинополя і там стратили. Єпископові викололи очі. Натомість конфлікт, який зав'язався з Римом на тлі діяльності Трулланського собору, був залагоджений полюбовно: наприкінці 710 року до Константинополя на запрошення Юстиніяна прибув папа Константин I, де його дуже урочисто приймали.

В останні дні 709 чи на початку 710 року, після каральної експедиції до Равенни, у Візантії вибухнуло повстання, але, незважаючи на це, Юстиніян вислав другу таку саму експедицію, цього разу до Херсону, місця свого колишнього заслання. Помста, якою він наказав покарати своїх недругів, була ще жорстокішою, ніж у Равенні, але це коштувало йому життя. Доведені до відчаю херсонесці вчинили запеклий опір, бунт охопив імператорську армію і флот, бо офіцери добре усвідомлювали, на які репресії в разі невдачі може їх наразити підозрливність імператора. Заколот підтримали хозари, які на той час захопили Кримський півострів.¹³⁹ Офіцер вірменського походження Вартан (Бардан) був проголошений імператором, і коли 711 року він підійшов під Константинополь, місто відчинило йому брами. Не знайшлося нікого, хто захотів захищати Юстиніяна. Його убив один із своїх офіцерів, відрізану голову імператора повезли до Риму і в Равенну, де виставили на загальний огляд. Малолітнього наступника трону Тиберія так само вбили.¹⁴⁰ Славетна Іраклійська династія — перша у точному значенні цього слова візантійська, п'ять поколінь представників якої ціле сторіччя вершили найвищу владу в державі — сходила зі сцени залита кров'ю, заплямована жорстокістю та насильством.

Правителі з родини Іраклідів були людьми надзвичайно обдарованими, однак позитивні якості справжніх державних діячів у них дивовижно поєднувалися з хворобливою відсутністю психічної рівноважності; ось великий Іраклій, хто вдихнув нове життя в імперію, що занепадала й хиріла, на чолі своєї армії вів Священну війну й здобув легендарну перемогу над потужною Персією, на схилку свого життя — охоплений апатією та меланхолією — байдуже спостерігав за набігами арабів; ось Констанс II, син сухотника, ще дитиною посаджений на

трон, обтяжений пам'яттю про криваві родинні чвари, з плином років виростає на людину деспотичну й шалену, аж врешті гине жертвою свого нездійсненого задуму; Константин IV, звияжний переможець арабів, хто такою ж мірою, як і його прадід Іраклій, заслужив на ім'я рятівника батьківщини, великий полководець і великий державний діяч, полишає цей світ на 33 році життя; і нарешті Юстиніян II, непересічно обдарований монарх, що спромігся розбудувати започатковану Іраклієм адміністративну систему, але його неприборканий деспотизм, абсолютний брак володіння собою та нелюдська, просто таки патологічна жорстокість стали причиною як його власного трагічного кінця, так і загибелі династії.

Державотворчий період Іраклійської династії закінчується разом із першим правлінням Юстиніяна II. Роки від початку правління Іраклія та заслання Юстиніяна до Херсону були роками найтяжчої боротьби, які візантійська держава доти була змушена вести на захист свого існування і разом з тим періодом найбільших внутрішніх змін, яких вона будь-коли зазнавала. Переможна у війнах із Персією та аварами, вона мала змиритися з утратою на користь арабів величезних і багатих просторів. Однак коштом запеклих змагань Візантія спромоглася відстояти свої центральні провінції і завдяки цьому перепинити мусульманам шлях до Європи та зберегти своє становище великої держави. Безперечно, територія держави значно скоротилася, зате держава стала монолітнішою та внутрішньо згуртованішою. Далекосяжні реформи, запроваджені згори, а також наплив нового елемента ззовні, влили свіжу кров у спорохнявілий організм занепакої Римської імперії. Військова організація реформується у цілісну систему, добре скоординовану, а кістяк армії складався зі стратіотів, тобто воїнів-селян; розростається і набуває сили верства вільного селянства, завдяки чому державна скарбниця отримує платника податків, а землі, що марнувалися перелогом, — господаря. На цих підвалинах візантійська держава стоятиме прийдешні сторіччя; діяльність Іраклійської династії дала змогу їй протистояти нападам арабів і болгар, а з плином часу перейти з Малої Азії на Балканський півострів, від оборони до наступу.

Епоха Іраклідів — це період великих внутрішніх змін, боротьби з зовнішнім ворогом, та вона не може похвалитися розвитком культури ні в галузі письменництва, ні мистецтва. Цілковита відсутність досягнень та тому полі кладе на цю епоху специфічний доволі похмурий відбиток, тим паче, що саме на той час у візантійську звичаєвість закрадається якась східна жорстокість.

Підупадає будівельне мистецтво. Наука і література відсуваються у тінь. Дедалі більшої ваги набуває церква, а життя у Візантії — якогось

містичного й аскетичного характеру. Навіть монархи мають у собі щось містичне: Іраклій — “захисник Святої Землі”, Константин — “свійво ортодоксії”, Юстиніян — “слуга Христовий”.

Універсалістська римська держава належить минулому. Коли на Заході поставали германські королівства, Візантія перетворювалася на грецьку середньовічну державу, хоч і вперто трималася ще за давні римські поняття і традиції. Грецька мова і грецька культура здобували остаточну перемогу над підтримуваним згори латинством та штучно підтримуваними римськими звичаями, і надавали тій державі власне обличчя, а її розвиткові — нове спрямування.

Примітки

¹ Нове наукове видання з перекладом на італійську та докладним коментарем: A. Petrusi, *Giorgio di Pisidia Poemi. I Panegirici epici*, Ettal 1960.

² Вид.: L. Sternbach, *Analecta avarica*, Krakow 1900. Див. також: *Viz. izvori I*, с. 159 і д.

³ Вид.: C. de Boor, 2 Bde, Leipzig 1883-1885. Л. Браер [L. Breyer] переклав німецькою мовою і включив до своєї праці (*Bilderstreit und Arabersturm*, Byzantinische Geschichtsschreiber VI, Graz 1957, с. 717-813) прикінцеву частину цієї хроніки.

⁴ Ostrogorsky, *Chronologie*, с. 1 і д. (критичний огляд усіх попередніх праць на тему хронології Теофана). Див. зокрема мою статтю: Theophanes, RE II. A., X (1934), с. 2127 і д. В. Грумель (EO 33 [1934], с. 396 і д.) намагався пояснити розбіжності між датами літочислення та індикації тим, що для Теофана рік починався 25 березня, а не 1 вересня. Проте Дельгер (BZ 35 [1935], с. 154 і д.) слушно довів ризикованість цієї гіпотези. Див. також: F. Dölger, *Das Kaiserjahr der Byzantiner*, S. V. der Bayer. Akad. d. Wissensch. 1949, з. 1, с. 21, 38. Д. Анастасевич (*Царский год в Византии*, Аппаляс де Л'Іпст. Kondakov 11 (1940), с. 147 і д., а особливо с. 170 і д.) також відкидає версію Грумеля, поділяючи мою думку; проте вважає, що ця розбіжність, яка уперше з'являється в Хроніці Теофана під роком 609-610, продовжується не до 714-715 рр., а зникає в останні роки правління Констанса II. Востаннє погляди Грумеля відстоював В. Мошин (*Martovsko datiranje*, Istor. glasnik 1/2 (1951), с. 19 і д. Див. мою рецензію у: BZ 46 (1953), в якій я доводжу, що традиція починати рік з 25 березня не була справді панівною, як це стверджують Грумель і Мошин. Крім того, вона не може пояснити хронологічних особливостей хроніки Теофана, оскільки та спирається не вересневий відлік року.

⁵ Вид.: C. de Boor, Leipzig, 1880. Де Боор не використовував рукопису: Lond. Add. 19, 390, с. IX. Та й сам рукопис, що сягає тільки 713 р. став відомим зовсім нещодавно завдяки Л. Оросові [Orosz L.]: *The London Manuscript of Nikephoros "Breviarum"*, Budapest 1948. Орос опублікував першу частину (до с. 15, 12) за вид. де Бора. Однак уже друга частина дещо різниться, тому її можна використовувати паралельно з де Боровим виданням. Докладніше про постать Никифора та його літературний спадок можна дізнатися у: Alexander, *Patr. Nicephorus*.

⁶ Французький переклад: F. Macler, *Histoire d'Heraclius par l'evêque Sebeos, traduite de l'arménien et annotée*, Paris 1904. Російський переклад: К. Патканов, *История имп. Ираклия*, перевод с армянского, Санкт-Петербург 1862. Дата написання й побудова цього твору, а також джерела, якими користувався автор, були предметом жвавої дискусії (див.: С. С. Мальхасянц, *Историк Себеос* у: ВВ 27 (1949), с. 94 і д.).

⁷ Видання з французьким перекладом: Н. Zotenberg, *Chronique de Jean, Evêque de Nikiou*, Notices et Extraits des Mss. de la Bibl. Nationale XXIV (1883); англійський переклад: R. H. Charles, *The Chronicle of John, Bishop of Nikiu*, transl. from Zotenberg's Ethiopic Text, London 1916.

⁸ Опубліковані разом з латинським перекладом у: *Corpus Script. Christ. Orient., Script Syri*, Ser. III, id. IV, 1-3 (1903-1905).

⁹ Ibid., id. VII (1910).

¹⁰ Видано разом з французьким перекладом, див.: J. B. Chabot, *La Chronique de Michel le Syrien*, 3 tt., Paris 1899-1904.

¹¹ AA SS, Oct. 8, t. IV, c. 104 і д., с. 162 і д. (= Migne, P. G., c. 116, 1204 і д., 1325 і д.); A. Tougaard, *De l'histoire profane dans les actes grecs des Bollandistes*, Paris 1874.

¹² Див.: F. Barišić, *Čuda Dmitrija Soluhskog*; P. Lemerle, *La composition et la chronologie des deux premiers livres des Miracula S. Demetri*, BZ 46 (1953), с. 349-361. Див. також: А. Бурмов, *Славянските нападения срещу Солун в "Чудесата на Св. Димитра" и тяхната хронология* у: Годишник на Филос. истор. Факт II, София 7 (1952), с. 167-214.

¹³ Mansi, с. 11, 196 і д. та 929 і д.

¹⁴ Migne, P. G., с. 90 та 91.

¹⁵ Найкращим є видання: W. Ashburner, *The Farmer's Law*, Journ. of Hell. Stud. 30 (1910), с. 85-108; 32 (1912), с. 68-95 (англ. переклад, детальний коментар і науковий апарат). Див. ще: Zeros, *Jus II*, с. 65-71.

¹⁶ Заголовки окремих розділів *Nomos georgikos* збігаються з назвами розділів Аграрного кодексу Юстиніана. Навряд чи слід вважати, що аграрне право є добіркою законодавчих актів Юстиніана I. Адже Аграрний кодекс пропонує нам цілком нову систему права. Хоч дослідники і виявили паралелі до Юстиніанового права, проте вони доволі незначні, і здебільша віддалені. (див.: W. Ashburner, op. cit. 32, с. 90 і д., а також: F. Dölger, *Ist der Nomos Georgikos ein Gesetz Kaiser Justinians II*, Festschrift L. Wenger II (1945), с. 35 і д. та *Paraspora*, с. 252 і д.). Стара школа, починаючи від Куяція зараховувала Аграрний кодекс до законодавства Юстиніана II, але вчені відмовилися від неї після контраргументів: Mortreuil (*Histoire du droit byzantin I*, 1843, с. 395), а пізніше: С. W. E. Heimbach (*Geschichte d. griechisch-römischen Rechts*, вид.: Ersch und Gruber, Enzyklop. d. Wiss. 86, с. 278 і д.), на думку якого ім'я Юстиніана в заголовках було лише посиланням на авторитет славетного законодавця. Захарія фон Лінгенталь (*Geschichte*, с. 250 і д.), який до імператорів-іконоборців мав явний сентимент (вони, як висловився Ешбернер, були його "фаворитами", op. cit. 32, с. 73), намагався довести спорідненість між *Екклогою* Лева III і *Nomos georgikos* Константина. Отже, цей збірник, як і низку інших правових актів, періодизація яких є достеменно відомою, він приписав законодавчій діяльності вже згаданих імператорів. Як і в багатьох інших випадках, переважив авторитет Захарії, незважаючи на застереження, що їх висували такі корифеї, як Панченко (*Крестьянская собственность*, с. 24 і д.) і Ешбернер, op. cit. 32, с. 87 і д. Дискусія розгорілася знову аж тоді, коли Г. Вернадський (*Sur l'origine de la loi agraire*, Вуз. 2 (1925), с. 127 і д.), а вслід за ним Штайн (*Vom Altertum*, с. 162 та BZ 31 (1931), с. 355), Васильев (*Histoire I*, 1932, с. 325), Брає (*Institutions*, с. 176), Острогорський (BZ 30 (1929-1930), с. 396 і Вуз. 6 [1931], с. 240), а нарешті Грегуар (Вуз. 12 [1937], с. 642) висловились на користь попередньої теорії, яка приписує Аграрний кодекс Юстиніанові II. Протилежної думки дотримуються Ф. Дельгер (Hist. Z. 141 (1930), с. 112 і д. та *Paraspora*, с. 241 і д.) та Е. Ліпшиц (*Византийское крестьянство*, с. 100 і д.). Слід зауважити, що з усіх рукописів, у яких дійшов до нас Аграрний кодекс, тільки один, а саме *Parisinus gr. 1367*, який походить з XII ст., містить виразні натяки на законодавство Юстиніана. Рукопис має несподівану на-

звучу, а в його тексті переписувач, поряд з *Digesta* та *Instituones*, цитує багато творів, ідентифікувати які неможливо. В інших рукописах, попри незначні відмінності, постійно натрапляємо на вже звичне для нас вживання заголовків із незначними варіаціями: Κεφάλαια νόμου γεωργικῆς κατ' ἐκλογὴν ἐκ τοῦ Ἰουστινιανοῦ βιβλίου (Про дотримання рукописної традиції див.: Ashburner, op. cit., с. 30, 85 і д., а також: J. de Malafosse, *Les lois agraires à l'époque byzantine*, Recueil de l'Acad. de Legislation 19 [1949], с. 11 і д.). Додаток βιβλίου, вжитий в однині, промовисто свідчить проти теорії, за якою Аграрний кодекс виник із законодавства Юстиніана Великого, бо тоді тут мусить вживатися форма множини βιβλίων. Натомість з шести рукописів, якими користувався Ешбернер (крім *Parasinus gr. 1367*), множину знаходимо тільки в одному (*Marcianus gr. 167*), з XII ст. В інших п'яти, з яких три найдавніші датовані XI ст. і які виникли незалежно один від одного, переписувач скрізь писав βιβλίου або βιβλου. На цю деталь, яка, на мою думку, має велике значення для розв'язання цього питання, я звернув увагу ще в першому виданні цієї праці. Хоч Дельгер (*Paraspora*, с. 249 і д. прим. 31) і залишає осторонь мою аргументацію, проте спростувати її не може, позаяк досі ще не вдалося виявити жодного візантійського документа, в якому на збірники законів Юстиніана I посилалися б як на τὸ Ἰουστινιανοῦ βιβλίου. За приклад тут можна було б узяти *Еклогу*, котра за всіма ознаками постанала у той самий час, що й Аграрний кодекс, і явно є збіркою вибраних законів Юстиніана. Її назва в переписаному вигляді чітко й однозначно звучить як ἐκλογὴ τῶν νόμων... ἀπὸ τῶν ἰνστιτούτων, τῶν διέξεων, τοῦ κώδικος, τῶν νεορῶν τοῦ μεγάλου Ἰουστινιανοῦ διατάξεων. — Всупереч думці Захарії (*Zachariā, Geschichte*, с. 250 і д.), який вважає *Nomos Georgikos* офіційним збірником законів, Дельгер (*Paraspora*) зробив спробу довести, що це була приватна компіляція. Незважаючи на те, чи був той Аграрний кодекс офіційним документом, чи ні, він містить закони, які накладають на селян відповідні повинності. А запозичені вони з тієї ж "Юстиніанової книги", назва якої зазначена вище, і яка вже поза всіляким сумнівом була збірником законів, виданих Юстиніаном II. Значно важливішим питанням, ніж походження цього збірника, є проблема дати його появи. Дельгер (*Paraspora*, с. 262) внаслідок тривалих роздумів схиляється до кінця VII, або ж першої половини VIII ст. (див.: *Harmenopolus und der Nomos Georgikos* — Τόμος Κ. Ἀρμενοπούλου (1951, с. 151). Див. ще: Lemerle, *Histoire agraire* 219, 1, с. 53 і д. І вже цілком хибною є позиція Й. Караяннопулоса (*Entstehung und Bedeutung des Nomos Georgikos*, BZ 51 (1958), с. 357 і д.), який намагається довести, що *Nomos georgikos* не вносить "нічого нового", а лише "повторює давні положення". Значна кількість списків, у яких дійшов до нас Аграрний кодекс, таки свідчить про його поширеність і вагу. Недарма його застосовували і поза межами імперії, а у слов'янських редакціях він мав великий вплив на розвиток права у південних та східних слов'ян. (Переклад російською мовою здійснив А. Павлов, *Книги законные*. Сборник второго отд. Импер. Росс. Акад. наук 38, 1885); появу давньосербського перекладу завдячуємо Д. Сп. Радоїчичу (Dj. Sp. Radojičić, *Srpski rukopis Zemljoradničkog zakona* у: ZRVI 3 (1955), с. 15 і д.). *Nomos Georgikos* є важливою складовою частиною юридичної компіляції, відомої як "Закон царя Юстиніана". У рукописах вона, зазвичай, трапляється в парі зі збірником законів Стефана Душана та "*Синтагмою*" Матея Властареса (див.: А. Соловйов, *Законодавство Стефана Душана*, Скопје 1928, с. 49 і д.).

¹⁷ Вид.: Ashburner, *The Rhodian Sea Law*, Oxford 1909.

¹⁸ Див.: Ashburner, op. cit., с. CXII і д., *Zachariā (Geschichte*, с. 316) і цей закон приписує імператорам-іконоборцям, так само, як і *Tactica Leonis* (див. його пояснення в: *Zum Militärgesetz des Leo* у: BZ 2 [1893], с. 606 і д., а також у: *Wissenschaft und Recht für das Heer*, ibid., 3 [1894], с. 437 і д.). А тим часом *Tactica* — це, поза всяким сумнівом, твір Лева VI. Свою позицію щодо цих проблем я задекларував у

статті: *Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier* у: BZ 30 (1929-1930), с. 394 і д.

18а Про етнічні зміни на Балканах, зокрема про міграцію слов'ян на грецьку територію див. дуже переконливі міркування: R. J. H. Jenkins, *Byzantium and Byzantinism*, с. 21 і д.

19 Nikephoros, с. 12, 10.

20 *Miracula S. Demetrii* I наводять опис облоги, в якій опинилося місто біля 580 року, а *Miracula II* — облогу 616 і 618 р. Див.: Barišič, *Čuda Dimitrija Solunskog*, с. 81 і д.

21 Див.: C. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens I*, 1901, с. 21 і д. Його ж: *Geschichte I*, с. 93 і д.; Šišić, *Povijest*, с. 232; Niederle, *Manuel*, с. 65 і д., 103 і д.

22 Див.: P. Charanis, *The Chronicle of Monemvasia and the Slavonic Settlements in Greece*, DOP 5 (1950), с. 141 і д.

23 Проблема слов'янізації Балкан стала предметом жвавої дискусії після появи відомої праці Й. Ф. Фальмераера [J. Ph. Fallmerayer], *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*, Stuttgart 1830. Крім цікавого, проте занадто спекулятивного дослідження Фальмераера існує довгий перелік праць (різної вартості) до цієї теми; водночас за останні роки з'явилося чимало досліджень грецьких істориків. Серед них: D. H. Zakynthos, *Οι Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι*, Athen 1945; A. N. Diomedes, *Βιζαντινά μελέται II: Αἱ σλαβικαὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ πολιτικὴ τοῦ Βυζαντίου*, Athen 1946; St. Kyriakides, *Βιζαντινά μελέται II: Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ*, Thessalonike 1947. Це питання доволі вичерпно висвітлено у працях А. А. Васильєва (*Славяне в Греции* у: ВВ 5 (1898), с. 404-438, 626-670) і М. Фасмера (*Die Slaven in Griechenland*, Abh. d. Preuss. Akad. d. Wiss. 1941, Phil.-hist. Kl. 12). Отже, закиди Д. Георгакаса (*Beiträge zur Deutung als slavisch erklärter Ortsnamen* у: BZ 41 (1941), с. 351 і д.) на адресу Фасмера аж ніяк не применшують вартості його твору навіть, якщо версія Георгакаса спершу виглядає доволі переконливою. Додатково див. цікаву і з обережною об'єктивністю написану працю: A. Vop, *Le Péloponnèse*. Крім того, слід ще назвати дослідження П. Лемерля: *Une province byzantine. Le Péloponnèse*, Byz. 21 (1951), с. 341 і д. Його ж: *Invasions*, с. 303 і д.; цікаві висновки у Дельгера: *Ein Fall slavischer Einsiedlung im Hinterland von Thessalonike im 10 Jahrhundert*, S. B. d. Bayer. Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Kl. 1952, H1, а також його реакцію на закиди Кириакідеса, вміщену в: BZ 46 (1953), с. 210 і д.; A. Maricq, *Notes sur les Slaves dans le Péloponnèse et en Bithynie*. Byz. 22 (1952), с. 337. Див. також наступні примітки.

23а Див.: P. Charanis, *The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece*, DOP 5 (1950), с. 141.

24 Щодо хронологічних даних див.: N. H. Baynes, *The Date of the Avar Surprise* у: BZ 21 (1912), с. 110 і д.

25 Про організацію темів писали: Gelzer, *Themenverfassung*; Diehl, *Régime des thèmes*; Успенский, *Военное устройство*; E. W. Brooks, *Arabic Lists of the Byzantine Themes*, Jourн. of Hell. Stud. 21 (1901), с. 67-77; Кулаковский, *История III*, с. 387-431. Особливо вагомі праці: Stein, *Studien*, с. 117-140 та: *Ein Kapitel*, с. 50-89. Див. також: Hopmann, *Ostgrenze*, с. 43 і д., 64 і д. Упродовж останніх років питання про період виникнення першого тему і генези темів узагалі стало предметом багатьох досліджень і викликало жваву дискусію: A. Pertusi, *Constantino Porfirogenito De Thematribus*, Città del Vaticano 1952 (коментар до нового видання *De Thematribus* див. насамперед с. 103 і д.). Його ж: *Nuova ipotesi sull'origine dei "temi" bizantini*. Aevum 28 (1954), с. 126-150. Його ж: *La formations des thèmes byzantins*, Berichte zum XI Intern. Byzantinisten-Kongress 1, München 1958; N. H. Baynes, *The Emperor Heraclius and the Military Theme System*, Engl. Hist. Review 67 (1952), с. 380 і д.; W. Eisslin, *Der Kaiser Herakleios und die Themenverfassung* у: BZ 46 (1953), с. 362-386; G. Ostrogorsky, *Sur la date de la composition du Livre des Thèmes et l'époque de la constitu-*

tion des premiers thèmes d'Asie Mineure, Byz. 23 (1953), с. 31-66. Його ж: Berichte zum XI Intern. Byzantinisten-Kongress, Korreferate, с. 1-8, München 1958, с. 1-8; H. Haussig, *Anfänge der Themenordnung* у: Altheim-Stiehl, *Finanzgeschichte der Spätantike*, Frankfurt a. M. 1957, с. 82-114; J. Karayannopoulos, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, München 1959; (моя рецензія на цю працю у: Vierteljahrsschr. f. Sozial. u. Wirtschaftsgesch. 47 [1960], с. 261 і д.) Про походження терміна "тем" див.: St. Kyriakides, EEBZ 23 (1953), с. 392-394, а також: *Ἑλληνικά* 13 (1954), с. 339; F. Dölger, *Zur Ableitung des byzantinischen Verwaltungsterminus θέμα*, Historia 4 (1955), с. 189-198.

26 Див.: Штайн (*Ein Kapitel*, с. 70 і д.), П. Шарані (*Some Remarks on the Changes in Byzantium in the Seventh Century* у: ZRVI 8, 1 [1963], с. 71 і д.) звертають увагу на величезні зміни, що сталися у візантійській державі на зламі VI і VII ст. У суперечці про час утворення перших темів Шарані поділяє погляди, викладені у цьому підручнику. Натомість Караяннопулос (*Über die vermeintliche Reformtätigkeit des Kaisers Herakleios*, Jahrbuch der österr. byz. Gesellschaft 10 [1961], с. 53 і д.) категорично відкидає його аргументи, і намагається довести, що перебудова візантійської адміністрації "аж ніяк не могла бути започаткована за Іраклія".

27 Успенський (*Военное устройство*) вперше вказав на тісний зв'язок між темовою організацією та характером розташування військових поселень та появою солдатських рільничих наділів. Такого ж висновку, незалежно від праць Успенського, які були йому невідомі, дійшов Штайн (*Studien*, с. 134 і д.). Позиція Штайна здобула визнання серед більшості дослідників і щойно недавно, цілком безспідставно, у ній засумнівався Лемерль (*Histoire agraire*, 219, 11, с. 70 і д., 219, 2, с. 43 і д.), а за ним і Караяннопулос (op. cit., с. 15 і д.). Див. мої зауваження в: *L'exarchat de Ravenne et l'origine des thèmes byzantins*, VII Corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina, 1960, fasc. 1, с. 105 і д. Див. також слушні контраргументи, висунуті А. А. Кажданом у: ВВ 16 (1959), с. 92 і д.

28 Див.: A. Pertusi, *La formation des thèmes byzantins*, с. 31, а також мою статтю, наведену в попередній примітці. Система темів виявляє стільки спільних рис із давніми римсько-візантійськими *limitanei* та з організацією екзархатів, що навряд чи можна вважати їх запозиченнями з Персії, як це, через деяку схожість з перськими інституціями, хотів би довести Штайн (*Ein Kapitel*, с. 50 і д.). Помиляється, на мою думку, і Е. Дарко, який воліє вбачати в темах туранські впливи (*Influences touraniennes sur l'évolution de l'art militaire des Grecs, des Romains et des Byzantins*, Byz. 10 [1935], с. 443 і д.; 12 [1937], с. 119 і д.). Його ж: *La militarizzazione dell'impero bizantino*, Studi biz. e neol., 5 (1939), с. 88 і д. Його ж: *Le rôle des peuples nomades cavaliers dans la transformation de l'Empire romain aux premiers siècles du Moyen Age*, Byz. 18 (1948), с. 85 і д.

29 Назва тему Опсікон (лат. obsequium) незаперечно вказує на те, що на цих територіях були поселені полки гвардії. Подібне походження мають і назви двох менших темів — Букеляріон і Оптіматон, котрі раніше входили до Опсікону. Назви Арменіякон і Анатоліякон теж пов'язані не з географією, а з назвами військових формувань, що були тут поселені. Тем Арменіякон зовсім не був у межах власне Вірменії, а Анатолікон був розташований у західній частині Малої Азії. Пізніший тем Тракесіякон утворився у зв'язку з переселенням деяких підрозділів із Тракії до Малої Азії.

30 *Vita des Philaretos Eleemon*, Byz. 9 (1934), с. 126.

31 Ibn Hordadbeh, вид.: de Goeje, с. 84, 85; також див. *De caerim.*, с. 654 і д., 667 і д.

32 За обчисленнями Штайна (*Studien*, с. 143), сума видатків, які держава витратила на військо у середньовізантійський період, становила приблизно половину необхідної "у VI ст. на армію за чисельністю не набагато більшу, але якісно гіршу."

тезу про кавказьке походження сербів та хорватів. Див. ще: F. Dvornik, *The Making of Central and Eastern Europe*, London 1949, с. 268 і д. Його ж: *The Slavs. Their Early History and Civilisation*, Boston 1956, с. 62 і д. Варта уваги і оригінальна інтерпретація Грегуара (*L'origine et le nom des Croates et des Serbes*, Byz. 17 (1944-1945), с. 88 і д.), дослідження якого спирається на значно ширшу джерельну базу. Не можу, однак, погодитись з тим, що назву хорватів він виводить від імени Куврат, а ще більше з тим, що назву сербів, услід за Багрянородним, прив'язує до слова "servus". Див.: B. Grafenauer, op. cit. та A. Maricq, Byz. 22 (1952), с. 345 і д. Подібні спекуляції на тему походження назви хорватів можна знайти вже у праці: Bury, *Later Rom. Empire* II¹, с. 275 і д. та у: Howorth, Journ. of the Anthropol. Inst. of Great Britain and Ireland 11 (1882), с. 224 і д. Ґрунтовний огляд бібліографії на цю тему аж до 1925 р. подано в праці Шишича, *Povijest*, с. 236-265, який, зрештою, є представником "антиконстантинівської" позиції. Щодо пізнішої бібліографії див.: *Istorija naroda Jugoslavije* I, 1953, с. 101-103. Нині дуже важливою є праця Б. Фер'явичича (*Viz. izvori* II). Автор зібрав усі відомості Константина Багрянородного про південних слов'ян, переклав їх сербо-хорватською мовою і додав вичерпний коментар, врахувавши також і дані попередніх досліджень. Див. також: F. Dvornik, *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*, Commentary, London 1962, с. 94 і д.

54 Див.: H. Zilliacus, *Zum Kampf der Weltsprachen im oströmischen Reich*, Helsingfors 1935, с. 36 і д.

55 Титул базилевса вперше з'являється у проекті закону від 629 року, заголовок якої звучить так: Ἡράκλειος καὶ Ἡράκλειος νέος Κωνσταντῖνος, πιστοὶ ἐν Χριστῷ βασιλεῖς (Zeros, *Jus* I, с. 36). У перший період свого правління Іраклій, як і його попередники, використовував давні римські титули, які на той час звучали як: αὐτοκράτορες καίσαρες Φλάβιοι Ἡράκλειος καὶ Ἡράκλειος νέος Κωνσταντῖνος πιστοὶ ἐν Χριστῷ αὐγουστοί (ibid., с. 33, див. також с. 27, рік 612). Отже, титул базилевса замінив титули αὐτοκράτωρ, καίσαρ, αὐγουστός (тобто імператор, цезар і августус), а визначенням Flavii знехтували взагалі. Див.: L. Brehier, *L'origine des titres impériaux à Byzance* у: BZ 15 (1906), с. 161 і д., а також: Ostrogorski, *Autokrator*, с. 99 і д. Серед візантологів домінує хибна думка, що зміна титулярної традиції, яка відбулась за часів Іраклія, була наслідком розгрому Персії. Перський цар був єдиним володарем, що його, як і власних монархів, візантійці називали базилевсом. Перемігши його, Іраклій, мовляв, перебрав титул царя персів. Насправді ж вживання візантійцями титулу базилевса стосовно чужих володарів до прийняття цього титулу їхнім власним імператором не мало особливого значення. Базилевс у той час означав те саме, що й rex, король. Цим словом у ранньовізантійський період називали не тільки перського царя, а й, скажімо, Атіллу, царів Вірменії та Етіопії, а часом і германських королів, долучаючи до цього титулу ще й інші означення. Застосовували його навіть і до вождів абазгів і цехів. (Р. Гелле зібрав на цю тему дуже цікаві дані, див.: Archiv für Urkundenf. 12 [1932], с. 383 і д., прим. 2). Правителі Візантії у той період користувалися офіційним титулом імператора. І тільки після прийняття ними — теж офіційно — титулу базилевса з'являється чітка різниця між βασιλεὺς і rex. Перше визначення відтоді означає те саме, що й імператор.

56 Про систему співправителів у Візантії див.: Bury, *Constitution*, с. 12 і д., а також мої пояснення в: Когнеманн, *Doppelprinzipat*, с. 166 і д. Про титулування співімператорів див.: Dölger, BZ 33 (1933), с. 136 і д., а також: Ostrogorski, *Autokrator*, с. 107 і д.

57 G. Owsepian, *Die Entstehungsgeschichte des Monotheismus*, Leipzig 1897; Pargoire, *L'Église byzantine de 527 à 847*, 1905, с. 157 і д.; Duchesne, *L'Église au VI siècle*, 1925, с. 381 і д.; V. Grumel, *Recherches sur l'histoire de Monothéisme*, EO 37 (1928), с. 6-16, 257-277; 28 (1929), с. 272-283; 29 (1930), с. 16-28; Beck, *Kirche*, с. 292 і д.

58 Див.: C. Becker, *Vom Werden und Wesen der Islamischen Welt* I, 1924.

59 Див.: J. Maspero, *L'Organisation de l'Égypte byzantine*, 1912, с. 120 і д.;

H. Getzer, *Studien zur byzantinischen Verwaltung Ägyptens*, 1909, с. 82 і д.

60 Див.: H. Mandean, *Les invasions arabes en Arménie*, Byz. 18 (1948), с. 163 і д.

61 Див.: Korpemann, *Doppelprinzipat*, с. 162 і д.

62 Nikephoros, с. 27, 13: διαθήκας οὐν ἐξετίθει, ὥστε Κωνσταντῖνον καὶ Ἡράκλειον τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ βασιλεῖς ἰσοτίμους εἶναι, καὶ Μαρτῖνον τὴν αὐτοῦ γυναῖκα τιμᾶσθαι παρ' αὐτῶν ὡς μητέρα καὶ βασιλίссαν.

63 Id., с. 28, 5.

64 Див.: Johannes von Nikiu, übers. Zotenberg 565.

65 Nikephoros, с. 29, 9: αὐτοκράτωρ τῆς βασιλείας ἀναγορεύεται Ἡράκλειος. Це перше згадування, де слово "автократор" вжите для означення єдиного правителя. Пор.: Ostrogorski, *Autokrator*, с. 102.

66 Mansi, с. 10, 703; Кулаковский, *История* III, с. 174; Див. також: Brehier — Aigrain, с. 143 і д.

67 Dölger, *Reg.*, с. 220.

68 Див.: Ostrogorski, *Chronologie*, с. 31; Kaestner, *De Imperio Constantini III*, 1907, с. 27 і д. Наступник патріярха Пірра вступив у свої обов'язки в жовтні. Тому слухним виглядає зауваження Кестнера, що Пірра не позбавили сану, як повідомляє про це Никифор (с. 31 і д.), за правління Іракліона, а радше через поваленням Мартини та Іракліона, що, зрештою, узгоджується з версією Теофана (с. 341 і д.) та Йоанна Нікійського. Однак Кестнер, чомусь, не робить з того природного висновку про те, що повалення з трону Іракліона припадає не на кінець листопада, як стверджує Теофан, (с. 341: "через шість місяців правління"), а на кінець вересня, як повідомляє про це Симеон Логотет (Leon Gramm, с. 156, 15: через "4 місяці" правління). Як наголошує Брукс (Brooks у: BZ 4 [1895], с. 440, прим. 2), це цілком збігається з тим, що Латеранський собор від жовтня 649 р. за Мансі 10, 864 відбувся на дев'ятому році правління Констанса II.

69 Див.: Brooks, *Who was Constantinus Pogonatus?* у: BZ 17 (1908), с. 455-462, а також репродукції монет, видані Ротом (Wroth, *Imp. Byz. Coins* I, XXX і д.)

70 Цю промову подає Теофан (с. 342, 10-12); також див.: Symeon Log., Leon Gramm, с. 157, 6-15).

71 З цього приводу цікаві зауваги пропонує: Ch. Diel, *Le sénat et le peuple byzantins aux VII et VIII siècles*, Byz. I (1924), с. 201 і д.

72 A. J. Butler, *The arab conquest of Egypt*, 1902, с. 194 і д.

73 Див.: Mandean, *Les invasions arabes en Arménie*, Byz. 18 (1948), с. 177 і д.

74 Теофан (Theophanes, с. 346, 9 і д.) повідомляє, що рятівником імператора був один з двох синів Букінатора (buccinator — сурмач, див.: Кулаковский, *История*, III, с. 207, прим. 1). Він обмінявся з Констансом одягом, чим дав йому змогу врятуватися втечею, і загинув у бою з арабами. Теофан, який розповідає про героїчні повні пригоди Букінатора раніше, (с. 345, 10 і д.), мабуть, долучив до своєї оповіді мотиви з історичного народно-героїчного епосу.

75 Dölger, *Reg.*, с. 230.

76 Theophanes, с. 347, 6: ἐπεστράτευσεν ὁ βασιλεὺς κατὰ Σκλαυινίας καὶ ἠχμαλώτευσεν πολλοὺς καὶ ὄλετοξεν. Не бачу ніякої причини, щоб піддавати сумніву дату, названу Теофаном, і переносити кампанію наперед, як це робить Станоєвич (Stanojević, *Vizantija i Srbi* II, с. 40 і д.) чи на пізніші роки, як того хоче Кестнер (Kaestner, *De imperio Constantini* III, с. 40 і д., 215 і д.). Не підлягає сумніву, що ця кампанія не могла бути до початку заворушень в арабській державі, і тому дата 649 рік, як це пропонує Станоєвич, відпадає. У цьому випадку дослідник довірився Панченкові, який хибно датував бітинську молібдобулу. Втім гіпотеза Кестнера, що похід на слов'ян міг

відбутися лише після укладення формального миру з Моавією (тобто восени 659 р.) також малопереконлива, бо заворушення у державі арабів були саме на руку ситуації у Візантії. Однак Елій з Нісїбіси відносить цю кампанію на 39 рік хіджри, тобто між 29 травня 659 і 16 травня 660 р. (*Scriptores Syrii* VII, 64), однак той самий Елій, як і Теофан, повідомляє, що вона відбулася ще до укладення миру з арабами. Цю подію Елій хибно відкладає аж на 43 рік хіджри (цей рік розпочинається 26 квітня 662 р.).

⁷⁷ Theophanes, с. 348, 18.

⁷⁸ E. Caspar, *Die Lateransynode von 649*, Zeitschr. f. Kirchengesch 51 (1932), с. 75-137.

⁷⁹ Див.: P. Peters, *Anal. Boll.* 51 (1933), с. 225 і д.

⁸⁰ Див.: А. Бриллиантов, *О месте кончины и погребении св. Максима Исповедника* у: Христ. Восток 6 (1917), с. 1-62.

⁸¹ Пор. бодай: *Acta Maximi*, сар. 4, Migne, P. G., с. 90, 117 В.С.

⁸² *Chronica Minora, Scriptores Syrii* IV, 55. Див. також: Kedrenos I, с. 762.

⁸³ Див.: Hartmann, *Geschichte Italiens im Mittelalter* II, 1 (1900), с. 248 і д.; Brooks у: СМН II (1911), с. 394; Кулаковский, *История* III, с. 221 і д.

⁸⁴ Theophanes, с. 348, 4; 351, 14.

⁸⁵ Чимало сучасних дослідників спираються на повідомлення Теофана про те, що після вбивства свого батька Константин сам на чолі армії рушив на Сицилію. Однак ще Брукс (E. W. Brooks, *The Sicilian expedition of Constantine IV* у: BZ 17 [1908], с. 453-459.) довів хибність цього припущення. Див. зокрема: СМН II [1913], с. 395) і Кулаковского (*История* III, с. 235, 358). Г. Грегуар намагається "врятувати" повідомлення Теофана (Byz. 13 [1938]), с. 170, проте, як на мене, аргументація Брукса переконливіша.

⁸⁶ Кулаковский, *История* III, с. 232 і д.

⁸⁷ Отже, облога Константинополя тривала п'ять років (647-678). Теофан (с. 354) і Никифор (с. 32) повідомляють, що бої за Константинополь тривали протягом семи років. Однак той самий Теофан (с. 355) навіть мирну угоду датує 679 р. Схоже на те, що обидва хроністи за початок облоги приймають дату здобуття арабами Кизікосу, на що звернув увагу вже Бері-Жібо (Bury-Gibbon, VI, 2, прим. 1).

⁸⁸ На тему грецького вогню написана вичерпна праця Ц. Зенгеліса (C. Zenghelis, *Le feu grégeois et les armej à feu des Byzantins* у: Byz. 7 (1932), с. 265 і д. Васильєв раніше уклав бібліографію до цієї проблеми в: *Histoire* I, с. 284, прим. 1. Зенгеліс вважає, що основним складником грецького вогню була селітра, і тому винахід Кааллінікоса, очевидно, був своєрідним предтечею пороку.

⁸⁹ Dölger, *Reg.* 239.

⁹⁰ Теофан, с. 356, як і Никифор, с. 33. Шишич (Šišić, *Povijest*, с. 270 і д.), як на мене, цілком має рацію, коли у *εξαρχοι τῶν πρὸς τὴν δύστυ ἐθνῶν* вбачає вождів слов'янських племен на західних теренах імперії. Зокрема, він слушно інтерпретує вислів *ἐκώροσε καὶ πρὸς αὐτοῦς δεσποτικὴν εἰρήνην* як визнання згаданими слов'янами зверхности імператора. Взамін він передає ім землі, які слов'яни встигли захопити до того часу.

⁹¹ Див.: Moravcsik, *Zur Geschichte der Onoguren* у: *Ungarische Jahrb.* 10 (1930), с. 53 і д., а також багатющу бібліографію у: *Byzantinoturcica* I, с. 52 і д.

⁹² Theophanes A. M., 6171 = 679-780 (а не 678-679), Див.: Ostrogorsky, *Chronologie*, с. 1 і д.

⁹³ Theophanes, с. 359, 7 і д.; Nikephoros, с. 35, 15 і д.

⁹⁴ Теофан (Theophanes, с. 359, 7 і д.) окреслює згадані сім племен як *ὄλο πάκτων οὐτες*, і цілком ясно, що під словом *πάκτων* він взагалі не має на увазі якоїсь "угоди" (див.: Theophanes, с. 359, 20, де йдеться про те, що імператор був змушений до *ἐτήσια... πάκτα παρέχειν* болгарам), як це намагався довести Златарський (Златарский, *История*. I, 1, 1918, с. 142 і д.), а данину, як цілком слушно стверджує Дуйчев (Dujčev, *Protobulgares et Slaves*, *Annales de l'Inst. Kondakov* 10 [1938], с. 145 і д.). Так само слухним

є зауваження цього дослідника, що в світлі Теофанових даних обов'язок сплачувати данину не поширювався на сіверян. Найновіша історія Болгарії (*История на България*, София 1954, с. 65. — видана Болгарською Академією Наук) згадує про союз, який протоболгари начебто уклали зі слов'янами, ба навіть, з слов'янською державою. Див. також: Д. Ангелов, М. Андреев, *История на Българската държава и право*, София 1955, с. 59.

⁹⁵ За Теофаном (Theophanes, с. 356 і д.) війна, в результаті якої постала болгарська держава, точилася в 679-680 рр. Однак це твердження хибне, бо як зауважив Кулаковский (*История* III, с. 249), бої з болгарами тривали ще влітку 681 р. (пор.: Mansi XI, с. 617). На висновок Мансі посилається і Й. Трифонов (*Известия на Историч. Дружество* 11/12 [1931-32], с. 199 і д.), однак задля того, аби підтвердити низку малоймовірних гіпотез.

⁹⁶ Theophanes, с. 358, 19; Nikephoros, с. 35, 24; Dölger, *Reg.* 243.

⁹⁷ Mansi XI, с. 656.

⁹⁸ Ще 670 року Константин IV був змушений окремим указом (едиктом) підтвердити, що обидва його брати на рівних правах ділять з ним владу, і що на монетах зображуватимуться портрети всіх трьох цезарів. Dölger, *Reg.*, с. 236.

⁹⁹ Theophanes, с. 352, 15.

¹⁰⁰ В офіційних формулюваннях документів IV екуменічного собору Іраклій і Тиберій згадані лише як його боголюбні брати Константина IV, а не як співімператори. Див.: Mansi XI, с. 208 E, с. 217 A, с. 221 CD, с. 229 AB, с. 316 DE тощо.

¹⁰¹ Див.: Brooks, *The Brothers of the Emperer Constantine IV*, *Engl. Hist. Review.* 30 (1915), с. 42 і д.

¹⁰² Всупереч думці Дельгера (Dölger, BZ 33 [1933], с. 137 і д.) вважаю, (як уже зазначав у: Kornemann, *Doppelprinzipat*, с. 166), що Константин IV, усуваючи своїх братів, прагнув не тільки забезпечити наступництво для свого сина Юстиніана (II), а передусім жадав сконцентрувати у власних руках всю повноту влади. Переконливим доказом цього може бути той факт, що коронування на співімператора Юстиніана II відбулося десь через три роки після державного перевороту, тобто не раніше 18 лютого 685 року, оскільки його лист до папи від 17 лютого 687 р. датований другим роком його правління та другим роком від його коронування. Ті самі дані містяться в епітафії на надгробку батька папи Йоанна VII.

¹⁰³ Dölger, *Reg.*, с. 257.

¹⁰⁴ Пор. надзвичайно цікаве дослідження: R. J. Jenkins, *Cyprus between Byzantium and Islam, A. D. 688-965*; *Studies presented to M. D. Robinson*, 1953, с. 1006 і д.

¹⁰⁵ Theophanes, с. 364, 8.

¹⁰⁶ Theophanes, с. 364, 13.

¹⁰⁷ Див. указ (едикт) Юстиніана II від 688-689 р. (друга індікція), яким імператор подарував церкві, названій на честь св. Дмитрія, у Тессалоніках солеварню, водночас звільняючи її від усіх податків. То був знак вдячності за допомогу, отриману від св. Дмитрія у боротьбі проти "спільного ворога". Указ принагідно згадує перебування імператора в Тессалоніках. Див.: нове видання указу А. Васильєвим (*An Edict of the Emperer Justinian II, September 688*, *Speculum* 18 [1943], с. 1 і д.) та статтю Г. Грегуар (H. Grégoir, *Un édit de l'empereur Justinien II daté de septembre 688*, Byz. 17 [1944-1945], с. 119 і д., див. також: A. Vasiliev, *L'entrée triomphale de l'empereur Justinien II à Tessalonique en 688*, *Or. Christ. Per.* 1947, с. 352 і д.). Дещо дивує, чому двоє таких досвідчених видавців стверджують, що указ був написаний у вересні 688 р. Адже у 10 стиху цього документа читаємо тільки те, що згадана солеварня переходить у власність церкви св. Дмитрія від вересня "поточної другої індікції", тобто що церква здобуває право отримувати прибутки від цієї даровизни з початком

року. Це повідомлення слід порівнювати з *Pittakion* Михаїла VII Дука від лютого 1073 р.: Андроник Дука отримує в дарунок низку маєтків за умови, що він зможе користуватися з прибутків, що надходять від неї, від початку поточної індікції, тобто від вересня 1072 р. (Miklosich-Müller VI, с. 4 і д.). Отже, впевнено можна лише констатувати, що указ Юстиніяна II припадає на 688-689 р. (на що вказує нумерація індікції), і що це власне той рік, коли — за даними Теофана — відбувся його похід на слов'ян, бо 6180 р. від створення світу припадає на 688-689 р. (див.: Ostrogorsky, *Chronologie*). С. Кіріакідес (Історикη τοῦχογραφία τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Δημητρίου: Τρεῖς διαλέξεις, Thessalonika 1953, с. 5 і д.) повторно видав згаданий указ у рамках статті про фрески, що ілюструють тріумфальний вступ Юстиніяна II у церкву св. Дмитрія. Цю урочисту подію так само описав Васильєв у цитованій вище праці. Принагідно тут слід згадати дослідження Е. Канторовича (Е. Канторовича, *The King's Advent*, *The Art Bulletin*, 26 (1944), с. 216, прим. 63) та Дж. Д. Брекенриджа (J. D. Breckenridge, *The long siege of Thessalonica* у: *BZ* 48 (1955), с. 116 і д.).

108 Theophanes, с. 364, 15. Внаслідок слов'янського заселення з'являється цікава молибдула, яку опублікував Панченко (Панченко, *Памятникъ славянамъ в Вифиніи*. ИРИАИК 8 (1902), с. 15 і д. На її аверсі є напис: ΑΠΟ ΥΠΑΤΩΝ а на реверсі, враховуючи поправку, внесеному Г. Шлюмбергером (G. Schlumberger, *BZ* 12 [1903], с. 277), читаємо: ΤΩΝΑΝΔΡΑΠΟΔΟΝ ΤΩΝ ΣΚΛΑΒΩΝ ΤΗΣ ΒΙΘΥΝΩΝ ΕΠΑΡΧΙΑΣ. Отже, булла має походити з 694-695 р. (восьма індікція), а імператорський знак, зображений на ній, мав би бути знаком Юстиніяна II; вона належала імператорському урядникові, якому підпорядковувалися полонені слов'яни, переселені до Битинії — у західну частину тему Опсікіон, і який носив титул ἀλφ' βλατων. Вже Кулаковский (*История III*, с. 30) приписував цю буллу Юстиніянові II; але зауважив, що Панченкове датування, тобто 150 року, спирається на хибні висновки. Проте й сам Кулаковский помиляється, відносячи буллу до 710-711 р. (і навіть ближче — 709-710 р.). Карбування на реверсі — це портрет молодої людини, який аж ніяк не узгоджується із згаданим датуванням; крім того, під час повторного правління Юстиніяна зазвичай зображували разом із його сином і співімператором Тиберієм (див.: Wroth, *Byz. Coins II*, с. 354 і д., а також естампи ХLI). На підтримку запропонованого мною 694-695 р. висловилися Грегуар, *op. cit.*, с. 123; Васильєв, *op. cit.*, с. 366; А. Марік (*Notes sur les Slaves dans le Peloponnèse et sur les Bithynie*, *Byz.* 22 (1952), с. 245). Іншої думки дотримується Шарані (*The Slavic Elements in Byzantine Asia Minor*, *Byz.* 18 [1948], с. 70), який схиляється до 650 року, але, очевидно, лише тому, що сприймає за чисту монету повідомлення Теофана, начебто Юстиніан у 692 р. наказав винищити слов'ян, переселених до Битинії після 688 р. (див. далі).

109 Theophanes, с. 366.

110 Див.: Honigmann, *Ostgrenze*, с. 41.

111 Ідентифікацією місця цієї битви займався А. Марік у своїй праці: *Notes sur le Slaves dans le Peloponnèse et Bythinie*, *Byz.* 22 (1952), с. 350 і д.

112 Theophanes, с. 366, 1.

113 Theophanes, с. 364, 5; с. 350 і д.

114 *De adm. imper.*, сар. 47, 24, вид.: Moravcsik-Jenkins.

115 Про слов'ян див.: *De caerim.*, с. 622, 23; 666, 15; 999, 10. Про мардаїв: *ibid.*, с. 654, 1 та в тексті.

116 Див.: Diehl, *Regime des thèmes*, с. 276 і д.; Gelzer, *Themenverfassung*, с. 19 і д.

117 Mansi XI, с. 737.

118 *De thematibus*, сар. I, 28, вид.: Portusi. Див.: Kyriakides Βυζ. Μελέται, с. 117 і д.; Lemerle, *Philippe*, с. 120 і н.

119 Згадку про першого стратега Еллади маємо під 695 р. (Theophanes, с. 368, 20; Nikephoros, с. 38, 1). У праці: *Postanak tema Helada i Peloponez*, *ZRVJ* 1 (1952), с.

64 і д., я зробив спробу довести, що всупереч поширеній думці цей тем не займав усієї території Греції, а лише Центральну Грецію.

120 *De thematibus*, сар. 3, 28, вид.: Portusi. М. Rajković, *Oblast Strimonu i tema Strimon*, *ZRVJ* 5 (1958), с. 1 і д.

121 Див.: Lemerle, *Invasions*, с. 269 і д. Властиво, невідомо, чи префектура Лірик занепала, як гадає автор, вже всередині VII ст., тобто в період між написанням першої та другої книги *Miracula S. Demetrii*; так чи інак, мені більше до вподоби гіпотеза Лемерля, за якою часто цитований уривок з листа Теодора Студита, де під 769 р. згадується перебування у Тессалоніках якогось перфекта (Migne, P. G. 99, 917), стосується саме перфекта того міста. Таким чином немає потреби ув очевидно таки хибній гадці про те, що префектура Лірик доіснувала аж до IX ст., тобто до створення теми Тессалоніки (як вважає Гельдер: *Themenverfassung*, с. 35 і д.; Бері: *Eastern Rom. Empire*, с. 223 і д., а вслід за ними і решта вчених).

122 *Basilica*: V, с. 190 (вид.: Heimbach).

123 Дослідження, які ставили собі за мету порівняти візантійське місто з античним полісом, перебувають ще на початковій стадії. Щойно в останні роки (якщо не згадувати поважну монографію Братіяну: *Privileges*), з'явилася низка праць на цю тему. Передусім слід згадати: Е. Kirsten, *Die byzantinische Stadt*, *Atti dei 30 Congresso Internazionale di Studi sull'alto medioevo*, Spoleto 1958, с. 1 і д.; Г. Ostrogorsky, *Byzantine Cities in the Early Middle Ages*, *DOP* 13 (1959), с. 45 і д. Під цим кутом зору вагомим є внесок радянських візантологів, вартими уваги є, зокрема, багаті на ідеї дослідження А. П. Каждана, *Византийские города в VII-XI веках* у: *Советская археология* 21 (1954), с. 164 і д. та *Деревня и город*. Автор дотримується думки, що раннє Середньовіччя було періодом занепаду візантійських міст. На противагу йому Е. Е. Ліпшиц (*К вопросу о городе в Византии VII-XI в.* у: *VV* 6 [1953], с. 113 і д. та: *Очерки*, с. 87 і д.), а також М. Й. Сюзюмов (*Роль городов-эмпориев в истории Византии* у: *VV* 8 [1956], с. 26 і д.) вважають (і тут я визнаю за ними рацію), що в існуванні візантійських міст не сталося жодних принципових змін. Пор. також реферат колективу авторів: Н. В. Пигулевский, Е. Е. Ліпшиц, А. П. Каждан, М. Й. Сюзюмов, *Город и деревня в Византии IV-XII в.*, *Rapports du XIIe Congrès International des Ét. byz.*, Belgrade-Ochrde 1961. З моїми контраргументами на твердження Каждана про те, що нумізматычний матеріал начебто свідчить про великий регрес у господарському житті міст у VII ст., можна ознайомитися у моїй згаданій вище праці, с. 48 і д.; а також до статті Й. В. Соколова, *Клады византийских монет источник для истории Византии VIII-XI в.*, *VV* 15 (1959), с. 50 і д. Див. також цікаві зауваження: Ph. Grierson, *Commerce in the Dark Ages: A Critique of Evidence*, *Transactions of Royal Historical Society*, 5 serie Vol. 9 (1959), с. 123 і д., та нещодавно працю Г. Л. Курбатова, *Ранневизантийский город (Антиохия в IV веке*, Ленинград 1962). Про роль міста в господарському житті візантійської держави див.: недавню публікацію: Sp. Vryonis, *An Attic Hoard of Byzantine Gold Coins [668-741] from the Thomas Williams Collection and the Numismatic Evidence for the Urban History of Byzantium* у: *ZRVJ* 8, 1[1963], с. 291 і д.).

124 Щодо дати написання *Nomos Georgikos* див. вище прим. 16.

125 На це з цілком слушно вказала Ліпшиц (*Виз. крестьянство*, с. 105 і д. та: *Очерки*, с. 57 і д.).

126 Ця сільська громада аж ніяк не схожа на такий тип громадського устрою, де земля була у спільному володінні і регулярно переділювалася між мешканцями села. Окрім дослідники прагнули довести, що саме такий тип громади характерний для Візантії і виник під впливом устрою "праслов'янської" громади, який занесли до Візантії переселенці-слов'яни. Творцем цієї теорії виступив Захарія, потім її підхопив Василевський, а найбільше розвинув Успенський. Однак ця теорія побудована на хибному припущенні, оскільки її представники будують постулат своєї прагромади

за зразком російської мирової громади. Проте сам мир, це — як тепер загальновідомо — явище значно пізніше, і почнемо з того, що немає ані найменшої згадки про його існування у слов'ян у момент їхнього проникнення на Балканський півострів. Іншими словами, у Візантії ніколи не існувало громади на базі спільного володіння землею, і якщо йти за першоджерелами, то в жодному з них не знайдемо й натяку на те, що давні слов'яни дотримувались схожого звичаю. Натомість як Візантія, так і решта країн і народів ще задовго до слов'янського вторгнення знали інший різновид громади, охарактеризований вище. Великою заслугою Панченка (*Крестьянская собственность*) є те, що він не ховався ні за авторитет Захарії, ані своїх видатних російських попередників, а на підставі ретельного аналізу першоджерел дійшов висновку, що земля візантійського селянина передавалася у спадок, і тільки він був на ній єдиновладним володарем. Однак Панченко у своїх висновках зайшов надто далеко; в його уяві, як і в уяві його попередників громада могла існувати тільки на підставі спільного землеволодіння та її періодичному перерозподілі. Хоч у першоджерелах він не виявив слідів такої системи, та все ж дійшов висновку, що у Візантії взагалі не існувало ніякої сільської громади. Він пропустив повз увагу те, що це суперечить першоджерелам, які добре знають інший тип громади і часто його згадують. Не викликає сумніву, що роль слов'ян в оновленні візантійської держави в VII ст. була доволі значною, але нею аж ніяк не був імпорту до Візантії якогось специфічного устрою слов'янської громади, який полягав у спільній власності на землю, як твердить теорія, побудована на цілій низці хибних висновків, бо, мовляв, слов'яни вплили в старіючий організм Візантії нові животворні сили. Адже за своїм походженням корінні жителі країни стратіоти та незалежні селяни візантійських темів були таки нащадками слов'янських мас, які проникли в імперію. Радянські візантологи звертають особливу увагу на роль слов'янського елементу в історії Візантії; тут передусім слід згадати працю Ліпшица: *Виз. крестьянство*. Так само й Лемерль (*Histoire agraire* 219, с. 63 і д.) підкреслив значення того “демографічного перевороту” (*bouleversement demographique*), який спричинила у Візантії поява слов'ян у 7 ст. Однак й серед радянських дослідників теорія слов'янської громади, перенесеної на візантійський ґрунт, вельми популярна на початках, поволі втрачає своїх прибічників. Сумнів висловив уже Левченко (*Материалы*, с. 28 і д., 37) і за ним насамперед Й. Сюзюмов (*Ворьба за пути развития феодальных отношений в Византии. Византийские очерки*, Москва 1961, с. 41 і д.). Див. одначе: З. В. Удальцова, А. П. Каждан (*Некоторые нерешенные проблемы истории Византии*, *ibid.*, 1959, № 3, с. 101 і д.).

127 На спорідненість відповідних положень *Nomos georgikos* (§ 19) із системою *allelogios* вказує також і Ліпшиц (*Виз. крестьянство*, с. 104), тоді як Каждан (*Деревня и город*, с. 169 і д.; та: *К вопросу об особенностях феодальной собственности в Византии VII-X в.* у: т. 10 [1956], с. 63 і д.) стоїть на інших позиціях.

128 *Vita Johannis V*, cap. 2; *Vita Cononis*, cap. 3. Див.: Hartmann, *Byz. Verwaltung*, с. 90, 171; Stein, *Vom Altertum*, с. 150, 152.

129 Ostrogorsky, *Das Steuersystem im byzantinischen Altertum und Mittelalter*, Byz. 6 (1931), с. 229 і д. У цій праці розглядається як сутність епіболи, так і аллеленген. Див. також: N. A. Constantinescu, *Reforme social ou reforme fiscale*, Bull. de l'Academie Roumaine, Sect. Hist. II (1924), с. 94 і д., де автор, по-перше, хибно тлумачить фінансову реформу, вважаючи, що поголівний податок накладався тільки на безземельних селян, по-друге, заходить так далеко, що стверджує, начебто реформа не лише сприяла розвиткові селянських вольностей, а щойно створила їх. По-третє, тут дослідник повертається до старої тези Захарії, Папарегопулоса, Василевського та Успенського. Він висловлює припущення, що залежність селян цілковито зникла протягом VII-XI ст., проте Константінеску не бере до уваги, що в тогочасні джерела згадують пароків (παροικοι), а це не хто інший як залежні селяни. — Нещодавно Й. Караяннопулос за-

сумнівався в існуванні принципової різниці між *ἐπιβολή* та *ἀλληλέγγυον*. (*Die kollektive Staatsverwaltung in der frühbyzantinischen Zeit* у: Vierteljahrsschrift f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 43 [1956], с. 289 і д.). Водночас пор. також Лемерль: *Histoire agraire* 219, с. 37 і д.

130 Migne, P. G., с. 132, 1117 і д.

131 Див.: Василевский, *Материалы, Труды* IV, с. 319 і д., а також ґрунтовне дослідження про церковну земельну власність у Візантійській імперії V-VII ст.: М. Левченко, *Церковное имущество V-VII вв. в Восточно-Римской империи* у: ВВ 2 (1949), с. 11 і д.

132 Wroth, *Byz. Coins* II, с. 333 і д., а також естампи XXXVIII і д.; Grabar, *Empereur* 164 та: *Iconoclasme*, с. 36 і д.

133 Дію таких заборон переоцінювати не слід. Брумлію святкували й надалі, і то навіть при імператорському дворі. Див. напр.: Philoteus (вид.: Bury), с. 175.

134 Наприклад, він розбудував імператорський палац, наказавши звести дві величезні розкішні зали (т. зв. Лаузійякос і Трикліній Юстиніяна), які сполучили трикліній, тобто тронну залу, з палацом Дафне та іподромом. Див.: D. Beljaev, *Byzantina* I. 1891, с. 45 і д.; J. Ebersolt, *Le Grand Palais de Constantinople*, 1910, с. 77 і д., 93.; J. V. Bury, *The Great Palace* у: BZ 21 (1912), с. 219 і д.

135 Georg. Mon. II, с. 731, 17 (вид.: de Boor): *στασιασας Λεόντος ὁ πατρικιος αναγορευεται υυκτος ὑπο τοῦ δημου των βενετων βασιλας*. Левченко в праці *Венеты и прасины в Византии в V-VII в.* у: т. 26 (1947), с. 182 і д., надзвичайно сумлінно зібрав повідомлення східних джерел про акції Юстиніяна II проти аристократії, а також наголосив на вагомості цитованого вище уривка. З нього випливає, що Юстиніян II, як і сам Іраклій, був противником “блакитних”, а опирався на прибічників “зелених”.

Як цілком слушно зауважив Левченко, цитований уривок свідчить про хибність пропущення, за яким політична активність народних партій припиняється ще у часи Іраклія. Ще донедавна панівна теза насправді цілком безпідставна, тим паче, що за цей час Марік (*Maricq, Partis populaires*, с. 63) оприлюднив надзвичайно цінні дані з першоджерел, які свідчать про ту політичну вагу, яку деми мали на початку IX ст.

136 Див.: Maricq, *Parties populaires*, с. 66 і д. Автор бере за основу анонімну Брюссельську Хроніку, вид.: F. Cumont, *Chronique byzantines du manuscrit II*, 376 (*Anecdota Bruxellensia* I), с. 30; *Ἀψίμαρος ἀνηγορευεθη ὑπο των πρασινων, στεμφεις ὑπο του αυτοῦ αἰτοῦ Καλλινίκου πατριάρχου*.

137 Див.: Duřev, *Proučvanja*, с. 5 і д.

138 Nikephoros, с. 42, 23. Повідомлення Теофана (с. 376), начебто Юстиніян II невдовзі розсварився з болгарами і здійснив набіг на Болгарське царство, не заслуговує на довіру, бо цілком певно можна стверджувати, що 711 р. військо Тервела прийшло на допомогу Юстиніянові II так само, як і 705 р.

139 Див.: A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, 1936, с. 83 і д.

140 Про друге правління і трагічний кінець Юстиніяна писав Ш. Діхль: *Choses et gens de Byzance*, 1926, с. 190 і д.

III ПЕРІОД ІКОНОБОРЧОЇ КРИЗИ (711-843)

Джерела

Для першої частини цього розділу основними джерелами були уже згадані хроніки Теофана та патріярха Никифора. Перша сягає 813, а друга — 769 року. Обидва хроністи виступають з іконошанувальницьких позицій.¹ Схожа тенденція до вшановування ікон відзначає ті джерела, які стосуються другого періоду боротьби з іконошануванням. Тепер вони дещо чисельніші, передусім слід згадати світську хроніку, написану за імператорства Михаїла III (842-867) Георгієм Гамартолом. Це типове творіння ченця² уривається на 842 році, і лише його прикінцева частина — від 813 до 842 року — має цінність оригінального першоджерела. Матеріал книги, що передує їй, це повторення Теофана. Світською хронікою також є твір Симеона Логотета, і тут на найбільшу увагу заслуговують ті фрагменти, де викладено опис випадків, не охоплених хронікою Теофана. Твори Симеона Логотета датуються від половини X ст. і збереглися у кількох версіях, а саме у хроніках Теодозія Мелітена,³ наступника Георгія Монаха, Лева Граматика та в численних ще й досі не виданих рукописах,⁴ а також у старослов'янських перекладах.⁵ Другого періоду іконоборчої кризи також стосуються три перші компіляції Йосифа Генезія (945-949), а також три перші книжки компілятивної праці, відомої як Теофан Континуат (Продовжувач) — (Οἱ μετὰ θεοφάνην)⁶. Обидва ці твори були написані за правління Константина VII Багрянородного (Порфірогенета) (945-959) за його ініціативою. Дуйчев відшукав оповіді — *Diegesis* (Διήγησις) про болгарський похід Никифора I та про битву 811 року, наслідки якої були вельми вагомими. Це детальне анонімне повідомлення, написане по гарячих слідах події кимось із сучасників⁷. Дуже детальний опис правління Лева V (813-820) також вийшов з-під пера анонімного автора.⁸ На думку професора Грегуара⁹, оповідь про болгарський похід від 811 року та історія Лева V — це твори однієї і тієї ж особи, і вони є фрагментами якогось історичного твору, що до наших днів не зберігся.¹⁰ З інших джерел слід згадати хроніку Монемазії, яка, мабуть, походить із другої половини X ст., але містить відомості про панування на Пелопоннесі слов'ян від кінця VI до перших років IX ст.¹¹

Повідомлення арабських істориків, передусім Табарі, підтверджуються свідченнями візантійських джерел про візантійсько-арабські стосунки. Табарі (839-923) був непересічним ерудитом, залишив по собі хроніку від створення світу аж до своєї доби, у якій дуже детально описав візантійсько-арабські війни, посилаючись — і нерідко дослівно — на попередні джерела.¹² Описи, укладені арабськими географами, так само містять багато цінних відомостей про становище у Візантійській державі, зокрема про організацію армії і про теми.¹³ До найцікавіших з цього погляду авторів належать ібн Гордадбег, Кудема та ібн аб Факіх. Як засвідчили недавні дослідження, передусім першопрохідницька праця Грегуара,¹⁴ народний епос, т. зв. *Digenis Akritas*, містить багато матеріалів стосовно візантійсько-арабських конфліктів.

Усі згадані вище історики і хроністи описують іконоборчу боротьбу з іконошанувальницьких позицій. Таку саму тенденцію — мабуть, навіть виразніше — можна спостерігати серед тодішніх укладачів життєписів святих. Героями їхніх оповідей виступають поборники культу зображень, які зазнали мученицької смерті від рук супротивників. За фактичною канвою ці оповіді мають характер панегірика, але значна цінність багатьох з-поміж них полягає у великій кількості розмаїтих подробиць, які дають змогу дослідникові підтверджувати скупі дані суто історіографічних джерел. Із щедрого спадку життєписів святих того періоду далі ми цитуватимемо лише найцікавіші та найважливіші для нас позиції. Першим слід згадати “Житіє св. Стефана Молодшого” (767), яке містить найбільше деталей і подає ретроспективні дані про переслідування прихильників іконошанування за правління Константина V. Це “Житіє” написане близько 808 року на підставі ранніх повідомлень, які залишив нам Стефан, диякон храму св. Софії.¹⁵ Значна кількість малозначущих подій і подробиць, узятих з життя, є винагородою за недоліки, властиві для цього виду письменництва. Так самоцінним джерелом є “Житіє Микити — ігумена Медікійського монастиря у Битинії (Віфінії)” (824), яке невдовзі після смерті того святого написав його учень Теостерикт.¹⁶ Велике значення також має “Житіє Філарета Милосердного”, у ньому, зрештою, не йдеться про іконоборство, проте воно подає багато відомостей до теми внутрішньої історії імперії.¹⁷ І, нарешті, чималу вагу має “Житіє Йоанна, єпископа Готії”¹⁸, написане одним з його сучасників, а також “Діяння 42 мучеників з Аморіону”¹⁹.

Цікавий і цінний матеріал стосовно першого періоду іконоборчої кризи дають нам листи патріярха Германа²⁰ (715-730), а також три гомілії Йоанна Дамаського.²¹ Погляди Георгія Кіпрського на проблеми культу ікон та майже протокольний запис диспуту між цим святим і кимось із іконоборських єпископів, відтворені в т. зв. (Νουθεσία ἑρποντος περὶ

των ἁγίων εἰκόνων). Такі диспути, очевидно, перед першим собором іконоборців відбувалися не раз.²² На гомілії Йоанна з Дамаску і на *Nathesia* опиралися й інші автори, наприклад Йоанн Єрусалимський²³ у своєму полемічному творі, написаному в переддень Нікейського собору, і невідомий автор полемічної статті, яку згодом назвали *Adversus Constantinum Cabalinum*. У ній знаходимо також посилання на Георгія Кіпрського, і на Йоанна Єрусалимського²⁴. До найцікавіших богословських творів за довгий період іконоборчої кризи належать листи і трактати Теодора Студита.²⁵ Не слід обминати мовчанкою листа, якого східні патріярхи подали імператорові Теофілу (829-842), щоб відвернути його від іконоборства.²⁷ Разом з творами Йоанна з Дамаску та Теодора Студита найціннішим джерелом для того періоду є документи VII Нікейського собору.²⁸ Із спадку іконоборців не вціліло жодного документа в первісній формі, бо згідно з ухвалою VII Екуменічного собору все, що вони написали було знищене, а собор 843 року, найімовірніше, якраз таку ухвалу й прийняв. Проте збереглися доволі численні фрагменти, які прибічники культу зображень цитували під час полеміки. Завдяки цим уривкам, що збереглися в документах Нікейського собору, ми можемо відтворити рішення синоду іконоборців у 754 році; також і твори патріярха Никифора²⁶ дають нам змогу дізнатися про рішення Другого синоду іконоборців 815 року, а також про зміст двох листів Константина V. Ті останні особливо цінні як для пізнання суті релігійних течій тієї епохи, так і для пізнання історії самої епохи.²⁹

У розкритті характеру стосунків між Римом і Візантією набуває вартості *Vita Gregorii III*.³⁰ Автентичність двох листів Григорія II до Лева III, які збереглися у грецькій версії, тепер піддається сумніву, однак це документи значної ваги, яких сьогодні не можна повністю ігнорувати.³¹ Сюди слід ще долучити лист Григорія II до патріярха Германа;³² в автентичності цього листа ніхто ще не сумнівався. Основними документами, що проливають світло на становище західного християнства у справі культу зображень служать *Libri Carolini*,³³ листи Адріяна I до Карла Великого,³⁴ до візантійських імператорів.³⁵

У законодавстві тієї епохи перше місце займає *Ekloge*, яку проголосив 726 року Лев III³⁶ щодо законодавства, раніше приписуваного Левові III.

1. Суперництво претендентів на трон

Коротке і безталанне правління Філіппіка-Вартана було якби заповіданням кризи, яку мала пережити Візантія в період іконоборчих змагань. У цьому також і полягає історичне значення його правління. Філіппік не лише відновив християнські суперечки, а й викликав особли-

вий конфлікт із приводу вшанування образів. Як на те, конфлікт цей не був суто релігійний, однак в його основі лежав символічний характер ікон, якраз тому його можна вважати першою ластівкою іконоборства.

Філіппік-Вартан був вірменином і саме тим слід пояснювати його прихильність до монофізитства. Спроба реставрувати цю ересь була б надто ризикованим кроком, тож Філіппік виступив як рішучий поборник монотелетизму, засудженого тридцять років тому VI собором. Успереч ухвалам того собору, едикт, виданий новим імператором, проголошував монотелетизм єдиною релігійною доктриною, визнання якої він дозволив. Щоб надати повороту до монотелетизму більшої демонстративності, Філіппік наказав прибрати картину, що висіла в імператорському палаці, і де було зображено VI собор, та зірвати інскрипцію, що свого часу була розміщена над брамою Міліон на знак вшанування цього собору. Натомість він звелів повісити портрети імператора та патріярха Сергія.³⁷ Згодом монархи-іконоборці так само намагатимуться поширювати зображення імператора, водночас наказуючи знімати геть зображення на релігійну тематику. Суттю справи, Філіппік не спромігся нав'язати візантійському суспільству монотелетизму, а його релігійна політика спричинила потужний спротив і прискорила його власне падіння, однак вона знайшла й не одного прихильника чи приваймні симпатика навіть у сферах вищого духовництва. Прикладом цього може бути майбутній патріярх Герман. На той час взагалі простежуються монофізитські настрої, і це є доказом того, що ця ересь, як і монотелетизм, у Візантії не згасла.

Підтримка імператором ересі, засудженої останнім Екуменічним собором, викликала в Римі вибух обурення, яке виказало себе незвичним способом. Разом із повідомленням про свій вступ на престол Філіппік надіслав папі Контантиніві I визнання віри, сповнене духом монотелетизму. До цього листа і віровизнання він долучив свій портрет. У Римі відмовилися прийняти портрет еретичного імператора, було заборонено карбувати його зображення на монетах, перестали згадувати його ім'я під час богослужінь та вписувати в датування документів.³⁸ У відповідь на усунення картини, де був зображений VI собор, папа розпорядився прикрасити храм св. Петра зображеннями усіх шести Екуменічних соборів.³⁹ Ось так між імператором-еретиком і папою — поборником ортодоксальності, постала ворожнеча, в якій ставлення обох сторін до культу ікон було не просто кісткою розбрату між ними, а начебто політичною програмою кожної з них.⁴⁰

Небезпека, що загрожувала Візантії ззовні, ще більше посилила хаос, зумовлений неперервними змінами правителів. З цього хаосу скористалися араби, поновивши свої набіги, а болгарський каган Тервел ого-

лосив новому імператорові війну під тим приводом, що він має помститися за смерть свого союзника Юстиніяна II. Болгари стали під самим Константинополем, спустошуючи і спалюючи його передмістя. Літні резиденції візантійських можновладців були сплюндровані і знищені. Той факт, що Тервел, не зустрічаючи значного опору, зміг пройти через усю Тракію і з'явитися аж під столицею, однозначно свідчить про те, яким слабким був захист європейських територій імперії. Для порятунку ситуації треба було переправити частини, розташовані в темі Опсікіон. Однак ці частини збунтувалися проти Філіппіка, 3 червня 713 року його скинули з трону й осліпили.

Переверот хоч і був справою рук армії, але новообраний імператор, *protoasekretis* Артемій, був цивільним чиновником. Перед коронуванням він прибрав собі ім'я Анастасій, яке на зламі V і VI ст. носив один із його попередників, також державний чиновник, уславлений тим, що надзвичайно добре розумівся на фінансових проблемах. Новий монарх передусім відкликав усі декрети Філіппіка, якими відновлювався монотелетизм, та урочисто визнав рішення VI Єкуменічного собору. Полотно, на якому цей собор був зображений, знову вивісили у палаці, натомість знищили як портрети імператора, так і патріярха.⁴¹ Однак причиною найбільшого занепокоєння Анастасія II були набіги арабів, які, здавалося, задумували нову облогу Константинополя. Бажаючи надолужити втрачений час, імператор розгорнув енергійну діяльність, поповнив у столиці запаси харчів, підготувався до оборони, розподілив командування окремими ділянками між найздібнішими генералами, і насамкінець, вирішив першим напасти на ворога, зненацька атакувавши його флот, який перебував на стадії приготувань. Збірним пунктом усіх військових сил був визначений Родос, однак частини з Опсікіону, висадившись, відразу ж розпочали новий бунт. Вони відійшли на узбережжя Малої Азії і проголосили імператором якогось Теодозія, збирача податків з їхньої провінції. На звістку про таку неочікувану і таку небезпечну почесність, яка застала його зненацька, Теодозій хотів було рятуватися втечею, але його перехопили і змусили прийняти корону. Отож замість війни проти арабів зав'язалася нова громадянська війна. Вона тривала добрих шість місяців, тобто до кінця 715 року, коли Опсікіонському гарнізону вдалося посадити на трон свого кандидата, зрештою, з допомогою гот-греків (*Γοτδογραῖκοι*)⁴² — еллінізованих остроготів з доби великих переселень на територіях, які згодом перетворилися на той самий Опсікіон. Анастасій II прийняв постриг і сховався в одному з монастирів у Тессалоніках.

Правління Теодозія, який став імператором проти власної волі, було ще коротшим, ніж правління його попередника. Зрештою, у подіях,

що розгорнулися незабаром, головна роль припала не цьому ефемерному імператорові, а стратегові тему Анатолікон Левові. Була це людина аж надто скромного походження. У дитинстві разом із батьками він мешкав у Північній Сирії⁴³, за Юстиніяна II вся його родина потрапила під переселенську акцію і опинилась у Тракії. Для Лева це був щасливий поворот долі, що дав йому змогу приєднатися до лав Юстиніяна II, коли той після десятирічного вигнання у 705 році через Тракію ішов на Константинополь, щоб повернути собі корону. Молодому селюкові пощастило дослужитися до чину *спатарія* (*spatharios*), з чого й почалася його запаморочлива кар'єра, спершу на службі у Юстиніяна, а відтак і його наступників. Під час затяжної і небезпечної виправи на Кавказ він мав нагоду показати себе не тільки талановитим воєначальником, а й дипломатом. Анастасій II, надаючи великого значення тому, щоб високі військові посади займали найобдарованіші офіцери, призначив Лева стратегом тему Анатолікон. Так Лев став керівником однієї з найбільших та найбагатших провінцій держави. Це виявилось для нього зручним трампліном для оволодіння престолом. Після повалення Анастасія він виступив проти Теодозія, не забувши заручитися підтримкою стратега тему Арменіякон Артабазда, якому пообіцяв руку своєї дочки разом із високим титулом *куропалатеса*. Результат боротьби між безвольним імператором та повним енергії узурпатором можна було передбачити наперед, тим паче, що в розпорядженні Лева було значно більше сил. Це була боротьба двох східних темів — Анатолікону та Арменіякону — проти тему Опсікіон, який підтримував Теодозія. Вступивши в Опсікіон, Лев захопив у Нікомедії і ув'язнив імператорського сина з усією свитою, після чого вирушив на Хризополь. Тоді Теодозій почав з ним переговори і, отримавши бажані для себе і свого сина гарантії, зрікся престолу й подався до Ефесу, щоб уже до кінця своїх днів пробути в тамтешньому монастирі. 25 березня в Константинополі в храмі св. Софії відбулася коронація Лева. Період династичної боротьби нарешті завершився, а імперія, яка протягом двадцяти років пережила сім бурхливих переворотів, в особі Лева III (717-741) отримала монарха, якому вдалося не лише повернути владі авторитет, а й заснувати нову династію.

2. Іконоборство та війни з арабами. Лев III

Л і т е р а т у р а: (K. Schenk, *Kaiser Leo III*, Halle 1880. — A. Vasiliev, *The Struggle with the Saracens I (717-867)*, Cambr. Med. Hist. IV (1923) 119-138. — Schwarzlose, *Bilderstreit*. — L. Bréhier, *La Querelle des Images*, Paris 1904 — Martin, *A History of the Iconoclastic Controversy*, London 1930. — М. Й. Сюзюмов, *Проблеми иконоборческого движения в Византии* у: Ученые записки Свердловского гос. пед. ин-та. 4, Свердловск 1948 — Липшиц, *Очерки*, с. 170 і д. — Андреев, *Герман и Тарасий*. — Ostrogorsky, *Querelle des Images*. — Grabar, *Iconoclasm*. — Beck, *Kirche*, 292 і д., 473 і д. — Diehl, *Exarchat*. — Hartmann, *Byz. Verwaltung*. Його ж: *Geschichte Italiens im Mittelalter II 2*, Gotha 1903.

Першим, і то невідкладним завданням, яке постало перед новим імператором, була організація відсічі арабам, які, розширюючи агресію, стали знову загрожувати самому існуванню держави. Вже Анастасій II пробував організувати контрнаступ, однак його плани розладнала династична боротьба та пов'язане з нею внутрішнє безладдя у країні, отож вирішальна битва відбулася аж під самими мурами Константинополя. Лев III гарячково готував місто до облоги, відновивши роботи, розпочаті ще передбачливим Анастасієм II. Не минуло й шести місяців після приходу до влади нового імператора, як арабська сухопутна армія і флот з'явилися під мурами візантійської столиці. Як і за Константина IV, з обох боків зав'язалася боротьба не на життя, а на смерть, і, як і сорок років тому, вирішальну перемогу здобули візантійці. І цього разу за допомогою грецького вогню їм вдалося спалити ворожі кораблі, а всі спроби взяти місто приступом з суші розбивалися об потужні константинопольські мури. До того ж зима 717-718 рр. видалася надзвичайно суворою, багато арабів стали жертвою холодів, до того ж у їхніх лавах ширився голод, який спричинив ще більші людські втрати. Перемозі візантійців посприяло ще й втручання болгар, які, напавши на арабські війська, завдали їм чимало неприємностей. 15 серпня 718 року, якраз у річницю початку облоги, арабський воєначальник Мослемах відступив від міста, і його кораблі покинули візантійські води.⁴⁴ Вже вдруге арабська навала розбилася під мурами візантійської столиці, на самому порозі Європи.

Однак воєнні дії на суші незабаром відновилися. Починаючи від 726 року, наїзди арабів на Малу Азію поновлювалися рік у рік. Вони зайняли Цезарею, а Нікею взяли в облогу. Становище вдалося поліпшити щойно 740 року після великої перемоги Лева під Акроїноном, неподалік від Аморіону. У той важкий для себе період імперія багато завдячувала традиційній дружбі з хозарами, які теж були вороже наставлені до халіфату. Їхні неперервні набіги в околиці Кавказу й Вірменії мали для Візантії неабияке значення.⁴⁵ Ця дружба зміцніла ще більше, коли Лев III одружив свого сина і престолонаступника з дочкою хозарського кагану (733).

Із звільненням Константинополя та відходом арабів із Малої Азії завершився важливий етап у боротьбі візантійців з арабами. Арабські напади ще не раз даватимуться імперії взнаки, але вже не загрожуватимуть її існуванню. Більше ніколи араби не братимуть Константинополя в облогу, а Мала Азія, отримавши гнучкий адміністративний апарат і добру організацію війська, залишиться стрижнем держави попри всі лихоліття, які ще спіткають її у майбутньому.

Розвиваючи далі систему, започатковану Іраклієм, Лев III розділив занадто розлогий тем Анатолікон на дві частини. Безсумнівно, що цим він хотів запобігти в майбутньому спробам узурпації, які так часто повторювалися в останні десятиріччя. Ніхто краще за нього не усвідомлював, на яку небезпеку наражалася імператорська влада, коли управління такою великою провінцією концентрувалося у руках однієї особи. Тому західну частину Анатолікону було перетворено на окремий тем. Назва Тракесіон, яку він отримав, походить від європейських військових частин, що були там колись дислоковані, утворюючи *турму* анатолійського тему. Ця деталь проливає світло на генезу системи темів.⁴⁶ Однак тем Опсікіон за розмірами такий, а може, ще й більший, як Анатолікон, залишився без змін. Лев задовольнився тим, що управляти темом Опсікіон доручив своєму зятеві Артабаздові. Вже після смерти Лева з'ясувалось, що то була велика помилка, за яку змушений був заплатити його син і наступник. Врахувавши гіркий досвід, він із тієї великої провінції виокремив східну частину, утворивши з неї новий тем Букеларіон, бо раніше на цих територіях були розквартировані *bukellarii*, які з часом там і осіли.⁴⁷ Десять років Анастасія II чи Лева III, у кожному разі між 710 і 732 рр., було здійснено також поділ надморського тему Карабісіянон, де доти концентрувалися всі морські сили імперії. Два його підвідділи — *дронгаріати*, які доти підпорядковувалися стратегові Карабісіянону, стали окремими одиницями: південно-західне узбережжя Малої Азії разом із прилеглими островами було переформовано в тем Кібірайотон, а з островів, розташованих в Егейському морі, було створено дронгаріят Айгайон Пелагос, який згодом було підвищено до рангу тему і поділено ще раз.⁴⁸ Приблизно у той самий час окремим темом стає і Крит.⁴⁹ Розчленування надмірно великих темів, утворених у VII ст., ставило собі за мету зробити ефективнішим адміністративний апарат і тим досягти вдосконалення системи в цілому. Отже, монархи VIII ст., хай і у скромних вимірах, продовжували велику реформу Іраклія, але набагато ширший подальший розвиток системи темів був справою уже наступного сторіччя.⁵⁰

Кодекс законів, проголошений 726 року від імені Лева III та його сина був епохальною подією в історії кодифікації греко-римського права.⁵¹ Цей збірник, який ми називаємо *Еклогою* Лева і Константина, містить спеціально відібрані найважливіші закони з кримінального та

цивільного кодексів, причому особливо наголошується на сімейному та спадковому праві, тоді як право на власність відходить на другий план. Поява *Еклоги* мала перед собою, головним чином, практичну мету — забезпечити суддів кодексом, який своїм обсягом і змістом відповідав би повсякденній життєвій практиці і міг замінити собою надто великі за обсягом і важкодоступні кодекси Юстиніяна I. Як і все пізніше візантійське законодавство, *Еклога* ґрунтується на римському праві у тій його формі, яка нам дісталася у спадщину від законодавства Юстиніяна. Проте *Еклога* не є тільки збірником вибраних давніх законів, у ній легко помітити намагання якимось їх пом'якшити, надати їм рис "більш людяного характеру". У кожному разі, в *Еклозі* є значні відхилення від законодавства Юстиніяна, що, з одного боку, пояснюється впливом канонічного права, а з іншого — східного звичаєвого права. Скажімо, права батька родини (*patria potestas*) було помітно обмежено, зате більше прав надавалося жінці і дітям, а сама інституція сім'ї береться під спеціальну опіку. На особливу увагу заслуговують зміни, внесені до кримінального кодексу. Тут уже законодавець не керувався християнською заповіддю любови до ближнього, позаяк *Еклогою* запроваджувалася ціла система покарань через фізичне калічення, чого не було в законодавстві Юстиніяна. Ампутація носа, язика, руки, осліплення, осмалення чи остриження волосся на голові тощо покарання хоч і заступали в окремих випадках смертну кару, та дуже часто їх застосовували там, де Кодекс Юстиніяна передбачав грошові стягнення. Ця суто східна жорстокість, яка, на відміну від римського права, так чітко відображена в *Еклозі*, як свідчить історія VII ст., для Візантії не була чимось новим. Тож розбіжності між *Еклогою* і відповідними законами Кодексу Юстиніяна — не що інше як запровадження до офіційного законодавства тих норм звичаєвого права, які усталились у Візантії упродовж VII ст.⁵² У законодавстві імператорів Сирійської династії виявилися зміни, які відбулися у звичаях та поглядах візантійців за час, що минув від правління Юстиніяна. Ці зміни частково були зумовлені щораз дужчим впливом християнської етики, але водночас їх слід розглядати як результат трансформації усталених звичаїв, що відбулася під впливом тісних і тривалих контактів зі Сходом.

Поява *Еклоги*, без сумніву, полегшила процес судочинства, оскільки новий, укладений на дуже доступному рівні кодекс набув розповсюдження. На особливу увагу заслуговує вступ, у якому імператор заявляє, що він вирішив покласти край хабарництву та корупції при заміщенні суддівських посад, і що відтепер усі судді, починаючи від *квестора*, отримуватимуть платню з державної скарбниці.⁵³ У пізніші часи *Еклога* не користувалася доброю славою, позаяк була витвором імпера-

торів-іконоборців Лева та Константина, однак це не дає підстав заперечувати її великий вплив як на пізніше візантійське законодавство, так і на його розвиток поза межами імперії, зокрема у слов'янських країнах.

Релігійний конфлікт, відомий як іконоборство, становить окремий і дуже своєрідний розділ в історії Візантії. Виступ Лева III проти іконовшанування збурило внутрішню боротьбу, яка здвигала імперію понад сторіччя. Іконоборство було виявом кризи, яка назрівала уже віддавна, а форма, у яку вона вилилась, наклала на увесь цей період своєрідну печать. В ідеології візантійської церкви святі образи мали символічне значення, і якраз це спричинилося до того, що криза набула саме такого, а не іншого характеру. Упродовж кількох сторіч, які передували початковій іконоборчому руху, вшанування святих ікон і справді зросло настільки, що релігійність пересічного візантійця насамперед виявляла себе у віддані шани зображенням святих.⁵⁴ Проте серед деяких верств суспільства таке надміру ревне вшанування викликало осуд, багато хто вбачав у цьому несумісний з духом щирого християнства вияв ідолопоклонства.⁵⁵ Такі опозиційні щодо іконовшанування настрої ширилися, головню, у східній частині імперії, у провінціях, які здавна були колыскою різноманітних релігійних рухів, де ще досить міцними були залишки монофізитства і де набувала щораз більшої сили секта павликіян, яка не визнавала будь-яких зовнішніх виявів культу. Та лише зіткнення з арабським світом стало тією іскрою, що розпалила пожежу. Противники Лева III пояснювали його вороже ставлення до святих ікон арабськими або єврейськими впливами. Попри те, що Лев III звелів переслідувати євреїв і силоміць їх охрещувати,⁵⁶ хтось чи якоюсь мірою не вплинула на нього Мойсеева віра з її суворими приписами. А під час воєн, які точилися з арабами, він міг не лише ознайомитися з деякими елементами арабської культури, а й дещо від них перейняти. Переслідування євреїв за Лева III — а релігійні переслідування у Візантії траплялися досить рідко, — ймовірно, якраз і вказують на посилення впливів юдаїзму, тим паче, що, починаючи з VII ст., між християнами та євреями, як про це свідчать численні полемічні твори тогочасної візантійської літератури, розгортається завзята суперечка. Сучасники, однак, набагато більше схильні були наголошувати на промусульманських симпатіях Лева III, про що, зрештою, свідчить і його прізвище — *сарацінофіл* (*σαρακηνόφιλος*). Араби, які за кілька десятків років постійних нападів на Візантію уздовж і впоперек з'їздили Малу Азію, залишали по собі не лише сліди спустошення, а й власної культури, а разом з нею і притаманну ісламові відразу до пластичного відтворення рис людського обличчя.

Ось так і зародилося іконоборство — дивовижна мішанина найрізноманітніших елементів: з одного боку, це християнське прагнення досягнути

найвищі духовні цінності, а з іншого — сектантські доктрини, давні еретичні христологічні концепції і, зрештою, залучення цілком чужих постулатів, почерпнутих з юдаїзму та, ще більше, з ісламу. У збройному зіткненні Візантія здобула перемогу над Сходом, тож боротьба проти заперечення іконовшанування мала б стати логічним її продовженням у плані протистояння проникненню впливів східної культури, але прихильником такого проникнення виявився сам імператор, той самий, хто під мурами Константинополя зупинив мусульманський воєнний натиск.

У державі Омейядів боротьба проти культу ікон розпочалася набагато раніше, ніж у Візантії,⁵⁷ отже, в Малій Азії на той час уже існував досить сильний табір прихильників іконоворства. Його очолювали представники вищого духовництва митрополит Клавдіополя Тома та єпископ Ніколеї Константин — справжній ініціатор іконоворства, який від своїх противників дістав прізвисько “єресіярха”. Лев III, хто, як відомо, походив із Малої Азії і тривалий час провів у східних провінціях імперії, де, як стратег Анатолікону, мав безпосередні зв'язки з арабським світом, поділяв погляди іконоворців, і тому керівництво усім рухом опинилося у його руках. Так несприйняття іконовшанування переросло у відверте іконоворство.

Лев III 726 року з намови малоазійських єпископів, які тимчасово перебували в столиці,⁵⁸ публічно висловився проти вшанування ікон.⁵⁹ Цілком можливо, що на такий крок імператор зважився під впливом страшного землетрусу, в якому він побачив знак гніву Господнього, кару за ідолопоклонство у формі благоговіння перед образами. Почав він з проповідей, у яких намагався переконати підданих у невинності культу ікон.⁶⁰ Він прагнув виконати ті високі завдання, які, на його погляд, покладав на нього імператорський титул, що дістався йому від Бога, не дарма ж у листі до папи, написаному дещо пізніше, він заявив, що вважає себе не тільки імператором, а й найвищим священнослужителем.⁶¹ Невдовзі від слів він переходить до справ і наказує одному з гвардійських офіцерів зняти зображення Христа, яке висіло над бронзовою брамою імператорського палацу. Але вже ця перша спроба стала яскравим свідченням негативного ставлення мешканців столиці до іконоворства: збігся натовп і розтерзав виконавця імператорського наказу на місці. Та це був тільки вуличний інцидент, хоч і промовистий. Значно серйозніші події розгорнулися у Греції, де звістка про іконоворчі розпорядження імператора викликала повстання. Тем Еллада обрав іншого імператора і вислав проти Константинополя ескадру. Європейські провінції імперії рішуче стали на бік іконовшанування і незмінно залишалися на цих позиціях упродовж усього періоду боротьби проти нього. І хоч імператорові вдалося незабаром придушити пов-

стання, такий вияв настроїв усієї провінції був серйозною пересторогою проти його політики.

Дії Лева III, попри всю його фанатичну відданість справі іконоворства, спершу відзначалися неабиякою обережністю. Недарма свої погляди публічно він висловить щойно на десятому році правління, а поки зважиться на рішучі кроки, мине ще кілька років.⁶² Ці роки він присвятив переговорам із вищим духовництвом, намагаючись схилити на бік своїх планів папу та константинопольського патріярха. Проте його зусилля закінчилися повною невдачею: старий патріярх Герман категорично відмовився підтримати наміри імператора, а листування з папою Григорієм II теж нічого не дало.⁶³ Попри те, що римський єпископ відповідав на іконоворчі докази імператора дуже уїдлимо, він намагався не псувати взаємин із Візантією і навіть робив усе, що міг, аби запобігти антивізантійським виступам, які в той час кілька разів спалахували на території Італії. Не змішуючи релігійні питання з політичними, він зберігав цілковиту лояльність у ставленні до візантійського імператора, як був єдиною опорою Апостольської столиці перед небезпекою з боку лангобардів.⁶⁴

Патріярх Герман і папа Григорій II не були єдиними поважними противниками іконоворства, ще грізнішого опонента Лев III знайшов в особі Йоанна Дамаського. Грек, який спочатку виконував важливі функції при дворі халіфа в Дамаску, а потім став ченцем у єрусалимському монастирі святого Сави, Йоанн був найвидатнішим теологом свого часу. До найглибших, найблискупіших, хоч, може, і не найвідоміших його творів належать три апології на вшанування ікон.⁶⁵ У відповідь на закиди, що вшанування ікон — це повернення до поганського ідолопоклонства, Йоанн Дамаський висунув і розвинув цілу іконософську теорію. Наслідуючи ідеї неоплатоніків, він вважає, що шана, яка віддається іконам, цілком зрозуміла і виправдана, оскільки вона стосується прототипів, які на них зображені, причому Бог може зробити деякі з цих ікон особливим джерелом своєї милості, завдяки чому вони є посередником між Ним та людиною. Нема нічого антиморального і у відтворенні постаті Христа, бо це цілком відповідає догмі про людську і божественну сутність Спасителя. Йоанн Дамаський переводив усю полеміку в площину догматичної проблематики.⁶⁶ На його теорію пізніше посилалися всі оборонці іконовшанування.

Лев III добре усвідомлював, що після того, як переговори виявились даремними, задуману реформу він може здійснити лише силою, і таки зважився на цей крок, спеціальним едиктом звелівши знищити всі ікони. Однак прагнучи надати своїм діям видимості якоїсь законності, 17 січня 730 року він скликав збори найвищих світських і духовних сановників, т. зв. *silention*, і запропонував схвалити згаданий едикт. Патріярх Герман,

який відмовився підписати цей документ, тут же позбувся свого звання, і вже 22 січня на патріарший престол сів його *synkellos* Анастасій — людина, яка у всьому корилась монархові. Після оголошення імператорського едикту іконоборча доктрина набувала юридичної сили і цим знаменувала початок ікономахії — нищення ікон і переслідування іконофілів.

Італія була занадто далеко, щоб їй можна було накинути іконоборство, та незважаючи на це, “війна за ікони”, яка розгорілася у Візантії, дуже негативно позначилась на взаєминах Константинополя з Римом. Після оголошення едикту, який перетворював іконоборство на офіційну доктрину візантійської держави і церкви, розрив, загроза якого уже давно нависала, ставав неминучим. Наступник Григорія II — Григорій III був вимушений засудити іконоборство, у відповідь Лев III звелів ув’язнити папських легатів. Обидві сторони були розчаровані: імператор тому, що йому не вдалося заручитися підтримкою папи, а папа — що не зумів переконати імператора. Релігійні суперечки супроводжувалися політичними чварами, тож прірва між Константинополем і Римом постійно поглиблювалась, а позиції Візантії в Італії постійно послаблювались. Такими були перші наслідки іконоборства.

3. Іконоборство та війни з болгарами: Константин V

Л і т е р а т у р а: A. Lombard, *Constantin V, empereur des Romains*, Paris 1902. — Мелиоранский, *Георгий Киприянин*. — Ostrogorsky, *Bildertreit* (див. також літературу стосовно іконоборства та ситуації в Італії). — Zlatarski, *Istorija I, 1*. — Mutafčiev, *Istorija I*. — Runciman, *Bulgarian Empire*.

Безоглядність, з якою Лев III нав’язував своїм підданам іконоборство, підірвала популярність, яку він здобув завдяки своїм перемогам над арабами. Після смерти Лева III корона перейшла до його сина Константина (741-775). Права молодого принца на трон були незаперечні: ще дворічним дитям на Великдень 720 року батько оголосив його співімператором і престолонаступником. Акт цей супроводжувався урочистою коронацією. Однак через неповний рік після фактичного приходу до влади нового монарха його було усунуто від неї, і то на досить тривалий час. Зробив це стратег тему Опсікіон, той самий Артабазд, який кільканадцять літ тому, коли був стратегом тему Арменіякон, допоміг Левові III здобути корону, і в нагороду за свої послуги отримав руку дочки імператора, титул куропалата і управління темом Опсікіон. Тільки маючи у своєму підпорядкуванні таку величезну округу, мілітарне та господарське значення якої важко переоцінити, Артабазд міг зважитися виступити проти швагра як претендент на трон. Він заявив, що виступає на захист іконовшанування, а це для реалізації його задумів мало величезне значення, адже заколот, який він

підняв проти законного імператора, набув (і це характерно для тієї епохи) релігійного забарвлення.

У червні 742 року Константин вирушив у похід проти арабів. Під час переходу армії по території тему Опсікіон Артабазд зненацька напав на нього, розбив і розпорошив його війська, проголосивши себе імператором, розпочав переговори з Теофаном Монутом, якого Константин залишив у столиці як регента. Монут приєднався до повстання, а за його прикладом пішло чимало високих урядовців Константинополя. Важко знайти кращий доказ того, що іконоборство не знаходило підтримки навіть серед найближчого оточення імператора. Артабазд вступив до Константинополя на чолі своєї армії і був коронований патріархом Анастасієм, який знову змінив свої релігійні погляди. Старшого зі своїх синів, Никифора, Артабазд проголосив співімператором, молодшого, Микиту, призначив головнокомандувачем армії і послав його до тему Арменіякон. Іконовшанування у Константинополі було відновлено, і, здавалося, що з іконоборством завершено.

А тим часом Константин V знайшов притулок в Аморіоні. Тут, у центрі давньої анатолійської округи, якою колись керував його батько, його зустріли з піднесенням. Тем Тракесіон, недавно утворений з частини земель тему Анатолікон, теж став на бік молодого іконоборця. Натомість оборонець ікон Артабазд наймогутніших союзників знаходить в європейському темі Тракія, стратегові якого, синові Теофана Монута було доручено оборону столиці. У Малій Азії тільки два теми — Опсікіон та Арменіякон, тобто ті дві військові округи, що перед цим були підпорядковані Артабаздові, залишалися на його боці. Здається, однак, що й тут його релігійну політику, спрямовану на відновлення культу ікон, сприйняли дуже прохолодно. Ця обставина мала вирішальний вплив на результат боротьби, особливо коли врахувати ще й те, що Константин значно перевищував противника військовим талантом. Як тільки узурпатор на чолі військ з Опсікіону вступив на територію Тракесіону, Константин 27 травня 743 року зустрів його і в битві під мурами Сард завдав важкої поразки. Незабаром такої ж поразки поблизу м. Модрини було завдано і синові Артабазда Микиті, який з військами тему Арменіякон не встиг прийти на допомогу батькові. Остаточна перемога Константина уже не викликала жодного сумніву. У вересні того ж року він уже був під мурами Константинополя, після недовгої облоги якого 2 листопада він вступив до столиці, де негайно ж почав зводити страхітливі порохунки з ворогами. Артабазда і його двох синів — небожів імператора — спершу виставили на публічне посміховисько на іподромі, а потім осліпили. Багатьох їхніх прибічників стратили, а іншим ампутували кому стопи, кому кисті рук. Анастасія за його безликість було посаджено задом наперед на віслиюка і в такому вигляді він

мусив об'їхати увесь іподром.⁶⁷ Однак, очевидно, аби ще більше принизити саму посаду найвищого церковного достойника, імператор залишив його на патріяршому престолі. Так було покладено край узурпації Артабазда, яка тривала 16 місяців. За цей час його як імператора встигли визнати в Римі.⁶⁸

Константин V був обдарованішим полководцем, ніж його батько, а ще він був запеклішим за батька ворогом культу ікон. Проте ні фізичною статурою, ні психологічно зовсім не виглядав міцним солдатом, яким був Лев III. На відміну від батька, Константин був нервовий, страждав від хвороб та нездорових пристрастей, мав складну і неврівноважену вдачу. Непогомовна жорстокість, з якою він переслідував своїх релігійних противників, була наслідком не так вроджених рис характеру, як його хворобливої вразливості. Зате перемоги над арабами та болгарами, що зробили його кумиром армії, він здобув завдяки рідкісному дарові передбачення та великій відвазі.

На Сході склалося вигідне для Візантії становище. Арабська могутність була підірвана як війнами ще за часів Лева III, так і важкою внутрішньою кризою. Наближався кінець славетної династії Омейядів, яку 750 року після довгої міжусобної війни було повалено. До влади дійшли правителі династії Аббасидів. Наслідком цієї зміни стало й перенесення столиці з Дамаску до далекого Багдаду. Отже, тиск, який чинився на Візантію з цього боку, послабився, і це дало змогу імперії перейти в контрнаступ. Ще 746 року Константин V вступив до Північної Сирії і зайняв Германікею — своє давнє родове гніздо. Вдавшись до випробуваних методів візантійської колонізаційної політики, він переселив велику кількість бранців до віддаленої Тракії, де ще й у IX ст. існувала колонія сирійських монофізитів.⁶⁹ Значну перемогу здобула Візантія й на морі: командувач військового флоту стратег temu Кібирайотон неподалік берегів Кіпру винищив арабський флот, який прибув з Александрії (747). А 752 року сам імператор очолив дуже успішний похід углиб території Вірменії та Месопотамії, здобувши Теодозіополь і Мелітену — дві великі прикордонні фортеці. Бранців і цього разу переселяли до Тракії, на болгарський кордон, який імператор наказав зміцнити новими фортифікаціями.⁷⁰ Щоправда, згадані перемоги не принесли якоїсь тривалої матеріальної вигоди, бо відвойовані землі невдовзі знов опинилися під арабським пануванням, однак військові успіхи Константина мали величезне симптоматичне значення. Візантія більше не повинна була боротися за своє існування, війна між нею й арабами перейшла у прикордонні сутички, а ініціатива відтепер була в руках імператора. Візантія на Сході перестає бути жертвою агресії, вона сама стає агресором.

Отже, можна було вважати, що арабську загрозу вдалося відвернути. Натомість загрозового характеру набували візантійсько-болгарські взає-

мини. Заходи, спрямовані на зміцнення кордону в Тракії, до яких вдався Константин V, є переконливим свідченням того, що візантійський уряд не покладався на тривкий мир із сусідньою Болгарією. Зі свого боку, болгари тлумачили спорудження фортифікацій уздовж кордону як явну провокацію, відповіддю на яку і був болгарський наїзд на візантійську територію 756 року. Це стало початком серйозного збройного конфлікту між двома державами. Константин V, схоже, був першим імператором, хто усвідомив, що зміцніла Болгарія перетворюється на основного ворога Візантії, недарма саме проти неї за його правління й були організовані найбільші військові походи, щонайменше дев'ятьма з них він командував особисто. Напруження сягнуло кульмінації після того, як 762 року до влади в Болгарії прийшов Телец, представник особливого ворожого Візантії табору. В Болгарії ще існував гострий конфлікт між основною масою слов'янської людності та групою давньо-болгарської аристократії, яка прагнула зберегти свої панівні позиції. Після тривалої міжусобної боротьби до влади разом із Телцем прийшло саме це радикальне крило бояр.⁷¹ Після утвердження при владі нового кагана величезна кількість слов'ян емігрувала з Болгарії до Візантії. Імператор дозволив їм поселитися у Витинії (Віфінії), де вже й за його попередників було поселено чимало слов'ян. Це сприяло новому зростанню чисельности слов'янського елементу в Малій Азії.⁷²

На спустошення болгарами Тракії Візантія відповіла війною. Константин розпочав наступ одразу з двох боків: значна частина візантійської кінноти висадилася у дельті Дунаю і просувалася звідти на південь, аж поки на узбережжі Чорного моря, поблизу м. Анхіяла, не об'єдналася з головними силами армії, що під командуванням імператора через Тракію вступила на територію Болгарії, прямуючи далі на північ. 30 червня 763 року відбулася кривава битва, яка, почавшись удосвіта, наприкінці скінчилася нищівною поразкою болгар.⁷³ У житті Константина ця перемога була найбільшою, і він відзначив її тріумфальним в'їздом до столиці та веселощами на іподромі. А його супротивник Телец став жертвою міжусобиць, які ще довго не давали спокою Болгарії. Це призвело до частих змін правління та політичних орієнтацій, коли верх брали то прихильники, то противники Візантії. А долю цих міжусобиць вирішував імператор, який привласнив собі право постійно втручатися у внутрішні справи Болгарії, не гребуючи і збройною інтервенцією, коли справи поверталися не так, як він цього бажав. Болгарія пододала внутрішню кризу і відновила свою військову могутність аж у 772 році, коли до влади прийшов діяльний Телериг. Усвідомивши, чим це йому загрожує, Константин V навесні 773 року організував великий похід. Застосувавши ту ж, що й десять літ тому, тактику наступу з двох протилежних боків, він змусив болгар розпоча-

ти переговори. Щоправда, Телериг ще того ж таки року спробував вторгнутися до Тессалії, проте візантійські війська змусили його відступити. Однак попри всі ці успіхи і збройну перевагу, Константин не зміг нав'язати болгарам тривалого миру. До кінця життя він змушений був воювати з ними. Під час походу проти болгар він і помер 14 вересня 775 р. Ці війни дуже ослабили Болгарію. Її військову могутність було підірвано, а внутрішнє життя країни розладналось настільки, що й сам Телериг, щоб урятуватися від заворушень, які ширились у його країні, змушений був шукати притулку при дворі наступника Константина V. Отже, візантійський вплив на Балканському півострові помітно посилювався, але слід пам'ятати, що цілком відвернути загрозу з боку Болгарії так і не вдалося, з часом вона зміцніла і знову нависла над Візантією. Імперія постійно мусила зважати на небезпеку агресії як зі східного, так і з західного кордону.

У зовнішній політиці Константин V усю свою увагу й зусилля сконцентрував на Схід. Саме завдяки цьому він досяг значних успіхів у війнах з арабами та болгарами. Однак вони супроводжувалися невдачами в Італії. Рим та іконоборча імперія над Босфором дедалі більше віддалялися одне від одного. Досі Апостольська столиця намагалася якось ігнорувати релігійні розбіжності й зберігати лояльність щодо імперії, позаяк вбачала в ній єдину силу, здатну стримати натиск лангобардів. Але 751 року відбулися події, які поклали край як візантійському домінуванню в Північній та Середній Італії, так і всім сподіванням папи на візантійське втручання в справі Апеннінського півострова. Равенна опинилася у руках лангобардів, і екзархат припинив своє існування. Водночас на Заході з'явилася нова потуга, здатна не тільки успішно протистояти лангобардам, а й покровительству якої для Римської церкви з багатьох причин було більше бажане, ніж покровительству еретичної Візантії. Цією потугою стала молода держава франків. Папа Стефан II особисто здійснив був подорож за Альпи, щоб 6 січня 754 року у Понтіоні зустрітися з королем Піпіном. Ця важлива зустріч започаткувала співпрацю Апостольської столиці з державою франків і стала першим кроком до заснування римської церковної держави. Папа порвав з візантійським імператором, щоб укласти з королем франків союз, у результаті якого через неповних п'ятдесят років на світ народиться Західна імперія.

Якщо позиції Візантії на Заході дуже похитнулися, то на Сході й Півдні вони зміцнилися. Загострення взаємин з Римом дало іконоборчому урядові в Константинополі привід вдатися до кількох зухвалих кроків, наслідки яких ще покажуть себе в майбутньому. Імператор вивів з-під юрисдикції Риму грекізовані провінції Південної Італії — Калабрію та Сицилію, а також Іллірію, щоб передати їх під юрисдикцію Константинопольського патріархату.⁷⁴ Протести Риму виявились

марними. Лінія, що розмежовувала території, підпорядковані кожній з двох церков, була лінією поділу між грецьким Сходом та латинським Заходом, і її місце визначила історія. Підпорядкувавши владі константинопольського патріархату Іллірію та грекізовану частину Італії, Константин V заклав підвалини під майбутній пишний розквіт грецької церкви. Цей запеклий іконоборець створив для неї умови, які після подолання іконоборчої кризи дали їй змогу охопити своїм впливом і втягнути до сфери своєї культури слов'янські землі на Балканах.

Отже, іконоборство поглибило прірву між двома центрами християнства і спричинилося до того, що Рим було усунуто з грецького Сходу, а Візантію — з латинського Заходу. Відповідно й універсалізм як візантійських імператорів, так і римської церкви почав утрачати ґрунт під ногами.

Те, що ці події збіглися в часі з посиленням іконоборчого руху, який саме за Константина V сягнув свого апогею, було зовсім не випадковим. Як і його батько, Константин умів вичікувати. Той відгомін, який знайшов заколот Артабазда в європейських провінціях країни і, зокрема, у самій столиці, змусив його діяти обережно. Тож до реалізації своєї програми він приступив аж у п'ятдесяті роки VIII ст. За Лева III наказ про заборону іконовшанування був підписаний імператорською радою, тепер же іконоборча доктрина вимагала санкції, яку міг дати тільки собор. Прагнучи забезпечити бажаний склад собору, імператор посадив на вільні посади в дієцезіях своїх прибічників, одночасно утворюючи нові єпископства, заздалегідь призначені для адептів іконоборства. Заходи ці супроводжувались енергійною пропагандистською кампанією. Організовувались прилюдні збори, на яких чільні представники іконоборчого табору зверталися до присутніх із проповідями, подеколи виникали жваві дискусії між прихильниками та противниками іконовшанування.⁷⁵ А після закінчення таких зборів починались арешти: тих, хто мав відвагу заперечувати іконоборство, садили під замок, щоб вони не могли висловлювати своїх поглядів і шкодити справі собору.

Відбувалося також активне розповсюдження іконоборчих творів. Сам імператор жваво цікавився такою публіцистикою і був автором аж тринадцяти теологічних трактатів, два з яких, мабуть, найцікавіші, збереглися в уривках.⁷⁶ Твори Константина, у яких він намагався окреслити програму майбутнього собору, сприяли поглибленню іконоборства як доктрини. Якщо прибічники іконовшанування, за прикладом неоплатоніків, проводили виразну демаркаційну лінію між зображенням і його прототипом, вважаючи зображення символом, то Константин V, виходячи із засад східних магів, твердив, що зображення та його прототип ідентичні, ба більше, що вони консубстанційні.⁷⁷ Насамперед

він засуджував відтворення образу Христа. Спираючись на христологічні доктрини, він у своїй аргументації пішов значно далі, ніж його попередники-іконоборці, для яких іконовшанування було лише новою формою ідолопоклонства. Такі прихильники іконовшанування, як наприклад, патріарх Герман і, особливо, Йоанн Дамаський, вважали, що зображення Христа в образі людини цілком відповідає догмі про преображення і навіть вбачали в такому зображенні Спасителя підтвердження того, що Він був і людиною. Натомість (для Константина вже те, що Христос був Богом, означало, що зображати Його в будь-якій конкретній формі просто неможливо). Обидві сторони пов'язували іконовшанування з христологічною догматикою. Та й сама суперечка довкола ікон була, власне кажучи, відновленням давніх христологічних дискусій лише в новій формі. Іконоборство в своїх найрадикальніших твердженнях справді наближається до монофізитства, а в творах Константина V, який був представником крайнього напрямку в іконоборстві, мимохіть окреслюється виразна тенденція до монофізитства.⁷⁸ У цьому нічого дивного немає, якщо зважити, що така доктрина була поширена не лише на візантійському прикордонні у Сирії та Вірменії, але знаходила чимало прихильників і в центрі самої імперії, як це з'ясувалось під час монотелетистичної реакції за часів Філіппіка.

Собор, який готували з такою ретельністю, нарешті відкрився 10 лютого 754 року в імператорському палаці Гієреї на азійському березі Босфору. Останнє засідання відбулося 8 серпня в Константинополі у Влахернській церкві. Зусилля уряду виправдали себе повністю: із 338 єпископів, що взяли участь у роботі собору, всі виявились прихильниками іконоборства. Головував на соборі єпископ ефеський Теодозій, один з синів імператора Тиберія-Апсимара. Патріарх Анастасій наприкінці 753 року помер, а ні папа, ні жоден із східних патріархів не надіслали своїх легатів. Тому ортодоксальна опозиція прозвала цей собор "собором без голови", тоді як самі учасники цього собору гучно нарекли його вселенським. Керівною лінією роботи собору була програма, накреслена в творах імператора. Згідно з його настановами на перший план було висунуто христологічне питання, проте всі надто вже гострі формулювання, що містилися у його творах, як і взагалі все, що нагадувало монофізитство, старанно оминалися. Собор визнав, що відтворювати Христа в будь-якому конкретному образі неприпустимо, але, приймаючи це рішення, пильно стежив, щоб воно не суперечило постановам попередніх соборів. Утім він пішов навіть далі, бо вдаючись до дуже витончених розумувань, намагався довести, що саме прихильники культу ікон хитаються між ересю несторіанства і монофізитства. Якщо, мовляв, у зображенні Спасителя вони вбачають тільки Його людську подобу, отже, услід за Нестором, розділяють два нероздільно пов'я-

зані у Христі початки, а якщо ж таке зображення, в їхньому розумінні, представляє ще й елемент божественний, тоді вони намагаються поєднати дві сутності Христа, а це вже віддає монофізитством.⁷⁹ Густо пересипані цитатами зі Святого Письма та Отців Церкви дискусії завершилися повним осудженням як самих ікон, так і їхнього вшанування. На останньому засіданні імператор представив присутнім нового патріарха. Це був єпископ Силайонський Константин, якого самочинно призначив монарх, він вважав, що має на це повне право як світський глава церкви. Собор привітав нового верховного пастиря схвальними вигуками. 29 серпня постанови собору публічно оголошено на форумі Константина: іконовшанування суворо заборонялося, а всі ікони підлягали знищенню. Найвидатнішим представникам ортодоксального табору, серед яких були й патріарх Герман та Йоанн Дамаський, оголошено анатему. Зате імператора обсипали похвалами і навіть назвали тринадцятим апостолом.

Реалізація постанов собору була вже справою імператора. Скрізь розпочалося винищення ікон, місце яких займали картини на світську тематику. В декоруванні церков, палаців та урядових будинків використовували рослинні й тваринні орнаменти, але передусім їх оздоблювали картинами та портретами, що прославляли імператора. Це були сцени полювання, на іподромі, в театрі, батальні епізоди. Поряд із релігійним, у Візантії завжди розвивалося світське мистецтво, яке відіграло значно більшу роль, ніж ми звикли думати.⁸⁰ Та відтепер тільки воно могло вважатися мистецтвом узаконеним, а головною його метою стало прославляння імператора та держави, велич якої концентрувалася в його особі. Іконоборці не відкидали образотворчого мистецтва взагалі, вони тільки заперечували його релігійну спрямованість і культ, що його Константин V постановив собі знищити й викоренити. Робив він це вогнем і мечем, посилаючись на постанови собору, який величав вселенським.

Його фанатична жадоба до нищення наразилась, однак, на опір частини населення, не менш фанатично відданої своїм переконанням. Розпочалася немилосердна війна, пік якої припав на шістьдесяті роки. Центром опозиції став монастир на горі св. Оксентія, куди до ігумена Стефана звідусіль стікалися прихильники іконовшанування, що походили з різних суспільних верств і чисельність яких постійно зростала. Всі намагання імператора якось примиритися з опозицією були марними. У листопаді 776 року Стефана кинули на поталу розлюченому натовпові, і він був буквально розтерзаний на вулицях столиці. Про те, якого розмаху набуло протистояння, найкраще свідчить той факт, що імператор змушений був засудити на смерть і стратити дев'ятнадцять високих посадовців і воєначальників, серед яких, зокрема, були його протостра-

тор,⁸¹ логотет дромю, доместікос гвардії ескубитів, комес тему Опсікіон, стратеги темів Тракія та Сицилія.⁸² Найсильніший опір іконоборству чинився в чернечому середовищі, тому імператор ставився до монастирів з особливою ненавистю. Переслідування іконофілів що не день, то все більше набувало характеру кампанії проти чернецтва. Ця монахомахія знайшла активну підтримку в Малій Азії, особливо серед війська, а також і серед частини населення столиці. Монахів переслідували уже не стільки за вшанування ікон, скільки просто за те, що належали до чернечого стану. Їх змушували ламати свої обітничі, монастирі закривали й перетворювали на казарми, лазні та інші об'єкти громадського користування. Величезні монастирські статки переходили у власність двору. Отже, іконоборство в період свого найвищого розквіту перетворилося на війну проти ченців і монастирського життя у Візантії.⁸³

Дії стратега тему Тракесіон Михаїла Лаханодракона — одного з найретельніших поплічників імператора, є чи не найкращим прикладом заповзятости, з якою уряд боровся проти опозиції. Ченців свого тему Лаханодракон, наприклад, поставив перед вибором: або вони зрікаються постригу й негайно одружуються, або будуть осліплені й підуть на вигнання.⁸⁴ Не дивно, що тоді в країні почалася масова еміграція ченців, хвилі утікачів прямували, головно, на південь Італії, де тоді поставали нові осередки грецької культури, якими буди новозасновані монастирі та грецькі школи. У Візантії ж іконоборчий рух набував усе більшого розмаху. Захоплений своєю ідеєю, імператор не тільки переступив постанови собору, а й діяв уже явно їм усупереч. Не обмежуючись забороною вшанування ікон та реліквій, він виступив уже й проти культу святих та Пречистої Діви. І коли б смерть Константина не припинила його релігійної політики, життя імперії могло невпізнанно змінитися.

У пам'яті нащадків його правління закарбувалося як період жорстокого терору. Ім'я Константина Копроніма з ненавистю вимовляли кілька сторіч. Після відновлення культу ікон його останки винесли з церкви св. Апостолів. Однак пам'ять про його перемоги та мужність теж не потонула в мороці, й коли на початку IX ст. над Візантією нависла загроза з боку болгар, людність столиці збіглася до кriptи з труною Константина і благала його встати з могили й оборонити державу.

4. Поразка руху іконоборців та відновлення культу ікон

Коротке правління Лева IV (775-780) було мовби перехідним періодом між найбільшим насадженням іконоборства за Константина V та відновленням іконовшанування за правління Ірини. Лев IV, син Константина V та дочки хозарського кагана, войовничої натури не мав.

Одразу після його вступу на трон припинилися випадки проти культу Пречистої Діви Марії. Затихла й монахомахія, яку в другій половині свого правління з таким завзяттям проводив Константин V. Лев IV без особливих вагань довірив ченцям найважливіші дієцезії.⁸⁵ Попри це, він залишався традиційно пов'язаним з іконоборством і навіть звелів відшмагати й кинути до в'язниці кільканадцять високих урядовців, які явно підтримували іконовшанування (780). Порівняно з методами, до яких вдавався Константин V, це було дуже м'яке покарання. До того ж воно — єдиний відомий нам приклад переслідування іконофілів за Лева IV.⁸⁶ Таке пом'якшення курсу було природною реакцією проти терору, який панував упродовж попереднього періоду. Значну роль тут відіграв і вплив енергійної дружини Лева IV Ірини, за походженням атенянки, яка, як і майже усі мешканці цього міста, ставилася до ікон з великою шанобливістю.

Два найстарші імператорові брати, Никифор та Христофор, 769 року отримали титул цезарів, два молодші, Микита й Антим, також ще за життя батька — титул *nobilissimi*, а наймолодший, Євдоким, був наділений цим титулом уже з рук Лева IV. Однак престолонаступником став не один із цезарів, а малий син імператора Константин. Лев IV, нібито на прохання своїх підданих, 24 квітня 776 року проголосив його співімператором. Але перед цим він зажадав від senatorів, представників армії у столиці та у провінціях, а також від представників самої столиці⁸⁷ письмової присяги, що вони зберігатимуть вірність новому імператорові як своєму єдиному монархові. І це, дуже характерне для тієї епохи, посилення на волю загалу теж слід тлумачити як реакцію на деспотизм правління Лева III та Константина V. Дотепер участь підданих у виборі престолонаступника зводилася до схвальних вигуків з боку зібраного війська та населення столиці. Та й то таке схвалення відбувалося аж тоді, коли справу фактично вже було вирішено. А Лев IV зумів подати саме обрання так, ніби це було втіленням волі народу. Заслугує на увагу ще й той факт, що окрім сенату, армії та мешканців Константинополя до участі в призначенні нового імператора було залучено ще й представників купецтва і ремісництва столиці, що раніше ніколи не практикувалося. Нема жодного сумніву в тому, що армія, вимагаючи коронації ще зовсім маленького Константина, робила це не без тиску його батька. Незаперечним, однак, є й те, що у візантійській армії сама концепція імператорської влади з часів Константина IV зазнала чималих змін. Адже це була та сама армія, яка ще неповних сто років тому чинила такий затятий опір відстороненню від трону братів імператора. Принцип єдиновладдя з обмеженням права на спадкоємність трону найстаршим сином хоч і нікого вже особливо не дивував, проте

ще не став абсолютним і непохитним. Інакше зайвим було б як письмове складання присяги на вірність законному спадкоємцеві трону, так і демонстративне схвалення цього акту з боку армії. Ці дії Лева IV таки й наразились на опір прихильників цезаря Никифора, проте змову, організовану, щоб передати йому трон, вдалося вчасно викрити, і її винуватці опинилися на вигнанні у Херсоні. Але й тут Лев IV не хотів брати всю відповідальність на себе. Скликавши в палаці Магнаура *silentium*, він виклав присутнім суть справи і домігся від них прийняття такого вироку, якого він бажав.⁸⁸

Лев IV помер передчасно 8 вересня 780 року, залишивши трон своєму десятирічному синові Константинові VI. Регентом стала вдова-імператриця Ірина. З переходом влади до її рук справа щодо відновлення іконошанування була вирішена заздалегідь. Щоправда, у колах, вірних іконоборству, було організовано нову змову на користь цезаря Никифора, серед учасників якої було чимало високих посадників, проте ця енергійна жінка швидко придушила опозицію, а своїх шваґрів змусила стати священиками. Зміни у релігійній політиці вона готувала обережно й без поспіху. Іконоборство вже півсторіччя панувало у релігійній системі, тож будь-які непродумані, раптові заходи могли погано закінчитись. На найвищих посадах в уряді й церкві перебували люди, які чи то з опортунізму, чи з переконання, але сповідували іконоборство. Іконоборчі погляди панували й серед значної частини війська, яке було вірне пам'яті Константина V, і яке обожнювало його.

Уряд перестав критися зі своїми планами аж у другій половині 784 року, коли йому вдалося умовити обраного ще за Лева IV патріярха Павла скласти свої повноваження (31.08.784). На призначення нового пастиря Ірина скликала до палацу Магнаура "всю людність столиці",⁸⁹ аби склалося враження, що його обрання було виявом волі загалу. Новим патріярхом став Тарасій, секретар імператриці, людина світська, але з доброю теологічною освітою, досвідчений політик. Його висвячення відбулося 25 грудня 784 року, відразу після цього почалися приготування до Вселенського собору, завданням якого мало бути скасування постанов іконоборчого собору 754 року і відновлення іконошанування. Візантійський уряд нав'язав контакти з Апостольською столицею та східними патріярхатами. У Римі, як і в Антіохії, Єрусалимі та Александрії, до намірів Ірини поставилися схвально і з усіх цих міст вислали на собор легатів.

Собор зібрався у храмі св. Апостолів 31 липня 786 року.⁹⁰ Як тільки розпочалася дискусія, її обірвала подія, яка засвідчила, що запобіжні заходи, вжиті Іриною і Тарасієм, виявились недостатніми. Дислоковані у столиці гвардійські підрозділи вдерлися до храму з оголеними

мечами і, посилаючись на декрет Константина V, розігнали, зібраних під супровід захоплених вигуків, єпископів, що були учасниками собору. Ця невдача не похитнула рішучості імператриці. Під приводом кампанії проти арабів вона відправила налаштовані проти іконошанування війська до Малої Азії, а до столиці ввела іконофільський корпус із Тракії. У травні наступного року знову розіслали запрошення на собор, що цього разу мав зібратися у Нікеї. Так дивним збігом обставин Сьомий собор — останній з тих, які східна церква визнає Вселенськими, відбувся в тому самому місті, що й перший, скликаний ще Константином Великим.

Під головуванням патріярха Тарасія собор, учасниками якого було майже 350 єпископів та багато чернецтва, з 24 вересня до 13 жовтня відбув сім сесій. Такий високий темп роботи собору свідчив про те, що ґрунт для нього був старанно підготовлений заздалегідь. Учасники по-стали перед дуже дражливим питанням релігійної політики: як ставитись до тих єпископів, які раніше підтримували іконоборство, бо, зрештою, за правління трьох попередніх імператорів, якщо розібратись, і не могли чинити інакше, адже, як висловився один із них, "народилися, вирости й виховались у тій ересі"⁹¹. Отож, собор, керуючись розсудливістю та поміркованістю, зажадав від них лише публічного відречення від цієї ересі, після цього визнав їх реабілітованими. Така толерантність спричинила бурхливе незадоволення серед представників чернецтва, і це спричинилось до гострих дискусій. Саме тоді в лоні візантійської церкви уперше намітився розкол, наслідки якого вплинуть на всю пізнішу історію Візантії. Це була розбіжність між непримиренною позицією монахів, т. зв. *зелотів*, котрі понад усе ставили приписи віри, і тому принципово вороже сприймали будь-який компроміс, і поступливістю світського духовництва, т. зв. *політиків*, готових коритися потребам держави і пристосовуватись до політичної ситуації, не сахаючись перед можливими компромісами і охоче співпрацюючи зі світською владою, аби тільки ця влада не виступала проти ортодоксії. На соборі в Нікеї переміг поміркований напрям.

Серед ортодоксальної більшості у справах віри на соборі панувала повна однастайність. Заслухавши багато цитат із Святого Письма і творів Отців Церкви на підтвердження необхідності іконошанування, собор приступив до зачитування спершу постанов іконоборчого собору 754 року, а потім їх детальної критики, написав патріярх Тарасій.⁹² Згодом його учасники засудили іконоборство як ересь, постановили знищити всі іконоборчі писання і повернутися до іконошанування. Спираючись на докази Йоанна Дамаського, собор акцентував тісний зв'язок іконошанування з догмою про спасіння і дійшов висновку, що шана,

яка віддається зображенню святого, стосується не самого зображення, а особи, яку намальовано, та що вона не має нічого спільного з шаною, яка належить Богові. Собор завершився урочистим засіданням, яке відбулося 23 жовтня в Константинополі в палаці Магнаура. Його учасники письмово підтвердили всі ухвалені перед цим постанови. Свої підписи під ними поставили й імператриця та молодий імператор.

Цілком приборкати іконоборчу опозицію не вдалося, особливо це виявилось під час конфлікту, що виник між імператрицею та її сином. Власне та роль, що її у той час відіграла іконоборча партія, і надає цій династичній міжусобиці характеру історичної події. Незважаючи на те, що Константин VI вже кілька років був повнолітнім, його властолюбна матір не захотіла відмовитись від регентства. Юнак збунтувався проти нав'язаного йому покровительства, і стосунки між ним і матір'ю та її довіреним радником євнухом Ставракієм ставали все напруженішими. Природно, що в цій ситуації навколо молодого володаря згуртувалися прихильники іконоборства, хто не міг погодитися з іконофільською політикою Ірини. В оточенні Константина VI однією з найближчих йому осіб був і відомий іконоборець Михаїл Лаханодрокон. Завдяки вродженій енергійності імператриці вдалося ще в зародку придушити змову, організовану навесні 790 року. Після цього успіху їй здалося, що вже тепер її позиції настільки зміцніли, що можна собі дозволити узаконити владу, яку стільки років вона фактично здійснювала, але тепер це була узурпація. Тож вона зажадала від армії скласти присягу на вірність їй, після чого саме її і було б визнано повновладною імператрицею, а Константин, відсунутий на друге місце, був би тільки співімператором. Корпус, що стояв у столиці і складався з європейських частин, слухняно виконав цей наказ, але серед військ тему Арменіякон, де Ірина як прихильниця іконовшанування була непопулярною, тому її вимога викликала велике незадоволення. Почалися заворушення, які незабаром перекинулись на інші теми Малої Азії. Врешті, армія, виступивши проти порушення династичного принципу, не тільки відмовилась виконати вимогу імператриці, а й проголосила Константина VI законним і єдиним монархом (жовтень 790).

Отже Ірина програла і була змушена покинути імператорський палац, але її прибічники з цим не змирилися і, врешті, таки переконали Константина VI, щоб він зласкавився і повернув Ірину знову до влади. У січні 792 року все повернулося на своє місце: син і мати знову стали співправителями. Така поступливість молодого імператора справила дуже прикре враження на його прибічників, а ще більше розчарування серед них викликала його, м'яко кажучи, не дуже гідна поведінка під час походу проти болгар у липні 792 року. Тож опозиція знову згадує

про Никифора — найстаршого з родичів Константина V і шукає способу, як би передати йому владу. У відповідь Константин VI наказує виколоти своєму дядькові очі, а чотирьом іншим батьковим братам — відрізати язика. Осліпленням наказано було покарати й Олексія, стратега тему Арменіякон. Олексій ще недавно був інспіратором і керівником повстання на захист прав Константина VI на трон, яке повалило владу Ірини, тож така невдячність з боку молодого імператора вилилася у нове повстання у темі Арменіякон, і Константинові VI довелося вести справжню війну проти недавніх оборонців його прав (весна 793). Нещадність, з якою він придушив це повстання, відштовхнула від нього населення тему, а симпатія, з якою раніше до нього тут ставилися, перейшла у неприязнь.

Невдовзі після цього він через розлучення з дуже вродливою Марією з Пафлагонії (січень 795), з якою за порадою матері одружився сім років тому, налаштував проти себе також ортодоксальні кола. Другою дружиною імператора стала його коханка Теодота, матирина придворна. Одружившись, він тут же надав їй титул августі. Коронація нареченої і весілля відбувалися з такою нечуваною пишністю, що громадська думка трактувала це як виклик, адже новий шлюб Константина суперечив приписам церкви і викликав широке обурення. З особливим завзяттям протестували проти цього "перелюбу" зелоти — радикальне чернече крило на чолі з відомим ігуменом монастиря Сакудіон — Платоном, якого підтримав відомий його сестриниць Теодор. Імператор наказав їх обох вислати, що аж ніяк не вплинуло на поліпшення його становища. Мойжеанська схизма (від слова *μοῖχος* — перелюб) ще довго хвилювала візантійців і спричинилася до неабияких ускладнень. Насамперед вона поглибила розбіжності між партією зелотів і патріархом Тарасієм. Рішуче засуджуючи явну опортуністське ставлення патріарха до імператора-перелюбника, зелоти розірвали усі свої взаємини з главою церкви. Образа, з якою після відновлення іконовшанування більшість візантійських ченців ставилася до церковної і світської влади і яка часто викликала серед них явний опір, була очевидною. Є вона й зайвим доказом того, що перемога ортодоксального напрямку не принесла візантійському чернецтву сподіваних результатів, і що навіть правління Ірини не було для них цілковитою сатисфакцією.

Отже, жорстокий і легковажний Константин VI розійшовся як з опозицією, якою на той час були переможені іконоборці, так і з представниками ортодоксального табору, який перебував при владі. І то розійшовся настільки, що у вирішальний момент, коли проти нього було організовано нову змову, не знайшлося нікого, хто б виступив на його захист. 15 серпня 797 року з наказу рідної матері його осліпили в тій самій пурпуровій кімнаті, де 27 років тому вона його привела на

світ. Ірина, нарешті, досягла своєї мети: стала єдиновладною імператрицею Візантійської держави.

Це була перша жінка, яка в цій країні зосередила всю повноту влади і правила нею від власного імені, а не як регентка, що лише заступає неповнолітнього або неспроможного виконувати свої функції імператора. Згідно з римською традицією в той період ці функції були нерозривно пов'язані з обов'язком головнокомандувача армії. Виконання цього обов'язку жінкою здавалося, щонайменш, незвичним. І тут особливо промовистим є той факт, що відтепер Ірина фігурувала у підписах під різними державними документами не як *basilissa*, а як *basileus*.⁹³

Методи її правління важко назвати вдалим. При дворі панувала задушлива атмосфера інтриг, у яких змагалися між собою два найближчі радники імператриці євнухи Ставракій і Аетій. Серед загалу столиці особа Ірини особливих симпатій не викликала, то щоб якось здобути ці симпатії вона щедро надає різним його категоріям податкові пільги, не звертаючи уваги на збитки, яких від цього зазнавала державна скарбниця. Передусім такими пільгами користувалися монастирі, від прихильності яких залежала популярність влади Ірини. Користувалися ними й мешканці столиці, бо від їхнього ставлення до влади багато в чому залежала доля цього непевного володарювання. Жителів Константинополя було звільнено від міського податку, який, як на те, і справді був надмірно високим. Помітно було зменшено й мито на ввіз та вивіз товарів, яке стягалося в портах Абідос і Гіерос і було одним з найважливіших джерел державного прибутку. В столиці це розпорядження зустріли з ентузіазмом, навіть Теодор Студит зважився дуже високопарним стилем оспівати великодушність імператриці.⁹⁴ Проте державна скарбниця — запорука візантійської могутності — через цю великодушність опинилася у жалюгідному стані.

Упродовж останнього двадцятиріччя значно погіршилось і зовнішньополітичне становище Візантії. Великою небезпекою для неї була держава Аббасидів, яка на ті часи перебувала на вершині свого розвитку. Починаючи з 781 року, араби стали щораз частіше вдиратися на територію імперії. Візантійці зазнали кривавої поразки в темі Тракесіон і змушені були укласти мир, погодившись виплачувати халіфатові данину.⁹⁵ Однак й ця принизлива поступка не принесла імперії тривалого перепочинку, бо незабаром арабські напади на Малу Азію відновилися.⁹⁶ Не надто таланило й у війнах на болгарському прикордонні, що велися від 789 року під командуванням Константина VI. Влітку 792 року візантійське військо було розбите поблизу прикордонної фортеці Маркелай, де найвідоміші воєначальники були захоплені в полон, а імператор урятувався втечею. Ця поразка, а ще більше події, які її супро-

воджували, справили на країну гнітюче враження. Уряд змушений був знову шукати значні кошти, однак тривалого миру й тут досягнути не вдалося, оскільки болгари зажадали суттєвого збільшення розміру данини.⁹⁷ Візантія неспроможна була протистояти двом своїм найгрізнішим противникам і вимушена була прийняти накинуті їй умови. Після блискучих досягнень Константина V такий стан речей суспільство сприймало особливо болісно.

5. Візантія і Карл Великий

Л і т е р а т у р а: K. Heldmann, *Das Kaisertum Karls des Großen. Theorien und Wirklichkeit*, Weimar 1928. — P. E. Schramm, *Kaiser, Rom und Renovatio I*, Leipzig-Berlin 1929. — G. Ostrogorsky, *Die byzantinische Staatenhierarchie* у: SK 8 (1936) 41 і д. — W. Ohnsorge, *Das Zweikaiserproblem im frühen Mittelalter. Die Bedeutung des byzantinischen Reiches für die Entwicklung des Staatsidee in Europa*, Hildesheim 1947. — P. E. Schramm, *Die Anerkennung Karls des Großen als Kaiser. Ein Kapitel aus der Geschichte der mittelalterlichen "Staatssymbolik"* у: Hist. Z. 172 (1951) 449 і д. — F. Dölger, *Byzanz und die euripäische Staatenwelt*, Ettal 1953, bes. 282 і д. — W. Ohnsorge, *Abendland und Byzanz. Gesammelte Aufsätze zur Geschichte der byzantinisch-abendländischen Beziehungen und des Kaisertums*, Darmstadt 1958, bes. 1 і д., 64 і д., 79 і д.

Падіння престижу Візантії на Заході набуло набагато більшого історичного значення, аніж невдачі в Азії та на Балканах. Був якийсь трагічний збіг обставин у тому, що саме тоді, коли королівство франків очолив один із найвидатніших правителів Середньовіччя, доля імперії перебувала в руках жінки і євнухів. Завдяки тому, що Карл Великий завоював нові території, його королівство перетворилося на наймогутнішу потугу тогочасного християнського світу. Він захопив і християнізував Саксонію, приєднав до своєї держави Баварію, розширив свої кордони на схід на землі слов'ян, знищив об'єднання аварів, а розбивши і підпорядкувавши собі лангобардів, виконав завдання, з яким Візантія так і не змогла впоратись. Якраз її безсилість, виявлена в ставленні до лангобардів, і підірвала авторитет Візантійської імперії у Римі. Переконавшись, що розраховувати на покровительство константинопольського уряду марно, Апостольська столиця зміцнила свої зв'язки з королівством франків, одночасно розірвавши контакти з Візантією. І хоч на Вселенському соборі в Нікеї єдність між обома церквами було відновлено, хоча Візантія відмовилась від іконоборчої ересі і з більшим, ніж будь-коли раніше запалом проголошувала культ ікон, однак це уже не мало жодного значення. Досягнуте на Нікейському соборі порозуміння було, радше, порозумінням для видимості: у Римі ж бо сподівалися, що всі укази імператорів-іконоборців буде скасовано, незалеж-

но від того, чи стосуються вони релігійних догм, чи адміністрації та компетенції церкви. Тож сподівалися на повне відновлення status quo, а передусім на повернення маєтків, відібраних в Апостольській столиці, та відновлення папської юрисдикції у Південній Італії та в Іллірії. Проте в Константинополі про це не хотіли й чути, і на соборі таке питання взагалі не порушували. У грецькому перекладі, зачитаному на зібранні в Нікеї, відповідне місце в листі папи Адріана I до візантійських правителів було просто пропущено. Було також викреслено й ті місця, де папа наголошував на своєму праві засудити неканонічність обрання Тарасія і протестував проти вживання главою грецької церкви титулу "вселенський патріарх". Старанно оминалися й ті частини листа, де мовилось про примат римської церкви чи навіть про примат св. Петра.⁹⁸ Папство втрачало ґрунт під ногами на Сході так само, як втрачав його візантійський імператор на Заході. Отже, співпраця з урядом у Константинополі не приносила римській церкві жодної вигоди, незважаючи на те, що обидві церкви дійшли згоди щодо особливо суперечливих релігійних питань. А співпраця з великим переможцем лангобардів хоч і наражалась на чималі труднощі у зв'язку з культом ікон та вимагала чимало поступок, могла принести неабияку користь.

Гостра полеміка на тему культу ікон, яку розпочав Карл Великий, була найвиразнішою у славнозвісних *Libri Carolini*. Король франків відкидав як іконоборчі погляди, які відстоював синод Константина V, так і іконофільські позиції Константина VI та Ірини. Творці *Libri Carolini* ставили перед собою суто політичну мету: їм залежало на тому, щоб наголосити на цілковитій незалежності королівства франків від Візантії у релігійній площині. Переклад документів собору, надісланий Карлові Великому, аж кишить мовними помилками, які спотворюють справжній зміст прийнятих у Нікеї постанов, що, однак, не мало особливого значення як і те, що полеміка, розгорнута в *Libri*, фактично обминає суть проблеми. Погляди Карла Великого були ближчими не до позиції отців, що зібралися у Нікеї, а радше до поглядів Григорія Великого, який однаково засуджував як нищення ікон, так і їх надмірне вшанування. Король франків, незважаючи на численні пояснення та зауваження Адріана, з такою впертістю відстоював свої переконання, що папа, зрештою, змушений був поступитися. У 794 році на соборі у Франкфурті, у присутності двох легатів Адріана I, культ ікон було піддано осудові, попри те, що в Нікеї у 787 р. — за згодою двох інших представників того самого папи — його було визнано обов'язком кожного щирого християнина.⁹⁹ Попри те, що питання про культ ікон набуло набагато більшого значення у Візантії, ніж на Заході, а специфічно візантійська концепція спасіння, яка тісно пов'язувала цю догму з іконошануванням, була не тільки чужою, а й просто незрозумілою для

західної ментальности, поступка папи виразно засвідчила, що союз з королівством франків стає наріжним каменем папської політики. Вів її — і то вельми успішно — ще попередник Адріана Стефан II. Адріян же, сповідуючи ті самі засади, був сповнений рішучости будь-що зберегти союз з королем франків. Наступний папа, Лев III, відважився на сміливий, майже революційний крок, що був блискучим підтвердженням надзвичайно цілеспрямованої і послідовної політики римської церкви у VIII ст.: 25 грудня 800 року в базиліці св. Петра у Римі він вінчав голову Карла Великого імператорською короною.¹⁰⁰

Утворення Західної імперії — подія настільки ж важлива, як і пізніший розкол між двома церквами. У тогочасному світі глибоко вкоренилося переконання, що імперія може бути тільки одна, так само як тільки одна може бути християнська церква. Коронація Карла Великого суперечила не тільки загальноприйнятим переконанням, вона була спрямована ще й проти інтересів Візантії, цього Нового Риму, в якому всі вбачали продовження давньої Римської імперії. Візантійці, котрі завжди ревно оберігали свої права, імператорський титул Карла тлумачили просто як узурпацію. Зрештою, у Римі панували подібні погляди, бо йшлося зовсім не про те, щоб поряд з Візантійською імперією утворити ще одну, а тільки про те, щоб замінити цю давню інституцію новою, бо ж після усунення від влади законного монарха Константина VI імператорський трон можна було вважати осиротілим. І для Риму, і для Візантії християнський світ складався з кількох держав, кожна з яких мала своє місце у загальновизнаній ієрархії, а всі разом вони творили одну імперію. Насправді, починаючи від 800 року, існували вже дві імперії, одна — на Сході, друга — на Заході. Відмінності між Сходом і Заходом, які упродовж сторіч щораз більше поглиблювалися, а в період іконоборства вже окреслюються дуже чітко, тепер спричинилися до повного розколу в політичній площині. Християнський світ розпався на дві частини, які різнилися між собою як з погляду мовного та етнічного, так і культурного.

Коронація в базиліці св. Петра відбулася з ініціативи папи, а не короля.¹⁰¹ Але з моменту, коли такий важливий крок уже було здійснено, Карл опинився віч-на-віч з усіма проблемами, які перед ним постали. Треба було домогтися у Візантії визнання свого імператорського титулу, без чого цей титул не мав би жодних правових підстав. Такими підставами не могли бути ані посилення на те, що в Константинополі, мовляв, від часу, коли трон посіла жінка, немає імператора, ані твердження, яке знаходимо в *Libri Carolini*, що Візантія перебуває під впливом ересі. Тож уже 802 року посла від Карла і папи з'являються в Константинополі, щоб, як гадають, запропонувати імператриці Ірині взяти

шлюб із західним монархом, бо так “вдалося б знову об’єднати Схід і Захід”¹⁰². Проте з цього задуму нічого не вийшло, а сама справа затягнулася, позаяк невдовзі після прибуття посольства внаслідок палацового перевороту (31.10.802) Ірину було позбавлено влади. Вищі державні урядовці та воєначальники після вдалої змови посадили на трон логотета (λογοθέτης γενικού) Никифора. Ірина ж опинилась у вигнанні, спершу на Княжих островах, а згодом на Лесбосі, де невдовзі й померла.

6. Реформи Никифора I та зовнішня небезпека: Візантія і Крум

Л і т е р а т у р а: Bury, *Eastern Rom. Empire*. — Zlatarski, *Istoriya I, 1*. — Mutafčiev, *Istoriya I*. — Runciman, *Bulgarian Empire*. — Bratianu, *Études byz.* 183-216.

В особі Никифора I (802-811) Візантія отримала розумного та енергійного правителя. Теофан, який твердив, що возведення на трон Никифора спричинило загальну нехіть та невдоволення, висловлює думку радикальної частини чернецтва. Навіть широкі кола ортодоксів були далекими від тієї ненависти, яку виявляє Теофан щодо нового імператора.¹⁰³ Никифор не був людиною відданою церкві, від духівництва вимагав податливості, однак залишався вірним і ортодоксії, і культові ікон. Уже те, що свого сина і престолонаслідника Ставракія він одружив з родичкою Ірини атенянкою Теофаною, свідчить, що він мав намір дотримуватись тієї ж іконофільської політики, що і його попередниця. Натомість взаємини між урядом та офіційною церквою, з одного боку, і неприєднаною частиною ченців — з іншого, за його правління погіршились, особливо коли після смерті Тарасія (25.02.806) патріархом став учений історик Никифор. Був він, як і Тарасій, людиною високоосвіченою, добре знався як у теології, так і в інших науках, став знаменитим завдяки своїм історичним працям, а пізніше й численним творам, написаним на захист іконовшанування. Перед тим як отримати патріарший сан, був, як і Тарасій, високим державним урядовцем, а в релігійній політиці проводив ті ж самі примирливі тенденції. Те, що на чолі патріархату стала світська особа, зумовило велике невдоволення серед зелотів, які вважали, що цю посаду мав би обійняти їхній лідер Теодор з монастиря студитів. Імператор пішов ще далі: зважаючи на те, що монарх не підлягає канонам церкви, він скликав синод, який складався із світських та духовних делегатів, і звелів заново розглянути т. зв. мойхеанську справу. Скоряючись волі імператора, синод визнав шлюб Константина VI з Теодотою законним і реабілітував Йосифа — священика, котрий їх вінчав (січень 809). Обурені таким рішенням синоду студити припинили будь-які стосунки з офіційною церквою, наражаючись на переслідування уряду.

І все ж найважливішою проблемою, яка постала перед новим імператором і вимагала негайного розв’язання, було витягнути державу з господарського хаосу і якось поправити справи у фінансовій сфері, геть зруйнованій легковажними діями попереднього уряду. Як колишній високий урядовець-фінансист, Никифор досконало знався на фінансовій справі і був мовби самою долею призначений для виконання такого завдання. Для цього він вжив чимало важливих і розумних заходів. Теофан зі своїм украй ворожим ставленням до нього назвав ці заходи “десятьма злочинами” Никифора і, описуючи їх, не шкодував гнівних слів на адресу імператора.¹⁰⁴ Передусім було скасовано пільги, надані Іриною, після чого встановлено новий розмір податків, які були обов’язковими для всіх підданих. Порівняно з попередніми розмір збільшився, тільки за внесення до податкового реєстру треба було заплатити 2 *керати* (ймовірно, від кожної *номізму*, що становило б 8 і 1/3 відсотка). *Париків* монастирських і церковних, як і *париків*, осілих у маєтках доброчинних інституцій, а їх у Візантії було аж надто багато, обклали одним із різновидів подимного податку, що звався *капнікон* (καπνικόν) і стягався з кожної родини. *Капнікон*, уперше згаданий в одному з тогочасних візантійських джерел, а також кошти, які стягалися за землю, були найсоліднішими податками візантійського Середньовіччя. Впровадив його не Никифор, цей термін фігурує у нього як уже відомий. Новим тут було тільки те, що *капнікон* ставав обов’язковим і для тих категорій селян, які досі були від нього звільнені. Хтозна чи й це звільнення не було справою рук Ірини, оскільки у Візантії усі монастирські й церковні маєтності здебільшого завжди підлягали оподаткуванню. Тож Никифор тут не впроваджував нічого нового, а, як видається, лише відновив чинність попереднього законодавства. Як свідчать інші джерела, *капнікон* у двадцятих роках IX ст. сягав суми 2 *міліярейси* і був значним тягарем для сільського населення.¹⁰⁵ Щоб забезпечити регулярне надходження податків, Никифор встановив колективну відповідальність платників. Відповідний відділ скарбниці встановлював загальну суму, яку належало зібрати, а всі платники округи відповідали за її сплату. Недобір, що виникав через недбайливість чи неплатоспроможність когось із мешканців, змушені були покривати його сусіди. Однак й це не було нововведенням: термін *аллелегіон* (ἀλληλέγγυον), щоправда, з’являється тут уперше,¹⁰⁶ а проте з системою колективної відповідальності ми зустрічаємось уже в *Nomos Georgikos*.

Никифор конфіскував частину монастирських маєтків, щоб передати їх під управління імператорського домену, причому податок з цих маєтків і надалі мали оплачувати попередні власники. Можна припустити, що й тут йшлося тільки про скасування наданих Іриною пільг.

Стягнення податку на спадщину та податку на знайдений скарб було вдосконалено. Той, хто враз переходив від убогства до добробуту, мусив тепер платити такий самий податок, як і ті, хто знаходив скарб. За рабів, придбаних поза митним поясом в Абідосі, а, зокрема, за куплених в околицях Додекану, стягали податок по дві *номізми*.¹⁰⁷ Зрештою імператор не тільки заборонив своїм підданам позичати гроші під проценти, залишаючи це право тільки за державою, а водночас ще й змусив багатих константинопольських лихварів самим узяти в держави позику по 12 фт золота під 16,6%, тобто 4 керати від номізми.¹⁰⁸ Середньовічна етика засуджувала зиск від лихварства, однак такі заборони, як щойно згадана заборона Никифора або пізніша Василя I, траплялися у Візантії дуже рідко. Потреби добре розвинутого візантійського господарства, що спиралося на золоту валюту, були важливіші, ніж етичні приписи, тож лихварство було явищем аж ніяк не рідкісним. Никифор, видаючи свої укази, теж не керувався жодними спонуканнями морального характеру, це був тверезий розрахунок на те, що, відібравши ініціативу в окремих осіб, йому вдасться перетворити кредит на державну монополію і з допомогою винятково високого опроцентування забезпечити державній скарбниці нове і то дуже вагоме джерело надходжень.¹⁰⁹

Никифор багато уваги вділяв і захистові кордонів. Починаючи з VII ст., основу збройних сил становили воїни-землероби. За даними, які подають джерела X ст., стратіоти черпали свої прибутки передусім з наділу землі, вартість якого мусила становити щонайменше 4 фт золотом, а сам стратіот зобов'язаний був з'являтися на заклик з конем і в повному спорядженні. Отже, треба думати, що селян, у розпорядженні яких були господарства такого розміру, не вистачало, аби поповнювати лави армії, тому Никифор зобов'язав до військової служби і бідніших селян з тим, що сільська управа буде вносити на їхнє спорядження щороку по 18,5 номізми.¹¹⁰ Згідно з декретом Никифора, садиба, вартість 4 фт, не конче мусить бути власністю однієї особи, а на неї могло б складатися кілька селянських господарств. Хтось один із цих селян мав би йти до війська, а всі інші повинні були покривати кошти на його спорядження. Коли ж стратіот так зубожів, що особисто не міг стягнутися на спорядження, декретом цей тягар перекладався на все поселення, отже, кількість війська залишалася сталою. Така система гарантувала армії поповнення рекрутами подібно, як *аллелегіон* — стале надходження податків.

Воїни військового флоту, як подають джерела X ст., теж мали наділи землі, які були засобом для існування так само, як і для воїнів сухопутної армії. Утворення цих наділів, либонь, і є отим “десятим

злочином” Никифора, адже моряків, людей головно з узбережжя Малої Азії, хто ніколи не обробляв землі, імператор змусив придбати за призначену ціну господарства, утворені з конфіскованих маєтків.¹¹¹ Йдеться тут, без сумніву, про організацію перших морських наділів¹¹² — нововведення, яке мало величезне значення для візантійського флоту. Впроваджувалося воно насамперед у темі Кібирайотон.

Крім того, Никифор проводив широку колонізаційну політику, щоб укріпити ті окраїни імперії, над якими нависала найбільша загроза. За велінням імператора частина населення малоазійських темів змуснена була продати свої садиби й переселитися до “Склавинії”, тобто на найбільше слов'янізовані терени Балканського півострова, де, безумовно, їм надавалися рільничі господарства, а, відповідно, й обов'язок служити у війську. Цей указ, що його Теофан засуджує особливо гостро, був тільки продовженням колонізаційної політики, яку попередні імператори проводили вже протягом двохсот років. Загалом же, в усій діяльності Никифора не було нічого несподіваного. Передусім вона була спрямована на виправлення помилок, яких допустилися його попередники, а якщо він і впроваджував якісь нововведення, то вони цілком відповідали традиційним методам візантійської політики. Найбільше він переймався фінансами і військом — двома підвалинами, на які опиралась держава. Не підлягає сумніву, що він примножив фінансові засоби імперії, подекуди, правда, не вагаючись і перед застосуванням примусу. Досліджуючи його усебічну діяльність у цій галузі, можемо добре уявити собі фіскальний апарат у Візантії та механізм його функціонування. Також можемо добре усвідомити собі, наскільки значну роль уже в дуже ранньому Середньовіччі відігравав у Візантії грошовий обіг. Никифор зробив свій внесок і в зміцнення обороноспроможності держави, саме турбота про армію спонукала цього екс-міністра фінансів до найоригінальніших і рішучих дій.

Колонізаційні заходи Никифора мали особливо важливе значення у слов'янізованій частині Балканського півострова, передусім на тих територіях Тракії та Східної Македонії, які межували з Болгарією.¹¹³ Унаслідок великої міграції слов'ян у VI і VII ст. Візантійська імперія практично втратила свої позиції на всій території півострова. Відтоді хвилі слов'янських вторгнень постійно наростали. Згідно з переказом, який залишив нам Константин Багрянородний, Балкани в середині VIII ст. були цілком слов'янізовані і варваризовані.¹¹⁴ Щоправда, з кінця VIII — початку IX ст. спостерігається зворотний процес — повільний, але неухильний. За правління імператриці Ірини було організовано великий похід проти слов'ян у Греції. 783 року логотет Ставракій на чолі значних сил вирушив до околиць Тессалонік, а звідти до Греції і

на Пелопоннес, змусивши тамтешніх слов'ян сплачувати данину і визнати зверхність Візантії. Повернувшись після переможної кампанії до столиці, Ставракій отримав дозвіл проводити тріумф на іподромі, і це є незаперечним доказом того, що його перемога над слов'янськими племенами у Греції константинопольський уряд надавав великого значення.¹¹⁵ Попри поразку, слов'яни, що населяли Грецію, на чолі з архонтом племені велегезитів в останні роки VIII ст. приєднуються до змови, організованої проти правління Ірини на користь ув'язнених в Атенах синів Константина V.¹¹⁶ А на початку IX ст. пелопоннеські слов'яни піднялися на доволі потужне повстання. Вони не тільки пограбували цілу околицю, а й 805 року взяли в облогу Патрас.¹¹⁷ Місто витримало важку облогу, і вона закінчилася поразкою слов'ян. Мешканці міста вважали, що так сталося завдяки втручанням св. Андрія, так само як колись мешканці Тессалонік вірили, що завдячують своїм порятунком св. Димитрієві. Недарма імператор віддав церкві св. Андрія не тільки всю воєнну здобич, а й усіх подоланих слов'ян разом з їхніми родинами, що означало не лише втрату незалежності, а й особистої свободи. І хоч пелопоннеські слов'яни завдаватимуть візантійцям ще чимало клопотів, а племена мелінгів та езеритів, які поселилися в горах Тайгету, ще і в XII ст. вестимуть бої з франками, а свою етнічну окремішність збережуть аж до турецьких часів,¹¹⁸ однак перемога греків під Патрасом була важливим етапом на шляху регресивізації Південної Греції. Самі візантійці теж вважали, що ця перемога стала початком відновлення їхньої влади на Пелопоннесі після двох сторіч слов'янської зверхності.¹¹⁹

Як саме зміцнювалося візантійське панування на Балканах, найкраще можна переконатися, вивчаючи появу нових темів на цьому півострові. Їхні межі якраз і показують, наскільки далеко сягала візантійська влада, тобто які території були підпорядковані їй фактично, а не лише номінально. Це єдиний показник фактичного стану справ, бо ж візантійська адміністрація, більш чи менш справно, функціонувала тільки там, де існували теми. Наприкінці VII ст. Тракія та Еллада були єдиними темами на Балканському півострові, і ця ситуація тривалий час залишалася без змін. Проте в останні роки VIII ст. поряд із Тракією з'являється окремий тем під назвою Македонія. Охоплював він не Македонію у власному значенні цього слова, а тільки західну частину Тракії.¹²⁰ У той же час постає і тем Пелопоннес,¹²¹ а не пізніше як на початку IX ст. утворюється тем Кефаллінія, до складу якого входять Іонійські острови.¹²² Десь на початку IX ст. Тессалоніки і Драч, два порти, які були опорою візантійського панування на Егейському та Адриатичному узбережжях, разом з околицями також було перетворе-

но на окремі теми.¹²³ Невдовзі після цього під візантійське підпорядкування потрапив й Епір, де було утворено тем Нікополіс, а з утворенням тему Стримон тем Тессалоніки отримує безпосередній доступ із суші до тракійських темів Тракії та Македонії. І врешті, у другій половині IX ст. з'являється тем Далмація, в межі якого входять міста далматинського узбережжя та прилеглі острови. Розбудова темів на Балканах стала підставою для відновлення візантійських володінь на територіях, звідки візантійців раніше витіснило слов'янське нашествя. Постання все нових темів є достатнім показником того, наскільки успішно здійснювалася політика рекупації та реелінізації, водночас це дає змогу простежити, де пролягала і як змінювалася лінія кордону. Візантійський уряд наполегливо прагнув охопити все узбережжя ширшою чи вузкою смугою темів. Його зусилля були успішними у тих місцях узбережжя, де здавна існували міста й зручні пристані та куди могли дістатися візантійські судна. Однак внутрішня частина Балканського півострова й надалі залишалася поза владою Візантії.

У зміцненні візантійського панування на Балканах значну роль відіграло переселення малоазійських стратіотів на землі, що межували зі Склавінією. Причиною такої колонізації була війна з болгарами, яка здавалася неминучою. Никифор хоч і не був за покликанням вояком, займав пост головнокомандувача. З моменту свого вступу на трон він відмовився платити халіфатові данину, на яку свого часу погодилася імператриця Ірина. А тут, мов на лихо, Вартан Туркос, призначений головнокомандувачем усіх темів Малої Азії, влітку 803 року розпалив громадянську війну, що дуже послабило сили імперії на Сході. Араби відновили свої напади, а 806 року Гарун-аль-Рашид на чолі великої армії зайняв Тіану, а чимале військо вислав в околиці Анкири. Імператор не мав іншого виходу, як просити миру. Змушений був зобов'язатися сплачувати данину і — що було особливо принизливим — щороку від власного імені й від імені сина присилати халіфові шість золотих монет на знак своєї підлеглості.¹²⁴ Втім безладдя, яке настало у халіфаті після смерті Гарун-аль-Рашида (809) змінило ситуацію на користь Візантії. Відтепер зовнішня політика імперії все більше й більше концентруватиметься на Балканах.

Після того як Карл Великий знищив аварську державу, паннонські болгари не тільки визволилися з-під аварського ярма, а й зуміли настільки поширити свої території, що кордоном між ними та державою франків стала Тиса. У Плисці тоді правив вождь паннонських болгар Крум, людина примітивної і дикої вдачі, що прагнула битв і перемог. Невдовзі він став справжнім пострахом для Візантії. Для захисту від болгар візантійські імператори спорудили цілу лінію фортифікацій, найважливішими твердинями якої були Девельт, Адріянополь, Філіппо-

поль і Сердика. Навесні 809 року Крум несподіваним наскоком здобув Сердику, зрівняв із землею її укріплення і винищив усю залого. Никифор відреагував негайно й енергійно: після демонстративного маршу на Плиску попрямував до Сердики, щоб відбудувати фортецю, а справжні військові дії розпочав аж через два роки, після багатьох старанних приготувань, до яких належали і переселення стратіотів з Малої Азії у слов'янізовані місцевості Балканського півострова. Навесні 811 року Никифор на чолі численної армії перейшов візантійсько-болгарський кордон, підійшов до Плиски і, відхиливши мирні пропозиції Крума, зруйнував столицю болгар, спаливши й палац кагана. Повторні, тепер уже дуже покірливі прохання про мир, було знову відкинуто, позаяк Никифор вирішив раз і назавше розірвати з Болгарією. Тому він і далі переслідував кагана, котрий разом зі своїм військом рятувався, втікаючи в гори. І тут вони мовби помінялися долею: візантійську армію було оточено на гірських перевалах і мало не впень винищено (26.07.811). Імператор загинув на полі битви, а каган-переможець звелів зробити з його черепа чашу, з якої пізніше пив на бенкетах зі своїми боярами.

Цей неочікуваний погром візантійців призвів до жахливих наслідків. Дуже відчутними були людські втрати, та ще боліснішим виявився удар, завданий авторитетові і позиціям візантійської держави. З часу великих вторгнень, коли 378 року під Адріаноподем у битві з візиготами поліг Валенс, жодний візантійський імператор не гинув від рук варварів. Візантія, яка на початку кампанії продемонструвала свою мілітарну перевагу над противником, тепер лежала повержена, а Крум, який ще зовсім недавно благав миру, — тріюмфував. Окрилений успіхом, він став ще зухвалішим, а усвідомлення можливостей, які перед ним відкривалися, викликало в нього безмежну жадобу до нових завоювань. Візантійців охопило занепокоєння, вони добре розуміли, які важкі хмари нависли над їхньою державою.

У тій самій битві, де загинув Никифор, був важко поранений і його син та спадкоємець Ставракій. Йому пощастило врятуватися і разом з кількома бойовими друзями дістатися до Адріанополя, де його негайно оголосили імператором. Цей акт був чітким дотриманням засад спадкоємності. Однак цього разу він мав суто формальне, провізоричне значення. Стан здоров'я Ставракія був безнадійний. Справа про спадкоємність трону мала вирішитися в Константинополі, куди й повезли приреченого на смерть імператора, щоб він устиг провести коронацію свого наступника. Дітей у Ставракія не було, тож найбільші права на трон мав чоловік його сестри Михайл Ранґаб, якого підтримували як воєначальники з оточення імператора, так і патріарх Никифор. Однак проти була атенянка Теофана, дружина Ставракія, котра плекала надію,

що сама стане при кермі влади, як колись Ірина. Смертельно хворий імператор вагався з остаточним вибором, побоюючись, що це спричинить неабиякі ускладнення,¹²⁵ а в місті тим часом наростало невдоволення, адже всі розуміли, що в час, коли державі загрожує така велика небезпека, довге міжцарів'я було б шкідливе для неї, тому відновлення нормального становища ставало просто необхідністю. Конфлікт, який не вдалося вирішити законно, було розв'язано переворотом: 2 жовтня армія і сенат на іподромі проголосили імператором Михайла Ранґаба, а ще за кілька годин патріарх Никифор коронував його у храмі св. Софії. Зважаючи на доконаний факт, Ставракій зрікся престолу, одягнув чернечу рясу і після важкої тримісячної боротьби зі смертю помер.

Михайл I Ранґаб (811-813)¹²⁶ був слабким володарем. Без найменшого опору потрапив під вплив енергійніших осіб і не мав ані крихти тієї громадянської відваги, яка була так притаманна Никифорові. Ніколи не наслідуювався прийняти рішення, яке могло б зашкодити його популярності, тож політику оцядливості було занедбано, натомість за будь-якої нагоди імператор обдаровував грішми армію, придворних, а найбільше — клір. Михайл I був палким шанувальником ікон і слухняним сином церкви, тож роки його правління — а це був переддень повернення до іконоборства, — були вельми сприятливі для ортодоксального табору. Студити повернулися з вигнання і навіть дійшли згоди з офіційною церковною владою після того, як мойхіяньську суперечку було уладнано так, як вони цього домагалися, тобто коли постанови синоду 809 року було скасовано, а священика Йосифа знову було відлучено від церкви. Теодор Студит мав тепер необмежений вплив, імператор настільки був заворожений чаром його невичерпної енергії та невтомної активності, що керувався його думкою навіть у питаннях війни і миру.

За Михайла I радикально змінилися і взаємини Візантії із Заходом. Його попередник не визнавав претензій Карла Великого на імператорський титул, навіть не дозволивши патріархові Никифорові надіслати, як це було традиційно заведено, синодального листа до папи.¹²⁷ Іншими словами, він був непримиренний до свого суперника та його союзника папи. А тим часом держава Карла невпинно зростала і вже поширилась навіть на деякі візантійські володіння. Молодий король Піпін ще за Ірини підпорядкував собі Істрію, а 810 року, незважаючи на опір, який чинив йому візантійський флот, змусив Венецію визнати його владу. Ці територіальні здобутки давали змогу Карлові чинити тиск на дуже ослаблену на той час Візантію. Уряд Михайла схильний був погодитися з імператорським титулом Карла взамін за повернення частини анексованих територій. У 812 році спеціально вислане в Аахен візантійське посольство вітало Карла як імператора. Відтоді інституція

двох імператорів, яка фактично вже давно існувала, набула визнання де-юре¹²⁸. Однак слід пам'ятати, що володаря франків хоч і було визнано імператором, але не римським. Не раз наголошувалося, що Карл Великий свідомо уникав називати себе імператором римлян.¹²⁹ Титул цей був прерогативою візантійського монарха і повинен був показувати різницю між імператором Заходу і єдиним справжнім імператором римлян, столицею якого був Константинополь. У Середньовіччі поняття імперії було нерозривно пов'язане зі спадщиною стародавнього Риму. Візантія завжди вважалася Римською імперією, дарма що аж до IX ст. це визначення рідко трапляється в офіційному титулуванні.¹³⁰ Так само й для Апостольської столиці Західна імперія в'язалася з поняттям Римської імперії, хоч пов'язаність ця виявляється в офіційному титулуванні лише за доби часів Оттонів.¹³¹ Саме існування Західної імперії та ще й визнання її урядом у Константинополі нависало великим знаком питання над винятковим правом Візантійської імперії на спадщину стародавнього Риму. Однак розпад Каролінгської монархії та одночасне посилення позицій Візантії згодом дозволили наступникам Михаїла I відкликати визнане в Аахені західне імператорство як нечинне.

Те, що Никифор I відмовився визнати за Карлом Великим імператорський титул, а Михаїл I визнав його, не слід пояснювати тільки відмінністю їхніх характерів, це зумовлювалося радше ситуацією, у якій після катастрофічної поразки 811 року опинилася Візантія. Перед великою загрозою, що виникла на території Балканського півострова, вона не могла собі дозволити конфлікту із Заходом. Навесні 812 року Крум зайняв місто Девельт на узбережжі Чорного моря, зруйнував укріплення, а мешканців, за прикладом візантійців, переселив на свої терени. Опір з боку візантійців був слабким, але найгіршим було те, що населення багатьох прикордонних міст покинуло насиджені місця напризволяще і рятувалося втечею. Крум висунув мирні пропозиції, але в ультимативній формі, а позаяк візантійський уряд з їх прийняттям зволікав, то на початку листопада 812 року він захопив важливий порт Месембрію, де до його рук потрапили великі запаси золота, срібла та грецького вогню.

Імператор схилився до того, щоб прийняти запропоновані умови миру, і думку цю поділяла частина його радників на чолі з патріархом Никифором. Однак інша частина, найвпливовішим представником якої був Теодор Студит, наполягала на енергійнішому продовженні війни. Переважив авторитет Теодора, і в червні 813 року візантійська армія уже стояла вічна-віч з ордами Крума під Версіною, неподалік Адріанополя. Якийсь час обидві сторони вагалися і не розпочинали битви. Зрештою 22 червня стратег Тракії та Македонії атакував противника, однак війська з Малої

Азії, якими командував стратег тему Анатолікон Лев Вірменин, замість того, щоб підтримати наступ, покинули поле битви і відступили. Крум здобув нову перемогу, але цього разу вже не завдяки фатальному для Візантії збігові обставин, як це було два роки тому, а завдяки невмілому веденню війни та — насамперед — через внутрішні чвари серед візантійського командування. Ця поразка захитала ґрунт під Михаїлом I і проторувала дорогу до повернення іконоборства. 11 липня Михаїла Ранґаба було позбавлено трону, а його місце зайняв Лев Вірменин.

7. Повернення до іконоборства

Л і т е р а т у р а: Bury, *Eastern Rom. Empire*. — Vasiliev, *Byzance et les Arabes I.* — Schwarzlose, *Bilderstreit*. — Ostrogorsky, *Bilderstreit*. — Martin, *A History of the Iconoclastic Controversy*, London 1930. — Липшиц, *Очерки*, с. 203 і д. — А. Доброклонский, *Преподобный Федор, исповедник и игумен студийский*, 2 тома, Одесса 1913, 1914. — Alexander, *Patr. Nicephorus*. — Grabar, *Iconoclasme*.

Лев V Вірменин (813-820) був представником відомого своєю войовничістю та іконоборчими тенденціями малоазійського середовища. Він, як і Лев III, походив зі Сходу і так само, як його тезко, перед тим, як прийти до влади виконував функції стратега тему Анатолікон. Передусім він ставив собі за мету відновити мілітарну силу імперії та відродити іконоборство. У своїй діяльності прагнув наслідувати великих правителів Лева III та Константина V, позаяк у нього, як і у його прибічників, не було жодного сумніву в тому, що поразки, яких зазнала візантійська армія за останніх імператорів, були наслідком їхнього прихильного ставлення до іконопоклонства.

Але насамперед він мусив звернути увагу на військові справи. Після перемоги під Версіною Крум ще більше розпалювався і розпочав широкий наступ. Його війська підійшли під Адрінополь і взяли його в облогу, а сам Крум на чолі більшої частини своєї армії з'явився під Константинополем вже через кілька днів після того, як влада перейшла до рук Лева V. Швидко збагнувши, що не зможе здобути твердині, об яку колись розбилися вщент арабські атаки, він звернувся до імператора з пропозицією про особисту зустріч, щоб обговорити умови мирного договору. Повіривши запевненням Лева V, Крум прибув на зустріч без зброї і, потрапивши в підступно влаштовану візантійською стороною засідку, вцілів лише завдяки надзвичайному самовладанню та прудкості свого коня. Вкрай обурений болгарський володар спустошив вогнем і мечем околиці Константинополя, і вступив до виснаженого голодом через тривалу облогу Адріанополя і наказав виселити мешканців міста та доволі численні сіл на лівий берег Дунаю. Щоправда, восени 813 року Левові V

таки вдалося здобути значну перемогу неподалік Месембрії, проте вже навесні наступного року Крум знову шикуює своє військо для походу на Константинополь. Похід не відбувся, бо, на щастя для Візантії, 13 квітня 814 року болгарський каган, як колись Атілла, несподівано помер від крововиливу в мозок.

Після смерти Крума болгарський трон посів спершу Дукум, а потім Діцевг. І перший, і другий правили дуже недовго і в історії своєї країни помітного сліду не залишили.¹³² Лише після приходу до влади Омортага правління Болгарією опинилося в руках видатної особистості. Заклопотаний внутрішнім згуртуванням своєї держави та її експансією на північний схід, новий володар уклав з Візантією мир на тридцять років. Умови договору були для Візантії вигідні, тим паче, що в територіальному плані сторони, практично, поверталися до стану, який існував ще перед Тервелем: кордон між двома державами ділив Тракію на дві частини, тягнучись уздовж т. зв. "великого муру" від Девельту до Макролібаду, тобто пролягав між Адріянополем та Філіппополем, звідки прямував на північ до Балканських гір.¹³³ Після драматичних заворушень останнього десятиріччя на візантійсько-болгарському прикордонні настав період тривалого миру. Не було жодної загрози й з боку халіфату, охопленого після смерти Гарун-аль-Рашида внутрішніми усобицями.

Лев V використав цей мирний період, щоб приступити до реалізації своїх намірів, пов'язаних з іконоборством. Не встигла після Крумової смерті як слід поліпшитись політична ситуація, як імператор покликав до себе вченого Йоанна Граматика, інтелектуального провідника іконоборців, і порадив йому готувати теологічний матеріал на синод, який мав невдовзі відбутися. Довідавшись про це, всі досі розсварені групи ортодоксального напрямку примирилися. У цій боротьбі проти повернення іконоборства патріарх Никифор опинився у тому ж таборі, що і його давній противник Теодор Студит. Як один, так і другий у своїх творах беззастережно обстоювали іконовшанування, водночас гаряче протестуючи проти втручання світської влади в справи, що належать тільки до компетенції церкви. У цей другий період гострого протистояння між ортодоксією та іконоборцями значно виразніше, ніж у попередньому сторіччі, проступає політичне підґрунтя конфлікту: світська влада намагається підпорядкувати собі церкву, а остання завзято боронить свої права. Особливо запеклий опір чинило радикальне крило ортодоксів. Завдяки засобам, які були в її розпорядженні, цього разу перемогла світська влада. Теодор Студит, а разом з ним багато його прибічників, наразившись на переслідування, змушені були знову податися на вигнання. Никифорові теж гладко не обійшлося. Замість нього імператор покликав на патріарха Теодота Меліссена (01.04.815), сприт-

ного царедворця, який своїм вивищенням мав завдячувати знатному походженню і тому, що доводився родичем третій дружині Константина V.

Невдовзі після Великодня синод, що зібрався у храмі св. Софії під керівництвом новообраного патріарха, засудив рішення Вселенського собору, який скликала Ірина у Нікеї, визнавши натомість чинними постанови Іконоборчого собору 754 року. І хоч учасники синоду дійшли висновку, що ікони святих не можна вважати ідолами,¹³⁴ однак звеліли їх знищити. Така позиція чудово характеризує синод 815 року: у принципі він повністю визнавав доктрини своїх попередників-іконоборців, проте уникав їхнього чіткого формулювання. Погодившись з усіма актами собору 754 року, синод, переповідаючи висловлені в них погляди, робив їх туманними і компромісними, ховав під цілим потоком порожніх слів та затертих шаблонних фраз.¹³⁵ Було щось нерішуче, боязке в діяльності синоду 815 року, а іконоборчий рух, який за Лева III і Константина V був могутнім стихійним явищем, у IX ст. більше скидався на запізнілий рух епігонів.¹³⁶ Лев V не зумів надихнути його життям, незважаючи на те, що силою намагався накинати підданам свою волю і нещадно переслідував непоступливих. Земля, однак, втікала з-під його ніг, оскільки ні в одному суспільному прошарку він не знаходив тієї підтримки, яку мали імператори-іконоборці VIII ст. Тому він постійно тремтів за свою корону, і його страх перед можливістю перевороту був настільки великий, що в останні роки правління переріс у манію. Однак численні запобіжні заходи, до яких постійно вдавався, виявилися даремними, і він не уникнув своєї долі: був убитий прибічниками свого давнього товариша по зброї Михаїла з Аморіону на саме Різдво 820 року перед вівтарем під час відправи у храмі св. Софії.

Михаїл II (820-829), засновник Аморіонської династії, був звичайнісіньким солдафоном, простакуватість і невігластво якого неймовірно вражали вишуканий візантійський двір. Проте новому імператорові не бракувало енергії, здорового глузду і відчуття міри. Найперше він поклав край релігійним суперечкам. Вигнанцям — і насамперед експатріархові Никифорові та Теодорові Студиту — було дозволено повернутися. І все ж таки, незважаючи на велике розчарування ортодоксального табору і той тиск, який він чинив на імператора, іконовшанування офіційно так і не було відновлено. Михаїл II зайняв нейтральну позицію: не визнаючи ні рішень Вселенського собору в Нікеї, ні іконоборчих синодів, він заборонив будь-які дискусії на тему іконовшанування. Особисто він, без сумніву, був його противником, адже походив із Фригії, цього давнього гнізда іконоборців. Зрештою, він висловив свої погляди в листі до Людовика Благочестивого, в якому обурюється з приводу неприродности форм, яких набуває іконовшанування.¹³⁷ Та й

виховання свого сина і престолонаступника Теофіла доручив ученому-іконоборцеві Йоанові Граматику, а після смерти Теодота Меліссена замість того, щоб повернути на патріарший пост Никифора, обдарував ним Антонія, єпископа з Силайону. Антоній, поряд з Йоанном Граматиком, був одним із найактивніших організаторів синоду 815 року. Його стриманість пояснювалася не так байдужістю, як міркуванням, що іконоборський рух вже виснажився. Єдиним іконофілом, який осмілювався заперечити імператорові, був сицилієць Методій, якого опалювали, а відтак кинули до в'язниці. Правда, приводом для такої поведінки були не стільки іконофільські переконання Методія, скільки той факт, що він за порадою папи погодився виконати його доручення — вручити імператорові листа, в якому римський єпископ домагався повернення культу ікон. Оскільки будь-які контакти візантійських іконофілів з Апостольською столицею видавалися Михаїлові підозрілими, то справа ця мала радше політичне, ніж релігійне підґрунтя.

Найбільшим внутрішнім потрясінням під час правління Михаїла II було велике повстання, яке підняв його давній товариш по зброї Тома, слов'янин з Малої Азії.¹³⁸ Забезпечивши собі підтримку арабів, Тома зумів ще за Лева V на східному прикордонні згуртувати довкола себе досить велику і дуже строкату масу своїх прибічників, що складалася з арабів, персів, вірмен, іберів та представників різних кавказьких племен. Заселена дуже різношерстною людністю, значну частину якої становили і слов'яни, Мала Азія була дуже сприятливим ґрунтом для наростання такого руху. До нього приєднувалися й усі ті, хто був розчарований релігійною політикою імператора, оскільки Тома демонстративно наголошував на своїй відданості іконовшануванню і навіть видавав себе за Константина VI, який понад двадцять років тому був протизаконно позбавлений трону. Особливої ваги в розгортанні повстання набували соціально-революційні акценти: Тома виступав як оборонець пригноблених, обіцяючи їм визволення від утисків та злиднів. З допомогою таких ґасел він розворушив народні маси, що потерпали від безпросвітних нестатків, податкового тягаря та сваволі державних чиновників. "Раб підніс убивчу руку на свого пана, а солдат — на офіцера", — писав візантійський хроніст.¹³⁹ Повстання, підсилюване етнічними, релігійними та соціальними антагонізмами, невдовзі охопило більшу частину Малої Азії: з шести темів, на які вона в той час поділялася, тільки два — Опсікіон та Арменіякон залишилися вірними імператорові. Антіохійський патріарх коронував Тому імператорською короною, що навряд чи могло б відбутися без згоди халіфа. Коли ж до повстання приєднався тем Кібирайотон, в розпорядженні Томи опи-

вився флот, за допомогою якого він зміг переправитися до Європи, де зібрав під свої знамена іконофілів з європейських провінцій імперії. У грудні 821 року повсталі почали облогу Константинополя, що тривала понад рік. Однак тут, під твердиною столиці, сили узурпатора надірвалися. Погано організований рух народних мас не спромігся здолати мілітарної переваги противника. Втім, хтозна чи вціліла б корона Михаїла II, якби не втручання болгарського кагана. Як колись Тервел виручив Лева III, надавши йому допомогу проти арабів, так тепер Омортаґ, син одного з найзапекліших ворогів Візантії, вирішив виручити Михаїла II і розпорошив армію Томи. Навесні 823 року повстання було придушено, а його вождь змушений був відійти від Константинополя і з невеликою жменькою прибічників замкнувся в Аркадіополі. У листопаді того ж року місто здалось імператорові, Тома опинився у його руках і після нелюдських тортур був страчений.

Отже, Михаїлові II пощастило опанувати ситуацію, але громадянська війна, що тривала близько трьох років, залишила по собі велике спустошення. З'явилося усвідомлення, що державу розхитують не тільки релігійні, а й соціальні конфлікти. Попри те, що халіф, який, безумовно, підтримував Тому, не мав змоги вдатися до якихось серйозних кроків, спрямованих проти Візантії, бо на заваді йому стали труднощі, що постали всередині його власної країни, над імперією нависла поважна загроза інших арабських держав. Іспанські араби, які у 816 році оволоділи Єгиптом і заснували там свою окрему державу, через десять років здобули Крит.¹⁴⁰ Для Візантії це означало втрату одного з найважливіших стратегічних пунктів у східній зоні Середземного моря. Усі спроби Михаїла II та його наступників повернути собі втрачені позиції закінчилися невдачею. Мало не півтора сторіччя Крит перебував під пануванням арабів, котрі звідти організовували неперестанні грабіжницькі напади на поблиські острови й узбережжя. Водночас Візантія зазнала важких втрат і на Заході. Втрутившись у чвари між місцевими управителями, африканські араби 827 року висадилися на Сицилії. Набіги арабських піратів на цей острів відбувалися часто, починаючи ще від середини VII ст., однак тепер почалося його систематичне підкорення. Візантійська перевага на Середземному морі, а надто ж на Адріатиці, дуже похитнулася, Константин Багрянородний пізніше напише, що правління Михаїла II було для Візантії періодом найбільшого падіння її впливу на Адріатичному узбережжі та в західній частині Балканського півострова, заселеної слов'янами.¹⁴¹ Від часу, коли морська могутність Омейядів розвіялась мов дим, візантійський уряд послабив увагу до власного флоту. Тепер за цю помилку треба було дорого платити.

Михайл II був вискочнем, який ледь умів писати, а читав по складах, зате його син і престолонаступник Теофіл (829-842) поєднував велику любов до знань та мистецтва з ґрунтовною освіченістю. Це, принаймні для Візантії, не було якимсь дуже рідкісним випадком. Бо чи ж не став Юстиніян, небіж простого й неосвіченого вояка Юстина I одним із найсвітліших умів своєї доби? Власне на таких прикладах і виявляє себе притягальна сила, привабливість візантійської культури і високий рівень духовости при візантійському дворі. Але Теофіл не задовольнявся тільки тією культурною атмосферою, у якій виріс у Константинополі, він виявляв величезне зацікавлення і до культури, світло якої струменіло з палацу халіфів у Багдаді. Цілком імовірно, що таке тонке відчуття краси арабського мистецтва йому прищепив його вихователь Йоанн Граматик, який водночас зробив із нього зятятого іконоборця. Теофіл не міг у собі побороти явного несприйняття іконовшанування, тож на період його правління і припадають зусилля ще раз, як з'ясувалось, уже востаннє, повернутися до іконоборства. Це була епоха, коли візантійський світ зазнавав найпотужнішого впливу з боку арабської культури.

До видатних правителів Теофіла зарахувати важко, проте він був надзвичайно цікавою особистістю. Це був романтик, і щось романтичне було в його цілковитій самовідданості справі іконоборства — ідеології, яка на той час уже не сприймалася; було щось мрійницьке і в його замилюванні арабською культурою та мистецтвом, розквіт яких також належав уже до минувшини. Є щось принадне у цій людині, незважаючи на люту жорстокість, якої допускався під впливом свого фанатизму. Тож немає нічого дивного в тому, що нащадки окутають його постать легендою.¹⁴² Він намагався бути взірцем ідеального володаря і мав надзвичайно розвинене відчуття справедливости, надаючи їй такої великої ваги, що інколи це набувало театральних форм. За прикладом Гарун-аль-Рашида, він залюбки ходив по столиці, щоб порозмовляти з найбільш важливими та найскромнішими зі своїх підданих. Вислуховував їхні скарги, а потім кожному з винуватців призначав відповідне покарання, без огляду на їхнє становище у суспільстві чи політичні погляди.

На зламі VIII і IX ст. було розбудовано систему темів на Балканському півострові, і виглядало на те, що за правління Теофіла ця розбудова тривала, але вже на півдні та на північних окраїнах. У цей період засновуються два нові теми — Пафлагонія та Халдія. Перший — у північно-західній частині раніше утвореного тему Букеляріон, другий — у північно-західній частині тему Арменіякон. Ці теми було утворено, щоб зміцнити візантійські позиції над Понтом. Окрім того, з темів Арменіякон та Анатолікон було викроєно три нові адміністративно-

військові одиниці на гористому візантійсько-арабському прикордонні. Це були т. зв. *клейсури* (κλεισούρι — гірський перевал) Харсіянон, Каппадокія і Селевкея — менші військові округи, що їх з часом перетворено на теми.¹⁴³

Ще важливішим було те, що за правління Теофіла об'єднали в один тем кримські міста, які належали Візантії, т. зв. *kimata*, і в Херсоні, найбільшому з них, наставили стратега. Із незорої північно-східної рівнини Європи віяло неспокою не лише на Візантію, а й на дружню до неї державу хазар, і тому Візантія була змушена вдатися до захисних заходів. Одночасно із заснуванням на теренах довкруг Херсону тему з відповідними порядками візантійські будівничі на прохання Хазарського кагана спорудили в гирлі Дону фортецю Саркель, поставивши так у далеких степах пам'ятник візантійській інженерній майстерності.¹⁴⁴

Теофіл, який так захоплювався арабським мистецтвом та культурою, протягом усього свого правління змушений був воювати саме з арабами. Спершу руки халіфа аль-Мамуна (813-833) були зв'язані заворушеннями та повстаннями, які вибухнули в його державі на соціальному ґрунті, хоч і були керовані сектою хуррамітів, заснованою Бабеком. Проте в останні роки свого правління він зумів настільки опанувати ситуацією, що 830 року після тривалого перемир'я відновив воєнні дії проти Візантії, для якої в той час важко було сконцентрувати свої сили в Малій Азії через те, що вона одночасно мусила й на Сицилії воювати з арабами, які, долаючи опір, просувалися щораз далі вглиб острова. У 831 році вони взяли Палермо.

На східному фронті війна точилася з перемінним успіхом. Подеколи візантійці вдиралися на територію ворога, і тоді Теофіл тріумфально відзначав ці перемоги в Константинополі. Проте значно частіше траплялося навпаки — араби топтали візантійську землю, і тоді настрої при дворі кардинально мінялися: імператор слав халіфові багаті дарунки, долучаючи до них пропозиції про замирення. Ситуація значно погіршилась, коли після смерти аль-Мамуна до влади прийшов його брат аль-Мутасім. Подолавши безладдя, яке в халіфаті завжди супроводжувало зміну правління, аль-Мутасім 838 року організував великий похід проти імперії. На відміну від попередніх кампаній, він не тратив сил на взяття прикордонних твердинь, а спрямував їх на найважливіші центри Малої Азії. Частина своєї величезної армії кинув на північний захід, де вона 22 липня зіткнулася з візантійським військом на чолі з самим імператором, і під Дазімоном (Дазманою) розбила його у кривавій битві, після чого зайняла Анкиру. Водночас аль-Мутасім на чолі головних своїх сил здобув Аморіон (12 серпня).¹⁴⁵ Ці поразки справили на Візантію гнітюче враження, бо ж Аморіон був не тільки наймогутні-

шою твердиною тему Анатолікон, а ще й коліскою тодішньої династії. Тому імператор просив допомоги у боротьбі з арабами на Заході — у держави франків та Венеції.¹⁴⁶

За Теофіла ще раз відновлюється іконоборство, цього разу — вос-тання. У 837 році патріарх обрав чільного представника іконоборства — Йоанна Граматика, після чого майже відразу ж почалися нові пере-слідвання іконофілів.¹⁴⁷ Як і за Константина V, вони були спрямовані переважно проти чернецтва. Специфічному покаранню було піддано двох братів — Теодора і Теофана, які походили з Палестини: оскільки Теофан був поетом і в своїх творах оспівував святі ікони, їм на лобі розпеченим залізом випалили вірші іконоборчого змісту. Обом братам пізніше дали прізвисько *Graptoi*. Після відновлення культу ікон Теофан став митрополитом Нікеї.

Проте всі зусилля імператора та патріарха, спрямовані на те, щоб утвердити іконоборство, були марними. Підтримуваний усіма засоба-ми, які лиш були в їхньому розпорядженні, цей рух так і не вийшов за межі столиці й існував лише завдяки волі імператора та діяльності кількох відданих йому осіб.¹⁴⁸ Тому після смерті Теофіла (20 січня 842) штучно підтримувана ідея пережила його ненадовго, а разом із крахом іконоборства настав кінець і тій великій кризі, що постала після цього руху.

Примітки

1 К. Н. Успенський у великому за обсягом творі про першоджерела *Гчерки по истории иконоборческого движения в Византийской империи в VIII-IX вв. Феодан и его хронография*, опублікованому після смерті автора у: ВВ 3 (1950), с. 393-438; 4 (1951), с. 211-262), намагався довести, що джерела, якими користувалися як Теофан, так і Никифор, походили з іконоборчого табору й були позначені прихильною до такого руху тенденцією, однак були переінакшені обома хроністами. Уважний аналіз тексту обох хронік цієї тези не підтверджує, що я вже зазначав у французькому та англійському виданнях (1956) цієї праці. Подаю лише один приклад: обидва хроністи згадують про зростання цін на продукти харчування за Константина V, приписуючи це жадібності імператора-іконоборця, який начебто жадібно стягав золото. Через це обоє називають його новим Мідасом (Theophanes, с. 443, 19; Nikephoros 76, 5). Цілком очевидно, що це іронічне порівняння було в якомусь спільному для обох джерелі. До того самого висновку, вже аж ніяк не залежного від моїх досліджень, дійшов Александер (Alexander, *Patriarch Nicephorus*, с. 158 і д.).

2 Вид.: С. de Boor, Vde., Leipzig 1904; інтерпольована версія разом з продовженням в: E. Murlat, Петербургъ 1859.

3 Вид.: Th. Tafel, München 1859.

4 Див.: Д. П. Шестаков, ВВ 4 (1897), с. 167 і д.; 5 (1898), с. 19 і д.

5 Вид.: В. И. Срезневский, Петербургъ 1905, И. Г. Василевский (*Хроника Логофета в словянскомъ и греческомъ* у: ВВ 2 [1895], с. 78-151) заповзявся надскладним завданням зіставлення цього твору та взаємопов'язаности окремих версій. Див. також:

Острогорский, *Славянский перевод хроник Симеона Логофета* у: СК 5 (1932), с. 17 і д.; А. П. Каждан, *Хроника Симеона Логофета* у: ИИ 15 [1959], с. 125 і д.), а також відповідну бібліографію у Моравчика (Moravcsik, *Byzantinoturcica* I, с. 517 і д.)

6 Про джерела, якими послуговувалися Генезій та Теофан, писав нещодавно Ф. Баршич (Baršič, *Les sources de Gènesios et du continuateur de Théophane pour l'histoire du règne de Michel II* у: Вуз. 31 [1961], с. 257 і д.), вказуючи, що ці хроністи користувалися твором Сергія Гомологета, про який згадує Фотій у своїй "Бібліотеці". Див. його ж: *Dve verzije u izvorima o ustaniku Tomi* у: ZRVI 6 (1960), с. 145 і д. Див. далі, с. 189-190.

7 Вже є три видання цього повідомлення: Дуйчев, *Списание на Българ. Акад. на науките* 54 (1936), с. 147 і д.; В. Бешевлиев, *Годишник на Соф. унив.* 33, 2, 1936; Grégoire, *Byz.* II (1936), с. 417 і д. Крім інформації з візантійських джерел, які стосуються історії Болгарії у IX ст., можна почерпнути відомості з протоболгарських інскрипцій: В. Бешевлиев, *Първи български надписи*, *Годишник на Соф. унив.*, 31, 1, 1934; Його ж: *Добавки и оправки*, там же: 32, 5, 1935; Див. також: Н. Grégoire, *Les sources epigraphique de l'histoire bulgare* у: *Byz.* 9 (1934), с. 745 і д.

8 *Scriptor Incertus de Leone Armenio* в: С. В. (продовження Лева Граматика).

9 Н. Grégoire, *Un nouveau fragment du "Scriptor Incertus de Leone Armenio"* у: *Byz.* II (1936), с. 417 і д.; Його ж: *Du nouveau sur la chronographie byzantine: le Scriptor Incertus de Leone Armenio est le dernier continuateur de Maladas* у: *Bull. de l'Acad. de Belgique* 22 (1936), с. 420 і д.

10 Л. Томіч [Tomice]: *Fragment jednog istorsikog spisa IX veka* у: ZRVI I (1952), с. 78 і д.) стверджує, що це втрачене джерело походить з другої половини IX ст., вже після хрещення болгар, і його радше слід вважати за повідомлення сучасників, а не за продовження хроніки Малали, як це вважає Грегуар.

11 Вид.: N. Bees, *To пері тіс ктісеас тіс Момеβασіас хронікон, Βυζαντίс I* (1909), с. 37 і д. П. Шарані (*The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece* у: DOP 5 [1950], с. 141 і д.) у своїй статті пропонує повну бібліографію цього предмета і викладає зміст своєї попередньої праці на цю тему. Також він слушно зазначає вірогідність даних, що містяться в "Хроніці"; на його думку, вона ґрунтувалася на згаданому вище творі, частини якого збереглися у *Digestis* та *de Leone Armenio*.

12 Вид.: М. J. de Goeje, 3 т., 1879. Васильєв (*Byzance et les Arabes* I, app. 267-394) додає найважливіші дані арабських істориків, що стосуються правління династії з Аморіону, а в томі II, 2, тієї ж праці — які стосуються правління Македонської династії.

13 М. J. de Goeje, *Bibl. geogr. Arab.* VI (1899), с. 7 і д., 197 і д.; E. W. Brooks, *Arabic Lists of the Byzantine Themes* у: *Journ. of Hell. Stud.* 21 (1901), с. 67 і д. Див. також: Gelzer, *Themenverfassung*, с. 17 і д., 81 і д. і особливо зразкове видання: V. Minorsky, *Hudud-al-'Alam*, London 1937, англійський переклад праці анонімого перського географа з 982 р., до якого додано докладний коментар).

14 Повний огляд літератури на цю тему пропонує Г. Грегуар (*Ο Διγενής Ἀκρίτας. Ἡβυζαντινὴ ἐποποιία στὴν ἱστορία καὶ στὴν ποίησις*, New York 1942). Досконале нове видання з англійським перекладом і коментарем читач може знайти у Й. Маврогордато (*J. Mavrogordato, Digenis Akrites*, Oxford 1956). Російський переклад здійснив Сиркін (*Digenis Akrit*, Москва 1960). Також варто ознайомитися із зауваженнями цього дослідника у: ВВ 18 (1961), с. 97-119; 20 (1961), с. 129-155 та з дуже сумлінним рефератом на тему Дігеніса. Там само, 17 (1960), с. 203-226.

15 Migne, P. G., с. 100, 1069-1186

16 AA SS., April I, App. 22-32.

17 Вид.: А. Vasiliev, *IRAIK* 5 (1900), с. 49-86. Нове видання з перекладом французькою: М. Н. Fourmy et M. Leroy, *Byz.* 9 (1934), с. 112-167.

- 18 AA SS., Juni 26, с. 190 і д.
- 19 Вид.: V. Vasiljevski, P. Nikitin, Mémoires de l'Academie Imp. de St. Petersbourg, VII, seria VII, 2, 1905. Див. також: Vasiliev, *ibid.*, III, 3, 1898.
- 20 Migne, P. G., с. 98, 156 і д.
- 21 P. G., с. 94, 1232-1420.
- 22 Мелиоранский, *Георгій Киприянин*, с. 1 і д. — видання і детальний коментар. Див. також: E. Kurtz, BZ 11 (1902), с. 538 і д.
- 23 Він є автором σπληντικὸς λόγος (P. G., с. 96, 1848-1862; P. G., с. 96, 1818-1962) та окремого ще не виданого твору, хоч, виглядає на те, і цікавішого, ніж попередньо згаданий. Див.: Мелиоранский, *Георгій Киприянин*, с. 99 і д.
- 24 P. G., с. 309-344; Див.: J. M. Hoesck, *Christ Or. Per.* 17 (1951), с. 26 та прим. 2.
- 25 P. G., с. 99.
- 26 P. G., с. 100, 169 і д.; Pitra, *Spicilegium Solesmense* I (1852), с. 302 і д.; IV, с. 233 і д.; основна праця Никифора, поміщена в *Codex Coislavianus* 93, 1-158^{bisv}, а також у: *Codex Gr. Bibl. Nat.* 1250, 173-332 не редагована. Про її зміст читач знайде докладну інформацію в: Alexander, *Patr. Nicephorus*, с. 242-262.
- 27 Вид.: Duchesne, *Roma e l'Oriente* 5 (1912), с. 225 і д. Пізніша версія в: *Epist. ad. Theophilum*, P. G., с. 95, 359 і д.; XIII, 1 і д.
- 28 Mansi XII, с. 959 і д.; XIII, 1 і д.
- 29 Згадані твори укладені та прокоментовані у праці: Ostrogorsky, *Bilderstreit*, с. 7 і д.; 46 і д. Ухвали іконоборського собору від 815 року можна знайти в кращому й повнішому за попередні видання: P. K. Alexander, *The Iconoclastic Council of St. Sophia (815) and its Definition*, DOP 7 (1953), с. 58 і д.
- 30 Duchesne, *Liber Pontificalis* I, с. 415 і д.
- 31 JE 2180 et 2182. Mansi XII, с. 959 і д., а також у новому виданні Е. Каспара (однак це видання не можна вважати за наукове), *Papst Gregor II. und der Bilderstreit*, *Zeitschr. f. Kirchengesch.* 52 (1933), с. 72 і д. На відміну від моїх попередників (Duchesne, *Liber Pontificalis*, с. 413, прим. 45; Schwarzlose, *Bilderstreit*, с. 113 і д. etc.) я висловився за автентичність тих листів, зазначаючи, що у переклад вкравалися помилки, а також дописки пізніших переписувачів (Ostrogorsky, *Quelle des images*, с. 244 і д.). Ширше про це писав Каспар (ор. cit., с. 29 і д.), вказуючи на інтерполяції, які, вважає він, містяться у першому з листів. Обидва листи визнали автентичними пізніші дослідники: V. Grumel, EO 39 (1936), с. 234 і д.; H. Menges, *Die Bilderlehre des Johannes von Damaskus*, 1938, с. 167; Bréhier — Aigrain, с. 452, *Vie et mort*, с. 79; Der Nersessian, *Une apologie des images du VII s. u.* Byz. 17 (1944-1945), с. 64, прим. 25, див. також: F. Dölger, BZ 33 (1933), с. 451 і д. Натомість Грегуар (H. Grégoire, Byz. 8/1933) поділяє погляд свого попередника Гартманна (Hartmann, *Byz. Verwaltung*, с. 131 і д.; Його ж: *Gesch. Italiens im Mittelalter* II², с. 118, прим. 22) начебто другий лист Григорія був автентичний і послужив нібито зразком для першого, який є фальсифікатом. Й. Галлер (*Das Papstum* I [1936], с. 502) все ще вважає обидва листи за “незграбні фальшивки”. Тієї ж думки дотримується А. Фаджіотто (A. Fagiotto, *Sulla discussa autenticita delle due lettere di Gregorio II a Leone III Isaurico*, Studi biz. e poell. 5 [1939], с. 437 і д.) зовсім не аргументуючи своєї позиції, і навіть не знаючи про докази Е. Каспара. Праця Ж. Гійярда (J. Guillard, *Les lettres de Grégoire II a Léon III devant la critique du XIV siecle* у: ZRVI 8, I [1961], с. 103 і д.), своєрідний робочий ескіз критичного видання, яке автор готує до друку, все ж є цінним дослідженням тих рукописів вже згаданої кореспонденції, що збереглася до наших часів.
- 32 JE 2181. Migne, P. G., с. 98, 147 і д.
- 33 M. G. Cone. II. suppl.
- 34 M. G. Epist V, 1, с. 5 і д.

35 Mansi XII, с. 1055. Зачитаний на синоді в Нікеї грецький переклад дуже істотно відрізняється від оригіналу. Див. мою статтю: *Rom und Byzanz im Kampfe um die Bilderverwehrung*, SK 6 (1933), с. 73 і д.

36 *Ehloga* видали: Й. Лойнславіус (J. Leunslavius, *Jus Graeco-Romanorum* II [1596], с. 79 і д.) мабуть, на підставі одного рукопису, який був у Відні; Захарія фон Лінгенталем (Zacharia von Lingenthal, *Collectio librorum iuris graeco-romani inesorum*, 1852) на основі кількох рукописів; А. Монферратус (A. Montferratus, *Ecloga Leonis et Constantini*, 1889) на основі лише одного рукопису, цього разу атенського. Текст Захарія передрукував Цепос (Zeros, *Jus* II, с. 1 і д.), а також Шпульбер (С. А. Spulber, *L'Eclogue des Isauriens*, 1929, із французьким перекладом та коментарем) та Н. П. Благоевим, *Ekloga*, 1932, з перекладом болгарською мовою та коментарем). Фрешфілд [E. H. Freshfield], *A Manual of Roman Law, the Ecloga*, 1926) помістив у своєму виданні за текстом А. Монферратуса англійський переклад і коментар. Помітну дискусію викликало питання про датування Еклоги. Зрештою, усі факти свідчать на користь березня 726 р. Див.: В. Г. Василевський (Законодавцтво іконоборців, Труды IV (1930), с. 157 і д.; D. Ginnis, BZ 24 (1924), с. 346 і д.; G. Ostrogorsky *Chronologie*, с. 639; Spulber, ор. cit., с. 83. Аргументи, наведені Благоевим (ор. cit., с. 19 і д.) на користь 741 р., видаються малопереконливими, тим паче, що це в принципі ті самі аргументи, на які посилався Бінер, висуюючи 739 р., і які спростував Василевський, Гаймбах і Захарія, коли мова йшла про 740 р. Зрештою, і В. Грумель (Grumel, EO 38 [1935], с. 825 і д.) також відстоює цю дату, але, по-перше, відносний відлік ґрунтується на його хибній хронологічній системі, а, по-друге, він не бере до уваги аргументів Василевського і Шпульбера.

37 Agaton Diak. Mansi XII, 192 D E.

38 Див. переконливі зауваги П. Е. Шрамма [P. E. Schramm]: *Die Anerkennung Karls des Grossen als Kaiser. Ein Kapitel aus der Geschichte der mittelalterlichen "Staatssymbolik"*, Hist. Z. 172 (1951), с. 452 і д.

39 Duchesne, *Liber Pontif.* с. 391; Кулаковский, *История* III, с. 309, прим. 2, на противагу Бері (BZ 5 [1896], с. 570 і д.).

40 Див. ще: Grabar, *Iconoclasm*, с. 47 і д.

41 Agaton Diak. Mansi XII, 193, E-196 A.

42 Theophanes, с. 385, 29 і 386, 6. Це питання порушує й Кулаковский (*История* III, с. 414 і д., екскурсе).

43 Його рідним містом була Германікея у північній Сирії. Вислів у хроніці Теофана (с. 391, 6) “τῆ ἀληθεία δὲ ἐκ τῆς Ἰσαυρίας” є пізнішою вставкою, що довів К. Шенк (K. Schenk, BZ 5 [1896], с. 296 і д.). Багато дослідників висловлювалось на користь ізаврійського походження Лева, див., наприклад: Кулаковский. *История* III, с. 319, а також прим. 2. Цей автор посилається на традицію, згідно з якою Лев при хрещенні мав би отримати “типово ізаврійське ім'я” Конон. Утім це ім'я мав і папа Конон (686-687), котрий не мав нічого спільного з Ізаврією: *Liber Pontificalis* каже про нього, що був “natione graecus, oriundus patre Tracesio, edocatus apud Siciliam”. Тож імовірнішою видається перша версія походження Лева.

44 Див.: R. Gulliland, *L'expédition de Maslama contre Constantinople (717-718)* у: *Études byzantines*, Paris 1959, с. 109 і д. Автор врахував усі відомі джерела та літературу, результатом чого і став його вичерпний опис облоги.

45 Про дружні взаємини між Візантією та хозарами у VIII ст. писав Васильєв у праці: *The Goths in the Crimea*, 1936, с. 87.

46 Див. вище (с. 101 та прим. 25). Перша згадка про стратега тему Тракеціон є під 741 р. (Theophanes, с. 414, 33). Див. ще: Diehl, *Regime des themes* та Gelzer, *Themenverfassung*, с. 77 і д.

47 Стратег тему Букеляріон вперше згадується під 767 р. (Theophanes, с. 414, 33). Див. також: Gelzer, *Themenverfassung*, с. 79).

48 Згадка про патриція і стратега тему Карабасіянон міститься у джерелах вже під 710 р. (*Liber Pontif.* с. 390); 732 р. з'являється згадка про стратега тему Кібирайотон (*Theophanes*, с. 410, 7). Див.: Diehl, *Régime des thèmes*, с. 280 і д.; Gelzer, *Themenverfassung*, с. 34; R. Guiland, *Études de titulature et de prosopographie byzantines. Les chefs de la marine byzantine* у: BZ 44 (1951), с. 212.

49 Якийсь стратег Криту фігурує у *Житті Стефана Молодшого* у: Migne, P. G., 100, 1164. Першим звернув на це увагу Г. Спирідакес (Τὸ θεῖμα Κρήτης πρὸ τῆς κατακτῆσεως τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Ἀράβων ЕЕВΣ 21 [1951], с. 59 і д.), який вважає, що утворення тему Крит відбулося за часів правління Лева III. Див. ще: Г. Глікаці-Арвайлер, *L'Administration militaire de la Crete byzantine* у: Byz. 31 (1961), с. 217 і д. Авторка цілком слушно твердить, що перед тим Крит підпорядковувався архонтові і був архонтатом.

50 Серед візантологів тривалий час панувало переконання, що систему поділу на теми в цілому організував Лев III. Однак ця теза, як і висновки про масштабу реформаторську діяльність цього імператора, не має підтвердження у джерелах. Див. мою статтю: *Über die vermeintliche Reformtätigkeit der Isaurier* у: BZ 30 (1929-1930), с. 394 і д. Ш. Діхль повертається до давніх поглядів (*Le Monde oriental de 395 à 1081*, 1936, с. 255 і д.), але його характеристика реформ Лева III спирається на νόμος στρατιωτικός та νόμος γερμικός, щодо яких, як він сам зізнається на с. 256, немає певності, що вони вийшли від Лева III.

51 Щодо дати видання див. с. 144. Прим. 36, де вміщено відповідну бібліографію.

52 R. S. Lopez (*Byzantine Law in the seventh century and its reception by the Germans and the Arabs*, Byz. 16 [1942-1943], с. 445 і д.) вважає, що це звичаєве право в загальних рисах усталилось уже за Іраклія та що його вплив позначився на арабському та германському законодавстві.

53 Zepos, *Jus II*, с. 16.

54 Див., зокрема, цікаве дослідження Е. Кіцінгера [E. Kitzinger]: *The Cult of Images in the Age before Iconoclasm* у: DOP 8 (1954), с. 83-150.

55 Див. цікаву синтетичну працю Г. фон Кампенгаузена [H. von Campenhausen]: *Die Bilderfrage als theologisches Problem der alten Kirche* у: Zeitschr. f. Theol. u. Kirche 49 (1952), с. 33 і д., де наведено вичерпну бібліографію. Див. ще: N. H. Baynes, *The Icons before Iconoclasm* у: Harvard Theological Review 44 (1951), с. 93 і д. (передруковано у його ж: *Byzantine Studies and other Essays*, London 1955, с. 226 і д.); G. Ladner, *The Concept of the Image in the Greek Fathers and the Byzantine Iconoclastic Controversy*, DOP 7 (1953), с. 1 і д.; див. зокрема: Der Nersessian, *Une apologie des images du VII siècle*, Byz. 17 (1944-1945), с. 58 і д.; G. Florovsky, *Origen, Eusebius and the Iconoclastic Controversy* у: Church History 19 (1950), с. 77 і д.

56 Theophanes, с. 401, 22. Цій темі присвячена детальна монографія Дж. Старра [J. Starr]: *The Jews in the Byzantine Empire 641-1204*, Athens 1939.

57 Згідно з даними візантійських джерел, халіф Язид II у 723-724 р. видав наказ про знищення у своїй державі всіх християнських ікон. Насправді йшлося не тільки про знищення святих образів, перед якими молилися християни, а й про будь-які зображення живих істот. Подібний наказ був виданий і попередником Язида халіфом Омаром II (717-720). Див.: Grabar, *Iconoclasm*, с. 103 і д.

58 Ostrogorsky, *Querelle des images*, с. 235 і д.

59 Theophanes, с. 404. 3: Τοῦτο τῶ ἐτει ἡρξάτο ὁ δυσσεβῆς βασιλεὺς Λέων τῆς κατὰ τῶν ἁγίων καὶ σεπτῶν εἰκόνων καθαρῆσεως λόγον ποιῆσθαι.

60 *Vita Stephani*. Migne, P. G., с. 100, 1084 В. Nikephoros. 57, 26.

61 Mansi XII, с. 975. Див. ще: Caspar, Zeitschr. f. Kirchengesch., 52, 85, Z 382: βασιλεὺς καὶ ἱερεὺς εἰμι.

62 На підставі цитованого вище (у прим. 59) уривку з Теофана дослідники прийшли до хибного висновку, що перший едикт Лева III, спрямований проти культу ікон,

було видано 726 р. Насправді ж Лев III у той час лише починав прилюдно висловлювати своє ставлення до іконовшанування (ἡρξάτο λόγον ποιῆσθαι), а едикт — перший і єдиний — він видав щойно 730 р. Вважаю, що мені вдалося це обґрунтувати доволі промовистими джерельними даними (Ostrogorsky, *Querelle des images*, с. 238 і д.). Каспар (Zeitschr. f. Kirchengesch. 52 [1933], с. 54 і д.) заперечує це. На його думку, у *Vita Gregorii* згадуються два едикти (*Liber Pont.* с. 404, 409), проте в уривку, на який він посилається і де мовиться про “iussiones” імператора, йдеться не про едикт, а про відомий (перший) лист Лева III до папи. У Римі доволі часто саме так іменувалися імператорські листи. Більшість дослідників, серед яких, зокрема, Ф. Дельгер (BZ 31 [1931], с. 458 і д.), Г. Манж (*Die Bilderlehre des hl. Johannes von Damaskus*, 1938, с. 33), Л. Брає (EO 37 [1938], с. 21.; *Vie et mort*, с. 79), Брає — Айгре (див. 448 і д.), Й. Галлер (*Das Papsttum I*, 1936, с. 328, 502), Александр (*Patr. Nicephorus*, с. 9), Бек (*Kirche*, с. 299), поділяють мою позицію.

63 Щодо автентичности листів Григорія II до Лева III див. вище розділ “Джерела”. Хоч питання про автентичність цих листів до кінця не з'ясоване, сам факт листування та його негативний результат залишаються незаперечними.

64 Е. Каспар [E. Caspar] у своїй місцями, безперечно, дуже цінній праці: *Geschichte des Papsttums II*, 1933, змальовує Григорія II у зовсім спотвореному світлі, приписуючи йому революційні та націоналістичні тенденції.

65 Див.: H. Menges, *Die Bilderlehre des hl. Johannes von Damaskus*, Münster 1938.

66 Див.: Schwarzlose, *Bilderstreit*, с. 187 і д., а також мою статтю *Соединение вопроса о св. иконах с христологической догматикой* у: SK 1 (1927), с. 35 і д.

68 Див. обидва листи папи Захарія (M. G. Ep. III, № 57-58), у яких Артабазд та його син Никифор титулюються імператорами. Про хід узурпації та хронологію подій, як їх подає Теофан, див.: Ostrogorsky, *Chronologie*, с. 18.

69 Theophanes, с. 422, 16: “ὅν οἱ πλείους εἰς τὴν Θρακίην οἰκοῦντες μέχρι τοῦ νῦν...”

70 Theophanes, с. 429; Nikephoros, с. 66.

71 Златарський, *История I*, 1, с. 208 і д.

72 За даними Никифора (с. 69, 1) кількість слов'янських іммігрантів досягала 208 тис. осіб. Шарані (*The Slavic Element in Byzantine Asia Minor*, Byz. 18 [1948], с. 77 і д.) вважає цю цифру завищеною. Проте не слід впадати в іншу крайність, як це зробив Панченко (*Памятник славян в Вифинии* у: ИРАИК 8 [1903], с. 35), перебільшуючи цю кількість, бо ж, у супереч міркуванням Панченка, воно, без сумніву, охоплює не тільки чоловіків, здатних носити зброю, а всю масу переселенців, разом із жінками та дітьми. Завищені цифри, як правило, наводяться заокругленими, тоді як Никифор називає конкретну кількість, і це дає змогу висувати, що воно взяте з офіційного джерела.

73 А. Ломбар (*A. Lombard, Constantin V, empereur des Romains*, с. 47) датує битву під Анхіялосом 762 р. Златарський (*История I*, 1, с. 214) і Рунціман (*Bulg. Empire*, с. 38) відносять її до 763 р. І хоч Златарський не подає жодних аргументів, а ті, до яких вдається Рунціман, мало переконливі, то все-таки цю дату слід вважати правильною в тому розумінні, що вона відповідає інформації, яка міститься у Теофана (433, 5), а саме, що битва відбулася під час першого індікту й 30 червня припадало на четвер. Ломбард спирається на названий у Теофана 6254 р. від створення світу, проте в цій частині хроніки маємо справу із звичною, так би мовити, нормальною для цього хроніста розбіжністю між літочисленням та індикацією.

74 В. Грумель (*L'annexion de l'Illyricum oriental, de la Sicile et de la Calabre au patriarcat de Constantinople*, Recherches de science religieuse 40 [1952], с. 191 і д.) довів, що це відбулося не за Лева III, у 30-х рр. VIII ст., а на двадцять років пізніше, за Константина V, після того як візантійське панування в Італії похитнулося. М. В. Анастос (M. V. Anastos, *The Transfer of Illyricum, Calabria and Sicile to the Jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 732-33*, Silloge bizantina in opere di S. G. Mercati, Roma 1957, с. 14 і д.), однак, дотримується давнішої дати.

75 Див. у Георгія Кіпрського *Nuthesia*, вид. Меліоранського *Георгий Киприянин*, с. X і д.

76 Збірник: Ostrogorsky, *Bilderstreit*, с. 8 і д.

77 Ostrogorsky, *Bilderstreit*, с. 8, фрагмент 2: “καὶ εἰ καλῶς, ὁμοούσιον αὐτῆν [sc. τὴν εἰκόνα] εἶναι τοῦ εἰκονιζομένου.”

78 Див. там само, с. 24 і д., а також: Martin, *A History of the Iconoclastic Controversy*, London 1930, с. 42; Bréhier-Aigrain, с. 467.

79 Mansi. XIII, с. 257 E-260 AB.

80 Grabar, *Empereur*; його ж: *Les fresques des escaliers à Sainte Sophie de Kiev et l'iconographie imperiale byzantine* у: SK 7 (1935), с. 103 і д.

81 Посада *стратора*, себто конюшого, існувала при візантійському дворі з найдавніших часів. На зламі VII і VIII ст. з'являється *протостратор* — головний конюший. Ця посада набувала все більшого значення, позаяк *протостратор* мав бути при імператорові щоразу, коли той сідав на коня, тобто він був однією з особливо приближених до імператора осіб.

82 Theophanes, с. 438, 8.

83 Це, однак, зовсім не означає, що боротьба проти чернецтва була справжньою метою іконоборства, що між “ікономахією” та “монахомахією” (вперше ці визначення вжив Андреев, *Герман и Тарасий*, після чого їх підхопили інші дослідники), по суті, не було жодної різниці. Боротьба проти чернецтва — явище побічне, яке заявило про себе щойно у шістдесятих роках VIII ст. За правління Лева III та протягом першої половини правління Константина V про нього ніде не згадується. А тим часом є джерела, які, здебільша, писались у монастирях і, як правило, відображають вороже ставлення до іконоборців, не проминули б навіть найменшої згадки про подібні переслідування, якби вони мали для цього підстави. Див. критичні зауваги Сюсюмова. *Проблеми иконоборческого движения в Византии* у: Ученые записки Свердловского гос. пед. инст. 4 (1948), с. 78 і д.

84 Theophanes, с. 445, 3.

85 Там само, с. 449, 15.

86 Там само, с. 453, 10.

87 Там само, с. 449, 28: “Ὅτε τῶν θεμάτων καὶ τῆς συγκλήτου καὶ τῶν ἐσω ταγμάτων καὶ τῶν πολιτῶν πάντων καὶ ἐργαστηριακῶν”.

88 Там само, с. 450, 27.

89 Там само, с. 458, 10: “συναγοῦσα πάντα τὸν λαόν”. Як подають джерела, в часи, що безпосередньо передували іконоборчому рухові, населення Константинополя брало участь — можливо, суто формально, — в обранні найвищого пастиря. Як переказує Теофан (с. 384), Герман був обраний патріярхом “ψήφῳ ... παντὸς τοῦ εὐαγοῦς κλήρου, καὶ τῆς ἱεράς συγκλήτου, καὶ τοῦ φιλοχρίστου λαοῦ τῆς θεοφυλάκτου καύτης καὶ βασιλίδος πόλεως”.

90 Щодо датування див.: Grumel, *Reg.* 355.

91 Mansi XII, 1031.

92 Див.: Андреев, *Герман и Тарасий*, с. 142 і д.

93 Zeros, *Jus* I, с. 45: “Ἐν ὀνόματι τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος Εἰρήνη πιστὸς βασιλεύς” (Там само також с. 49). Див. ще: Bury, *Constitution*, с. 23 і д.

94 Theophanes, с. 475, 15; Теодор Студит, Ер. I, с. 6: Migne, P. G., с. 99, 929 і д. Див. ще: Bury, *Eastern Rom. Empire*, с. 3, 212.

95 Dölger, *Reg.*, 340.

96 Мирну угоду разом із зобов'язаннями щодо виплачування данини було відновлено 798 р.: Dölger, *Reg.*, с. 252.

97 Всупереч твердженням Рунцимана (Runciman, *Bulgarian Empire* 49.) за Теофаном рік 6288 (= 795/96) однозначно впливає, що Константин VI платив болгарам данину.

З цим погоджується Бері (*Eastern Rom. Empire*, с. 339). Виглядає, безперечно, на те, обов'язок сплачувати данину бере свій початок від 792 року — тобто дати поразки.

98 Про відмінності між оригінальним текстом листа Адріяна (Mansi XII, 1055-1075) та грецьким перекладом, зачитаним на соборі в Нікеї, див. мою розвідку: *Rom und Byzanz im Kampfe um die Bilderverehrung*, SK 6 (1933), с. 73 і д.

99 В. фон ден Штайненз [W. von den Steinens] намагається представити постанови собору як результат певного компромісу (*Entstehungsgeschichte der Libri Carolini*, Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibl. 21 [1929/1930], с. 83 і д.), і хоча його аргументи не надто переконливі, сама праця солідна і заслуговує на увагу; Див. його ж: *Karl der Große und Libri Carolini*, N. Archiv d. Gesellschaft f. ältere deutsche Geschichtskunde, 49 (1932), с. 207 і д.

100 Церемонія коронації відбулася за візантійським взірцем. Див.: E. Eichmann. *Die Kaiserkrönung im Abendland* I, 1942, с. 23 і д. E. Sackur (*Ein römischer Majestätsprozess und die Kaiserkrönung Karls d. Gr.*, Hist. Z. 87 [1901], с. 385 і д.) звернув увагу на велике значення, яке під час обрання Карла Великого на імператорство мали локальні події. Роль цих подій у самому Римі наголошували пізніше й інші дослідники, зокрема Галлер (J. Haller, *Das Papsttum* II, 1, 1939, с. 18 і д.). Утім трактувати їх як справжню причину акту 25 грудня 800 р., а сам акт вважати наслідком тимчасового збігу обставин було б явним спрощенням проблеми.

101 Див. бібліографію до цього розділу; іншої думки Л. Альфан (*L. Halphen, Charle-magne et l'Empire carolingien*, Paris 1947, с. 120 і д.).

102 Theophanes, с. 475, 27. Навколо цієї фрази точилася дуже жвава полеміка. Останнім часом на цю тему писав В. Онзорге [W. Ohnsorge.]: *Orthodoxus Imperator. Von religiösen Motiven für das Kaisertum Karls des Grossen*, Jahrb. d. Gesellschaft f. niedersächs. Kirchengesch. 48 (1950), с. 24 і д. (= *Abendland und Byzanz*, с. 64 і д.). Висновки автора щодо ставлення Карла до культу ікон вибудовані дуже струнко, але погодитись із ними важко. Див. мої зауваги в: BZ 46 (1953), с. 153 і д., а особливо с. 155.

103 Чернець Теостеріктос прославляє його як εὐσεβέστατος καὶ φιλόπρωχος καὶ φιλομόναχος у: *Vita Nicetae*, AA SS. April 1. XXIX.

104 Theophanes, с. 486-487.

105 Theoph. cont, с. 54, 5. Дельгер (*Finanzverwaltung*, с. 62 і д.) і Н. А. Константи́неску (Bull. l'Acad. Roum. Sect. Hist. 11 [1924]; *Literaturzeitung*, 1928, fasc. 31, col. 161 і д.) вважають, що під цей податок потрапляли тільки закріпачені селяни. Це суперечить наведеній вище цитаті з Теофана Континуатора, а також перекладам Скилиці-Кедреноса II, с. 413 та Ібн Гордадбея, вид.: Goeje, с. 84. Див.: G. Ostrogorsky, *Das Steuersystem im byzantinischen Altertum und Mittelalter* у: Byz. 6 [1931], с. 324 і д. Його ж: *Steuergemeinde*, с. 49 і д. Див. також: Stein, *Vom Altertum*, с. 160. Dölger (BZ 34 [1934], с. 371 і д.), однак, залишається при своїй думці.

106 Theophanes, с. 486, 26: ἀλληλεγγῶς τὰ δημόσια. Dölger (*Finanzverwaltung*, с. 130 і BZ 36 [1936], с. 158 та прим. 1) заперечує технічне значення цього терміна. Виняток, на його думку, можна було б зробити тільки для *allelengyon* Василя II. Такої ж думки дотримується Лемерль (*Histoire agraire*, 219, с. 261 і д.). Проте, як видно з Трактату, опублікованого Ешбернером, параграф 14 (див. також: Dölger, *Finanzverwaltung*, с. 119, 24), де маємо “ἐποικοὶ ἀλληλεγγῶα ἀπατοῦμενοι”), термін цей мав чітке технічне значення. Такої ж думки К. А. Осипова (*Аллиленгий в Византии в X веке* у: ВВ 17 [1960], с. 28 і д.). Авторка згаданої праці, яка спеціально займається дослідженням цієї системи на підставі трактату Ешбернера, йдучи за Кажданом (*К вопросу об особенностях феодальной собственности в Византии VIII-X вв.* у: ВВ 10/19, с. 63 та *Еще раз об аграрных отношениях в Византии VI-XI вв.* у: ВВ 16 [1959], с. 107 і д.), безпідставно вважає, що ця система перестала діяти в ранньому Середньовіччі і була відновлена в IX ст.

107 Пересічно це становило майже 10% націнки до купівельної вартости, позаяк, очевидно, йшлося тут про некваліфіковану імпортовану робочу силу. Кодекс Юстиніана VI, 43, 3 за 531 р. передбачає такі ціни за невільників: дорослий без кваліфікації — до 20 номізм; ремісник чи, скажімо, представник вільної професії, як лікар чи нотаріус, — від 50 до 60. У першій половині VII ст. в Єрусалимі купували кваліфікованого невільника за 30 номізм (*Vita Sti Joannis Eleemosynarii*, вид.: H. Gelzer, с. 44). Русько-візантійська угода 911 р. встановлювала за невільників, привезених з Русі, ціну 20 номізм, а менш вигідна для руської сторони угода 944 р. наводить ціну 10 номізм за молодих полонених незалежно від статі (*Полное собрание русских летописей* 12, с. 36, 50). Про становище рабів у Візантії див.: А. Hadjinicolaou-Marava, *Recherches sur la vie des esclaves dans le Monde Byzantin*, Athenes 1950, с. 89 і д. Авторка намагається дати нарис історії рабства у Візантії. Варто, однак, ознайомитись і з рецензією на цю працю А. П. Каждана (*Вестник древней истории* 1952, 4, с. 121 і д.) та з його цікавою розвідкою: *Рабы и мистии в Византии IX-XI в.*, у: *Ученые записки Тульского гос. пед. ин-та*. 1951, с. 63 і д. Див. також: М. Сюжюмов, *О правовом положении рабов в Византии* у: *Ученые записки Свердловского гос. пед. ин-та* 1955 та Р. Бровнинг, *Рабство в Византийской империи (600-1200 г.)* у: ВВ 14 (1958), с. 38 і д.

108 Бері (*Eastern Rom. Empire*, с. 216 і д.), а за ним Кассиматіс (Byz. 7 [1932], с. 149 і д.) інтерпретують це розпорядження так, що я з цим погодитися не можу. Я радше поділяю позиції, на яких стоять Монье (Mopier, *Épibole* 19, с. 87 і д.), Штайн (*Studien*, с. 156 і д.), Дельгер (*Reg.* 378) і Братіян (*Études byzantines*, с. 208 і д.). Див. мої закиди на адресу Кассиматіса та Бері у праці: *Löhne und Preise in Byzanz*, ВЗ 32 (1932), с. 308, прим. 4. Детальніші відомості про процентну норму і надання позик у Візантії див. там само, с. 308 і д. На цю тему є обширніша праця: Cassimatis, *Les intérêts dans la législation de Justinien et dans le droit byzantin* (1931).

109 За законодавством Юстиніана (*Cod. Just* IV, 32, 26), особи, які належали до вищих суспільних верств, мали право брати не більше як 4% (*trientes usurae*) від суми грошей, які вони позичали, купці — 8% (*bestes usurae*), а всі інші — 6% (*semisses usurae*); зиск на позиках від держави не міг перевищувати 6% (*Cod. Just* X, 8, 3). З плином часу, однак, ця офіційно дозволена процентна норма зростала. Формально приписи Кодексу Юстиніана нібито й не порушувались, але насправді їх стали застосовувати до монетарних одиниць, що були в обігу за Лева VI (Nov. 83), вважаючи, що *trientes usurae* це 1 керат(он) від номізми, що насправді становило не 4%, а 4 і 1/6%. А в XI ст. *trientes usurae* дорівнювало 4, *semisses usurae* — 6, а *besses usurae* — 8 номізм від 1 фт золота, що, відповідно, становило 5,55%, 8,33% та 11,71%, оскільки один фт золота містив 72 золоті номізми. 1 золота номізма дорівнювала 12 срібним міліярам або 24 кератам; 1 міліяр = 24 мідних фолли.

110 Theophanes, с. 486, 24: προσέταξε στρατεῦσθαι πτωχοὺς καὶ ἐξοπλιζέσθαι παρὰ τῶν ὀμοχωρῶν, παρέχοντας καὶ ἀνὰ ὀκτωκαίδεκα ἡμίσεις νομισμάτων τῷ δημοσίῳ. Див.: Glykatzi-Ahrweiler, *Recherches*, с. 19 і д.

111 Theophanes, с. 487, 16: τοὺς τὰς παραθαλασσίας οἰκοῦντας, μάλιστα τῆς μικρᾶς Ἀσίας, ναυκλήρους μηδέποτε γηπονικῶς ζήσαντας ἀκοντας ὠνεῖσθαι ἐκ τῶν καθοπληθέντων αὐτῷ κτημάτων, ὡς ἂν ἐκτιμηθῶσι παρ' αὐτῷ.

112 Вчені тривалий час хибно тлумачили це місце. Суттєвий внесок у з'ясування його змісту зробив Успенський (*История* II, с. 239 і д.). Пізніше трактування піддав сумніву Лемерль (*Histoire agraire* 219, с. 73), котрий вважає, що стратіотські господарства пізнішого походження, але натомість він не висуває жодного власного трактування. Водночас він висловив сумнів у тому, що навряд чи можна вважати стратіотськими маєтками господарства тих селян, які не входили до убогих (πτωχοί) і не мали права на кошти, які виділялися на спорядження сільською владою, а змушені були діставати його власним коштом.

113 Ще Гопф (Hopf, *Geschichte* I, с. 98 і д.) та Васильєв (*Славяне в Греції* у: ВВ 5 [1898], с. 422) висловлювали припущення, що стратіотів із Малої Азії поселяли і в тих частинах Греції, які були охоплені слов'янським напливом. Такої ж думки дотримується П. Шарані (*Nicephorus I, The Savior of Greece from the Slavs. Byzantina — Metabyzantina* 1 [1946], с. 76 і д.), який наводить переконаливі аргументи. Однак варто ще порівняти працю Кириядіеса, Βυζ. Μελέται, 6, с. 7 і д., а також: *Viz. Izvori* I, с. 235, прим. 67.

114 *De thematibus*, сар. 6, 33, вид.: Pertusi: ἐσθλαβῶθη δὲ πᾶσα ἡ χώρα καὶ γέγονε βάρβαρος. Це характеризує й уривок з *Vita S. Willibaldi* у: MGH SS XV. 93: св. Віллібальд, єпископ Айхштатту, подорожуючи до Палестини близько 723-728 рр., затримався в Монемвазії, яку характеризує як місто "in Slavina terrae". Див. прим. 119.

115 Theophanes, с. 456 і д.

116 Theophanes, с. 473.

117 *De admin. imp.*, сар. 49, с. 228 і д., вид. Моравчика-Дженкінса.

118 Зайвим було б вдаватися тут у деталі широко дискутованого питання про етимологію слов'янських племен. Д. Георгакас (*The Mediaeval Names Melingi and Ezeritae of Slavic Groups in the Peloponnesus* у: ВЗ 43 [1950], с. 301 і д.) немає жодного сумніву в тому, що обидва ці племена були слов'янські, але назви їхні — навіть для езеритів — виводить з грецької мови, що, безумовно, є помилковим. Див., що про це писав Грегуар (Byz. 21 [1951], с. 247 і д., 280 та *L'étymologie slave du nom des Melingi et des Ezerites* у: *Nouvelle Clio* 4 [1952], с. 293 і д.). Пізніше на цю тему висловила Н. Glykatzi-Ahrweiler (*Une inscription méconnue sur les Melingues du Taygète. Bull. de corr. hell.* 86 [1962], с. 1 і д.), де вона доводить, що слов'янське плем'я мелінгів ще існувало і в XIV ст.

119 Згідно з Хронікою Монемвазії, слов'яни порядкували на Пелопоннесі 218 років — від 6 року правління Маврикія (587) до 4 року правління Никифора (805), коли візантійську владу на півострові було остаточно відновлено (N. Vees, Τὸ περὶ τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας χρονικόν, Βυζαντίς 1 [1909], с. 73 і д.). Подібні дані містяться у схолий Аретаса, датованій 932 р. (S. Kugeas, *Neos Hellenomn*, 9 [1912], с. 473 і д.), а також у синодальному посланні патріярха Миколая III (1084-1111) до імператора Олексія I Комніна (*Le Quien, Oriens Christianus* II, с. 179). П. Шарані (*Bsl.* 10 [1948], с. 92 і д.) сумнівається у достовірності цих джерел і заперечує поширену в сучасній грецькій історіографії думку, нібито Пелопоннес не був захоплений слов'янами уже наприкінці VI ст. (що випливає з джерел), а був слов'янізований щойно після 746 р., коли, щоб заселити знелюднілий від страшної епідемії півострів, уряд масово поселив слов'ян на його теренах. П. Шарані у: *The Chronicle of the Slavonic Settlements in Greece* у: DOP 5 (1950), с. 141 і д., назвав також усю відповідну літературу і зіставив розбіжності. Дані писемних джерел, головню Монемвазійської хроніки, були підтвержені археологічними відкриттями та нумізматичним матеріалом (див. цікаву розвідку: A. Bon, *Le problème slave dans le Péloponnèse à la lumière de l'archéologie* у: Byz. 20 [1950], с. 13 і д. і важливу його-таки працю: *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Paris 1951, яка розглядає проблему в цілому). Сеттон (K. M. Setton, *The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the Seventh Century* у: *Speculum* 25 [1950], с. 502 і д.) висловив думку, що відомості Монемвазійської хроніки про аваро-слов'янські напади стосуються, власне, захоплення Коринту (Корінфу) болгарами-оногурами в 641-642 р., і що візантійці відновили своє панування над Пелопоннесом уже в часи Констанса II, тобто після походу 658 р. Цю думку заперечує Шарані (*Speculum* 26 [1952], с. 343 і д.) дуже слушними аргументами. Див. ще: F. Dölger, ВЗ 45 (1952), с. 218. Сеттон, однак, виступив був на захист своїх міркувань (*Speculum* 27 [1952], с. 351 і д.).

120 Уперше як окремий тем Македонія згадується у 802 р. (Theophanes, с. 472, 22). Лемерль довів, що утворення цього тему припадає на період між 789 та 802 рр. (Philippe, с. 122 і д.). Запозичені в арабських географів твердження про те, що в IX ст. Константинополь з околицями нібито становив окремий тем (див.: Gelzer, *Themenverfassung*, с. 86 і д.; Bury, *Eastern Rom. Empire*, с. 224), очевидно, спираються на хибні засновки (див.: Н. Grégoire, *Le thème byzantin de Tafla — Tablan* у: *Nouvelle Clío* 4 [1952], с. 388 і д.).

121 Уперше стратег Пелопоннесу виразно згадується аж 812 р. (*Scriptor Incertus de Leone*, с. 336). І все ж утворення тему Пелопоннес безпосередньо не пов'язане з поразкою слов'ян під Патрами, як припускали раніше, оскільки під час слов'янських атак на Патри він уже існував, це випливає з тексту *De adm. imp.*, сар. 49, 13, вид. Моравчика-Дженкіна. Цілком ймовірно, що тем Пелопоннес було утворено після походу Ставракія (див.: G. Ostrogorsky, *Postanak tema Helada i Peloponez* у: ZRVI 1 [1952], с. 64 і д.).

122 Першу згадку про стратега Кефалінії знаходимо під 809 р. (Einh. *Annal. MGH SS I*, с. 196). Дворник (*Légendes*, с. 12) переносить утворення тему Кефалінія на VIII ст., спираючись на молібдобуллу, яку опублікував В. Панченко (*Каталог Молібдобуллоу*, ІРАІК 13 [1908], с. 117) як таку, що належить до VII або VIII ст. Проте прочитання Панченка: στρ[α]τηγῶ Κε[φ]α[λ]ι[η]ν[ί]ας надто непевне, а його висновки (ор. cit., с. 118) не надто переконливі.

123 Згадка про стратега тему Тессалоніки вперше трапляється під 836 р. у: *Vie de Gregorios le Decapolites*, вид. Дворніка, с. 36 і 62 і д., а про стратега тему Драч — у: *Taktikon*, написання якого датують 845-856 р. (Успенський, с. 115). Припущення Дворніка (*Légendes*, с. 12), що цей тем утворив Никифор I, виглядає слушним. Утворення тему Драч (Dyrrachium) Дворник (*Légendes*, с. 12) датує роками правління Теофіла, однак здається, що обидва ці теми з'явилися одночасно. Ферлуга (J. Ferluga, *Sur la creation du thème de Dyrrachium*, XII Congrès Inter. des Ét. byz., *Résumé des Communications*, Belgrad-Ochrid 1961, с. 32) вказує на лист Теодора Студита (Migne, P. G., с. 99. Epist. II, № 157), на підставі якого можна висувати, що тем Драч за життя Теодора — а це, в кожному разі, ще перед 826 р., — уже існував. Ферлуга теж схильний вважати, що цей тем утворив Никифор I.

124 Theophanes, с. 482, 14, Dölger, *Reg.* 366.

125 Theophanes, с. 492, 25: ὁ δὲ Σταυράκιος ἀνιάτως ὄρων ἑαυτὸν διακείμενον τῇ χαμετῇ τὴν βασιλείαν ἐσπούδαζε περιποιήσασθαι, ἢ δημοκρατίαν ἐσπούδαζε περιποιήσασθαι, ἢ δημοκρατίαν ἐγείραι Χριστιανοὺς ἐπὶ τοῖς προλαβοῦσι κακοῖς. Цей уривок інтерпретували назгаль так, що Ставракій нібито мав намір встановити якусь демократію на зразок атенської (див., наприклад: Bury, *Eastern Rom. Empire*, с. 18; Bratianu, *Privileges*, с. 50 і д.). Насправді ж хроніст просто звертає увагу на те, що імператор, умираючи, боявся, щоб надмірні амбіції його дружини не призвели, на додачу до всіх нещасть, ще й до громадянської війни чи повстання демів. На можливість такого єдино правильного тлумачення першим звернув увагу Дельгер, за ним пізніше пішов Братіяну (*Empire et "Democratie" à Byzance* у: BZ 37 [1937], с. 88, прим. 3, а також *Études byz.* 1938, с. 97, прим. 4), а згодом і Марік (*Partis populaires*, с. 70 і д.), який, спираючись на уривок з Псевдо-Кодіноса, довів, що політичний виступ демів у той час був цілком можливим. Цей уривок досі залишався поза увагою дослідників.

126 Михайл Ранґаб був першим імператором, до імени якого додавалося прізвище. Це ще раз акцентує те значення, якого на той час у Візантії надавали знатності роду. Найстарші з таких родів, як, наприклад, Мелісеной, з'являються вже в середині VIII ст. Прізвище Ранґабеуса вперше згадується в джерелах наприкінці VIII ст. (див.: Theophanes, с. 454, 19: "Θεοφύλακτος, ὁ τοῦ Ραγγαβέ, δρουγγάριος τῆς Δωδεκανήσου" — йдеться, напевно, про батька Михаїла). Деякі дослідники виводять його із

слов'янського кореня, вважаючи, що це грецизована форма означення *рукави*, побудована аналогічно до інших складних форм: "міцна тверда рука" (див.: Н. Grégoire, *Byz.* 9 [1934], с. 793 і д.).

127 Згідно з даними Теофана (с. 494, 22), патріарх Никифор аж 812 р., попередньо порадившись з Михаїлом I, надіслав папі Леву III згаданого синодального листа: "πρὸ τοῦτου γὰρ ἐκώλυετο ὑπὸ Νικηφόρου τοῦτο ποιῆσαι".

128 Бері (*Eastern Rom. Empire*, с. 325) вважав, що акт від 812 р. означав піднесення Карла Великого до титулу співімператора. Адаже такий акт не порушував би єдності імперії, а був би лишень поверненням до практики колегіального правління IV і V ст., коли два імператори — один на Сході, другий на Заході — спільно правили однією імперією. Авторитет видатного ученого спричинився до того, що його припущення було сприйняте беззастережно. А проте воно дуже хистке хоча б тому, що в IX ст. ситуація була цілком іншою, ніж у IV-V ст. Давня система співправління вимагала, щоб новообраний імператор був затверджений своїм старшим колегою, тоді як наступники Карла Великого ніколи не зверталися до Константинополя, щоб отримати таке затвердження, не просили його у західних володарів і візантійські імператори. Щоправда, Людовик Благочестивий 814 р. звертався з подібним проханням до Лева V від імени Карла Великого, а 815 р. від власного імени, та йшлося йому лише про відновлення угоди 812 р., якою визнавалося існування Західної імперії. З цим погоджується і сам Бері, називаючи згадане посередництво "a rumpitiosness of the diplomatic forms". Зате дуже симптоматичним є той факт, що в 813 р. Карл Великий, коронуючи Людовика і наслідуючи візантійський приклад, підніс його до звання співімператора. Вже цього одного факту цілком достатньо, аби довести, що думка Бері хибна. Світло на це питання проливають дуже проникливі зауваги Дельгера (*Byzanz u. d. europ. Staatenwelt*, с. 307, прим. 42).

129 Див. бібліографію, наведену в розділі 5.

130 За Штайном (E. Stein, *Forschungen und Fortschritte*, 1930, с. 182 і д.), вислів "βασιλεὺς Ῥωμαίων" з'являється в титулярній традиції візантійських імператорів щойно від часу Михаїла I і є наслідком визнання за Карлом Великим титулу "базилевс". Нині уже відомі нам приклади вживання імператорами титулу "базилевс ромайос" задовго до Михаїла I (див.: N. Lichačev, *Sceaux de l'empereur Léon III l'Isaurien*, *Byz.* 11 [1936], с. 469 і д. та зауваги Н. Grégoire, *Note additionnelle*, *ibid.*, с. 482, а також розвідку: V. Laurent, *Note de titulature byzantine*, EO 38 [1939], с. 555 і д.; з його працею — Βασιλεὺς Ῥωμαίων, *l'histoire d'un titre et le temoignage de la numismatique*, *Chronica numismatica si archeologica* — я не зміг ознайомитись). Однак те, що титул "basileus" з додатком "romaion" до 812 р. трапляється рідко, а після того року часто, і що він з часом цілком витісняє вживання титулу без додатка, заперечити важко. Очевидно, що це не випадково, тож, мабуть, має рацію Дельгер (BZ 37 [1937], с. 579), зазначаючи, що у Візантії "повний титул вживався подекуди і до 812 р., та з усією послідовністю і демонстративно ця форма вживається щойно після 812 р., і вона зберігається аж до самого падіння імперії". Див. ще: Dölger, BZ 36 (1936), с. 132 і д., а особливо 40 (1940), с. 518 і д.

131 P. E. Schramm, *Kaiser, Rom und Renovatio I*, 1929, с. 12 і д., 83 і д.

132 Див.: Бешевлиев, *Годишник на Соф. унів.* 32, 9, с. 1 і д.

133 Див.: Runciman, *Bulgarian Empire*, с. 72 і д.

134 Ostrogorsky, *Bilderstreit*, с. 51, фрагмент 17: εἶδωλα δὲ ταύτας εἰλεῖν φεισάμενοι.

135 Учасники собору 754 р. пробували обґрунтувати свої погляди витонченими христологічними розмірковуваннями, тоді як прибічники іконовшанування як у першій, так і в другій фазі конфлікту, наголошували на пов'язаності культу ікон з христологічною догматикою. Зате синод 815 р. впорався з цією проблемою одним реченням, заки-

нувши своїм противникам, що “ἡ σμπεριγραφοντες τῆ εἰκόνι τὸ ἀλερίγραφον, ἢ τὴν σάρκα ἐκ τῆς θεότητος κατατεμνοντες, κακῶ τὸ κακὸν διορθούμενοι” (Ostrogorsky, *Bilderstreit*, с. 50, фрагмент 14). Тільки той, хто детально знав акти собору 754 р., міг би здогадатися, що за цією фразою таїться підступний висновок про те, що культ ікон є чимось середнім між ерессю монофізитською та несторіянською.

136 Підтримую такий погляд всупереч тому, що твердить П. Олександр (*The Iconoclastic Council of St. Sophia and its Definition* у: DOP 7 [1953], с. 35), тим паче, що “нові” концепції, котрі він приписує синодові 815 р., є не що інше як цитата з Василія Великого. Не маємо жодних підстав вважати, що іконоборці IX ст. з творінь Василія Великого робили саме ті висновки, які хотілося б Олександрові (с. 45).

137 Mansi XIV, с. 417 і д.

138 У праці Васильєва: *Byzance et les Arabes* I, с. 22 і д. містяться твердження, нібито Тома був вірменином. Однак це думка не самого Васильєва, який висловлюється радше на користь слов'янського походження Томи (див.: *Византия и арабы* I, с. 24; Його ж: *History*, с. 274 і д., особливо прим. 131), а позиція видавця, котрий опублікував французький переклад чи то переробку праці Васильєва. Важко, правда, збагнути, на якій підставі згаданий видавець вирішує це спірне питання: Генезій подає нам дві різні версії (с. 8 і 32), приписуючи Томі то вірменське, то скитське походження. Дослідник, який схиляється до вірменського походження, мусив би взяти до уваги вірменське написання імені, а також навести своє джерело. У Теофана виразно сказано (с. 50), що Тома був слов'янином, то ж з якої рації оминати це свідчення? Спираючись якраз на це свідчення та його відповідність переказові Генезія, Васильєв, а за ним Бері (*The Identity of Thomas the Slavonian* у: BZ 1 [1892], с. 55 і д.; Його ж.: *Eastern Rom. Empire*, с. 85 і passim, вважали Тому слов'янином з Малої Азії. До такої ж думки схиляється — і цілком слушно — більшість дослідників. Див.: М. Rajković, *O poreklu Tome vožde ustanka 821-823* у: ZRVI 2 (1958), с. 33 і д. Автор наводить переконливі аргументи на користь слов'янського походження Томи. Дуже цікава й написана на підставі ґрунтовних джерельних досліджень праця F. Barišić, *Dve verzije u izvorima o ustanku Tomi* у: ZRVI 6 (1959), с. 145 і д. З перебігом та характеристикою повстання читач ознайомиться, прочитавши працю Е. Ліпшиц *Восстание Фомы Славянина и византийское крестьянство на грани VIII и IX вв.* у: Вестник древней истории, 1939 №1, с. 352 і д. Її ж.: *Очерки*, с. 212 і д.

139 Theophanes cont., с. 53, 15.

140 Vasiliev, *Byzance et les Arabes* I, с. 49 і д. Неможливо точно визначити, коли саме було захоплено Крит. Дати, які наводять дослідники, коливаються в проміжку від 823 до 828 р. Результати досліджень Й. Пападопулос, який спеціально займався цим питанням (Н Κρήτη ὑπὸ τοῦ Σαρακηνούς [824-961], *Texte und Forschungen zur byz. neugr. Philol.* 43, Athen 1948, с. 58 і д.) доволі непевні. Найновішу розвідку історії арабського панування на Криті, а саме Н. Томадакес (Προβλήματα τῆς ἐν Κρήτῃ ἀραβοκρατίας [826-961] у: ΕΕΒΣ 30 [1960], с. 1 і д.) взагалі не порушує цього питання.

141 *De adm. imp.*, сар. 29, 60 (вид. Моравчика-Дженкінса).

142 Див.: Ch. Diehl, *La légende de l'empereur Théophile* у: SK 4 (1931), с. 33 і д.

143 На 803 р. у Малій Азії, якщо не брати до уваги приморського тему Кібирайотон, налічуємо п'ять темів, а саме: Букеляріон, Арменіякон, Анатолікон, Опсікіон і Тракесіон (Theophanes сопт., с. 6, 15). Ці ж п'ять темів названо в датованих 819 р. листах Теодора Студита (*Epistole* II, 64. Migne, P. G., с. 99, 1284), але вже 838 р. у *Діяннях 42 мучеників* з Аморіону (вид. Василевського та Нікітіна у: Записки Импер. Акад. наук, серія VIII, VII², с. 65) мова йде про сім темів, а у *Vita* імператриці Теодори (вид.: Regel, *Analecta byzantinorussica*, с. 9) — навіть про вісім, але тут, імовірно, автор додає до інших ще згаданий уже Кібирайотон. Отже, Нікітін (ор. cit., с. 244 і д.) цілком даремно трактує цю цифру як помилку переписувача в одному з двох згаданих текстів. Оскільки

активність візантійської політики у припонтійській зоні помітно зросла саме за Теофіла (див. далі про утворення темів у районі Херсону), є підстави вважати, що й обидва малоазійські теми — Пафлагонія і Халдія постали за його панування, а не під час правління Михаїла II. Такої думки дотримувався вже Бері (*Eastern Rom. Empire*, с. 221 і д.). Однак я не можу погодитися з цим ученим щодо дати утворення *клеїстур* на візантійсько-арабському кордоні. На мою думку, і цей факт теж треба віднести до часів Теофілового правління, коли якраз після тривалого мирного періоду знову розгорілась війна між імперією та халіфатом. Питанням темів узагалі займався Ферлуга (J. Ferluga, *Niže vojno-administrativne jedinice tematskog uredjenja* у: ZRVI 2 [1953], с. 76 і д.).

144 *De admin. imp.*, сар. 42, 24 (вид. Моравчика-Дженкінса); Theophanes cont., с. 122 і д. Питання про те, які саме племена в той час загрожували хозарській державі та візантійським володінням у Криму, досі нез'ясоване. Васильєв (*The Goths in Crimea*, 1936, с. 108 і д.) вважає, що візантійці та хозари змушені були вдатися до цих запобіжних заходів з огляду на небезпеку з боку руських норманнів (варягів). У цій же праці подано огляд попередніх трактувань проблеми.

145 Vasiliev, *Byzance et les Arabes* I, с. 144 і д.; Grégoire, *Michel III*, с. 328 і д.; Bury, *Mutasim's March through Cappadocia in A. D. 838* у: Journ. of Hell. Stud. 29 (1909), с. 120 і д.

146 Про лист із St. Denis, написаний у зв'язку з тодішнім посольством Теофіла до імператора Лотара, див.: F. Dölger, *Der Pariser Papyrus von St. Denis als älteste Kreuzzugsdokument* у: *Byzantinische Diplomatie*, Ettal 1956, с. 204 і д.; W. Ohnsorge, *Das Kaiserbündniss von 842-844 gegen die Saracenen. Datum, Inhalt und politische Bedeutung des Kaiserbriefes aus St. Denis* у: *Abendland und Byzanz*, Darmstadt 1958, с. 131 і д.

147 V. Grumel (*Recherches recentes sur l'iconoclasme* у: EO 33 [1930], с. 99) відшукав згадку про скликання нового іконоборчого синоду за Теофіла, однак, як сам визнає, згадка ця пізня і, до того ж непевна, позаяк тогочасні джерела про такий синод не згадують.

148 Див. не тільки: Bury, *Eastern Rom. Empire*, с. 141, а й: Alexander, *Patr. Nicephorus*, с. 142 і д.

IV

ПЕРІОД РОЗКВІТУ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (843-1025)

Джерела

Згадана вище Хроніка Симеона Логотета охоплює, найімовірніше, період аж до смерти Романа Лакапена (948). Це тенденційний твір, сповнений возвеличення дій та особи названого монарха. У процесі багаторазового копіювання і дописування первісний текст хроніки доповнено повідомленнями про пізніші часи, аж до другої половини XI ст., а подекуди навіть далі. Однак ці повідомлення позбавлені високої пізнавальної вартості. Четверта, остання книга Йосифа Генезія оповідає про правління Михаїла III і Василя I. Автор був офіційним історіографом правлячого дому, чим і пояснюється прославляння засновника Македонської династії і приниження особи Михаїла III, законного монарха. Попри свою тенденційність праця Генезія дуже важлива. Те саме можна сказати і про т. зв. *Продовження Теофана*, четверта книга яких присвячена часові Михаїла III і виявляє близьку спорідненість із твором Генезія, до того ж найімовірніше, вона ґрунтується на тих самих джерелах. П'яту книгу Теофана-продовжувача становить розлога біографія Василя I, яку написав його онук Константин VII. Це типовий панегірик. Шоста книга поділяється на дві дуже різні за своєю вартістю частини. Перша частина (історія Лева VI, Олександра, період малолітності Константина VII, урядування Романа I і початок власне правління Константина VII, тобто доведена до 948 р.) є повторенням Хроніки Симеона Логотета і не вносить нічого нового. Зате надзвичайно багато відомостей містить друга частина (історія правління Константина VII від 948 року, а також — незакінчена — Романа II). Автор, а ним, можливо, був Теодор Дафнопат, історичну працю якого згадує у передмові Скиліца¹ — жив у часи, про які писав, і добре орієнтувався у подіях. Здобуття Тессалонік арабами 904 року описав очевидець священик Йоанн Каменіят,² а переможну кампанію Никифора Фоки та Йоанна Цимісхія — Лев Диякон. Його твір, написаний наприкінці X ст., за зразком Агафія, охоплює 959-976 рр. і відзначається штучністю стилю. Михаїл Пселл у першій книзі своєї відомої хронографії дав стисло характеристику доби Василя II, яка є всту-

пом до твору загалом. Частину праці Теофана від 811 до 1057 року становить хроніка високого візантійського урядовця Йоанна Скиліци написана наприкінці XI ст. Опис подій аж до падіння Романа Лакапена ґрунтується, переважно на *Продовженні Теофана*, але в подальшій оповіді автор користувався джерелами, які до нас не дійшли, тому ця частина хроніки дуже важлива. Відомості про період від 811 року аж до смерти Никифора Фоки Скиліца черпав з того ж джерела, що й Лев Диякон, тобто з якоїсь хроніки роду Фоки, а крім того, ще з якогось іншого джерела церковного походження.³ Особливе значення для періоду, про який мовиться у цьому розділі, має частина, що стосується часів Василя II. Оригінальний текст Скиліци досі не видано; *Corpus Bonnensis*, як і давніші за нього видання, містить лише передрук Георгія Кедрина, а Кедрин включив до свого твору основні уривки з писань Скиліци.⁴ Те, що вміщено в *Corpus Bonnensis* під ім'ям Скиліци, є, як доводять найновіші дослідження, компіляцією невідомого автора, яка охоплює період від 1057 до 1079 року і в деяких рукописах пов'язана з текстом Скиліци. Кедрин нею не користувався.⁵ Зі середини XII ст. дійшла до нас розлога хроніка світських подій, що закінчується 1118 року. Це твір Йоанна Зонари. Він, як і Скиліца, був високопоставленим урядовцем адміністрації і написав свій твір уже після звільнення зі служби, коли пішов у монастир. Порівняно з давнішими джерелами Зонара вносить небагато нового, зате незалежність, яку він демонструє при використанні праць своїх попередників, надає його хроніці певної вартості.

Прогалини у візантійській історіографії часто заповнюють арабські джерела. Особливе значення для часів Македонської династії має Ях'я Антіохійський (помер 1066 р.).⁶ *Antapodosis* Ліутпранда з Кремони — неопіненне латинське джерело з історії Візантії, починаючи з середини X ст., а для ознайомлення з візантійською культурою цього періоду справжньою криницею відомостей є злостивий, але сповнений дотепности памфлет цього ж автора — своєрідна реляція (т. зв. *Legatio*) про побут при дворі Никифора Фоки, куди Оттон I його призначив послом. Багато цікавих даних про візантійсько-руські взаємини містить руська *Повість временних літ*, де, між іншим, у перекладі слов'янською мовою збереглися тексти візантійсько-руських торгових угод (грецькі тексти до нас не дійшли).⁷

Не збереглися акти синоду 843 року, але їх сурогатом можна вважати *Synodikon*, який з часу подолання іконоборства у 843 році читають по православних церквах щопершої неділі посту. Найдавніша частина *Synodikon* містить остаточні постанови, що стосуються культу ікон. Протягом наступних сторіч *Synodikon* доповнювався постановами, прийнятими після пізніших релігійних конфліктів, тож він є цінним джере-

лом для вивчення релігійних рухів, що нуртували у візантійському суспільстві від IX до XIV ст.⁸ Основним джерелом для вивчення історії павликіян та їхньої доктрини є твори Петра Сицилійця,⁹ а до вивчення початків утворення секти богомилів — лист патріярха Теофілакта (933-956) до болгарського царя Петра,¹⁰ а особливо твори пресвітера Косми.¹¹ Найважливішими джерелами з історії болгарської церкви і конфлікту між Римом та Константинополем є акти синодів 869-870 і 879 рр.,¹² листи патріярха Фотія,¹³ а також листи тогочасних пап.¹⁴ У Золотій буллі Михаїла VIII 1272 року виявляємо явні сліди документів, походження яких сягає 1020 року, а на меті вони мали врегулювання взаємин в архієпископстві Охриди після завоювання Болгарії Василієм II¹⁵. Неоціненним джерелом християнізаційної місії серед слов'ян у Моравії є обидва Життя слов'янських апостолів Константина-Кирила і Методія¹⁶. Серед текстів грецької агіографічної (житійної) літератури велике значення має Життя імператриці Теодори¹⁷, Життя імператриці Теофани — першої дружини Лева VI¹⁸, Життя патріярха Ігнатія¹⁹, яке написав Давид Нікет, а передусім — Життя патріярха Євтимія, яке є одним з найбагатших джерел того періоду.²⁰ Історичними документами першорядної ваги є численні листи патріярха Миколая Містика²¹, а також два листи Романа Лакапена²² до царя Симеона, які висвітлюють болгарсько-візантійські взаємини в критичний період від 913 до 925 року. Болгарсько-візантійські взаємини в період правління Лева VI відображені в листуванні імператорського посла Лева Хойрофакта з Симеоном²³.

Одним з найцікавіших джерел до візантійської історії є твори Константина VII: трактат про теми, *De thematibus* — історично-географічний опис усіх провінцій імперії, написаний на основі давніших матеріалів, передусім Ієрокла.²⁴ Дуже специфічний трактат про різні країни, з якими Візантія підтримувала зв'язки, та про людність, що там проживала (*De administrando imperio*),²⁵ і, врешті, т. зв. *De caerimoniis aulae byzantinae* — детальний опис церемоній, яких потрібно було дотримуватися при візантійському дворі за різних ситуацій — це справжня скарбниця відомостей у царині історії та археології.²⁶ У цих працях використано літературну спадщину і документи дуже різних часів, тому вони цитувалися і в попередніх розділах. До *De caerimoniis* залучено і *Kletorologion* Філотея — різновид службової прагматики, що був написаний десь коло 900 року і містить багато інформації про різні урядові структури та ієрархію влади.²⁷ Подібні відомості надібаємо і в *Taktikon* часів Михаїла III і Теодори (845-856),²⁸ а також у *Taktikon*, що був написаний десь між 921 і 934 рр.²⁹ *Taktika* Лева VI³⁰ — трактат про мистецтво ведення війни, який можна було б тісно пов'язувати із *Strategikon* Псевдо-Маврикія, якби він додатково не містив у собі цілі пласти пізнішого законодавства і посилання на досвід воєн, які велися

у першій половині правління Лева VI. Велику подібність до *Taktikon* виявляє і т. зв. *Sylloge Tacticorum*, написане десь у середині X ст.³¹ Із господарським життям Константинополя, а, зокрема, з організацією торгівлі і ремесла за часів Македонської династії може нас ознайомити *Книга префекта*.³² Це збірник законодавчих актів, основна частина якого, очевидно, створена за часів Лева VI, проте він, без сумніву, містить і пізніші документи, з часів правління Никифора Фоки, а може, навіть і Йоанна Циміскія.³³ Принципи оподаткування, спосіб стягування податків та взаємини, які переважали в рільництві у X ст., цікаво висвітлює Фіскальний трактат.³⁴ Для дослідника історії економіки він має велике значення, оскільки, як і в Аграрному кодексі, основним об'єктом уваги у ньому є вільний, незалежний селянин. Заслуговує на увагу і *Geoponica*,³⁵ своєрідний підручник із сільського господарства, укладений за Константина VII. Серед законодавчих джерел, окрім *Procheiron* та *Epanagoge* Василія I, слід ще назвати *Bazylik* і особливо *Novelli* Лева VI, що були видані на захист дрібної власності і є висвітленням головної проблеми внутрішньої еволюції візантійської держави в X ст.³⁶

1. Світанок нової ери

Л і т е р а т у р а: Bury, *Eastern Rom. Empire*. — Grégoire, *Inscriptions; Michel III.; Neuvieme Siècle; L'épopée byzantine*. — Успенский, *Очерки*. — Fuchs, *Höhere Schulen*. — Dvornik, *Legendes; Les Slaves*. — A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople*, Cambridge Mass. 1946. — Vasilyev, *Byzance et les Arabes I*.

Криза, спричинена іконоборчим рухом, для розвитку візантійської культури мала таке саме значення, яке для збереження незалежності імперії мали війни з персами та арабами. Східні впливи, втілені в іконоборство, супроводжувалися вторгненнями зі Сходу. Поразка іконоборства і провал ворожої експансії в історії Візантії — це факти однакової ваги: перший розв'язав питання про шляхи розвитку візантійської культури, другий визначив напрям візантійської політики в майбутньому. Повернення до культури ікон означало перемогу грецької релігійної думки над релігійним світоглядом, що зародився, розвинувся і прийшов із Азії. Як грецько-християнська держава, Візантія зайняла своє, чітко визначене становище між двома світами: Сходом і Заходом.

Візантійська імперія входила в нову еру — у період великого культурного розквіту, невдовзі після якого настав і період розквіту політичної могутності. Народження цих нових часів треба пов'язувати не з початками Македонської династії, а радше з правлінням Михаїла III, останнього з амореян. Барда, Фотій, Константин — три великі постаті, що звістують світанок нової ери.

Довготривала епоха іконоборчої кризи спричинилася до звуження поля політичного мислення, куди слід зарахувати провал ідеї візантійського універсалізму, втрата всевладности на Заході, а в результаті — занепад там впливу візантійської імперії. Релігійна політика імператорів-іконоборців, їхня незацікавленість західними околицями держави призвела до загострення сепаратистських тенденцій, що панували на Заході, а це привело до заснування церковної держави і коронації Карла Великого. Та якщо універсалізм візантійської держави зазнав поразки, то й римська церква на Сході стала втрачати ґрунт під ногами. Перший крок до цього зробив запеклий іконоборець Константин V, віддавши під зверхність Константинопольського патріархату більшу частину Балканського півострова. Однак патріарх міг приступити до змагання і боротьби з папою на рівних тільки після подолання іконоборчої кризи. Як Західна імперія постала і зміцнилася коштом візантійського універсалізму, так само й Константинопольський патріархат піднісся завдяки універсалізму Римської церкви. На першому етапі цього історичного процесу Візантія перебувала у несприятливому становищі, бо переживала період релігійної кризи. Зате на другому етапі, який почався через конфлікт Фотія з Апостольською столицею, взаємини склалися вже на засадах цілковитої рівноцінності.

Незмінно важливішим є факт, що в тому просторі, до якого перебіг історичних подій обмежив візантійські впливи, як перед візантійською державою, так і перед церквою постали нові дуже важливі завдання. Християнізація південних та східних слов'ян відкрила перед Візантією нові простори й створила неочікувані можливості. У період іконоборчих суперечностей Візантія жила у вузькому колі своїх зацікавлень, та, починаючи від часів Фотія, Константина і Методія, це коло зростає і розширюється.

Услід за культурною експансією почалась політична і мілітарна експансія. Імперія, яка під кінець іконоборчого періоду була змушена відступити на суто оборонні позиції як у протиборстві з халіфатом, так і з Болгарією, тепер, хай і після довгої та важкої боротьби, відсунула свої кордони далеко на схід, а також знову підпорядкувала собі цілий Балканський півострів. Відновлено візантійське панування і на Середземному морі, що в період релігійної кризи було зведено нанівець.

Після смерті Теофіла культ ікон було рішуче відновлено. Відбулося це, як і попередня тимчасова реставрація культу ікон наприкінці VIII ст., з жіночої ініціативи. Син і престолонаступник Теофіла Михайл III (842-867) мав неповних три роки, коли його посадили на трон. Отож, бути регентом припало вдові імператора Теодорі.³⁷ Текля, найстарша з живих на той час сестер малолітнього імператора, офіційно ділила регентство з матір'ю, оскільки її зображення бачимо на монетах

поряд із зображенням Теодори і Михаїла, а її ім'я згадується у придворних протоколах разом з їхніми іменами,³⁸ однак від влади вона трималася віддалік. Найближчими помічниками Теодори були її брати Барда і Петроній, магістр Сергій Нікетіят, ймовірно дядько Теодори, а передусім її фаворит логотет дрогоу Теоктист.³⁹ Усі четверо входили до складу ради, з допомогою якої правила регентка. У порозумінні з новим патріархом ця рада відродила культ ікон. Цікаво, що нова влада вважала відновлення культу ікон своїм основним і невідкладним обов'язком, хоч більша частина членів ради походила зі Сходу (рід імператриці брав свій початок у Пафлагонії, від вірменських предків). Після усунення Йоанна Граматика патріархом став Методій, після чого синод, спеціально для цього скликаний, проголошує (березень 843) відновлення культу ікон.⁴⁰

Щопершої неділі Великого посту на честь перемоги над іконоборством та всіма попередніми ересями грецька церква відзначає "свято православ'я". І справді, разом з поразкою іконоборства у Візантії було припинено великі релігійні конфлікти. У сфері взаємин між церквою та державою крах іконоборства свідчив про те, що намагання держави цілковито підпорядкувати церкву собі, не вдалося. Та все-таки ні в той час, ані пізніше візантійська церква не досягала такої незалежності, якої добивались для неї зелоти на чолі з Теодором Студитом. Тісна співпраця світської влади з церквою залишалася характерною ознакою візантійської політики, причому така співпраця здійснювалась у формі мало не всеохопного опікування світської влади над церквою.

Керівництво державними справами незабаром опинилося в руках логотета Теоктиста, який відсунув у тінь головного свого суперника Барду, щоб стати єдиним радником імператриці. Теоктист був людиною високої культури, він підтримував освіту, готуючи ґрунт для майбутнього розквіту культури в імперії. Завдяки його мудрій фінансовій політиці в розпорядженні держави був чималий золотий запас. На відміну від того, що творилося за правління Ірини, зміни в релігійній політиці не викликали жодних суспільних заворушень, позаяк іконоборчий рух, власне кажучи, вже відмирав, а опозиції майже не існувало.⁴¹ І все ж Теодора і Теоктист взяли за ліквідацію іконоборства з величезною обачністю, а щодо його колишніх прибічників виявили неабияку поміркованість.⁴² Цю політику всіляко підтримував новий патріарх, однак, вона не знайшла розуміння серед зелотів. Візантійська церква, на якийсь час об'єднана боротьбою проти іконоборства, стала ареною нових суперечностей. Ченці з монастиря Студіос накинулись на патріарха Методія з такою ж завзятістю, як колись на Тарасія і Никифора. Ворожнеча настільки загострилась, що це призвело до анатеми та відлучення студитів. 14 червня 847 року Методій помер, і на

патріархат було поставлено Ігнатія, одного з синів імператора Михаїла Ранґаба. Під час перевороту 818 року, внаслідок якого його батька було позбавлено трону, юного Ігнатія кастрували й заслали в монастир. Рішення уряду Теодори довірити йому найвищу посаду в церкві було поступкою студитам, позаяк його вважали строгим ченцем, близьким до ідеалів зелотів, хоч участі в опозиції проти церковної влади він не брав. Проте надій, які покладались на нього, Ігнатій не виправдав і, замість того, щоб згладити суперечності, він вступив у значно гостріший конфлікт, розпочавши боротьбу проти Фотія.

Відразу після відновлення культу ікон почалася війна проти арабів. Логотет Теоктист на чолі сильного флоту рушив на Крит. Відвоювати острів удалося, але дуже ненадовго (843-844).⁴³ Це був тимчасовий успіх без особливого значення, тим паче, що в той час (844) візантійці зазнали серйозної поразки на суші, у битві на тому місці, де річка Маврипотам впадає у Босфор.⁴⁴ У тому, що араби змогли пройти так далеко вглиб візантійської території, є виняткова заслуга переможних походів халіфа аль-Мутасіма. Його наступники, заклопотані внутрішніми заворушеннями в державі, змушені були укласти мир з Візантією, після якого на візантійсько-арабському прикордонні, над р. Ламою, відбувся обмін полоненими (845-846). Міць халіфату була вже підірвана як натиском турків, так і через зміцнення феодальних відносин, що спричинилося до розпаду монолітної держави на кілька окремих одиниць. Водночас візантійський уряд мусив витримати важку боротьбу з сектою павликіян. Секта, яку підтримували у VIII ст. імператори-іконоборці і якою опікувався Никифор I, так розповсюджувалась на сході Малої Азії, що проти неї змушені були виступати вже не тільки ортодоксально налаштований володар Михаїл Ранґаб, а і його наступники, що були прибічниками іконоборства.⁴⁵ Треба думати, що вже тоді внаслідок згаданих переслідувань розпочалася масова еміграція павликіян на території, підвладні емірові Мелітени, де вони поповнювали лави його війська і воювали проти візантійців. За правління Теодори нові переслідування павликіян були особливо жорстокими. Тисячам прибічників цієї секти вони коштували життя і супроводжувалися масовими переселеннями до Тракії. Регентка також змушена була організувати похід проти впертих слов'янських племен у Південній Греції. Лише з допомогою військ, стягнутих з Тракії і Македонії "та інших західних темів", стратегові Пелопоннесу Теоктистові Брієнню вдалося після запеклих боїв змусити слов'янські племена на Пелопоннесі визнати над собою зверхність Візантії і платити данину.⁴⁶

Війни з арабами позначились і на стратегії візантійців, у середовищі їхніх воєначальників з'являється більше винахідливості та сміли-

вості. 853 року значні сили візантійського флоту несподівано з'явилися біля берегів Єгипту, які завжди були опорою для володарів Криту. Фортеця Дамієтта, розташована неподалік дельти Нілу, була здобута і спалена.⁴⁷ Відтоді, коли почалися арабські завоювання, візантійці вперше наважилися на такий далекий похід ворожими водами. Наслідком цієї демонстрації стало тільки те, що араби Єгипту взялися за енергійну розбудову власного флоту, закладаючи підвалини тієї морської могутності, якої вони досягли в X ст. за династії Фатимідів.

Доба великої культурної, а заодно й політичної експансії візантійської держави, однак, настала тільки після 856 року, коли відбувся палацовий переворот, внаслідок якого влада перейшла до рук молодого імператора Михаїла III, а керівництво державними справами опинилося в руках його дядька по матері Барди. Дядько й небіж мали вагомні причини для незадоволення своїм становищем. Всемогутній Теоктист усунув Барду від влади повністю, а вдова-імператриця не тільки не виявляла бодай найменшого бажання скласти свої регентські повноваження, хоч син її вже досяг повноліття, а ще й стала деспотично опікуватися його особистим життям: вона розлучила його з Євдокією Інґеріною, у яку він був закоханий, і змусила одружитися з Євдокією Декаполітою (855). Так Михаїл III і Барда стали природними союзниками. В порозумінні з молодим імператором, але потай від Теодори Барда знову з'являється при дворі. Проти Теоктиста організовано змову, і його вбили в присутності імператора у момент, коли, нічого не підозрюючи, він перебував у палаці. Після цього сенат проголосив Михаїла самодержцем,⁴⁸ а Теодора змушена була зректись регентства. Її дочки, Михаїлові сестри, опинилися в монастирі, та й сама вона за два роки, після невдалої спроби замаху на Барду, опинилася там само.

Для давніших дослідників, що дивилися на Михаїла III крізь призму тенденційних повідомлень, які нам залишили історики, що прославляли Македонську династію, він був хіба що "п'яницею" і не більше.⁴⁹ Тепер, однак, ми його бачимо в дещо іншому світлі: справді, його життя аж ніяк не назвеш еталоном моральності, а й у здібностях, насамперед у відвазі й рішучості, йому не відмовиш. Утім не слід впадати і в другу крайність, вважаючи Михаїла "великим володарем". Треба визнати, що він щиро переймався обороною країни, і не раз сам ставав на чолі війська, але ж так само чинила більшість візантійських монархів. Зате він не мав ні сильної волі, ні власної думки у справах важливих чи й дріб'язкових, добрих і поганих, він завжди був на повідку в інших, піддавався впливам оточення і нашіптуванням придворних. Був настільки мінливим і капризним, що на його слово ніколи не можна було поклатися. Отож ті величезні досягнення, на які таким щедрим виявився

період його правління, навряд чи можна приписувати його заслугам. Не так він був величним, як його часи — часи Барди і Фотія.

Барда відтепер став фактичним шефом держави, як за Теодори ним був Теоктист. Щоб вивицити це в очах інших, займав найвищі посади, а наприкінці прибрав титул цезаря. За своєю енергійністю і здібностями державного діяча він навіть перевищував свого попередника і колишнього суперника. Власне за його врядування чітко окреслюються перші ознаки великої культурної і політичної експансії Візантії, яка невдовзі стане цілком очевидною. Ця експансія, започаткована ще за регентства Теодори, тепер посилювалася, як доказ гнучкості візантійської культури та її привабливості. Важливим науковим осередком став вищий навчальний заклад, який заснував Барда у палаці Магнаура.⁵⁰ Тут було представлено всі галузі тодішньої світської науки. Барда, який сам відзначався світлим розумом, залучив до цієї школи усіх найвидатніших учених того часу. Він не завагався доручити керівництво університетом Леву Математикові, який був широковідомий своєю всебічною обізнаністю у галузі різних знань, хоча... доводився небожем вождеві іконоборців Йоаннові Граматику, а за правління Теофіла і сам виступав ворогом культу ікон.⁵¹ У цьому навчальному закладі викладав і Фотій — найбільший учитель і вчений свого сторіччя.

Зміни, що відбулися у керівництві державними справами, призвели й до змін у керівництві церквою. Співпраця між Бардою і патріархом Ігнатієм, який був тісно пов'язаний з попереднім урядом і зелотами, була неможливою. Ігнатій був змушений скласти свої повноваження, і 28 грудня 858 року місце патріарха зайняв учений Фотій. Візантійська церква вступила в бурхливий, але чи не найважливіший у своїй історії період. Фотій був найвидатнішою особистістю, найздібнішим політиком і найметкішим дипломатом серед усіх, хто досі перебував на патріархшому престолі в Константинополі. У релігійній політиці він дотримувався тієї ж лінії, що й Тарасій, Никифор та Методій. Як і вони, він став об'єктом ненависти зелотів монастиря Студіос на чолі з його ігуменом Миколаєм. Недруги звинувачували його в тому, що він був обраний без дотримання канону,⁵² й надалі вважали своїм душпастирем Ігнатія. Це й спричинилося до розколу у візантійській церкві: одні тягнули за Фотієм, інші — за Ігнатієм. Та набагато більше значення, ніж внутрішні чвари, мав конфлікт, який виник між новим патріархом та Апостольською столицею. Після подій, пов'язаних з періодом іконоборства, а передусім після утворення Західної імперії, взаємини між обома центрами християнства стали розвиватися у різних площинах. Не помічати цього могли хіба що засліплені своїм догматизмом зелоти, які за першої-ліпшої нагоди апелювали до Риму. Зате

це добре усвідомлював не лише імператор Никифор, який заборонив патріархові висилати до Риму *синодики*, як це дотепер було заведено, розуміла це також і побожна імператриця Теодора, і сам патріарх Методій, який, хай там що, а ворогом Риму не був. Коли Ірина перед скликанням собору ще зверталася до папи з проханням дати на це свою згоду, то Теодора і Методій уже вважали це зайвим. Відколи Захід відкинув зверхність Візантійської імперії, візантійська церква змушена була позбутися зверхності церкви римської. Такою була невблаганна логіка подій, а Фотієві випало зробити вирішальний крок.

Втягнутий у чвари з прибічниками Ігнатія Фотій, принаймні спочатку, не бажав і не сподівався конфлікту з Римом. Він, як це було звичаєм, надіслав до Риму синодального листа в надії, що визнавши його обрання, папа дасть йому ще один козир у боротьбі з противником. Але за кілька місяців до того, як він став патріархом, в Апостольській столиці на папський престол сів Миколай I, меткий та енергійний політик, який головною метою свого життя вважав зміцнення римського універсалізму.⁵³ Папа втрутився у внутрішні справи візантійської церкви і, виступаючи найвищим суддею, визнав обрання Фотія неканонічним, а відтак і недійсним, підтримавши Ігнатія. Обрання Фотія й справді суперечило канонічним приписам, однак й Тарасій перед своїм обранням теж був звичайним мирянином, що не завадило не тільки його визнанню Апостольською столицею, а й явному сприянню йому з її боку. Однак Миколай I прагнув утвердити принцип, що саме від нього як від глави всіх християн залежить остаточне рішення у всіх справах як західної, так і східної церков. Фотій і Барда скликали в Константинополі спеціальний собор, куди надіслав своїх легатів і папа. Проте останні не зуміли протистояти такому досвідченому дипломатові, як Фотій, і таки поставили свої підписи під актом, який підтверджував обрання Фотія і усунення Ігнатія (861). Все ж Миколай I, неухильно дотримуючись своєї попередньої позиції, де завоював дії своїх легатів і скликав у своїй резиденції Латарані в Римі синод, який і прийняв ухвалу, протилежну константинопольській: повноважень Фотія як патріарха не визнавати (863).

Але папа недооцінив сили свого противника. Фотій не лише не злякався, а й прийняв цей виклик. Рим залишався при своїх претензіях на універсалізм, а Константинопольський патріархат намагався утвердити свою незалежність. Те, що було колись ідеалом Теодора Студита,⁵⁴ — керівництво церкви, втілене в п'яти патріархатах, давно вже стало набутком минувшини. У минулому також залишився і період, коли ортодоксальна частина візантійського суспільства з тугою озиралась на Рим, очікуючи звідти звільнення від утисків володарів-еретиків. Три

східні патріархати, ледь животіючи під арабським пануванням, втратили будь-яке значення, тож єдиним керівником візантійської церкви тепер став Константинопольський патріархат. За багато сторіч, зміцнивши свій авторитет і свою могутність, здобувши перемогу у внутрішній боротьбі проти ересей, він, мало того, що охопив тепер своєю діяльністю всю територію візантійської держави, — невдовзі поширив її й на країни, розташовані далеко за її межами. До того ж у другій половині IX ст. він міг розраховувати на підтримку світської влади — православної, ґрунтовно зміцненої і свідомої свого покликання. Візантійська церква, як і візантійська держава, вступала в добу свого розквіту, що дасть змогу їй підкорити своєму впливові слов'янський світ. Велич Фотія якраз у тому і полягає, що наближення цієї нової доби він відчував гостріше за будь-кого іншого з його сучасників, що він усвідомив усю грандіозність завдань і можливостей, які вона в собі таїла, і як ніхто інший сприяв здійсненню цих завдань.

Михаїл III вів досить енергійну війну з арабами, спираючись на знання і хист найвидатніших візантійських полководців. Слід пам'ятати, що на той час Візантія втратила майже всі свої володіння на Сицилії і, попри всі зусилля, не змогла перешкодити арабам захопити острів і навіть висадитись у Південній Італії, тож під кінець правління Михаїла III з-поміж найбільших сицилійських міст у руках імперії залишились лише Сиракузи і Таорміна. Зате в Малій Азії візантійці перейшли в наступ. Уже в 856 році Петроній, стратег тему Тракесіон, брат Барди, здійснив похід в околиці Самосати, дійшов аж до Аміді, звідки вирушив до Тефріки і повернувся з величезною кількістю полонених.⁵⁵ За три роки візантійська армія знову з'являється неподалік Самосати. Цього разу нею командували молодий імператор і Барда. Сама ж кампанія увінчалася цілковитим успіхом.⁵⁶ Водночас візантійський флот з'являється під Дамієттою. Увага зосереджується на зміцненні укріплень у Малій Азії: за наказом імператора відбудовано оборонні мури Нікеї, а також Анкири, яку зруйнував аль-Мутасім.⁵⁷ Ці успіхи та відважний наступ на суші й з моря, звичайно, підносили дух візантійців, але фактично великої користі з них імперія не мала, тим паче, що араби часто переходили в контрнаступ. Війна переривалася частими перемир'ями, які супроводжувались обміном полоненими. І лише 863 року, обороняючись від нападу еміра Мелітени Омара, візантійці здобули над ним перемогу. Пройшовши увесь тем Арменіякон, Омар зайняв дуже важливий пункт — порт Амісос на березі Чорного моря. Проте на межі тему Пафлагонія на чолі значних сил дорогу йому перепинив хоробрий Петроній. З вересня відбулася кривава битва, в якій арабів було витято впень, а сам Омар теж поліг.⁵⁸ Ця велика перемога стала поворотним пунктом у візантійсько-

арабському суперництві. Від часу, коли араби вперше вдерлися на візантійську територію, аж до перемоги, яку здобув Лев III під Константинополем, Візантія боролася за своє існування. Пізніше понад ціле сторіччя вона змушена була переважно оборонятися, і тільки після битви 863 року починається період візантійського наступу в Малій Азії. Военні дії, які спочатку велися невдало, у другій половині X ст. розгорнулися з величезною силою.

Зміцнення позицій Візантії на Сході мало величезне значення для розв'язання проблем, які створювало сусідство зі слов'янським світом. Кожна зі слов'янських держав — Русь, Моравія, а також південні слов'янські країни — були для Візантії окремою проблемою. 860 року під Константинополем вперше з'явилися русичі.⁵⁹ Вони висадились на берег, оточили місто і спустошили його околиці. Імператор, який тільки що вирушив у похід проти арабів, поспішно вернувся з дороги і проїхався до столиці, щоб організувати оборону і разом з патріархом підняти настрої населення, охопленого панікою. Візантійцям надовго запам'ятався цей несподіваний напад, вони вважали, що місто врятувало тільки втручання Богородиці.⁶⁰ Візантія встановлює контакти з Руською державою, яка тоді ще перебувала тільки на стадії свого формування, і розпочинає серед цього майже невідомого народу місіонерську діяльність, що в майбутньому принесе їй вельми багаті плоди. Великий патріарх усвідомлював, що найефективнішим засобом відвернути загрозу, яка нависла над імперією з несподіваного боку, стане християнізація цього молодого народу і втягнення його в орбіту візантійських впливів. Уже за кілька років він міг справедливо пишатися, спостерігаючи перші наслідки своєї діяльності.

Напад русичів спонукав візантійський уряд відновити взаємини з державою хозар, куди він посилає своє посольство. Для настроїв, що панували тоді в Візантії, симпотоматичним був факт, що це посольство більше було схоже на релігійну місію, і що його очолив молодий Константин з Тессалонік, який завдяки своїй винятковій філологічній обдарованості та всебічній освіченості мовби для того й вродився, щоб репрезентувати християнську віру й культуру перед юдаїзмом та ісламом. Проте перед ним та його братом Методієм постало завдання незмірно важливіше, коли до Константинополя прибуло посольство від моравського князя Ростислава з проханням надіслати в Моравію місіонерів. Ростислав, без сумніву, звернувся до візантійського монарха тому, що сподівався тут знайти підтримку в разі, коли б для нього виникла загроза оточення з боку франків та болгар, а ще й тому, що побоювався впливу франкського духівництва. Його звернення відкривало перед Візантією можливість для поширення свого впливу на ще одну досить

віддалену країну і, до того ж давало змогу чинити тиск на розташовану між ними Болгарію. Довіряючи цю важливу місію братам з Тессалонік і рекомендуючи їм проповідувати в цьому слов'янському краї нову віру рідною мовою його мешканців, уряд і церква ще раз довели, що вміють керуватися політичною доцільністю. Християнізація слов'ян — це заслуга не тільки Константина й Методія, а й Фотія та Барди. Від цього моменту починає свій відлік місіонерська діяльність Візантії поза її межами, оскільки навернення слов'ян, що осіли на території імперії, велось вже досить давно.⁶² Константин почав з того, що склав слов'янську азбуку, т. зв. *глаголицю*, а потім переклав македонсько-слов'янським діалектом Святе Письмо. У Моравії брати відправляли богослужіння слов'янською, що й гарантувало успіх їхньої місії. Константин помер передчасно, 14 лютого 869 року, в одному з грецьких монастирів у Римі, перед тим постригся у монахи і прибрав у чернецтві ім'я Кирило. Методій же мусив поступитися в боротьбі з франкським духівництвом, позаяк Візантія у такому віддаленому краї не мала змоги надавати йому належної підтримки, а Рим, що спершу ставився до його діяльності прихильно, пізніше змінив своє ставлення. Учні Методія з Моравії вигнали, але справа, яку він зробив разом зі своїм великим братом, не пропала марно, дала свої плоди у слов'янських країнах, що перебували у сфері впливу візантійської культури. Їхня діяльність мала непроминальне значення для східних і південних слов'ян. Саме їм, двом братам з Тессалонік ("солунським братам"), "апостолам Слов'янства" вони завдячують своєю абеткою, початками власної писемності і самобутньої культури.⁶³

Відколи християнізація Моравії стала доконаним фактом, потреба віднайти тривкіші підвалини для свого культурного і політичного існування постала і перед Болгарією. Досягти цього можна було тільки через прийняття християнства. Якщо моравський князь Ростислав, опинившись перед потребою прийняти подібне рішення, звернувся до Візантії, то болгарський володар Борис вислав посольство до франків. Реакція візантійського уряду на це була миттєвою. Він не міг допустити, щоб сусідня країна в релігійному плані пов'язала себе з державою франків, а отже — і з Римом. Щойно здобута перемога над арабами зміцнила позиції імперії та її авторитет, тож її дії були такі ж рішучі, як і ефективні: візантійська армія стала на болгарському кордоні, а її флот демонстративно проплив уздовж болгарського узбережжя. Борис змушений був поступитися. 864 року він прийняв хрещення від візантійського духівництва і отримав ім'я Михаїл, позаяк його хрещеним батьком був візантійський імператор.⁶⁴ Відразу ж після цього візантійський клір приступив до катехизації болгар і до організації болгарсь-

кої церкви. Прийняття християнства стало для Болгарії не тільки великим кроком до поступу, а й прискорило в цій молодій державі процес слов'янізації, отже, її етнічного та державного об'єднання. Щоправда, давня болгарська аристократія була проти як християнізації, так і слов'янізації країни, але Борис-Михайло швидко з нею розправився, наказавши стратити 52 бояр. Нова віра несла в собі багато корисного, благотворно впливаючи на культурний розвиток і внутрішню консолідацію болгарської держави. Попри все це Бориса-Михайла невдовзі охопило глибоке розчарування. З'ясувалось, що Візантія робить усе, щоб на чолі нової церкви поставити грецького єпископа і таким чином втягнути цю церкву до Константинопольського патріархату, в той час як Борис-Михайло прагнув бачити свою новонароджену церкву цілком незалежною, під керівництвом власного патріарха. Коли візантійський уряд його вимогу відкинув, він знову звернувся до Риму. Для папи Миколая I з'являлася чудова нагода, щоб відірвати Болгарію від грецької церкви і взяти її під свою юрисдикцію. Не зволікаючи, він прислав до Болгарії легатів, які з таким завзяттям беруться за справу, що могло здатися, ніби ця новонавернена країна уже назавжди ввійшла до сфери римського впливу. Така ситуація не могла тривати довго, і Борисові-Михайлові довелося пережити ще одне глибоке розчарування. Та поки так сталося, виглядало на те, що римська курія може тріумфувати, адже Болгарія вже звільняється від візантійської зверхності, а сфера впливу римської церкви простягається мало не до центру імперії. У Константинополі це добре усвідомлювали.

Конфлікт між Римом і Константинополем сягав свого апогею. У боротьбі проти папства Фотій відстоював не лише незалежність візантійської церкви, а й життєві інтереси імперії. Барда і Михаїл III беззастережно його в цьому підтримували. Імператор звернувся до папи з листом, у якому з нечуваною зарозумілістю висловився про блиск і пишність візантійської імперії та про її вищість над Заходом. Це був ультиматум, де в дуже гострій формі ставилася вимога, щоб папа скасував своє рішення щодо Фотія і відмовився від будь-яких претензій на зверхність свого становища у християнському світі.⁶⁵ Фотій пішов ще далі, виступивши суддею й закидаючи римській церкві численні хиби. Стосувалися вони літургії та церковної дисципліни, а передусім — прийнятої на Заході догми про походження Святого Духа від Отця і Сина (*ex patre filioque*). Сторони мовби помінялися ролями, бо ж Фотій, якого папа мав намір викликати до себе як звинуваченого, несподівано сам став прокурором і поставив папству в провину відступництво від істинної віри і ересь. Скликаний у Константинополі 867 року собор, який відбувався під керівництвом імператора, виголосив папі Мико-

лаєві I прокляття, засудив римську догму про походження Святого Духа як еретичну, і визнав будь-яке втручання римського єпископа в справи східної церкви незаконним. Фотій послав александрійському, антиохійському та єрусалимському патріярхам енцикліку, в якій детально проаналізував і гостро затаврував помилкові обряди й фальшиві догми римської церкви, а насамперед — *filioque*.⁶⁶

Боротьба між Апостольською столицею та Константинопольським патріярхатом, як видно, розгорілася не на жарт, і ще невідомо, яким був би її кінець, якби раптом у Константинополі не відбувся палацовий переворот, який докорінно змінив ситуацію. На своє лихо, Михаїл III обдарував приязню Василія Македонянина. Василій походив з тему Македонія⁶⁷, з дуже бідної родини. Шукаючи кращої долі, опинився у столиці, де завдяки своїй незвичайній силі та фізичній вправності йому вдалося отримати посаду конюха при імператорському дворі. З цього часу й почалася його карколомна кар'єра, якою завдячував як своїм винятковим здібностям, так і примхам імператора та схильності до всіляких витівок. Цей селянський син, розважливий, меткий і хитрий, став найближчим приятелем Михаїла III і одружився з його колишньою коханкою Євдокією Інгеріною. З невблаганною послідовністю, не зупиняючись ні перед чим, він прямував до здобуття найвищої влади. На заваді йому стояв цезар Барда. Михаїл III був настільки засліплений своїм улюбленцем, що без вагань пожертвував власним дядьком. Випереджаючи один одного в зрадницьких намірах, Михаїл і Василій заманили цього великого державного діяча в пастку. Під час походу на Крит, на одному з привалів, Василій власноруч убив Барду, коли той сидів на троні поруч із своїм небожем (21.04.865). У нагороду за цей вчинок Михаїл пообіцяв йому після повернення до Константинополя титул співімператора (26.05.866). Василій отримав від свого покровителя і приятеля все, що він міг йому дати. Остання дія цієї кривавої трагедії не змусила довго на себе чекати. Михаїл III, як завжди, примхливий і непередбачливий, почав змінювати ставлення до свого фаворита, проявляючи щодо нього явну нехіть. Проти ночі з 23 на 24 вересня, коли після бенкету п'яний до нестями Михаїл спочивав у спальні, Василій звелів його вбити.

2. Епоха кодифікації права: Василій I і Лев VI

Л і т е р а т у р а: Vogt, *Basile Ier; La jeunesse de Léon VI le Sage*. Revue Hist. 174 (1934) 389 і д. — Gy. Moravcsik, *Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I*, DOP 15 (1961) 59-126. — Н. А. Попов, *Император Лев VI и его правление в церковном отношении*, Москва 1892. — М. Mitard, *Le pouvoir impérial au temps de Léon VI*, Mélanges Diehl I (1930) 215-223. — G. Kolias, *Léon Choerosphatès*, Athen 1939. — V. Grumel, *La chronologie des événements du règne de Léon VI*, Echos d'Or. 35 (1936) 5-42. — H. Monnier, *Les Nouvelles de Léon le Sage*, Bordeaux 1923. — С. А. Spulber, *Les Nouvelles de Léon le Sage*, Cernautsi 1934. — P. Noaille et A. Dain, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, Paris 1944. — Bury, *Admin. System*. — Dölger, *Finanzverwaltung*. — Glykatzki-Ahrweiler, *Recherches*. — Stöckle, *Zünfte* (див. подальшу літературу стосовно *Книги Єнархій*). — Dvornik, *Photian Schism*. — Васильев, *Византия и Арабы II; The Struggle with the Saracens II (867-1057)*, Cambr. Med. Hist. IV (1923) 139-150. — Gay, *Italie*.

Темними були дороги, які вели Василія I (867-886), засновника Македонської династії, до імператорського трону в Константинополі. На його бік рішуче стала дружина Євдокія Інгеріна (пом. 882 р.), колишня коханка вбитого Михаїла. Щоб забезпечити спадкоємність трону своїм нащадкам, Василій вже 6 січня 869 р. надає титул співімператора найстаршому зі своїх синів Константинові. Рівно за рік цей же титул отримує другий із його синів — Лев, а десь перед 879 р., після передчасної загибелі Константина — третій син, Олександр. Наймолодшому, Стефанові, заповідалася духовна кар'єра, і за правління свого брата Лева VI він став патріярхом. Первісток і улюблений син Василія Константин народився від його першого шлюбу з “македонкою” Марією. Лев, Олександр і Стефан були синами Євдокії Інгеріни,⁶⁸ два останні з'явилися на світ уже після вступу Василія на престол базилевса.⁶⁹

Як і всі візантійські монархи, Василій I гаряче переймався справами церкви. Але на початку його політика була цілком відмінною від тієї, яку вели Барда і Михаїл III. Відразу ж після вступу на трон він звелів Фотієві стати відлюдником у монастирі, завдавши великому патріярхові удару в спину якраз у вирішальний момент його історичної місії. Після усунення Фотія патріярхом знову став Ігнатій (23.11.867), а взаємини з Римом відновлюються. У 869-870 р. у Константинополі збирається собор, який римська церква вважає восьмим екуменічним. У присутності легатів папи Адріана II собор відлучив Фотія від церкви. Проте представники папи та імператор цілковито не погоджувались в одному принциповому пункті — у поглядах на межі юрисдикції римського єпископа. Легати вважали, що відлучивши від церкви Фотія, папа вже заздалегідь вирішив спірне питання. Та імператор був іншої думки, вважаючи, що остаточне рішення належить йому. Він заявив, що справу потрібно розглянути на синоді, який він скличе сам

і буде ним керувати. Завершення роботи синоду було зовсім неочікуваним для Апостольської столиці: за три дні після його закінчення до Константинополя прибуло болгарське посольство, і учасників синоду знову скликали, щоб вирішити питання, до чієї юрисдикції має належати болгарська церква: папи чи патріярха. Надії болгарського правителя Бориса на те, що союз із Римом допоможе йому домогтися незалежності болгарської церкви, себе не виправдали. Обидва кандидати, що він їх висунув на створене в Болгарії архієпископство, Рим відкинув. Тоді він поставив знову звернутися до Константинополя. Такою була підстава для цього посольства і питання, з яким воно зверталось до синоду. Незважаючи на гарячі протести папських легатів, третейський суд, який складався з представників трьох східних патріярхатів, вирішив справу на користь Візантії. Однак над Босфором уже було зроблено відповідні висновки, тож цього разу уряд був значно поступливішим, ніж попереднього. Патріярх Ігнатій, за порадою імператора, висвятив кількох єпископів та архієпископів для Болгарії, а болгарська церква хоч визнала зверхність Константинопольського патріярхату, все ж набула деякої автономії.⁷⁰

Використавши суперництво між Римом та Візантією, Борис досяг своєї мети, а Візантія натомість зуміла привернути до себе Болгарію. Попри всі подальші зусилля Риму, вона залишилась у лоні візантійської церкви і в сфері впливу візантійської культури.⁷¹ Водночас це підірвало дружні взаємини з Римом, яким Василій надавав великого значення і задля яких пожертвував Фотієм. У принципі македонянин бачив завдання, які постали перед імперією щодо слов'ян, у тому ж світлі, що й Фотій (якого він усунув) та Барда (якого він убив). Боротьбу за Болгарію провадив у тому ж дусі, що й вони, і довів її до вигідного для Візантії завершення. Він також продовжив місіонерську діяльність на Русі, провів християнізацію слов'ян, що осіли в західній частині Балканського півострова і так втягнув їх до сфери візантійського впливу.

Під час іконоборчої кризи західна частина Балкан щораз більше вислизала з-під влади Візантії. У першій половині IX ст. далматинські міста і слов'янські племена, що поселилися на узбережжі та в глибині країни, обірвали свої зв'язки з імперією.⁷² Саме в той час і утворилася сербська держава на чолі з князем Властимиром. Але над узбережжям Адріатичного моря нависла нова небезпека, цього разу з боку арабів, які встигли міцно зачепитися за південь Італії, і зарадити тут міг лише візантійський флот. Арабські судна напали спочатку на Будву (Butua) і Котор (Dekatera, Catarum), а 867 року з'явилися під Дубровником (Ragusa) і розпочали облогу міста. Його мешканці звернулися за допомогою до Константинополя. Побачивши сильну візантійську ескадру, араби зняли облогу, що тривала вже 15 місяців, і відступили до

Південної Італії. Перевагу Візантії на східному узбережжі Адріатики було відновлено, а авторитет візантійської держави помітно зріс. Саме в той час і було утворено тем Далмація, що охоплював далматинські острови та міста узбережжя.⁷³ Насправді ж згадані міста й острови значно більше, ніж від Константинополя, залежали від свого слов'янського запліччя, бо ж основний тягар данини вони сплачували слов'янським племенам, а та незначна її частина, яка йшла до рук візантійських стратегів, була, здебільша, символічною.⁷⁴ Проте ці слов'янські племена так само визнали зверхність Візантії і зобов'язувались надавати їй військову допомогу. Завдяки помітному зростанню авторитету імперії на Балканському півострові там почалося активне поширення християнства. Сербія та сербські племена, що осіли на узбережжі, прийняли хрещення з Візантії,⁷⁵ а ще за якийсь час візантійський вплив і в Хорватії зріс настільки, що залишив позаду вплив держави франків та Риму. Великою спонукуючою до місіонерської діяльності візантійців на Балканах і, зокрема, в Болгарії та Македонії стало прибуття туди учнів Методія (помер 885 р.). Вигнані з Моравії, вони тепер ширили християнську віру і візантійську культуру серед слов'янських народів, виголошуючи проповіді і навчаючи слов'янською мовою. Усе, визначене самим ходом історії, стало на своє місце: Моравія опинилася в сфері впливу Риму, а Болгарія, Македонія та Сербія — Візантії.

Після того як імператорський флот відбив напад арабів на далматинське узбережжя і зламав облогу Дубровника, візантійський натиск було спрямовано на південь Італії. Щоб зупинити дальше просування сицилійських арабів, Василій планував діяти спільно з Людвігом II та Римом. Це було ще однією причиною започаткованої ним проримської політики. Проте з Сицилією нічого не вийшло, ба більше, араби 870 року здобули Мальту, внаслідок чого їхні позиції на Середземному морі дуже зміцнилися. Щоправда, Людвіг II 871 року зайняв Барі, але для Візантії, яка з цього не мала ніякої користі, це було ще одним розчаруванням. Взаємини між обома володарями стали погіршуватись. Василій, який попередньо дав згоду на одруження свого першородного сина з дочкою Людвіга, тепер засипав свого недавнього союзника різними докорами та претензіями і навіть поставив під сумнів його право на звання римського імператора.⁷⁶

У наступні роки увагу константинопольського уряду цілком поглинали воєнні дії на Сході, де щораз більшої сили набували павликіяни, спустошуючи своїми походами Малу Азію. Родич імператора Христофор, котрому як домашньому *схоліїв* було доручено командування військами, 872 року здобув над павликіянами рішучу перемогу, зруйнувавши головну їхню твердиню Тефріку та кілька інших фортець, а в кривавій битві під час якої загинув провідник секти Хрисохейр, йому вдалося

розпорошити їхнє військо. І вже 873 року Василій іде походом у краї над Евфратом, де оволодіває Запетрою і Самосатою. Але головної мети він не досяг, бо не тільки не взяв Мелітени, а й зазнав під її мурами відчутної поразки. Під час наступних походів над Евфрат і в напрямку кордонів Тавросу його успіхи так само були дуже відносні. Однак імперія таки вступила в період планомірного пересування своїх кордонів на схід.⁷⁷ Водночас із-під панування арабів, держава яких занепадає, визволяється Вірменія. У 885 або 887 року як халіф, так і візантійський імператор визнали Ашота I царем Вірменії, для якої відтоді починається період розвитку під владою власної династії Багратуні.⁷⁸

В Італії візантійські справи також поліпшились. Правитель Беневенту збунтувався проти Людвіга II і перейшов під протекторат Візантії (873), а після смерти Людвіга II візантійський стратег, не зустрічаючи опору, вступив до Барі (кінець 876 р.). Візантія зуміла також запобігти арабським десантам на узбережжях Далмації, Греції та Пелопоннесу і навіть зайняти Кіпр, на якому протрималася сім років.⁷⁹ Однак панування на Середземному морі й надалі належало арабам, і вже незабаром вони завдали візантійцям болісного удару: Сиракузи, які досі протягом такого тривалого часу успішно чинили арабам опір, 878 року переходять до їхніх рук. Однак імперія таки закріпилася в Південній Італії, і це було великим досягненням. В останні роки правління Василія I на цих теренах розпочалися енергійні й успішні військові дії під командуванням Никифора Фоки, одного з найвидатніших візантійських полководців. Південна Італія знову опинилася під візантійським пануванням.⁸⁰ Серед зав'язлих у міжусобицях дрібних італійських держав імперія була єдиною реальною силою, тож навіть Рим, зважаючи на постійну загрозу арабських нападів на узбережжя, змушений був шукати допомоги у візантійського імператора. Цими обставинами пояснюється і примирлива позиція папи в тогочасних його суперечках із константинопольськими патріярхами.

Імператор Василій не міг не прийти до висновку, що зміна релігійної політики, яку він започаткував, прийшовши до влади, своєї мети не досягла. Його зусилля залагодити релігійний конфлікт у Візантії, усунувши Фотія, виявились марними, оскільки прибічники позбавленого сану патріярха зброї не склали, і боротьба церковних партій точилася далі. З Римом так само не обійшлося без конфлікту через болгарське питання, проте усунення Фотія в залагодженні цього конфлікту не дало жодних позитивних результатів. Прикрий досвід пошуку союзників у Південній Італії переконав імператора, що його поступливість у царині релігійної політики не приносить ніякої користі. Тож 875 року він повертає Фотія до Константинополя і довіряє йому виховання своїх синів. А коли старий Ігнатій помер (23.10.877), Фотій удруге стає патріярхом

(26.10.877), і вже цього разу папа визнав його обрання законним. Щоправда, Йоанн VIII висунув був деякі умови, але практичного значення вони не мали. У листопаді 879 року Фотій скликав синод, ухвала якого стала для нього цілковитою сатисфакцією за все, чого він зазнав дотепер: учасники синоду — 383 єпископів у присутності папських легатів урочисто скасували винесений йому 869-870 року присуд.⁸¹

Хоч Василій I був височнем низького походження, він щиро захоплювався грецькою культурою, римським універсалізмом і римським законодавством. Тож, як і його попередники, Теоктист і Барда, підтримував освіту, а в галузі законодавства планував реконструкцію римського права. Це мав бути великий кодекс, що складався б із законів Юстиніана, доповнених пізнішими правовими документами, великий твір, якому імператор дав чітку назву — “Очищення старих законів” (*ἀνακαθάρισις τῶν παλαιῶν νόμων*) не був ні оприлюднений, ні навіть, очевидно, закінчений. Зате це був готовий матеріал для законодавчої праці Лева VI, що ліг в основу його “Базилік”. З часів Василія збереглися два невеликі збірники, що тільки передували цілості. Спершу з'явився *Прохеїрон* (*ὁ πρόχειρος νόμος*), який було оприлюднено від імені імператорів Василія, Константина і Лева, отже, між 870 і 879 рр. Судячи з назви, *Прохеїрон* задумано як підручник для практичного вжитку. З-поміж незліченної кількості законодавчих актів цивільного та державного права було вибрано найважливіші і найчастіше застосовувані закони, які зведено до системи із 40 розділів. *Прохеїрон* спирається головню на *Institutiones*, і значно менше на інші розділи законодавства Юстиніана. Це цілком зрозуміло, якщо взяти до уваги, що збірник було задумано як кодекс, розрахований на широке коло користувачів. Упорядники лише зрідка вдавалися до оригінальних текстів первісної редакції законів, а здебільшого використовували пізніші грецькі переклади та коментарі. Суттю справи, *Прохеїрон* створювався з такою ж метою, що й *Ekloga* Лева III, яка теж призначалася для повсякденного використання суддями. Щоправда, у своєму намаганні відновити римське право Василій I гостро заперечував будь-яку пов'язаність свого наміру з твором імператора-іконоборця, який, за його словами, був тільки спотворенням добрих законів,⁸² хоч насправді *Прохеїрон* містить чимало запозичень із популярного і дуже практичного твору Лева III, особливо в другій частині, де мовиться про загальні права та права на спадщину. *Прохеїрон* здобув собі широке визнання, ним користувалися аж до самого падіння візантійської держави. Невдовзі його було перекладено слов'янською мовою, і, так само, як ще раніше перекладена *Ekloga*, користувався величезною популярністю як серед південних, так і серед східних слов'ян.

Епанагога (*Epanagoga*), оприлюднена від імени імператорів Василя, Лева та Олександра з'явилася після 879 року. Це мав бути вступ до великого збірника законів.⁸³ Вона містить той самий матеріал, що й *Procheiron*, але по-іншому впорядкований та зі значними змінами. Запозичень з *Еклоги* тут значно більше ніж у *Прокейроні*, і починаються вони вже з сімейного права, тоді як *Прокейрон* у цій частині опирається ще на Кодекс Юстиніяна і щойно в подальших розділах запозичає із затаврованого законодавства іконоборців. Та все-таки *Епанагога* містить і цілком новий вартий уваги матеріал, який стосується прав та обов'язків імператора, патріярха та інших, як духовних, так і світських, достойників. Держава і церква постають тут як одна інституція, складена з багатьох частин та членів, на вершині якої стоять один поруч з одним імператор і патріярх — два провідники християнського світу, злагоджено і гармонійно співпрацюючи між собою на благо людства. Сфера діяльності обох цих влад, нерозривно пов'язаних одна з одною, чітко розмежована: імператор повинен піклуватися про плотські, а патріярх — про духовні потреби підданих. Безперечно, творцем вчення про двовладність міг бути не хто інший як Фотій, який у той час удруге обіймав пост патріярха. В картині такої ідеальної співпраці держави і церкви він висловив погляди, які виношувалися як постулати в колах ортодоксального грецького духівництва.

Хто вже хто, а Фотій надто добре знав, що між теорією та практикою інколи лежить ціла прірва, в чому незабаром мав нагоду ще раз пересвідчитись, уже вдруге потрапивши у неласку. Після передчасної смерті Константина спадкоємцем престолу став Лев попри всю недовіру та небажання батька, який так і не зміг примиритися зі смертю свого первістка та звільнитися від глибокої депресії, у якій він опинився через його втрату в останні роки свого життя. 29 серпня 886 року імператор став жертвою нещасного випадку під час полювання й помер, а Лев VI як тільки прийшов до влади відразу усунув Фотія і постарався, щоб місце патріярха зайняв його ще дуже юний брат Стефан.⁸⁴ Фотій назавжди зійшов з історичної сцени й помер на вигнанні у Вірменії.

Лев VI (886-912) ділив владу братом Олександром, але тільки формально, позаяк Олександр — вітрогон і гультай — зовсім не цікавився державними справами.⁸⁵ Найближчим дорадником імператора у перший, найплідніший період його правління був вірменин Стиліян Зауцес (помер 896 р.), батько його коханої, а згодом і дружини Зої. Імператор наділив його високим, спеціально для нього створеним званням *базілеопатора*.

Учень Фотія, Лев Філософ, який виявився таким невдячним до свого вчителя, мав прекрасну й доволі всебічну освіту.⁸⁶ Плодовитий письменник і пристрасний промовець, він значно більше ніж його батько,

якого за освіченістю набагато перевищував, цікавився античністю. Це виявлялося передусім у його літературних творах, що мали сильне теологічне забарвлення. Лев був побожним монархом і дуже цікавився справами церкви і теології. Збереглися його літургійні поезії, численні гомілії та промови, які виголошував у святкові дні, влітаючи в них ремінісценції з творів класиків та складні догматичні розмірковування. Він написав розтягнуту похоронну промову на честь свого батька та декілька пишномовних поем світського змісту. Здається, що саме завдяки цій літературній діяльності ще за життя він і отримав почесний додаток до свого імени — Філософ (у деяких перекладах — Мудрий).⁸⁷ Із часом навколо його постаті витворюється легенда, яка з досить безбарвного володаря, яким був насправді, робить з нього пророка, мага і астролога. Згодом йому приписують збірник пророцтв про долю імперії, що явно був створений значно пізніше. Подібна лектура набула широкої популярності у Візантії, на латинському Заході, а також серед слов'ян. Із великим зацікавленням її читали як перед, так і після падіння імперії.⁸⁸ Незаперечним, однак, є те, що від часів Юстиніяна жоден імператор не розгортав такої інтенсивної і настільки важливої законодавчої діяльності, як Лев Філософ. Однак не варто переоцінювати його особистої участі у цій справі. Ерудиція та літературні захоплення імператора мали, звичайно, значення, але законодавству, яке пов'язуємо з його ім'ям, передувала велика підготовча праця, започаткована ще його батьком. Промовистим є вже той факт, що найбільша інтенсивність у законодавчій діяльності Лева спостерігається саме в першому десятиріччі його правління, а, отже, в період, коли його найближчим співробітником і радником був Стиліян Зауцес. Порівняно з цим першим періодом пізніші роки правління Лева VI — роки його зрілості виглядають не такими плідними.

Між Василієм I та Левом VI існувала глибока антипатія, цілковито несхожими були їхні характери, а проте завдання, які вони ставили перед собою, мало чим відрізнялися. Василій виношував намір здійснити кодифікацію Юстиніянового законодавства, Лев VI здійснив цей намір. Імператорський кодекс Лева Філософа (та *Βασίλικα*) ділиться на 60 книг, зібраних у шести томах, звідки і його назва — *Шестикнижжя* (*Ἑξῆκοτάβιβλος* чи *Ἐξαβιβλος*). Було це найбільше за обсягом зведення середньовічних візантійських законів, опрацьоване спеціальною комісією, очолюваною *протоспатарієм* Симбатієм і запроваджене на першій стадії правління Лева VI. Це ще один доказ того, що праця над *Анакатарсисом* (Очищенням) велася вже віддавна і результати цієї праці використала згадана комісія. *Базиліки* — це збірник канонічного, цивільного та державного прав, які ґрунтуються, в основному, на Кодексі Юсти-

ніяна та на *Diigestax*, дещо менше на *Institutiones*, хоч використовувались також і *Новели* Юстиніяна, а також Юстина II і Тиберія, що були додані до *Новел* Юстиніяна пізніше, у т. зв. збірникові *CLXVIII Novelli*. Почерпнув новий кодекс чимало й з *Прохейрону*. Як учені-правники Василія I, так і юристи Лева VI не зверталися до латинських джерел, а задовольнялися грецькими версіями та грецькими коментарями VI і VII ст. Для тогочасних користувачів *Базиліки* мали ту перевагу над *Corpus Iuris* Юстиніяна, що були укладені грецькою мовою і відзначалися чіткістю упорядкування. Весь матеріал тут становить одну цілісність, упорядковану за чіткою системою, тоді як у *Corpus Iuris* він часто розкиданий по кількох окремих книгах. У вступі до Базилік цей недолік виразно підкреслюється. Тому не слід дивуватися, що новий кодекс майже цілком витіснив з ужитку законодавство Юстиніяна і став основою правничих знань у середньовічній Візантії. Оригінальний текст із часом поповнюється численними *схоліями*, найважливіші з яких, т. зв. “старі схолії” датуються правлінням Константина VII, а “новіші схолії” походять з XI, XII і XIII ст. У XII ст. до Базилік складено перелік, відомий як *Тіпукейт* (від *τι ποδ κειται* — де що шукаєти). Для нас його цінність полягає передусім у тому, що тут ми знаходимо інформацію про зміст книг, які до нас не дійшли.⁸⁹

Значення Базилік для розвитку візантійського права надзвичайно велике, проте як історичне джерело вони аж такої вартості не мають. Ця велика компіляція зовсім не відображає часів, коли вона створювалася, позаяк передусім відтворює давні, найчастіше вже застарілі норми минулих сторіч.⁹⁰

Взаємини, які панували у Візантії під час правління Лева VI, знайшли своє відображення у його *Новелах*, адже він видав 113 едиктів, які перейняли свою назву від *Новел* Юстиніяна. Втім в оригіналі назва збірника звучала так: *οἱ τῶν νόμων ἐπανορθωτικαὶ ἀνακαθάρσεις* — “Виправлення і очищення давніх законів”. І ця назва є ще одним свідченням тісної пов’язаності кодифікаційної діяльності Лева з такою ж працею його батька. *Новели* Лева, впорядковані дещо безладно, стосуються найрізноманітніших питань, вони скасовують або видозмінюють, наводячи відповідні аргументи, давні закони і вводять нові, надаючи офіційної чинності тому, що дотепер спиралося тільки на звичаєве право. Розпорядження, що стосуються справ церкви (*Nov.* 2-17 та 75), адресовані патріярхові Стефанові, а всі інші, окрім кількох, адресатів яких не названо, — Стиліянові Зауцесу.⁹¹ Головний адресат, без сумніву, і був автором законодавчих актів, так само, як це було і в випадку з Юстиніаном та його префектом преторії Йоанном Каппадокійським. Цим самим легко пояснюється і те, що законодавча діяльність Лева VI була дуже інтенсивною за життя Зауцеса, і помітно занепала після його смерті.

На особливу увагу заслуговують ті *Новели* Лева VI, які скасовують давні повноваження міської курії та сенату.⁹² Система курій уже застаріла, а функції сенату існували лише на папері, проте остаточна ліквідація обох цих інституцій дуже промовиста щодо аргументації цього кроку: тепер уся повнота влади в державі повинна бути в руках монарха. Законодавство Лева VI є завершенням надзвичайно важливого історичного процесу, в результаті якого монарх стає самодержцем, а всіма державними справами відтепер має займатися адміністративний апарат, який він призначив. Саме в часи правління Македонської династії абсолютизм імператорської влади і бюрократизація держави сягнули свого апогею. Сенат, що складався з вищих державних чиновників, був тільки тінню колишньої інституції і позбавлений не лише функцій, які колись виконував, а втратив і те значення, яке зберігав ще в VII і VIII ст. Тепер державу уособлював імператор та підлеглі йому військові й адміністративні владні структури. Імператор — Божий обранець, його оберігає саме Провидіння. Він керує всією адміністрацією, є головнокомандувачем армії, найвищим суддею і джерелом права, покровителем церкви й оборонцем віри. Він вирішує питання війни і миру, вироки, які він виносить, остаточні й оскарженню не підлягають, а закони, які він видає, — вияв Божої волі. Щоправда, і він повинен коритися обов’язковим для всіх законам, але від нього залежить скасування давніх і видання нових прав та законів. Як глава держави, він користується нічим не обмеженою владою, керуючись хіба що власними принципами моральності і справедливості.⁹³

Релігія залишається єдиною сферою, яка вислизала з-під сфери абсолютного панування імператора. Справді, він може мати великий вплив на життя церкви, але як мирянин може бути хіба що покровителем церкви, але не її керівником. Ця роль належить константинопольському патріярхові, авторитет і влада якого постійно зростають. Щоправда, особу патріярха визначає імператор, який як законодавець має право втручатися в керівництво церквою, але призначення, а передусім відкликання патріярха з посади стає неможливим без згоди духовництва. Отже, компетенція монарха в цій сфері була дещо іншою, ніж тоді, коли він мав справу із світськими сановниками. Імператор, наділений повною свободою щодо права скасовувати рішення своїх попередників, не мав права скасувати чи змінити постанову собору — найвищої церковної інституції, що володіла особливим правом ухвалювати рішення у справах віри. Однак обов’язком імператора було здійснювати патронат над визнаною в державі релігією. Так із зростанням імператорського абсолютизму зростає авторитет і сила церкви, тоді як усі інші інституції, що дотепер обмежували владу монарха, втрачають своє значення.⁹⁴

Як система врядування, так і чиновницький апарат якраз за часів Македонської династії досягають довершеності.⁹⁵ Починаючи від VII ст., їхній розвиток відбувався у конкретному, раніше визначеному напрямку, однак реальні справи виявилися діаметрально відмінними від римської системи, з якої він брав свій початок.

На зламі IX і X ст. організація темів вступила у завершальну фазу. Внаслідок постійного поділу початково великих темів на менші одиниці, а також внаслідок запровадження цієї системи на окраїнах держави, кількість темів значно зросла. У зв'язку з тим відбулося помітне спрощення в управлінні провінціями, а оскільки в IX ст. теми були вже не набагато більшими від давніх провінцій, то проконсулат темів та адміністрації провінцій зливаються. У другій половині IX ст. проконсулат геть занепадає, а разом з ним — і останні рештки організації, впроваджені ще Діоклетіаном і Константином. На місце колишніх *антипатів* (ἀντιπάτοι) цивільними адміністраторами приходять *протонотарії* (πρωτονοταρίοι) темів, колишні начальники проконсулярної канцелярії.⁹⁶ Завдяки цьому перевага військової влади, яку репрезентував стратег, стає ще помітнішою. Колишня багатоманітна організація темів поступається суворо уніфікованій системі, а різні дрібні військові округи — *клейсури*, *архонтії*, *дукати*, *катепанати*, *дронгаріяти*, утворені поряд із справжніми темами, поступово також підвищуються до рангу темів.⁹⁷

На початку X ст. імперія мала такі теми: в Азії — Опсікіон, Букеляріон, Оптіматон, Пафлагонія, Арменіякон, Халдія, Колонея, Харсіанон, Анатолікон, Тракесіон, Каппадокія, Месопотамія, Себастья, Ликандос, Леонтокоміс, Селевкея⁹⁸ і надморський тем Кібирайотон; на морі — теми Самос і Айгайон Пелагос; в Європі — Тракія, Македонія, Стримон, Тессалоніки, Еллада, Пелопоннес, Кефаллінія, Нікополь, Диррахіон, Далмація, Сицилія, Лонгобардія і Херсон.⁹⁹ У майбутньому в цій системі відбудуться деякі зміни, зумовлені передусім заснуванням темів на завойованих і приєднаних територіях, а утворення нових темів на давніх територіях стане рідкісним явищем. І лише наприкінці XI ст. разом із цілковитим занепадом цієї системи знову спостерігатиметься процес роздроблення вже існуючих темів.¹⁰⁰

Клеторологіон Філотея та відповідні списки урядовців з IX і X ст. (складені з чітким дотриманням ієрархії) містять чимало відомостей про весь урядовий апарат того періоду.¹⁰¹ Вивчаючи їх, слід, однак, чітко відрізнити фактичну урядову посаду від почесного титулу. Різниця тут полягає у тому, що особа, призначена на посаду, отримувала грамоту про призначення (διὰ λόγου), а почесний титул надавався із врученням відповідної емблеми (διὰ βραβείων). Такі почесні титули здебільшого означали не що інше, як назви колишніх посад, що вже втратили своє значення та набули суто декоративного характеру. Слід також пам'ятати,

що згадані списки відображають справи лише за деякий період, обмежені чіткими хронологічними рамками, тобто вони чинні тільки для того часу, який можна було б назвати найвищим розквітом візантійського етатизму. Давно усталилася думка, що візантійська держава буцімто була організмом геть застиглим, закостенілим у своїх застарілих формах. Це хибна думка, якраз навпаки — візантійський етатизм та система адміністрації перебували в стані постійної реорганізації.

Клеторологіон Філотея наводить 18 титулів, розташованих у ієрархічному порядку. Три найвищі звання — *цезар*, *нобілісімум* і *куропалатес* — надавалися рідко і, зазвичай, тільки членам імператорської родини.¹⁰² За ними йде *зосте патрікія* — найвищий придворний титул, що його могла отримати жінка.¹⁰³ Далі йдуть титули: *магістр*, *антипат*, *патрицій*, *протоспатарій*, *дисгінат*, *спатарокандидат*, *спатарій*, *гіпат* тощо. Починаючи від патриція, вісім титулярних звань надавалися євнухам, причому кожне з них мало спеціальні назви. Патриції, що були євнухами, перевищували рангом інших патриціїв та антипатів. І взагалі при візантійському дворі євнухи відігравали важливу роль. Їм була доступна будь-яка навіть найвища як світська, так і духовна посада, за винятком імператорської. Багато видатних візантійських воєначальників і державних діячів, як і багато патриархів, були євнухами. Окрім того, деякі придворні посади призначалися майже тільки для них. Передусім до таких належала посада *паракоймоноса*. Той, хто її удостоювався, спав у кімнаті, прилеглій до імператорської спальні, і був однією з довірених осіб в оточенні монарха (за часів Михаїла III якийсь час цю посаду займав Василій Македонянин). Євнухом найчастіше був і *протовестіарій*, який видав імператорським гардеробом.¹⁰⁴ До високих придворних чиновників належали також: *ректор* (одна з найвищих посад при візантійському дворі, вперше з'являється за Македонської династії),¹⁰⁵ *протопрепозит*, тобто церемоніальний майстер — (ὁ ἐπί τῆς καταστάσεως), імператорський *протостратор*,¹⁰⁶ головний конюший (κόμης τοῦ σταβλοῦ) тощо.

Із-поміж чиновників центральної адміністрації на чільне місце висувається префект Константинополя, який відповідає за життя всієї столиці і є, як сказано в Книзі церемоніалів Константина VII, "батьком міста"¹⁰⁷. Щораз більшого значення набувала й посада логотета дрому (τοῦ δρομου). За регентства Теодори її обіймав Теоктист, а за Лева VI — Стилійан Зауцес.¹⁰⁸ У ті часи логотет дрому фактично керував усією політикою держави, хоч ми й не маємо підстав твердити, що становище першого міністра було пов'язане з якоюсь заздалегідь визначеною функцією. Найвизначніший політик, перший радник і довірений імператора, незалежно від посади стає, як його називали в той час і навіть раніше, *парадинастіоном* (παραδυναστέων), а вже в пізньовізантійську

епоху він звався *месадзоном* (μεσαδζων або μεσιδεων).¹⁰⁹ Фінанси завжди відігравали важливу роль у візантійській державі, тож, мабуть, цілком природно, що розпорядник скарбниці теж мав би займати почесне місце в адміністрації. Контроль за діяльністю всього фінансового апарату в той період здійснював, як можна думати, — сакелларій; у XII ст. його замінить *меґас логаріаст*. За золотий запас відповідав *хартуларій сакеллії*, за державні запаси харчових продуктів — *хартуларій бестіарії*.¹¹⁰ Починаючи від VII ст. начальниками окремих фінансових інституцій були *логотети* (μετροδοκῶν, στρατιωτικῶν і ἰδικῶν). Завдяки близькості до самодержця велике значення мав керівник імператорської канцелярії протоасекретіс (προτοασεκητης)¹¹¹, начальник департаменту скарґ (ὁ ἐπὶ τῶν δεησεων) і секретар імператора (ὁ ἐπὶ τοῦ κανικλειου). Посада імператорського секретаря часто поєднувалась із посадою логотета дромю, як це видно на прикладі Теоктиста.¹¹²

Якщо йдеться про військову організацію, впадає у вічі істотна відмінність між корпусами, дислокованими у провінціях, т. зв. *темами*, і підрозділами, що стояли в столиці, т. зв. *таґмами*.¹¹³ *Теми* склалися з вояків, що мали земельні наділи і були своєрідною сільською міліцією, тоді як *таґми* були професійним військом. На чолі *темів* стояли стратеги відповідних темів як їхні керівники, але командувач *тему* Опсікіон мав титул *комес* (κόμης), а командувач оптиматів переважно називався *доместикос* (δομestικος), і Філотей прирівнює його навіть до *доместика таґми*. *Таґми* очолювали доместикоси. До найзначніших у той період належали чотири *таґми*: *схолії*, *екскубіти*, *арітми* (їхні командувачі звалися не доместіки, а дронґарії) та *гіканати* (ці підрозділи були створені щойно за Никифора I). Головнокомандувачем усієї армії найчастіше ставав доместик схоліїв. Проте завдання, які стоять перед армією, розширюються, і в другій половині X ст. головне командування ділять між собою доместик Сходу і доместик Заходу.¹¹⁴ Морські сили Візантії склалися з імператорського флоту та з ескадр надморських темів. Першим командував корабельний дронґарій (δρουγγαριος τῶν πλοϊμων), інші підпорядковувалися відповідним стратегам.¹¹⁵ Дивним є той факт, що в IX ст. і навіть у першому двадцятиріччі X ст. дронґарій імператорського флоту за своїм рангом стояв нижче від стратегів темів. Проте вже від середини X ст. він, поряд із доместиком таґми схоліїв, займає серед військових функціонерів імперії найвище за рангом місце, що свідчить про те, що значення флоту зростає.¹¹⁶ До посадовців, але вже, мабуть, таки нижчого розряду, треба зарахувати й обох *демархів*: партії “блакитних” і партії “зелених”. Деми, які колись були важливою політичною інституцією, на той час уже втратили своє значення й звелися до ролі фігурантів при імператорському дворі: брали участь у придворних церемоніях і вітали монарха схвальними вигуками.

Рангові списки Філотея подають 60 вищих сановників цивільної, військової та придворної адміністрації. Вони підлягали безпосередньо імператорові і, окрім нього, не мали іншого зверхника (сюди примикають ще вісім посад для євнухів, які Філотей виокремлює у спеціальну групу). Більшість із цих сановників мала у своєму підпорядкуванні численні бюро, де працювали більші чи менші штати урядовців, а весь цей централізований апарат підлягав імператорові. Він призначав як найвищих можновладців, так і їхніх найближчих співробітників, він же міг на власний розсуд будь-кого з них звільнити.

Згодом у чиновницькому апараті Візантії відбудуться чималі зміни: утворюватимуться нові інституції та посади, а давні будуть ліквідовані чи просто втратять своє значення. Характерною ознакою візантійської адміністративної системи в Середньовіччі можна вважати панівну роль військовиків і велике значення стратегів темів. Навіть така поважна інституція, як префектура столиці у Філотея стоїть аж на вісімнадцятому місці, після 12 стратегів темів та доместиків схоліїв і ексукубітів.¹¹⁷ Двадцять п'ять стратегів новоутворених темів поставлено вище сакелларія і логотетів (лише доместик *тему* Оптіматон посідає нижчий ранг). Із-поміж самих стратегів на чільне місце висувуються керівники малоазійських темів. Мала Азія була кістяком мілітарної могутності всієї Візантійської імперії, тому майже всі стратеги її темів за своїми рангами стоять вище від стратегів Македонії і Тракії, які мали найбільше значення серед усіх європейських воєначальників. Різниця виразно підкреслюється і платнею. Наприклад, за Лева VI стратеги темів Анатолікон, Арменіякон і Тракесіон отримували 40 фунтів на рік (у валютному перерахунку це становило 44438,40 франків золотом), їхні колеги з темів Опсікіон, Букеляріон і Македонія — по 30 ф, Каппадокії, Пафлагонії, Тракії, Колонеї — по 20 ф, а решта — від 10 до 5 ф.¹¹⁸ Між окремими категоріями чиновників, як і між їхніми функціями, чіткого розмежування не існувало, тому часто бувало так, що хтось переходив з цивільної адміністрації до військової, і воєначальником ставала особа цивільна чи навіть придворний чиновник. Усе вирішувала воля імператора і та довіра, яку він мав до нового кандидата.

Аристократичний централізм візантійської держави не міг не вплинути на життя столиці і спосіб господарювання в усій державі. Епарх Константинополя здійснював нагляд за ремісництвом і торгівлею міста, і, як свідчить т. зв. Книга епарха, цей нагляд у X ст., тобто тоді, коли абсолютизм у Візантії набув найбільшої сили, сягав дуже далеко.¹¹⁹ Торгівля і ремісництво у столиці, як, напевно, і в інших візантійських містах, були організовані в цехи. Найбільшу вагу мали ті з них, головним завданням яких було постачати столицю харчовими продуктами. Це були купці, що

торгували свиньми, рибою, різники, пекарі та шинкарі. Дуже прибуткова торгівля воском, мазями та корінням належала до цеху виробників та продавців мила, виробників свічок, продавців прянощів. З огляду на те, що у візантійській економіці важливу роль відігравала торгівля шовком, значна кількість цехів займалася його переробкою та збутом. Тут можемо констатувати високий рівень спеціалізації та чіткий поділ праці між виробниками і торговцями. Так окремо існували прядіння шовку, його ткання, фарбування у пурпуровий колір, торгівля шовком-сирцем, сирійськими шовковими тканинами і, зрештою, готовим одягом. У рамках такої спеціалізації ремісники і торговці творили окремі цехи, де гуртувалися торговці полотном і майстри шкіряного виробництва. Порядок викладу в Книзі епарха вельми хаотичний і створює враження незавершеності, що дає нам підстави здогадуватись, що в ній названо тільки якусь частину столичних цехів. Факт, що нотаріуси, ювеліри та банкіри теж мали власні об'єднання, свідчить про широкий розмах їхньої діяльності.

Візантійські цехи чи корпорації генетично беруть свій початок від римських *collegia*,¹²⁰ але вже багато чим від них відрізняються, набувши ознак типово середньовічних цехових організацій.¹²¹ Прив'язаність особи до професії у візантійські часи стає набагато слабшою, ніж у пізньоримські. Належність до якоїсь корпорації не конче успадковується, примусове залучення громадян до цеху припиняється, вступ до них тепер більше залежить від конкретних умов і вимагає відповідної кваліфікації. Водночас це призводить до посилення контролю з боку держави. Отже, якщо залежність окремої особи від професії послаблюється, то її залежність від держави помітно зростає. Держава вимагає від корпорацій не тільки *лейтургії* (*λεϊτουργία*), як це було ще за римських часів, а через органи міських епархів здійснює нагляд і регулює всю їхню діяльність. Це особливо стосується тих цехів, від яких залежить постачання міста харчовими продуктами. Щоб забезпечити мешканців столиці достатньою кількістю товарів першої необхідності, уряд визначав розмір довозу товарів, контролював їхню якість, визначав ціни купівлі і продажу. Будь-який довіз до Константинополя, як з провінцій, так і з-за кордону, систематично підтримувався, зате вивіз, особливо за межі країни, натрапляв на великі обмеження.¹²² Візантійська цехова система існувала не стільки для захисту інтересів виробника і торговця, як для того, щоб полегшити владі контроль за господарством з метою задоволення потреб держави та споживача.¹²³ Довільно призначаючи цехових старост, підпорядковуючи їхню діяльність спеціально призначеним чиновникам, уряд здійснював нагляд за всією міською економікою та регулював попит і пропозицію.

У законодавстві Лева VI знайшли своє відображення не тільки уже сформований візантійський абсолютизм, а й посилення візантійської

знаті. Саме цей другий процес у подальшому своєму розвитку підточив як абсолютизм імператорської влади, так і саме існування держави. Він започатковується ще у VIII ст., коли у Візантії з'являються поодинокі магнатські роди, але за Лева VI аристократія вже перетворюється на окрему суспільну верству і набуває такого значення, що користується навіть деякими прерогативами, а укладена Левом *Тактика* наполегливо рекомендує, що стратеги та вищі офіцери мають бути людьми заможними і знатного походження.¹²⁴ Суспільні відмінності стають настільки помітними, що на них змушений зважати навіть імператорський абсолютизм. Уряд Лева VI ще не усвідомлював собі загрози, що чаїлася у цьому явищі, і всіляко сприяв аристократії навіть у господарській сфері. Колишні розпорядження,¹²⁵ які забороняли чиновникам під час їхнього перебування на посадах набувати у власність землю і спадщину та приймати подарунки без спеціального на це дозволу імператора, щодо столичних урядовців було скасовано повністю, а щодо чиновників на провінції настільки видозмінено, що вони зберегли свою чинність тільки для стратегів темів.¹²⁶ Однією з пізніших новел Лева VI було анульовано й право купівлі першим (*πρῶτῆσις*), яке ускладнювало великим землевласникам скуповувати селянські господарства, позаяк у разі продажу ця новела гарантувала першість тим селянам-сусідам, що заявляли про намір їх купити. Постановою Лева VI дозволялося тільки відкупити вже проданий ґрунт за ринковою ціною упродовж останніх шести місяців від дня здійснення продажу.¹²⁷ Можновладцям завдяки цій новелі стало набагато легше набувати у власність селянські землі, а це привело до розростання латифундій і прискорило процес феодалізації, проти якої наступники Лева змушені будуть вести розпачливу, але вже цілком безнадійну боротьбу.

На відміну від Василія I, Лев VI не мав чітко визначеного плану закордонної політики. До того ж його правління, порівняно з попереднім, не поталанило ще й у тому, що йому довелося вести війни не тільки з арабами. Після тривалого мирного періоду у візантійсько-болгарських взаєминах відбулися великі зміни. Після того як перший християнський володар Болгарії Борис-Михайло відрікся корони (889), його син Володимир став на чолі язичницької реакції, яка прагнула повернути колишній лад. Спроба ця обернулася для нього катастрофою (893), а влада перейшла до рук молодшого Борисового сина Симеона — найвидатнішого серед болгарських царів Середньовіччя (893-927). Невдовзі після його вступу на престол між Візантією та Болгарією виник конфлікт і — що характерно — на господарській основі.¹²⁸ Два візантійські купці отримали монополію на торгівлю з Болгарією. За згодою Стиліяна Заудеса вони перенесли осередок, у якому досі укладали торгіві

угоди, з Константинополя до Тессалонік, водночас значно підвищивши розмір мита. Болгарська торгівля від цього дуже постраждала. Оскільки втручання у цю справу царя Симеона виявилось марним, то він вдерся у візантійські володіння і завдав поразки імператорській армії (894).¹²⁹ Візантія, не маючи тоді на Балканах належних збройних сил, вдалася до іншого способу відвернути небезпеку і звернулася по допомогу до угрів, які на той час займали територію між Дніпром і Дунаєм.

У відповідь на заклик Візантії угри вперше втрутились у конфлікт між європейськими державами, напали на тили армії Симеона, завдали їй декілька поразок і спустошили північні землі Болгарії. Одночасно візантійський полководець Никифор Фока зайняв південну частину Болгарії, а дронгарій імператорського флоту Євстатій заблокував гирло Дунаю. Симеон був змушений укласти з Візантією перемир'я. Вигравши час, він, мовби наслідуючи приклад Лева VI, теж вдався до чужої допомоги, з тією лише різницею, що звернувся до печенігів — войовничих племен, які кочували на південноруських рівнинах. Із їхньою допомогою йому вдалося розгромити угрів, згодом він знову кинув свої сили проти візантійців і здобув вирішальну перемогу під Болгарофігоном (896). Візантія змушена була укласти мир і зобов'язалась платити болгарам річну данину. Під натиском печенігів угри відступили на захід, у долину Дунаю, яка відтоді стала їхньою домівкою. Так вони вбилися клином у землі, заселені слов'янами, відокремивши південних слов'ян від їхніх одноплеменців з півночі і сходу.¹³⁰

Війна з Симеоном паралізувала воєнні дії візантійців проти арабів як на Сході, так і на Заході. Никифора Фоку було відкликано з Південної Італії, де він вів успішні бойові дії, і призначено головнокомандувачем на Балканах.¹³¹ На Сході без належного захисту опинилася Вірменія, що потерпала від грабіжницьких нападів арабів, які вже стали загрожувати й Кілікії. Супроводжувалось усе це численними морськими операціями, що велися вздовж південного узбережжя Малої Азії. Становище Візантії у Малій Азії дещо поліпшилось аж під 900 рік, коли Никифор Фока, вже як стратег тему Тракесіон, став командувати військами на кілікійських перевалах і неподалік Адани здобув перемогу над арабами. Зате на Заході на зміну одній катастрофі приходила інша, на суші й на морі. 1 серпня 902 року впала Таорміна — останнє володіння імперії на Сицилії, а враз із її падінням, після 75 років упертої боротьби і важких жертв, завершилося завоювання цього острова арабами. На Сході араби не лише опанували Середземне море, а запанували вже й на Егейському, довкола якого вінцем лежали візантійські володіння. Арабські удари спустошували як не архіпелаг, то узбережжя Пелопоннесу і Тессалії, а 902 року було знищене багате надморське місто Тессалії Деметрій.¹³² Винятково фатальним за своїми наслідками виявився арабський набіг, що стався через два роки. Воро-

жим військом командував грецький ренегат Лев із Триполісу, який спершу рушив на Константинополь, але, зайнявши Абідос, що якраз і відкривав йому дорогу до столиці, раптом змінив свій намір і напав на Тессалоніки. Цей великий центр торгівлі й культури, найважливіше й найбагатше після Константинополя місто імперії, після триденної облоги 31 липня 904 року опинився у руках арабів.¹³³ Переможці влаштували у здобутому місті кровопролитну різанину, а потім залишили його, вивізши незліченну кількість невольників та величезну здобич. Поразкою візантійців скористався болгарський цар Симеон, зажадавши від них нових територіяльних поступок. Лінія кордону між Болгарією та імперією пролягала відтоді біля самих Тессалонік.¹³⁴

Після цих важких випробувань візантійський уряд узявся за зміцнення Атталії і Тессалонік та почав посилено розбудовувати флот. У результаті цих енергійних заходів уже в жовтні 908 року¹³⁵ логотет дрому Гімерій здобув на Егейському морі блискучу перемогу над арабським флотом. Ще через два роки він висадив десант на Кіпр, звідки спрямував свої удари на сирійське узбережжя і здобув штурмом Лаодікею. Але найбільшу морську виправу було організовано 911 року,¹³⁶ коли потужна ескадра під командуванням того ж Гімерія рушила проти Криту. Похід цей, однак, закінчився катастрофою: візантійські судна після довгої боротьби змушені були відступити, а на зворотному шляху вони були атаковані й знищені арабською ескадрою під командуванням уже згаданого Лева із Триполісу і Даміану — ще одного грецького ренегата (весна 912). Великий морський похід не виправдав сподівань, які з ним пов'язувались, а вкладені в нього величезні військові й фінансові ресурси виявились марними.

У *De caeremoniis* Константина VII зберігся детальний опис цієї виправи, де заслуговує на увагу і згадка про те, що в складі візантійських морських сил було тоді й сімсот руських моряків-найманців, яким уряд мусив виплатити один *кентенаріон* золотом. Така участь русичів у військово-морському поході візантійців зумовлювалася новим характером візантійсько-руських взаємин.¹³⁷ Руський князь Олег, який правив у Києві і панував над “шляхом з варягів у греки”, 907 року з'явився був під Константинополем на чолі ескадри, що складалася з численних суден, і змусив візантійський уряд укласти договір, яким визначався правовий статус руських купців у Константинополі. Цей трактат, який офіційно було оголошено у вересні 911 року, був першою спробою урегулювати торгові стосунки між Візантією та молодю руською державою. Окрім іншого, він також забезпечував русичам право на участь у візантійських воєнних походах.¹³⁸

До невдач у закордонній політиці додалися внутрішні труднощі, спричинені чотирма шлюбами Лева VI. Його союз з Теофаною, з якою

він з волі батька одружився ще в ранній молодості, був нещасливим, тож після смерті своєї побожної дружини (10 листопада 897 р.),¹³⁹ що її грецька церква пізніше проголосила святою, навесні 898 року він одружився зі своєю коханкою Зоєю, дочкою Стиліяна Заудеса. Проте Зоя наприкінці 899 року померла, не залишивши нащадка чоловічої статі, тож улітку 900 року імператор оженився втретє, цього разу з фригійською Євдокією Баяною. Це вже був явний виклик як проти приписів грецької церкви, так і держави. Пікантність ситуації полягала ще й у тому, що лише кілька років тому Лев VI видав спеціальний закон, за яким не тільки заборонялося вступати у третій шлюб, а й осуджувався навіть другий.¹⁴⁰ Нещастя й далі переслідували імператора: Євдокія Баяна 12 квітня 901 року теж померла, і Лев, знову залишившись удівцем, став подумувати про четверту дружину. Його вибір упав на вродливу Зою Карбонопсіну. Та позаяк уже його третій шлюб викликав конфлікт з церквою, то зрозуміло, що нові матримоніальні плани імператора наразилися на ще більший опір. Усвідомлюючи це, він спершу не зважувався на новий, ще зухваліший випад проти канонів і права. Однак 905 року Зоя Карбонопсіна подарувала йому сина, і постало питання про легалізацію престолонаступника. 6 січня 906 року патріарх Миколай Містик охрестив немовля перед вратами храму св. Софії, давши йому ім'я Константин, однак зробив це за умови, що імператор розлучиться із Зоєю. Проте за три дні Лев таки одружився з матір'ю свого єдиного сина і надав їй титул августи. Це викликало загальне невдоволення. Конфлікт між імператором та вищим духовництвом поглибився настільки, що патріарх заборонив Левові приходити до храму і навіть завернув його від брам св. Софії на Різдво Христове 906 року і в день Трьох Святих 907 року Левові VI залишалася та ж дорога, якою йшли його попередники щоразу, коли потребували підтримки проти власної церкви, — звернутись до Риму і отримати окремий дозвіл на шлюб (диспенсацію) від папи Сергія III. Канонами римської церкви четвертий шлюб не заборонявся, до того ж папа просто не міг відштовхнути імператора, який звертався до нього, ігноруючи свого патріарха і мовби визнаючи верховенство римської церкви. Спираючись на рішення папи, Лев VI змусив Миколая Містика зректися патріяршого престолу і покликав на його місце Євтимія — людину настільки ж побожну, як і обмежену (лютий 907).¹⁴¹ Цей вчинок спричинив новий розкол у візантійській церкві, а давні церковні партії знову підвели голову.¹⁴² Лев VI досяг мети: 9 червня 911 року його син отримав імператорську корону і так династія знайшла своє продовження, хоч це й коштувало чималих зусиль.^{142a} Тимчасове усунення патріярха не погасило конфлікту. Навпаки, цей конфлікт пережив період правління Лева VI і закінчився для патріярха, врешті, сприятливо.

3. Візантія і Симеон, цар Болгарії

Л і т е р а т у р а: Zlatarski, *Istoriya I, 2.* — Runciman, *Bulgarian Empire.* — Mutafčiev, *Istoriya I.* — F. Dölger, *Bulgarisches Zartum und byzantinisches Kaisertum.* Bulletin de l'Inst. archéol. bulgare 9 (1935) 57 і д. (= Byzanz u. d. europ. Staatenwelt 140 і д.) — G. Ostrogorsky, *Die Krönung Symeons von Bulgarien durch den Patriarchen Nikolaos Mystikos,* там же 275 і д.

Лев VI помер 12 травня 912 року. Влада перейшла до рук Олександра, легковажного гульвіси, який доводився малому, заледве шестирічному Константинові дядьком з боку батька.¹⁴³ Новий імператор насамперед прагнув порвати з усім, що його пов'язувало з покійним попередником. Імператрицю Зою він звелів ув'язнити в монастирі, а всіх найзначніших поплічників Лева усунув з посад і замінив своїми прихильниками. Було відсторонено від влади і Євтимія, а патріярхат знову очолив Миколай Містик.¹⁴⁴ Ця зміна володаря на візантійському троні мала дуже серйозні наслідки для зовнішньої політики. Легковажний імператор відмовився платити данину, яку за угодою 896 року Візантія зобов'язувалася виплачувати болгарам. Цього тільки й чекав Симеон, могутність якого постійно зростала і який давно шукав приводу, щоб розпочати воєнні дії. Імперію на той час навряд чи могло спіткати більше лиха. Олександр помер 6 червня 913 року, невдовзі після початку війни, яку сам накликав.¹⁴⁵ Єдиним представником Македонської династії залишився Константин, семирічне хлоп'я, тож тягар влади ліг на регентську раду на чолі з патріярхом Миколаєм Містиком.

Становище, в якому опинилася держава, було складне й небезпечне. Проти патріярха Миколая виступала не лише потужна опозиція з найвідданіших династії елементів, які згуртувалися навколо вдови-імператриці, а й частина власного кліру, що залишалася вірною Євтимієві. До того ж він здійснював владу від імені дитини, народження і коронацію якої вважав незаконними. Хаос ще більше поглибився, коли тронем спробував оволодіти головнокомандувач армії і *доместик схолії* Константин Дука.

Симеон ніде не зустрічаючи значного опору, просувався до столиці й у серпні 913 року вже був під її мурами. Починаючи цю війну, він не прагнув ні великої здобичі, ні навіть нових територіальних завоювань, бо поставив собі за мету здобути корону Римської імперії. Тямуций учень своїх візантійських наставників, він як і вони, добре усвідомлював, що імперія може бути тільки одна-єдина, і до імператорського титулу ставився з глибокою пошаною. Він не мав наміру розбудувати поряд із Візантією якусь болгарську державу, яка замикалася б у чітко визначених етнічних чи географічних межах, він хотів на місці дав-

ньої візантійської держави звести нову визначальну імперію.¹⁴⁶ Саме цей намір надає війнам, які розпочав Симеон, якогось особливого значення, перетворює їх на щось значно більше, ніж одне з незліченних зіткнень між Візантією та її неспокійними сусідами, робить їх однією з найбільших небезпек, які будь-коли загрожували Східноримській імперії. У Середньовіччі боротьба за право називатися імперією означала боротьбу за гегемонію у світі, тож Візантія, з огляду на претензії Симеона, передусім захищала своє провідне становище серед християнських держав.

Якщо наміри, які привели Симеона під мур Константинополя, були цілком інші, ніж наміри попередніх ворогів, то доля його походу, була такою ж. Почавши облогу, він швидко збагнув, що посягнув на цілком неприступну, найміцнішу фортецю тогочасного світу, і вдався до переговорів із візантійським урядом. Патріярх Миколай урочисто прийняв його в столиці в присутності малолітнього імператора Константина VII. Наляканий тимчасовий уряд під час переговорів пішов на величезні поступки і, власне кажучи, капітулював перед могутнім царем Болгарії: одна з дочок Симеона мала стати дружиною Константина VII, а сам цар із рук патріярха отримав імператорську корону.¹⁴⁷ Щоправда, визнано його не співімператором, а тільки *базилевсом* Болгарії, проте він мав уже всі підстави сподіватися, що близький до досягнення своєї мети, адже, як тесть малолітнього імператора і маючи імператорський титул, йому неважко було б стати фактичним володарем Візантії. Отож, уклавши мир, Симеон міг спокійно повернутися до Болгарії.

Та невдовзі після припинення воєнних дій у Візантії відбулися зміни, які поховали зухвалі сподівання Симеона. Уряд патріярха Миколая впав, найімовірніше, через невдоволення його завеликою поступливістю перед болгариним. Мати-імператриця Зоя повернулася до палацу і перейняла владу в свої руки. Проект шлюбного зв'язку між двома монаршими дворами було відкинуто, а коронацію Симеона визнано юридично неправочинною. Війна між Болгарією та Візантією спалахнула з новою силою. Болгари вдерлися до Тракії, і Симеон вимагав підтвердження визнання його імператором Візантії.¹⁴⁸ У вересні 914 року йому здався Адріанополь, а в наступні роки болгарське військо спустошило околиці Диррахіон (Драча) Тессалоніки. Уряд імператриці Зої змушений був зважитись на енергійний контрнаступ. Головнокомандувачем було призначено *доместика схолії* Лева Фоку, сина славнозвісного Никифора, та він не успадкував від батька його військового таланту. Допомогати Левові мали його брат Барда (батько Никифора Фоки, який згодом стане імператором) та чимало інших воєначальників, що походили із найзнатніших візантійських родин. Уже в той час вищі посади в армії обіймали здебільша представники знаті, що відповідали наста-

новам *Тактики* Лева VI. Морські сили, як і дронгарій імператорського флоту, очолив син вірменського селянина Роман Лакапен, якому судилося випередити своїх суперників-аристократів. Після дуже ретельних приготувань візантійська армія, просуваючись уздовж узбережжя Чорного моря, вступила на територію ворога, але над річкою Ахелоос поблизу м. Анхіялу на неї несподівано напав Симеон і вчинив їй справжній погром (20 серпня 917 р.). Невдовзі після цієї поразки візантійці зазнали ще однієї під Катасиртаєм, уже неподалік столиці. Володарем становища на Балканському півострові знову став болгарський цар. 918 року його війська пройшли всю Північну Грецію аж до Коринтської затоки.¹⁴⁹

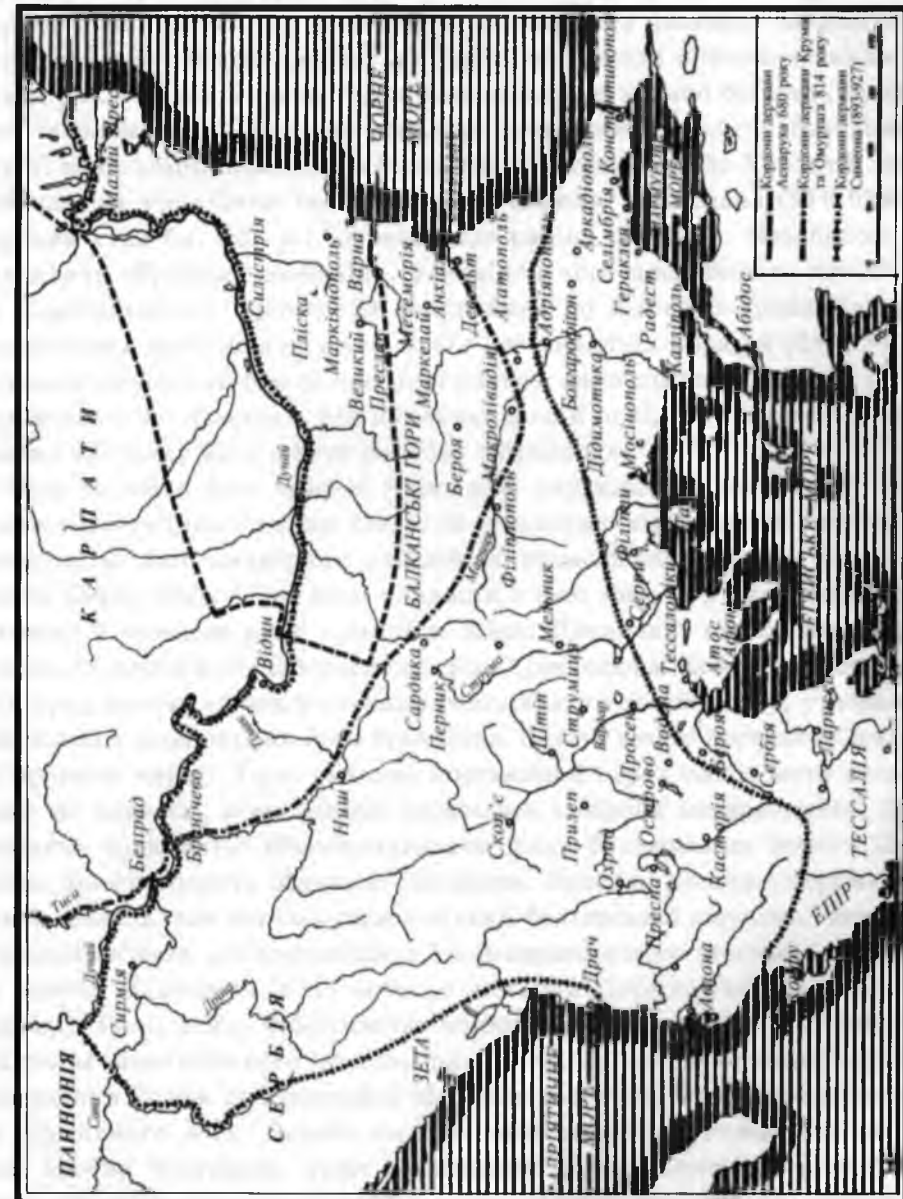
Якщо патріярха Миколая було позбавлено регентства за його надто велику поступливість перед вимогами царя Симеона, то крах правління уряду імператриці Зої пояснюється якраз її надто непоступливою позицією, що не відповідало реальним силам і можливостям держави. Знайти вихід з цієї вкрай прикрої ситуації могла хіба що сильна і цілеспрямована військова влада, а єдиною людиною, яка могла з цим завданням упоратись, був дронгарій Роман Лакапен. Йому вдалося випередити кандидата імператриці Зої Лева Фоку і перебрати кермо влади до своїх рук. Метким і спритним маневром він знову відсторонив імператрицю Зою та її урядовців від влади та зміцнив своє становище. У травні 919 року неповнолітній імператор був посватаний із його дочкою Геленою,¹⁵⁰ а новий регент отримав титул *базилеопатора*, як колись за Лева VI Стилійан Заутцес. Незабаром він піднесеться ще вище: 24 вересня 920 року зять надасть йому титул цезаря, а 17 грудня того ж року проголосить його співімператором.¹⁵¹ Отож, Роман Лакапен досяг усього, за що даремно боровся Симеон, — став тестем і співправителем законного монарха, а отже, й фактичним володарем візантійської держави.

Для царя Болгарії такий успіх Лакапена був страшним ударом. І хоч патріярх Миколай Містик, виступаючи посередником, намагався якось його владити, листи, якими він його засипав, не допомогли. Симеон добре усвідомлював, що його плани, якщо Лакапен зуміє втриматися опікуном і тестем імператора, приречені й тому домагався тільки одного — усунути щасливого суперника. А здійснити це він міг тільки тоді, коли б йому вдалося оволодіти Константинополем. Однак ані повторне здобуття Адріанополя (923), ані спустошливі наїзди на візантійську територію не могли зарадити справі. Почуваючись безпечно за мурами столиці, Роман Лакапен очікував на подальше розгортання подій. Становищем володів той, хто володів Константинополем. Симеон це розумів, але він не мав кораблів, а без них здобути місто було неможливо. Тому він уклав союз з єгипетськими арабами, які були дуже

вправними моряками. План полягав у тому, щоб спільно штурмувати фортецю, проте здійсненню цього плану перешкодила пильність візантійської дипломатії. Імператор і тут легко обійшов царя, задобривши арабів подарунками та обіцянкою регулярно сплачувати їм данину. І коли Симеон 924 року знову підступив до Константинополя, то змушений був ще раз, як і в 913 році, визнати, що його могутність закінчується під мурами цього міста, і так само, як і в 913 році, вимагав особистої зустрічі з керівником візантійської держави. Восени 924 року ця зустріч¹⁵², яка надовго залишиться у пам'яті сучасників і нащадків, перерісши згодом у легенду, таки відбулася. Але якщо 913 року болгарський цар, захоочуваний поступливістю патріярха Миколая, мав підстави гадати, що стоїть перед порогом повного світлих надій майбуття, то розмова, яку він провів з Романом Лакапенем через одинадцять років, означала кінець його амбітних мрій.

На відміну від тактики, яку обрала була імператриця Зоя, Роман I у взаєминах зі своїм грізним противником намагався якомога менше його дратувати. І хоча в одному з листів, датованих 925 роком, він рішуче протестує проти того, що Симеон величає себе базилевсом болгар і ромеїв, то вже в іншому листі він уточнює, що, мовляв, мав на увазі тільки його претензії на римську корону, а не його право на імператорський титул взагалі.¹⁵³ І справді, хоч і з великою неохотою, але у Візантії вже зійшлися на тому, що владні повноваження, пов'язані з тим титулом, мають обмежуватися територією болгарської держави. Так само й подружній зв'язок з новим візантійським двором, що його патріярх Миколай Містик запропонував Симеонові у 920 році, хоч і був для нього почесним, проте не давав йому ніякої можливості впливати на долю держави. Зате будь-які інші вимоги Роман відмовився задовольнити, а про територіальні поступки не хотів навіть чути. Події минулих років з усією незаперечністю засвідчили, що Симеон, попри всю свою військову перевагу, був неспроможний реалізувати свої плани за допомогою меча, а вмілі дії досвідченої візантійської дипломатії щораз далі заганяли його в глухий кут.

Візантійсько-болгарський конфлікт був подією величезної ваги для всього Балканського півострова і втягнув у свою орбіту й інші держави. З особливою силою інтереси Болгарії та Візантії зіткнулися у Сербії, за вплив на яку між ними точилася боротьба. Сербські князі змушені були шукати підтримки в одного з двох могутніх сусідів, а ті це використовували, протиставляючи одного претендента іншому. Час від часу то Романові Лакапену, то Симеонові вдавалося садовити на сербський трон свого підопічного, щоразу усуваючи того, хто правив з ласки протилежної сторони. Зрештою, після тривалої боротьби, що супроводжу-

валася частою зміною правителів, візантійські впливи витісняли болгарські, особливо після того, як князь Захарій, котрого посадила на сербський трон Болгарія, виразно схилився до Візантії. Тоді Симеон вирішив ліквідувати це вогнище неспокою, яке постійно загрожувало його запліччю. Проте вислані до Сербії болгарські війська зазнали поразки (бл. 924 р.), і тепер треба було докласти значно більших зусиль, щоб завоювати цю і без того жахливо спустошену країну. Приєднання Сербії до Болгарії пересунуло болгарський кордон аж до Хорватії, яка в той час, за правління свого першого короля Томислава (910-928 р., королем став бл. 925 р.), переживала період розквіту. Незабаром тут спалахнув збройний конфлікт, унаслідок чого послабились воєнні дії на візантійському фронті. За вторгнення до Хорватії армія Симеона поплатилася найбільшою з усіх своїх дотеперішніх поразок (бл. 926 р.), і Симеон змушений був за посередництвом папи просити миру.¹⁵⁴ Після цих невдач, як здається, він планував новий похід на Візантію, але 27 травня 927 року його життя раптово обірвалося.

Відразу після його смерті становище кардинально змінилося. Син і престолонаступник Симеона Петро не успадкував від батька ні його войовничості, ні його надмірних амбіцій. У продовженні війни з Візантією він не бачив сенсу і, негайно уклавши з нею мир, був визнаний царем Болгарії і отримав руку принцеси Марії Лакапени, онуки імператора Романа I і дочки його найстаршого сина Христофора. Константинопольський уряд визнав також існування болгарського патріархату, утвореного Симеоном в останні роки його правління. Значні воєнні перемоги Симеона не пропали марно. І хоч сміливо поставленої перед собою мети досягти йому не вдалося, помилковою виявилась і обрана імператрицею Зоєю політика цілковитої непоступливості щодо болгарських вимог. Перемогла примирливість обачного Лакапена. Володар Болгарії отримав титул базилевса, але він стосувався тільки болгарської держави. Через подружній зв'язок він породичався і з імператорською родиною, але була це родина Лакапенів, а не законна династія Порфирогенетів (Багрянородних). Ролі, отже, помінялися: не болгарський володар став тестем і опікуном візантійського імператора, як про це мріяв Симеон, а радше імператори Роман та Христофор знайшли в особі болгарського царя Петра слухняного зятя. Досить серйозні поступки, які Роман I з власної волі зробив болгарам, дуже сприятливо позначилися на розвиткові візантійсько-болгарських взаємин. На кордоні цих держав ніколи не панувало такого спокою, а візантійські впливи в Болгарії ніколи не були настільки сильними, як упродовж тих кількох десятків років, що минули після замирення 927 року.

Позиції Візантії посилились і в інших слов'янських країнах. Завойована Симеоном і приєднана до Болгарії Сербія відродилася під владою

князя Чеслава, який невдовзі після смерти Симеона утік із Преслава, повернувся на батьківщину і став у ній правити, визнавши над собою покровительство Візантії.¹⁵⁵ Давній союзник Симеона Михаїл Захлумський теж зав'язав стосунки з Візантією і отримав від Константинополя титул антипата і патриція.¹⁵⁶ Отже, візантійські впливи всюди посилювались, а болгарські слабшали. Та й сама Болгарія, зрештою, опинилася у сфері візантійської культури. З моменту прийняття християнства візантизація болгарської держави здійснювалася швидкими темпами, а в період, про який тут ідеться, вона сягнула своєї кульмінації.¹⁵⁷ Однак політично й економічно ця держава, виснажена неперервними війнами Симеона, дуже занепала. Після великих успіхів, яких вона досягла упродовж останніх десятиріч, настала криза. Як і у Візантії, у Болгарії загострилися класові суперечності. Тут постійно зростало як світське, так і монастирське землеволодіння, оскільки разом з християнізацією країни все більше земельних наділів отримували новозасновані монастирі та церкви не лише в самій Болгарії, а й у тій частині Македонії, що була до неї приєднана. Однак поряд з чернечими орденами, які мали підтримку офіційної церкви, розвивається і сектантство, що у важкі кризові періоди неминуче притягує у свої ряди різні невдоволені елементи та неспокійні уми.

За царя Петра в Болгарії з'являється радикальна, принципово ворожа церкві секта богомилів. Творець цієї ересі, піп Богомил, виводив свою доктрину з учення масаліян, а передусім — павликіян, величезну кількість яких візантійський уряд переселив був до Тракії, де вони вже тривалий час жили пліч-о-пліч зі слов'янською людністю Тракії та Македонії. Як і споріднене з давнім маніхейством павликіянство, богомилство теж є дуалістичною доктриною, в основі якої лежить переконання, що світом керують два первні: добра (Бог) і зла (Сатана). Між ними точиться боротьба за долю світу і долю кожної окремої людини. Світ розглядається як витвір Сатани, і як такий він підлягає владі зла. Ідеалом богомилів, як і їхніх східних попередників, був аскетизм і спиритуалізм у релігії, тому вони категорично відкидали будь-які зовнішні вияви культу, будь-які релігійні обряди, а отже, і всю церковну ієрархію. Таке значне відхилення від учення офіційної церкви було водночас протестом проти усталеного суспільного порядку, найміцнішою опорою якого була церква. Богомільський рух був спрямований проти панівних кіл, можновладців та багачів.

Секта пустила глибоке коріння головню у Болгарії та Македонії, але ширилась і далеко за їхніми межами. Під різними назвами і в різних іпостасях вона з'являлася і в самій Візантії, і в Сербії, а пізніше — в Італії та Південній Франції. Секти богомилів, бабунів, патаренів, ка-

тарів, альбігойців, як і секти їхніх малоазійських попередників, були різноманітними виявами одного великого руху, що, зародившись у горах Вірменії, сягнув аж до півдня Франції, раз по раз вибухаючи могутнім полум'ям. Найгостріших форм набувала ця ересь у часи лихоліть і криз, оскільки саме в такі періоди найбурхливіше квітнув її опертий на глибокий песимізм світогляд, і найгучніше звучав пов'язаний з ним протест, який був запереченням не тільки суспільного устрою, а й усього земного.¹⁵⁸

4. Боротьба центральної влади проти сил феодалізму та розквіт культури при імператорському дворі.

Роман Лакапен і Константин Багрянородний

Л і т е р а т у р а: A. Rambaud, *L'empire grec au Xe siècle: Constantin Porphyrogénète*, Paris 1870. — Runciman, *Romanus Lecapenus*. — Васильев, *Византия и арабы II*. — Васильевский, *Материалы*. — Ostrogorsky, *Paysannerie*. — Lemerle, *Histoire agraire*. — Каждан, *Город и деревня*.

Романові Лакапену вдалося зміцнити свої позиції всередині країни, цим і пояснюється та величезна впевненість у собі, яку він демонстрував у зовнішній політиці. Становищем співімператора при своєму зятеві він задовольнявся недовго і вже незабаром поміняв ролі: Роман сам проголошує себе імператором, а молодий Константин VII сходить до рангу співімператора при своєму тестеві. Співімператорами стають і сини Лакапена: Христофор — 20 травня 921 року, а Стефан і Константин — 25 грудня 924 року. Становище, яке займав Христофор, було навіть вище, ніж становище законного імператора Константина VII, бо ж він став другим після свого батька монархом і, отже, вважався престолонаступником, тоді як представникові Македонської династії залишалася суто декоративна роль третього монарха.¹⁵⁹ Роман I заснував — поряд із Македонською — власну династію, забезпечивши їй першість перед законними спадкоємцями влади. Трьом своїм старшим синам він власноруч дав імператорську корону, а четвертий, Теофілакт, доля якого мала бути пов'язана з душпастирським станом, уже дитям носив звання *синкеллоса* патріярха Миколая Містика, а з часом і сам повинен був стати патріярхом. Спосіб, у який Роман I прийшов до влади, дуже нагадує той, яким свого часу скористався Василій I, але, на відміну від нього, Роман Лакапен не знищив представника законної династії, а просто пов'язав його із собою родинними вузами, а потім непомітно, але послідовно відсунув у тінь.

Спритний дипломат і політик Роман I водночас був втіленням розсудливості та поміркованості. Відзначаючись енергійною і сильною вдачею, він волів не доходити до надмірної непоступливості, свої на-

міри здійснював з величезною терплячістю, не поспішаючи, але й не випускаючи з поля зору визначеної мети. Володів він і ще однією якістю, конче важливою для керівників: умів добирати собі помічників. В особі *протовестіарія*, а пізніше *паракоймомена*, Теофана знайшов видатного міністра, а в особі Йоанна Куркуя, якого 923 року наділив званням *доместика схолій*, — блискучого полководця. Візантійська аристократія не могла ставитися до Романа I з великою прихильністю, бо для неї він завжди залишався лише парвеню, вискочем низького походження, якому вдалося зробити карколомну кар'єру. Одначе, поважаючи своїх молодших доньок, сестер імператриці Гелени, дружини Константина VII, за членів найзнатніших візантійських родин, він зумів породичатися з такими магнатами, як Агрірої і Музели.

Зате щиро відданим йому було духовництво. Патріярха Миколая Містика в'язала з ним особиста приязнь і спільні інтереси, а на помітно чисельно підупалий табір прихильників Євтимія (помер 917 р.) уже можна було не зважати. Римська церква, яка в той час переживала один із найпохмуріших періодів свого існування, виявляла готовність прислухатися до побажань могутнього монарха. Ще перед офіційним вступом Романа на трон у липні 920 року синод у присутності папських легатів розглянув справу чотирьох шлюбів Лева VI. Це спірне питання синод розв'язав згідно з постулатами патріярха Миколая Містика, тобто четвертий шлюб заборонявся, а третій, який дозволявся тільки за деяких, чітко визначених обставин, осуджувався. Для патріярха ця постанова була великою моральною сатисфакцією, а Лакапену вона принесла подвійну користь, оскільки кидала тінь на Македонську династію, тоді як йому самому приписувалася заслуга у справі примирення та згуртування церкви, де, врешті, після довгих і безплідних суперечок запанувала згода, і патріярх Миколай Містик міг тепер оголосити про свою перемогу в т. зв. *τόμος ἐνώσεως*.¹⁶⁰ Отже, у взаєминах між світською та духовною владою настають роки мирної співпраці, при характеристиці яких на думку спадає ідилічна картина таких взаємин з *Епанагоги*. Правитель держави підтримував патріярха, коли той домагався належних йому прав, а патріярх, зі свого боку, був дуже відданим монархові помічником і дорадником у боротьбі з Симеоном.

І все ж візантійська церква стояла на досить хисткому ґрунті. Особа патріярха хоч і відігравала значну роль, одначе не слід забувати, що насправді його призначення залежало від волі імператора. Після смерті Миколая Містика (925) стосунки між державою та церквою ґрунтовно змінилися, і після двох безбарвних понтифікатів церква втратила свій високий авторитет. Роман I тривалий час зволікав з обранням нового патріярха, очікуючи поки пост посяде, нарешті, його 16-річний син

Теофілакт. Церемонію висвячення юнака 2 лютого 933 року провели папські легати, які на прохання імператора прибули до Константинополя спеціально для цієї мети. Молодий патріярх був сліпим виконавцем волі свого батька, до того ж, він частіше перебував у конюшні, ніж у храмі. Такі жалюгідні справи у церкві тривали аж до смерті Теофілакта (956), зацікавлення та ментальність якого упродовж двадцяти трьох років не змінилися ані на йоту. Державницька велич Романа Лакапена найвиразніше відображається у його законодавстві, спрямованому на захист дрібної земельної власності. Перед візантійською державою постала надзвичайно серйозна проблема — стрімке зменшення частки дрібної земельної власності, яку можновладці (*οἱ δυνατοί*) скуповували в селян (*οἱ πτωχοί, οἱ πένητες*), перетворюючи водночас колишніх власників на своїх кріпаків — *париків* (*παροικοί*). Цей процес, що засвідчував розростання і збагачення візантійської аристократії, таїв у собі велику небезпеку для держави, у якій селянська і стратіотська власність на землю була запорукою її економічної і збройної могутності. Роман Лакапен першим зпоміж правителів усвідомив загрозу, про яку його попередники навіть не здогадувалися. «Існування дрібної земельної власності приносить нам величезну користь: саме вона забезпечує державу рекрутами і є основним джерелом податкових надходжень. Занепад дрібного землевласництва призведе до занепаду нашої скарбниці і нашого війська»¹⁶¹. Ці слова імператора Романа свідчать, наскільки глибоко він розумів суть і вагу проблеми. Уряд мусив захищати дрібних землевласників від апетитів магнатів, якщо хотів утримати на належному рівні військо та фінанси держави і зберегти структуру, випробувану впродовж кількох сторіч її існування. Між урядом та землевласницькою аристократією почалася запекла боротьба, у якій вирішувалась подальша доля імперії.

Новелою, що датована квітнем 922 р., Роман Лакапен передусім відновив урізане Левом VI право на першочергову купівлю, яке належало сусідам, чітко й точно визначив її порядок — *πρωτίμησις*.¹⁶² Цей закон передбачав п'ять категорій осіб, які в установленому порядку могли скористатися правом на першочергову купівлю землі в тому разі, якщо хтось із місцевих мешканців хотів її продати чи передати в оренду: 1) рідня — співвласники, 2) співвласники, хоч і не рідня, 3) власники ділянок, які становлять цілісність з ділянкою, виставленою на продаж, 4) сусіди, що платять податки разом із власником ґрунту, який продається, 5) інші сусіди. Треті особи цю землю могли придбати тільки тоді, коли серед названих п'яти категорій не знайдеться покупця. Законодавець ґрунтовно вивчив проблему загалом.¹⁶³ З усього видно, що він намагався унеможливити великим землевласникам скуповування селянської землі, але водночас прагнув уберегти селянські гос-

подарства від надмірного роздрібнення. Вельможі взагалі не повинні були ні купувати, ні брати в оренду селянські ґрунти, за винятком тих випадків, коли вони вже мали якусь маєтність у цьому селі, тобто коли самі належали до однієї з п'яти названих категорій. Їм не дозволялося також приймати будь-якої даровизни від селян чи їхньої спадщини, якщо вони не були їхніми родичами.¹⁶⁴ Порухення цих приписів каралося штрафом, що сплачувався до державної скарбниці, та поверненням без відшкодування незаконно придбаної землі, якщо не минув десятирічний термін давности. А коли йшлося про стратіотські садиби, принцип повернення без відшкодування діяв і в зворотному напрямку, охоплюючи і попередній тридцятирічний термін від часу видання закону, щоправда, лише в тому разі, якщо внаслідок зміни власника господарство занепадало настільки, що прибутку від нього не вистачало на озброєння і спорядження стратіота.

Очікуваного результату цей закон, однак, не приніс. Зима 927-928 рр. видалася надзвичайно довгою та суворою, що спричинилося до неврожаю, а відтак і до страшного голоду й мору. Стихійне лихо використали т. зв. нові "сильні люди" — *динати*, кинувшись скуповувати за безцінь у виснаженої голодом сільської людности земельні ділянки або забираючи їх за борги, коли селяни не могли повернути позичені у важкий час продукти харчування. Це змусило Романа Лакапена видати новий закон.¹⁶⁵ Імператор з величезною гіркотою таврує захланність динатів, які виявилися "ще жорстокішими за голод і мор". І хоч він не вимагає повного повернення привласненої селянської землі, як цього можна було б сподіватися, зважаючи на суворий тон його попередніх законів, проте всі даровизни, заповіти на спадщину, акти було анульовано. А ґрунти, придбані за суму, нижчу ніж половина реальної купівельної ціни, мали бути повернуті без відшкодування. Коли ж купівля здійснювалася чесно й добросовісно, селянська земля хоч і підлягала поверненню, але з умовою, що заплачену за куплену землю ціну буде так само повернуто не пізніше, як упродовж трьох років. Новела повторно забороняла динатам придбання в майбутньому в будь-якій формі селянських господарств, ще раз повторювала вимогу, що всі ґрунти, які вони так придбали, мають бути повернуті попереднім власникам без відшкодування, і накладала на винних штраф на користь держави. Імператор також висловлював упевненість, що за допомогою права йому вдасться приборкати ворожі елементи всередині держави так само, як йому вдалося упоратись із ворогом зовнішнім.

Строгий тон цієї новели свідчить радше про те, що заходи уряду не вдавалося застосувати в повному обсязі. Немає сумніву, що значна частина селянських земель, набутих під час голодного лихоліття, так і

залишилась у руках динатів. Важко собі уявити, щоб селянин, якого злидні змусили позбутися свого шматка ґрунту, впродовж трьох років міг зібрати кошти на його викуп. Насправді він, мабуть, рідко коли повертав собі своє майно навіть тоді, коли його купівля була незаконною, попри те, що закон велів у той час повертати набуту у такий спосіб землю без відшкодування. Адже обвинувачувати в порушенні закону доводилось тих, хто найчастіше був як не місцевим урядовцем, залежно від якого перебував обвинувач, то його родичем чи приятелем. Великі землевласники та урядовці творили окрему касту. Кожен матеріально забезпечений чиновник прагнув придбати на провінції земельну власність, а кожен багатий землевласник, зі свого боку, намагався посісти урядову посаду або отримати почесне звання, щоб забезпечити собі становище у суспільстві та відповідне до себе ставлення. Явище, коли велика земельна власність і влада перебували в одних руках, було типовим.¹⁶⁶ Намірам центрального уряду протистояв спільний опір верств економічно наймогутніших і соціально найвище забезпечених. У блокуванні ініціатив імператора були зацікавлені якраз ті особи, від яких залежало їхнє втілення у життя.¹⁶⁷

Проте часто траплялося й так, що застосування цього закону унеможливлювали й самі дрібні землевласники, щоби якраз ті, кого уряд намагався захистити від посягань можновладців. Надмірний податковий тягар змушував селянина шукати рятунку в патронаті. Матеріально зруйнований, він відмовлявся від своєї обтяжливої свободи, шукаючи покровительства якогось могутнього пана в надії, що знайде собі якийсь захист від сваволі чиновників та податкові пільги. З цієї ж причини селяни не лише продавали, як це видно з імператорських законів, а й дарували можновладцям свої ґрунти, тобто добровільно ставали кріпаками. Зважаючи на такий крок, вони прагнули уникнути злиднів, забезпечити собі хоч якесь майбутнє, втекти від податкового визиску, а насамперед — від здириства чиновників. Отже, уряд насправді виступав не стільки на захист прав і незалежності селянина, скільки на оборону свого неподільного права обкладати селян податком та різними повинностями. Землевласницька аристократія прагнула позбавити уряд цієї прерогативи, тож боротьба між нею і урядом велася не тільки й не стільки за селянські та стратіотські наділи, як за самого дрібного власника, бо саме він найбільше й цікавив обидві сторони.¹⁶⁸ Зміцніла феодальна аристократія, примножуючи свою маєтність і кількість кріпаків (париків), так забирала із держави хліборобів і рекрутів.

У царині зовнішньої політики всі зусилля імперії аж до 927 року були спрямовані на війну з Симеоном, але вже й тоді можна було зауважити деяке зміцнення збройних сил. За правління колишнього дрон-

гарія флоту Романа Лакапена значно поліпшився стан військово-морських сил. Уже 924 року візантійські кораблі біля берегів острова Лемнос знищили ескадру Лева з Триполісу, який свого часу здобув Тессалоніки, завдяки чому імперія відновила своє панування на Егейському морі. А після того як імперії перестала загрожувати небезпека з боку Болгарії, видатний візантійський полководець Йоанн Куркуй організував наступ на Сході.¹⁶⁹ Кордони у горах Тавра залишалися непорушними, а воєнні дії велися у Вірменії та, головню, на півночі Месопотамії.¹⁷⁰ Першим великим успіхом було зайняття Мелітени. Спокуса здобути це важливе місто візантійців вабила вже не раз, і, нарешті, 931 року Куркуєві це вдалося зробити. Щоправда, невдовзі араби його знову відбили, але 934 року візантійський полководець ще раз оволодів містом, після чого воно вже надовго залишилося під владою Візантії. Йоанн Куркуй, однак, наразився на цілком гідного себе противника в особі еміра Массулу і Алеппо Сейф-ед-Давлега з династії Гамданідів. Відповідно до того як халіфат Аббасидів у Багдаді занепадав, сили Гамданідів зростали, так що, зрештою, саме Сейф-ед-Давлегу випала головна роль у війні з Візантією. З огляду на появу нового ворога уряд змушений був нав'язати дружні стосунки з багдадським халіфатом та арабами в Єгипті. У вересні 938 року емір здобув поважну перемогу над Куркуєм у верхів'ї Евфрату, після чого вдерся до Вірменії, змусив багатьох вірменських та іберійських князів визнати свою владу над ними і, здійснивши марш через усю завойовану країну, вступив на візантійську територію, щоб спустошити околиці Колонеї (940). Саме в цей час у халіфаті почалися заворушення, і Сейф-ед-Давлег залишив візантійську територію, щоб не втратити нагоди самому втрутитись у багдадські справи.

Для Візантії такий збіг обставин був просто дарунком долі, бо в червні 941 року вона зазнала несподіваного нападу русичів. Висадившись у Битинії (Віфінії), вони спустошили все узбережжя Босфору. Перерва у воєнних діях на Сході дала змогу Куркуєві перекинути сили на Босфор і відбити ворога. Зазнавши в кількох боях поразки, русичі вже готувалися до відплиття, коли паракоймомен у морській битві знищив грецьким вогнем їхні кораблі.¹⁷¹ Отже, два руські напади на Візантію — 907 і 941 року — мали цілком різне завершення, і ця різниця є ще одним доказом того, наскільки за цей час зросла військова могутність імперії. Попри це, коли 943 року руський князь Ігор на чолі численного війська, що складалося з русичів та печенігів, з'явився на Дунаї, візантійський уряд волів ліпше порозумітися з ним і відновив торгову угоду з Києвом.¹⁷² Ця угода, підписана 944 року, здебільшого повторює пункти угоди 911 року, укладеної після нападу Олега на Константинополь, але в деяких положеннях вона була вигіднішою для Візантії.¹⁷³

Після перемоги над русичами Йоанн Куркуй повертається знову на Схід і відновлює воєнні дії у Месопотамії. У стрімкому переможному поході він здобуває Мартирополь, Амідю, Дару і Нісібіс (943), після того вирушає на Едессу, де зберігалась одна з найбільших святинь християнства — чудодійне зображення Ісуса Христа, відоме з легенди про Абгара. Виснажене важкою облогою місто змушене було видати це святе “нерукотворне” полотно із зображенням Спасителя (*mandylion*). Вирвану з рук невірних силою візантійської зброї реліквію з великими урочистостями перевозять до Константинополя і 15 серпня 944 року передають до рук духівництва. У столиці цей день перетворився на своєрідне релігійне свято.

Перемоги Йоанна Куркуя помітно пересунули візантійські кордони на схід, зміцнили позиції імперії в Азії і створили передумови для пізнішого наступу Никифора Фоки та Йоанна Циміскія. Ця велика демонстрація візантійської воєнної потуги призвела до того, що цілі арабські племена визнали над собою владу імперії і, після прийняття християнства, їх було переселено на візантійську територію. Збезлюдніла після цього переселення арабська прикордонна зона помітно полегшила Візантії її пізніші наступальні дії.

Відвоювання святого *мандиліону* (*mandylion*) було останнім тріумфом імператора Романа I. Коли думаєш про невимовно трагічний кінець цього володаря, мимоволі на гадку спадає уривок із Біблії, де сказано, що найгірші вороги людини чатують на неї у її власному домі. Хоч якими непохитними здавалися позиції Романа I, а він таки став жертвою своїх рідних синів. Найстарший з них, Христофор, що був оголошений престолонаступником, помер ще 931 року. Тверезо оцінюючи двох молодших нащадків, Роман не визнав за ними пріоритету над законним імператором.¹⁷⁴ Боячись, що після смерті вже безлітнього батька правління державою перейде до рук Константина Багрянородного, засліплені жадобою влади Стефан і Константин зважились на палацовий переворот. 16 грудня 944 року старого імператора з наказу його синів було заарештовано і вислано на острів Протос. Тут, на вигнанні та в усамітненні, один з найвидатніших візантійських володарів і завершив свій життєвий шлях у чернецтві 15 червня 948 року.

Невдовзі, однак, з'ясувалось, що молоді Лакапени фатально помилилися. І то хтозна, чи не з намови Константина VII.¹⁷⁵ У кожному разі, саме йому цей заколот вийшов на користь: обидва Лакапени, усуваючи свого вже старого батька, самі себе позбавили єдиної підтримки, на яку могли розраховувати, тоді як Константин Багрянородний знайшов її у прив'язаності візантійської людности до династії. До другої дії задуманого перевороту — усунення законного монарха справа так і

не дійшла. 27 січня 945 року Константин VII звелів заарештувати обох своїх швагрів і засудив їх на вигнання, де за якийсь час вони померли насильницькою смертю.

Константин VII Багрянородний (Порфирородний, Порфирогенет) прийшов до влади майже у сорок років, з яких понад тридцять три, ще з раннього дитинства, носив корону. У Великодню неділю 6 квітня 945 року його син Роман одержав звання співімператора.¹⁷⁶ Константин VII протягом довгих літ був позбавлений фактичної влади, і хоч затяжна роль фігуранта, без сумніву, не могла не вражати його самолюбства, вона більше зумовлювалася рисами його власної вдачі, ніж зовнішніми обставинами. Константин VII ще більше ніж його батько Лев VI, був радше ученим і літератором, ніж державним діячем. Жадібний до знань книголюб, пристрасний дослідник, особливо в царині історії, він жив більше минулим, аніж сучасним, а вивчення і написання різноманітних творів було чи не єдиною його пристрастю. Цікавився він, звичайно, і політичними, і військовими справами, але суто теоретично, як і будь-якою іншою галуззю науки. Відтак у період свого правління, він постійно перебував під впливом оточення, а особливо — своєї дружини Гелени, яка відзначалася непогамовною амбітністю Лакапенів.

Історичне значення Константина VII полягає не в його малопомітній участі в державних справах, а в інтенсивній освітній та науковій діяльності. Він залишив по собі енциклопедію "*Церемоніал візантійського двору*" (*De caeremoniis aule byzantinae*), яка є просто неоціненним джерелом, а, крім того, географічно-історичним описом провінцій імперії, надзвичайно цікавим трактатом про чужі країни й народи, а також життєписом свого діда Василія I. З його ініціативи чи за його порадою з'явилися серйозні історичні праці, деяка кількість наукових досліджень та різних практичних посібників. У його оточенні з захопленням робили нотатки з творів давніх письменників, особливо істориків. Діяльність цього мецената і монарха-письменника стала потужним поштовхом для інтелектуального руху в імперії і початком масштабних наукових досліджень. Період його ефемерної влади в історії Візантії має свій блиск і значення, незважаючи навіть на те, що наукова діяльність імператора та його оточення була компілятивною. Їй бракувало тієї творчої сили, що творить нові культурні цінності. Втім він ставив перед собою іншу мету — зібрати відомості, які заслуговували на те, щоб їх зберегти й передати іншим, щоб такі, у яких можна було знайти корисні поради й повчання. Іншими словами, письменницька діяльність Константина Багрянородного була підпорядкована практично-дидактичним цілям. Твори, автором яких він був, як і ті, що писалися за його порадою, повинні були стати для його сучасників і нащадків,

а передусім — для його сина й престолонаступника — своєрідними посібниками та путівниками. Це були практичні довідники з різних галузей знань. Енциклопедія, трактат, реєстр історичних подій — ось рамки, якими обмежувалася письменницька діяльність Константина VII та його помічників.

Після падіння Лакапенів при візантійському дворі, як і слід було сподіватися, відбулися великі персональні переміщення. Константин VII всіляко підтримував могутню родину Фокидів. Барда Фока, колишній суперник Романа I, став головнокомандувачем як *доместик схолії*, а троє його синів отримали високі посади у війську. Та, незважаючи на персональні зміни і той гіркий жаль до тестя, який Константин VII упродовж життя тамував у собі,¹⁷⁷ визначена великим державним діячем політична лінія, як внутрішня, так і зовнішня, залишалася незмінною. Навіть у царині аграрної політики уряд Константина VII продовжував діяльність Романа Лакапена, підтвердженням чого була поява багатьох нових законодавчих актів, спрямованих на захист прав дрібної власності, щоправда, без виразного посилання на їхнього ініціатора.

У березні 947 року¹⁷⁸ з'явився закон, що його відредагував патрицій і квестор Теофіл, відповідно до якого поверненню без відшкодування підлягали всі селянські ґрунти, придбані можновладцями вже після початку самостійного правління Константина VII, а також ті, які вони зможуть придбати згодом. А в разі розпродажу маєтків, що належали можновладцям, право першочергової їх купівлі теж мало бути за селянами. Зате щодо давніших угод про купівлю-продаж зроблено чималі поступки на користь династів. Наприклад, повернення ціни купівлі поширювалося на всі угоди, укладені аж до 945 року. Щоправда, закон звільняв від цього обов'язку бідніших контрагентів, тобто тих, майно яких не перевищувало вартості 50 номізм. Проте, як довідуємось із однієї з новел сина і спадкоємця Константина VII, його батько під тиском можновладців видав був новий закон (не зберігся), який, скасовуючи попередні приписи, дозволяв тільки продовжити термін повернення грошей до п'яти років замість трьох, як було раніше.¹⁷⁹

Інший закон Константина VII, що вийшов з-під пера патриція і квестора Теодора Декаполіта,¹⁸⁰ стосувався стратіотських садиб. Згідно з його приписами, стратіотські наділи, які давали їм засоби на утримання і спорядження, було заборонено збувати. Вартість садиби кіннотника, а також моряка темів Кібирайотон, Айгайон Пелагос та острова Самос мала становити щонайменше 4 фт золота.¹⁸¹ Поділ стратіотського господарства поміж спадкоємцями допускався тільки за умови, що вони візьмуть на себе спільну відповідальність щодо виконання військових

обов'язків. У разі ж, коли вартість ґрунтів стратіота перевищувала вказану суму, він міг продати тільки ту його частину, яка становила надлишок відносно цієї суми і то тільки в тому разі, якщо вона не була внесена до реєстру стратіотських дібр. Майнові претензії на колишні стратіотські садиби потрапили під термін давности аж за сорок років. Попередні законодавчі акти, згідно з якими незаконно набуті стратіотські садиби підлягали поверненню без відшкодування, мали застосовуватися в повному обсязі. Правом на повернення могли скористатися не тільки колишні власники, а й — згідно з привілеєм на першочерговість купівлі — їхні родичі аж до шостого коліна, а також ті особи, що разом з колишнім власником відповідали за військову службу, обов'язок якої покладался на це господарство. Претендувати на повернення міг і той, хто разом з колишнім власником відбував військову службу, а також бідні стратіоти, котрі разом з ним сплачували податки, і, нарешті, селяни, що належали до однієї й тієї ж сільської громади.

Перові того ж Теодора Декаполіта належить ще одна новела, але вже за правління Романа II, наступника Константина VII. Вона містить тлумачення попередніх законів та розпоряджень і стосується все ще не врегульованої справи земель, які опинилися у руках можновладців під час великого голоду 927-928 року. Окрім того, у ній підтверджується наказ про те, що всі селянські та стратіотські землі, продані власниками вже після приходу до влади Константина VII (945), мають бути повернуті їм без відшкодування.¹⁸² Інша новела того ж імператора, датована березнем 962 року, тлумачить попередні закони про стратіотські землі так: доброчесний купець, що не мав лихого наміру, мав тільки повернути землю без відшкодування, але недоброчесний — зобов'язаний був заплатити штраф.¹⁸³

У фокусі зовнішньої політики й надалі залишалася війна з арабами на Сході. У Південній Італії все ще тривали мляві бойові дії, які не мали помітного впливу на загальний перебіг подій. На кордоні з Болгарією панував непорушний спокій, а набіги угрів (934 і 943, а також 959 і 961 рр.) було успішно відбито. Отже, Візантія могла зосередити свої сили на боротьбі в Азії та східній частині Середземного моря. 949 року уряд Константина VII здійснив похід на Крит проти тамтешніх корсарів. Фінансування і масштаби цього походу нагадують велику морську експедицію, організовану за правління Лева VI.¹⁸⁴ Однак і цього разу як військові зусилля, так і фінансові затрати виявилися марними, бо через бездарність головнокомандувача Константина Гонгила похід завершився повним провалом. Вдало, хоча не завжди, велася війна у Північній Сирії та Месопотамії проти давнього ворога імперії Сейф-ед-Давлега. 949 року візантійці здобули кілька перемог над ворожою

армією і 952 року перейшли Евфрат. І тут щастя від них відвернулося. Сейф-ед-Давлег повернув собі Германікею, увірвався у кордони імперії і захопив у полон Константина Фоку, сина доместика (953). Щастя було на боці Сейф-ед-Давлега й надалі, і лише після 954 року, коли замість свого батька головнокомандувачем став Никифор Фока, візантійська армія знову переходить у наступ. У червні 957 року візантійцям здався Гадатх у Північній Сирії, а в 958 році Йоанн Цимісхій у тяжких боях здобув Самосату в Північній Месопотамії.

Період правління Константина VII відзначався дуже жвавими контактами з іноземними дворами. Окрім численних дипломатичних місій, що посилалися до арабських держав, які перебували у стані війни з Візантією, та сусідніх з ними країн, відбувся обмін пишними посольствами з Абд-ар-Рахманом III, халіфом Кордови, та з Оттоном Великим. Але найбільше історичне значення мало урочисте прийняття, влаштоване руській княгині Ользі, яка восени 957 року тривалий час перебувала при візантійському дворі. Особистий візит регентки молодой київської держави, княгині, яка незадовго перед цим прийняла християнство і в хрещенні отримала ім'я дружини візантійського імператора Гелени, відкрив нову еру в русько-візантійських взаєминах і став ще одним стимулом для обнадійливого розвитку місійної діяльності візантійської церкви на Русі.¹⁸⁵

5. Епоха завоювань. Никифор Фока та Йоанн Цимісхій

Л і т е р а т у р а: Schlumberger, *Nicephore Phocas; Épopée byzantine I.* — Ferradou, *Des biens des monastères à Byzance*, Bordeaux 1896. — Charanis, *Monastic Properties.* — Див. також літературу до попереднього розділу.

Константин VII помер 9 листопада 959 року. На трон вступив його син Роман II. Це був миловидий, вродливий, але доволі легковажний і безвольний юнак. Успадкувавши від батька його невправність у політиці, він не перейняв від нього серйозного ставлення до науки. За порадою Романа Лакапена, ще в дитячому віці за нього висватали позашлюбну доньку Гуго Провансальського, проте до фактичного одруження не дійшло, бо передчасна смерть малолітньої дружини поклала край цьому не надто почесному для народженого в багрянці імператорського сина шлюбіві. 956 року Роман одружився, вже з власної волі, з дочкою шинкаря Анастасією, що як дружина імператора отримала ім'я Теофана. Цій напрочуд вродливій, але вкрай аморальній і надмірно амбітній жінці судилося відіграти в історії Візантії неабияку роль.¹⁸⁶ Перебуваючи під її впливом, Роман II, щоб переконати кохану в своїй любові, усунув з палацу матір — імператрицю Гелену, а п'ять

своїх сестер змусив прийняти чернечий постриг. Державними справами серйозно він не переймався, полишаючи їх на розсуд енергійного та ділового євнуха Йосифа Брінґаса, який, зрештою, недарма отримав титул *паракоймомена*. Період правління Романа II передусім осяяний славою воєнних успіхів *доместика схолії* Никифора Фоки, і якщо взагалі цей короткий період заслуговує на увагу, то тільки тому, що він був перехідним моментом до періоду правління такого видатного полководця, як Никифор.

Улітку 960 року Никифор Фока на чолі великого флоту вирушив у похід проти Криту.¹⁸⁷ У березні 961 року, після важкої і довгої облоги, що тривала впродовж зими, він здобув головне місто острова Хандакс (Кандія). Крит, що близько 150 років перебував у руках арабів і був їхньою головною опорою у східній частині Середземного моря, нарешті знову перейшов під владу візантійських імператорів. Візантійські хроніки давно вже не фіксували такої важливої за своїми наслідками перемоги.

Після тріумфального повернення до Константинополя Никифор Фока почав воєнні дії проти Сейф-ед-Давлега в Азії, де так само досяг чималих успіхів. Одне за одним він здобуває міста Аназарбос у Кілікії, Германікею, боротьба за яку точилася вже стільки разів, Рабан і Дулук (Доліхе, Телух), а в грудні 962 року, не витримавши облоги, капітулює і столиця Сейф-ед-Давлега Алеппо. І хоч здобуття цих міст ще не означало тривалого володіння ними, воно продемонструвало воєнний хист візантійського полководця. Вже тоді долю боротьби з Гамданідами, яка близько тридцяти років залишалася основним пунктом візантійської зовнішньої політики, було вирішено на користь імперії. Загрозливі для Візантії осередки арабської могутності в Азії та в східній частині Середземного моря завдяки здобуттю Криту й перемозі над Сейф-ед-Давлегом було ліквідовано. Шлях до подальшого просування на Схід став вільним.

Винагородою для видатного полководця стала імператорська корона. Після передчасної смерті Романа II (15 березня 963 р.) влада спершу перейшла до рук імператорової вдови Теофани, що стала регенткою, позаяк обидва сини покійного, Василій II і Константин VIII, були ще малими дітьми. Спритна жінка добре усвідомлювала, що такий стан тривати довго не може. За спиною Йосифа Брінґаса вона зуміла порозумітися з Никифором Фокою, якого в Цезареї військо проголосило імператором. 14 серпня він вступив до Константинополя і в кривавих вуличних боях зламав опір Брінґаса. За два дні в соборі св. Софії відбулася коронація нового володаря. Молода імператриця віддала посивілому в боях воякові свою руку, і так він увійшов у родинний зв'язок із законною Македонською династією, ставши вітчимом та опікуном обох ма-

лолітніх престолонаступників, на права яких формально ніхто не зазіхав. Позашлюбний син Романа Лакапена євнух Василій, що був справді по-візантійському хитрий і жадібний, але відзначався ще й неабияким хистом державного діяча, очолив замість Брінґаса цивільну адміністрацію. Неабияку роль він відігравав уже за Константина VII, але тепер, отримавши звання *паракоймомена*, а ще діставши й новоутворений титул *проедра* (*proedros*)¹⁸⁸, Василій став правою рукою нового володаря. Головнокомандувачем на Сході було призначено Йоанна Цимісіхія. Це був справді блискучий вояк, виходець із знатного вірменського роду і найвидатніший, поряд із Никифором Фокою, візантійський полководець. Брат і бойовий соратник імператора Лев Фока як *доместик* Заходу отримав титул куропалата, а їхній старий батько Барда Фока, колишній *доместик схолії*, — титул цезаря.¹⁸⁹

В особі Никифора Фоки (963-969) на престол вступив представник одного з найзнатніших малоазійських родів, однак ні зовнішність, ні спосіб життя нового імператора аж ніяк не свідчили про його аристократичне походження. Негарний, похмурої вдачі, жорсткий у поведженні з людьми, він найліпше почувався у походах і війнах, де панував твердий вояцький побут, а молитва і спілкування з монахами цілком задовольняли його духовні потреби. Саме за правління цього ченця і воїна в одній особі, людини, що була палким шанувальником св. Атаназія, засновника монастиря (велика Лавра) на горі Атос (Афон), і почався розквіт цього найважливішого центру грецького чернецтва. Упродовж свого життя Никифор Фока, що був, як його називали, "смертельним пострахом для сарацинів", мріяв про те, щоб знайти сховок від проблем світського життя в затишку за монастирськими мурами.¹⁹⁰

Попри зовнішню простакуватість і неотесаність, Никифор Фока все ж залишався типовим представником знаті, і його прихід до влади означав перемогу візантійської аристократії. І якщо досі візантійський уряд намагався якось стримати розростання великого землеволодіння, то тепер великі землевласники перейшли в контрнаступ. Указ Никифора Фоки від 967 року,¹⁹¹ власне, і починається з констатації, що його попередники, потураючи селянам, виявили однокористь і порушили принцип справедливості у ставленні до інших підданих. Никифор скасував вигідне для бідніших селян право на першочерговість купівлі землі в разі розпродажу володінь можновладців. Відтепер бідніші мали купувати ґрунт у бідніших, а багаті в багатих. Утім, прийняті раніше закони залишалися чинними з застереженням, що будь-які претензії на землю, продану до 927-928 рр., тобто до великого голоду, втрачають силу за давністю, позаяк передбачений для цього сорокарічний термін уже минув. Практично ці нові приписи мало кого турбува-

ли, бо навряд чи селяни могли реально скористатися своїм правом на першочерговість купівлі землі тих, хто посідав владні пости. І все ж такі законодавчі ініціативи Никифора в очах суспільности викликали враження, що уряд в ім'я справедливости усуває дотеперішні утиски прав можновладців. Так імператор рішуче відмежовувався від антифеодалної політики своїх попередників.

Никифор Фока насамперед був військовиком і, безперечно, прагнув не лише зміцнити, а й примножити стратіотські наділи. Щодо претензій на їхнє повернення попереднє законодавство залишалося чинним: вартість стратіотського наділу мала становити суму не меншу ніж 4 фт золотом, і в межах цієї суми земля автоматично підлягала поверненню без відшкодування, а якщо вартість наділу перевищувала згадану суму, потрібно було повернути купівельну ціну. Проте в зв'язку з тим, що озброєння стратіота змінилося і стало набагато дорожчим, закон передбачав, що надалі вартість стратіотського наділу, який не підлягає продажу, має становити не менше 12 фт золотом. У результаті жоден стратіот не міг продати ні клаптика своєї садиби, якщо її загальна вартість не перевищувала вже згаданої суми, а будь-який продаж, що спричинявся б до зменшення цього мінімуму передбачав повернення без відшкодування. І тільки в разі продажу надлишку ґрунту, якщо ставилося питання про його повернення, заплачену суму слід було повернути.¹⁹² Отож, Никифор утричі збільшив вартість стратіотського наділу, що не могло не вплинути на зміну соціального складу візантійського війська. Це нововведення було значним відхиленням від попередньої політики, яка вважала дрібні господарства наріжним каменем державної структури. Важкоозброєні стратіоти Никифора, яким він прагнув забезпечити володіння маєтністю на суму не менше 12 фт золота, вже не могли зараховуватись до категорії "бідніших"¹⁹³. Немає сумніву, що так творився прошарок нового нобілітету, який вже й на той час відігравав деяку роль, і з якого пізніше постануть проніяри.

Водночас Никифор намагався стримати розростання церковного та монастирського землеволодіння. 964 року він видав указ, що став однією з націкавіших пам'яток візантійського законодавства.¹⁹⁴ Велика церковна та монастирська власність, що постійно збільшувалась за рахунок різних пожертв та відписувань у заповітах побожних візантійців з усіх прошарків населення, розросталася майже так само нестримно, як і світська власність. Постійно з'являлися нові монастирі, відповідно наділювані дарованою землею. Щоправда, ґрунти, які переходили в дар за посмертними заповітами, в принципі підлягали оподаткуванню, але держава не могла сподіватися від них таких самих податкових надходжень, як від інших земельних маєтків, тим паче, що духівництво,

посилаючись на спеціальний привілей для монастирів, часто домогалося звільнення від податків. У X ст. в імперії вже відчувалась нестача оброблюваної землі, доказом була й запекла боротьба за селянські та стратіотські садиби, тож розростання церковної власности завдавало шкоди економіці держави ще й тому, що воно здійснювалося коштом найпродуктивніших земель. Як людина глибоко побожна, імператор, окрім того, керувався ще й релігійними та етичними переконаннями і безжалісно таврував корисливість, під впливом якої ченці забували про свої обітничі й перетворювали життя в монастирі на якесь "театральне видовище, не гідне імени Христового". Тож будь-яке обдаровування церков, церковних установ і навіть духовних осіб землею відтепер припинялося, також заборонялося засновувати нові монастирі та утворювати нові церковні інституції, бо здебільша це диктувалося, як зазначено у законі, нічим іншим як марнославством і прагненням розголошу. Тим же, хто справді хотів задовольнити свою внутрішню потребу в жертвності, дозволялося підтримувати вже підупалі інституції, однак і цього разу дарувати їм землю заборонялося, натомість жертводавці могли продати ґрунт, який вони мали намір пожертвувати, а гроші віддати на монастир чи іншу церковну установу. Документ не обмежував кола покупців, ними могли стати як "бідні", так і можновладці. Зате заснування десь у глушині пустельницької келії чи й лаври не лише дозволялося, а й заохочувалося як справа благочестива, оскільки це, звичайно, нічим не могло загрожувати сусіднім маєткам. Такі суворі закони діяли недовго, але вони в цікавому світлі показують пуританську побожність імператора Никифора та напрями його економічної політики.

Чому саме експансія економічно сильніших чинників відбувалася щодо обробітку землі, а відтак і скуповування дрібної земельної власности, можуть пояснити умови господарського життя в місті. Ремесла, торгівля і всіляке підприємництво тут перебували в настільки строго регламентованих владою рамках і під таким неусипущим контролем чиновників, що місця для ініціативи окремої особи просто не залишалося, тож капітали могли вкладатися тільки в землю.

Експансія великого землеволодіння розгорталася у двох напрямках: 1) через поглинання дрібної земельної власности на провінції, що підірвало всю суспільно-економічну структуру Візантії, і 2) через дедалі більшого розширення кордонів держави і загосподарення новоздобутих територій.¹⁹⁵ Візантійські завоювання на Сході здійснювалися насамперед в інтересах малоазійської знаті, однак не слід забувати і про релігійний запал, який штовхав візантійців на боротьбу з невірними.

Таким релігійним запалом був сповнений і Никифор Фока. Боротьбу з ісламом він вважав своєю священною місією і навіть домогався, щоб усіх полеглих у війні з невірними воєнків було визнано мученика-

ми. У цьому його прагненні дуже промовисто окреслились панівні на той час у Візантії переконання, що війна з мусульманами є війною священною, і саме ці переконання найбільше сприяли зростанню візантійської могутності.

Ставши імператором, Никифор продовжував переможну війну, яку розпочав ще за Романа II, коли був доместиком. Роки його правління, як і роки панування обох його наступників, були найблискучішим періодом усієї візантійської військової історії епохи Середньовіччя. Армії Никифора вдалося зламати кордон у горах Тавра, який сторіччями залишався неторканим. Перші два роки пішли на виснажливі бої у гористій Кілікії та на облогу Тарсу і Мопсуестії. Аж влітку 965 року обидві ці виморені голодом фортеці здалися. Того ж року візантійський флот оволодів Кіпром. Це означало нове, і то дуже помітне, зміцнення візантійських позицій у східній частині Середземного моря. Але передусім здобуття Кілікії і Кіпру відкривало перед Никифором дорогу до його головної мети — відвоювання Сирії. У жовтні 966 року імператор уже стояв під мурами Антіохії, але змушений був повернутися звідти з нічим. 968 року він знову з'явився в Сирії, пройшов її узбережжям на південь, здобуваючи одне за одним прибережні міста, після чого ще раз вирушив на Антіохію. Попри всі зусилля візантійської армії, облога затяглася, і лише 28 жовтня 969 року, коли імператор уже вернувся до Константинополя, обом його воєначальникам, Петрові Фоці та Михаїлові Бурцу, вдалося довести її до переможного кінця. Незабаром після цього вони оволоділи Алеппо й емірові, вже другому з наступників Сейф-ед-Давлега, нічого не залишалось, як укласти з Візантією мир на дуже важких для переможених умовах: частину Сирії з Антіохією було приєднано до імперії, а решта території країни зі столицею Алеппо визнала над собою зверхність Візантії.

Після анексії Кілікії та більшої частини Сирії територія візантійської держави помітно зросла. В її межах знов опинився один із найважливіших центрів Сходу — патріярше місто Антіохія, з якою було пов'язано стільки історичних подій і яке було окутане саявом раннього християнства. Понад триста літ Антіохія перебувала під мусульманським пануванням і вже здавалося назавжди була втрачена для імперії, та все ж повернулася у її лоно. Окрім цих безпосередньо підпорядкованих імперії земель, під її протекторатом перебували тепер і володіння колись таких могутніх Гамданідів. Емір Алеппо став візантійським васалом, а ті його піддані, що не визнавали християнської віри, мусили платити імперії податок.

Період небаченого посилення візантійської експансії збігся з моментом відновлення імперії на Заході, а це, відповідно, не могло не призвес-

ти до того, що давнє суперництво між двома центрами християнства спалахнуло з новою силою. В основі цього суперництва було кілька причин. У середньовічному світогляді не залишалось місця для двох імперій, за тогочасними поняттями імперія могла бути тільки одна, і вона мала бути продовженням існування імперії Римської. А тим часом на спадщину стародавнього Риму претендували як Східна, так і Західна імперії. До того ж це взаємне несприйняття загострювали конфлікти, зумовлені зіткненням інтересів у Південній Італії. За рік приходу до влади Никифора Фоки в Римі відбулася коронація Оттона Великого. Новий імператор невдовзі опанував майже весь Апеннінський півострів і 968 року вислав до Константинополя посольство, яке мало укласти угоду про передачу йому й тієї частини Італії, котра ще залишалася у володінні Візантії. Посланець Оттона єпископ Ліутпранд з Кремони вже раз як посол від Беренгара II відвідував Константинополь за часів Константина VII у 949 році. Метою теперішньої його місії було домогтися від Константинополя згоди на шлюб сина Оттона I з котроюсь із принцес — сестер молодого порфірогенета. Приданим для майбутньої нареченої мали б стати візантійські володіння на півдні Італії. При дворі Никифора цю пропозицію сприйняли як глузування і відповідно на неї відреагували. Візантійський володар потрактував останні події на Заході як замах не тільки на інтереси держави, а й на свою честь і гідність. Уже те, що Оттон коронувався на імператора, підпорядкував собі римську церкву, захопив мало що не всю Італію, уклав союз із правителями Капуї та Беневенту, які були васалами Візантії, і навіть пробував, щоправда, марно, оволодіти Барі, котре безпосередньо належало Візантії, глибоко вразило його самолюбство. Успіхи, досягнуті у війні на Сході, ще більше посилювали роздратування Никифора. Отож запальному послові Оттона Великого, з котрим у Константинополі поводитись мало не як з полоненим, пояснили, що володар, від чийого імени він прибув, не є ніяким імператором, ні навіть римлянином, а лише королем варварів, тому про шлюб між багрянородною імператорською дочкою і якимсь там варварським правителем не може бути й мови.

Не відразу збагнули, наскільки змінилася ситуація у Візантії, і в сусідній Болгарії. Восени 965 року, вже після здобуття Кілікії та Кіпру, до Константинополя прибуло болгарське посольство з вимогою виплатити данину, яку ще сплачували уряди попередніх імператорів.¹⁹⁶ Обурений таким зухвальством Никифор звелів відшмагати послів, потім відіслав їх назад із наказом передати своєму володареві чимало образ та погроз на його адресу. Однак на війну з Болгарією Никифор Фока не зважився, не бажав припиняти воєнних дій на Сході. Обмежившись зруйнуванням кількох прикордонних фортець, він, натомість, звернувся до руського князя Святослава з пропозицією, щоб той замість нього добре

провчив болгар. Войовничий син Ольги, християнки і приятельки Візантії, щойно розправився з державою хозар і на той час уже був могутнім володарем. Пропозиція Никифора виявилася для нього дуже доречною. 968 року він перейшов Дунай і захопив виснажену внутрішніми міжусобицями Болгарію.¹⁹⁷ Та керувався він аж ніяк не спонукою зробити послугу візантійському імператорові, а прагненням зміцнити свої позиції на Дунаї, і залишити Балкани його змусив лише несподіваний напад на Київ печенігів. Проте вже влітку того ж таки року він з'явився там знову, змістив із трону царя Бориса II, наступника Петра, який незадовго перед тим помер, і проголосив себе володарем Болгарії. Аж тоді Никифор збагнув, що на місце дотеперішнього, вже досить слабкого противника він мимоволі спровадив собі в сусіди набагато грізнішого ворога, і тепер уже став шукати порозуміння з болгарами, щоб протиставитися Святославі, плануючи навіть шлюб між молодим імператором та однією із двох болгарських царівен.¹⁹⁸ виправити ж серйозну помилку, якої він допустився, вже було не так легко: своїм наступникам Никифор залишив у спадщину важке становище на Балканах.

Через шість тижнів після здобуття Антіохії Никифор Фока став жертвою змови. Попри всі свої здобутки, він не міг похвалитися популярністю. Вояк душею і тілом, Никифор підпорядкував життя держави військовим потребам, а кошти на великі воєнні походи важким тягарем лягали на плечі населення. За його правління візантійська монета була девальвована,¹⁹⁹ а ціни на продукти зросли. Однак причиною його загибелі було не стільки невдоволення підданих, як зрада його дружини Теофани, а також конфлікт із колишнім приятелем Йоанном Цимісієм. Імператриця була коханкою і співницею молодого блискового воєначальника. На відміну від Никифора, він був людиною з аристократичними манерами, ввічливою і милою, хоч і непоказного зросту. Саме вона, Теофана, організувала змову проти свого чоловіка, а Цимісій та його люди були тільки виконавцями. Проти ночі з 10 на 11 грудня 969 року Никифора Фоку було вбито у його ж власній спальні.

Влада перейшла до рук Йоанна Цимісія (969-976). Однак Теофана, яка сподівалася розділити з ним трон як дружина, гірко розчарувалася. Убитий знайшов свого месника в особі патріярха Поліевкта, який не мав наміру просто так дарувати злочину. Він зажадав, щоб Цимісій спокутував свій гріх, вигнавши з палацу Теофану і покаравши своїх співників. Імператор змушений був поступитися й усі вимоги виконати, бо лише після цього патріярх дозволив йому увійти до храму і коронував Цимісія.

Ця візантійська Каносса не могла не вплинути на формування взаємин між державою і церквою. Цимісій скасував закони свого попе-

редника, які стосувалися монастирського та церковного майна, засвідчивши цим тріумф церкви.²⁰⁰ До наших часів дійшов вислів Цимісія, що звучить як відлуння фотіянської доктрини з *Епанагоги*: “У цьому житті я знаю дві влади — духовну та імператорську. Першій з них Творець довірив опікуватися душами, другій — велів керувати справами насущними. Тільки гармонійна співпраця між обома ними може забезпечити людям мир і благоденство”²⁰¹. Отож Теофана опинилася на засланні і повернулася звідти тільки тоді, коли до влади прийшли її сини. Однак політична роль цієї жінки була вже вичерпана: в історії Візантії її знають лише як дружину і вбивцю Никифора Фоки, коханку Йоанна Цимісія та матір Василя II. Цимісій одружився не з любови, а з розрахунку. Прагнучи легалізувати свою владу, він оженився з дочкою Константина VII Теодорою, вже немолодою на той час тіткою неповнолітніх імператорів, і став опікуном обох порфірогенетів, заступивши й тут Никифора Фоку. На чолі цивільної адміністрації залишився паракоймомен Василій, який, вчасно переметнувшись на бік змовників, мав тепер ще більший, ніж доти вплив. Родичі вбитого володаря намагалися скинути Цимісія з трону, але марно. У Цезарей, де родина Фоків користувалася величезною популярністю, небіж Никифора по братові, син куропалата Лева — Барда проголосив було себе імператором, але був схоплений швагром Цимісія Бардою Склером і запроторений разом із сім'єю до монастиря на острові Хіос. Куропалат Лев пробував підняти повстання у столиці, але ця спроба виявилася невдалою, а самого Лева було осліплено.

Отже, Цимісій, як і Никифор Фока, був представником вищих аристократичних верств. По батьковій лінії він доводився ріднею Куркуям, а по материній — самим Фокам. Першою його дружиною була Склерина.²⁰² Однак на відміну від свого попередника, в аграрній політиці він не відстоював інтересів аристократії. З його часу дійшли до нас два документи, які зобов'язували чиновників у темах провести ревізію у монастирських та світських маєтностях, щоб засвідчити, що в них немає колишніх стратіотів і державних селян. У разі виявлення таких, їх треба було негайно повернути в державне підпорядкування. Цей приклад є промовистим свідченням того, що в боротьбі проти зростання великого землеволодіння візантійський уряд керувався насамперед захистом своїх прав та інтересів. Щоб повернути собі селян і стратіотів, він не вагався у виборі навіть найжорсткіших засобів. Маєтності візантійської знаті піддавалися з боку держави справжнім наїздам, метою яких було виявити державних селян та стратіотів і повернути їх силоміць на місця, де вони проживали раніше. Так дрібних землевласників позбавляли не лише права вільно розпоряджатися своєю

власністю, а й права на вільне переміщення, тобто їх перетворювали на париків.²⁰³

Як і Никифор Фока, Йоанн Цимісхій був надзвичайно талановитим полководцем, але як державний діяч він багато в чому перевищував свого надто вже імпульсивного попередника. Заклик до Святослава втрутитись у події на Балканах зробив становище на півострові настільки складним, що це вимагало невідкладного розв'язання, адже дії могутнього руського князя ставали все загрозовішими для Візантії, особливо коли зважити на те, що в боротьбі проти неї його могли підтримати й самі болгари.²⁰⁴

Намагання імператора якось порозумітися зі Святославом були марними. Новий володар Болгарії став вимагати від Візантії, щоб вона обмежилася своїми малоазійськими володіннями, а європейські провінції разом із Константинополем відступила йому. Цимісхію не залишалось нічого іншого, як розв'язати конфлікт за допомогою зброї. Його похід проти Святослава — одна з найблискучіших сторінок у військовій історії Візантії. У квітні 971 року²⁰⁵ він вирушив на Великий Преслав і після низки коротких, але запеклих боїв оволодів столицею Болгарії. У руках Цимісхія опинився і болгарський цар, якого позбавив трону Святослав, якому імператор повернув його царські права. Цей тонко продуманий наперед крок та подальше переможне просування візантійської армії спричинились до зміни настроїв у Болгарії. Недавні союзники покидали Святослава і переходили на бік візантійців. Із Преслава Цимісхій форсованим маршем вирушив на дунайську Силістрію (Доростол), під захист мурів якої відступив Святослав. Місто було оточене, а на Дунаї водночас з'явився візантійський флот зі своїм страшним грецьким вогнем. Русичі відчайдушно оборонялися, але всі їхні спроби прорватися крізь щільне кільце візантійських військ виявились даремними. Тим часом обложеному містові все більше дошкуляв голод. Утім і візантійські сили помітно танули. Зрештою, наприкінці липня, після того, як остання спроба прорвати зімкнуте кільце візантійських військ зазнала невдачі, й русичам після нечувано кривавого бою, в якому з останніх сил боролися і візантійці, таки довелося знову сховатися за мурами міста, Святослав здався. Він змушений був пообіцяти, що виведе свої війська з Болгарії і більше ніколи не з'явиться на Балканах, більше не нападатиме на візантійський Херсон і навіть у разі якоїсь війни надаватиме імперії збройну допомогу.²⁰⁶ Зі свого боку, імператор забезпечив виснажену голодом дружину Святослава харчами і відновив для руських купців гарантовані їм колись привілеї. Після особистої зустрічі з імператором Святослав, як і було домовлено, вирушив додому, але не дійшов до Києва, загинув на дніпровських порогах у бою з печенігами.

Ця велика перемога Йоанна Цимісхія принесла Візантії подвійну користь: вона не тільки позбулася грізного противника, промовистим свідченням сили якого було знищення хозарського каганату та завоювання Болгарії, а й могла тепер розпоряджатися долею самої Болгарії, що тепер опинилася у візантійських руках. І хоч під час війни проти Святослава Цимісхій виступав як визволитель болгар, насправді він ніколи не думав про відновлення їхньої держави. Навпаки, скориставшись з того, що ця держава лежала тепер розпластаного під його ногами, він її практично анексував, а царя Бориса тримав у Константинополі як полоненого.

Іншу проблему, яка дісталася йому в спадщину від попередника, Цимісхій вирішив дипломатичним шляхом: замість принцеси з роду порфірогенетів, руки якої домагався Оттон Великий, він відіслав йому свою родичку Теофану.²⁰⁷ Оттон II повінчався з нею у Римі 13 квітня 972 року. Конфлікт із Західною імперією, що через зарозумілість Никифора Фоки набув загрозового характеру, вдалося владнати, принаймні на якийсь час, не міняючи територіального status quo.

Це дало змогу вже 972 року відновити війну на Сході. Почалася вона з нападу на передові кордони оборони міст Нісибіс та Маяфаркін у Месопотамії.²⁰⁸ Однак вирішальні події розгорнулися у Сирії, де йшлося про те, щоб не лише зберегти, а й розширити завоювання Никифора Фоки. Фатиміди, які незадовго до цього зуміли утвердити своє панування в Єгипті, прагнули поширити його й на Передню Азію і вже 971 року зробили спробу захопити Антіохію. У відповідь Йоанн Цимісхій 974 року організував одну виправу, а 975 року — другу. Остання за своїм розмахом нагадувала справжній хрестовий похід. На початку квітня імператор спрямував свої сили з Антіохії на Емесу, а звідти — на Баальбек, який здобув, зустрівши незначний опір. Не витримав переможного натиску імператора і Дамаск, який визнав його зверхність і зобов'язався сплачувати данину. Після цього Цимісхій вирушив на Палестину, оволодівши спершу Тиверієюдою, Назаретом та прибережним містом Акконом, а потім і Кесареєю — головним опорним пунктом єгипетських арабів. Звідси було вже рукою подати до священного міста Єрусалиму, проте імператор добре усвідомлював, наскільки ризикованим може бути поспішний наступ на нього. Тому він відійшов на північ, захоплюючи по дорозі найважливіші приморські міста, серед яких були Бейрут та Сідон. У всіх здобутих містах він залишав візантійські залоги й спеціально призначених комендантів. Своєму союзникові вірменському цареві Ашоту III Цимісхій надіслав послання, що починалося словами: "Слухай і довідаєшся про нечувані речі", а закінчувалося реченням: "Уся Фінікія, Палестина і Сирія, землі яких

звільнено з-під ярма сарацинів, визнали владу ромеїв”²⁰⁹. І хоч у цій фразі було багато перебільшення, коли бажане видавалося за дійсне, цебто більше окреслювало мету, яку ставив перед собою імператор у своїх хрестових походах, ніж конкретні досягнення, все-таки те, чого він домогся у результаті стрімкого переможного наступу, було величезним успіхом. Цимісхіївці вдалося не лише закріпити всі завоювання Никифора Фоки, а й значно розширити їх, завдяки чому візантійська держава помітно зміцнила свої позиції в Передній Азії. Але сам імператор з цього великого походу повернувся до Константинополя смертельно хворим, як припускають, на тиф, і 10 січня 976 р. він помер. Близький період його правління завершився цілком несподівано після неповних шести років.

6. Апогей візантійської могутності: Василій II

Л і т е р а т у р а: Schlumberger, *Épopée byzantine I et II*. — Rosen, *Bolgarobojca*. — Zlatarski, *Istorija I, 2*. — Mutafčiev, *Istorija I*. — Runciman, *Bulgarian Empire*. — Литаврин, *Болгария и Византия*. — Neumann, *Weltslellung*. — Gay, *Italie*. — Див. також літературу стосовно внутрішньої історії до розділу 4.

Попри те, що ні за Никифора Фоки, ні за Йоанна Цимісхія на законні права Македонської династії на трон формально нібито ніхто й не зазіхав, думка про те, що влада належить власне порфірогенетам, у свідомості візантійської знаті поволі затиралася, адже вони звикли до того, що при кермі держави має стояти хтось із воєначальників знатного походження. Тож немає нічого дивного в тому, що після смерті Йоанна Цимісхія на керівника держави претендував його шурак Барда Склер. Уже здавалося, що Македонська династія за прикладом останніх Мервінгів або стане жертвою котрогось із спритних вельмож, або ж виконуватиме суто декоративну роль, як багдадські халіфи, відсунуті в тінь могутньою військовою структурою султанату.²¹⁰ Але завдяки винятковій енергії молодого імператора Василя II Македонській династії вдалося уникнути подібної долі.

Сини Романа II досягли вже такого віку, який дозволяв їм взяти владу у власні руки: Василій мав 18, а Константин — 16 років.²¹¹ Їм вдалося це зробити за активної допомоги свого дядька евнуха Василя. Насправді питаннями влади займався лише старший брат, позаяк Константин, вдавшись у свого батька, був легковажним марнотратником і, окрім розваг та гулянок, мало чим переймався. Зате Василій II був цілком іншої вдачі і швидко довів, що він людина не лише енергійна, а й наполеглива, із залізною волею. З-поміж усіх нащадків Василя I це, за найвищою міркою, був єдиний державний діяч, що став прави-

телем за покликанням. Оскільки досі могутні узурпатори вбачали в ньому лише звичайну маріонетку, такий собі мало не зайвий декоративний додаток до різних придворних церемоній, то чи ж варто дивуватися, що, прийшовши до влади, він зовсім не був підготовлений і спершу не міг упоратись із завданнями, які перед ним постали. Тож його політичний хист зростав і гартувався у важких випробуваннях, які посипалися на нього вже в перші роки правління. Спочатку кермо влади взяв у свої досвідчені руки паракоймомен Василій. Тому і заколот, організований Бардою Склером, був спрямований радше проти міністра, ніж проти його племінників, у яких не вбачали ніякої загрози. Склер походив з однієї з найдавніших та найбагатших візантійських родин, був відомим полководцем і за правління свого шурака Цимісхія займав найвищу військову посаду — доместика Сходу. Влітку 976 року військо, яким він командував, проголосило його імператором. Здобувши низку перемог над військами, що залишилися вірними законному імператорові й були вислані проти нього, Склер поступово підпорядкував собі всю Малу Азію і на початку 978 року, оволодівши Нікеєю, наблизився до Константинополя. І тоді у момент великої небезпеки, евнух Василій звернувся до Барди Фоки — відважного і блискучого воїна, який відзначався велетенським зростом. За правління Йоанна Цимісхія він намагався посісти імператорський трон. І якщо тоді, діючи від імені Цимісхія, перемогу над ним здобув саме Барда Склер, то тепер уже він, захищаючи новий уряд, мав нагоду поквитатися зі своїм давнім суперником. Урешті він переміг, але воєнні дії він не стільки як оборонець законних імператорів, а радше як представник могутнього роду Фоків. Унікаючи битви поблизу Константинополя, він вирушив до Кесарії, давньої твердині Фоків, що змусило узурпатора відійти і здійснити марш на схід. У перших битвах перемагав Склер, але 24 травня 979 року на рівнині Танкалія поблизу Аморіону, Фока спершу переміг свого суперника в поєдинку, а потім здобув вирішальну перемогу над його армією. Склер знайшов притулок при дворі халіфів. Так закінчилася трилітня громадянська війна, але спокій, що настав після неї, був нетривкий.

Уже за кілька років стосунки між молодим імператором Василієм II та його всемогутнім дядьком украй загострюються, але Василій уже не був тим недосвідченим підлітком, що шукав допомоги, знаючи, що це для нього не лише доконечність, а й милість. Тепер він аж пашів енергією та прагненням самому всім розпоряджатися і вже не приховував цього. Опіка, що її спершу приймав із вдячністю, щораз більше його гнітила, аж поки непогамовна жадоба влади і гіркота від усвідомлення факту, що його постійно усувають на другий план, не переросли

в нездоланне почуття ненависти до людини, завдяки якій здобув не лише політичний вишкіл, а, можливо, і трон. Отак цей великий державний діяч, який зумів уникнути всіх небезпек, що підстерігали його за врядування могутньої воячини, став жертвою амбітності молодика, що рвався до влади й діяльності. Відчуваючи, що так чи інакше опиниться у неминучій опалі, паракоймомен, як припускають, став шукати підтримки у Барди Фоки та інших воєначальників і організував змову, спрямовану проти свого невдячного вихованця. Однак останній його випередив: наказав арештувати як звичайного бунтівника і, конфіскувавши величезний маєток, відправив на заслання, де євнух Василій, не витримавши такого різкого повороту долі, швидко помер.

Хоч період правління Василія II офіційно почався 976 року, насправді він особисто став керувати державою тільки з 985 р., після падіння великого євнуха.²¹² Про те, доки сягала могутність паракоймомена і наскільки глибоко це зачепило самолюбство усунутого на другий план законного імператора, промовисто свідчить той факт, що Василій II скасував усі видані євнухом під час свого правління укази і розпорядження як такі, що він особисто не підписував, бо “з моменту нашого особистого приходу до влади аж до усунення паракоймомена з посади було прийнято багато рішень без урахування нашої волі, оскільки все обдумував і вирішував він сам”²¹³. Першим самостійним кроком Василія II була балканська кампанія 986 року. Смерть великого Цимісхія звільнила ворогів імперії від меча, що постійно висів над ними, а громадянська війна та заплутана внутрішньополітична ситуація, що склалася у Візантії після неї, забезпечили їм цілковиту свободу дій на багато років. Та якщо напади віддаленого єгипетського халіфату Фатимідів — чи не єдиного серйозного противника імперії на Сході — легко можна було відбити вже на самих кордонах держави, то на Балканах параліч центральної влади у Візантії мав далекосяжні наслідки. Після смерти Йоанна Цимісхія у Македонії вибухнуло повстання, на чолі з чотирма *комітопулосами*, синами комеса Миколая, правителя цієї провінції.²¹⁴ Повстання набуло великого розмаху і переросло у визвольну війну, яка вийшла далеко за межі Македонії і могла скінчитися звільненням від візантійського панування більшої частини Балканського півострова. Довідавшись про повстання, детронізований болгарський цар Борис II разом з братом Романом утік з Константинополя, але через трагічну помилку був убитий болгарською сторожею. Роман уцілів, але добиватися своїх прав на трон не міг, бо під час перебування у Візантії був кастрований.²¹⁵ Керувати далі повстанням, а згодом і коронуватися випало на долю наймолодшого з комітопулосів відчайдушно сміливого Самуїла, двоє старших братів якого трагічно загинули, а третього він знищив сам.

Самуїл створив могутню державу з центром спершу у Преспі, а згодом в Охриді. Поступово йому вдалося під своїм скіпетром об'єднати македонські землі аж до Тессалонік, давні болгарські території, розташовані між Дунаєм і хребтами Балканських гір, Тессалію, Епір, частину Албанії з Драчем, а також Рашку і Діоклею. У новоутвореній державі Самуїла ожив і болгарський патріархат, скасований Йоанном Цимісхієм. Після декількох перенесень своєї резиденції цей патріархат, зрештою, осів у Охриді, столиці держави, якій як новому церковному центрові судилося пережити утворену Самуїлом державу на багато сторіч. А тим часом ця нова імперія за своїм церковним і державним устроєм мовби продовжувала традиції царства Симеона і Петра. Як-не-як, а окрім Візантії, тільки Болгарія мала власні імперсько-царські традиції та окремий патріархат, тож Самуїл усіяко намагався спиратися саме на них. Але насправді його держава, ядром якої була Македонія, суттєво відрізнялася від колишнього Болгарського царства. За етнічним складом і своїм устроєм це було нове, цілком інше утворення. Центр його ваги пересунувся на захід і південь, а його ядром стала розташована на колишній периферії могутнього Болгарського царства Македонія.²¹⁶

Експансія держави Самуїла спрямовувалася насамперед на південь. Напади на Серри і Тессалоніки чергувалися з частими вторгненнями до Тессалії, що, зрештою, завершилося здобуттям Ларисси (кінець 985 або початок 986 р.).²¹⁷ Це змусило Візантію вдатися до контрнаступу. Однак перше зіткнення Василія II і Самуїла для візантійського імператора закінчилося невдачею. Кризь т. зв. Траянові ворота він увірвався в околиці Сердики, проте всі його намагання оволодіти містом виявились марними. Ба більше, коли візантійська армія вже відходила, ворожі війська несподівано атакували її і розбили (серпень 986).²¹⁸ Самуїл мав тепер змогу без перешкод зміцнювати і розширювати свою державу на всіх напрямках, тим паче, що у Візантії вибухнула нова кривава громадянська війна.

Невдача імператора захопила візантійських вельмож до відвертого виступу проти нього. На початку 987 року на візантійських землях знову з'являється Барда Склер і знов зодягає себе в багряницю. Барда Фока, що досі зазнавав опали за свої зв'язки з паракоймоменом Василієм, з ініціативи імператора отримує посаду головнокомандувача військ, розташованих в Азії, з тим, що і цього разу він очолить боротьбу зі своїм тезком. Однак Фока, тамуючи в собі образу за чорну невдячність, якою в останні роки відплачував йому імператор, а також пам'ятаючи про блискучу кар'єру свого дядька, сам збунтувався і 15 серпня 987 року погодився, щоб військо проголосило його імператором. Наскільки вагомим за наслідками міг бути його виступ, свідчить і

те, що відбувся він після зборів вищих воєначальників, на які з'їхалася велика група великих землевласників із Малої Азії. Воєначальників, хто підтримав Фоку, не могли не турбувати надмірні владні амбіції молодого імператора, адже великі землевласники вбачали в цьому загрозу для своїх планів, тож дії узурпатора були їм на руку. Зі своїм тезком і суперником Барда Фока спершу спробував порозумітися. Досягнута між ними угода передбачала поділ імперії між обома претендентами на трон. Фоці мали належати європейські провінції разом з Константинополем, а Склерові — Мала Азія. Але порозуміння між ними тривало недовго. Усвідомивши власну перевагу в силах, Фока звелів заарештувати Склера і став єдиним претендентом на трон. На початку 988 року, коли вже вся Мала Азія перебувала в його руках, він вирушив на Константинополь. Одна частина його армії отаборилася у Хризополі, а друга — розташувалася неподалік Абідосу. Наступ на столицю мав відбутися одночасно з суші і з моря. Становище законного імператора було безнадійне, врятувати його від падіння могла хіба що зовнішня допомога. Василій II вчасно збагнув це й звернувся до київського князя Володимира з проханням надіслати йому таку допомогу. Навесні 988 року шеститисячне руське військо висадилося на візантійську землю, і саме ця славетна варязько-руська дружина врятувала становище практично в останній момент. Під особистим командуванням імператора вона завдала нищівної поразки силам повстанців, розташованим у Хризополі. Вирішальна битва, у якій Барда Фока знайшов свою смерть (помер, як гадають, від розриву серця), розгорнулася 13 квітня 989 року під Абідосом, після чого повстання було швидко придушене. Барда Склер підняв нове повстання, але воно закінчилося мирною угодою і капітуляцією узурпатора. Варязько-руська дружина так і залишилася на візантійській службі і, поповнюючись новоприбулими варягами та іншими норманнами, відіграла неабияку роль у візантійській армії.²¹⁹

У нагороду за вчасну допомогу київський князь мав одружитися з Анною Багрянородною, сестрою імператора, але за умови, що він разом зі своїми підданими прийме християнство. З візантійського боку це була велика поступка, адже досі ніколи ще народжена в багряниці, повноправна візантійська принцеса не виходила заміж за чужоземця. Болгарський цар Петро змушений був задовольнитися шлюбом із дочкою Лакапена, Оттон II — з родичкою узурпатора Цимісхія, і тільки володар молоді руської держави був удостоєний чести породичатися зі справді повноправною імператорською родиною. Проте це родичання настільки глибоко вразило гординю візантійців, що як тільки небезпека, що нависла була над імператором, минула, вони відмовилися вико-

нати дану в критичний момент обіцянку. Щойно після того, як Володимир напав на розташовані у Північному Причорномор'ї візантійські володіння і захопив Херсон (улітку 989), уряд у Константинополі змушений був дотримати слова.

Християнізація Київської Русі знаменувала не тільки початок нової ери в її розвитку, а й стала водночас і величезним досягненням Візантії. У сфері візантійських впливів несподівано опинилася найбільша і найбагатша слов'янська держава, яка відтепер перебуватиме під духовним проводом Константинополя. Окрім того, що новоутворена руська церква підпорядковувалась константинопольському патріархатові, нею ще й керували митрополити-греки, яких прислалли туди з Візантії.²²⁰ Відтоді культурний розвиток Русі упродовж довгих сторіч перебуватиме під сильним візантійським впливом.

Василій II з війни, яку йому оголосила малоазійська аристократія, вийшов переможцем. Під час запеклої боротьби та кривавих громадянських воєн він подолав усіх своїх ворогів. Однак ця затяжна боротьба й гіркі випробування, що її супроводжували, навіки закарбувалися в душі імператора, позначившись на його характері. Він перестав радіти життю, звабами якого так утішався замолоду, став похмурим і підозрливим, нікому не довіряв, ні до кого не виявляв ні приязні, ні любові. Так і не одружився, жив самотньо, відгородившись від усіх, замкнувся у собі і, уникаючи будь-яких рад і порад, став самодержцем у буквальному значенні цього слова. Це було життя або воїна, або аскета. У придворних урочистостях не бачив для себе нічого приємного і, попри те, що був онуком ученого Константина VII, не захоплювався ні наукою, ні мистецтвом. Усупереч звичному для Візантії пишномовству говорив завжди просто і коротко, без будь-яких ораторських зворотів, тому в очах освічених візантійців виглядав грубим і неотесаним. Як ворог знаті Василій II все ж не намагався повернути до себе симпатій простого люду. Від підданих вимагав послуху, а не любові. Всі його зусилля були спрямовані на піднесення авторитету держави та на боротьбу з її ворогами, як зовнішніми, так і внутрішніми.²²¹

Після того як візантійська знать у кривавій громадянській війні позбулася своїх політичних амбіцій, потрібно було стримати її швидке економічне зміцнення. Небезпеку, якою для суспільно-економічної структури візантійської держави було зростання великого землеволодіння, збагнув уже Роман Лакапен. Спираючись на гіркий досвід свого дитинства й молодих літ, Василій II, як ніхто інший з його сучасників, теж усвідомлював, якими політичними наслідками обертається для держави таке зростання. І він рішуче повертається до спрямованої проти інтересів аристократії аграрної політики Романа Лакапена і, як

на те, проводить її набагато жорсткіше. Окрім ненависти, яку він відчував до магнатських родин за спроби скинути його з престолу, така політика зумовлювалася ще й розумінням державних інтересів. Турбуючись про благо держави, він просто змушений був робити все для збереження селянських та стратіотських господарств. Але крайній радикалізм у здійсненні такої політики спричинив нехтування приписами законів та засадами справедливості. Разючим прикладом цього є ставлення імператора до колишнього свого соратника Барди Фоки, або те, як він повівся з Євстахієм Малейном, у якого гостював, повертаючись з походу на Сирію. Величезні багатства цього каппадокійського вельможі, його неозорі поля, а ще більше — чисельність париків та інших залежних людей, з яких можна було створити багатотисячне військовоє формування, настільки вразили імператора, що він запросив Євстахія до Константинополя і там посадив під почесний арешт, а його майно конфіскував на користь держави.

У новелі, датованій 996 року,²²² Василій II називає Фоків і Малейнів найзнатнішими родинами серед надмірно могутньої землевласницької аристократії. Найважливішою зміною, що вносила ця новела до чинного законодавства, було скасування сорокалітнього терміну давности, після закінчення якого, згідно з попередніми правовими нормами, втрачалися будь-які права на повернення ґрунтів, привласнених незаконно. У новелі Василія II зазначено, що завдяки своїм впливам динати можуть легко й безкарно затягувати вирішення справи аж до моменту, коли термін давности закінчиться, і незаконно придбані землі стануть їхньою незаперечною власністю. Тому імператор постановляє, що все майно, яке перейшло до динатів від бідних, має бути повернуте колишнім власникам без огляду на термін давности і без відшкодування, якщо перехід власності на нього відбувся після першого виданого в тій справі закону Романа Лакапена 922 року. Цікаво, що це обмеження в часі не стосувалося державної скарбниці: згідно з цим документом Василія II, держава мала право на повернення втраченої нею власності, навіть якщо це сталося ще за часів Августа.

У цій же новелі Василій II намагається також обмежити зростання церковної земельної власності, яке відбувалося за рахунок селянських ґрунтів. Монастирі, які були засновані з ініціативи селян на їхніх землях і налічували невелику кількість ченців, відтепер вважалися не монастирями, а просто молитовними будинками, що підпорядковувалися сільській громаді і звільнялися від плати податків до каси єпископської курії. Інші монастирі, де було 8 і більше монахів, і надалі підлягали єпископові, який мав повне право розпоряджатися їхньою власністю. Щоправда, таким монастирям заборонялося набувати у

власність нові землі. Як видно, і це положення прямо пов'язане з указом Романа Лакапена. Однак Василій II уникає будь-якої згадки про ще строгіші законодавчі акти, спрямовані проти церковних та монастирських маєтностей, що видав був його вітччм Никифор Фока, а Йоанн Цимісхій — скасував.²²³

Заходи, до яких вдавався Василій II у боротьбі проти великих землевласників, ставали все жорсткішими. За кілька років після відміни терміну давности він накинув на них *аллеленґіон*, тобто обов'язок сплачувати за селян заборгований ними податок.²²⁴ Згідно з принципом колективної відповідальності членів сільської громади перед державною скарбницею весь тягар *аллеленґіону* досі лягав на плечі селян-сусідів неплатоспроможних боржників, тепер же його переклали на великих землевласників. У провадженні цього радикального заходу була подвійна мета: з одного боку, треба було завдати нового дошкульного удару динатам, а з другого — одночасно забезпечити державній скарбниці гарантовані податкові надходження. Адже платити податки за покинуті землі сусідів селянам часто було не під силу, і це змушувало їх позбуватися і своїх земель, що завдавало державі нових збитків.²²⁵ Можновладці, яких особисто підтримував сам патріарх Сергій, дружно протестували проти цього, однак Василій II залишився непохитним і свого рішення не змінив, бо ж приймав його саме з наміром підірвати всемогутність аристократії, проти якої марно боролися його попередники.

Відразу ж після закінчення громадянської війни Василій II з не меншим завзяттям почав боротьбу із зовнішніми ворогами імперії. Найнебезпечнішим серед них, безперечно, був Самуїл. Війна проти цього грізного царя стала головним завданням Василія II, а знищення керованої ним держави — метою життя. Готуючись до боротьби з новопосталою македонською потугою, він, очевидно, шукав підтримки у володарів інших балканських держав і схоже на те, що знайшов її в особі князя Йоанна-Володимира з Діоклеї. Сербське посольство, вислане з Діоклеї, після численних пригод таки прибуло до Константинополя 992 року,²²⁶ але з великим запізненням, позаяк імператор ще навесні 991 року вирушив у похід на Македонію і впродовж декількох років керував там воєнними діями проти Самуїла.

Однак ці воєнні акції довелось перервати через події, що розігрались на Сході. Війська Фатимідів 994 року вторглися до Сирії і над рікою Оронт завдали відчутної поразки імператорським військам, що стояли в Антіохії, після того взяли в облогу Алеппо і загрожували самій Антіохії. Так вже судилося Візантії, що споконвіку вона змушена була воювати на два фронти. Будь-які спроби якось уникнути цієї фатальної неминучості завжди мали серйозні наслідки. Якщо колись

для Никифора Фоки головною була сирійська проблема, то тепер перед Василієм II на першому плані була балканська проблема. Однак Василій II не повторив помилки свого великого вітчима, який, захопившись війною на Сході, випустив з поля зору розвиток подій на Балканах. Несподівано для ворога він 995 року особисто з'явився під мурами Алеппо і відігнав його від міста, оволодівши потім ще й Рафанеєю та Емесою. Ще через кілька років він знову вирушив до Сирії, щоб своїм втручанням виправити становище, яке склалося після нової поразки правителя Антіохії від Фатимідів. Проте імператорові й тепер не вдалося оволодіти Триполісом. Після відновлення у Сирії порушеної рівноваги імператор вирушив на Кавказ, щоб залагодити справи, пов'язані з Вірменією та Іберією.

Скориставшись з відсутності імператора, Самуїл рушив походом на Грецію, дійшовши аж до Пелопоннесу. Коли нападники вже повертались, на них зненацька напав і розбив їх талановитий візантійський полководець Никифор Уран. У цій битві сам цар був поранений і лише дивом урятувався від смерті (997). Проте поразка крил йому не підрізала. В наступні роки він здобув Драч, оволодів Рашем та Діоклеєю.²²⁷ Сербський князь Володимир від союзу із Візантією нічого не виграв. Його країну було приєднано до царства Самуїла, а сам він опинився у полоні. Однак за якийсь час він одружився з дочкою могутнього царя і, як його васал, таки поверне собі трон.

Лише 1001 року, після повернення Василія II з Азії, на Балканах під його особистим провідом почався великий, блискуче спланований візантійський наступ, який з невблаганною послідовністю крок за кроком, корінь за коренем став підтинати могутність противника. Перший удар імператор спрямував на Сердику, зайнявши низку розташованих поблизу неї фортець і відрізавши Самуїла від прилеглих до Дунаю давніх болгарських земель. Тим часом імператорські полководці здобули давні болгарські столиці — Плиску, Великий і Малий Преслав. Відтак Василій II вторгся у Македонію, захопив Беррою, штурмом оволодів болгарською фортецею Сервією і відкрив собі шлях на Північну Грецію.

Відновивши візантійське панування у Тессалії, імператор знову вернувся до Македонії і після запеклого бою здобув сильно укріплене місто Воден. Свій наступний удар Василій II спрямував на Відин — важливу фортецю, розташовану на Дунаї. Візантійці оволоділи нею після восьмимісячної облоги, яку вони не припиняли навіть під час сміливого маневру Самуїла, коли той, намагаючись відтягнути від Відина сили ворога, здобув і спустошив Адріанополь. Із Відина імператор форсованим маршем подався знову на південь. Над Вардаром, який про-

ДЕРЖАВА ВАСИЛІЯ II 1025 року.

- Кордони держави 1025 року
- - - Розширення після 1025 року

Назви ТЕМІВ... ОПСКІОН

тікає неподалік від Скоп'є, він здобуває найважливішу для цього етапу війни перемогу над армією Самуїла, і брами міста, яке здалося на його ласку, перед ним відчиняються (1004).²²⁸ Тепер, після зайняття Скоп'є, з одного боку, а Водена — з іншого, ядро Самуїлової держави опинилося у лещатах.

Унаслідок неперервної чотирирічної війни, в якій Візантія здобувала перемогу за перемогою, противник втратив понад половину своєї території. Лише після цього імператор вирішив перервати війну й через Філіппополь відвести свої війська до Константинополя, щоб дати їм узимку перепочити. За словами тогочасного літописця, "Василій вів війни не так, як більшість імператорів, які розпочинали їх ранньої весни і закінчували наприкінці літа; він повертався з походу тоді, коли досягав мети, з якою цей похід здійснювався"²²⁹. І справді, в тому, як закінчиться ця війна, уже ніхто не мав сумніву. Візантія, спираючись на багатовікові традиції, вже вкотре довела свою перевагу. Відважний цар не міг протистояти імперії у мистецтві вести війну, організації війська, його технічному забезпеченні. До того ж Самуїла стали покидати його полководці та вищі урядовці. Зокрема через зраду 1005 року він втратив Драч, мешканці якого перейшли на бік візантійського імператора. Ця війна, про перебіг якої, зрештою, знаємо небагато, велася ще впродовж майже цілого десятиріччя, аж поки в липні 1014 року не відбулася битва, яка остаточно вирішила її долю. Армію Самуїла було оточено на перевалах гірського хребта Беласіца, званого ще Клідіон, у верхів'ях Стриму. Цареві вдалося втекти до Прилепу, але значна частина його війська полягла, а ще більша — потрапила у полон. Василій II — Болгаробойця — відзначив свою перемогу надзвичайно жорстоко, звелівши усіх полонених, яких було, як подають окремі джерела, понад 14 тисяч,²³⁰ осліпити, залишаючи тільки кожному сотому одне око для того, щоб цей одноокий міг провести своїх незрячих товаришів до Прилепу і показати цареві. Уздрівши нескінченну вервичку сліпих своїх воїнів, Самуїл не витримав і, знепритомнівши, впав на землю. За два дні (6 жовтня 1014 р.) його не стало.

Імперія, яку створив Самуїл пережила його самого тільки на кілька років. На допомогу завойовникові, як це часто буває, прийшли внутрішні міжусобиці. Син і престолонаступник Самуїла Гавриїл-Радомир загинув 1015 року від рук свого двоюрідного брата Івана-Владислава. Така ж доля спіткала дружину царя Радомира та його свояка Івана-Володимира з Діоклеї. Тим часом Василій і далі систематично, крок за кроком підкорював цю країну, аж поки смерть Івана-Владислава, який поліг у лютому 1018 року під час одного з приступів на Драч, не припинила цієї затьмяної війни. Імператор урочисто вступив до Охриди, де вдова

царя та інші вцілілі члени царської родини присягнули йому на вірність. Мети свого життя він досяг: войовнича країна, проти якої він розпочав важку боротьбу понад тридцять літ тому, тепер лежала перед ногами свого нового, вже шістдесятирічного, володаря, ставши лише частиною його держави. Уперше від часу появи тут слов'ян увесь Балканський півострів знову перебував у межах Візантійської імперії. Василій II об'їжджав завойовану країну, всюди запроваджуючи візантійську адміністрацію, потім вирішив відвідати стародавні Ацени. Там він узяв участь у подячній відправі у стародавньому Партедоні, що був переобладнаний на церкву Богородиці, тож бачив і чув, з яким ентузіазмом населення вітало його блискучі перемоги.

Якщо під час війни Василій II поведився жорстоко й немилосердно, то його політика щодо вже завойованої країни була досить поміркованою і зваженою. Розуміючи як становище, в якому ця країна опинилася, так і давно заведені тут порядки і звичаї, він дозволив своїм новим підданам сплачувати податки натурою, а не грішми, як це було заведено на всій території економічно більше розвиненої імперії. Охридський патріархат, щоправда, зводився до рангу архієпископства, але цьому новому архієпископству, під юрисдикцією якого залишалися всі єпископати, розташовані на території колишньої держави Петра і Самуїла, надавалася автокефалія і значні привілеї. Якщо ж автокефалія Охридського архієпископства формально справді звільняла його від прямої залежності від константинопольського патріарха, то практично вона ставила його в пряму залежність від волі імператора, який застеріг за собою право призначати архієпископів Охриди.²³¹ Цим імператор здійснив майстерний політичний хід, який, з одного боку, забезпечив Візантії контроль над церквами південних слов'ян, а з іншого — не допустив до поширення на них безпосереднього впливу і без того вже надто могутнього константинопольського патріархату. Одночасно цим мовби наголошувалось особливе, явно привілейоване становище церковного центру в Охриді, автокефальні архієпископи якого займали в ієрархії візантійської церкви значно вище місце, ніж глави інших церков, що були підпорядковані константинопольському патріархові. Як і вся територія імперії, підкорена країна, що стала тепер лише її частиною, теж була поділена на теми.²³² Центральні землі колишньої держави Самуїла утворили тем Болгарія, який, з огляду на своє значення, отримав назву катепанату, а пізніше став навіть дукатом. Його центром було місто Скоп'є.²³³ Над нижнім Дунаєм постав тем Паристріон або Парадунавон із центром у дунайській Силістрії. Пізніше цей тем було також перетворено на катепанат, а згодом і на дукатство. Дуже ймовірно, що прикордонні території, розташовані між Дунаєм і Савою, теж

утворювали окремі тем з центром у Сирмії.²³⁴ Адріатичне узбережжя з містами Задар (Зара) на півночі та Дубровником на півдні звалось, як і колись, темом Далмація. Натомість Діоклея, Захлумія, Раш і Боснія були не темами в прямому розумінні цього слова, а, як і Хорватія, підпорядковувалися своїм князям і були радше країнами-васалами Візантійської імперії, ніж її звичайними провінціями.²³⁵ Території, розташовані на південь від озера Скадар, як і раніше, входили до дукатства Диррахіон (Драч), а саме це місто із стратегічного погляду було найважливішою опорою імперії на Адріатиці. На Егейському узбережжі таким бастионом були Тессалоніки, які разом із підпорядкованими собі територіями теж були піднесені до рангу дукатства.

Відвоювання Балканського півострова мало величезний вплив і на внутрішню політику візантійської держави. Не випадково ж бо великий малоазійський магнат Никифор Фока здійснював свої походи саме на Азію, як не випадково й увага запеклого ворога великих малоазійських землевласників Василія II була прикута, головню, до європейської частини імперії. Відколи її кордони сягнули Дунаю та Адріатики, закінчилася панівна роль, яку впродовж останніх сторіч відіграла в державі Мала Азія.²³⁶

Однак Василій II не випускав з поля зору й завдань, які стояли перед імперією на теренах Азії. В останні роки свого правління він розгорнув жваву діяльність на протилежному кінці візантійського світу, в районі Кавказу. Після смерті Гагіка I (990-1020), за правління якого царство Багратидів досягло свого найвищого розквіту, у Вірменії розпочалася внутрішня боротьба. Це дало змогу імператорові втрутитись у тамтешні події і досягти неабияких успіхів: область Васпуракан та частину Іберії було приєднано до імперії, а вірменська держава Ані, якою до кінця життя мав правити син і престолонаступник Гагіка цар Йоанн Сембат (Smbat), після його смерті теж мала перейти під руку візантійського імператора.

Блискучі завоювання на Сході, здійснені трьома останніми імператорами, значно розширили володіння Візантії. На приєднаних до неї землях було утворено багато нових темів, які широкою дугою оперізували давні візантійські володіння з півдня і сходу: Антіохія, Телух, т. зв. міста над Евфратом (παρεμφρατιδία πόλεις), які пізніше звалися ще Едессою), Мелітена разом з давнім темом Месопотамією, тем Тарон, а також розташовані далі новоздобуті провінції Васпуракан, Іберія і Теодозіополь.²³⁷ Якщо старі теми Малої Азії втрачали своє значення, то нові його набували з огляду на своє прикордонне розташування, отримуючи престижні назви дукатств, як Антіохія, чи катепанатів, як Едесса чи вірменсько-іберійські провінції.²³⁸

Незадовго до своєї смерті невтомний імператор знову звертає свою увагу на Захід. Становище Візантії у Південній Італії, яке ще з часів Оттона Великого залишалося дуже хистким, постійно перебуваючи під загрозою з боку Німецької імперії, після невдалої для Оттона II війни з арабами помітно зміцнилося. Зростають і візантійські впливи у Західній імперії, свідченням чого є ідея *renovatio romana* (римське оновлення), якою перейнявся був молодий імператор Оттон III, син візантійської принцеси Теофани. Об'єднання всіх візантійських володінь в Італії в один катепанат суттєво зміцнило адміністративну владу на цих територіях.²³⁹ Хоробрий катепан Василій Бойоанн здобув чимало перемог над ворогами імперії. Тим часом Василій II плекав ще далекосяжніші плани, готуючи великий похід проти арабів на Сицилії, але здійснити їх йому завадила смерть. Помер він 15 грудня 1025 року, залишивши по собі державу, кордони якої простягалися від гір Вірменії до Адріатики і від Евфрату аж до Дунаю. Він приєднав до своєї імперії велику слов'янську державу, а друга, ще більша держава слов'ян, опинилася у сфері духовного впливу Візантії.

Ще в XIII ст. один із хроністів зазначив, що найвидатнішими візантійськими імператорами були Іраклій та Василій II.²⁴⁰ Ці два імені, справді найбільші в історії Візантії, і символізують її героїчний період, що його розпочав Іраклій, а завершив Василій II.

Примітки

¹ Останнім часом з'явилася дуже цікава розвідка А. П. Каждана, *Из истории византийской хронографии X в.* у: ВВ 19 (1961), с. 76 і д.; 21 (1962), с. 95 і д. Про зв'язок цієї хронографії із класичними зразками див. зауваги Р. Дж. Дженкінса: *The Classical Background of the Scriptores post Theophanem* у: DOP 8 (1954), с. 11 і д.

² Видано в СВ у тому ж томі, що й Теофан Континуатус; є також у російському перекладі з передмовою та коментарем Р. А. Наследовой (*Две византийские хроники X века*, Москва 1959, с. 141 і д.).

³ Див.: М. Сюзюмов, *Об источниках Льва Дьякона и Скилицы*, Виз. Обзорение, 2 (1916), с. 106 і д. Праця з'ясує, якими джерелами користувалися Лев Диякон та Скилиця. Доповнення до цих досліджень читач знайде у статті А. П. Каждана, *“Из истории византийской хронографии X в.”* у: ВВ 20 (1961), с. 106 і д.

⁴ У праці: В. Prokić, *Die Zusätze in des Hs. des J. Skylitzes cod. Vindob. hist. gr. LXXIV*, München 1906, наводяться надзвичайно цікаві глоси, що стосуються царя Самуїла та його держави. Ці глоси автор знайшов в одному з рукописів Скилиці. Загальні відомості про рукописи Скилиці див.: de Voog, *Bz. 13* (1904), с. 356 і д.; 14 (1905), с. 409 і д.; 757 і д. Про рукописи Кедринуса: К. Schweinburg у: ВЗ 30 (1929/1930), с. 68 і д.

⁵ Moravcsik (*Byzantinoturcica I*², с. 340) з повним правом назвав її: “Joannes Skylitzes Continuatus”.

⁶ Все, що в творі Ях'ї стосується часів Висилія II, а також деякі фрагменти з інших частин цієї хроніки опублікував і переклав російською мовою Розен (*Болгаро-бойца*). Ті частини з Ях'ї, що припадають на період аж до кінця правління Йоанна

Циміскія, подають в оригіналі та французькому перекладі І. Крачковський та А. Васильєв (*Patrologia Orientalis*. XVIII. 1924, с. 705 і д.) Деякі фрагменти з періоду між 940 і 960 роками дає в додатках у російському перекладі Васильєв (*Византия и арабы II*, Прил. с. 61 і д.). Французький переклад: Vasiliev, *Byzance et les Arabes II*, 2, с. 91 і д. Праця цього автора містить й інші арабські джерела, які стосуються візантійської історії (у французькому виданні їх значно більше, ніж у російському).

⁷ *Полное Собрание Русских Летописей I*, 1926-1928; II. 1908.

⁸ Вид.: Ф. И. Успенский, *Синодик в неделю православия*, Одесса 1893; Його ж: *Очерки*, с. 1 і д.; Grumel, *Reg.*, с. 425. Див. також вичерпну розвідку В. А. Мошина, *Сербская редакция Синодика в неделю православия* у: ВВ 16 (1959), с. 317-394; 17 (1960), с. 278-353; 18 (1961), с. 359 і д. Окрім грецької редакції, автор дослідив також і слов'янські (болгарську, руську, сербську), паралельно опублікувавши тексти грецький і сербський.

⁹ Останнім часом питання про джерела до історії павликіян щораз більше привертає увагу дослідників. Ініціатором став Грегуар (*Les sources de l'histoire des Pauliciens*, Bull. de l'Acad. de Belgique 22 [1936], с. 95 і д., а також: *Précisions géographiques et chronologiques sur les Pauliciens*, ibid. 33 [1947], с. 289 і д.) Його теза, що начебто всі відповідні джерела беруть свій початок від Петра Сицилійця, протрималася недовго. Т. Швайдлер (*Paulikianerprobleme* у: ВЗ 43 [1950], с. 10 і д.) вказує на значення хроніки монаха Георгія, де є відомості про секту павликіян. На його думку, серед трьох різних версій “Стислий звіт №3” якраз і є первісною редакцією (цю думку висловлював уже Фрідріх: с. В. d. Bayer Akad. d. Wiss. 1896, с. 70 і д.), яка, ймовірно, і вийшла з-під пера Петра Сицилійця. До аналогічного висновку прийшов був М. Льюс (M. Loos. *Deux contributions à l'histoire des Pauliciens*, Bsl. 17 [1956], с. 19 і д.). Шарф (J. Scharf. *Zur Echtheitsfrage der Manichaerbücher des Photios* у: ВЗ 44 [1951], с. 487 і д.) зі свого боку твердить, що з антипавликанської полеміки Фотія автентичними треба визнати не тільки четверту і останню книги, як вважав Грегуар, а й другу та третю, бо навіть і в першій книзі “залишили свій слід левині кігті великого патріярха”. Див. ще: Е. Е. Ліпшиц, *Павликианское движение в Византии в VIII и первой половине IX в.* у: ВВ 5 (1952), с. 49 і д., а також *Очерки*, с. 133 і д.

¹⁰ Grumel, *Reg.*, с. 789. Текст листа див.: Р. Петровский, *Письмо Патриарха Констант. Феофилакты царю Болгарии Петру* у: Извест. отд. русск. яз. и слов. Имп. Акад. Наук, Петербург 1913 VIII, III, с. 365 і д. Англійський переклад у вид.: Sharenkoff, *A Study of Manichaeism in Bulgaria*, 1927, с. 63-65. Болгарський переклад в *Истории Златарського* (I, 2, с. 840-845).

¹¹ Вид.: Попруженко, *Козьма-Пресвитер, болгарский писатель X в.*, София 1936. Французький переклад з детальним коментарем: Н. Ch. Puech і A. Vaillant, *Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le Prêtre*, Paris 1945.

¹² Mansi XVI, с. 1 і д. XVII, с. 372 і д. Найновіші дослідження показують, що збірка документів, залучених до актів синоду 869/870 р. (Mansi XVI, с. 409-457), яка донедавна вважалася основним джерелом для вивчення історії взаємин між Римом і Константинополем у період другого понтифікату Фотія, є тенденційною антифотіянською компіляцією часів папи Формоса (891-896). Див.: Dvornik, *Photian Schism*, с. 216 і д., с. 271 і д., а також нижче с. 199, прим. 81.

¹³ Migne, P.G., с. 102, 585 і д.

¹⁴ MGH Ep. VI, II, 1; Вид.: E. Perels (Nikolaus I.); Ep. VI, 2; вид.: E. Perels (Hadrian II); Ep. VII, 1; вид.: E. Caspar (Johannes VIII.).

¹⁵ Наукове видання здійснив В. Н. Бенешевич: *Catalogus cod. manuscr. gr. in mon. St. Catharinae in Monte Sina I* (1911), с. 452 і д. Див. також: В. Granić, *Kirchenrechtliche Glossen zu den von Kaiser Basileios II dem autokephalen Erzbistum von Achrida verliehenen Privilegien*, Byz. 12 (1937), с. 215 і д.

16 Див.: Dvornik, *Legendes*. Там вміщено і французький переклад обох *Життій*. Див. прим. до численних видань тексту.

17 Вид.: Regel, *Analecta Byzantino-russica*, Petersburg 1891, с. 1-19, а також коментар, с. III-XIX.

18 Вид.: E. Kurtz, Mem. de l'Academie Imp. de St. Peterbourg VIII, seria III, 2 (1898).

19 Migne, P.G., с. 105, с. 488 і д.

20 Вид.: C. de Boor, Берлін 1888, доповнене детальним коментарем. Нове видання, здійснене на основі видання де Боора, але з англійським перекладом, з'явилося завдяки П. Карлін-Гейтер (P. Karlin-Hayter, *Vita S. Eutymii*, Byz. 25/27 (1955/1957), с. 1-172). Російський переклад з розлогим вступом і ґрунтовним коментарем: А. П. Каждан, *Две византийские хроники X века*, Москва 1959, с. 7-139.

21 Migne, P. G., с. 111, с. 40 і д. У болгарському перекладі з детальним коментарем див.: В. Златарский, Сборник на нар. умов. и книжн. 10 (1894), с. 372-428; 11 (1894), с. 5-54; 12 (1895), с. 121-211. Див. ще: Й. Дуйчев, Сборник Ников, 1940, с. 212 і д.

22 Вид.: Sakkalion, Δελτίον 1 (1884), с. 658 і д.; 2 (1885), с. 40 і д.; Dölger, *Reg.*, с. 606, 607.

23 Вид.: G. Kolias, *Leon Choerosphactes*, Athenes 1939, с. 76 і д. разом з французьким перекладом.

24 Нове видання з розлогим коментарем А. Pertusi, *Constantino Porfirogenito, De Themibus* (Studi e Testi 160), Vaticano 1952. Думка видавця, що друга частина цього трактату постала щойно в останні роки X ст., не витримує критики. Висловлювання про Романа Лякапена, вміщені як у першій книзі (XIII, 12), так і в другій (6, 42), не залишають найменших сумнівів у тому, що обидві ці книги написані за його правління. Див. мої зауваги: *Sur la date de la composition du Livre des Themes et sur l'epoque de la constitution des premiers themes d'Asie Mineure*, Byz. 23 (1954), с. 31 і д.

25 Зразкове видання з англійським перекладом здійснили Моравчик і Р. Дж. Г. Дженкінс, *Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio*, Budapest 1949. З'явився друком також детальний коментар, опрацьований П. Г. Й. Дженкінсом за участю Ф. Дворника, Б. Левіса, Г. Моравчика, Д. Оболенського і С. Рунцімана (*Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio II. Commentary*, London 1962).

26 Нове видання книги I, розділи 1-83, разом з великим коментарем і французьким перекладом: А. Vogt, *Constantin VII Porphyrogete, Le Livre des Ceremonies*, Paris 1935, 1939-1940. Ф. Кукулес (Ph. Kukules, Διορθωτικά καὶ ἐρμηνευτικά εἰς Ἐκθεσιν τῆς βασιλείας τῆς Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου καὶ τῶ Κλητορολόγιον τοῦ Φιλοθέου, ΕΕΒΣ 19 (1949), с. 75 і д.) вніс багато вагомих поправок як у текст, що його видав Й.Й. Райске у С. В., так і до видання А. Фогта. Досі текст *De caeremoniis* був відомий тільки з рукопису, який зберігається в Ляйпцігу (Lipsiensis bibl. urb. Rep. I, 17). Нещодавно Ц. Манго (C. Mango) та І. Шевченко (*A New Manuscript of the De Cerimoniiis* у: DOP 14 (1960), с. 247 і д.) здивували всіх повідомленням, що *Cod. Chalcensis S. Trinitatis* (125) містить 33 великі фрагменти цього твору, які подекуди значно відрізняються від ляйпцізького рукопису.

27 Спеціальне видання з детальним коментарем здійснив Бері: *Admin. System*. У заголовку стоїть дата — вересень 899 року. Ґрумель (*Chronologie*, с. 13 і д, с. 19 і д.) доводить, що думка про те, ніби *Kletorologion* містить інтерполяції, внесені приблизно 910 року (див.: Р. Маас, BZ 34 [1934], с. 257 і д.) виявилась безпідставною: див.: Grumel, *Chronologie*, с. 13 і д, с. 19 і д.

28 Ф. Успенский. Визант. таблиць о рангах у: IRAIK 3 (1898), с. 98 і д. Щодо дати написання див. мою статтю: *Taktikon Uspenskog i Taktikon Benesevica* у: ZRVI. 2 (1953), с. 40 і д., у якій я намагався точно визначити датування, яке наводить Бері (*Admin. System*, с. 12 і д.), тобто 842-856 рр., і висловився проти хронології, що її пропонує Киріякідес (Βυζ. Μελέται, с. 235 і д.), а саме щодо років 809-828.

29 Benesevic, *Ranglisten*, с. 97 і д. Читач знайде тут розпис урядових посад, які наводить Успенський (*Kletorologion i Taktikon*). Це ж видання дає змогу порівняти таблиці про ранги, які існували в IX і X ст. Щодо хронології див. мою розвідку, згадану в попередній примітці. На XII Міжнародному конгресі візантологів в Охридї Н. Ойкомідес зробив повідомлення, що в одному з рукописів Ескуріялу виявлено *Taktikon* з 70-х рр. X ст. Це відкриття могло б дати багатющий матеріал до історії візантійської адміністрації.

30 Нове видання: R. Vari, *Leonis imper. Tactica* (містить конст. від I до XIV ст., параграфи 1-38). 2 т., Будапешт 1917, 1922. Уже Кулаковський (BV 5 [1898], с. 398 і д.), а після нього М. Мітар (BZ 12 [1903], с. 585 і д.) зійшлися на тому, що цей трактат таки належить до часів Лева VI, а не, як вважалося раніше — Лева III.

31 Вид.: A. Dain, *Sylloge Tacticorum quae olim "inedita Leonis Tactica" dicebatur*. Paris 1938. R. Vari (BZ 1927, с. 241 і д.) висунув припущення, що цей твір був написаний справді за правління Лева VI, але написав його співімператор Олександр. Дайн, проте, слушно відкидає цю думку як безпідставну.

32 Ж. Ніколь (J. Nicole, Λέοντος τοῦ Σοφοῦ τὸ Ἐπαρχικὸν βιβλίον, Genf 1893) видав цей збірник на підставі рукопису, який зберігається у Женеві. Передрук: Zeros, Jus II, с. 371-392. Французький переклад з коментарем: Nicole, *Le Livre de Prefet ou l'edit de l'empereur Leon le Sage sur les corporations de Constantinople*, Geneve 1894. Англійський переклад: E. H. Freshfield, *Roman Law in the Later Roman Empire*, Cambridge 1938. Російський переклад з детальним коментарем: М. Сюзюмов, *Книга епарха*, Свердловск 1949. Тривалий час панувала думка (на підставі твердження, висловленого Попадопулосом-Карамеусом, Ἱεροσολυμιτικῆ βιβλιοθήκη, IV, [1899], с. 37 і д.), що в одному з константинопольських рукописів є ще й *Книга префекта* з часів Лева VI. Але Попадопулос-Карамеус помилявся. Див.: D. Gipsis, Τὸ ἐπαρχικὸν βιβλίον καὶ οἱ νόμοι Ἰουλιανοῦ τοῦ Ἀσκαλωνίτου, ΕΕΒΣ 13 (1937), с. 183 і д. Нове видання *Книги префекта* з російським перекладом, вступом і коментарем опрацював М. Сюзюмов: *Византийская книга епарха*, Москва 1962.

33 Штекле (Stöckle, *Zünfte*) відносить Книгу префекта до періоду правління Никифора Фоки, зважаючи на параграфи, в яких згадується тетартерон. Див. також: Kubitschek, Num. Zeitschr. 44 (1911), с. 185 і д. Христофілопулос, Ἐπαρχικὸν βιβλίον 22 вділяє цим уривкам замало уваги, зате Міквіц (Mickwitz, *Zünfte*, с. 25 і BNJ 12 [1936], с. 368 і д.) слушно вважає їх пізнішими доповненнями. R. C. Lopez (*La crise du besant au X siècle et la date du Livre du Prefet, Melanges Gregoire II* [1950], с. 403 і д.) дотримується думки, що ці доповнення внесені за часів правління Йоанна Циміскія, оскільки поряд із νόμισμα тетартηρόν, монетою, запровадження в обіг якої Скиліца приписує Никифорові Фоці, є ще й згадки δὸο τετάρτων νόμισμα, а цей тип монети можна віднести до періоду правління Циміскія. Бібліографію з питання про *tetarteron* див. на с. 243, прим. 7.

34 Перше видання: W. Ashburner, Journ. of Hellenic Studies. 35 (1915), с. 76 і д. Нове поліпшене видання із ретельним аналізом тексту у Дельгера (*Finanzverwaltung*). Німецький переклад разом з аналізом Острогорського (*Steuergemeinde*). Дельгер (*Finanzverwaltung*, с. 8) відносить трактат до періоду між 913 і 1139 роками. Зі свого боку я намагався довести (op. cit., 3 і д. і Recueil Kondakov, 1926, с. 109 і д.), що він був створений, імовірно, за часів Константина VII, у кожному разі — до 1002 р. Цю думку поділяє більшість дослідників. Див.: Stein, *Vom Altertum*, с. 158 і д.; Andreades. BZ 28 (1928), с. 292 і д.; Constantinescu. *La communauté du village byzantin et ses rapports avec le petit Traite fiscal byzantin*. Bulletin de la Section hist. de l'Acad. Roumaine, 13 (1927), с. 160 і д., а також: Deutsche Literaturzeitung, 1928. Col. 1619 і д.; Lemerle, *Histoire agraire*, 219, с. 257 і д.; Каждан. *Деревня и город*, с. 85.

35 Вид.: Н. Bekh, Leipzig (Bibl. Teubneriana), 1895. Російською мовою переклала і прокоментувала Е. Е. Ліпшиц (*Геопоники, византийская сельскохозяйственная энциклопедия X века*, Москва-Ленинград 1960), яка вважає, що хоч цей підручник, зовсім, використовує матеріали з давніших джерел, все-таки він для X ст. мав більше значення, ніж звикли вважати.

36 Передрукований Цепосом *Jus I*, с. 198 і д. з видання: Sachariä von Lingenthal, *Jus graeco-romanum* III. У Цепоса також: *Procherion* II, с. 114-228; *Epanagoga* II, с. 236-368, а також: *Novellae* Лева VI. I, с. 54-191; *Базиліки* див. вид.: G. E. і C. G. E. Heimbach. *Basilicorum libri LX*, Leipzig 1833-1870, а також: Ferrini e Mercati, *Editionis Basilicorum Heimbachiane supplementum alterum*, Leipzig 1897. З 1953 р. над новим науковим виданням базилік разом із схолями працював Г. Шелтема. Досі закінчено такі книги: I-XXXIV та схолії до книг I-XXX. Нове видання новел Лева VI і французький переклад: P. Noailles, A. Dain, *Les Nouvelles de Léon le Sage. Texte et traduction*, Paris 1924. Французький переклад можна знайти і в: Н. Monnier, *Les Nouvelles de Léon le Sage*, Bordeaux, 1923, а також у: A. Spulber, *Les Nouvelles de Léon le Sage*, Cernautsi 1934.

37 Так подає Теофан-продовжувач, с. 148, 8. Натомість А. Штайн (Annuaire de l'Inst. de Phil. et d'Hist. Orientales 2 [1934], с. 899 і д., прим. 2) переносить народження Михайла III на 836 рік. Див. критичні зауваги А. П. Каждана (*Из истории византийской хронографии X в.*, у: ВВ 21 [1962], с. 96 і д.), який посилається на якусь побічну згадку у Генезія, що підтверджує дані Теофана. У шлюбі з Теодорою Теофіл, окрім Михайла, мав ще одного сина, Константина, який помер у дитинстві (мабуть, незабаром після 830 р., див.: Ostrogorsky, Stein, Byz. 7 [1932], с. 226 і д.), та п'ять дочок: Марію, Теклю, Анну, Анастасію та Пульхерію (див. Бері: *Eastern Rom. Empire*, с. 465 і д.). Тривалий час в імператорській сім'ї не було спадкоємця чоловічої статі, тому доньки Теофіла перебували на привілейованому становищі: на одній з монет, скажімо, окрім Теофіла і Теодори, було викарбувано зображення Теклі, Анни і Анастасії (Wroth, Byz. Coins II, с. 418).

38 Див. монети в праці: Wroth, Byz. Coins II, с. 431, а також: *Діяння 42 мучеників з Аморіону*, вид.: Василевський, Нікітін, 52 βασιλευδουτος της Ρωμανων αρχης Μιχαηλ Θεοφωρας και Θεκλης. Див.: Vasiliev, *Byzance et les Arabes* I, с. 191.

39 Про склад цієї ради писав Васильєв (*Byzance et les Arabes* I, с. 191 і д., прим. 2). Деякі джерела замість Сергія Нікетія називають Мануеля, який помер ще 838 р. (див: Grégoire, *Neuvième siècle*, с. 515 і д.).

40 Хронологію встановив Грумель. *Reg.*, с. 416, 425.

41 Зрозуміло, що й після 843 р. трапляються сліди іконоборчого вчення. Див.: F. Dvornik, *The Patriarch Photius and Iconoclasm* у: DOP 7 (1953), с. 68 і д. Автор, однак, перебільшує вагу цього явища, твердячи, що ще за часів Фотія воно було доволі небезпечним. Див. зауваження цього ж автора в: Byz. 31 (1961), с. 371 і д., на особливу увагу заслуговує с. 387 і д.

42 Див.: Dvornik, *Legendes*, с. 39 і д.

43 В. Papadopoulos, *Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνούς*, Athen 1948, с. 71 і д.; Н. Glykatzi-Ahrweiler, *L'administration militaire de la Crète byzantine*, Byz. 31 (1961), с. 220 і д.

44 Місце битви ідентифікував Васильєв (*Byzance et les Arabes* I, с. 196 і д., прим. 2).

45 Vasiliev, *Byzance et les Arabes* I, с. 227 і д.; Е. Е. Ліпшиц, *Павликанское движение в Византии в V и первой половине IX века* у: ВВ 5 (1952), с. 49 і д., а також *Очерки*, с. 132 і д.

46 *De adm. imp.*, с. 50, 9-25, вид.: Moravcsik-Jenkins. За правління Романа I Лакапена мелінги та озерити збунтувалися знову, внаслідок цього почалася нова війна. (ib, с. 50, 27-70, Див.: *Viz. izvoril.* II, с. 69 і д.).

47 Grégoire, *Neuvième siècle*, с. 515 і д. Див. також: G. Levi della Vida, *A Papyrus reference to the Damietta Raid of 853 A. D.*, Byz. 17 (1944/1945), с. 212 і д.

48 Псевдо-Симеон Магістер, с. 658: καὶ ἔλο της συγκλήτου πάσης ἀναγορεύεται καὶ αὐτοκράτορεϊ, див. ще: Sym. Log., *Georg Mon. cont.*, с. 823.

49 Реабілітація Михайла є заслугою насамперед Г. Грегуара, надзвичайно проникливі праці якого (Н. Grégoire, *Inscriptions*, с. 437 і д.; *Michel III*, с. 327 і д.; *Neuvième siècle*, с. 515 і д.; *L'épopée byzantine*, с. 29 і д.) здобули загальне визнання. Далі я намагаюся натякнути, де саме твердження автора здаються мені надто спекулятивними. Варто ознайомитись також із цікавою працею: R. J. H. Jenkins, *Constantine VII's portrait of Michael III* у: Bull. de l'Acad. de Belgique 34 (1948), с. 71 і д.; див. також: A. Vasiliev, *The Emperor Michael III in Apocryphal Literature* у: Byzantina-Metabyzantina 1 (1946), с. 237 і д.; F. Dvornik, *Byz.* 10 (1935), с. 5 і д.; R. J. H. Jenkins, C. Mango, *The Date and Significance of the X-th Homily of Photius* у: DOP 9/10 (1956), с. 128 і д.; C. Mango, *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*, Cambridge Mass. 1958, с. 181 і д.

50 Попри велику кількість вартісних праць на цю тему, історія високої школи у Візантії ще належно не досліджена. За Фуксом (Hochschulen) воно по чергово переживало періоди то занепаду, то відродження: заснований Теодозієм II університет цілковито занепадає за Фоки, але за Іраклія з'являється нова висока школа. Інформація, вміщена у пізніших джерелах, про те, що Лев III нібито звелів спалити її, не відповідає дійсності. Він її просто закрив, і у вищому навчанні настає перерва, яка триває аж до середини IX ст. Проте Брає (Bréhier, *Notes sur l'histoire de l'enseignement supérieur à Constantinople*, Byz. 3 (1926), с. 73 і д.; 4 (1927/1928), с. 13 і д., а також: *L'enseignement classique et l'enseignement religieux à Byzance*, Revue d'histoire et de philosophie religieuses 21 [1941], с. 34 і д.) вважає, що вищі школи в Константинополі функціонували неперервно від Константина Великого аж до XV ст., і що окрім шкіл державних, де навчання мало світський характер і головною метою було виховання майбутніх державних службовців, постійно діяла ще й висока теологічна школа під егідою патріярхату. Див. також: Bréhier, *Civilisation*, с. 456 і д. Цей погляд, на мою думку, ближчий до істини, хоч і дуже спрощує саму проблему розвитку високого шкільництва у Візантії, а подекуди йому просто ще бракує доказів. Див. також: Н. Grégoire, Byz. 4 (1927/1928), с. 771 і д.; F. Dvornik, *Photius et la réorganisation de l'Academia patriarcale*, Mélanges Peeters II (1950), с. 108 і д.; G. Buckler, *Byzantine Education* у: Baynes-Moss, *Byzantium*, с. 216 і д.; R. Browning, *The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century*, Byz. 32 (1962), с. 167 і д. В останній праці наведено багато даних про саму школу, її викладачів та їхню діяльність, значною мірою запозичених із рукописного матеріалу.

51 Див. працю Е. Е. Ліпшиця: *Византийский ученый Лев Математик* у: ВВ 2 (1949), с. 106 і д., а також *Очерки*, с. 338 і д. Варто ознайомитись і з зауваженнями С. Mango, *The legend of Leo the Wise* у: ZRVI 6 (1960), с. 91 і д.

52 Й. Галлер (J. Haller, *Das Papsttum* II, 1 [1939], с. 65 і д.) намагається у своїй праці применшити значення особистості Миколая I.

53 Теод. Studit. *Ep.* II, с. 129; Migne, P. G., с. 99, 1416 і д.

54 Tabari III, с. 1434 (у Васильєва: *Byzance et les Arabes* I, App, с. 318 і д.). Див. також: Grégoire, *L'épopée byzantine*, с. 36 і д.

55 Tabari III, с. 1447 (у Васильєва, т. I. App, с. 319). Див.: Grégoire, *Inscriptions*, с. 437 і д.; Його ж: *L'épopée byzantine*, с. 37 і д.

56 Grégoire, *Inscriptions*, с. 441 і д.; Його ж: *Michel III*, с. 327 і д.

57 Детальний опис битви та ідентифікацію місця, де вона відбулася, читач знайде у Васильєва: *Byzance et les Arabes* I, с. 251 і д., а також у Бері (Jourgn. of Hell. Stud. 29 [1909], с. 124 і д.) та у Grégoire, *Michel III*, с. 331 і д. і *Neuvième siècle*, с. 534 і д.

58 Дату цю остаточно встановлено після публікації *Anecdota Bruxellensia I, Chroniques byzantines du Manuscrit 11376*, вид.: F. Cumont, 1894, 33. Див. також: C. de Boor, *Der Angriff der Rhos auf Byzanz* у: BZ 4 (1895), с. 445 і д. Однак ще перед

тим Фр. Крузе (Fr. Kruse, *Chronicon Nortmannorum*, 1851, с. 261 і д.) визначив правильну дату на підставі венеційських джерел. Настрій, спричинений нападом русичів, найкраще передають дві гомілії Фотія: Müller, FHG. V, с. 162 і д. Англійський переклад з добрим коментарем здійснив С. Mango, *The Homilies of Photius Patriarch of Constantinople*. 1958, с. 74 і д. Відповідні відомості з інших грецьких хронік із знанням справи зіставив Г. Лер (G. Laehr, *Die Anfänge des russischen Reiches*, 1930, с. 91 і д. Цікаві дані наводить Васильєв: *Byzance et les Arabes I*, с. 241 і д., але передусім варто ознайомитись із надзвичайно глибокою студією цього ж автора – *The Russian Attack on Constantinople*, Cambridge Mass. 1946, де міститься детальний огляд усіх джерел та відповідної літератури.

60 Симеон Логотет твердить, а за ним і за Georg. Mop. давній руський літопис повторює, що руські судна потрапили в шторм і майже всі загинули. Проте розповіді Логотета, аж надто вже прикрашені, довіряти не варто. Ні Фотій, ні Теофан не згадують про затоплення руського флоту, а за твердженням Йоанна Диякона (MGH SS. VII, с. 18), русичі повернулись додому “cum triumpho”.

61 *Photii Epistolae*. Migne, P. G., с. 102, 736 і д. Було багато дискусій на тему, чи русичі, які 860 р. напали на Константинополь, прибули з Києва, чи з території Тмутаракані. Багату бібліографію на цю тему до своїх праць (*Варяго-руський вопрос*, Славия 10 (1931), с. 109-136, 343-379, 501-537; *Начало Руси. Норманы в Восточной Европе*. Всл. 3 (1931), с. 38-58, 285-307) додає разом з власними оцінками В. Мошья, А. Васильєв (*The Russian Attack on Constantinople*, Cambridge Mass., 1946, с. 169 і д.) висловлюється на користь Києва.

62 Див.: Dvornik, *Les Slaves*, с. 60 і д.

63 Г. А. Ільїнський (*Опыт систематической кирилло-мефодиевской библиографии*, Софія 1934) склав дуже детальну бібліографію про апостолів слов'ян. Працю Ільїнського продовжили М. Попруженко, С. Романський (*Кирилло-мефодиевская библиография за 1934-1940 г.*, Софія 1942).

64 Златарський (*История I*, 2, с. 27 і д.) і Runciman (*Bulgarian Empire*, с. 104) твердять, що хрещення Бориса-Михайла відбулося 865 р., але А. Vaillant і М. Ласкаріс (*La date de la conversion des Bulgares*, *Revue des études slaves* 13 [1933], с. 5 і д.) довели, що цю дату слід пересунути на рік назад, тобто на 864 р. Див. також: Д. Анастасієвич. Архив за арбанаску старину. 2 (1924), с. 137 і далі.

65 Зміст цього листа можна відтворити за *Epist. Nicolai 86 і 98 ad Michaellem imp.*: MGH Ep. VI, II, 1, с. 454 і д., 488 і д. (вид.: Perels). Dölger, *Reg.*, с. 464.

66 Grumel, *Reg.*, с. 481.

67 Тобто з Північно-західної Тракії. Зазвичай Василія називають Македонянином, а його династію – Македонською. Проте зі справжньою Македонією він не мав нічого спільного і мабуть народився у Тракії, неподалік Адріанополя. Поширена також думка про його вірменське походження, а Адонц (*Basile I-er*) і взагалі вважає це очевидною істиною, хоч вона нічим не підтвержена.

68 Жодна з принципових проблем візантійської історії не викликала стільки дискусій як питання, чи Лев VI справді був сином Василія, чи позашлюбним сином Михаїла. Сьогодні можна впевнено стверджувати, що Лев VI був сином Василія. Див.: N. Adontz, *Basile I-er*, с. 501 і д. А. Форт (*Oraison funèbre de Basile I-er par son fils Léon VI le Sage*, 1932, с. 10 і д.) теж відмовився від свого попереднього твердження, що Лев VI нібито був незаконнонародженим (*Basile I-er*, с. 60 і д. та SMH IV, с. 51, 54). Проте його хронологія була неприйнятна. Доцільніше, мабуть, приєднатися до думки Адонца, за яким Константин народився від першого шлюбу Василія, а другий шлюб, з Свдокією Інгеріною, відбувся шойно 865 р. Залишається хіба що погодитись з В. Грумелем (*Notes de chronologie byzantine* у: EO 35 [1936], с. 331 і д.), що Лев появився на світ 19 вересня 866 р. (Див. також: Vogt. *Revue Hist.* 174 [1934],

с. 389, прим. 1). Всупереч попереднім поглядам автор переносить народження Лева з 864 р. на 1 вересня 866 р.

69 Дані про вік Олександра і Стефана, які містяться у джерелах, суперечливі. Адонц (*Basile I-er*, с. 503 і д.) намагається довести, що Олександр, народжений 870 р., був наймолодшим сином Василія, однак мені все-таки видається, що виразні згадки у *Vita S. Euthymii* (вид.: P. Karlin-Hayter, *Byz.* 25/27 [1955-1957], с. 10, 20) і Константина Багрянородного заслуговують на більшу довіру, ніж хроніка Логотета, тим паче, що наведені в ній відомості про родину Василія I не обійшлись без помилок. Адже важко припускати, щоб Константин VII так мало знав про своїх дядьків по батькові, що змушений був черговість їхнього народження визначати з акровірша ВЕКΛΑΣ, як намагається перекопати нас Адонц. Цей акровірш, що складається з ініціалів імен: Василій, Свдокія, Константин, Леон, Олександр, Стефан (авторство приписують Фотієві), є ще одним доказом того, що Стефан був наймолодшим сином Василія I. Тому для нього й обрано духовну кар'єру. Подібно розпорядився своїм четвертим і наймолодшим сином Теофілактом Роман Лакапен. Як Стефана, так і Теофілакта було висунуто на патріархат десь на 16-му році життя, бо ж Стефан, котрий мав би з'явитись на світ приблизно 871 р., як уже було згадано, отримав сан патріярха у грудні 886 р. Г. Коліас (Βιογραφική Στεφάνου Α' Οικογενεϊκοῦ Πατριάρχου (886-893), Προσφορά εἰς Στ. Κυριακίδην (1953) 361 наводить написаний ямбом твір Леона Хоїросфактеса, де сказано, що Стефан пережив “πεντάπλην πεντάδα χρόνων”. Не слід, однак, сприймати цей вірш так дослівно, як це робить Коліас; оскільки Стефан помер 17 або 18 травня 893 р., через те він народився “перед самим чи відразу ж після 17 або 18 травня 868 р.”, тобто точно за 25 років. Такі міркування змусили його відсунути назад відповідні дати народження Лева VI і Олександра.

70 У *Kletorologion* Філотея (*Byz. Adm. System*, с. 146) і *Taktikon* Бенешевича (*Ranglisten*, с. 114 і д.) читаємо, що серед світських і духовних сановників імперії архієпископ болгарський займав шістнадцяте місце, тобто стояв безпосередньо після синкеллоса патріярха, що свідчить про особливий статус глави болгарської церкви, адже митрополітам та архієпископам імперії виділялося, згідно з прагматикою, 58, а єпископам 60 місце.

71 Теза Златарського (*История I*, 2, с. 133 і д.), що папські легати погодились із постановою собору, є хибною. Див. мої критичні зауваги в: *Jugoslav. Istor. Easopis* 1 (1935), с. 512 і д.

72 *De adm. imp.*, сар. 29, 58 і д.

73 Див.: Ferluga, *Vizantiska uprava u Dalmaciji*, Beograd, 1958.

74 *De adm. imp.*, сар. 30, 127 і д.

75 На цю тему див. цікаву працю Г. Сп. Радойчича: *La date de la conversion des Serbes* у: *Byz.* 22 (1952), с. 253 і д. Автор визначає дату хрещення сербів 864-874 рр.

76 Такі висновки можна зробити із змісту *Epist. Ludovici imp. ad Basilium* у: MGH SS III, с. 521 і д. Dölger, *Reg.*, с. 487.

77 Honigmann. *Ostgrenze*, с. 64.

78 Див.: J. Laurent, *L'Arménie entre Byzance et l'Islam depuis la conquête arabe jusqu'en 886*, Paris 1919; R. Grousset, *Histoire de l'Arménie*, Paris 1947.

79 Теза Р. Доллі (R. H. Dolley, *A forgotten byzantine conquest of Kypros* у: *Bull. de l'Acad. de Belgique* 34 [1948], с. 209 і д.), за якою Кіпр нібито був захоплений візантійцями не за Василія I, як про це виразно говорить Константин Багрянородний, а за Лева VI, та що, мовляв, залишався він у візантійських руках від 906 до 915 р., неприйнятна. Цілком чітко на це вказує матеріал, який додав Васильєв до праці: *Византия и арабы II*, с. 50 і д., 164 і д. Див. також: R. J. H. Jenkins, *Cyprus between Byzantium and Islam*, *Studies presented to D. M. Robinson* (1953), с. 1008, прим. 15. Про морську експедицію Гімеріоса за Лева VI див. далі, с. 223.

80 Gay, *Italie*, с. 132 і д.

81 Ф. Дворнік (*Le second schisme de Photius* у: Byz. 8 [1932], с. 425 і д.) і В. Грумель (*Y-eut-il un second schisme de Photius?* у: *Revue des sciences philos. et theol.* 32 [1933], с. 432 і д., а також: *La liquidation de la querelle Photienne*, EO 33 [1934], с. 257 і д.) першими вказали на те, що синод 879 р. зовсім не призвів до припинення стосунків з Римом і що взагалі жодної “другої фотіянської схизми” не існувало. Пізніші дослідження, на яких тут не варто окремо зупинятися, позаяк читач знайде вичерпну відповідь на цю проблему в цілому в праці Ф. Дворніка: *Photian Schism*, особливо с. 202 і далі, цілком підтверджують таку думку. Див. ще: Grumel, *Reg.*, с. 445-589.

82 Procheiron у: Zepos, *Jus* II, с. 116.

83 Захарія (*Geschichte*, с. 22) вважав, що *Epanagoga* так і не дочекалася офіційного оприлюднення. Цю думку поділяють багато дослідників, а серед них і Фогт: *Basile I-er*, с. 135; Коліне у: SMN IV (1924), с. 712; Кржишнік [С. Kržišnik]: *O pravni naravi Epanagoge*, Slov. pravnik 1935. Офіційний характер Епанагоги, наводячи вагомі аргументи, відстоюють: В. Сокольський, *О характере и значении Эпанагоги* у: ВВ I (1894), с. 18 і д.; Г. Вернадський, *Византийские учения о власти царя и патриарха*, Recueil Kondakov 1926, с. 152; *Die kirchlich-politische Lehre der Epanagoge* у: BNJ 6 (1928), с. 121 і *The Tactics of Leo the Wise and the Epanagoge* у: Byz. 6 (1931), с. 333 і д.; М. Вепеманські, *Ὁ πρὸς ἑρὸς νόμος* (1906), с. 151 і д. У кожному разі *Epanagoga* ніколи не мала такого значення і не набувала такого поширення, як *Прохейрон*. На відміну від Еклоги та Прохейрону, її ніколи в повному обсязі не перекладали й слов'янською мовою, а з викладеною у ній теорією про владу імператора і патріярха слов'яни ознайомились тільки завдяки *Синтагмі* Матея Бластареса, що була перекладена слов'янською мовою 1335 р. за Стефана Душана.

84 Грегуар (*Neuvième siècle*, с. 549; див. також: Byz. 8 (1933), с. 503, прим. 2) і Фогт (*Note sur la chronologie des patriarches de Constantinople au IX et au X siècles* у: EO 32 [1933], с. 276) доводять, що Стефан зайняв патріярший престол у грудні 887 р. Однак Грумель (*La chronologie des événements du règne de Léon VI*, EO 35 [1936], с. 10 і д.) наводить нові аргументи на підтвердження хронології, якої дотримувались попередні дослідники і згідно з якою Стефана було обрано патріярхом у грудні 886 р., тобто через кілька місяців після вступу на трон Лева VI. Див. ще: Grumel, *Reg.* II. 130 (18 грудня 886), а також: G. Kolias. (Βιογραφία Στεφάνου Α' Ὁκορνευκῆ Πατριάρχου (886-893), Προσφορά εἰς Στ. Κυριακίδην (1953), с. 358 і д. Наділяючи таким високим становищем свого брата, якому тоді не сповнилося і шістнадцяти років, Лев забезпечував собі необмежений вплив у справах церкви. Власне цього він прагнув і саме тому усунув Фотія, який був надто сильною особистістю. Таке трактування здається мені переконливішим, ніж те, що його наводить Ф. Дворнік (*Photian Schism*, с. 241 і д.) На його думку, в суперництві церковних угруповань Лев VI, на відміну від свого батька, зайняв позицію прямо протилежну, провадив цілком протилежну політику і підтримував радикальний напрям. Проте Лев VI пов'язав себе з партією монахів щойно тоді, коли в нього виникли труднощі, зумовлені його четвертим шлюбом, тобто на двадцять років пізніше. Зокрема немає жодних підстав для припущення, що ця зміна політики була зумовлена його особистим ставленням до батька. Було, як здається, якраз навпаки, найкращим доказом чого є його кодифікаційна діяльність. У кожному разі зміщення Фотія не мало ніякого стосунку до взаємин із Римом.

85 Взаємини між обома братами були напружені, а подеколи й просто ворожі, та попри це ми не маємо ніяких підстав, щоб твердити, ніби Лев VI на якийсь час позбавив свого брата титулу співімператора (Lampros, BZ 4 [1895], с. 92; Runciman, *Romanus Lecapenus*, с. 45). Див. мої зауваги у: SK 5 (1932), с. 253, прим. 10. Помилковим є й припущення Шпультера (Spulber, *Les Nouvelles de Léon le Sage*), нібито співімператорство Олександра закінчується від часу коронації Константина VII. У візантійсько-русь-

кому договорі 911 р. фігурують імператори Лев, Олександр і Константин (див.: Trautmann, *Die Nestorchronik*, с. 19). Автор помиляється, датуючи цей трактат 912 р.

86 Див.: A. Vogt, *La jeunesse de Léon VI le Sage* у: *Revue Hist.* 174 (1934), с. 403 і д.

87 Див.: Grégoire, Byz. 5 (1929), с. 399 і д.; V. Laurent, EO 34 (1935), с. 461; С. А. Spulber, *Les Nouvelles de Léon le Sage*, 1934, с. 42.

88 Див. ґрунтовну студію: С. Mango, *The Legend of Leo the Wise* у: ZRVI 6 (1960), с. 59 і д.

89 М. Крітоб тоῦ Πατρίη Τλοῦκερος, *ibid.* I-XII, вид.: С. Ferrini-J. Mercati, *Studi e Testi* 25 (1914); *libid.* XIII-XXIII, вид.: F. Dölger, *ibid.*, 51 (1929); *libid.* XXIV-XXXVIII, вид.: с. Hoermann, E. Seidl, *ibid.*, 107 (1943). Див. також: F. Dölger, E. Seidl, *Beiträge und Berichtigungen zum Tipukeitos* у: BZ 39 (1939), с. 146 і д.; E. Seidl, *Die Basilikenscholien im Tipukeitos* у: BZ 44 (1951), (Dölger-Festschrift), с. 534 і д.

90 На цей факт дуже часто не зважають, чим і пояснюється тенденція вважати *Базиліки* джерелами до історичних подій IX ст. А. П. Каждан (*Василики как исторический источник* у: ВВ 14 [1958], с. 56 і д.) цілком слушно звертає увагу на те, що *Базиліки* відображають взаємини VI, а не IX ст. Аргументи, які наводять М. Сюзюмов (*Василики как источник для внутренней истории Византии*, там само, с. 67 і д.) та Е. Ліпшиц (*Несколько замечаний о Василиках как источнике*, там само, с. 76 і д.) аж ніяк не спростовують цієї думки.

91 Всупереч думці, яку висловив С. А. Шпультер (*Les Nouvelles de Léon le Sage*, 1934, с. 81 і д.), варто все-таки більше прислухатися до міркувань попередніх дослідників, згідно з якими збірник *Новел* було оприлюднено ще до другого шлюбу Лева VI, оскільки в *Новелі 90* такі шлюби виразно осуджуються. Грумель (*La chronologie des événements du règne de Léon VI* у: EO 35 [1936], с. 5 і д.) довів, що Лев узяв другий шлюб аж навесні 898 р. На користь того, що *Новели* було оприлюднено раніше, свідчить і та обставина, що єдиним патріярхом, який згадується у творі, був Стефан; він помер 17 травня 893 р. Див.: С. Kržišnik, BZ 37 (1937), с. 486 і д.

92 Nov. 46, 47, 78; Zepos, *Jus* I, с. 16, 116 і д., 147. Noailles-Dain, *Les Nouvelles de Léon VI le Sage*, 1944, с. 182, 184, 270.

93 Законодавство рясніє розмірковуваннями про щастя підданих, їхню рівність перед законом і схожою на це фразеологією, та це, мабуть, були лише пустопорожні заклинання, яким навряд чи варто надавати особливого значення, як це схильні робити деякі із сучасних дослідників, такі, скажімо, як: G. Michaelides-Nouaros (*Les idées philosophiques de Léon le Sage sur les limites du pouvoir législatif et son attitude envers les coutumes. Mnemosynon Bizoukides*, 1960, с. 27 і д.), на думку якого, законодавство Лева VI наскрізь пройнято духом гуманізму та лібералізму, що було начебто притаманне тогочасній громадській думці (*opinion publique*).

94 Вислів “цезаропапізм”, що так часто вживається, коли мова заходить про Візантію, дає викривлене уявлення про взаємини, які панували між світською владою і церквою у цій державі в Середньовіччі. Я вже звертав на це увагу у своїй праці: *Отношение церкви и государства в Византии* у: SK 4 (1933), с. 121 і д. Сьогодні я б уже не зважився повторити всі мої тодішні твердження, однак й досі дотримуюсь думки, що існує принципова різниця між стосунками держави й церкви у перші сторіччя Східноримської імперії та в середні віки. Такої думки не поділяє Дельгер (BZ 31 [1931], с. 449 і д.). На його погляд, взаємини між державою і церквою у Візантії склалися залежно від індивідуальних рис характеру окремих керівників держави і церкви. Дуже своєрідну теорію про безумовне підпорядкування церкви державі, тобто т. зв. “цезаропапізм” розвиває Г. Гельцер (H. Gelzer, *Das Verhältnis von Staat und Kirche in Byzanz*, *Hist. Z.* 86 [1901], с. 193 і д.). Розвиток взаємин між світською та духовною владою має підтвердження також і в пластичному мистецтві, див. вдумливі зауваги Грабаря: *Empereur*, с. 175 і д., та інших.

- 95 Див.: Bury. *Admin. System*; Brehier. *Institutions*, с. 127 і д.; W. Ensslin. *The Emperor and the Imperial Administration* у: Baynes-Moss. *Byzantium*, 1949, с. 268 і д.
- 96 Див. дуже цікаві міркування Штайна (Stein. *Ein Kapitel*, с. 70 і д.)
- 97 Про роль менших адміністративно-військових одиниць йдеться в ґрунтовній праці Ферлуги: *Nize vojno-administrativne jedinice tematskog uredjenja* у: ZRVI 2 (1953), с. 61 і д.
- 98 У *Клетерологоні* Філотей не має п'яти останніх темів, але вони є в *Тактиконі* Бенешевича і в *De thematibus* Константина VII (Леонтокоміс, без сумніву, опущено в *De thematibus* через недогляд, зрештою, Харсіянон, Кападокію і Далмацію з невідомих причин тут теж не названо). Месопотамія як тем згадується у платіжній відомості стратегів уже 908-910 р. (*De caerimoniis*, с. 697, 3). Чотири інші округи фігурують тут ще як клейсури. Щодо платіжної відомості та її датування див.: J. Ferluga. *Prilog datiranju Platnog spiska stratega iz De caerimoniis* у: ZRVI 4 (1956), с. 63 і д.
- 99 Згаданий у *De thematibus* тем Кіпр насправді лише короткий час за Василя I входив до складу імперії, після чого він знов опинився під пануванням арабів.
- 100 Див.: Stein. *Untersuchungen*, с. 19 і д.
- 101 Див.: Огляд джерел, с. 191.
- 102 Про титул цезаря маємо дуже ґрунтовну працю: R. Guiland. *Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin; le cesarat*. Gr. Christ. Per. 13 (1947), с. 168 і д.
- 103 Див.: A. Vogt. *La patricienne à ceinture* у: EO 37 (1938), с. 352 і д., а також Н. E. del Medico. *Byzance avant Byzance: la Patricienne à ceinture*. Actes du VI-e Congrès Intern. d'Et. byz., I (1950), с. 73 і д.
- 104 Див.: R. Guiland. *Les eunuques dans l'Empire byzantin* у: d'Etudes byz., 1 (1943), с. 196 і д.; Його ж.: *Fonctions et dignités des eunuques* у: Études byz., 2 (1944), с. 185 і д.; 3 (1945), с. 179 і д.; Його ж.: *Etudes de titulature byzantine: les titres auliques réservés aux eunuques* у: REB 13 (1955), с. 50 і д.; 14 (1956), с. 122 і д.; Його ж.: *Etudes sur l'histoire administrative de l'Empire byzantin: les titres auliques des eunuques* у: Byz. 25/27 (1955-1957), с. 649 і д.
- 105 R. Guiland. *Etudes de titulature byzantine: le rectorat*. Memorial L. Petit, 1948, с. 185 і д.
- 106 A. Guiland. *Etudes de titulature et de prosopographie byzantines: les protostrator* у: REB 7 (1950), с. 156 і д.
- 107 *De caerim.* с. 264, 528: πατήρ πόλεως. Див.: Ф. Успенський. *Константинопольский епарх* у: IRAIK. 4 (1899), с. 90 і д.
- 108 Bury. *Admin. System*, с. 91 і д.; Dolger. *Finanzverwaltung*, с. 22 і д.
- 109 Див.: H. G. Beck. *Der byzantinische "Ministerpräsident"* у: BZ 48 (1955), с. 309 і д.; J. Verpaux. *Contribution à l'étude de l'administration byzantine: ὁ μεσάζων*. Bsl., 16 (1955), с. 270 і д.
- 110 Див.: Dölger. *Finanzverwaltung*, с. 24 і д.
- 111 Див.: Dölger. *Byz. Diplomatie*, с. 62 і д.
- 112 Ibid, с. 50 і д.
- 113 На це вказував ще Успенський. *Военное устройство*, с. 154 і д. Пізніше на цій різниці наголошувала Glykatzi-Ahrweiler у ґрунтовній студії: *Recherches*, с. 2 і д., 24 і д.
- 114 Див.: R. Guiland. *Etudes sur l'histoire administrative de Byzance: le Domestique des Scholes* у: REB 8 (1950), с. 5 і д.; Glykatzi-Ahrweiler. *Recherches*, с. 26, 55 і д.
- 115 Див.: R. Guiland. *Etudes de titulature et de prosopographie byzantines: les chefs de la marine byzantine* у: BZ 44 (1951), (*Dölger — Festschrift*), с. 212 і д.
- 116 Див., з одного боку, *Taktikon* Успенського. *Kletorologion* Філотей і *Taktikon* Бенешевича (Benešević. *Ranglisten*, с. 124-125), а з іншого — *Antapodosis* (VI, 10) Ліутпрауда.

- 117 Згідно з прагматикою Філотей, стратег тему Анатолікон стояв на щабель вище доместика схолив, після якого по чергово йдуть стратег Арменіякон та інші керівники. Водночас стратега Анатолікон в урядовій ієрархії випереджають лише три особи: синкеллос константинопольського патріярха, ректор і, врешті, базілеопатор, який взагалі не мав би фігурувати в цьому списку, оскільки він не займав посади, а мав лише суто почесне звання, створене Левом VI для тестя Стиліяна Зауцеса.
- 118 *De caerim.* 696 і д. Для порівняння наведу витяг з повідомлення Ліутпрауда (*Antapodosis* VI, 10): у середині X ст. чиновники, що мали титул патриція, одержували за рік по 12 фт золота і одне святкове убрання; хто мав титул магістра, отримував по 24 фт і два убрання, а ректор, доместик схолив і дронгарій імператорського флоту — по 48 фт і чотири убрання (розмір винагороди для трьох останніх урядовців визначив Е. Штайн (BZ (1924). с. 385, прим. 1).
- 119 Про датування появи *Книги епарха*. ґрунтовний аналіз цього документа зробив Штекле (*Zünfte*). Серед найкращих праць слід назвати *Ἐπαρχικὸν βιβλίον* Христофілопулоса і: *Zünfte* (с. 205 і д.) Міквіца, а також розвідки Черноусова, розміщені у: ZMNP вересень 1914 і Кубічка. Num. Zeitschr. 44 (1911), с. 185 і д. Дуже цікаві зауваги вийшли нещодавно з-під пера Сюзюмова. *Книга епарха*. Свердловск, 1949 та *Ремесло и торговля в Константинополе в IX-X в.* у: BB 6 (1953), с. 132 і д., а також *Деревня и город*, с. 301 і д., див. ще коментар Ніколь до видання тексту (1893) та до французького перекладу (1894); дуже стислий коментар Фрешфілда до англійського перекладу (1938). Окрім того, див. Zachariä BZ 2 (1893), с. 132 і д., 177; L. M. Hartmann, Zeitschr. f. Sozial- u. Wirtschaftsgesch. 3 (1894); Його ж.: *Analekten zur Wirtschaftsgesch. Italiens im frühen Mittelalter* 1904, с. 16 і д.; Ф. Успенський, *Константинопольский епарх* у: IRAIK 4 (1899), с. 90 і д.; Gehrig, *Das Zunftwesen Konstantinopels im X Jahrhundert* у: Jahrb. f. Nationalökonomie u. Statistik 38 (1909), с. 577 і д.; Waltzing, *Etudes hist. sur les corporations* II (1896), с. 347 і д.; Корнеманн, RE IV (1901), с. 478 і д.; Vogt, *Basile I-er*, с. 139 і д. і 389 і д.; G. Marzemi. Atti del. R. Istit. Veneto di scienze, lettere ed arti, 94 (1934-1935), с. 381 і д.; Mickwitz, BZ 36 (1936), с. 63 і д.; Праці Христо Макрі (*L'organisation de l'économie urbaine dans Byzance*, 1925) і Г. Зораса (*Le corporazioni bizantine*, 1931) на мій погляд, неповні.
- 120 Особливо на цьому наголошують Штекле (*Zünfte*, с. 135 і д.); Л. М. Гартманн. (*Analekten*, с. 16 і д.); С. П. Вальцінг (op. cit.), с. 347 і д.; Е. Корнеманн, RE IV, с. 478.
- 121 Такої думки дотримуються Г. Геріг (op. cit., с. 592 і д.) і А. П. Каждан (BB 6 [1953], с. 143 і д. та *Деревня и город*, с. 305 і д.).
- 122 Див.: М. Сюзюмов, BB 4 (1951), с. 33 і д.; А. Каждан, *Деревня и город*, с. 291 і д.
- 123 Втім, Міквіц (*Zünfte*, с. 206 і д.) у цих торгових та ремісничих об'єднаннях вбачає механізм, який приносить користь насамперед для своїх членів.
- 124 *Tactica Leonis* II, 21 (Vari I, с. 29). προχειρίζεσθαι μὲν στρατηγὸς ἀγαθὸς εὐγενής, πλοῦσιος... IV, 3 (Vari I, с. 50): καὶ εὐπορωτάτους αὐτοῦ εἶναι καὶ εὐγενεῖς κατὰ τε τὸ γένος... Див. дуже цікаві зауваги: М. Mitard (*Le pouvoir impérial au temps de Léon VI le Sage*, Mélanges Diehl I, 1930, с. 215 і д.
- 125 *Cod. Just* I, 53, 1. 528 р.
- 126 *Nov.* 84 (Zepos, *Jus* I, с. 152 і д.)
- 127 *Nov.* 114 (Zepos, *Jus* I, с. 186 і д.); Dolger, *Reg.*, с. 558. Zachariä (*Geschichte*, с. 239) сумнівається в автентичності цієї новели, але безпідставно.
- 128 Див.: G. J. Bratianu, *Le commerce bulgare dans l'Empire byzantin et le monopole de l'empereur Léon VI à Thessalonique*, Sbornik Nikov 1940, с. 30 і д.
- 129 Хронологію цієї війни дуже переконливо визначив Златарський. *Известия*, с. 88 і д. Див. також: G. Kolias, *Léon Choerosphactès*, 1939, с. 23 і д.
- 130 Про походження, передісторію та мандрівку угрів з-над гирла Волги на їхню сучасну батьківщину писали: J. Moravcsik, *Zur Geschichte der Onoguren* у: Ungar. Jahrb. 10 (1930), с. 53 і д.; C. A. Macartney, *The Magyars in the Ninth Century*,

Cambridge 1930; H. Grégoire, *Le nom et l'origine des Hongrois* у: Zeitschr. d. Deutsch. Morgenl. Ges. 91 (1937), с. 630 і д. Див. ще відповідну, як завжди, вичерпну бібліографію, яку подав Моравчик у: Byzantinoturcica I, с. 134 і д.

131 Не можу погодитись з думкою Васильєва (*Византия и арабы* II, 1902, с. 114 і в: СМН IV, с. 140 і д.), що Никифора Фоку було відкликано з Італії аж у 900 р. Як свідчать усі джерела, під час болгарської війни 894 р. він командував візантійською армією як доместик схолив (Див.: Златарски. *Известията*). Через інтриги Стиліяна Зауцеса невдовзі його звільнили з посади головнокомандувача, а його місце зайняв Лев Катакалон, який і керував військовими діями у 896 р.; див. Грумель: *Chronologie*, с. 24 і д., а також розвідку Грегуара: *La carrière du premier Nicéphore Phocas*, Просфорá εἰς Στ. Κυριακίδην (1953), с. 237 і д.

132 Хронологію подій подано за Грумелем: *La chronologie des événements du règne de Léon VI* у: EO 35 (1936), с. 34 і д. і всупереч припущенню Грегуара (Byz. 5 [1930], с. 394 і д.), який схиляється до 897 р.

133 Донедавна, спираючись на Табарі, вважали, що арабська виправа 904 р. розпочалася з облоги Атталії. Грегуар (*Le communiqué arabe sur la prise de Thessalonique*. Byz. 22 [1952], с. 373 і д.) довів, однак, що повідомлення Табарі насправді стосується здобуття Тессалонік, а не Атталії; про падіння останньої у візантійських джерелах немає жодної згадки.

134 До такого висновку спонукає датований 6412 (=904) р. напис на двох прикордонних каменях, знайдених неподалік села Наріш-Кай, що за 20 км від Тессалонік; див.: Ф. Успенский, ИРАК 3 (1898), с. 184 і д. Автентичність напису чітко довів М. Ласкаріс: *Les sources épigraphiques de la légende d'Oleg*, Mélanges H. Grégoire III (1951), с. 213 і д. (напис цей не має нічого спільного з руським князем Олегом, що, зрештою, визнає і сам автор). Ця цікава стаття була передрукована в: *Deux notes sur le règne de Syméon de Bulgarie*, Wetteren 1952, с. 5 і д.

135 Grumel, *Notes chronologiques* у: EO 36 (1937), с. 202 і д. Дженкінс довів (*Leo Choïrosphactes and the Saracen Vizier* у: ZRVI 8, 1 [1963], с. 167 і д.), що перемога логотета Гімеріоса над арабським флотом відбулася 6 жовтня 905 р.

136 Щодо цього абзацу й наступного див.: R. J. H. Jenkins, *The Date of Leo VI's Cretan Expedition*, Просфорá εἰς Στ. Κυριακίδην, 1953, с. 277 і д.

137 На це слушно звертає увагу Васильєв: *Византия и арабы* II, с. 167 і д.

138 *Полное собрание русских летописей* I, 2, 1926, с. 30 і д. Деякі дослідники піддають сумніву факт походу Олега на Константинополь. На цю тему див. зокрема: H. Grégoire, *La légende d'Oleg et l'expédition d'Igor*, Bull. de l'Acad. Royale de Belgique 23 (1937), с. 80 і д.; R. H. Dolley, *Oleg's Mythical Campaign against Constantinople*, *ibid.*, 35 (1949), с. 106 і д.; і знову: H. Grégoire, *L'histoire et la légende d'Oleg, prince de Kiev* у: Nouvelle Clío 4 (1952), с. 281 і д. Безпідставність цих сумнівів я вже доводив у статті: *L'expédition du prince Oleg contre Constantinople en 907* у: Annales de l'Inst. Kondakov 11 (1939), с. 47 і д., 296 і д. Доводять це також детальні дослідження А. Васильєва: *The Second Russian Attack on Constantinople in 907: Evidence of the Pseudo-Symeon*, Speculum 24 (1949), с. 403 і д.

139 Див.: Grumel, *La chronologie des événements du règne de Léon VI* у: EO 35 (1936), с. 5 і д.

140 Nov. 90 (Zepos, Jus I, с. 156. і д.)

141 V. Grumel, *La chronologie des événements du règne de Léon VI* у: EO 35 (1936), с. 8 і д.

142 Див.: Dwornik, *Photian Scism*, с. 275 і д.

142а Ф. Грієрзон та Р. Дж. Дженкінс (*The date of Constantine VII's Coronation*. Byz. 32 [1962], с. 133 і д.) встановили, що коронація Константина Багрянородного відбулася 15 травня 908 р., а не аж 9 червня 911 р.

143 Радіючи, що після 33 років номінального співправління він став нарешті справжнім володарем, Олександр звелів навіть на монетах карбувати такі свої титули: αὐτοκράτωρ πλοτὸς εὐσεβῆς βασιλεὺς Ῥωμαίων. Див.: Мишлов. Byz. 6 (1931), с. 99 і д. Шпульбер (*Les Nouvelles de Léon le Sage*, 1934, с. 47, прим. 1) висунув тезу, що Олександр ніколи не був єдиновладцем і правив тільки від імені Константина VII. Однак таке твердження цілком помилкове не тільки з огляду на цей напис (до речі, це перша з відомих нам монет, де знаходимо титул автократора), а й через дані писемних джерел.

144 Рунціман (*Romanus Lecapenus*, с. 45) цілком справедливо ставить під сумнів твердження Миколая Містика (Migne, P. G., с. 111, 217) про те, нібито ще Лев VI пропонував йому повторно очолити патріархат. Візантійські хроністи ні словом про це не згадують, вказуючи натомість, що повторна номінація Миколая була першим наказом Олександра (Sim. Log., *Georg. Mon. cont.*, с. 87).

145 За А. П. Кажданом (*К вопросу о начале второй болгаро-византийской войны при Симеоне*, Славянский архив, Москва 1959, с. 23 і д.), ця війна розпочалася ще за життя Олександра, а не по його смерті, як вважав Златарський (*История* I, 2, с. 358 і д., а також *Первый поход болгарского царя Симеона на Константинополь*, Recueil Kondakov, Prag 1926).

146 Див.: Dölger, *Bulgarisches Zartum und byzantinisches Kaisertum*, Bull. de l'Inst. archéol. bulgare 9 (1935), с. 57 і д. (а також: *Byzanz u. d. europ. Staatenwelt*, с. 140 і д.); Ostrogorsky, *Autokrator*, с. 121 і д.; Його ж: *Die byzantinische Staatenhierarchie*, SK 8 (1936), с. 45. Див. ще: Dölger, *Der Bulgarenherrscher als geistlicher Sohn des byzantinischen Kaisers* у: Sbornik Nikov. 1940, с. 219 і д. (а також: *Byzanz u. d. europ. Staatenwelt*, с. 183 і д.).

147 Про коронацію Симеона див.: Ostrogorsky, *Autokrator*, с. 121 і д., а також: *Die Krönung Symeons von Bulgarien* у: Bull. de l'Inst. Archeol. Bulgare 9 (1935), с. 275 і д.

148 Leon Diakon, с. 123: αὐτοκράτορα ἑαυτὸν ἀνακηρύττειν Ῥωμαίους ἐκέλευεν.

149 Згідно з: *Vita des hl. Lucas Junior* (Migne, P. G., с. 111, 449 і д.), через це вторгнення святий змушений був покинути свою домівку на горі Йоанніці у Фокіді й перебратися в околиці м. Патри, звідки він повернувся назад аж через десять років, уже після смерті Симеона († 927 р.). На підставі згадки про це Діхль (*Choses et gens de Byzance*, с. 3 і д.) датує напад болгар 917 роком. Однак вже Рунціман (*Romanus Lecapenus*, с. 84 і *Bulgarian Empire*, с. 159) зауважив, що ця дата не узгоджується з фактами, позаяк у серпні 917 р. Симеон командував військом у битві над р. Ахелоос, а наприкінці того ж року або на початку 918 р. — у битві під Ката-сиртаем. Проте Рунціман невинно переносить дату вторгнення на 916 р. Вислів "десять літ", зрозуміло, не слід сприймати буквально, але в подібних випадках більш імовірне заокруглення не до меншого, а більшого. Треба, однак, погодитися з Ділем, що перемога на р. Ахелоос створила умови для нападу на Північну Грецію, тому я гадаю, що вона відбулася у 918 р., і не розумію, чому Златарський (*История* I, 2, с. 405 і д.) і Мутафчієв (*История* I, с. 232) переносять її на 920 р., тобто на час, коли при владі вже був Роман Лакапен.

150 Див.: V. Grumel, EO 36 (1937), с. 52 і д., а також F. Dölger, BZ 37 (1937), с. 532.

151 920, а не 919 р.: V. Grumel, *Notes de chronologie byzantine* у: EO 35 (1936), с. 333 і д. Під час синоду 920 р. Роман Лакапен згадується як *базилеопатор*, а це є виразним свідченням того, що імператорського титулу, як на це вказував Грумель, ні навіть титулу цезаря у 919 р. він отримати не міг.

152 Щодо хронології див.: Dölger, *Reg.*, с. 604. Автор справедливо зауважує, що точніші дати визначити неможливо, бо дані джерел недокладні, а часом і суперечливі. Рунціман (*Romanus Lecapenus*, с. 246 і д.) називає 9 вересня 924 р., але ця дата настільки ж непевна, як і всі інші, що пропонувалися перед ним.

153 Як впливає з листа Романа I, Симеон називав себе “βασιλεὺς Βουλγάρων καὶ Ῥωμαίων (Deltion I, 659). Утім титул “Ῥωμαίων” важив для нього більше, ніж титул “Βουλγάρων”. Знайдено молибдобулли, в якій Симеона названо просто імператором ромеїв: “Συμεὼν ἐν χριστῷ βασιλεὺς Ῥωμέων” (Т. Gerasimov, Bull. de l'Inst. archéol. bulgare, 8 [1934], с. 530).

154 Див.: Šišić, *Povijest*, с. 407 і д.; Jireček, *Geschichte* I, с. 199 і д.

155 Правління Чеслава почалося вже з 927 або 928 р., а не у тридцятих роках X ст., як вважали раніше. Див. мою розвідку: *Porfirogenitova hronika srpskich vladara i njeni hronološki podaci* у: *Istor. Časopis*, 1 (1948), с. 24 і д.

156 *De admin. imp.*, сар. 33, 16 (вид.: Моравчика-Дженкінса). Всупереч міркуванням Шипича (*Povijest*, с. 412), вважаю, що рацію має Іржечек (*Geschichte* I, с. 202), який припускає, що зближення Михаїла з Візантією почалося щойно після смерті Симеона.

157 Див.: Р. Mutafčiev, *Der Byzantinismus im mittelalterlichen Bulgarien* у: *BZ* 30 (1929/1930), с. 387 і д.

158 На тему богомилства існує багата література, список якої останнім часом дуже помітно поповнився. Наведу хоча б такі праці: Д. Ангелов, *Богомилството в България*, Софія 1947 (нове значно доповнене вид.: Софія 1961) та: *Der Bogomilismus auf dem Gebiet des byzantinischen Reiches* I, Sofia 1948; H. Ch. Puech, A. Vaillant, *Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le Prêtre*, Paris 1945; S. Runciman, *The Medieval Manichee. A Study of the Christian Dualist Heresy*, Cambridge 1946; D. Obolensky, *The Bogomils. A Study in Balkan Neo-Manichaeism*, Cambridge 1948; A. Solovjev, *La doctrine de l'Eglise de Bosnie*, Bull. de l'Acad. de Belgique 34 (1948), с. 481-534; H. Grégoire, *Cathares d'Asie Mineure, d'Italie et de France. Mémoires L. Petit*, 1948, с. 142-151. До особливо цікавих праць з використанням багатого матеріалу належить синтетична праця А. Шмауза (A. Schmaus, *Der Neumanichismus auf dem Balkan*, Saeculum 2 (1951), с. 271 і д.

159 Роман Лакапен в ієрархії співімператорів посів перше місце в період між 20 травня 921 р. і квітнем 922 р. Це можна визначити на підставі зіставлення таких фактів: коронацію Христофора провів ще Константин VII (*Teof. cont.*, с. 398), тоді як двох молодших Лакапенів коронував уже батько (Там само, с. 409, 21); новела, відома як *Protimesis*, датована 922 р., була оприлюднена від імени імператорів: Романа, Константина і Христофора (*Zeros, Jus I*, с. 200); Христофор отримав титул другого співімператора після квітня 922 р., отже — не завдяки одруженню своєї дочки з болгарським царем Петром (як подає *Teof. cont.*, с. 414, 16, а вслід за ним повторює Рунціман. *Romanus Lecapenus*, с. 67), яке відбулося 927 р., позаяк він був другим імператором ще перед коронацією своїх молодших братів, яка відбулася 26 грудня 924 р. На користь цих дат свідчать згадки про дві кризобулли, видані від імени імператорів Романа, Христофора і Константина (*Zeros, Jus I*, с. 204; *Dölger, Reg.*, 593, 594; отже, ці документи могли з'явитися тільки в період між квітнем 922 р. і 25 грудня 924 р.).

160 Grumel, *Reg.*, с. 669.

161 *Zeros, Jus I*, с. 209.

162 *Zeros, Jus I*, с. 198 і д. *Dölger, Reg.*, с. 595. Лемерль в: *Histoire agraire* 219, 1, с. 265 і д., стисло проаналізувавши відомості як про цю новелу, так і пізніші, видані на захист дрібної власності, висловлює застереження щодо їхнього тексту, дати і авторства. Уже Захарія в одній із приміток натякнув, що текст, який дійшов до нас, може містити витяги з кількох окремих новел (*Jus III*, с. 234, прим.1). Як слушно зазначає Лемерль, цю заувагу дослідники досі належно не врахували. І справді, вдавшись до глибшого аналізу, я дійшов висновку, що розділ 2 дещо суперечить розділові 1, який є ядром всього законодавчого акту. Розділ 2 більше виглядає на пізніший етап розвитку цього законодавства, він, наприклад, виразно забороняє дарувати чи заповідати землю вельможам, що цілком відповідає розділові 1, але такі да-

рунки чи заповіді не вкладаються в рамки *protimesis*. Тому я схильний підтримати думку Лемерля, що проведення критичного аналізу тексту як цієї, так і інших новел, виданих на захист дрібної власності, і повторне ретельне їхнє опрацювання є одним з найневідкладніших завдань сучасної візантології. Проте немає жодного сумніву, що цю новелу, яка так чітко окреслює права *protimesis*, видав саме Роман I. Ще Захарія (*Geschichte*, с. 238 і д., 265 і д.), попри зазначену заувагу, висловив переконання, що ця “знаменита новела, прототип усіх подібних законів у майбутньому”, безумовно належить до законодавства Романа Лакапена 922 р. Дату — квітень, індикт 10, рік 6430 (= 922 р.) — знаходимо щойно у пізніших збірниках законів (*Synopses II* та *III* класу). І якщо автентичність цієї новели цілковито ще не доведена, то немає достатніх підстав і на те, щоб уважати її фальсифікатом, оскільки рік та індикт абсолютно узгоджуються. На XII Міжнародному конгресі візантологів в Охриді Н. Своронос повідомив, що готує критичне видання цих новел у повному обсязі з коментарем.

163 Див.: Ostrogorsky, *Steuergemeinde*, с. 32 і д.

164 Згідно з прим. 162 ці постанови доповнили т. зв. новелу *promesis* вже пізніше, що зовсім не заперечує її належності до часів правління Романа I, тим паче, що він, з усією ймовірністю, посилається на ці постанови в новелі 927-928 р., яку було видано після катастрофічного голоду (*Zeros, Jus I*, с. 210, 27-29). Це ж можна сказати й про постанови, що стосуються стратіотських садіб. Те, що про них нема жодної згадки в новелі Константина VII, де йдеться про ті самі справи, ще не є доказом, що вони були видані пізніше. Адже і в новелі Романа II, наведеній у того ж таки Теодора Декаполіта, теж немає не тільки будь-якого посилання на Лакапена, а ще й знаходимо твердження, щоби закон про повернення — без відшкодування — незаконно набутих ґрунтів вийшов аж за Константина VII (*Zeros, Jus I*, с. 240).

165 *Zeros, Jus I*, с. 205 і д. *Dölger, Reg.*, с. 628. Дату появи цієї новели так само маємо тільки в пізніших збірниках законів. Вказують вони або на вересень другої (928), або ще восьмого (934) індікту. Захарія висловився на користь першої дати, пізніші дослідники пішли за його прикладом, але це ще не означає, що рація безумовно за ними. У кожному разі, мені видається, що дата появи цієї новели породжує більше сумнівів, ніж дата появи *promesis*.

166 Див. вичерпну студію Василевського: *Материалы* (Труды IV), с. 254 і д.

167 У моїй праці: *The Peasant's Pre-emption Right* у: *Journ. of Rom. Stud.* 37 (1947), с. 117 і д. я наводжу приклади, до яких способів вдавалися державні урядовці та судді, щоб обійти закони Романа.

168 Див.: Ostrogorsky, *Paysannerie*, с. 11 і д.

169 Рунціман (*Romanus Lecapenus*) чудово висвітлив тодішню зовнішню політику Візантії.

170 Про події на прикордонні у горах Тавру від VII до середини X ст. див.: Honigmann, *Ostgrenze*, с. 39 і д.

171 Похід русичів 941 р. дуже детально описав Левченко, *Очерки*, с. 128 і д.

172 Н. Й. Половой (*О дате второго похода Игоря на греков и похода русских на Берду* у: *ВВ* 14 [1958], с. 138 і д.) відносить цей другий похід Ігоря до 943, а не, як вважалося досі, до 944 р.

173 *Полное собрание русских летописей I* (1926-1928), с. 46 і д. *Dölger, Reg.*, с. 647.

174 Твердження, яке міститься у Скилиці-Кедрена II, с. 321, 19, про те, що Константин VII було відсунуто на останнє місце з-поміж співімператорів Романа Лакапена, не відповідає дійсності. Див.: *Teof. cont.*, с. 435, 5.

175 Див.: Skylitzes-Kedrenos II, с. 322 і д.

176 Стосовно хронології див.: G. Ostrogorsky, E. Stein, *Die Krönungsordnungen des Zeremonienbuches* у: *Byz.* 7 (1932), с. 197, прим. 3; G. de Jerphanion, *La date du couronnement de Romain II*, *Or. Christ. Per.* 1 (1935), с. 490 і д.

- 177 Див.: *De admin. imp.*, сар. 13, 149 (вид.: Моравчика-Дженкінса), де Константин VII висловлюється про Лакапена так: "Імператор Роман був людиною без освіти і відповідного виховання. Він був не з тих, що з дитинства зростали в імператорському палаці і їм змалку прищеплювали римські традиції, не належав до знатного роду і не мав навіть шляхетного походження".
- 178 Zepos, *Jus I*, с. 214 і д. Dölger, *Reg.*, с. 656.
- 179 Zepos, *Jus I*, с. 240 і д.
- 180 Zepos, *Jus I*, с. 222 і д. Dölger, *Reg.*, с. 673.
- 181 У *De caerimoniis*, с. 695 наводяться ті самі дані. Окрім того, там зазначено, що вартість садиби кіннотника мала становити п'ять чи, щонайменше, чотири фунти, а вартість господарства моряка імператорського флоту — три фунти.
- 182 Zepos, *Jus I*, с. 240 і д.
- 183 Zepos, *Jus I*, с. 243 і д. Dölger, *Reg.*, с. 690.
- 184 Детальний опис читач може знайти в *De caerimoniis*, с. 664 і д.
- 185 Детальний опис прийняття Ольги в імператорському палаці подано у *De caerimoniis*, с. 594 і д. Цю тему широко висвітлив Левченко (*Очерки*, с. 217 і д.), який розглянув і різні погляди дослідників на дату і місце хрещення Ольги. Сам Левченко схиляється до думки, що Ольга прийняла хрещення в Константинополі під час свого візиту. Важко, однак, повірити, щоб Константин VII оминув цю подію цілковитим мовчанням. Попри все, фактом залишається те, що в світі Ольги був і священник. Руські літописці датують хрещення Ольги 954 або 955 р., що теж підтверджує думку про те, що вона прийняла хрещення в Києві, ще перед своєю подорожжю до Константинополя.
- 186 Див. блискучий есей: Diehl, *Figures I*, с. 217 і д.
- 187 Детальний опис цього походу подано в праці Шлюмберґера (Schlumberger) *Nicéphore Phocas*, с. 25-79. Див. також: І. Пападопулос, 'Η Κρήτη υπό τους Σαρακηνοὺς (824-961), Атени 1948, с. 90 і д.
- 188 Про цей титул див.: Ch. Diehl, *De la signification du titre de "proedre" à Byzance*. *Mélanges Schlumberger I* (1924), с. 105 і д.
- 189 Leon Diak, с. 49. Skylitzes-Kedr. II, с. 379.
- 190 Див.: Schlumberger, *Nicéphore Phocas*, с. 249 і д.
- 191 Zepos, *Jus I*, с. 253 і д. Dölger, *Reg.*, с. 712.
- 192 Zepos, *Jus I*, с. 255 і д. Dölger, *Reg.*, с. 721.
- 193 Див. про це: Neumann, *Weltstellung*, с. 56.
- 194 Zepos, *Jus I*, с. 249 і д. Dölger, *Reg.*, с. 699. Пор. ще: Charanis, *Monastic Properties*, с. 56 і д., де автор наводить англійський переклад цього закону.
- 195 На це вказував уже Нойманн: *Weltstellung*, с. 24.
- 196 Хронологію див.: Runciman, *Bulgarian Empire*, с. 303 і д.
- 197 Див.: П. О. Корышковский, *О хронологии русско-византийской войны при Святославе* у: ВВ 5 (1952), с. 136 і д.
- 198 Про датування (969, а не 968 р.) і обставини, якими супроводжувалося досягнення цього союзу див.: D. Anastasijević, *Glasnik Skopskog Naučnog Društva* 11 (1932), с. 51 і д.
- 199 Skylitzes-Kedrenos II, с. 369. Zonaras III, с. 507. Карбована за правління Никифора монета із зменшеною вагою, т. зв. *тетартерон*, стала предметом багатьох наукових досліджень. Див., зокрема: Kubitschek, *Zum "Επαρχικὸν βιβλίον"* у: *Num. Zeitschr.* 4 (1911), с. 194 і д.; G. Mickwitz, *Die Organisationsformen zweier byzantinischer Gewerbe im 10 Jahrhundert* у: *BZ* 36 (1936), с. 66 і д.; F. Dworschak, *Studien zum byzantinischen Münzwesen* у: *Num. Zeitschr.* NF 29 (1936), с. 77 і д.; R. S. Lopez, *La crise du besant au X-e siècle et la date du Livre de Préfet*, *Mélanges Grégoire II*, 1950, с. 403 і д., а також: A. Christophilopoulos, *Ζητήματα περὶ τοῦ Ἐπαρχικοῦ βιβλίου*, *Ἑλληνικά* у: 12 (1940), с. 125 і д.; A. Frolow, *Les noms des monnaies dans le Typicon du Pantocrator*. *Bsl.* 10 (1949),

с. 251 і д. V. Laurent, *Bulletin de Numismatique Byzantine* у: *REB* 9 (1951), с. 204 і д. закінчує дуже влучною фразою: "A mon sens, rien n'est tranché dans cette question de tetarteron". Складне питання про *тетартерон* досить цікаво висвітлюють вдумливі й переконливі праці Глікаці-Арвайлер: *Nouvelle hypothese sur le tetarteron d'or et la politique monetaire de Nicephore Phocas* у: *ZRVI* 8, 1 (1963), с. 1 і д. Згідно з висновком авторки, тетартерон Никифора Фоки відрізнявся від нормальної номізми лише на 1/12, тобто дорівнював 22 каратам.

200 Див. зауваження на марґінесі новели Никифора Фоки, спрямованої проти зростання монастирських маєтностей: *cod. Vindob. suppl.* 47,48 (Zepos, *Jus I*, с. 249, f. 1): ὄρα οὖν ἡ νεαρά καθήρηθη παρὰ τοῦ ζυμίσου κακῶς δέ. Шарані (*Monastic Properties*, с. 61), який ще раз висловив тезу, що цей закон Никифора Фоки було скасовано щойно новелою Василя II від 4 квітня 988 р., не зауважив, що автентичність цієї новели викликає щонайменше великий сумнів. Див. ще: Dölger, *Reg.*, с. 772, а також прим. на с. 257 цього видання. Важко погодитись із припущенням Шарані, що автор зауваження на берегах новели (*cod. Vindob.*) сплутав Василя II з Циміскієм.

201 Leon Diakon, с. 101, 23.

203 Див.: Ostrogorsky, *O vizantskim državnim seljacima i vojnicima — dve povelje iz doba Jovana Cimiska*. *Glas Srpske Akad. Nauka*, 214 (1954), с. 23 і д.; Його ж.: Pausanerie, с. 11 і д.

204 Див.: П. Мутафчиев, *Русско-болгарские отношения при Святославе* у: *SK* 4 (1931). с. 77 і д.

205 Щодо хронології див.: F. Dölger, *Die Chronologie des grossen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen* у: *BZ* 32 (1932), с. 275 і д. Іншої думки Д. Анастасієвич (*SK* 3 [1929], с. 1 і д.; *BZ* 30 [1929-1930], с. 400 і д.; 31 [1931], с. 328 і д.; *Mélanges Diehl I* [1930], с. 1 і д.; *Byz.* 6 [1931], с. 337 і д.), який вважає, що кампанія проти Святослава тривала не три місяці, а три роки, тобто до 974 р. Однак Греґуар (*Byz.* 12 [1937], с. 267 і д.), як і Дельґер, вважає, що ця кампанія не виходила за рамки квітня-липня 974 р. Дельґер з цього приводу виступив був ще раз у: *BZ* 38 (1938), с. 232 і д., відстоюючи свої попередні погляди. Див. також: Корышковский. *О хронологии русско-византийской войны при Святославе* у: *ВВ* 5 (1952), с. 136 і д.

206 Текст угоди зберігся у давньоруській хроніці, *Полное собрание русских летописей*, I, с. 72 і д. Там зазначено, що цей договір було підписано в липні чотирнадцятого індікту 6479 р., тобто в липні 971 р. На цю деталь ні Дельґер, ні Анастасієвич не звернули уваги (див. попередню примітку), тоді як вона, на мою думку, якраз і є вирішальним аргументом.

207 П. Шрамм (P. E. Schramm, *Kaiser, Basileus und Papst in der Zeit der Ottonen* у: *Hist. Z.* 129 [1924], с. 424 і д.) навів дуже вагомні аргументи на користь того, що Теофана була родичкою Йоанна Циміскія, а не дочкою Романа II, як це твердив К. Улірц (K. Uhlirz, *BZ* 4 [1895], с. 466 і д.). Шрамм тільки розвинув гіпотезу, яку свого часу висунув ще Мольтманн (J. Moltmann, *Teofano, die Gemahlin Ottos II. Diss.*, Göttingen 1878). Питанням родоводу Теофани цікавилися також Г. Моріц (H. Moritz, *Herkunft der Teophano, der Gemahlin des Kaisers Otto II* у: *BZ* 39 [1949], с. 387 і д.), який вбачав у ній дочку Константина VII, та М. Улірца (*Studien über Teophano* у: *Deutsch. Archiv. Gesch. d. Mittelalt.* 6 [1943], с. 442), що вважав її дочкою Романа Лакапена. Це ж питання порушував Ф. Дельґер (*Wer war Teophano?* у: *Hist. Jahrb.* 62/69 [1949], с. 546 і д.). Підтримуючи погляди Мольтманна і Шрамма, він водночас намагався довести хибність припущення М. Улірца та Г. Моріца. Див. ще додаткові зауваги Дельґера у: *BZ* 43 (1950), с. 338 і д. Давня помилкова думка про те, що Теофана була дочкою Романа II, знайшла собі захисника ще й в особі А. А. Васильєва (*Hugh Capet of France and Byzantium* у: *DOP* 6 [1951], с. 227 і д.). Див. мої зауваги у: *BZ* 46 (1953), с. 156.

208 Дата походу Цимісхія на Месопотамію (972) підтверджується і в праці: M. Sarrad, *La date des expéditions mésopotamiennes de Jean Tzimiscès*, Mélanges H. Grégoire II (1950), с. 99 і д.

209 E. Dulaurier, *Chronique de Matthieu d'Edessa*, 1858, с. 22. Kucuk-Joannesov. BV 10 (1903). с. 100.

210 Див.: Neumann, *Weltstellung*, с. 49.

211 З приводу дати народження Василя II (958) див.: G. Ostrogorsky, E. Stein. Byz. 7 (1932), с. 198, прим. 1.

212 Таке датування підтримують Розен (Rosen, *Bolgarobojca*) і Шлюмбергер (Schlumberger, *Épopée byzantine I* [1925], с. 510), який спирається на переказ Ях'ї, який, загалом, не суперечить давнім Скиліці. Натомість Пселл наводить твердження, що паракоймомена було усунуто після смерті Барди Фоки, тобто десь близько 989 р., що, безумовно, є помилкою.

213 Новела Василя II від 996 р.: Zeros, *Jus I*, с. 270. Див. також: Psellos I, с. 12 і д. (вид.: Renauld).

214 Про тогочасні події з історії роду Комітопулосів жодних даних немає. Як подає вірменський історик-сучасник Стефан з Тарону (Асолік) (переклад: Gelzer-Burckhardt [1907], с. 185 і д.), вони походили з Вірменії. Попри те, що Р. Адонц (*Samuel l'Arménien*, с. 3 і д.) сприймає це за чисту монету, постає питання, наскільки свідчення вірменського історика, відомості якого про Самуїла рясніють помилками, заслуговують на довіру. Н. П. Глагоєва (*Братъята Давид, Моисей, Аарон и Самуил* у: *Годишник на Соф. унив., юрид. фак.* 37, 14 [1941-1942], с. 28 і д.) твердить, що комес Миколай був нащадком протоболгарського роду Аспаруха, а його дружина Ріпсімія, мати Комітопулів, була дочкою царя Симеона, але це твердження цілком безпідставне. Інша її праця — *Теорията за Западно българско царство* у: Там само, с. 16 і д., теж містить погляди, які межують з фантазією.

215 Цілковито слушно це зауважує Рунціман (Runciman, *Bulgarian Empire*, с. 221), тоді як Златарський (*История I*, 2, с. 647 і д.) та Адонц (*Adontz, Samuel l'Arménien*, с. 9 і д.), спираючись на цілком казковий переказ Ях'ї (вид.: Rosen, с. 20 і д.) і вже цитованого вірменина Асоліка, намагалися довести, що Романа таки було визнано царем. Тим часом цей "цар" фігурує пізніше у джерелах як комендант Скоп'є, яке він здав 1004 р. візантійцям і отримав від Василя II титул патриція і посаду стратега візантійського тему Абідос; див.: Skylitzes-Kedrenos II, с. 455.

216 Початки імперії Самуїла стали предметом жвавої дискусії. Наука вже відкинула теорію Дринова про заснування 963 р. Шишманідами Західного болгарського царства, але ще й досі точиться боротьба між двома іншими поглядами на цю справу. Згідно з концепцією, яку нині підтримує більша частина науковців, Західне (македонське) болгарське царство відокремилось під керівництвом Комітопулосів від держави царя Петра 969 р. і відтоді самостійно існувало поряд із Східним (дунайським) болгарським царством. Цимісхій, якщо йти далі за цією концепцією, завоював тільки східну частину царства, в той час як західна й далі залишалася незалежною, а пізніше стала ядром імперії Самуїла. Прибічники іншої теорії, яку обстоює насамперед Д. Анастасієвич (*L'hypothèse de la Bulgarie Occidentale* у: *Recueil Uspenski I* [1930], с. 20 і д.), схильні вважати, що про якийсь сепаратний поділ Болгарії на східну і західну не може бути й мови, і Цимісхій завоював усю Болгарію. І тільки повстання Комітопулосів 976 р. стало початком визволення країни і створило умови для заснування нового царства у Македонії. На мою думку, ближче до правди саме ця друга концепція, проте обидві вони ґрунтуються на хибних засновках, ідентифікуючи підкорення певної країни з окупацією всієї її території. Анастасієвич має рацію, коли пише, що джерела не дають нам жодного доказу, який би засвідчував існування двох окремих болгарських держав — східної і західної, так само, як не дають вони й жодних підстав для того, аби вважати, що повстання Комітопулів почалося раніше 976 р. Згадка Скиліці-Кедрена II, с. 347, яку цілком без-

підставно відносять до 969 р. і не менш безпідставно вважають повідомленням про повстання Комітопулів, насправді є не чим іншим, як цілком довільною фразою, зміст якої стосується пізніших подій (див. з цього приводу Рунцімана: *Bulgarien Empire*, с. 218 та Адонца: *Samuel l'Arménien*, с. 5 і д.). Там, де Скиліца (Kedrenos II, с. 434, 20) дає послідовний опис подій, цілком виразно мовиться, що повстання Комітопулів вибухнуло після смерті Йоанна Цимісхія, тобто аж у 976 р. З іншого боку, в джерелах і згадки немає про те, що нога Цимісхія, як і Святослава, колись взагалі ступала на македонську землю (у пізнішому свідченні попа Дуклянина, яке ніде не містить підтвердження, щоправда, мовиться про зайняття Цимісхієм Сербії, а отже — і Македонії, але це свідчення аж ніяк не заслуговує на довіру). Однак звільнення від завоювання, яке обмежувалося захопленням центру держави, могло — у процесі деяких геополітичних змін — відбутися й завдяки рухові опору, що зародився на периферії. Власне це й сталося, коли Йоанн Цимісхій помер, а сама Візантія була охоплена безладдям і заворушеннями. Останнім часом цією проблемою займався Літаврін (*Болгария и Византия*, с. 261 і д.), однак він так і не навів жодних вагомих доказів на користь того, що "Болгарія продовжувала своє існування на заході". Його висновок про те, що "період від 969 до 976 р. був для Західної Болгарії періодом консолідації під владою Комітопулів", не знаходить ані найменшого підтвердження у джерелах, як це, зрештою, і впливає з наведених тут міркувань.

217 Щодо хронології див.: P. Lemerle, *Prolegomenes à une édition critique et commentée des "Conseils et Recits" de Kekauménos* у: *Mémoires de l'Acad. Royale de Belgique LIV*, I (1960), с. 26 і д.

218 Хід цієї кампанії детально опрацював П. Мутафчієв, *Старият друм през "Траянова врата"* у: *Списание на Болг. Акад.* 55 (1937), с. 101 і д.

219 Про руських норманнів (варягів) на візантійській службі див. ґрунтовну студію Василевського, *Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе* у: *Труды. I*, с. 176 і д. Про англійських норманнів у Візантії див.: Vasiliev, *Annales de l'Inst. Kondakov 9* (1937), с. 39 і д.

220 Як довів Гонігманн (*Studies in Slavic Church History*, Byz. 17 [1944-1945], с. 128 і д.), першим митрополитом Русі був Теофілакт, який перед тим був митрополитом Себастеї. Серйозне дослідження Гонігманна остаточно спростовує тезу Н. Баумгартена (*Baumgarten, Saint Vladimir et la conversion de la Russie*, *Orient. Chr.* 36 [1932] і М. Югіє (*Les origines de l'Église russe* у: *EO* 36 [1937], с. 257 та: *Le schisme byzantin* [1941], с. 172 і д.), які намагалися знайти докази на користь того, що Русь прийняла християнство з Риму. Критика, якій Гонігманн піддав методи обох цих науковців, надто вже неспростовна.

221 Детальний портрет Василя II змалював Пселл. I, с. 18 і д.

222 Zeros, *Jus*, с. 262 і д. Dölger, *Reg.*, с. 783.

223 Приписувана Василієві II хризобулла від 4 квітня 988 р., яка ще раз скасовує укази Никифора Фоки і, на відміну від новели 996 р., і явно захищає інтереси монастирів, мабуть, не є автентичною. Див.: Dölger, *Reg.*, с. 772.

224 Skylitzes-Kedrenos II, с. 456 (1002 р.). Див. також: Зопагас III, с. 561, 1.

225 Див.: Трактат Ешбернера, §§ 12 і 14 (вид.: Dölger, *Finanzverwaltung*, с. 119).

226 Це повідомлення знаходимо в одному з документів монастиря Лавра, датованому вереснем 993 р. (Rouillard — Collomp, *Actes de Lavra I* [1957], Nr. 12. Див. також: Г. Острогорський, *Сербское посольство к императору Василию II*, *Glas Srpske Akad. Nauka*. 193 [1949], с. 15 і д.; Його ж: *Une ambassade serbe auprès de l'empereur Basile II*, *Byz.* 19 [1949], с. 187 і д. (у скороченій версії). Див. ще: Дуйчев, *Проучвания*. София, 1945, с. 27 і д.), Радоїчич (*Srpsko Zagorje, das spätere Raszjen*, *Südost.* — *Forsch.* 17 [1957], с. 276 і д.) висунув був гіпотезу, що це посольство прибуло з Рапа, позаяк у документі вже згаданого монастиря послів названо сербами. Проте візантійці називали Сербією і Діоклею (Setu), а її мешканців — сербами. Стосовно цього періоду див. передусім: Skylitzes-Kedrenos II, с. 515, 8; 526, 14, 15; 543, 13; 544, 5, 8.

227 Стосовно розбіжностей у хронології див. мої зауваги у статті, згаданій у попередній примітці.

228 Адонц (*Samuel l'Armenien*, с. 24 і д.) піддає сумніву як відинську кампанію, так і битву на Вардарі, не наводячи жодних поважних аргументів. Та й взагалі цей автор ставиться до даних Скилиці з надмірним скептицизмом, надто вже покладаючись на східні джерела.

229 Psellos I, с. 20 (Renauld).

230 Цю цифру подає Кекавменос (вид.: Vasiljevski, Jernstedt), с. 18; у Скилиці-Кедрена, с. 458 йдеться про 15 000. Попри приблизний збіг у цифрах, наведених у двох не залежних одне від одного джерелах, ця кількість усе ж здається перебільшеною; на цьому наголошував уже Й. Іванов (*Беласицката битка 29 юли 1014*, Известия на истор. Друж. 3 [1911], с. 12, прим. 1).

231 Те, що архієпископа Охриди не обирали місцеві єпископи, а призначав імператор, я довів у статті, опублікованій у виданні: Jugosl. Istori. Časopis 1 (1935), с. 516 і д., з якою я виступив проти поглядів Златарського (*История II*, с. 17 і д.). Див. також цікаву статтю Б. Граніча (Granič): *Kirchenrechtliche Glossen zu den von Kaiser Basileios II, dem autokephalen Erzbistum von Achrida verliehenen Privilegien* у: Byz. 12 (1937), с. 215 і д.

232 Думка Златарського (*История II*, с. 1 і д. та SK 4 [1931], с. 49 і д.), що царство Самуїла після його приєднання до Візантії не було поділене і становило окрему адміністративну одиницю, не витримує критики; див.: F. Dölger, BZ 31 (1931), с. 443 і д. Те, що державу Самуїла було поділено на теми, сумніву не підлягає, але визначення меж і контурів цього поділу вимагає подальших досліджень. Див. цінну у своїй основі працю Скабалановича, *Виз. государство*, с. 226 і д., хоч вона й потребує уточнень до багатьох окремих деталей, а також П. Мутафчієва, *Судбините на средновековния Драстар* у: Сборник Силистра и Добруджа. 1 (1927), с. 158 і д. Багато уваги цьому питанню віддав Н. Банеску у своїх численних спеціальних працях, своєрідним підсумком яких є його дослідження: *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, Bucarest 1946 (Коли готувалоса перше та друге видання цієї книжки, а також її англійський та французький переклади, я не мав змоги ознайомитися з цією працею. Завдяки люб'язності автора тепер я вже маю її в своєму розпорядженні). Див. ще: (Вух. Meletai, с. 144 і д.) Кириакідеса, котрий, однак, забуває про те, що згадка про стратега в якомусь місті аж ніяк ще не означає, що саме це місто було столицею тему. У запропонованій ним мапі Балканського півострова часів Василя II наведено контури багатьох дрібних темів, які були або створені в пізніші часи, або їх взагалі ніколи не існувало. Детально про це див.: Литаврин, *Болгария и Византия*, с. 250 і д.

233 Згідно з поширеною, але хибною думкою, столиця цього тему спершу була в Охриді, пізніше її перенесли до Скоп'є, ще пізніше — до Сердики і, врешті, знову до Скоп'є. Під впливом Скабалановича цю думку підтримують також Златарський, *История II*, с. 14 і д., Мутафчієв, BZ 26 (1926), с. 251 та інші. Василій II під час завоювання держави Самуїла призначив на посаду ἀρχων τῆς πόλεως в Охриді патриція Евстатія Дафномела (Skylitzes II, с. 468, 14), тобто він призначив його комендантом міста Охриди, а не стратегом тему Болгарія. Деяко пізніше Евстатія справді було підвищено до рангу стратега тему, але тему Драч (там само, с. 474. 3). У Скоп'є, натомість, посаду στρατηγός αυτοκράτορος і одночасно κατέλανω Βουλγαρίας отримав Давид Аріанітес (саме так у Прокіча: *Zusatze Nr. 41 zu Skylitzes II*, с. 468, 1). Десь біля 1067 р. з'являється дукс Сердики, як титуловано Романа Діогена (Attaliates, с. 97, 16; Skylitzes II, с. 663, 12; Zonaras III, с. 684, 8), однак це зовсім не означає, що столицю тему Болгарія було перенесено із Скоп'є до Сердики, а свідчить про те, що область Сердики стала окремим темом і що якраз з цього часу починається процес розпаду давніх темів на нові. А резиденцією тему Болгарія завжди залишалося Скоп'є, про що свідчать численні джерельні дані. Це цілком слушно зауважує Банеску (*Duchés byzantins*, с. 121 і д.).

234 Такої думки дотримувався вже Скабаланович (*Виз. государство*, с. 228 і д.), а за ним Мутафчієв (Сборник Силистра и Добруджа I [1927], с. 159 та *История II*, с. 1). Її поділяє й Литаврин (*Болгария и Византия*, с. 273 і д.). Водночас Банеску (*Duchés byzantins*, с. 24 і д.) з усією рішучістю її відкидає і, безумовно, має рацію, вказую-

чи на те, що Скабаланович часто посилається на джерельні свідчення, які насправді стосуються тему Парістріон. Однак не можна ігнорувати й інформації, яка міститься у Скилиці (Kedg. II, с. 476, 24), де чітко сказано, що після убивства Сермонеса, якого цар Самуїл призначив комендантом Сирмії, керувати щойно відвоюваною округою було довірено Константину Діогену (ἀρχεῖν ἐτάχθη τῆς νεοκτήτου χώρας). Ці слова означають, що Діоген був не тільки комендантом Сирмії, а й керівником цілої округи. Важко повірити і в те, що тем Болгарія простягався від Південної Македонії аж до Дунаю і Зави, як цього хотів би Банеску. Згідно з даними Н. Хоніята (Choniates, с. 133, 9), у XII ст. область Белграда і Бранічева становила окремий тем. Втім Кіннамос (Kinamos, с. 124, 20) доводить, що цей тем творили округи Бранічева і Ніпу. Його керівником був пізніший імператор Андронік Комнін.

235 Це недвозначно засвідчує переказ попа Дуклянина (вид.: Шипича, с. 346 і д.). Поряд з князем Діоклеї Стефаном Воїславом (Доброславом), який у тридцяти і сорокових роках воював з візантійцями, він називає також жупана Раша, бана Боснії і князя Захлумії, з котрими візантійський імператор уклав союз, схиливши їх на свій бік багатьма дарунками. З цими цілком ясними і зрозумілими даними суперечать недавно опубліковані написи на двох печатках: на одній з них стоїть ім'я Антипатоса Патрикіоса Константина, дукса Θεσσαλονίκης, Βουλγαρίας καὶ Σερβίας (вид.: J. Sviencicky. *Byzantinische Bleisiegel in der Sammlung von Lwow* у: Sbornik Nikow, 1940, с. 439 і д.), на другій — Константина Діогенеса, стратега Σερβίας (вид.: V. Laurent, *Le thème byzantin de Serbie au XI siècle* у: REB 15 [1957], с. 190). Розгадати загадку, якою є ці написи, буде нелегко, проте мені не здається, що видагний учений, яким є автор публікації другої печатки, перебуває на правильному шляху. Лорен (ор. cit., с. 185 і д.; див. також його попередню працю: *Le thème byzantin de Serbie* у: Balcania 6 [1943], с. 35 і д.), посилаючись на цю печатку, висловлює глибоке переконання в тому, що після падіння держави Самуїла було утворено — хай навіть і на нетривалий час — тем Сербію. Проте він так і не спромігся більш-менш задовільно окреслити ані меж цього тему, ані часу, коли ним став керувати Константин Діоген. Надто вже поспішно розправився Лорен і з даними попа Дуклянина, які явно суперечать його тезі; до того ж, він, як здається, зараховує до тему Сербія також і теми Рашка та Захлумія (я так і не зміг розібратися, чи він зараховує до цього тему і Діоклею, позаяк його висновки, що стосуються географії та історії слов'янських країн тієї епохи, не надто чіткі). У своїх міркуваннях він спирається на документи Лютовида, котрий нібито був стратегом Сербії і Захлумії. На тих же підставах до такого ж висновку, що тем Сербія таки існував, свого часу прийшов був і Скабаланович у: *Виз. государство*, с. 219 і д. Я теж поділяв їхні погляди, що відобразилося в першому виданні цієї праці, але виправив помилку в другому виданні. Документ Лютовида — фальсифікат. Щодо Константина Діогена, якому Лорен приписує обидві згадані печатки, то ця постать добре відома з джерел. На основі їх вивчення Банеску відтворив основні події його життя. Отже, знаємо, що 1015 р. він був призначений стратегом Тессалонік (Skylitzes — Kedrenos II, с. 461, 16) і ще займав цю посаду в 1017 р. (там само, с. 466, 7). Коли 1019 р. було вбито Сермона, Діогена призначають керівником області Сирмія (там само, с. 476, 24, див. попередню прим.), а в 1026 р. він одночасно стає ще й дуксом Болгарії (там само, с. 483, 21). У 1030 р. його відкликають з Сирмії і призначають дуксом Тессалонік (там само, с. 487, 18). Проте ми ніде не знаходимо даних, що він був ще й стратегом Сербії. Зате відомо, що 1031 р. він був уже в монастирі (там само, с. 497, 8, рік 6539, інд. 14). Ляурент, намагаючись довести, що Діоген керував "темом Сербія" водночас, коли був дуксом Болгарії і Тессалонік (чи не замало короткий час — від 1030 аж до 1031?), повинен був би, принаймні, пояснити, чому на опублікованій ним печатці немає ніякої згадки про котрийсь з цих двох дукатів.

236 Див. багату на ідеї працю Нойманна (Neumann, *Weltstellung*, с. 62)

237 Приблизне розташування різних темів у цей період див. на вміщеній у цій книжці мапі.

238 Див.: Скабаланович, *Виз. государство*, с. 193 і д.

239 Gay, *Italie*, с. 343 і д.

240 Mich. Choniates II, с. 354 (вид.: Lampros).

V ВРЯДУВАННЯ СТОЛИЧНОЇ ЧИНОВНИЦЬКОЇ АРИСТОКРАТІЇ (1025-1081)

Джерела

Передусім тут згадаймо “Хронографію” Михаїла (Константина) Пселла (Psellos¹; нар. 1018 р.), який завдяки своїй усебічній освіченості, вмінню ясно й неординарно мислити можна вважати найсвітлішою головою свого часу. Зрештою, він був не лише видатним ученим, а й мистцем. У мемуарній літературі Середньовіччя навряд чи знайдемо твір, що його можна було б порівняти з “Хронографією” як за важливістю вміщеної у ній інформації, так і за барвистістю та жвавистю оповіді, проникливістю психологічного аналізу та блискучою характеристикою осіб. Як державний діяч що займав помітні посади, Пселл мав змогу не лише спостерігати за перебігом подій, а й самому брати в них участь. Цим і пояснюється його тенденційність, унаслідок якої у нього багато що просто замовчується, а багато що й перекручується. Твір поділяється на дві частини. Перша була написана протягом 1059-1063 рр. за порадою одного з приятелів (чи не Константина Ліхуда) і охоплює період від Василія II аж до відречення від престолу Ісаака Комнина. Оповідь, дуже стисла в тій частині, де йдеться про Василія II, з кожним наступним розділом стає все детальнішою. Насамперед це стосується часу правління Михаїла V (1041-1042), коли Пселл перебував при імператорському дворі, займаючи посаду секретаря монарха. Друга частина, в якій змальовано часи Дуків (1059-1078), була написана ще за життя Михаїла VII і за його порадою, тому вона аж надто вже тенденційна. Неоціненним історичним джерелом можна вважати також численні листи, промови та різні принагідні твори Пселла.²

Для ознайомлення з історією візантійської культури в XI ст. велике значення мають також гомілії, листи та поезії Йоанна Мавропуса, вченого митрополита з м. Евхаїту.³ На досить високому рівні написана і праця Михаїла Атталіята, хто теж займав при дворі високу посаду і як безпосередній свідок описав події, що відбувалися упродовж 1034-1079 рр.⁴ На відміну від Пселла, представника цивільних урядових кіл, Атталіят відображає погляди військової та феодальної знаті. Твір свій він при-

святив Никифорові Ботанеятові (1078-1081). Починаючи від вступу на трон Романа IV Діогена (1068-1071) і протягом наступних років, виклад стає все багатшим на факти й подробиці, але водночас усе більше втрачає свою об'єктивність. Це пояснюється тим, що кар'єра Атталіята почалася саме за Романа IV. Незаперечною вартісністю має і кінцева частина хроніки Йоанна Скилиці, про яку вже згадувалось і яка охоплює період аж до вступу на трон Ісаака Комнина. Її продовження (1057-1079) належить перу невідомого автора, який черпає відомості переважно з Атталіята, а подекуди й із Пселла, проте окремі частини його хроніки, як, скажімо, опис повстання слов'ян 1072 року, цілком незалежні. Хроніка Йоанна Зонари так само частенько спирається на Скилицю і Пселла, а інколи й на Атталіята, однак в ній використовується й ще якесь досить докладне джерело, яке до нас не дійшло. Зважаючи на це, а також на незалежність Зонари у судженнях та оцінках, його хроніка теж має велику цінність.⁵

Дуже цікавим джерелом як з історії Візантії, так і з історії країн Балканського півострова є т. зв. *Стратегікон* Кекавмена, написаний між 1075 і 1078 рр. Представник візантійської знаті та воєначальник високого рангу, автор дуже безпосередньо описує різні події свого життя, на підставі яких у формі порад та повчань робить висновки, якими міг би скористатися його син. Цей твір — своєрідний щоденник, оскільки він містить або спогади автора про те, що він пережив, або опис подій, очевидцем яких він був сам чи дуже добре знав їх від інших. Читач знайде тут чимало цікавих даних як про звичаї, що панували у Візантії у XI ст., так і про методи тогочасної візантійської політики. *Стратегікон* дійшов до нас лише в одній копії — рукописному примірникові, виявленому в Москві. У цьому примірникові до *Стратегікону* долучено ще й короткий трактат, що містить низку порад імператорові. Цей невеличкий твір, безумовно, належить перу того ж автора.⁶

Багатющим джерелом знань про адміністративну та податкову систему, економічні та правові відносини в сільському господарстві, стан і способи здійснення судочинства тощо є т. зв. *“Пейра”* — збірник судових вироків магістра Євстатія Ромая, зроблений після 1034 року, очевидно, одним з підлеглих чиновників цього дуже авторитетного візантійського судді.⁷ Недавно опублікований *Тебський кадастр*, подібно як і *Трактат* Ашбурнера, проливає світло на візантійську податкову систему другої половини XI ст. і відображає зміни, що відбулися у структурі візантійського села.⁸ Надзвичайно цікавим документом є і Заповіт Євстасія Бойанна, протоспатарія Хризотріклініону, написаний 1059 року.⁹

Найбільше відомостей про внутрішню історію імперії черпаємо з документів, які переважно походять із монастирських архівів. Доволі

скупа документація з попередніх сторіч, починаючи з другої половини XI ст., кількісно дуже зростає.¹⁰

В історії церкви найважливішою подією цього періоду є остаточний розкол, що стався між обома центрами християнства 1054 року. Тогочасні візантійські хроністи цей факт обминають цілковитою мовчанкою. На Заході підставою для всіх пізніших інтерпретацій став звіт *Commemoratio brevis*, який написав, очевидно, кардинал Гумберт.¹¹ Значно багатший матеріал містять листи тогочасних як грецьких, так і латинських церковних достойників, зокрема лист Михаїла Керуларія до Петра Антіохійського і відповідь на нього,¹² листи папи Лева IX до імператора Константина IX та патріярха Михаїла Керуларія, листи охридського архієпископа Лева та патріярха Петра Антіохійського.¹³ А. Міхель довів, що згадана папська кореспонденція, а також розлогий полемічний твір, адресований Керуларієві, вийшли з-під пера кардинала Гумберта.¹⁴ Цей же дослідник опублікував трактат Гумберта про походження Святого Духа та багато інших теологічних творів того періоду, серед яких і велика за обсягом “*Паноплія*” (*Panoplia*).¹⁵

1. Розклад візантійської державної системи в Середньовіччі

Л і т е р а т у р а: Bury, *Roman Emperors from Basil II to Isaac Komnenos*, English Historical Review 4 (1889) 41-64, 251-285 (= Selected Essays [1930] 126-214). — Schlumberger, *Épopée byzantine III*. — Скалабанович, *Виз. государство*. — Neumann, *Weltstellung*. — W. Fischer, *Studien zur byzantinischen Geschichte des II. Jahrhunderts*, Progr. Plauen 1883. — H. Mädlar, *Theodora, Michael Stratiotikos, Isaak Komnenos*, Progr. Plauen 1894. — Василевский, *Печенеги*. — Fuchs, *Höhere Schulen*. — Hussey, *Church and Learning*. — Chr. Zervos, *Michel Psellos*, Paris 1920 (іншу літературу про Пселла див. далі прим. 31). — Ostrogorsky, *Feodalité*. — Glykatzi-Ahrweiler, *Recherches*. — Bréhier, *Le schisme oriental du XIe siècle*, Paris 1899. — Його ж: *The Greek Church: its Relations with the West up to 1054*, Camb. Med. Hist. IV (1923) 246-273. — Norden, *Papsttum und Byzanz*. — Michel, *Kerullarios*. — Н. Суворов, *Византийский папа*, Москва 1902. — St. Runciman, *The Eastern Schism, A Study of the Papacy and the Eastern Churches during the XIth and XIIth Centuries*, Oxford 1955.

Смерть Василія II стала поворотним пунктом візантійської історії. Починалася епоха епігонів, хто в зовнішній політиці ще спиратиметься на здобутки своїх попередників, однак байдуже спостерігатиме за повільним внутрішнім руйнуванням державного устрою Візантії. Після великих воєнних перемог, на які для імперії не скупилася доля упродовж правління останніх трьох імператорів, здавалося, що Візантія стоятиме непохитно і для неї почнеться новий, мирний період розвитку, який так рідко траплявся у її історії. Однак якраз ці роки, протягом яких держава мала змогу внутрішньо консолідуватися, відзначаються якоюсь апатією та сонливістю. Державний устрій, творцем якого був

Іраклій, а останнім оплотом Василій II, поволі загниває і розвалюється. Бездарні наступники Василія II не зуміли продовжити його боротьбу з силами феодалізму. Стратіотські та дрібні селянські господарства дедалі більше занепадають, і процес цей усе прискорюється, що призводить до зменшення кількості платників податків і поповнення лав армії. Суспільно-економічний устрій держави змінюється у своїх основах. Імператори не тільки не борються проти засилля феодалної знаті, а нерідко й самі стають виразниками інтересів найсильніших відгалужень цієї суспільної групи. Великі землевласники здобули перемогу, і тепер уже йшлося тільки про те, хто саме скористається її плодами — аристократія чиновницька чи військова. На перший погляд, може здаватися, що історія Візантії у наступні десятиріччя — це тільки складне плетиво придворних інтриг, насправді ж це було затяте суперництво в боротьбі за владу між сконцентрованою у столиці знаттю цивільною, чиновницькою, та знаттю військовою, що здебільша проживала на провінції. Маючи в своєму розпорядженні більші сили, військова знать була вчасно відсунута міцною рукою Василія II на другий план, і при кермі влади в Константинополі опинились цивільні. Незаперечно їхня перевага є характерною ознакою цього періоду, а незліченні придворні інтриги — тільки внутрішній її вияв, тоді як справжнім наслідком цього, з одного боку, стає розквіт культурного життя у столиці, а з іншого — послаблення військової могутності імперії.

Першим у шерезі епігонів був престолонаступник Василія II, його брат Константин VIII (1025-1028). Упродовж півсторіччя він носив титул співімператора, зовсім не цікавлячись державними справами свого великого брата. Коли ж, урешті, вже в похилому віці прийшов до влади, то більше репрезентував державу, ніж правив нею. Бракувало йому не так хисту, як твердої волі та почуття відповідальності. Довіривши державні справи іншим, він і далі проводив час на забавах, бенкетах та іподромних іграх, безжурно витрачаючи кошти, зібрані Василієм II.

Украй важливою проблемою було врегулювати питання про престолонаступництво, бо ж імператор не мав нащадка чоловічої статі, а був уже в похилому віці. Обличчя найстаршої з трьох його доньок, Євдокії, спотворила віспа, і вона сховалася у монастирі. А молодшим, але уже не молодим її сестрам Зої і Теодорі, які лишались останніми представниками Македонської династії, самою долею було призначено відіграти важливу роль у візантійській історії найближчих десятиріч. Тож можна лише дивуватися, чому Константин VIII аж на смертному одрі збагнув, що бодай одну з двох принцес потрібно видати заміж, і став шукати відповідного зятя. Вирішив він цю справу мало не в останню годину свого життя, коли його вибір упав на префекта міста Романа Аргира.

Посада префекта Константинополя завжди була у великій пошані, та в XI ст. її значення ще більше зростає. Якщо в *De caeremoniis* префекта названо батьком міста, то один з письменників XI ст. твердить, що це посада, суттю, імператорська, їй бракує хіба що багряниці.¹⁶ Як людина, що посідала таку високу посаду, і як виходець із відомої вельможної родини, Роман Аргір був справді помітною особою серед столичної чиновницької знаті. 12 листопада 1028 року він узяв шлюб із п'ятдесятирічною на той час Зоєю, а через три дні, після смерті Константина VIII, вступив на престол.¹⁷ Типовий аристократ, Роман III Аргір мав дуже приємну зовнішність і відзначався високою освіченістю, але йому бракувало саме тих рис характеру, які потрібні правителю. Це був характерний для епохи занепаду невинний мрійник, марнославство якого не знало меж. Він тільки й робив, що постійно намагався наслідувати великі зразки. То, на якийсь час захопившись Марком Аврелієм, віддавався філософським дискусіям, то, наслідуючи Юстиніана, розпочинав будівництво пишних споруд. Коли ж його ідеалами ставали Траян або Адріян, він уявляв себе великим полководцем, стихією якого є війна, і тоді тільки серйозна поразка, якої зазнав у Сирії, дещо привела його до тями. Ситуацію тоді врятував справді видатний воєначальник Георгій Маніак, ім'я якого саме з цієї нагоди вперше з'являється на сцені історії. Його переможний наступ, що увінчався здобуттям 1032 року Едесси, ще раз довів силу візантійської зброї.

Під час короткого правління Романа III найбільше вражає повна його відмова від політики Василя II. Податок на покинуті селянські землі, які лежали облогом, що його, згідно з указом Василя II, повинні були платити великі землевласники, під тиском останніх було скасовано.¹⁸ Так з візантійської фіскальної системи раз і назавжди було вилучено основний її елемент, тобто податкову накидку — те, що в давнину називали епіболою, а пізніше аллеленгіоном.¹⁹ Платити цього податку селяни не мали змоги, а вельможі не хотіли.²⁰ Типовому представникові можновладної знаті Романові III навіть на думку не спало піти проти волі великих землевласників і не допустити його скасування. Попередні закони, якими вельможам заборонялося набувати стратіотські й селянські землі, скасовано не було, і ті судді, хто сумлінно ставився до своїх обов'язків, вважали їх і надалі чинними.²¹ Хай там як, а зі смертю Василя II припиняються будь-які дії влади, спрямовані на захист дрібної селянської власності, бо якщо навіть суворі законодавчі акти X ст. не змогли запобігти її переходу до рук динатів, то ще більш неможливим ставало це в XI ст., коли уряд з такою поблажливою пасивністю ставився до економічної експансії великих землевласників. Динати перемогли на обох основних напрямках

боротьби — і економічному, і політичному. Перепони, що їх візантійські імператори — від Романа I починаючи і Василієм II закінчуючи, — намагалися поставити, щоб якимось завадити зосередженню землі в руках аристократії, було зметено. Руйнування дрібної власності швидко продовжувалося, вже без жодних перешкод. Велика земельна власність усе пожадливіше пожирала селянські та стратіотські ґрунти, перетворюючи їхніх господарів на кріпаків. Одночасно цим підривались основи, на які спиралась держава ще від реформ VII ст.: візантійське село не могло більше постачати імперії рекрута і платника податків, унаслідок чого державна скарбниця Візантії ще більше убожіла, а її збройні сили послаблювались.

Звичайно, всю відповідальність за таке становище не варто покласти лише на тогочасних володарів. Вони були вихідцями із суспільної верхівки, яка вбивалася в силу, і як її представники, тільки сприяла процесові, зупинити який було вже неможливо. Відтак і усунення Романа Аргіра відчутних змін не принесло, хоч воно й було зрежисоване людьми цілком протилежного соціального походження. Між імператором та імператрицею невдовзі виникли серйозні непорозуміння, що тривали вже кілька років, позаяк, здобувши корону, Роман III Аргір перестав цікавитися своєю вже літньою дружиною, став нею нехтувати і навіть обмежувати її у видатках. Однак жінка, яка аж на схилі віку спізнала радість життя, так легко не дала себе загнуждати. Запав їй в око молодий селянський хлопець із Пафлагонії Михаїл, якого прилаштував у придворному гінекей його брат, впливовий євнух Йоанн Орфанотроф. Цей Йоанн був людиною надзвичайно обдарованою, але без будь-яких докорів сумління. Як чернець і євнух, він не міг сам претендувати на корону і, задумавши увінчати нею голову свого брата, вирішив розіграти інтригу. Зоя закохалася у вродливого юнака з усією безтямністю запізнілої пристрасти, і якимось так воно сталося, що Роман III зненацька помер у купелі (11.04.1034). Увечері того ж таки дня вдова взяла шлюб зі своїм коханцем, і він сів на трон як Михаїл IV (1034-1041).

Проте Зоя знову прорахувалася, бо й Михаїл, отримавши корону, втратив до неї будь-який інтерес, а Йоанн Орфанотроф, пам'ятаючи про долю Романа Аргіра, не тільки обмежив їй свободу дій, а й звелів суворо наглядати за нею.

Михаїл IV виявився гнучким правителем і сміливим воєначальником, але був хворий на епілепсію, приступи якої ставали усе частішими й тривалішими. Отже, від зміни правителя виграв насамперед хитрий євнух, якому, власне, й належала влада.²² Державним кораблем він кермував доволі вправно, але надмірно збільшив податки і з нечуваною пильністю стежив за їх стягненням.²³ Як людина низького по-

ходження, вискочень, Йоанн Орфанотроф тримався поглядів колишньої централізованої бюрократії і в тому сенсі заходи, до яких він вдавався, набували антифеодального забарвлення. Та позаяк вони були спрямовані насамперед проти військово-земельної знаті Малої Азії, в урядових колах столиці їх спершу підтримували. Типовий представник цього цивільно-чиновницького табору Пселл із задоволенням відзначав, що за правління Михаїла IV у давно усталених порядках нічого не змінилося, і що жоден із членів сенату не мав підстав на нього нарікати.²⁴ Зате нещадна фіскальна політика Орфанотрофа дошкульно вдарила по всьому населенню імперії, тим паче, що всемогутній міністр ніколи не забував про власні інтереси, а на додачу ще й щедро обдаровував державним багатством родичів.

Слов'янське населення Балканського півострова повстало, не витримавши саме цієї фіскальної політики уряду Візантії, який, усупереч мудрому вирішенню цього питання Василієм II, наказав збирати податки грішми й на цих землях. До того ж коли 1037 року помер архієпископ Охриди Йоанн, що був слов'янином, з Константинополя на його місце прислали хартофілакса собору св. Софії Лева, грека за національністю. Повстання набуло широкого розмаху. 1040 року у Белграді Петра Деліяна, який видавав себе за онука Самуїла, було проголошено царем.²⁵ Невдовзі до Петра приєднався син Івана-Владислава Алузіян, якому вдалося втекти з Константинополя, що більше зашкодило, ніж посприяло повстанському рухові. Повстання охопило більшість слов'янських поселень на Балканах і навіть частину Північної Греції. Проте через незгоди, що виникли між обома вождями, дії повсталих були нескординованими, тому дуже швидко, вже 1041 року, повстання було придушене. І все ж воно залишило у зведеній Василієм II державній будівлі глибоку тріщину.

Після успішного придушення повстання Петра Деліяна візантійський уряд вирішив провчити неслухняного правителя Зети (так усе частіше тепер називали давню Діоклею) Стефана Воїслава, який, починаючи з 1035 року, докладав усіх зусиль, щоб якось вирватися з-під протекторату Візантії.²⁶ Перша спроба для нього виявилася невдалою: довелося ще раз визнати над собою зверхність Візантії і навіть відбутися ув'язнення. Та незабаром він відновив боротьбу за визволення Зети, і йому вдалося таки відбити всі каральні експедиції, які вислав проти нього Константинополь. Повною поразкою для візантійців закінчився і великий каральний похід 1042 року, участь у якому мусили взяти й васали імперії — правителі Раша, Боснії та Захлумії.²⁷ Маневруючи гористою місцевістю своєї країни, Стефан Воїслав здобув блискучу перемогу над величезними силами візантійського стратега Диррахіону

(Драча), що й вирішило долю незалежності Зети. Під владою її князя тепер опинилася не тільки сусідня Требінія, а й Захлумія.²⁸ Так Зета першою з-поміж слов'янських країн Балканського півострова звільнилася від візантійського панування.

Михаїл IV після придушення повстання Деліяна вертався із Балкан до столиці смертельно хворим. Передбачаючи близький кінець брата, Йоанн Орфанотроф вживав усіх заходів, аби корона залишилася у руках його родичів. Один із них, Михаїл, що мав прізвисько від професії свого батька Калафатес (Конопатник),²⁹ доводився їм обидвом племінником, якого усиновила імператриця Зоя, як імовірний наступник престолу, отримав титул цезаря. 10 грудня 1041 року вкрай виснажений хворобою Михаїл IV прийняв чернечий постриг і того ж таки дня помер у монастирі.

Саме Михаїл Калафатес і підготував швидкий кінець правління пафлагонської родини. Йоанн Орфанотроф став жертвою свого творіння. Михаїл віддячився своєму дядькові-покровителю тим, що відправив його на вигнання. За євнуха, якого всі ненавиділи, ніхто, звичайно, не заступився, та коли знахабнілий від того Калафатес звелів замкнути в монастирі й імператрицю Зою, він поплатився короною. Цей крок Калафатеса викликав обурення у столиці і налаштував проти нього не тільки можновладців і церкву, а й усіх мешканців Константинополя. У ті часи почуття відданості Македонській династії настільки глибоко вкоренилося у свідомості візантійців, що його не змогли похитнути навіть такі особи, як Зоя і Теодора. Калафатеса, який посмів замахнутися на народжену в багрянлиці, було детронізовано й осліплено (20.04.1042). Зоя і Теодора мали правити державою спільно. І хоч Зоя ще перед тим змусила сестру прийняти постриг, Теодора мала велику підтримку серед деяких впливових кіл, а насамперед — з боку церкви. Отже, ніхто вже не заперечував права обох сестер на трон, однак бездарність порфирогенеток та люта ненависть між ними були настільки очевидні, що вже через декілька тижнів виникла потреба передати правління у чоловічі руки. Теодора від заміжжя відмовилася, зате ласа на це шістьдесятичотирирічна Зоя радо вхопилася за таку ідею. 11 червня 1042 року вона взяла шлюб із відомим сенатором Константином Мономахом, який уже наступного дня отримав вінець імператора.

Константин IX Мономах (1042-1055), як і Роман III Аргір, з яким, зрештою, після другого шлюбу зі Склериною перебував у родинних зв'язках, був типовим представником чиновницької знаті. Втім він і правителем був таким же ніяким та безвольним, як і Аргір. Не переймаючись імператорськими обов'язками серйозно, він допустився до того, що дисципліна як у придворному житті, так і в адміністрації

геть розладналася.³⁰ Обидві старенькі імператриці, з ким він офіційно ділив владу, мали повну свободу дій і разом з легковажним імператором могли й далі тринькати державні гроші, як їм заманеться. Утім Зоя на старість стала значно поблажливішою до свого нового чоловіка, і його любовний зв'язок з її племінницею, вродливою і розумною Склеріною, який викликав обурення серед населення Константинополя, саму імператрицю практично не хвилював. Коханка Константина IX отримала спеціально для неї утворений титул *sebaste* і на рівні з обома імператрицями брала участь у всіх придворних церемоніях та прийняттях. Коли вона померла, її титул і функції успадкувала гарненька аланська принцеса.

Веселе та елегантне життя столиці мало велику притягальну силу. Це був період нового розквіту інтелектуального життя та культури у Візантії, які за часів Василія II, коли безнастанно бряжчала зброя, просто не могли залишатися на першому плані. Тон задавала чиновницька знать столиці, яка, безперечно, була найосвіченішим прошарком тогочасного суспільства. В оточенні імператора перебували такі світлі голови, як Константин Ліхуд, його перший міністр (*μετάζων*), славетний правник Йоанн Ксифілін, відомий філософ Михаїл Пселл. Останній був найвидатнішою постаттю тієї епохи, хоч і суперечливою, бо незважаючи на свою надзвичайно плідну працю в галузі науки й культури, сам він ніколи не дотримувався жодних моральних принципів, а його політична діяльність, зазвичай, була дуже шкідливою.³¹ Утім у деякому розумінні він був навіть побожним, принаймні релігій предків відчутно позначається на його естетичних поглядах. Ба більше, коли після закінчення правління Константина IX Ліхуд та його оточення на якийсь час втратили свій вплив при дворі, розчарований Пселл, кинувши посаду, разом зі своїм приятелем Ксифіліном подалися у монастир, де обидва прийняли постриг. Однак він був і залишився всією душею пов'язаний із світським життям, світською наукою, якій був безмежно відданий. Передусім його цікавили люди. Як аналітик мав особливий хист бути спостережливим та оцінювати їх, а як політик — умів їм накидати власну волю. Чудовий письменник і блискучий промовець, він і в цій царині не мав собі рівних. У візантійському суспільстві, де чар слова справляв величезне враження, його красномовність була неабияким козирем. У своїй політичній діяльності Пселл часто вдавався до цієї могутньої зброї, а нерідко й зловживав нею так, що цьому важко знайти будь-яке виправдання. Однак важко підшукати й слова, щоб передати всю глибину інтелекту цієї людини. Його освіченість була всеосяжною і здавалась сучасникам чимсь надприродним. Пселл був захопаний в античну філософію та поезію, і хоч античні традиції у Візантії

не вмирили ніколи, його ставлення до давньогрецької культури було якесь надто особисте, дуже безпосереднє і щире. Обмежитись вивченням філософії неоплатонізму він не міг, не спізнавши її джерела, тому не лише сам розшукав і вивчив твори Платона, а й знайомив із ними інших, чим дуже прислужився як сучасникам, так і нащадкам. Пселл був не тільки великим візантійським філософом, а й взагалі першим великим гуманістом.

Серед радників імператора, до яких належали Пселл, Ксифілін, Ліхуд, а також учитель Пселла вчений поет Йоанн Мавропус, виник задум відродити вище шкільництво, і вже 1045 року у Константинополі з'являється вища школа філософії і права. Філософське відділення формувалося за схемою *trivium* і *quadrivium*. На нижчому рівні вивчалася граматики, риторика і діалектика, а на вищому — арифметика, геометрія, музика та астрономія, тоді як філософія була синтезом усіх знань. Навчальним процесом керував Пселл, кого величали пишним титулом консула (*hypatos*) філософів. А правниче відділення очолював Йоанн Ксифілін, що носив титул сторожа права (*nomophylaks*). Так утворився новий центр грецької освіти і науки римського права. Збереження цієї спадщини античності належить до однієї з найбільших історичних заслуг Візантії. Водночас новозаснована вища школа мала велике практичне значення, готуючи для держави майбутніх суддів та урядовців.³²

Протягом двох останніх сторіч, коли імператорський абсолютизм сягнув свого апогею, сенат відігравав суто декоративну роль. Але відколи влада перейшла до рук вищих чиновників Константинополя, які одночасно були й сенаторами, він перестав бути тільки засобом шанобливого вирізнення. Та з глибшим вкоріненням системи врядування чиновницької аристократії зростала й кількість сенаторів. Легше стало пробитися в лави сенаторів і представникам ширших мас населення столиці. Завдяки цьому мовби зростала й база, на яку спиралася влада, а новоспечені сановники були зацікавлені у збереженні сенату як державної інституції.

Щодо позицій центральної влади в її протистоянні з феодалами, то вони не зміцнилися вже хоч би тому, що при владі стояла чиновницька аристократія. Із скороченням дрібної власності велика земельна власність розросталася.³³ До того ж великі землевласники отримували щораз нові привілеї. Найчастіше вони домагалися звільнення від податків. У Візантії цей привілей називався *exkusseia*. У XI ст. уряд щораз частіше йшов назустріч вимогам феодалів і щедро наділяв їх цим привілеєм. Великі землевласники, як духовні, так і світські, часто звільнялися від деяких податкових повинностей, а найбагатші та найвпливовіші — взагалі від усіх і завдяки цьому користувалися повним імуні-

тетом. Податки та інші стягнення замість того, щоб поповнювати державну скарбницю, напливають до кас окремих можновладців. Поряд із податковим імунітетом у ті часи з'являється ще й імунітет судовий, позаяк право чинити суд над підданими переходить до компетенції їхнього пана. Отже, можновладці ставали усе менше залежними від держави. А ті, хто користувався повним податковим та судовим імунітетом, опинявся взагалі поза сферою впливу центральної влади, оскільки державним урядовцям заборонялося навіть входити на територію їхніх володінь.³⁴

Уряд виявляв неабияку поступливість щодо можновладців, але, як і раніше, дбав про одне: щоб у їхніх маєтностях надмірно не зростала чисельність закріпачених селян. Недарма у привілеях, які видавали імператори, наперед визначалося, скільки париків може проживати у відповідному маєтку землевласника і щоразу застерігалось, що такі парики не можуть набиратися ані з числа державних селян, ані зі стратіотів. Звичайно, коли йшлося про інтереси дуже вже могутніх феодалів, уряд міг шляхом надання нового привілею збільшити раніше встановлену кількість париків, але він завжди намагався контролювати їхню чисельність. І навіть тоді, коли драматична боротьба між феодалами та центральною владою вже завершилася, боротьба за париків ще тривалий час велася приховано. Це свідчить про те, що в тодішньому сільському господарстві селянин як платник податків і робоча сила мав більше значення, ніж земля, яку він обробляв.³⁵

Упертість, з якою уряд захищає свої позиції саме з цього питання, заслуговує на увагу ще й тому, що з усіх інших питань він виявляє велику поступливість. *Propoia* була ще однією пробоюною в усталеній адміністративній системі. У винагороду за деякі заслуги владоможцям передавалися в управління (*εις πρόνοιας*) окремі посілости з правом користуватися всіма пов'язаними з цим прибутками. *Проноя* відрізнялася від інших видів даровизни тим, що, принаймні напочатку, її надавали на деякий період (здебільшого пожиттєво), у зв'язку з чим її не можна було продавати, дарувати чи заповідати посмертно. Ця форма даровизни, яка вперше у візантійських джерелах з'являється в середині XI ст., у майбутньому практикуватиметься дуже широко.³⁶

Всемогутність і всюдисущість імператорської бюрократичної адміністрації поволі, але дедалі більше обмежується. Система передачі в оренду податків, що практикувалася в окремих частинах імперії, позбавляла владу можливості збільшувати ці податки.³⁷ Та все ж деякі надходження від передачі податку в оренду державна скарбниця собі забезпечувала, позаяк орендар зобов'язувався вносити до державної каси суму, визначену угодою. Та оскільки орендована територія не підлягала нія-

кому контролю з боку держави, орендар, керуючись лише власними інтересами, збирав значно вищі податки. Це призвело до того, що великі землевласники, які користувалися імунітетом, проніяри та орендарі утримували власний адміністративний апарат, що функціонував паралельно з державним. Отож податковий тиск на населення постійно зростав, але до державної скарбниці потрапляла тільки частина зібраних коштів.

Дезорганізація податкової системи виявилася і в погіршенні якості візантійської монети, що теж мало фатальні наслідки. Карбуючи номізму, уряд змушений був зменшити в ній кількість чистого золота, а це спричинилося до девальвації монети, курс якої упродовж сторіч залишався непохитним.³⁸ Завдяки такій стабільності візантійська валюта цінувалася в усьому світі, а тепер її авторитет почав падати.

Проте головною ознакою цієї епохи є послаблення візантійської військової могутності. Цивільно-чиновницький уряд, побоюючись військової аристократії, систематично зменшував чисельність армії і у пошуках нових джерел прибутків перетворював вояків-хліборобів на платників податків. Незважаючи на те, що значну кількість стратіотських садиб поглинув процес феодалізації, уряд ще й дозволив решті стратіотів звільнитися від обов'язку несення військової служби за певну плату.³⁹ Теми, які завдяки своїй специфічній організації забезпечували візантійську армію новобранцями, втрачають свій військовий характер, а сама назва "*тем*" виходить з ужитку.⁴⁰ Водночас втрачає свої повноваження як керівник провінції і стратег тему, зате компетенції претора (*κρίτης* або *πραίτωρ*) розширюються настільки, що керівництво провінцією, зрештою, опиняється в його руках.⁴¹ Руйнування організації темів знаменувало розвал усієї системи, на якій упродовж декількох сторіч ґрунтувалася візантійська могутність.

Невпинне послаблення збройних сил змусило державу знову вдатися до послуг найманих військ. Це було поверненням до стану справ, який існував ще до Іраклія. Як колись готи, так тепер особливо вартісним елементом візантійської армії стають норманни. Під командуванням Георгія Маніяка на Сицилії воювала добірна варязько-руська дружина, а в її лавах — оспіваний у сагах славетний скандинавський витязь Гаральд. Саме з варягів складалася особиста гвардія імператора, але набиралася вона вже не з Русі, як було за Василія II, бо, починаючи з сімдесятих років XI ст., нові варяги прибували з Англії, так що варяго-руську гвардію замінила варяго-англійська.⁴² Так полки особистої охорони імператора поволі витісняли норманни і незабаром їх взагалі ліквідували.⁴³

Перемоги, здобуті Георгієм Маніяком на Сицилії, були мовби останнім променем серед густих хмар, що зусібіч напливали на Візан-

тію. Продовжуючи справу, яку не зміг довести до кінця Василій II, Маніяк, який був останнім спадкоємцем найславніших традицій Македонської династії, поставив собі за мету відвоювати Сицилію. Намір цей мав неабиякі шанси завершитися успіхом, бо могутність арабів на острові помітно підупала. Здійснивши стрімку наступальну операцію, Георгій Маніяк вирвав із рук мусульман східну частину Сицилії з містами Мессіною та Сиракузами. Проте недовірливість, з якою константинопольський уряд ставився до полководця-звитяжця, звела всі його успіхи нанівець. Константин IX усунув його з поста головнокомандувача у найвирішальніший момент. Маніяк прийняв кинутий йому виклик і, дозволивши військові проголосити себе імператором, переправився до Диррахіону (Драча) і вирушив на Тессалоніки. Його перемога здавалася неминучою, а відтак кардинально змінилася б і візантійська політика. Так воно, певно, й було б, якби не стріла, якою Маніяк був смертельно поранений у битві (1043), у якій поразка противника вже не викликала ніякого сумніву.

Кількома роками пізніше було зроблено ще одну спробу узурпувати владу. Вийшла вона з "Македонії", тобто з Північно-Східної Тракії, що надає їй особливого забарвлення, бо це означає, що до розчарування, яке викликала у війську спрямована проти нього політика панівної чиновницької аристократії, додається ще й невдоволення столицею у провінції. Очолив повстання лідер "македонської партії" Лев Торнік. Вірменин за походженням, він давно мешкав в Адріанополі і на території цієї провінції почувався цілком своїм.⁴⁴ Бунт Торніка набув ще більшого розмаху, ніж виступ Маніяка. Повсталі взяли в облогу Константинополь і до його здобуття було вже рукою подати (1047). Однак якщо попереднього разу Константинові IX допоміг випадок, то тепер його врятувала нерішучість узурпатора, який не скористався зручною нагодою для взяття міста.

Систематичне скорочення чисельності війська, до якого вдавався уряд у Константинополі, пояснюється ще й тим, що після великих перемог попереднього періоду зовнішньополітичні позиції імперії здавалися дуже міцними. Успішні військові дії Маніяка на Сході та в Сицилії ще раз довели перевагу візантійців над арабами. Константин IX міг тепер продовжити політику Василія II у Вірменії, й анексія царства Ані стала гідним її завершенням.

Проте щасливий мирний період історії закінчувався. Сили давніх противників імперії вдалося зламати, це правда, але поблизу її кордонів з'являються нові війовничі народи і племена, що вносять зміни не тільки в загальне становище Візантії, а й в основні засади її зовнішньої політики. На зміну арабам на Сході прийшли турки-сельджуки, а

на Заході — норманни. З півночі замість болгар та русичів імперії тепер загрожували кочові племена печенігів, узів і куманів. Останній напад русичів на Візантію відбувся 1043 року. З огляду на все більший натиск степових племен інтереси Русі пересуваються на північний схід і, починаючи від середини XI ст., Русь упродовж тривалого часу практично не бере активної участі у візантійській політиці. Печеніги 1048 року перейшли Дунай, і це мало фатальні для Візантії наслідки. Про небезпеку, яка загрожувала імперії з боку печенігів, попереджував ще Константин Багрянородний.⁴⁵ Дотепер візантійський уряд використовував їх як союзників проти своїх колишніх ворогів із півночі. Принцип візантійської політики полягав у досягненні деякого порозуміння з цими війовничими номадами, які в потрібну хвилину могли вдарити в тил болгарам або уграм чи перетяти шлях на південь русичам. Але після приєднання Болгарії до імперії ситуація кардинально змінилася: буфер, який відділяв Візантію від кочових орд, зник, і тепер, коли кордони імперії сягнули Дунаю, грабіжницькі набіги печенігів спрямовуються вже не в спину її ворогам, як раніше, а безпосередньо проти візантійської держави. У Візантії не було сил стримати хмари кочовиків, які форсували Дунай, тож вона поселяла їх на території імперії і, щоб з неминучого лиха мати бодай якусь користь, спробувала цих зухвальців залучити до військової служби для охорони кордонів. Та вже за якийсь час уряд мусив застосувати зброю проти новоспечених підданих, які своїми наїздами плюндрували все прикордоння. Проте візантійське військо в сутичках з печенігами зазнало кількох поразок і, зрештою, змушене було через надання вождям їхніх племен різних придворних титулів, а також подарунків та нових наділів землі укласти з ними досить проблематичний мир.⁴⁶

Така подія величезної історичної ваги, як розкол церкви, припадає на останній рік правління Константина IX, який, назагал, був досить слабким монархом. Ґрунт для цього готувався протягом довгих сторіч і сам розкол був тільки питанням часу. Надто вже в різних умовах, різними шляхами відбувався розвиток двох найважливіших центрів християнства, надто явними й гострими були між ними відмінності, а суперечностей назбиралося стільки, що не було й мови про те, щоб і надалі могла утриматись фікція якоїсь духовної та релігійної єдності. Хіба можна говорити про єдину християнську церкву, якщо християнський світ уже цілі сторіччя роздирали культурні й політичні суперечності? І не варто, як це зазвичай робиться, всю вину за розкол покласти на цезаропапізм, радше навпаки. У Візантії ніхто так гаряче не прагнув згоди з Апостольською столицею, як монархи. Саме вони, на протиположність до власної церкви, всіляко підтримували папський універсалізм

в ім'я ідеї універсализму візантійської держави та її претензій на Італію. Досить згадати позицію, яку займав з цього питання Василій I та його наступники. Але теорія про винятковість Візантійської імперії на Заході відповідно до того, як новоутворені там держави починають усвідомлювати власну самодостатність, поволі втрачає свою притягальність, а універсализм римської церкви на Сході після того, як константинопольський патріархат поширює свій вплив на близький йому слов'янський світ, так само втрачає ґрунт під ногами. Південні слов'яни першими визнали зверхність грецької церкви, пізніше їх приклад наслідує Русь, що й призводить до посилення антиримських настроїв у Візантії, адже, маючи під своїм впливом могутній слов'янський світ, грецька церква вже не хотіла миритися з верховенством Риму. Тому вже Василій II відмовляється від прихильності, з якою незмінно ставилась до Апостольської столиці Македонська династія, і за патріарха Сергія (999-1019) ім'я папи зникає з табличок для письма — диптихів.⁴⁷ 1024 року, у період, коли позиції папи були дуже слабкими, дійшло до деякого компромісу в справі розмежування компетенції двох церков: константинопольська церква мала вважатися “вселенською у сфері свого впливу”⁴⁸. Але проєкт такої угоди втілити в життя не вдалося, бо з цим не погоджувалися реформатори з Ключні. І все ж розмежування сфер впливу відповідно до лінії поділу, що сформувалася історично, таки відбулося. Але сталося це у формі різкого розколу, а не через мирну угоду.

Передумовою такого розколу був збіг кількох важливих обставин: сильному папству, яке б відкидало будь-який компроміс, повинен був протистояти свідомий своєї сили патріархат, а влада мусила бути в руках слабкого, нездатного вплинути на перебіг подій імператора. Саме такі передумови і склалися всередині XI ст., коли престол святого Петра посів палкий прихильник ключніських реформ Лев IX, посаду патріарха обіймав чи не найамбітніший серед князів церкви за всю історію Візантії Михаїл Керуларій, а імператорська влада перебувала в кволих руках Константина Мономаха.

Михаїл Керуларій мав за собою багатий життєвий досвід. Як режисер змови візантійської аристократії проти Михаїла IV Пафлагонця, він декілька довгих років пробув на вигнанні. Після падіння Пафлагонської династії повернувся до Константинополя, але тепер тут єдиним шансом для нього залишалась хіба що духовна кар'єра, позаяк на вигнанні він постригся у ченці. Посівши 1043 року патріарший престол, ця неспокійної вдачі людина відкрила для себе нове поле діяльності. У своєму особливому історичному покликанні на високому церковному посту Керуларій був переконаний не менше, ніж його римсь-

кий антагоніст, а притаманна йому від народження жадоба влади була настільки велика, що він не зважав ні на що. Як на те, довіреною особою Лева IX став лідер непримиренного, вороже наставленого до Візантії табору духовництва кардинал Гумберт. Саме ці люди, Михаїл Керуларій та Гумберт, і стали один супроти одного як два запеклі вороги — запальні, нестримні, засліплені кожен власною метою, ладні витягти на світ Божий усі колишні образи й конфлікти, змусити всю християнську спільноту стати на той чи на інший бік. Поєдинок цей вівся проти волі імператора і з цілковитим нехтуванням політичних реалій. Почався він у Південній Італії, де перепліталися інтереси римської і грецької церков і де, з огляду на норманські набіги, співпраця між Римом і Константинополем була б особливо бажаною. Але як тільки суперечка зосередилась на питаннях літургії і догматики, вона потягла за собою такі проблеми, які наперед відкидали будь-яку можливість порозуміння: доктрина проти доктрини, звичай проти іншого звичаю. Стали витикати одні одним ті самі відмінності, які вже за часів Фотія були яблуком розбрату: наука західної церкви про походження Святого Духа від Отця і Сина, вимога дотримання посту в суботу, целібат священників, вживання у єхаристії вірними римської церкви прісного хліба, тоді як у грецькій церкві для цього використовувався хліб на заквасці тощо. Дуже промовистим є факт, що саме ця остання відмінність викликала особливо гарячі дискусії. З тактичних міркувань Керуларій на перший план висунув очевидні для всіх літургійні відмінності, а не набагато серйозніші, але й набагато складніші догматичні розбіжності. Візантійський патріарх мав підтримку з боку ортодоксальних східних і слов'янських церков, переконавши в кінці навіть такого врівноваженого та розважливого чоловіка, як антиохійський патріарх Петро. Що ж до Лева, грецького архієпископа Охриди, то в цій суперечці, драматичне завершення якої сталося після прибуття до Константинополя папської леґації на чолі з кардиналом Гумбертом, він був одним з найзатятіших противників Риму. Заохочені поведінкою імператора, який уже згідний був для збереження добрих взаємин з Апостольською столицею пожертвувати своїм патріархом, леґати 16 липня 1054 року ввійшли до собору св. Софії і зложили на вівтар буллу, якою Керуларія та найвідоміших його прибічників відлучалося від церкви. Але патріарх, посилаючись на симпатії до нього з боку населення Константинополя і підтримку церкви, зумів переконати нерішучого імператора в хибності його намірів і накинути йому свою думку. За згодою Константина IX, він скликав синод, який, віддячуючись тією ж платою, оголосив папським леґатам анатему. Сучасники не надавали цьому фактові великого значення, його важливість збагнули значно пізніше. Це про-

диває цікаве світло й на попередні взаємини між Римом та Візантією. До непорозумінь між обома центрами християнства давно уже звикли, тож ніхто й не здогадувався, що конфлікт 1054 року призведе до значно серйозніших наслідків, ніж попередні чвари, ніхто тоді навіть не підозрював, що то був остаточний і безповоротний розкол.⁴⁹

Константин IX Мономах помер 11 січня 1055 року. Після його смерти знову стала правити Теодора, цього разу уже одноосібно. Була вона останньою представницею славетної Македонської династії, яка з її смертю (початок вересня 1056 р.) обривається. Дивовижною була доля цього роду найбільших візантійських володарів. Із великими труднощами він прийшов до влади, але й тримав її у своїх руках з не меншою наполегливістю, хоч в останнє тридцятиріччя свого існування і був відсунутий у тінь. Близкучими були його досягнення у минулому, але неславним виявився кінець.

Помираючи, імператриця призначила наступником престолу людину, яку хотіла бачити імператором партія, що в той час перебувала при владі. Це був літній уже урядовець, який “більше звик слухатись інших, ніж їм наказувати”⁵⁰. Мабуть, він перед тим був на посаді *логотета стратіотів*, бо звали його Михаїлом Стратіотіком або Михаїлом Старим. Його імператорство було справжнім тріумфом партії цивільних чиновників. На урядовців посипалися підвищення та відзнаки, на сенаторів — винагороди і почесні. Однак, коли до столиці прибула делегація вищих воєначальників на чолі з Ісааком Комнином та Катакалоном Кекавменом, імператор відправив її з нічим. Це й стало тією останньою краплею, що переповнила чашу. Вище військове командування збунтувалося проти Константинополя, а в одному з міст Пафлагонії Ісаак Комнина було проголошено імператором (8 червня 1057 р.). До нього збіглися прибічники з усієї Малої Азії, і невдовзі він зі своєю армією уже стояв під Нікеєю. Вислані проти нього урядові війська зазнали поразки, тож Михаїлові VI не залишалось нічого іншого, як розпочати переговори. Посольство, до складу якого входили Константин Ліхуд, Лев Алоп та Михаїл Пселл, прибувши до Ісаака Комнина, обіцяло, що імператор надасть йому титул цезаря і зробить його своїм наступником. Однак така поступливість тільки роздратовала як прихильників, так і противників Михаїла VI. Осміліла опозиція у Константинополі піднесла голову і зуміла порозумітися з Ісааком Комнином. Проте результат зіткнення двох таборів аристократії, що боролися між собою за владу, визначив третій, не менш могутній чинник — церква. Патріарх Михаїл Керулярій особисто очолив опозицію, а собор св. Софії став мовби штаб-квартирою противників уряду.⁵¹ Михаїл VI змушений був зректися престолу і прийняти постриг. 1 вересня 1057 року Ісаак Комнин вступив до столиці і з рук патріарха отримав корону.

Протягом останніх десятиріч сила цивільної столичної чиновницької знаті дуже зросла, але після приходу до влади Ісаака Комнина становище кардинально змінилося. І хоч правління цього першого володаря з династії Комнинів було коротким, він устиг багато зробити для зміцнення збройних сил імперії. Кордони на Сході оборонялися успішно, напад угрів було відбито, навіть печенігів, перед якими попередні монархи були безсилі, вдалося приборкати. Як представник малоазійської військової аристократії, Ісаак намагався побудувати свою владу так, щоб вона опиралась на військо. На монетах він наказав зобразити себе з мечем у руці.⁵² Прийняття, яке він влаштував сенаторам після своєї коронації, було таким же підкреслено холодним, як і те, яке ще недавно продемонстрував йому його попередник, приймаючи його з військовою делегацією. Втім до таких крайніх заходів, якими за Михаїла VI не гребував табір його противників, він не вдавався ніколи. Вельможі, які свого часу були посередниками в переговорах між ним та Михаїлом VI (вони, до речі, вчасно розібралися в зміні ситуації і змінили політичну орієнтацію), отримали від нього нові почесні та призначення: Пселл — почесний титул *проедроса (proedros)*, а Ліхуд спершу став керівником усієї адміністрації, як і за Константина IX, а потім і патріархом. Та коли йшлося про боротьбу зі зловживаннями, кількість яких надзвичайно зросла за колишньої влади, Ісаак був нещадним. Виявилось, що величезні кошти, які зібрав Василій II, було розтринькано, а імператорські володіння неймовірно змаліли внаслідок щедрих роздаровувань. Ісаакові не залишалось нічого, як вдатися до такого небезпечного, але ефективного заходу, як конфіскація. Це стосувалося і церковних маєтків, унаслідок чого виник гострий конфлікт із всемогутнім патріархом.

Зміцнення візантійської церкви в XI ст. знайшло своє втілення в політиці Михаїла Керулярія. Повний розрив із Римом був тільки частиною програми патріарха. Не менш важливим для нього було врегулювання взаємин між церквою та державою. Допомігши Ісаакові здобути корону, він розраховував на його вдячність і не помилився: відання справами храму св. Софії, що досі було привілеєм імператорів, було передано патріархові. Імператор, як видно, зобов'язався уникати будь-якого втручання у справи церкви. Світська влада повинна була задовольнятися керівництвом державою, а релігійним життям мав займатися лише патріарх і його паства. Як на візантійські порядки, це означало велетенське зростання могутності церкви. Втім ця нетривка рівновага, що ґрунтувалася на розмежуванні сфер діяльності, з вини обох сторін незабаром була порушена, бо імператор вдався до конфіскації церковного майна, а патріарх водночас виношував каверзний задум, як би підпо-

рядкувати світську владу церковній. Варто зазначити, що претензії Керулярія ґрунтувалися на *Donatio Constantini* (Дар Константина). Посилання на цей документ як на юридичну підставу, за допомогою якої можна розв'язувати суперечності між світською та духовною владою, у Візантії трапляються вперше. Якщо вірити джерелам, Керулярій, взувшись у багрянцеві черевики, погрожував імператорові, що змусить його зректися престолу.⁵³

Проте імператор не менше, ніж патріарх, шанував гідність своєї влади і вірив у її високе призначення. Зав'язалася боротьба, що спричинилася до падіння обох суперників. Спочатку перевага була на боці імператора, який мав у своєму розпорядженні більший арсенал засобів, однак популярність патріарха була настільки велика, що поки він перебував у столиці, застосувати проти нього силу не зважувались. Скористались нагодою, коли він залишив місто, щоб відвідати монастир, розташований за його мурами. Імператорська охорона підстерегла патріарха, схопила й вивезла на вигнання (8 листопада 1058 р.). Оскільки й там ніяк не вдавалося змусити його зректися свого сану, то, щоб позбавити його звання патріарха, потрібно було скликати спеціальний синод. Однак й такий синод довелося скликати у провінційному місті, позаяк у Константинополі ніхто не міг гарантувати безпеки його учасникам. Підготувати обвинувачувальний акт узявся Пселл. Без найменших докорів сумління він звинуватив свого колишнього приятеля у найнеймовірніших гріхах, змалювавши його як еретика і злочинця. Утім це йому не завадило трішки пізніше виступити на похороні Керулярія з поминальною промовою, в якій він прославляв його як відданого борця за православ'я та втілення усіх можливих чеснот. Зауважмо, що Керулярій помер ще перед закінченням синоду. Його наступником став Константин Ліхуда, а Пселлові дісталася посада першого міністра.

Здавалося, що імператор здобув перемогу, але, як засвідчив подальший перебіг подій, мертвий патріарх у ролі мученика виявився ще небезпечнішим противником, ніж був за життя. Обурення, яке охопило місто після насильницького вивезення його пастиря, після смерті патріарха сягнуло апогею. До противників імператора з табору чиновницької аристократії додалися ворожа налаштованість церкви та обурення людности. Перед імператором постали такі труднощі, подолати які було годі. Як два роки тому союз між військовою партією і церквою призвів до падіння Михаїла VI, так і тепер спільні дії церкви та партії цивільного чиновництва позбавили трону Ісаака Комнина. Перебуваючи в гнітючому стані, хворий імператор послухався настирливих порад Пселла і зрікся престолу (грудень 1059), і подався до монастиря студитів, де постригся в ченці.

2. Внутрішньо- і зовнішньополітичний занепад

Л і т е р а т у р а: Скабаланович, *Виз. государство*. — Neumann, *Weltstellung*. — Jorga, *Geschichte I*. — Н. М. Loewe, *The Seljuqs*, *Cambr. Med. Hist.* IV (1923) 299-317. — Р. Wittek, *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum*, *Byz.* 11 (1936) 285-319. — С. Cahen, *La première pénétration turque en Asie Mineure*, *Byz.* 18 (1948) 5-67. — В. Гордлевский, *Государство сельджуков в Малой Азии*, Москва-Ленинград 1941. — Gay, *Italie*. — F. Chalandon, *Domination normande I*. — В. Leib, *Rome, Kiev et Byzance à la fin du XIe siècle*, Paris 1924.

Після повалення Ісаака Комнина партія цивільних чиновників разом із церквою посадили на трон Константина Дуку (1059-1067). Цю інтронізацію, як і відречення від престолу Ісаака, інспірував й організував Пселл, який у присутності найвідоміших представників сенату власноручно взув ноги нового володаря у багрянцеве взуття. До речі, одружений із небогою Керулярія Євдокією Макремболітисою Константин Дука був добрим приятелем Пселла і патріарха Константина Ліхуда. Пселл, нарешті, досяг своєї мети: як перший радник імператора та вихователь його сина й наступника престолу, він керував усією політикою держави. Від цього незрівнянного оратора та філософа імператор був у неймовірному захопленні. «Він любив мене, — зізнається сам Пселл, — понад усе. Ловив кожне моє слово і в усьому покладався на мій розум. Хотів бачитися зі мною по кілька разів на день, а коли з якихось причин траплялось інакше, сердився і нарікав... Він смакував мої слова, як нектар»⁵⁴.

Комнини були представниками малоазійської військової аристократії, а Дуки в той час репрезентували столичну цивільно-чиновницьку знать. Отже, прихід до влади керівника військової партії Ісаака Комнина був тільки коротким інтермеццо, адже цивільно-чиновницький табір зумів не лише повернути собі втрачені позиції, а й значно зміцнити їх. Одним із засобів такого зміцнення був, як це практикувалося вже й за Константина IX, ширший доступ константинопольських міщан до сенату. За словами одного з сучасників, сенаторів у той час було міріяди.⁵⁵ Адміністративний апарат дедалі більше втрачав свій бюрократичний характер. Константин Дука широко практикував передачу податків в оренду і, до того ж, завів у центральному фінансовому відомстві новий звичай — продаж посад. Купити можна було не тільки посаду збирача податків, а й навіть і головного фінансового наглядача.⁵⁶ Щодо армії, то про неї зовсім не дбали, а її чисельність і далі всіляко обмежували, так що уже й Пселл, правда, значно пізніше, визнав такий підхід шкідливим.⁵⁷ Прихід до влади Ісаака Комнина тільки посилив страх цивільно-чиновницької аристократії перед військо-

виками. Оскільки податкові надходження зменшилися, а деякі видатки зросли, влада намагалася виборсатись із труднощів, заощаджуючи на армії. А грошей усе більше не вистачало, насамперед — на задоволення потреб панівного управлінського персоналу, кількість якого постійно зростала, як, зрештою, і його апетити. Великі суми поглинало придворне життя. Зростала кількість пожертв на церкву, а також подарунків, призначених для вождів чужоземних племен, адже ласку і відпущення гріхів з боку першої треба було собі чимсь заслужити, а других — чимось задобрити. Отже, фінансова криза навіть своєрідно сприяла намірам панівної партії, мовби виправдовуючи відсутність що панували за часів правління епігонів Македонської династії, що, правда, з однією різницею: тепер, на відміну від тієї доби, зовнішньополітичне становище Візантії різко погіршилося. Спрямована проти армії політика Дуки здійснювалася якраз тоді, коли над Візантією нависала чи не найбільша зовнішня небезпека, тому була вона подвійно шкідливою.

Відколи сили норманнів у 1059 році очолив безстрашний та енергійний Роберт Жіскар, норманни в Південній Італії домагалися успіху за успіхом. Угри перейшли в наступ і захопили Белград — важливу фортецю на Дунаї (1064). Приєднання до печенігів спорідненого з ними племені узів теж не віщувало нічого доброго.

Як колись печеніги змушені були під натиском узів залишити свої землі і опинитися на Балканах, так тепер узви, витіснені куманами (половцями), що кочували в південноруських степах, хмарами посунули на Балканський півострів (осінь 1064).⁵⁸ Болгарські землі, Македонія, Тракія і навіть Греція були вщент сплюндровані цими дикунами. Спустошення було настільки жахливе, що, за словами одного з сучасників, “вся людність Європи ладна була кудись переселитися”⁵⁹. Імперію врятувала від узів тільки смертельна пошесть, що стала ширитись поміж ними. Значна частина їх вимерла, частина відступила знов за Дунай, а решту — було розселено на території імперії і залучено до військової служби.

Але значно важливішим за наслідками для історії Візантії був не цей напад тюркських племен з півночі, а нашествя турків-сельджуків зі сходу. Сельджуки змели рештки арабського панування в Малій Азії з легкістю, перед якою бліднуть найбільші візантійські перемоги. Вони підкорили Персію, прокотилися через Месопотамію й оволоділи столицею халіфів Багдадом. Халіфат, який тепер зберігав свою зверхність тільки у сфері релігії, опинився під протекторатом могутнього султана, що був організований за військовим зразком і диктував політику всьому мусульманському світові в Азії. Невдовзі усю Передню Азію аж

до кордонів Візантійської імперії та халіфату Фатимідів у Єгипті підкорили сельджуки. Залишалася Візантія, в бік якої вони й спрямовують свою експансію. Як кількадесят років тому завоювання Болгарії знесло стіну, що захищала Візантію від кочівників із півночі, так і анексія Вірменії за Константина IX відчинила ворота вторгненню сельджуків. Внутрішня слабкість імперії та знекровлення її збройних сил полегшували їм просування вглиб візантійських володінь. За Альп-Арслана, другого сельджуцького султана, турки вторглися у Вірменію, захопили Ані (1065), оволоділи Кілікією, після чого вдерлися до Малої Азії і вдарили на Кесарію (1067).⁶⁰ Отже, політика тогочасних візантійських правителів сама собі винесла вирок.

Після смерті Константина Дуки (травень 1067) від імени трьох його малолітніх синів — Михаїла, Андроника та Константина правила його дружина Євдокія, але фактично усім заправляли Пселл та брат покійного імператора цезар Йоанн Дука.⁶¹ Однак із катастрофічним розвитком воєнних подій закономірно посилювалися партія військової знаті, яка під впливом суцільних невдач з такою наполегливістю стала вимагати утворення уряду сильної руки, що патріарх Йоанн Ксифілін, хоч і був приятелем Пселла, перейшов до табору його противників. Імператриця теж змушена була поступитися і, незважаючи на опір Пселла та Йоанна Дуки, взяла шлюб із каппадокійським вельможею воєначальником Романом Діогеном, який 1 січня 1068 року і посів престол.

Роман IV Діоген (1068-1071), енергійний і хоробрий полководець, що здобув собі славу у війні з печенігами, користувався заслуженим авторитетом серед прихильників партії військової знаті. Не зволікаючи, він узявся за організацію відсічі сельджукам, але, на жаль, на той час занепад держави зайшов уже надто далеко, до того ж, інтриги Пселла та його прибічників усіляко перешкоджали намаганням імператора хоч якось врятувати становище. З величезними зусиллями йому вдалося зібрати армію, що складалася переважно з найманців — печенігів, узів, норманнів та франків. Попри все, дві перші кампанії, 1068 і 1069 рр., велися досить успішно, однак третя закінчилася страшною поразкою, і чималу роль тут відіграла зрада Андроника Дуки, сина цезаря Йоанна. Альп-Арслан під вірменським містом Манцікертом (Манацкерт), що поблизу озера Ван, ущент розгромив візантійське військо (19 серпня 1071 р.), яке за чисельністю переважало турецьке, але було надто вже різношерсте та недисципліноване. У полон потрапив і сам імператор.

Перебуваючи в полоні, Роман Діоген уклав з сельджуками угоду, в якій — взамін за своє звільнення — зобов'язувався сплачувати річну данину, звільнити з полону турецьких бранців, внести викуп за самого себе і, врешті, допомагати султанові на його вимогу військом.⁶² Тим

часом у Константинополі аж кишіло інтригами, за якими стояв цезар Йоанн Дука. Спершу він домігся проголошення спільного правління Євдокії та її найстаршого сина Михаїла Дуки, та вже незабаром імператрицю було відправлено в монастир, а вихованця Пселла Михаїла VII Дуку проголошено самодержцем (24 жовтня 1071 р.). Отже не дивно, що імператора, який повертався з полону, константинопольський уряд сприйняв як ворога, внаслідок чого спалахнула громадянська війна. Зрештою Роман Діоген склав зброю, попередньо отримавши листа, якого підписали три митрополити і видали від імени Михаїла VII. Лист гарантував йому цілковиту безпеку. Та це був зрадницький підступ: Романа Діогена було схоплено ще дорогою до Константинополя і осліплено розпеченим залізом. Пселл у лицемірстві перевершив самого себе, написавши нещасному імператорові послання, яким завдавав своїй жертві ще більших страждань. Знуцаючись, він писав, що Бог, мовляв, позбавив його зору, бо вважав його гідним іншого, кращого світла.⁶³ Внаслідок по-зрадницьки завданого йому страшного каліцтва Роман Діоген невдовзі після цього помер (літо 1072).

Щойно така страхітлива розв'язка спричинилась до того, що поразка під Манцікертом перетворилася на справжню катастрофу. Адже угоду між Альп-Арсланом та Романом Діогеном було зірвано, а це дало туркам привід до нового походу. Над Візантією, як і за часів арабського нашествия, нависла загроза завоювання. Та якщо тоді наступники Іраклія спромоглися вчинити загарбникам героїчний опір, а держава була внутрішньо згуртованою, то тепер скрізь панував хаос, а відсіч могутньому султанові нікому було організувати, бо на чолі держави стояв нікчемний вихованець Пселла, який, не відзначаючись ні фізичними, ні розумовими даними, тільки й робив, що крутився у колі базік-літераторів та віддавався повністю придворним інтригам. Іншими словами, це був такий собі далекий від реалій життя книжковий черв. Малу Азію було втрачено. Це відкрило сельджукам шлях до подальших завоювань, бо не було більше ні сили, ні волі, щоб чинити їм належний опір.

Водночас імперії було завдано ще однієї катастрофічної поразки, вже на протилежному кінці візантійського світу: волею долі 1071 рік приніс імперії не тільки поразку під Манцікертом, а й втрату Барі, яке, врешті, таки здобув Роберт Жіскар. Для норманнів ця перемога значувала кінець завоювань візантійських володінь в Італії. Тепер і з цього боку імперії загрожувала велика небезпека.⁶⁴ Опинившись у безвихідному становищі, уряд Михаїла VII звернувся до папи Григорія VII з проханням про допомогу, заздалегідь погоджуючись із планами великого папи, який прагнув укласти унію між двома церквами за умови, що зверхність Апостольської столиці визнаватимуть усі християни.

Тоді ж таки похитнулося візантійське панування і на Балканах. На теренах колишньої держави царя Самуїла 1072 року спалахнуло нове повстання, яке активно підтримало незалежне князівство Зета. Константин Бодин, син князя Зети Михаїла, у Призрені був проголошений царем. Візантійським полководцям, щоб придушити це повстання, довелося докласти величезних зусиль.⁶⁵ Дедалі більше послаблювалися візантійські позиції і на узбережжі Адріатики. За Василя II владу імперії змушена була визнати Хорватія. Але ненадовго, бо вже Петро Крешимир IV (1058-1074) значно розширив межі своєї держави, а 1076 року легати папи Григорія VII увінчали королівською короною голову його наступника Димитрія Звонимира, який визнав себе васалом папи.⁶⁶ Ще дошкульнішого удару Візантія зазнала наступного року, коли правитель Зети Михаїл так само отримав королівську корону з Риму.⁶⁷ Загальну картину невдач доповнювали грабіжницькі набіги печенігів та щораз частіші напади угрів.

Повний провал зовнішньої політики супроводжувався важкою господарською кризою, у виникненні якої не останню роль відіграли й дії уряду. Власне їм мав би Михаїл VII завдячувати своїм прізвиськом *Парапінакес*. Дорожнеча зросла настільки, що за золоту монету можна було купити замість цілого *medimnos* пшениці на один *pinakion* менше (пара пнактон, звідки й прізвисько).⁶⁸ Пселла, котрому родина Дуків завдячувала багато чим, а особисто Михаїл VII — усім, від влади було усунуто. Блискуча кар'єра того, хто вмів так віртуозно маневрувати за будь-яких обставин, утримуючись на поверхні за якої завгодно влади, обірвалася саме за правління його ж таки вихованця та учня. Михаїл VIII, як це часто трапляється з людьми без виразної вдачі, без власної думки і волі, опинився під сильним впливом логотета Никифорита, а той невдовзі не проминув нагоди скористатися цим і позбутися як Пселла, так і цезаря Йоанна. Усунувши їх, він доп'явся до керма влади і користувався ним так само вміло й рішуче, як свого часу це робив Йоанн Орфанотроф. Никифорит, як, до речі, й Орфанотроф, походив із соціальних низів і своїм високим становищем завдячував лише власному хистові та хитрості. Відцентрові тенденції візантійських феодалів він намагався подолати за допомогою централізованого адміністративного апарату. Зокрема йому вдалося зробити торгівлю збіжжям державною монополією. Збіжжя, що призначалося для столиці, звозилося до Редестосу, де для цього було обладнано спеціальні комори, а вільна торгівля заборонялася і каралася штрафом.⁶⁹ З відповідних параграфів *Книги префекта* можна дійти висновку, що вже в X ст. постачання харчових продуктів для столиці було під суворим контролем. Уряд вів власну продовольчу політику, нагромаджуючи запаси зерна для того, щоб про-

давати його населенню у неврожайні роки. Однак те, що вдавалося запровадити в X ст., виявилось не під силу для слабкої, млявої влади другої половини XI ст. Запровадження контролю держави над торгівлею було такою ж невдалою спробою, як в аграрній політиці заборона скуповувати селянські землі. Заходи Никифорита спричинили велике невдоволення, бо хоч і були спрямовані насамперед проти інтересів великих землевласників, вони водночас суперечили й інтересам міського населення, бо ж монополія вводилась для поповнення державної скарбниці, а не для захисту потреб споживача, до того ж, вона стимулювала зростання ціни на хліб. Це ж вело до загального зростання цін, а в результаті — до зростання платні робітникам.⁷⁰ Сподівання Никифорита абсолютно не виправдалися, ба більше — після падіння Михаїла Парапінакеса його міністр помер на тортурах, а комори в Редестосі ще раніше зруйнував повсталий люд під час заворушень.

За правління Михаїла VII Дуки не припинялися й повстання у війську. Знаменним для цієї епохи є те, що ватажком одного з таких повстань був Урзель Байельський, командир нормандських найманців. На противагу Михаїлові VII він висунув свого кандидата на трон, проголосивши імператором цезаря Йоанна Дуку.⁷¹ Не менш характерним є й те, що в цій ситуації візантійський уряд звернувся по допомогу до турків, а ті схопили ласого до пригод і зухвалого кондотьєра й за відповідну винагороду видали командувачеві імператорських військ Олексієві Комнину. Однак уряд не міг на тривалий час відмовитися від послуг цього досвідченого вояка й невдовзі звільнив його з ув'язнення з умовою, що він разом з Олексієм Комнином виступить проти нових узурпаторів.

Якраз тоді майже одночасно замахнулись на трон ще два представники військової знаті: один у Малій Азії, а другий — на Балканах. Дукс Диррахіону (Драча) Никифор Брієнній, той самий, що 1072 року придушив повстання слов'ян, був найвідомішим представником військової аристократії в європейській частині імперії. Проголосивши себе імператором, він на початку листопада 1077 року вступив до свого рідного міста Адріянополя, звідки його військо вирушило на Константинополь і підступило аж під самі мури. А стратег temu Анатолікон Никифор Ботанеят був типовим представником військової знаті Малої Азії. Не зайве зауважити, що свій рід він, як подекували, виводив від Фокидів. Після того як 7 січня 1078 року військо проголосило його імператором, він теж вирушив на Константинополь, попередньо заручившись підтримкою Сулеймана, одного з двоюрідних братів султана Альп-Арслана. В імперії тоді панував цілковитий хаос, однак цікаво, що й за тих обставин перевага виявилась на боці Малої Азії: Никифор Ботанеят випередив свого європейського тезка й суперника.⁷² Опозиційний

табір у Константинополі, сили якого швидко зростали внаслідок дуже вже непопулярної політики Никифорита, свої надії він пов'язував саме з малоазійським претендентом. Як тільки в березні 1078 року Ботанеят на чолі свого війська з'явився в Нікеї, у столиці почалися заворушення, у виникненні яких неабияку роль відіграла й церква. Михаїл Парапінакос змушений був зректися престолу й сховатися в монастирі студитів. Отож його наступником став Ботанеят. 24 березня він вступив до Константинополя і того ж таки дня з рук патріярха отримав корону. Щоб поріднитися з родиною Дуків і підіграти почуттям відданості візантійців династичним традиціям, він ще за життя свого попередника узяв шлюб з його дружиною імператрицею Марією.⁷³

Проте Ботанеят, тоді вже досить похилого віку, не спромігся витягнути державу з труднощів, у яких вона борсалась. Його коротке правління, позначене численними повстаннями та громадянськими війнами, мовби знаменувало собою кінцевий акт того періоду розкладу і дезорганізації, що його переживала тоді Візантія. Як тільки влада вислизнула з рук сенату, представники військової знаті в запеклій боротьбі стали з'ясовувати, хто саме з них має цю владу посісти. У результаті вона дісталася найздібнішому — молодому Олексієві Комнинові. Спочатку Олексій зробив неабиякі послуги новому імператорові. Він зламав опір узурпатора Никифора Брієннія та придушив повстання, яке підняв Никифор Василіякій, який, успадкувавши після Ботанеята його посаду дукса Драча, взяв на себе і його роль претендента на трон. Зате пізніше, коли наприкінці 1080 року Никифор Меліссен у Нікеї проголосив себе імператором і, наслідуючи приклад Ботанеята, звернувся за допомогою до Сулеймана, Олексій, дбаючи про власні наміри, вирішив зайняти вичікувальну позицію.

Закулісні переговори Ботанеята, а потім і Меліссена з Сулейманом полегшили туркам завоювання Малої Азії. Десь коло 1080 року Сулейман підкорив собі всю територію від Кілікії до Геллеспонту і на цих прадавніх візантійських землях заснував султанат — Рум, тобто Римський султанат.⁷⁴ Унаслідок цілковитого розкладу адміністративної та оборонної системи у Малій Азії, яка спиралася на воєнізовані поселення стратіотів-хліборобів, цю таку важливу для імперії територію було втрачено. І то впродовж дуже короткого часу.

Із-поміж усіх представників військової знаті, які в той час намагалися здобути корону, Олексій Комнин був не тільки найталановитішим полководцем, а й єдиним справжнім політиком. Саме в цьому була його перевага як над своїм дядьком Ісааком, так і над бідолашним Романом Діогеном. Із дивовижною передбачливістю та дипломатичністю він зумів підготувати для себе ґрунт як у столиці, так і в армії і

порозумітися зі своїми опонентами.⁷⁵ Одружений він був з Іриною Дукою, дочкою Андроника, того самого, що зрадив під Манцікертом. Для імператриці Марії він був просто ангелом-охоронцем, зісланим їй самою долею, щоб оберігати її малого синочка, якого вона все ще мріяла побачити на троні. В особі свого старшого брата Ісаака, як і в особі Йоанна Дуки, Олексій знайшов палких прибічників. Тож не дивно, що зустріч у Цурулоні в Тракії, де було вирішено здобути корону саме для нього, більше нагадував родинну нараду Комнінів та Дуків. Зумів Олексій дійти згоди і з ще одним претендентом — Никифором Меліссеном, який був його шуряком. Меліссен запропонував йому європейські володіння імперії з умовою, що сам правитиме в азійських. Отже, концепція поділу держави, висунута ще під час повстання обох Бардів проти Василя II, знову зароджується в голові можновладного феодала. Олексій відкинув цю пропозицію, пообіцявши натомість швагрові титул цезаря. Гарнізон столиці складався тоді переважно з іноземних найманців, серед яких було багато німців. Олексієві й тут вдалося домовитися з їхнім командиром, що дало йому змогу увійти до Константинополя. Військо Олексія, так само, як і підрозділи, що мали обороняти столицю, складалося з найманців найрізноманітнішого походження, тож і не дивно, що упродовж трьох днів місто було ареною насильства й грабунків. Ботанеят відмовився від безнадійної боротьби і, піддавшись умовлянням патріарха, зрікся престолу. 4 квітня 1081 року, у Великодню неділю, Олексій Комнін вступив у права імператора Візантійської імперії.

Примітки

1 E. Renauld, *Michel Psellos, Chronographie*: у 2 т., Paris 1926; 1928 — нове видання із французьким перекладом. Див. уточнення, які вніс Грегуар (Byz. 2, с. 550 і д.; 4, с. 716 і д.), а також: J. Sykutris (BZ 27, с. 99 і д.; 29, с. 40 і д.). Англійський переклад E.R.A Sewter. London, 1953.

2 E. Kurtz, F. Drexl, *Michaelis Pselli scripta minora*: у 2 т., Milano 1936, 1941. Перший том містить промови та інші принагідні твори, чимало з них публікуються вперше. У другому томі зібрано 273 листи, з яких уже публікувалися лише 60. Див. ще: F. Drexl, *Nachträge zur Ausgabe der Psellosbriefe von Kurtz—Drexl*: у: BZ 41 (1941), с. 309 і д.; Його ж: *Index nominum zu den von Sathas, Boissonade, Hase, Ruelle, Tafel edierten Psellosbriefen*, *ibid.*, с. 299 і д.

3 Вид.: P. de Lagarde, Göttingen 1882. Детальніші дані у праці: J.M.Hussey, *The Writings of John Mauropos: A Bibliographical Note*: у: BZ 44 (1951), с. 278 і д. Оцінки цієї видатної особистості читач знайде в її ж працях: *Church and Learning*, с. 39 і д., 52 і д.; *The Canons of John Mauropos*, *Journ. of Rom. Stud.* 37 (1947), с. 70 і д.; *The Byzantine Empire in the Eleventh Century*, *Transact. of the Roy. Hist Society* 32 (1950), с. 84 і д.

4 Грегуар здійснив переклад французькою мовою (аж до 1056 р.) — (Byz. 28 [1958], с. 325-362).

5 Про те, як користувалися джерелами Скиліца і Зонара, див.: Скабаланович. *Виз. государство*, с. XIII, XVIII. Про залежність Зонари від Пселла див. ще: O. Lampides, 'Ο Μιχαήλ Ψελλός ως πηγή της "Επιτομής" τοῦ Ἰωάννου Ζωναρά, *ΕΕΒΣ* 19 (1949), 170 і д.

6 Вид. В. Vasilievsky—V. Jernstedt, *Cecaumeni strategicon et incerti scriptoris de officii regis libellus*, Petropoli 1896. Уривки тексту з цінним коментарем та російським перекладом: В. Василевский, *Советы и рассказы византийского боярина XI в.*: у: ЖМНП 215 (1881), с. 242-299; 216 (1882), с. 102-171, 315-357. Німецький переклад із змістовним вступом: H. G. Beck, *Vademecum des byzantinischen Aristokraten. Das sogenannte Strategikon des Kekaumenos*: у: *Byzantinische Geschichtsschreiber V*, Graz-Wien-Köln, 1956. Спершу дослідники стримано сприйняли гіпотезу Дж. Буклера (G. Buckler, *Authorship of the Strategikon of Cecaumenos*: у: BZ 36 [1936], с. 7 і д. та *Can Cecaumenos be the author of the Strategikon?*: у: Byz. 13 [1938], с. 139 і д.) про те, що автором обох творів був відомий візантійський воєначальник Катакалон Кекавмен, піддано сумніву. Див.: N. Vapescu, *A propos de Kekaumenos*: у: Byz. 13 [1938], с. 129 і д. та: *Autour de Kekaumenos*: у: REV 6 (1948), с. 191 і д.; P. Orgels, *Kekaumenos et la guerre petchénègue*, *ibid.*, с. 402 і д.; M. Gyöni, *L'oeuvre de Kekaumenos, source de l'histoire roumaine*: у: *Revue d'Histoire comparée* 23 (1945), с. 96-180. Натомість Бек (ор. cit.), як і Моравчик (*Byzantinoturcica* II, с. 112, 201 і д.), що спершу скептично ставився до версії Буклера, підтримують авторство Кекавмена. На противагу їм П. Лемерль в останній своїй праці (*Prolegomenes à une édition critique et commentée des "Conseils et Recits" de Kekaumenos*, *Mémoires de l'Acad*: у: *Royale de Belgique* LIV, 1 [1960], с. 37 і д.) та Караяннопулос (*Zur Frage der Autorschaft am Strategikon des Kekaumenos*: у: BZ 54 (1961), с. 257 і д.) висловили серйозні застереження з цього приводу. Про дату появи самого твору див.: Lemerle, *op. cit.*, с. 20. Див. також: Г. Г. Литаврин, *Был ли Кекавмен, автор "Стратегикона", феодалом?*: у: *Византийские очерки*, Москва 1961, с. 217 і д.

7 Зерос. *Jus*. IV, с. 1-260.

8 Вид. N. Svoronos, *Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XI et XII siècles: le cadastre de Thèbes*, Paris-Athenes 1959.

9 Вид: В. Н. Бенешевич, *Завещание византийского боярина XI в.*: у: ЖМНП, Н. С. 1907, с. 219 і д. В англійському перекладі: Sp. Vryonis, *The Will of a Provincial Magnate, Eustathios Boilas*: у: DOP 11 (1957), с. 263 і д. М. В. Левченко (*Сборник документов по социально-экономической истории Византии*, Москва 1951, с. 169 і д.) навів скорочений текст *Заповіту* в російському перекладі. Деякі уточнення до тексту пропонує Р. М. Бартикян (BB 19 [1961], с. 26 і д.).

10 Найважливіші публікації, які стосуються і наступних сторіч: Miklosich—Müller, *Actes de l'Athos*; Zachariā, *Jus* III, а також: Зерос, *Jus* I; *Акты русского на св. Афоне монастыря св. великомученика Пантелеїмона*, Киев 1873; Т. Флоринский, *Афонские акты*, Санкт-Петербург 1880; Ph. Meyer, *Haupturkunden zur Geschichte der Athos Kloster*, Leipzig 1894; W. Regel, *Χρυσόβουλλα και γράμματα της εν τῷ Ἀθῶ Ὄρει Ἱεράς καὶ σεβασμίας μονῆς τοῦ Βατοπεδίου*, St. Petersburg 1898; M. Gudas, *Βυζαντιακὰ ἔγγραφα της εν Ἱεράς μονῆς τοῦ Βατοπεδίου*: у: ΕΕΒΣ (1927), с. 211-248; Ch. Ktenac, *Χρυσόβουλλοι λόγοι της εν Ἱεράς μονῆς τοῦ Δοχειαρίου*, *ibid.*, с. 285-311; N. Bees, *Σερβικά καὶ βυζαντιακά γράμματα Μεταώρου, Βυζαντίς* 2 (1911/1912), с. 1-100; Th. Ouspensky, V. Bénéchévitch, *Actes de Vazelon*, Leningrad 1927; A. Solovjev, V. Mošin, *Grcke povelje srpskich vladara*, Beograd 1936; V. Mošin, *Akti iz svetogorskich archiva*. Spomenik 91 (1939); V. Mošin, A. Sovre, *Supplementa ad acta graeca Chilandarii*, Ljubiana 1948; G. Rouillard, P. Collomp, *Actes de Lavra I (897-1178)*, Paris 1937; P. Lemerle, *Actes de Kutlumu*, Paris 1945; F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, München 1948; Його ж.: *Sechs byzantinische Praktika des 14 Jahrhunderts für Athoskloster Iberon*: у: *Abh. d. Bayer Akad. d. Wiss. NF* 28, München 1949; A. Guillou, *Les archives de St. Jean Prodrome sur le mont Ménécée*, Paris 1955.

Праці: Rouillard-Collomp, Lemerle, а також виданий Дельгером кодекс мають альбомні частини, де вміщено репродукції документів і печаток.

11 C. Will, *Acta et scripta quae de controversiis ecclesiae graecae et latinae saec. XI composita extant*, Leipzig u. Marburg 1861, с. 150-152.

12 Там само, с. 172-204.

13 Там само, с. 85-89; 65-85; 89-92; 168-171.

14 Michel, *Kerullarios I*, с. 44 і д.

15 Michel, *Kerullarios I*, с. 76 і д.; II, с. 41 і д. Вчені неодноразово виражали сумнів щодо автентичності *Паноплії*. Лорен (EO 31 [1932], с. 105 і д.) і М. Jugie (Byz. 8 [1933], с. 323 і д.) вважають, що її автором був хтось із сучасників Ліонської унії. У відповідь на це Міхель навів контраргументи на користь авторства Керулярія (*Von Photios zu Kerullarios*, Rom. Quartalschr. 41 [1933], с. 125 і д., і особливо в праці: *Die Echtheit der Panoplia des Michael Kerullarios*, Oriens Chr. 36 [1941], с. 168 і д.).

16 *De caeremoniis*, с. 264, 258. Psellos I, с. 30 (вид.: Renauld): βασιλειος δὲ αὐτῆς ἀρχῆς εἰ μὴ ὁσὸν ἀπόρφυρος.

17 З приводу віку Зої і дати вступу на трон Романа III (15 листопада 1028) див.: Скабаланович у: *Виз. господарство*, с. 11, прим. 2; с. 14, прим. 1. Дати, які наведено далі, також спираються на старанні дослідження Скабалановича.

18 Skylitzes-Kedrenos II, с. 486, 7: ἐξέκοψε δὲ καὶ τέλειον ἀπερρίζωσε τὸ ἀλληλέγγυον. Дуже промовисте свідчення Скилиці (II, с. 486, 8), що вже Константин VIII постановив анулювати аллеленгійон.

19 На противагу моїм поглядам (*Steuergemeinde*, с. 1 і д. і Byz. 6 [1931], с. 227 і д.) Дельгер (*Das Fortbestehen der Epibole in mittel- und spätbyz. Zeit*, Studi Albertoni II. 1934, с. 3 і д. і BZ 35 [1935], с. 14) вважає, що епібола існувала ще й у значно пізніші часи. Таке твердження суперечить джерелам і було ще раз спростоване новим матеріалом, зібраним у статті: G. Rouillard, *L'epibole au temps d'Alexis Comnene* у: Byz. 10 (1935), с. 81 і д. Репліка Дельгера (BZ 36 [1936], с. 157) непереконлива. Див. також тексти: G. Rouillard, P. Collomp у: *Actes de Lavra I*, 1937, пг 43, 48, 52: у наведених там пізніших документах термін ἐπιβολή вживається дуже часто, але завжди у надто загальному значенні, наприклад, коли йдеться про обкладання податком чи поділ землі на наділи. Цього погляду дотримується і Брає (*Institutions*, с. 260).

20 Про це досить чітко написано у Трактаті, опублікованому Ешбернером, §§ 12 і 14 (у вид.: Dölger, *Finanzverwaltung*, с. 119). Див.: Ostrogorsky, *Steuergemeinde*, с. 31.

21 Див.: судові вироки Магістра Євстахія (Пейра): Zeros, *Jus IV*, с. 32 (VIII, 1); с. 38 (IX, 1); с. 51 і д. (XV, 10); с. 176 (XI, 12); с. 228 (LVII, 1).

22 Див.: R. Janin, *Un ministre byzantin: Jean l'Orphanotrophe* у: EO 30 (1929), с. 431 і д.

23 Згідно з даними Скилиці-Кедрена II, с. 521, у той час існувало стільки різновидів податків, що авторові соромно їх перелічувати.

24 Psellos I, с. 57.

25 Як доводить Златарський (*Wer war Peter Delian?* Annaples Acad. Scient. Fennicae. 27 [1932], с. 354 і д., а також: *История II*, с. 41 і д.), він таки справді був онуком Самуїла, сином Гаврила Радомира від його шлюбу з угорською принцесою. Одначе Літаврін (*Болгария и Византия*, с. 379 і д.) висловлює з цього приводу цілком обгрунтовані застереження.

26 Jireček, *Geschichte I*, с. 231 і д.

27 *Letopis Pora Dukljanina*, вид. Шишича, с. 346 і д.

28 Сталося це, безумовно, щойно після перемоги 1042 р., а не після повернення Воїслава з неволі, як вважає Іречек (*Geschichte I*, с. 231 та: *Istorija naroda Jugoslavije I*, 1953, с. 239). Із наведеного вище повідомлення літопису Дуклянина виходить, що під час походу візантійців на Зету 1042 р. Захлумія владі Воїслава не підлягала.

29 Калафатес — робітник у порту, ремісник, в обов'язки якого входило ущільнювати смолою щілини між дошками корабля, простіше кажучи, корабельний конопатник. — (Прим. ред.)

30 Neumann (*Weltstellung*, с. 64 і д.) намагається виправдати Мономаха, але марно.

31 Про Пселла писали: П. Безобразов, *Михаил Пселл*, Москва 1890; Ch. Zervos, *Michel Psellos*, Paris 1912; A. Rambaud, *Michel Psellos Etudes sur l'histoire byzantine* (1912), с. 111-171; Diehl, *Figures I*, с. 291-317; Neumann, *Weltstellung*, с. 81-93 (досі найкраще і найглибше висвітлення цієї історичної постаті); E. Renauld, *Études de la lanque et du style de Michel Psellos*, Paris 1920; J. Hussey, *Michael Psellos, the Byzantine Historian*, *Speculum* 10 (1935), с. 81-90; Ї ж: *Church and Learning*, с. 73 і д.; V. Tatakis, *La philosophie byzantine*, Paris 1949, с. 161 і д.; J. Draseke, *Aus dem Byzanz des XI Jahrhunderts* у: *Neue Jahrb. f. d. klass. Altertum* 27 (1911), с. 561-576; В. Вальденберг, *Философские взгляды Михаила Пселла* у: *Виз. сборник*, 1945, с. 249-255; P. Joannou, *Christliche Metaphysik in Byzanz I. Die Illuminationslehre des Michael Psellos und Joannes Italos*, Ettal 1956. Див. також: бібліографію Моравчика (*Byzantinoturcica I*, с. 439 і д.). Постать Ксифіліна висвітлено у праці: К. Г. Μπώνης, Γεωργίου ὁ Ξιφιλίνος, *Texte und Forsch. zur byz. neugr. Philol.* 24, 1938.

32 Див.: Fuchs, *Höhere Schulen*, с. 24 і д.; Zervos, *Michel Psellos* 1920, с. 76 і д.; Hussey, *Church and Learning*, с. 51 і д.; Ї ж: *The Byzantine Empire in the Eleventh Century: Some Different Interpretations*. *Transact. of the Royal Hist. Society* 32 (1950), с. 71 і д. Аналізуючи історію візантійської держави в XI ст., авторка передусім акцентує розквіт культурного та релігійного життя. Виходячи з таких переконань, вона вважає мої висновки про цей період надто песимістичними. Я далекий від того, щоб недооцінювати досягнення, на яких наголошує авторка, але на сторінках підручника був змушений викласти це питання стисло і то лише з огляду на подальший розвиток історії. А в історії візантійської держави, яка і є темою згаданої книжки, саме XI ст. стає поворотним пунктом, після якого починається занепад.

33 Недавно опублікований Н. Сворносом Тебський кадастр (*Recherches sur la cadastre byzantin et la fiscalité aux XI et XII siècles: le cadastre de Thèbec*, Paris 1959) засвідчує, наскільки великі зміни відбулися у соціальної структурі візантійського села. У Трактаті Ешбернера візантійське село виступає ще як сільська громада, а в Тебському кадастрі — уже як феодална волость. У цьому й полягає величезне значення цього нового джерела, що його учений видавець зовсім не усвідомлює. Див. мої зауваги: *Vizantijska seoska opština* у: *Glas Srpske akad. nauka i umetnosti* 210 (1961), с. 141 і д. Французький переклад цієї статті мав би незабаром з'явитися у *Byz.*

34 Донедавна в науці було тільки дві ґрунтовні праці присвячені історії візантійського імунітету, а саме: П. Й. Яковенко, *К истории иммунитета в Византии*, Юрьев 1908 і К. Н. Успенский, *Экскуссия — иммунитет в Византийской империи* у: *ВВ* 23 (1917) 22, с. 74-117. І тільки в останні роки це питання дочекалося пильнішої уваги. Див.: В. Т. Горянов, *Поздневизантийский иммунитет* у: *ВВ* 11 (1956), с. 177-199; 12 (1957), с. 97-116; Г. А. Острогорский, *К истории иммунитета в Византии* у: *ВВ* 13 (1958), с. 55-106 (французький переклад: *Pour l'histoire de l'immunité à Byzance* у: *Byz.* 28 [1958], с. 165-254); М. М. Фрейденберг, *Экскуссия в Византии X-XII вв.* у: *Уч. зап. Великолукского гос. пед. инст.* 3 (1958), с. 339-365; А. П. Каждан, *Экскуссия и экскуссаты в Византии X-XII в. у:* *Виз. очерки* 1961, с. 186 і д.; Його ж: *Деревня и город*, с. 178 і д.

35 Див.: Ostrogorsky, *Pausanerie*, с. 25 і д.

36 Першим відомим нам провізором був Константин Ліхуд (див.: Skylitzes-Kedrenos II, с. 645, а також: Zonaras III, с. 670: ὄπρὸς τὸ Μπρωμάχος καὶ τὴν τῶν Μαγγάνων ἀνάθετο πρόνοιαν καὶ τὰ περὶ τῆς ἐλευθερείας αὐτῶν ἐνεπίστευσεν ἔγγραφα. Висновок про те, що пронія дуже обмежувала права центрального уряду, впливає, зокрема, і з того факту,

що імператор Ісаак Комнин вдавався до усіх можливих способів, аби лиш позбавити Ліхуда визнаних за ним маєтків. Проте вже у сімдесятих роках XI ст. пронії роздаються дуже щедро. Див.: Attaliates, с. 200; Ostrogorsky, *Feodalite*, с. 20 і д.

37 Із творів Кекавмена (вид.: Vasiljevski-Jernstedt, с. 39 і д.) можна зробити цілком певний висновок, що передача податків в оренду не тільки практикувалася вже за епігонів Македонської династії, а й набула поширення. Див. ще: Ostrogorsky, *Steuergemeinde*, с. 66 і д.

38 Грієрзон (*The Debasement of the Eleventh Century* у: BZ 27 [1954], с. 379 і д.) звертає увагу на те, що знецінення номізи почалася вже за Константина IX Мономаха, а не аж за Никифора Ботанеята.

39 Skylitzes-Kedrenos II, с. 608. Див.: Neumann, *Weltstellung*, с. 69.

40 Див.: Glykatzi-Ahrweiler, *Recherches*, с. 29 і д.

41 Див.: G. Stadtmüller, *Landverteidigung und Siedlungspolitik im oströmischen Reich* у: Bulletin de l'Inst. Archéol. Bulgare. 9 (1939), с. 396 і д., а особливо: Glykatzi-Ahrweiler, *Recherches*, с. 67 і д.

42 Див.: Василевски, *Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII в. у: Труды I*, с. 176 і д.; Vasiliev, *The Opening Stages of the Anglo-Saxon Immigration to Byzantium in the Eleventh Century* у: Annales des l'Inst. Kondakov 9 (1937), с. 39 і д. Див. також цінні зауваги Дельгера (BZ 38 [1938], с. 235), які доповнили працю Васильєва.

43 Востаннє згадку про добірний візантійський полк гвардії (т. зв. Schole) знаходимо під 1068 р., див.: Attaliates, с. 112; Skylitzes-Kedrenos II, с. 674, а також зауваги Штайна (Stein, *Untersuchungen*, с. 47 і д.). Новоутворені у XI ст. тагмати незабаром були розпущені. Див.: Glykatzi-Ahrweiler, *Recherches*, с. 28 і д.

44 Psellos II, с. 14: Μακεδονικὴν ἐρυγῶνων μεγαλαυχίαν, а також ἡ Μακεδονικὴ μερὶς καθάλαξ ἀντὶ προσετέθη.

45 *De adm. imp.*, вид. Моравчика-Дженкінс, розд. 1-8, а особливо — 4.

46 Основною дією залишається праця Василевського *Печенеги* (див. с. 1 і д.). Для детальнішого ознайомлення з цим питанням див. ще: J. Marquart, *Osteurop. und ostasiat. Streifzüge*, 1904, с. 63 і д. і Д. Расовский, *Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии* у: SK 6 (1933), с. 1 і д., а також відповідну бібліографію у Моравчика: *Byzantinoturcica* I 2, с. 89 і д. Див. також зауваги Моравчика, *Constantine Porphyrogenitus. De Administrando Imperio, Commentary*, London 1962, с. 12 і д. На підставі однієї з промов Йоанна Мавропода А. П. Каждан (*Йоанн Мавропод: печенеги и русские в середине XI в. у: ZRVI* 8, 1 [1963], с. 177 і д.) висунув тезу про те, що печеніги почали поселятися на Балканському півострові уже з 1046 або 1047, а не з 1048 р., як вважалося досі.

47 На цю обставину першим звернув увагу Міхель (*Kerullarios* I, с. 20 і д.; II, с. 22 і д.), що, безумовно, є його заслугою, проте він заходить надто далеко, вважаючи, що розкол між церквами стався уже в той час. Це твердження викликало цілком виправдані застереження, див. передусім Лорена у: EO 35 (1935), с. 97 і д. Важко, однак, заперечити, що остаточний розкол 1054 р. міг бути результатом тільки тривалого процесу. Див. про це: V. Grumel, *Les préliminaires du Schisme de Michel Cérulaire ou la Question Romaine avant 1054* у: REB 10 (1952), с. 5 і д.

48 R. Glaber, IV, 1: M. G., Sc. VII, 66. Див.: Brehier, *Le schisme oriental du XI-e siècle*, Paris 1899, с. 8 і д. та в: CMH IV (1923), с. 262; Grumel, *Reg.*, 828. Michel (*Kerullarios* I, с. 27 і д., а особливо: Hist. Jahrb. 70 [1951], с. 53) висловив сумнів, що даним Глябера можна довіряти, але на підтвердження свого здогаду він не навів жодних вагомих аргументів.

49 Події 1054 р. в історії взаємин між Римом та Візантією набули особливого характеру з огляду на те, що розкол, який тоді відбувся, на відміну від попередніх

суперечок, які з більшим чи меншим успіхом усе ж вдавалося залагодити, виявився остаточним. Після цього всі спроби якось відновити єдність, які час від часу повторювалися, до позитивних наслідків уже не привели. Враховуючи це, я не можу погодитись із твердженням С. Рунцімана (*The Eastern Schism*, Oxford 1955), що остаточний розкол між двома основними центрами християнства відбувся аж в епоху хрестових походів. Уже у другій половині XI ст. маємо низку переговорів, метою яких було укладення унії, що і є достатнім доказом того, що розкол таки існував.

50 Psellos II, с. 82.

51 Всупереч поглядам Скабалановича (*Виз. государство*, с. 77 і д., 384 і д.), вирішальну роль, яку в тих подіях відіграв Керулярій, легко зауважити на підставі джерел (Attaliates, с. 56; Skylitzes-Kedrenos II, с. 635 і д.), а Пселл (II, с. 89. 106) дуже виразно твердить, що саме марність усіх спроб досягти порозуміння з патріархом стала причиною падіння Михаїла VI і що повстанці у столиці зробили його коруφαῖον тоῦ χόροβ.

52 Skylitzes-Kedrenos II, с. 641; Zonaras III, с. 666 (див. також: Attaliates, с. 60). Wroth, *Byz. Coins* II, с. 512 та pl. LX. 12.

53 Skylitzes-Kedrenos II, с. 643; Zonaras III, с. 668. Див. зауваги Бальсамона у: Rhalles і Pottley I, с. 147. (Червоне взуття було виїмковим атрибутом імператора. — Прим. ред.)

54 Psellos II, с. 135, 150.

55 Attaliates, с. 275.

56 Zonaras III, с. 676 і д.

57 Psellos II, с. 146 і д.

58 Хронологію упорядкував Златарський (*История* II, с. 115), спираючись на Аталіята, с. 83 і Скилицю II, с. 657. Стосовно узів (у руських літописах — торки) див. вичерпну розвідку Д. Расовського, *Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии* у: SK 6 (1933), с. 1-65.

59 Attaliates, с. 84.

60 Див.: C. Cahen, *La première pénétration turque en Asie Mineure* у: Byz. 18 (1948), с. 23 і д.

61 Див.: B. Leih, *Jean Doukas. César et moine. Son jeu politique Byzance de 1067 à 1081* у: Melanges Peeters II, 1950, с. 16 та 3 і д.

62 Dölger, *Reg.*, 972; C. Cahen, *La campagne de Mantzikert d'après les sources musulmanes* у: Byz. 9 (1934), с. 613 і д.; R. Grousset, *Histoire de l'Arménie*, Paris 1947, с. 624 і д. Див. також: N. Mathieu, *Une source negligee de la bataille de Mantzikert: les "Gesta Roberti Wiscardii" de Guillaume d'Apulie* у: Byz. 20 (1950), с. 89 і д. Недавно з'явилося нове чудове видання цієї праці з перекладом і ґрунтовним коментарем: *Guillaume de Pouille. La geste de Robert Guiscard*, Palermo 1961, с. 164 і д., 293 і д.

63 Sathas, *Μεσαιωνικὴ βιβλ.* V, с. 316 і д.

64 Gay, *Italie*, с. 520 і д.; Chalandon, *Domination normande* I, с. 189 і д.

65 Jireček, *Geschichte* I, с. 234 і д.; Златарський, *История* II, с. 140 і д.; Литаврин *Болгария и Византия*, с. 397 і д.

66 Див.: Sisić, *Geschichte* I, с. 284 і д.

67 Див.: S. Stanojević, *Borba za samostalnost katolicke crkve u Nemanjickoj drzavi*. Beograd 1912, с. 31 і д.

68 Zonaras III, с. 712, 13; F. Dölger, *Deutsche Literaturzeitung* 74 (1953), с. 598. Щодо цін на збіжжя, загалом досить стабільних, див.: Ostrogorsky, *Löhne und Preise in Byzanz* у: BZ 32 (1932), с. 319 і д.

69 Див. надзвичайно цікаві зауваження М. Аталіята, с. 201-204, який сам же й був власником нерухомості в Редестосі. Варто також ознайомитися з розвідкою Г. Братіяну,

яка стосується саме цієї теми (G. J. Bratianu, *Une expérience d'économie dirigée le monopole de blé à Byzance au XI siècle* у: *Byz.* 9 [1934], с. 643 і д. [Études byz., с. 141 і д.]).

70 Зауваги Атталіята (204) про зв'язок між ціною на збіжжя та цінами на інші продукти і платнею могли б зацікавити дослідників історії економічних доктрин.

71 Див.: G. Schlumberger, *Deux chefs normands des armées byzantines*, *Revue Hist.* 16 (1881), с. 296 і д.

72 Михаїл Атталіят, який належав до прибічників Ботанеята, про Бренніоса висловлюється з погордою, зазначаючи, що він людина неотесана і взагалі — походить із західних провінцій держави, чим, мовляв, усе й сказано: οὐτὸς δ' ἑσπερίος καὶ δυσχερὴς ἔστι. Див.: Neumann, *Weltstellung*, с. 62.

73 Див.: B. Leih, *Nicéphore III Botaniates (1078-1081) et Marie d'Alanie*, *Actes du VI Congrès Intern. d'Études byz.* I (1950), с. 129 і д.

74 Див.: J. Laurent, *Byzance et les origines du Sultanat Roum* у: *Mélanges Diehl*, I (1930), с. 177 і д.; P. Wittek, *Deux chapitres de l'histoire des Turcs de Roum* у: *Byz.* 11 (1936), с. 285 і д.; Його ж: *Le Sultan de Roum*, *Annuaire de l'Inst. de philol. et d'hist. orientales et slaves* 6 (1938), с. 361 і д.; C. Cahen, *La première pénétration turque en Asie Mineure* у: *Byz.* 18 (1948), с. 5 і д.

75 Див.: Chalandon, *Alexis I*, с. 28 і д., 41 і д.

VI

ВРЯДУВАННЯ ВІЙСЬКОВОЇ АРИСТОКРАТІЇ (1081-1204)

Джерела

Епоху правління Комнінів можна розглядати як золотий вік візантійської історіографії передусім завдяки працям Анни Комнин, Йоанна Кіннамоса та Нікіти Хоніята.¹ Старша дочка Олексія I (1081-1118), розумна й високоосвічена Анна Комнин у творі *“Олексіяда”* (*Alexias*) залишила нам історію життя свого батька від самих початків і до кончини (1069-1118).² Твір, який написала вишуканим античним стилем принцеса, вихована на античних зразках, знайомою із старогрецькою історичною літературою, поезією та філософією, — це не лише видатна пам'ятка рівня освіти в тодішній Візантії, а й історичне джерело неопіненної ваги. Ґрунтовний опис, що його зробила Анна, становить першооснову наших знань про важливу добу, на яку припадають контакт Заходу з Візантією під час першого хрестового походу, боротьба з норманнами та степовими племенами півночі та сходу. Тенденція восхваління Олексія та інші хибі твору, передусім плутанина у датах, безперечно, відступають на задній план перед всеохопністю та багатством інформації, якою письменниця володіла завдяки своєму становищу та допитливості. Пробирав своє перо, як історик, також чоловік Анни Никифор Брієнній, небіж того Никифора Брієннія, який виступав у боротьбі за корону суперником Михаїла Дуки, а відтак Никифора Ботанеята.³ Незавершена праця Никифора Брієннія, яка не витримує порівняння з творами його дружини, скупі висвітлює історію дому Комнінів від Ісаака Комнина, стає детальнішою від часу правління Романа IV Діогена, однак обривається вже на середині часу правління Никифора Ботанеята.⁴ Період правління Олексія I Комнина охоплює завершальна частина вже неодноразово згаданої світської хроніки Йоанна Зонари. Попри всю виразну залежність від *“Олексіяди”*, лаконічні повідомлення Зонари все ж вносять важливі доповнення до твору Анни Комнин. Натомість як віршована світська хроніка Константина Манасса, що сягає вступу на трон Олексія I, так і доведена до смерти цього правителя світська хроніка Михаїла Гликаса позбавлені самостійної історичної вартости. На ще нижчому рівні вкрай скупа світська хроніка Йоєля, доведена до латинського підкорення 1204 року.

Таку ж цінність як “*Олексіяда*” для доби Олексія I, мають для часу Мануїла I (1143-1480) праця Йоанна Кіннамоса і твори Нікити Хоніята, що охоплюють не лише цей період, а й часи останніх Комнинів і династії Ангелів. Хоч описи подій як Кіннамоса, так і Нікити Хоніята починаються від смерті Олексія I, та все ж час правління Йоанна II (1118-1143) обидва автори висвітлюють побіжно і надто стисло. Тому відомості про епоху цього видатного правителя у нас набагато скупіші, ніж про його попередників та наступників. Йоанн Кіннамос, народжений після 1143 року в заможній візантійській родині, служив секретарем (βασιλικός γραμματικός) імператора Мануїла. Його праця, укладена невдовзі після смерті Мануїла, дійшла до нас як єдиний пошкоджений на останніх сторінках рукопис, який датують XIII ст. (а також у копіях XVI і XVII ст.).⁵ Молодший Нікіта, походженням із Хонаї у Фригії,⁶ розпочав свій життєвий шлях також як секретар імператора і згодом за Ангелів займав найвищі посади, наприкінці дорісши до великого логотета. Його праця доведена до 1206 року й обривається після поразки Константинополя у Нікеї.⁷ Обидва твори дуже різні за характером, та кожен із них має свої переваги: Кіннамос відзначається простою і лаконічним стилем, тоді як Нікіта Хоніят — ширшим кругозором та винятковим хистом блискучого оповідача, що ставить його поряд із Пселлом серед найвидатніших істориків середньовічної Візантії. Ці обидва придворні історики прихильного до Заходу імператора Мануїла I були палкими грецькими патріотами і своєю антипатією до латинників були виразниками візантійського націоналізму, який тоді зароджувався. Однак рідкісна на ті часи об’єктивність обох авторів та їхня сумлінність гідні найвищого подиву.⁸ До того ж Хоніят 1204 року доповнив свою історичну працю коротким описом знищених хрестоносцями в Константинополі скульптур.⁹ Про здобуття 1185 року норманнами Тессалонік детально і дуже яскраво описує учений митрополит Євстахій Тессалонійський.¹⁰ Нікіта Хоніят у своїй історичній праці використав цю розповідь.

Немає змоги перелічити тут усі джерела західного походження, що висвітлюють візантійсько-римські стосунки тієї доби, та, починаючи від *Gesta Francorum* і закінчуючи повідомленнями Веллегардуїна та Робера де Кларі¹¹ про перебіг хрестових походів.¹² Та все ж через значущість для проблеми хрестових походів слід згадати лист Олексія I до графа Роберта Фламандського, що зберігся тільки в латинській версії. Схоже на те, що цей лист можна тлумачити як заклик до хрестового походу.¹³ Безсумнівно, що в такій формі цей документ не що інше, як фальсифікат, однак маємо всі підстави гадати, що в основі фальшивки лежав автентичний документ, написаний для вербування найманців до імператорської армії.¹⁴ Про становище в тогочасних південнослов’янсь-

ких країнах чимало інформації окрім відомостей, які знаходимо у візантійських джерелах, можна почерпнути з *Літопису попа Дуклянина*, що дійшов до нас у латинській версії з середини чи другої половини XII ст.,¹⁵ а також із слов’янських *Життя Стефана Немані*, що написали його сини св. Сава і Стефан Першовінчаний,¹⁶ та два *Життя св. Сави*, що вийшли з-під пера Доменіяна і Теодозія.¹⁷

Важливі доповнення до історичних праць знаходимо в принагідних записах і листах візантійських авторів тієї епохи. Неопіненним з цього погляду є листування архієпископа Теофілакта Охридського, де надзвичайно яскраво висвітлюється стан справ у Македонії, що перебувала під візантійським пануванням за часів Олексія.¹⁸ Про чимало історичних подій за часів Йоанна II та з першої половини правління Мануїла I повідомляють нам оказіональні поетичні твори надзвичайно плідного поета Теодора Продрома, плодovitість якого ставить істориків візантійської літератури перед нелегкою проблемою — дехто з дослідників навіть припускає існування двох чи навіть трьох поетів з однаковими іменами.¹⁹ Заслужують на увагу й промови, які присвятив у 1150-1155 рр. імператорові Мануїлові осуджений 1156 року за еретицтво Михаїл із Тессалонік.²⁰ Цікаві деталі про походи Мануїла I проти угрів та сербів наводить у своїй промові Михаїл Анхіялоський, що пізніше став патріархом, а тоді мав звання гіпатоса філософів.²¹ Крім того, слід згадати промову архієпископа Тессалонік над могилою імператриці Ірини,²² першої дружини Мануїла, та надто розтягнуту ямбічну поему Константина Манаса *Hodoiporikon*, де описані події, що передували повторному одруженню Мануїла.²³ Серед літературної спадщини вже згаданого Євстахія з Тессалонік, окрім цього, є й інші принагідні твори, промови й листи, які мають значну історичну вартість. Своєю тематикою вони охоплюють період від 1160 до бл. 1190 року.²⁴

Дійшла до нас і промова архієпископа Йоанна Сиропула, з якою він 1192 року звернувся до імператора Ісаака II.²⁵ Автором численних промов та принагідних листів, написаних упродовж 1180-1210 рр. був і Нікіта Хоніят. Їх вивчення дає змогу глибше зрозуміти умови, за яких постало Друге болгарське царство, та становище, яке склалося після латинського завоювання.²⁶ Ще цінніший писемний доробок залишив нам митрополит Атен Михаїл Хоніят, старший брат Нікити.²⁷ Він надзвичайно переконливо, з почуттям великого жалю змальовує безпорадний стан Візантійської імператорії напередодні катастрофи 1204 року і після латинського завоювання.

Матеріал про характер внутрішніх суспільних взаємин в імперії, який маємо у листах Теофілакта Охридського та Михаїла Хоніята, вельми істотно доповнюють різноманітні документи того періоду. Серед них

особливо слід назвати фінансові звіти, які подавалися імператорові Олексієві I та резолюції (λῶσεις) імператора. Ці документи — справжня криниця знань про методи, які застосовувалися при стягненні податків, та про грошовий обіг в імперії на початку XII ст.²⁸ Не менш важливі для політичної та економічної історії й угоди, укладені між Візантією та Венецією.²⁹

1. Відбудова Візантійської імперії: Олексій I Комнин

Л і т е р а т у р а: Chalandon, *Alexis I; The Earlier Comneni*, *Cambr. Med. Hist.* IV (1923) 318-350; *Domination normande I; Histoire de la Première Croisade*, Paris 1925. — G. Buckler, *Anna Comnena*, Oxford 1929. — Ch. Diehl, *La société byzantine à l'époque des Comnènes*, Paris 1919. — Hussey, *Church and Learning*. — H. v. Sybel, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, Leipzig 1841. — H. Hagenmayer, *Geschichte des ersten Kreuzzuges*, Innsbruck 1901. — L. Brehier, *L'Église et l'Orient au Moyen Âge. Les Croisades*, Paris 1928. — R. Grousset, *Histoire des Croisades et du royaume franc de Jérusalem I*, Paris 1934. — C. Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzzuges*, Stuttgart 1935. — Runciman, *Crusades I*. — H. Kretschmayr, *Venedig I*. — Diehl, *Venise*. — Heyd, *Commerce du Levant I*. — Jireček, *Geschichte I*. — Василевский, *Материалы*. — Stein, *Untersuchungen*. — Ostrogorsky, *Feodalité*.

Баланс зовнішньої політики того невтішного для Візантії періоду, що відділяє вступ на трон Олексія Комнина від смерті Василія II, складався не на користь імперії. Візантійська військова могутність в Азії зазнала цілковитого краху, італійські володіння були безповоротно втрачені, авторитет Візантії на Балканському півострові сильно похитнувся. До внутрішньополітичного балансу слід зарахувати глибокий занепад центральної влади та різкий розвал економіки, знецінення грошей і знищення соціально-економічної системи середньовізантійської імперії. Ось чому Олексій I (1081-1118) змушений був ставити свої плани відбудови на нову основу, і носіями споруджуваної ним державної будівлі стали нові чинники.

Проте успіхи, яких домогся Олексій I, були поверхові й нетривкі. Уже в ранньому середньовіччі, за Гераклія та Лева III, виглядало на те, що Візантія опинилася на краю безодні. Однак тоді вона ще мала невичерпані внутрішні сили, що сприяло довготривалому реставраційному процесові, а також, попри всі поразки і збурення, втримати стрижень своєї території — Малу Азію. Це дало змогу імперії не лише знову випростатися, а й крок за кроком відновити перевагу у всій східній частині Середземноморського басейну як на суші, так на морі. Тепер держава була внутрішньо виснажена, а система, на яку вона опиралася в минулі сторіччя, зруйнована, і це потягло за собою втрату, майже без опору, Малої Азії, себто територій, що були основою її могутності. Відбудова, яку провадили Комнини, обмежилася малоазій-

ським узбережжям, перевагу на морі візантійська держава втратила вже безповоротно саме за часів правління Комнинів. У сферах як торговій і політичній, так і стратегічній, ця перевага перейшла до рук італійських міст-республік, і з погляду світової історії саме в цьому полягала суть найвизначнішої переміни тієї епохи, і свідчить вона про велику пружність молодих сил Заходу, а її найвищим виявом була візантійська катастрофа 1204 року. Великодержавність, відбудована Комнінами, могла видаватися потужною, однак їй бракувало внутрішньої міцності, і тому імпазантні успіхи, досягнуті завдяки вправній політиці правителів, виявились нетривалими.

Уже з перших кроків Олексій I Комнин показав себе надзвичайно спритним політиком. Перед ним стояло неймовірно важке завдання: поставити на ноги внутрішньо ослаблену, позбавлену мілітарної сили державу, до того ж саме тоді, коли з усіх боків напосідали вороги: норманни, печеніги, сельджуки. Поки що доводилося змиритися з тим, що майже вся Мала Азія перебувала під турецьким пануванням. Олексієві не залишалося нічого, як тільки відступити втрачені території Сулейманові начебто в концесію для заселення. Так він намагався врятувати, принаймні формально, право Візантії на ті території і створити видимість, що сельджуки не завоювали Малої Азії, а перебувають там за згодою імператора лише як федерати, так само як на Балканському півострові печеніги. Свої зусилля Олексій I сконцентрував на боротьбі проти норманнів, бо після захоплення візантійських володінь у Південній Італії Роберт Жіскар почав зазіхати на східне узбережжя Адріатики. Метою, яку він поставив перед собою, було здобути корону Візантійської імперії, а найближчим засобом для цього — здобути Драч, що мало б відкрити шлях на Константинополь. Не встиг Олексій I утвердитися на троні, як був змушений без достатньої кількості війська та без грошей вести війну, ставкою якої було саме існування імперії. Щоб здобути кошти на формування нового війська, яке, звісно, складалося переважно з чужоземних найманців, власне з норманнів, вихідців з Англії, довелося віддати в заставу церковну утвар. Про те, щоб поклатися лише на власні сили, не могло бути й мови. Аби знайти спільників у боротьбі з зовнішнім ворогом, він зробив усе можливе: розпочав переговори з Григорієм VII і Генріхом IV, а також заручився підтримкою Венеції.

Уже тоді чітко окреслилась тенденція, що згодом стала основою всієї воєнної і союзницької політики Венеції: морська республіка намагалася будь-що забезпечити для себе свободу пересування на Адріатиці, а задля цього дбала, щоб на обох берегах моря не утвердилася якась інша держава. На той момент загроза виходила від Роберта Жіскара, отже, Візантія

стала для Венеції природним спільником. Допомога венеційського флоту мала для Візантії особливу вагу, адже її флот на той час перебував у набагато критичнішому стані, ніж сухопутне військо, і якраз на морі імперія була вкрай безсила.

Сподівання, що покладалися на Венецію, виправдались: флот республіки завдав норманнській ескадрі нищівної поразки, в результаті чого облога Драча з боку моря була знята. Проте облога з суші тривала, а перемога (листопад 1081), здобута Робертом Жіскарком над імператорською армією, віддала місто в його руки. Так шлях на Візантію був для Жіскара відкритий; його війська увірвалися на терени імперії, перейшли Епір, Македонію, Тессалію і розпочали облогу Ларисси. Під час воєнних дій Роберт Жіскар передав командування своєму синові Богемундові, бо сам був змушений повернутися до Італії, де вибухнуло повстання, підняте прибічниками імперії. Опір візантійців неперервно зростав, і це врешті змусило норманнів відступити. Між тим Венеція відбила для своїх спільників Драч. Роберт Жіскар, придушивши повстання, відновив воєнні дії проти Візантії, але на початку 1085 року його забрала пошесть, а заворушення, що вибухали після його смерті в Південній Італії, надовго звільнили Візантію від норманнської загрози.³⁰

За свою допомогу Венеція заправила високу ціну. За угодою від травня 1082 року дож зажадав для себе й своїх наступників титул *протосебаста* разом з відповідною річною платою, патріярх Градо отримав сан *гіпертімоса*, а венеційська церква — щорічну почесну пожертву — 20 фунтів золотом. Та передусім морська республіка отримала надзвичайні торгові привілеї. Венеційці мали право торгувати на всій території імперії, включно з Константинополем, та звільнялися від усіх сплат і митних зборів, тобто вони опинялися в значно кращій ситуації, ніж місцеві купці. Крім того, в Константинополі в їхнє розпорядження було передано кільканадцять складів і три причали на переправі напроти Галати.³¹ Отже, Венеція заклала наріжний камінь своєї колонізаційної могутності на Сході, та одночасно з цим висадила великий пролом у торговій системі візантійської держави. Те, що вона й надалі визнавала формальну зверхність візантійського імператора, фактично нічого не змінювало. Відтоді вплив потужної морської республіки суттєво позначатиметься на перебігові подій у Візантії. У змаганнях імперії з норманнами за панування на Балканському півострові особливу роль відіграли сусідні слов'янські держави, що були безпосередньо зацікавлені в результатах того суперництва. Дубровник та інші далматинські міста, а також мабуть і Хорватія, стали на бік норманнів.³² Константин Бодин, король Зети (теперішня Чорногорія), вождь повстання слов'ян 1072 року, після тривалого вагання проголосив себе при-

бічником Візантії. Однак в розпалі битви за Драч вийшов з боротьби, чим спричинився до поразки візантійців. До того ж він скористався пізнішими походами Візантії проти норманнів і печенігів, щоб поширити своє владарювання на Рашку та Боснію. Незабаром із Рашки почалися набіги на візантійські терени, що згодом визначило напрямки сербської експансії, а в сербських землях спричинилося до перенесення центру ваги з Зети на Рашку.³³

Одразу ж після усунення загрози з боку норманнів візантійський імператор був змушений лаштуватися у похід проти печенігів. Загроза печенізької навали, що достоту як Дамоклів меч нависала над візантійською імперією протягом останніх десятиріч, загострилася, коли орди печенігів, що вдиралися зі східної частини Балканського півострова, почали підтримувати богомили. Кульмінаційного моменту криза сягнула 1090 року, коли — після тривалих боїв, що велися з перемінним успіхом — печеніги підійшли під самі мури столиці. До всього саме тоді Константинополь зазнав нападу з боку моря. Емір Смірни Цахас, один з тих, хто став спадкоємцями Сулеймана (помер 1085 р.), уклав союз з печенігами й рушив своїм флотом на Константинополь. Якийсь час Цахас як полонений перебував при дворі Никифора Ботанеята, ознайомився з візантійською стратегією, прекрасно орієнтувався, що здобути Константинополь можна лише з боку моря.

Зима 1090-1091 року була для обложеного з суші і з моря Константинополя часом злигоднів і тривоги. І знову порятунок міг прийти тільки ззовні. У цій скрутній ситуації Олексій I вдався до випробуваного, хоч доволі небезпечного засобу, а саме закликав на допомогу куманів. Вони з'явилися на рівнинах Південної Русі вслід за печенігами та узми, були — як і ті народи — номадами, і якщо навіть не етнічно, то принаймні за мовою належали до тюркських племен.³⁴ І от вождям цього воєвоначного племені імператор Олексій ввірив долю своєї держави. Навесні 1091 року союзники, на яких чекали з нетерпінням, вступили на візантійські землі, а 29 квітня того ж року біля півніжжя гори Лебуніон³⁵ сталася кривава сутичка між візантійцями і куманами, з одного боку, та печенігами — з іншого. Битва завершилася повним розгромом печенігів, а враження, яке вона справила на сучасників, найкраще передають слова Анни Комнин: “Увесь люд, що налічував міріади, був винищений протягом одного дня”³⁶. Вороже кільце, що оточувало Константинополь, було розірване. Поразка під горою Лебуніон нанівець зруйнувала всі плани Цахаса, який відтак став жертвою нового, блискучого дипломатичного маневру імператора. Як перед тим куманів на печенігів, так тепер Олексієві I вдалося нацькувати на Цахаса його ж зятя, еміра Нікеї Абул-Касима, з яким імператор уклав союз, згодом поновлений з його наступником Кілідж-Арсланом, сином Сулеймана.

Небезпека перестала загрожувати Константинополеві, що дало змогу розпочати дії проти сербів. Зокрема проти жупана Рашки Вукана, котрий на прикордонні сіяв неспокій своїми неперервними набігами. Однак 1094 року імператор був змушений перервати війну й задовольнитися демонстрованою про людське око Вукановою покірністю. Його колишні союзники кумани увірвалися в межі імперії і, все плюндруючи, дійшли майже до Адріанополя. На чолі куманів стояв претендент на візантійський престол, який видавав себе за Константина Діогена, сина імператора Романа IV.³⁷ У цьому полягав особливий елемент небезпеки, проте водночас і слабкість задуму, бо коли візантійцям пощастило схопити претендента підступом, візантійська армія змогла розпорошити позбавлені проводу куманські орди.

Отож в європейській частині імперії найбільші загрози було усунуто. Ситуація на Сході начебто з'ясувалася: відвоювання Малої Азії здавалося цілком реальним завдяки розпадові Румського султанату й безперервним усобицям між емірами. Але в той момент, коли Олексій I міг всі свої зусилля спрямувати на здійснення цього задуму, відбулася подія, що перекреслила його плани й стала загрожувати візантійській державі новими численними ускладненнями: наближалися хрестоносці. Для папства, що набувало сили, ідея хрестових походів стала засобом поширити власну могутність і втягнути в орбіту свого впливу східне християнство. Відозва папи Урбана II на Клермонському соборі викликала серед західного християнства хвилю релігійного ентузіазму, який посилювався внаслідок реформаторського руху клоніятів; зародилася туга за Святою Землею, притягальна сила та злигодні якої від захоплення Єрусалиму сельджуками у 1077 році були відомі на Заході завдяки все частішому прочанству, вона надавала наснаги як ласим до нових земель і пригод феодалам, так і стражденним через економічну скруту й фанатичним народним масам. Натомість ідея хрестових походів у західному розумінні була абсолютно чужа Візантійській імперії. Боротьба проти невірних не була тут нічим новим. Однак повернення Святої Землі, яка попри все була одним із найдавніших візантійських володінь, і яку вже віддавна візантійці розглядали як нагальну державну потребу і першочергове державне завдання, а не як загальнохристиянську справу. До того ж розрив між двома церквами аж ніяк не сприяв співробітництву з Заходом. Із Заходу могли сподіватися на прихід хіба що найманців, а не воїтелів Христових.

І справді, в роки важких змагань із сельджуками і печенігами саме на Заході візантійський імператор вербував солдатів, як, зрештою, за схожих обставин чинив уже не раз. Цілком можливо, що саме з цього приводу він звернувся листом до графа Роберта Фламандського, який

наприкінці 1089 або на початку 1090 року зупинявся у Константинополі, йдучи на прощу до Святої Землі. Якраз тоді Роберт складав імператорові ленну присягу та пообіцяв прислати загін — 500 фламандських рицарів.³⁸ Олексій, щоб отримати збройну допомогу в боротьбі з сельджуками звернувся до Риму і навіть започаткував переговори з Урбаном II про об'єднання церков.³⁹ Але тоді він не міг передбачити й не бажав для себе такого повороту подій, як це склалося згодом.⁴⁰ Хрестоносці прийшли якраз у той момент, коли ситуація в імперії помітно поліпшилася й Візантія сама могла розпочати кампанію в Малій Азії. Виглядало на те, що хрестоносці привласнили собі позицію Олексія I як захисника християнства на Сході; прихід озброєних хрестоносців загрожував новими утрудненнями його державі, яку він протягом 15 років важких зусиль спромігся порятувати від найбільших небезпек, а тепер вона наштотувалася на нові непередбачувані труднощі. Тоді ще ніхто не міг сподіватися, що свята війна, проголошена на Заході проти невірних, з часом перетвориться на руйнівну навалу проти “схизматичної” Візантії, та з самого початку до західних братів поставилися з щонайглибшою недовірою. Вже тоді серед візантійців часто снувала думка — зрештою, підтверджена поведінкою хрестоносців — що їхній прихід — це нове вороже вторгнення.

Прелюдією стала поява так званого переселення Петера Ам'єнського разом з юрмищем наброду. Вже під час переходу через Угорщину і балканські країни ця розгульна й зле споряджена зграя вдавалася до такого дикого плюндрування, що раз у раз доводилося виступати проти них зі зброєю у руках. Позаяк після прибуття під Константинополь (1 серпня 1096 р.) Петерові супутники й надалі чинили пограбунки, імператор наказав переправити їх на другий бік Босфору. У Малій Азії турки розгромили той поганенько озброєний натовп, і тільки небагатьом вдалося врятуватися втечею до Константинополя на суднах, які надав у їхнє розпорядження візантійський імператор.

Починаючи від кінця 1096 року, один за одним почали прибувати великі можновладці-феодала разом із своїм супроводом. У Константинополі зібрався цвіт західноєвропейського рицарства, серед інших герцог Лотарингії Готтфрід Бульонський, граф Раймунд Тулузький, брат французького короля Гуго де Вермандуа, брат короля Англії і син Вільгельма Завойовника Роберт Норманський, одноіменний син уже згаданого графа Роберта Фламандського, а також — тут слід особливо наголосити — норманський король Богемунд, син Роберта Жіскара. Задумові, що перекреслював його плани і міг перетворитися на загрозу для Візантійської імперії, Олексій I намагався надати повороту, який міг би бути сприйнятливим для його держави, вимагаючи від рицарів-хрестоносців, щоб ті за звичаєм їхніх країн склали ленну присягу та

зобов'язалися передавати йому всі ті здобуті міста, котрі раніше належали Візантійській імперії. Зі свого боку, імператор обіцяв підтримати хрестоносців провіантом та війсьним спорядженням і висловив сподівання, що долучиться до походу й разом з усім своїм військом стане на чолі хрестового походу. За винятком Раймунда Тулузького, нарешті всі провідники хрестового воїнства — після марудних переговорів навіть сам Готтфрід Бульонський — погодилися з вимогами імператора. На початку 1097 року окремо з кожним із провідників походу були укладені угоди,⁴¹ серед інших також і з Богемундом, який не лише без вагань погодився із усіма вимогами, а й намагався умовити до поступливості Раймунда Тулузького, до того ж запропонував імператорові свої послуги на посаді доместика Сходу. Між тим норманнські частини вже висадилися в Малій Азії під проводом його небожа Танкреда, який ухилився від складання присяги. Насправді ж хрестовий похід був для Богемунда лише нагодою відновити завойовницькі плани свого батька.

Першим вагомим успіхом хрестового походу було здобуття Нікеї (червень 1097 р.). За умовами договору місто було передане візантійському імператорові й зайняте візантійським гарнізоном. Олексій I не забарився скористатися цим успіхом. Його загоны зайняли Смірну, Ефес, Сарди, як і низку інших міст колишньої Лідії; отже, у західній частині Малої Азії відновилося візантійське панування. Хрестоносці, які після здобуття Нікеї знову зустрілися з імператором у Пелеканоні та підтвердили вже складені присяги, у супроводі візантійського загону старою військовою дорогою через Дориллай, Іконію, Кесарею і Германікею дійшли аж до Антіохії. До приходу під Анатолію домовленості між хрестоносцями та візантійським імператором ще дотримувалися, хоч Болдуїн, брат Готтфріда Бульонського, і Танкред, небіж Богемунда, звернули на Кілікію і пересварилися між собою за володіння кілікійськими містами, які за договором мали бути передані візантійському імператорові, аж поки Болдуїн увірвався на землі Північної Месопотамії та заснував там власне князівство з центром у Едессі. Здобуття Антіохії (3 червня 1098 р.), новий значний упіх хрестоносців, поклато край одноставності між ними та візантійським імператором, до того ж загострило чвари серед самих хрестоносців. Між Раймундом Тулузьким та Богемундом розгорілася затята суперечка за те, кому дістанеться столиця Сирії. Гору здобув спритний норманн, який утвердився в Антіохії як незалежний князь. Усі протести імператора були надаремні, Богемунд залишився в Антіохії, а решта хрестоносних можновладців, не чекаючи на прибуття імператора, вирушили на Єрусалим, хоч Олексій сповістив через гінців, що він, як і обіцяв, братиме участь у продовженні хрестового походу за умови передачі йому Антіо-

хії, хоч тепер за таку передачу виступав вже й Раймунд Тулузький. Між графом Тулузи та візантійським імператором дійшло до зближення,⁴² і тоді як хрестоносці, хто склав ленну присягу, засновували власні володіння, Раймунд, котрий відмовився присягати, передав імператорові багато міст, здобутих на сирійському узбережжі. Порозуміння між Раймундом та імператором Олексієм стало ще тіснішим після здобуття Єрусалиму (15 липня 1099 р.). Тоді Раймунда, хто фактично очолював хрестовий похід від моменту здобуття Антіохії, знову обійшли, і замість нього владу в новому королівстві взяв у свої руки Готтфрід Бульонський як “страж гробу Господнього”.

Візантія ще могла погодитися з виникненням Єрусалимського королівства у віддаленій Палестині, але не з утвердженням Богемунда в Антіохії. Норманнське князівство у Сирії безпосередньо загрожувало життєвим інтересам Візантійської імперії, тим паче, що Богемунд вже не приховував неприязного ставлення до Візантії і 1099 року вдавався до ворожих акцій. Однак йому доводилося одночасно вести війну з турками, для кого норманнське князівство Антіохія також муляло очі, і ця обставина істотно полегшувала завдання візантійському імператорові. Сам Богемунд 1101 року потрапив у полон до еміра Маліка Ганзі із роду Данішмандидів, проте був викуплений хрестоносцями й повернувся до Антіохії. Під Гарраном 1104 року турки завдали латинцям нищівної поразки, у зв'язку з чим імператорському військові вдалося здобути важливі кілікійські укріплення Тарс, Адану і Мамістру, одночасно візантійський флот захопив Лаодікею та інші прибережні міста аж по Тріполі.

Богемунд був змушений визнати, що вести війні дії одночасно проти турків та візантійців йому понад силу. Тому він залишив Танкреда в Антіохії, а сам вирушив на захід, щоб готувати широкозапланований похід проти Візантії. Подорожуючи Італією та Францією, Богемунд шукав спільників у боротьбі проти Візантії, і саме він більше за будь-кого поширював легенду про начебто зраду інтересів хрестового походу імператором Олексієм.⁴³ Богемунд зберіг вірність задумам і війсьним планам свого батька і в жовтні 1107 року на чолі потужної армії висадився у Авлоні, звідки рушив на Драч. Як і чверть сторіччя тому, візантійці і норманни знову зустрілися під мурами цього міста. Однак відтоді відношення сил змінилося, зіткнення закінчилося перемогою візантійців та цілковитим розгромом Богемунда. Останній угодою від 1108 року визнав себе ленником (μικτός ἀνδρῶλος) візантійського імператора й відтоді не лише відмовився від військових виступів проти нього, а навіть — як васал, зобов'язаний нести військову службу — допомагати імперії в боротьбі з усіма ворогами. Такою ціною йому вдалося зберегти за собою Антіохію як імператорський лен.⁴⁴ Проте, як і слід було сподіватися, Танкред відмовився визнати цю угоду, а після скорої (1111

р.?) смерті Богемунда він став єдиним володарем Антіохії. Щоправда, візантійський імператор робив спроби втягнути в боротьбу проти Танкреда інших провідних учасників хрестового походу, однак марно. Олексій I відмовився від наміру відновити війну проти бунтівного норманського князівства, тим паче, що останні роки його життя були заповнені воєнними діями проти турків у Малій Азії.

Хоч угода 1108 року не мала жодних безпосередніх наслідків, однак вона прислужилася як провідна лінія для політики, якої дотримувалися пізніші візантійські правителі. До того ж здобута на східному узбережжі Адріатики перемога над Богемундом зміцнила візантійські позиції на Балканах. Саме там почала набувати на силі Угорщина, яка в перших роках XII ст. підпорядкувала собі Хорватію і Далмацію. У Візантії добре усвідомлювали дедалі більшу значущість Угорщини, і свідченням цього стало одруження наступника Олексія I — Йоанна з однією з угорських принцес. Попри це взаємне суперництво обох держав за вплив на Балканах і за зміцнення власних позицій на Адріатичному узбережжі неминує мало призвести до відкритої боротьби, і в наступних десятиріччях Угорщина стала одним із найбільших супротивників візантійської імперії.

Після безперервної боротьби, що тривала майже чотири десятиріччя, Олексієві Комнину вдалося значно відновити могутність Візантійської імперії. Кожний етап тієї боротьби — це доказ обдарованості Комнина як державного діяча та незрівнянного дипломата. У боротьбі проти Роберта Жіскара він зумів заручитися підтримкою Венеції, проти Цахаса скористався чварами емірів, перемиг печенігів завдяки союзові з куманами, хрестоносців спрямував на турків, а останніх — проти держав, звідки хрестоносці прийшли. Слушно вдаючись до чужої допомоги, він водночас не ослабно дбав про зміцнення власних сил; тож з року в рік, від кампанії до кампанії, мілітарний потенціал Візантії дедалі помітніше зростав. У часи війни з Робертом Жіскарком Візантія практично не мала військово-морського флоту, натомість уже в війні з Цахасом, а особливо з Богемундом, морські сили імперії відігравали вирішальну роль. Після поразок на самому початку відбулися переможні битви з куманами і сельджуками, а порівняння обох зіткнень на східному узбережжі Адріатики з норманнами дає змогу цілком однозначно стверджувати, наскільки вагомо зросла могутність візантійської армії. Олексій I не лише розширив кордони своєї держави, а й сконсолідував її внутрішньо та відновив обороноспроможність. Однак політично-державна система, яку він розбудував, була цілком відмінною від жорсткої державної організації, характерної для Візантії у середньовіччі. Особливо негативні явища XI ст., такі як відкуп податків, надання пільг світським можновладцям та духівництву, погіршення монети у XII ст.

тривали надалі й навіть набували більшого розмаху. Новим чинником у господарському житті держави було домінуюче становище, якого домоглися італійські морські республіки: від 1082 року в візантійських водах неподільно панує Венеція, а угодою від жовтня 1111 року значні торгові привілеї було визнано також і за Цізою.⁴⁵

Для послаблення візантійського адміністративного апарату знаменною була реорганізація системи придворного титулування, яку здійснив Олексій I, це безпосередньо продовжило процес, що тривав за попередньої епохи.⁴⁶ Внаслідок щедрого роздаровування звань за часів урядкування чиновницької аристократії титули знецінювалися і для високопоставлених осіб слід було створити нові. Титули патриція, протоспарія і спатарокандидата, які у X ст. носили вищі придворні урядовці, у середині XI ст. втрачають своє високе звучання, а на зламі XI-XII ст. взагалі виходять з ужитку. Тільки три найвищі звання візантійського середньовіччя: цезар, нобіліссімус і куропалат спромоглися вижити за тієї епохи обвальної інфляції титулів, але цінність втратили й вони. Своему братові Ісаакові Олексій I надав новий титул себестократа (утворений із слів *sebastos* і *autokrator*), який забезпечував вищість над титулом цезаря. Завдяки цьому, згідно з обіцянкою, даною претендентові на трон Никифорові Меліссенові, за ним визнали безсумнівно високе, однак вже не найвище, становище. Колишні владні титули втратили вагомість, а тим, хто мав високе становище, надавали титули, які раніше служили імператорськими атрибутами, або ті, що колись були передбачені для молодших членів імператорського дому. Поєднання титулів з тим або іншим означенням дало змогу створювати нове ієрархічне ступенювання: себастос, протосебастос, пангіперсебастос, себастогіпертат, пансебастогіпертат, протопанентимогіпертат, нобіліссімус, протонобіліссімус, протонобіліссімусгіпертат тощо. Таке оновлення системи титулування віддзеркалює глибокі трансформації, яких зазнала візантійська державна система від XI ст: разом із жорстким бюрократичним централізмом відмирає також жорстка рангова структура доби візантійського середньовіччя.

А ось інше, типове для знецінення титулів явище: з трьох означень, які наприкінці X ст. надавалися намісникам у головних темах, збереглося тільки найвище, тобто за Комнинів усі намісники носили титул дукс, тоді як їхніх підлеглих називали іншим з колишніх титулів — катепано, натомість старе почесне означення статег у XI ст. майже повністю виходить з ужитку. Зменшилися як розміри, так і значущість окремого титулу, і це особливо помітно із змін у титулуванні.⁴⁷

Від доби Олексія I і аж до моменту загибелі імперії титул *меґас дукс* отримував той великий адмірал, якому був підпорядкований увесь військово-морський флот.⁴⁸ Два *доместики* — Сходу і Заходу — які від середини

X ст. розділяли головне командування арміями, вже від XI ст. називалися великими доместиками.⁴⁹ За Олексія I з'явилася нова посада інспектора, що здійснював нагляд за всією цивільною адміністрацією — таємний логотет (λογοθέτης τῶν σερκέτων), чиновник, який займав цей пост, від XII ст. носив звання великого логотета.⁵⁰ Із цією посадою, як за середньовізантійської доби з посадою дромоса, надалі дуже часто, якщо не завжди, поєднувалися функції першого міністра — месадзона (μεσαζων).⁵¹

Починаючи від середини XI ст., на внутрішнє становище імперії наклали відбиток два чинники: занепад армії та гостра фінансова криза, що й головню зумовлював характер внутрішньополітичної діяльності Олексія I. Погіршення монети, що бере свій початок від середини XI ст., за правління Олексія I набуло ще більших розмірів, паралельно зі старими повновартісними золотими монетами в обігу перебували нові, нижчої і навіть різної вартості.⁵² Безперечно, що це викликало плутанину в торгівлі, проте приносило державній скарбниці деякий зиск, скарбниця карбувала погану монету, а від платників податків вимагала сплати повновартісною. Довго тривати так не могло, і невдовзі держава була змушена приймати також і малоцінні монети. Курс візантійської валюти почало лихоманити, збирачі податків встановлювали вартість монет на власний розсуд, збагачуючись у найбезсоромніший спосіб, поки зрештою імператор наказав платити за одну номізму чотири міліярейси, чим офіційно було визнано, що візантійська золота монета знецінилася до третини початкової вартості.⁵³ На основний податок у Візантії нараховувалися додаткові податки, які називали *дікератон*, *гексафоллон*, *синетей* і *елатікон* (δικερατον, ἑξάφολλον, σινηθεια, ἐλατικόν), а всі разом вони становили майже 23% від основного податку. Незважаючи на девальвацію золотої монети, додаткові податки спочатку нараховували за старим ключем, та коли платники податків за протестували, імператор знайшов компромісне рішення і наполовину знизив розмір додаткового податку. Насправді ж прибуток скарбниці став ще вищим: додаткові сплати нараховувалися тільки тоді, коли основний податок досягав певного розміру — одночасно з девальвацією золотої монети основний податок у чисельному виразі пропорційно зростає, і так до сплати додаткових податків притягувалися й наубогіші з-поміж платників, хто раніше від цього звільнявся. Імператор найрізноманітнішими способами вельми спритно домагався зиску з девальвації.

Основний тягар усіх негараздів припадав на платника податків, чие становище ставало дедалі нестерпнішим. Гнітючішою за самі податки була сваволя збирачів та відкупників податків: скарги на їхні зловживання звучали частіше за нарікання на підвищення самих платежів. Відкуп, тобто орендування, податків на початку XII ст. встановлюється як цілком звичний процес, а в руках окремих відкупників опинилися

цілі провінції. Нічого надзвичайного не вбачали в тому, що відкупники зобов'язувалися стягувати податки у подвійному розмірі.⁵⁴ Крім податків, населення було змушене сплачувати натуральну данину та відпрацьовувати, що за тих часів стало аж надто важким тягарем. Населення мало постачати матеріяли і робочу силу для будівництва кораблів, укріплень, мостів і доріг. Також існували повинності брати на постій та годувати імператорських урядників і військовиків, надавати тягло, а військовим частинам на марші продавати за низькими цінами, а то й давати безкоштовно, найрізноманітніший провіант.⁵⁵ Держава покривала лише частину видатків на утримання армії, решта коштів лягала на плечі населення, і ця частка за тієї доби була надзвичайно велика. Так виживала держава, матеріяльні ресурси якої були вичерпані, і яка була змушена створювати нову армію, що опиралася на величезний контингент найманців. Візантійська армія тоді складалася із строкатої мішанини різних народів: варягів, русичів, печенігів, куманів, турків, французів, німців, англійців, болгар, абасгів та аланів.⁵⁶

Крім найманських частин, вагомою силою знову стає вітчизняне військо. Однак тепер військова могутність вже не опиралася на мале землевласництво, колишні солдатські наділи стали жертвою процесу феодалізації, і якщо навіть солдати-селяни не зникли до решти, то вони відігравали другорядну роль. Візантійська армія тепер опиралась на систему типово феодальної залежності, підвалинами якої була велика маєтність проноярів. Використання системи проної для військових потреб якраз і було головною причиною зміцнення армії Візантійської імперії за доби врядування військової аристократії, типовим представником якої виступає династія Комнінів. Відоме нам з періоду епігонів Македонської династії, а відтак за Дуків надання проної не мало нічого спільного з армією. Натомість за правління Олексія I система проної прибрала військового характеру,⁵⁷ що збереглося аж до моменту загибелі імперії. Отримувач лену, відомого як проноя, був зобов'язаний нести військову службу, тому його, як правило, надалі називали воїном чи стратіотом (στρατιότης). Свою службу він відбував у кінноті й залежно від розміру наданої йому проної з'являвся на поклик на чолі більшого чи меншого загону.⁵⁸ Проте і решта землеволодіння, навіть церковна власність, була обтяжена військовою службою, примусово надсилаючи рекрута; але це вже був інший тип солдата — такого рекрута брали до легкоозброєної піхоти.⁵⁹

Наданий як проноя маєток не був власністю пронояра, продавати його не дозволялося і спочатку навіть не дозволялося передавати у спадок. Держава залишала за собою право власності й необмеженого розпорядження маєтностями, що називалися проноя, могла надавати або відбирати їх залежно від своєї доброї волі. Але зазвичай проноєю та

осілих на ній селян отримували пожиттєво. Пронояр був усемогутнім володарем і розпорядником. У період візантійського середньовіччя пронояри і стратіоти належали до двох різних світів. Якщо колишні стратіоти відігравали роль військово-селянської міліції, то пронояри, хоч і зберігали за собою назву стратіотів, походили з феодальної аристократії, передусім з дрібного дворянства. Це більші або менші феодалі, чийі землі обробляли підневільні селяни. Визнання проної означало не лише передачу певних володінь, а й селян, що були на них оселені, і останні без зайвих розмов ставали *пароїками* пронояра, якому йшли стягувані з них податки.⁶⁰ У праві на ці побори та на багато інших надходжень від маєтку якраз і полягала цінність та притягальна сила володіння проноєю.

Значення системи проної дуже зросло з огляду на нові завдання, які відкрилися перед нею, а це з часом привело до щораз частішого надання тих маєтностей, чим пришвидшувався процес феодалізації Візантії. Система проної була характерним явищем візантійського феодалізму. Згодом воно поширилося поза межі Візантійської імперії, власне на терени південних слов'ян і відіграло значну роль у процесі феодалізації тих країн.⁶¹

За час правління Олексія I відбулася також зміна в системі харистикарії, тобто передачі монастирів та монастирських володінь світським управителям. Той звичай, починаючи від XI ст., дуже поширився, реально він сприяв економічному розвитку монастирів, проте через побоювання можливих зловживань, це викликало спротив деяких церковних кіл, це також неодноразово засуджували синоди.⁶² Якщо ця інституція попри все утрималася і знайшла захисників з-поміж високих церковних достойників, то, безперечно, ставалося так тому, що вона була запобіжним клапаном для монастирських господарств, можливості яких були звужені через принцип неможливості переходу монастирських маєтків в інші руки. Однак в минулому про надання харистикарії вирішувала церковна влада, натомість тепер імператор, на власний розсуд, роздавав монастирські маєтки як своєрідну бенефіцію, тобто винагороду.⁶³ На противагу до проної з харистикарією не були пов'язані жодні обов'язки; такі маєтності для держави були вигідним і дешевим засобом для нагородження тих, хто так чи інакше прислужився. Мабуть, імператор ще керувався бажанням обмежити зростання монастирських володінь, які за тих часів були дуже великі. У будь-якому разі не слід дивуватися, що така практика псувала кров не одній духовній особі.⁶⁴

Олексій наразився на потужну опозицію церковних кіл, коли під час війни з норманнами і печенігами був змушений сягнути рукою у церковні скарбниці, і під тиском цієї опозиції йому довелося не лише відшкодувати за забрані клейноди, а й у серпні 1082 року видати едикт, у якому, дезавуюючи власні вчинки, на майбутнє заборонив будь-яке відчу-

ження церковного майна.⁶⁵ Та через кілька років, коли його спіткали нові труднощі, то власний едикт не завадив йому знову взятися до конфіскації церковної утварі.⁶⁶ Попри такі тимчасові загострення стосунків обидві влади — світська і церковна — тісно співпрацювали між собою і, як правило, досягали взаєморозуміння. Імператор і церква пліч-о-пліч боролися проти еретичних рухів, що загрожували як державі, так і церковним організаціям, ініціатива у цій боротьбі виходила якраз від імператора. Єресь богомилів започаткувалася на землях балканських слов'ян, зародилася під впливом східних ересей, з плином часу настільки поширилася і знайшла стільки прибічників серед населення Візантії і навіть у столиці, що імператор вважав виступ проти них завданням державної ваги. Вождь богомилів Василій та його учні, котрі залишилися вірні своїм переконанням, загинули на кострищі.⁶⁷

Імператор, як захисник православ'я, брав активну участь у процесі проти "консула філософів Йоанна Італа, який, як і його великий попередник Пселл, був гарячим шанувальником Платона і неоплатоніків, дуже захоплювався творами Арістотеля. Антична філософія, яка від часів Пселла займала перше місце у вищих навчальних закладах імперії, в особі Італа зайшла в конфлікт із християнською догматикою. Італ, далекий від тієї спритності, якою відзначався Пселл, не вмів триматися у межах, накреслених християнською догматикою, і важко поплатився за своє захоплення до "безглуздої псевдомудрости язичників"⁶⁸: його прокляли і засудили на вигнання. Олексій виступав не лише як захисник недоторканності християнських догм, а й дуже дбав про християнську чистоту звичаїв, підтримував монастирі на горі Атос за їхній суворий аскетизм, а особливо піклувався діяльністю ченця Христодула, який на острові Патмос зажив собі слави як реформатор чернечого життя. Патмос і сусідні острови були надані йому в довічне володіння, отримали великі імунні права й перетворилися, як і гора Атос, на монастирську республіку.⁶⁹

За Олексія Комнина авторитет імператора, як і сама імперія, зростає і зміцнювався. Однак імперія Комнінів за структурою дуже відрізнялася від суворо централізованої держави середньовізантійського періоду. Доба Комнінів характеризується поглибленням процесу феодалізації та зростанням могутності феодалів у провінціях, проти чого енергійно виступали монархи в X ст. Державна будова тепер трималась на феодалах. Перше місце у ній Олексій визнав за тим суспільним чинником, який був найпотужніший і який вижив та утримався всупереч зусиллям імператорської влади у середньовічній Візантії; саме спираючись на цей чинник, він вибудував державну систему і військо, і саме цим пояснюється успіх і водночас короткотривалість його справи. Візантійська держава втратила підвалини своєї колишньої могутності,

її воєнна сила, економічна й фінансова система вже не були такими, як у давні літа. Цього факту не слід випускати з уваги, якщо хочемо зрозуміти, чому блиск епохи Комнінів так швидко потьмянів і закінчився крахом візантійської держави.

Поглибленню процесу феодалізації сприяв контакт із Заходом. За дивною примхою долі пожвавленіші стосунки із західним світом склалися у Візантії саме у той момент, коли церковна єдність, а за тієї доби це означало єдність духовну, вже розпалася. Ненависть і зневагу — ось що взаємно відчували візантійці і західний люд один до одного, і при ближчих стосунках ці почуття лише поглиблювалися. Та попри це, власне відтоді бере початок інфільтрація західних, доволі активніших впливів у Візантію, то були впливи як на візантійську культуру, так і на державний лад. Безперечно, феодалізація держави була результатом внутрішньої еволюції,⁷⁰ однак виникнення у Передній Азії латинських державок суто феодального характеру мусило накласти на ту еволюцію свій відбиток. Стосунки хрестоносців із Олексієм I формувалися на західних зразках і у візантійському світі були своєрідним нововведенням. Такі стосунки васала до сеньйора незабаром перейняли й інші правителі, володіння яких лежали в межах імперії, і за пізньовізантійської доби вони стали складовим чинником політичної системи.⁷¹

2. Відновлення експансії Візантійської імперії та перші невдачі:

Йоанн II і Мануїл I

Л і т е р а т у р а: Chalandon, *Les Comnènes II; Domination normande I u. II.* — Kap-Herr, *Kaiser Manuel.* — E. Caspar, *Roger II. und die Gründung der normandisch-sizilischen Monarchie*, Innsbruck 1904. — B. Kugler, *Studien zur Geschichte des zweiten Kreuzzuges*. Stuttgart, 1866; *Analekten zur Gesch. des zweiten Kreuzzuges*, Tübingen 1878; *Neue Analekten zur Gesch. des zweiten Kreuzzuges*, Tübingen 1883. — R. Grousset, *Histoire des croisades I u. II*, Paris 1934, 1935. — Runciman, *Crusades II.* — P. Lamma, *Comneni e Staufer. Ricerche sui rapporti fra Bisanzio e l'Occidente nel secolo XII*, I u. II, Rom 1955, 1957. — Runciman, *Crusades I.* — Див. також літературу на с. 352.

Нова династія Комнінів змогла утвердитися на візантійському троні завдяки зміцненню імператорської влади. Попри непорозуміння всередині імператорської родини й запеклі суперечки щодо престолонаступництва, котрі отруювали останні дні та години життя Олексія I, на імператорському троні утвердився його найстарший син Йоанн. Олексій I здобув корону за потужної підтримки родини Дуків, саме тому він спочатку призначив своїм наступником молодого Константина Дуки, сина Михаїла VII, і заручив його зі своєю найстаршою донькою Анною.⁷² Проте коли на світ з'явився його першородний син Йоанн, пра-

во на наступництво він переніс на нього (1092)⁷³; і це був вирішальний крок на шляху заснування у Візантії династії Комнінів. Коли невдовзі після цього молодий Константин Дука помер, могло видатись, що всі перепони усунуто. На шляху такого розвитку подій стали амбіції принцеси Анни. Після передчасної смерти свого нареченого вона вийшла заміж за Никифора Брієннія (1097) і мріяла бачити його на імператорському троні. Великий політик і видатний воєначальник Олексій був надто податливий на жіночі примхи. Спочатку він перебував під чарами вдови-імператриці Марії, дружини двох своїх попередників і матері наступника трону Константина Дуки. Палкі почуття до тієї вродливої і розумної жінки були такі сильні, що Олексій навіть був схильний заради неї знехтувати своєю дружиною Іриною. Лише енергійне втручання патріярха Космаса, який домігся коронування Ірини, вберегло імператора від такого політично хибного кроку. Не слід забувати про Анну Далассену, матір імператора, яка мала на нього вирішальний вплив, і яка під час його відсутності у Константинополі, коли йшла війна проти Роберта Жіскара, навіть виконувала обов'язки регента. І, врешті, здобулася на власний голос зневажувана спочатку імператриця Ірина. У справі наступництва на троні вона стала на боці улюбленої дочки Анни та її чоловіка Никифора Брієннія, тобто проти власного сина Йоанна. Мати з дочкою об'єднали зусилля, щоб схилити імператора до передачі прав наступництва цезареві Брієннієві. Сльози і благання цих двох жінок переслідували Олексія навіть на смертному ложі; уникаючи рішучої відмови, він все ж спромігся заповісти корону синові, а в того вистачило спритности та енергії, щоб скористатися своїми правами. Однак інтриги матері й сестри повернули справу так, що прихід до влади законного наступника виглядав, наче державний переворот. Анна своїй долі одразу не скорилася. Проти брата вона готувала змову, а коли навіть таке їй не вдалося, приборкала власне честолюбство, шукаючи розради в науковій праці. У вимушеному усамітненні, у монастирі вона написала "Олексіяду", історію свого батька, що й принесло безсмертя її імені.⁷⁴

На спільну думку як сучасників, так і наступних поколінь, Йоанн II (1118-1143) був найвидатнішим із Комнінів.⁷⁵ Урівноважений і водночас енергійний, завжди свідомий власної мети, він відзначався сильним характером і справедливістю, чим набагато перевищував сучасників. Сповнений поміркованости, проте сміливий і незламний, коли йшлося про реалізацію раз визначених намірів, він із залізною послідовністю продовжував політику свого батька й ніколи не переступав межі власних можливостей.

Найбільшою проблемою була війна Антіохії з норманнським князівством; однак так само важливі й нагальні проблеми давали про себе знати на Заході. З Антіохії нитки снувалися до Сицилії. Справа норманнів на Сицилії, як і сербів на Балканах, спричинялася до конфлікту між Візантією та низкою інших західних держав. Йоанн II марно намагався розірвати зв'язки, що прикували імперію до Венеції і ставили жорсткі рамки візантійській торгівлі. Морська республіка не погоджувалася, щоб її позбавили позицій, яких надавав їй трактат від 1082 року; венеційський флот нападав на візантійські острови в Егейському морі, що змусило імператора підписати нову угоду, де підтверджувалися колишні привілеї для Венеції (1126).⁷⁶

Натомість Йоаннові II пощастило домогтися вагомих успіхів на Балканах. Перемога, що виборов Олексій I з допомогою куманів над печенігами, на тридцять років убезпечила від грабіжницьких нападів з того боку. Проте 1122 року нова орда печенігів перейшла Дунай і, грабуючи, дійшла аж до Македонії і Тракії.⁷⁷ Це був останній печенізький набіг на Візантію. Йоанн II завдав їм нищівного удару, що назавжди позбавило імперію від того лиха. Численні бранці були або розселені по теренах імперії або ж долучені до лав візантійського війська. Відтоді печеніги перестали відігравати будь-яку роль у зовнішній політиці імперії. На згадку про цю подію імператор запровадив т. зв. «свято печенігів», котре відзначали навіть наприкінці XII ст.⁷⁸

Після подолання печенігів Йоанн зміг рушити проти Сербії, яка була вогнищем постійного неспокою. Та якщо його батькові Олексієві I залишалася хіба що задовольнятися частковими успіхами, то Йоанн спромігся здобути вирішальну перемогу над жупаном Рашки. Ужитком походу були багаті трофеї і чимало полонених, яких імператор наказав оселити в Малій Азії. Серби були змушені визнати верховенство Візантії, та все ж їхнє прагнення здобути незалежність стало причиною частих повстань, які завдавали імперії чимало клопотів, понадто що їх підтримували угри. Консолідація Угорщини як могутньої балканської й адриатичної держави, її тісні контакти із Сербією впродовж багатьох десятиріч визначали становище на Балканах. Родинні зв'язки візантійського імператора з правлячою угорською династією були претекстом до втручання в часті конфлікти за володіння угорським престолом і для підтримки вигідних для себе претендентів. Політика Візантії, що полягала у втручанні в угорські стосунки, спричинилася до зростання напруженості між двома державами. Стефан II (1114-1131) — чий осліплений брат Альм знайшов собі притулок у Константинополі — 1128 року очолив війну проти Візантії. Угри зруйнували Белград (1125) і Бранічево (1126).⁷⁹ Однак чисельніше військо візантійського імператора змусило їх відійти й укласти мир.

Біля 1130 року Йоанн II нарешті зміг взятися до справ на Сході й відновити розпочаті одразу ж після його вступу на трон воєнні дії, які він був змушений перервати через ускладнення на Балканах. Розшарпаний внутрішніми чварами султанат Іконія перестав бути грізним супротивником у Малій Азії, натомість ним став емірат Данішмандидів із Мелітени. Після подолання вже цього противника 1135 року Йоанн II опинився перед новою проблемою, яку конче мав розв'язати перш ніж приступити до головної мети своєї політики на Сході, тобто до підпорядкування собі Антіохії. Дорогу на Сирію перекривало маловірменське князівство в Кілікії, засноване вірменським князем Рубеном, який 1071 року заволодів схилами Тавросу.⁸⁰ Маловірменський князь Леон, нащадок Рубена, скориставшись допомогою держав хрестоносців, заволодів найважливішими укріпленнями в Кілікії, і немов клином вбився між візантійськими землями та антіохійським князівством. Організований Йоанном II навесні 1137 року похід проти цього князівства перетворився на тріумфальний марш: Тарс, Адана і Мамістра падали одне за одним, князь Малої Вірменії шукав порятунку у втечі, проте наступного року потрапив до рук візантійців і як полонений разом зі своїми двома синами був вивезений до Константинополя. Після підкорення Кілікії шлях на Сирію був відкритий, і в серпні 1137 року Йоанн II стояв під мурами Антіохії. Після нетривалої облоги місто здалося, його князь Раймунд із Пуатьє, зять Богемунда II, присягнув на вірність імператорові і вивісив на міських мурах імператорський прапор. Наступного року імператор повернувся до Сирії і тріумфально увійшов до Антіохії.⁸¹

Антіохія впала під ударами візантійської зброї, натомість проти норманнського королівства у Південній Італії Йоанн II вдався до дипломатичних засобів. Після періоду занепаду для норманнської держави настали кращі часи. Роже II об'єднав під своїм скіпетром Сицилію та Апулею, а на Різдво 1130 року він коронувався на короля у Палермо.⁸² Зростання норманнської могутності в Південній Італії загрожувало як Візантії, так і Німеччині. Спільність інтересів поєднала обидві імперії, проти новоствореної норманнської потуги Йоанн II уклав союз із Лотаром, а після його смерті — з Конрадом III. До антинорманнської коаліції також прилучилася Піза, якій 1136 року Йоанн II підтвердив права, колишні надані його батьком.⁸³ Ці союзи прикривали тили імперії із заходу й давали змогу активізувати політику на Сході. Тим часом стосунки Візантії з державами хрестоносців погіршувалися, ситуація з Антіохією залишалася неврегульованою, князь Антіохії, підтримуваний латинським духівництвом, 1142 року порушив укладені раніше домовленості. Тоді імператор зважився на новий похід проти Антіохії, який мав бути лише прелюдією до акції, замисленої у ширших вимірах. Виглядає

на те, що Йоанн II виношував ідею повернути Візантії Палестину. Однак ці плани перекреслила смерть. Імператор Йоанн поранився на полюванні отруєною стрілою і помер 8 квітня 1143 року.⁸⁴ Підсумком його далекоглядної та енергійної політики було увердження могутності й авторитету Візантійської імперії, зміцнення її збройних сил та відновлення візантійського владарювання на Сході і на Балканах.

Уже 1142 року двох старших синів Йоанна, Олексія і Андроника, не було в живих. Тому імператорська корона, відповідно до останньої волі покійного, судилася його четвертому, наймолодшому синові Мануїлові. Мануїл I (1143-1180) був видатним і всебічно обдарованим правителем, поєднував у собі хист природного воєначальника, мужнього й безстрашного воїна, та понад усе кмітливого дипломата і державного діяча з гострим розумом та широким кругозором. Як справжній візантієць, він був проникнутий ідеєю універсальної імперії і дуже схильний до богословських дискусій. Але його постать — це також уособлення зразкового рицаря у західному розумінні, і з цього погляду він був новим типом правителя у візантійській історії. Це якраз є живим доказом того, як глибоко вплинули на життя у Візантії контакти з христосносцями. Імператор високо цінував західні звичаї і запровадив їх у своєму палаці. Його дворові одруження із західними принцесами зовсім змінили вигляд імператорської резиденції. У Влахерні — палаці Комнінів — панувала атмосфера веселоців і життєрадісності. Це вже не була та перейнята від східної звичаєвості маєстатична пишність, що колись оточувала візантійських імператорів у Великому палаці над Золотим Рогом, а вишуканість західного зразка. Організовувались турніри, в яких брав участь сам імператор, а для візантійців це було незвичне видовище. Чужоземці, що прибували з Заходу, відігравали при дворі щораз більшу роль і їх призначали на високі посади, зумовлюючи цим велике невдоволення греків.⁸⁵

Особисті уподобання Мануїла, безперечно, впливали і на його політику. Його запальна, схильна до ентузіазму натура не раз спонукала його до рішень, на які б не зважився його розсудливий і зрівноважений батько. Зазвичай, і то не слушно, роблять спроби вишукувати принципову різницю між політикою Мануїла, орієнтованого на Захід, та політикою його батька, зосередженого на справах Сходу. Проблеми Сходу і Заходу тоді більше ніж будь-коли були взаємопов'язані, що повною мірою підтвердилося за правління Йоанна II. Мануїл продовжував власне політику свого батька, так само як Йоанн II — справу Олексія I. Візантійсько-норманнський антагонізм став першочерговим завданням Мануїла, як, зрештою, і Йоанна II. І хоч Йоанн II вступив у бойові сутички з норманнами в Антіохії, а Мануїлові довелося діяти проти них на

італійських землях, це все ж відповідало розвиткові політичної ситуації та новому укладові сил. Розвиток подій у західних державах спричинився до того, що Мануїлова прозахідна орієнтація не була результатом його забганок, а вимогою часу. Зароджувалася епоха загальноєвропейської політики, нитки якої сходилися у басейні Середземного моря. Візантія, як середземноморська держава, не могла залишатися на узбіччі. Активність, що виявилася в тому напрямку, впливала з її дотимчасового становища серед держав Середземного моря. Ідея універсальної понаддержави, яка б втілювала це прагнення, впливала з усього багатого минулого Візантії і була такою ж давньою, як і сама історія імперії. Прагнення до універсалізму не було чужим і для Йоанна II, і Мануїлова програма створювалася за зразком розважливих починань його батька. Політичні погляди тих двох правителів були схожі між собою. Помилка Мануїла полягала в тому, що він переоцінив засоби, які були в його розпорядженні, що не вмів тверезо оцінити дистанції від наміру до його реалізації.

Мануїл намагався зміцнити союз із Німеччиною, підвалини якого заклав ще його батько. Як було домовлено за Йоанна II, його син одружився з близькою родичкою нового імператора Конрада III Бертою Зульцбахською.⁸⁶ Злагожені зусилля обох правителів підірвав другий похід хрестоносців, в якому брав участь не лише король Франції, а й, під враженнями запальних проповідей Бернарда Клервоського, король Німеччини. Мануїла I, прибічника Заходу, зненацька захопив другий хрестоносний похід, як і кілька десятиріч тому його діда Олексія — перший. Успішний результат походу посилив би позиції латинських держав на Сході, передусім віддавна ворожого до Візантії князівства Антіохії. Участь у поході Конрада III позбавила Мануїла підтримки, яку він мав на Заході, а суперечки з хрестоносцями настільки скували його свободу дій, що він не міг протистояти королеві норманнів.

Перехід хрестоносців землями імперії супроводжувався звичними ексцесами, які надзвичайно затьмарювали взаємини візантійців із німцями. Не виглядає на те, що на той час відбулась особиста зустріч Мануїла з його шуряком.⁸⁷ Ще гірше склалися стосунки з королем Франції, приятелем Роже II Людовиком VII, наближені якого навіть носилися з наміром захопити Константинополь. Як і Олексій, Мануїл не шкодував зусиль, щоб якнайшвидше переправити новоприбулих до Малої Азії; і так само він змусив провідників походу скласти йому ленну присягу та зобов'язав їх віддавати йому здобуті землі⁸⁸. Більше під враженням від звістки про наближення французів, аніж у результаті наполягань Мануїла, Конрад III вирішив перебратися на азійський берег. Там його військові судилася нещаслива доля, уже в першій сутичці з частинами

султана Іконії воно зазнало жахливої невдачі. Війська Людовика VII після довгих і безплідних переговорів увійшли до Малої Азії. Там вони об'єдналися з рештками німецьких сил, причому від плану спільної експедиції проти Іконії відмовилися і рушили до Атталії. Перехід через ту малодоступну місцевість — супроводжуваний актами насильства над населенням, колотнеча між французами і німцями, конфлікт між латинниками і греками — до решти вичерпав сили хрестоносців. Конрад III у дорозі занедужав і покинув хрестоносців в Ефесі, а Людовик VII та його барони завантажились на кораблі в Атталії і вирушили до Сирії, полишивши решту війська в біді напризволяще.⁸⁹

Єдиним, хто мав користь від цього безславного походу, були турки і норманський король Роже II. Тоді як Мануїл був по горло заклопотаний труднощами, що постали перед ним у зв'язку з виправою хрестоносців, Роже напровесні 1147 року увірвався на візантійські території, підкорив Корфу і захопив Коринт і Теби (Фіви), найзаможніші міста тодішньої Греції та важливі центри візантійського шовківництва. Ті міста були спустошені, а фахівців-шовківників переселили до Палермо, щоб вони працювали у зароджуваному там виробництві шовку.⁹⁰ Провал хрестового походу цілком неочікувано створив нову нагоду для зближення між Німеччиною та Візантією. Конрада, що повертався з Азії, зустріли в Константинополі з великими почестями, і він взяв на себе обов'язок збройно рушити проти Роже II. До тієї антинорманської коаліції приєдналася і Венеція, допомігши імператорові повернути назад Корфу (1149). Та все ж той другий хрестовий похід завдав Візантії та її німецьким союзникам шкоди вже тим, що він пішов на користь норманському королеві.

План спільної візантійсько-німецької кампанії в Італії зазнав провалу в результаті дипломатичного контрнаступу з боку Роже II, який уклав союз із вождем партії Вельфів та надав йому допомогу в війні проти Гогенштауфів. Отож Конрад був змушений якнайшвидше повертатися до Німеччини, де й залишився, щоб давати раду власним внутрішнім негараздам. Роже II також підтримував акції угорців і сербів, спрямовані проти візантійського імператора. Вже 1149 року Мануїлові довелося одночасно підставляти чоло заколотові, викликаному жупаном Рашки, та війні з угорцями, якою започаткувався тривалий період візантійсько-угорських воєн. Роже II до того ж був природним спільником короля франції Людовика VII, який — підігрітий ненавистю до візантійського імператора — планував новий хрестовий похід. Ці плани знайшли підтримку Бернарда Клервоського і папи Євгенія III; останній навіть намагався відмовити німецького короля від союзу із візантійськими схизматиками. Так з ініціативи Роже II склалася потужна

антивізантійська коаліція. Задумові нового хрестового походу, планованому не інакше як спільний французько-норманський напад на Візантію, судилося загинути ще в зародку, проти нього передусім виступало французьке рицарство, та й Конрад III дотримувався вірності своєму спільникові. На той час європейські держави розкололися на два табори: з одного боку — Візантія, Німеччина і Венеція, а з другого — нормани, партія Вельфів, Франція, Угорщина, Сербія і, депо в тіні, оточення папи. Так схематично виглядала розгалужена система коаліцій європейських держав. Із плином часу ця система зазнала значних перегруповань і втягнула в свою орбіту інші тогочасні сили. Візантійсько-угорський антагонізм знайшов свій відгомін аж у далекій Русі. Супротивники втягнулись у міжусобиці між руськими удільними князями; угорці в тому протистоянні підтримували київського князя Ізяслава, а Візантія — суздальського князя Юрія Долгорукого і Володимирка Галицького.⁹¹ З іншого боку, Мануїл простягнув мацаки навіть до Англії, і в 70-х роках підтримував дуже похвалювані стосунки з королем Генріхом II.⁹²

Змусивши Вельфів до поступливості, Конрад III розпочав готуватися до італійської кампанії, але помер (1152) саме тоді, коли мали на решті розпочатися спільні візантійсько-німецькі дії. З його наступником Фрідріхом I Барбаросою Мануїл, попри багаторазові спроби, не зміг досягти порозуміння. Для Фрідріха I, так само, як і для Мануїла, ідея універсалізму була наріжним каменем його політики. Поширюване на той час на Заході ознайомлення з римським правом (кодексом Юстиніана) і там популяризувало ідею єдиної універсальної імперії. Фрідріх був проти розширення Візантії на терени Італії і тому несхвально сприймав універсалістські наміри Мануїла, котрого сприймав хіба що як тільки короля Греції. Місце колишнього німецько-візантійського союзу заступило суперництво обох держав. Кожна з них прагнула виступати як єдиноправний спадкоємець Риму і як єдина в християнському світі імперія. Замість того, щоб провадити спільні дії проти норманнів, два амбітні суперники силкувалися випередити один одного в здобутті Італії.

Мануїл зміцнив позиції імперії на Балканах, завершив війну з Угорщиною, а престол у Києві посів візантійський ставленик Юрій Долгорукий. До того ж помер ворог візантійців Роже II (1154). Настав слушний момент, щоб розпочати наступальні дії в Італії: спільно з німецьким імператором, чи навіть без нього, а в разі потреби — проти нього. Мануїл 1154 року вислав флот до Анкони, звідки з допомогою бунтівних васалів норманського короля було розпочато великий наступ. Чисельно слабким візантійським військам за дуже короткий час вдалося опанувати найважливіші міста Апулії і твердо стати на території Італії. Незабаром під владою візантійського імператора опинився увесь край від Анкони до Таренту.⁹³

Цей успіх перевершив навіть найсміливіші сподівання і спрямував політику Мануїла в нове річище. Велика й остаточна мета візантійських імператорів — відродження Римської імперії знову здавалася досяжною. “Існують два мечі”, — писав 1141 року Йоанн II папі Іннокентієві II; за собою він хотів збергти світський меч, а папі залишити меч духовний, щоб відновити єдність християнської церкви і встановити єдину повсюдну імператорську владу.⁹⁴ І тепер цю програму треба було впроваджувати в реальність. Настав час, коли можна було реалізувати одвічне й непогамовне прагнення візантійців, і з допомогою папи, ціною унії церков, відродити універсальну імперію Юстиніана і Константина.⁹⁵

Та якщо Юстиніанова реставрація виявилась недовготривалою, то започаткована в тому напрямі спроба Мануїла, зазнала фіяско на першому ж кроці. Диспропорція між Мануїловими задумами та засобами, що були в його розпорядженні, була значно більша, ніж за часів Юстиніана. До того ж значно потужніший опір чинив навколишній світ. У заплутаній системі європейських держав, яка постала, для універсальної імперії вже бракувало місця. Проти візантійського імператора об'єдналися усі ті держави, котрі були зацікавлені в італійських справах. Після висадки візантійських військ у Анконі і початкових перемог неприхованим ворогом Мануїла був уже не лише Фрідріх I, а й Венеція — колишній союзник імперії у боротьбі проти норманнів та угорців — у спробі візантійців закріпитись у Італії відчула загрозу для себе і розірвала союз. Король норманнів Вільгельм I без зволікань вдався до контрнаступу: 1156 року він завдав візантійцям важкої поразки під Брундізі й невдовзі повернув назад усі втрачені території. Це стало доказом слабкості візантійських позицій в Італії, які спиралися більше на золото і дипломатію, ніж на силу зброї. Мануїл збагнув, що найбільша небезпека загрожує йому з боку Фрідріха Барбароси і тому, скориставшись посередництвом пани, уклав із Вільгельмом I мирну угоду, незважаючи на це, провідним Мануїловим наміром і надалі залишався ідеал універсальної монархії, однак мирна угода з норманнами та евакуація візантійських частин з Італії фактично означали крах цих сподівань.

Стосовно ослаблених латинських держав на Сході Мануїлові, продовжуючи політику свого батька, вдалося досягти значних успіхів. Вірменський князь Торос, який частково заволодів Кілікією та став союзником Ренальда Антіохійського, був змушений 1158 року скоритися, й імператор “долучив його до ромейських підданих”⁹⁶. Ще більше значення мало остаточне підкорення князівства Антіохії. Її правитель був змушений визнати себе васалом візантійського імператора і зобов'язатися надавати йому військову підтримку. Крім того, імператор застеріг за собою право призначати антіохійського патріярха. На знак

покірності Ренальд з'явився в імператорському таборі з непокритою головою, босоніж, з оголеними аж по лікті плечима, зашморгом на шиї та з мечем у лівій руці.⁹⁷ Король Єрусалиму Болдуїн III також склав візит імператорові й офіційно просив про опіку над ним. “Болдуїн поспішив до нас із Єрусалиму, — писав тогочасний візантійський автор, — приваблений славою і геройськими подвигами імператора, й визнав його верховенство”⁹⁸. Особливо виразно домінуюче становище імперії на землях латинського Сходу було продемонстроване під час урочистого в'їзду Мануїла до Антіохії 1159 року. Імператор їхав верхи на коні, маючи на собі всі імператорські регалії, на значній віддалі від нього, також кінно, однак без жодних ознак своєї влади, їхав король Єрусалиму; натомість князь Антіохії крокував обіч імператорського румака і “підтримував імператорське стремено”⁹⁹. То була вражаюча картина, яка наочно символізувала ієрархію становища.¹⁰⁰

Поразка у війні з турками, якої зазнала імперія в останні роки правління Мануїла I, не повинна заслоняти від нас велетенські успіхи його політики на латинському Сході. На тому просторі Мануїл відновив візантійську гегемонію і розважливо розв'язав усі важкі проблеми, перед якими опинилася Візантія від моменту появи перших хрестоносних держав, і з якими Олексій I і Йоанн II змагалися протягом десяти років. Візантійський імператор запанував на теренах усього християнського Сходу, а латинські держави перед лицем небезпеки з боку турків визнавали його своїм захисником.

У стосунках з Угорщиною Мануїл наслідував політику свого батька і вдавався до тих самих методів, втручаючись — як свого часу Йоанн II — у справи престолонаступництва в Угорщині. Однак його політика була агресивніша, а плани далекосяжніші, адже він прагнув підкорити Угорщину і приєднати її до своєї держави.¹⁰¹ Проти Стефана III, сина і наступника Гейзи, Мануїл зброєю і грошима підтримував братів покійного — Стефана IV і Ладислава. Зав'язалася тривала війна, що йшла з перемінним успіхом. У деякій частині місцевого кліру в Угорщині Мануїл знайшов потужного спільника. Супротивне угруповання заручилося підтримкою імператора Німеччини і допомогою короля Чехії Владислава. Король Чехії від часу другого хрестового походу, де він брав участь на боці імператора Конрада, вважався васалом візантійського імператора.¹⁰² Його вдалося переконати, щоб він стримався від воєнних дій і навіть взяв на себе роль посередника у протистоянні між Мануїлом і Стефаном III. Із Угорщиною 1164 року була підписана угода, що обіцяла візантійському імператорові багато вигод: брат Стефана III Бела був визнаний наступником, йому надали право ленного володіння землями Далмації і Хорватії та вислали до Константинополя.¹⁰³ Та знадобилося

ще чимало зусиль, щоб вигідні статті тієї угоди реалізувати. Вибух нової війни був відвернутий великими дипломатичними і воєнними готуваннями. Спеціальний посланник імператора подався навіть на Русь і там заручився допомогою для Візантії з боку князів Києва і Галича. Зусилля не пішли намарне: Далмація, Хорватія і Боснія, як і Сирмія, перейшли під скіпетр військового імператора (1167).¹⁰⁴

Якого великого значення Мануїл надавав угорській проблемі, свідчить те, що з наміром досягти унії між Угорщиною та Візантією він вирішив видати свою дочку за угорського наступника трону Белу, який у Константинополі отримав ім'я Олексій¹⁰⁵ та був проголошений наступником трону. Бела-Олексій отримав титул *деспота*, що раніше призначалося самому імператорові, однак відтоді набув особливого характеру і в ієрархії титулів займав місце одразу ж після титулу *базилевса* й стояв вище від титулів *себастократора* і *цезаря*.¹⁰⁶ Згодом народження сина спонукало імператора відмовитися від первісного плану, який, зрештою, викликав у Константинополі велике невдоволення. Та все ж по смерті Стефана III Мануїлові вдалося посадити свого протеже Белу-Олексія на угорський престол і, отже, посилити вплив на Угорщину.

Крім воєн з Угорщиною, імперія вела боротьбу проти сербів. Серби, змагаючись за визволення з-під візантійського панування, отримували допомогу від угорців. На землях Рашки одне за одним вибухали повстання, і хоч Мануїлові щоразу вдавалося їх придушити, та припинити їх раз і назавжди він не міг навіть попри те, що часто змінював бунтівних жупанів. 1166 року титул великого жупана Рашки здобув Стефан Неманя.¹⁰⁷ Проте й він невдовзі виступив проти влади імператора й завдав візантійцям важкої поразки. Однак вплив, якого Мануїл домігся в Угорщині, надав справі іншого повороту, позбавивши Неманю угорської підтримки. Не виправдав сподівань Немані й союз із Венецією, і коли імператор на чолі потужного війська увійшов до Сербії (1172), Неманя припинив подальший опір і — як перед тим Ренальд в Антіохії — був змушений так само видовишно продемонструвати своє підданство,¹⁰⁸ а згодом виступити упокореним бунтівником під час тріумфального в'їзду імператора до Константинополя. Узалежнення цього непокірного слов'янського краю оспівували придворні ретори в імператорському палаці в помпезних промовах,¹⁰⁹ а настінні зображення в імператорському палаці прославляли звитязність візантійського імператора над норавливим великим жупаном.¹¹⁰ Засновник славної династії Неманідів і майбутній творець політичної незалежності Сербії, розуміючи, що він полишений тільки на власні сили, на якийсь час відмовився від значних акцій проти Візантійської імперії та до самої смерті Мануїла був його лояльним васалом.

Візантійський напад на Анкону поклав край антинорманській домовленості між Візантією та Венецією, а вже анексія Далмації висвітлила розбіжність інтересів тих обох держав на теренах Угорщини. Водночас привілеї, якими користувалися в імперії венеційські купці, дуже шкідливо вплинули на візантійську торгівлю. Тому Мануїл намагався започаткувати тісніші стосунки з іншими приморськими містами Італії і уклав трактати з Генуєю (1169) та Пізою (1170).¹¹¹ Взаємини з Венецією ставали дедалі напруженішими, аж врешті 1171 року назрів значний конфлікт. 12 березня, протягом доби, — що служить доказом наперед обдуманого й чітко виконаного плану — усі венеційці, що мешкали на території імперії, були заарештовані, а їхнє майно, кораблі і товари — конфісковані. Венеція не забарилася з відповіддю. Потужний флот напав на візантійське узбережжя, спустошив його, а також острови Хіос та Лесбос. Відтак розпочалися довготривалі переговори, які не приносили жодних відчутних результатів. Стосунки між Візантією і Венецією були розірвані на ціле десятиріччя.¹¹²

Попри успіхи на латинському Сході і в Угорщині, Візантійська імперія перебувала у дедалі глибшій ізоляції, а наприкінці 70-х років позиції, які виборів для своєї держави Мануїл, уже значною мірою похитнулися. Покладені на співпрацю з Римом надії виявились примарними, адже ні в Римі, ні у Візантії не було відповідних передумов для укладення церковної унії, до того ж скрізь — у Далмації, Венеції й Угорщині — діяли вороже налаштовані до візантійського імператора прибічники папи.¹¹³ Підозріливе ставлення Заходу до греків-схизматів вкоренилося так само міцно, як і неприязнь Візантії до латинників. Нікіта Хоніят, пишучи «Кляті латинники... жадібно прагнуть наших багатств і хочуть нас винищити... Ненависть вирила між нами прірву і не може бути між ними і нами духовного порозуміння, ми відрізняємося від них у всьому»¹¹⁴, висловлює думку, яка на ті часи панувала у Візантії повсюдно. Невтомний у пошуках нових шляхів і засобів Мануїл давав значні субсидії лізі ломбардських міст у її боротьбі проти Фрідріха Барбароси. Однак така ситуація утримувалась лише до 1177 року, тобто до підписання трактату у Венеції, яким завершилася війна німецького імператора з ломбардською лігою і який поєднав його з папою. Західна схизма, яку Мануїл умів спритно використовувати, була ліквідована, і так зникли передумови для співробітництва папи з Візантією.¹¹⁵

Як Мануїл у кожному супротивникові Барбароси бачив приятеля для себе, так само й Фрідріх зі свого боку шукав союзників серед ворогів візантійського імператора. Вже 1173 року він зав'язав контакти з султаном Іконії Кілідж-Арсланом. Домінуюче становище імперії стосовно держав латинницького Сходу тривалий час забезпечувало її від

нападу султанату. Завдяки спритному використанню антагонізмів між сельджукськими правителями, з одного боку, а з іншого — з деяким військовим успіхом у Малій Азії, імператор ще більше зміцнив свої позиції. Султан Кілідж-Арслан 1162 року провів три місяці в Константинополі й домогся укладення угоди, за якою зобов'язувався надавати допоміжні загони та передати імперії багато міст.¹¹⁶ Проте цих зобов'язань ніхто ніколи не виконував, а тоді, коли Мануїл був зайнятий Угорщиною і Заходом, Кілідж-Арслан нарощував власну могутність на просторах Малої Азії. Його опір посилювався унаслідок підтримки з боку Німеччини, і 1175 року між Візантією та Іконією настав розрив стосунків. Наступного року імператор на чолі потужної армії виступив проти Іконії. 17 вересня 1176 року візантійське військо на фригійських перевалах було оточене турками й під Міріокефалом доценту розгромлене.¹¹⁷ Сам Мануїл був змушений порівняти цю поразку із розгромом, якого сто років перед тим зазнав Роман IV Діоген у битві під Манцікертом.¹¹⁸

Наслідки цієї поразки були важливі, ще й тому, що вона збіглася із невдачами імператорської політики на Заході. Авторитет Візантійської імперії був значно підірваний. Це помітно з тону листа, якого тоді отримав Мануїл від Фрідріха I.¹¹⁹ Фрідріх, іменуючи себе римським імператором, домагався від нього, “грецького короля”, покори, яку він мав йому виявляти. Вже ні для кого не було таємницею, що політика, яку проводив Мануїл I, зазнала краху. З'ясувалось, що чимало справ, за які він, спонукуваний вродженим потягом до діяльності, брався, переростали межі його можливостей. Він міг здобувати тріумф у боротьбі з латинськими державами Сходу, отримувати блискучі перемоги в Угорщині й навіть на якийсь час заволодіти значною частиною Італії. Однак йому бракувало сил, щоб утриматися на здобутому і щоб як на Заході, так і в Передній Азії провадити власну, якщо навіть не агресивну, то хоч активну політику. Візантійська політика на Сході зазнала краху, а італійські володіння довелося покинути назавжди. Виснажена та відособлена імперія опинилася віч-на-віч з ворожою коаліцією західних сил.

Надмірне напруження, якого вимагала від підданих політика Мануїла, на внутрішньому житті держави відбилася ще дужче, ніж на її становищі за кордоном. Жертви, принесені заради неперервних воєн та широко закrojених політичних планів, виявились понад сили і спроможності тогочасної імперії. Вона була виснажена як з воєнного погляду, так і з економічного. Йоанн II намагався повернути, опираючись на нові засади, систему військових земельних наділів, що було колись кістяком військової могутності імперії. Полонених, забраних у неволю після розправи з печенігами, він оселив на теренах імперії, наки-

нувши їм обов'язок служити у війську;¹²⁰ так само вчинив із сербськими бранцями, оселяючи їх на землях довкруг Нікомедії, одних на правах стратіотів, інших — там само, але вже як простих платників податків.¹²¹ За умовами мирної угоди, укладеної королем Угорщини Гейзою II, десять тисяч полонених було затримано у Візантії. Йшлося, безсумнівно, про те, щоб перетворити їх на стратіотів.¹²² Створення нових воєних наділів та приплив нової хвилі військовиків-землеробів, з походження — без жодного сумніву — чужоземців, означало повернення до гнучкої військової організації, що переважала у період візантійського середньовіччя. Однак цього було замало для покриття зрослих потреб у чисельності війська. До того ж за правління Мануїла поширилася практика надавати маєтності (проноя) навзамін за обов'язок нести військову службу. Нерідко проноярські маєтності діставалися прибульцям із Заходу, яких одночасно наділяли селянами вже у статусі парохів.¹²³

Урядкування військової аристократії сприяло великій власності й підтримувало її, надто вже світську. Хризубулою від березня 1158 року Мануїл заборонив монастирям у Константинополі та в його ближніх і дальніх околицях примножувати сільські володіння.¹²⁴ Одночасно він видав розпорядження, за яким один раз надані земельні угіддя могли переходити тільки у власність сенаторів або ж представників стратіотського стану, тобто проноярів; це промовисте розпорядження згодом було відтворене у законі.¹²⁵ Однак імператор Мануїл не був ворогом чернецтва. Він не лише урочисто проголошував про надання опіки над уже існуючою монастирською власністю, а навіть обдаровував її далекосяжними привілеями та недоторканністю.¹²⁶ Однак тоді, коли доходило до суперництва між власністю духівництва й світською власністю, імператор у доволі незбагненний спосіб підтримував і сприяв саме тій останній.

Крім проноярів, службу у візантійському війську, як і раніше, несли численні найманці. Також, і навіть більше, ніж будь-коли народ, ніс тягар різноманітних обов'язкових робіт та примусових поборів, необхідних для утримання війська. Позаяк цього було замало, підрозділи отримали неофіційний дозвіл забезпечувати себе усім потрібним від цивільного люду. “Люди у провінціях зазнавали найбільшої кривди через ненаситну жадібність вояків, які не лише відбирали у них гроші, а й останню сорочку з плечей”¹²⁷. Військовики стали панівним класом, який мала годувати решта населення. Порівняно з періодом, що передував приходові до влади роду Комнінів, становище докорінно змінилось. Колись, у часи Дуків, за врядування чиновницької аристократії, з війська дезертирували: “Військовики кидали зброю, бо воліли стати адвокатами і правниками”¹²⁸. Тепер усі потяглися до війська: “Кожний хотів стати військовиком: одні кидали голку, бо вона не давала їм нав-

замін за тяжкий труд необхідних засобів для існування, інші йшли геть із стаєнь, ще інші — струшували цегельні порохи чи ковальську сажу, і всі поспішали до вербувальних пунктів, дарували чиновникам перського коня або кілька куснів золота, після чого їх без зволікань зараховували до воїнських лав¹²⁹. На ті часи військова служба була єдиним прибутковим фахом.

Армія поглинала сили імперії. Населення знемагало під непосильним тягарем. Державні податки невпинно зростали, а звичні уже зловживання податківців, серед яких тепер, до ще більшої гіркоти платників, були й чужоземці, переповнювали чашу страждань.¹³⁰ У містах чимало людей відмовлялися від волі та йшли на службу й під протекцію можновладного пана, і це траплялося у Візантії доволі часто. Мануїл виступив проти такої практики, він видав закон, де було сказано, що вільнонароджені, котрі продали себе в неволю, знову отримують вільність. Схоже на те, що імператор викупував їх, принаймні у столиці, за державні кошти.¹³¹ Еволюція, яку на той час переживала Візантія у результаті розвитку ленних маєтностей, при одночасному зубожінні та затягуванні в борги нижчих класів, спричинялася до втрати незалежності щораз ширшими верствами населення, і навіть якщо хтось і не ставав рабом, то потрапляв у феодалну залежність. Стримати процес феодалізації було вже неможливо, остаточно він допровадив до послаблення всього адміністративного апарату й підірвав його міць. Коштом надзвичайних напружень візантійська держава ще могла отримувати принагідні перемоги в зовнішній політиці, та вже годі було винести на своїх плечах тягар поразок і невдач. Після періоду начебто процвітання, яким було правління Мануїла, невдовзі настав внутрішній злам.

3. Андроник Комнин, спроба реакції

Л і т е р а т у р а: Ф. Успенский, *Император Алексей II и Андроник Комнин* у: ЖМНП 212 (1880) 95-130 и 214 (1881) 52-85. — Його ж: *Последние Комнины. Начало реакции* у: ВВ 25 (1927-1928) 1-23. — N. Radojčić, *Dva posljednja Komnena na carigradskom prijestolu*, Zagreb 1907. — F. Cognasso, *Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio alla morte di Manuele Comneno*, Turin 1912. — Diehl, *Figures II*, 86-133. — М. Й. Сюзюмов, *Внутренняя политика Андроника Комнина и разгром пригородов Константинополя в 1187 году* у: ВВ 12 (1957) 58-74. — O. Jurewicz, *Andronik I. Komnenos*, Warschau 1962.

Усі вади візантійської державної політики дали про себе знати тоді, коли на трон після смерті Мануїла вступив його дванадцятирічний син Олексій II, а регентство взяла на себе імператорська вдова Марія Антіохійська. Насправді ж врядував обдарований милістю імператриці небіж покійного імператора протосебаст Олексій Комнин. Вибір був не надто

вдалий і серед решти членів родини Комнинів вивищення тієї марнославної і пересічної людини викликало велике невдоволення. Візантійський люд однаковою мірою ненавидів як Марію, що походила з Заходу, так і її улюбленця. Це регентство, безперечно, означало посилення в імперії латинофільства, а візантійський міщанин саме латинським впливам приписував різке погіршення внутрішнього і зовнішнього становища держави. Зростала неприязнь до латинників: до тих італійських купців, що збагачувалися, до західних найманців, на кого опиралося регентство у своєму врядуванні. Члени родини Комнинів неодноразово намагалися здійснити державний переворот. Та всі спроби закінчувалися провалом. Силам опозиції у Константинополі бракувало належного провідника. Таким міг стати двоюрідний брат Мануїла Андроник Комнин, хто на той час був намісником Понтійської округи.

Андроник Комнин — це одна з найцікавіших постатей в історії Візантії.¹³² За плечима того вже шістдесятирічного чоловіка було дуже бурхливе минуле. Його вибрики й амурні пригоди служили у Візантії темою нескінченних пересудів. Андроник відзначався обхідливістю, блискучою освіченістю, дотепністю, красномовністю, безстрашністю в бою, а ще незалежною поведінкою при дворі. Він був єдиним, хто не вагався стати у відкриті опозицію до імператора. Андроник і Мануїл були давніми суперниками, і Мануїл небезпричинно підозрював, що честолюбний двоюрідний брат зазіхає на імператорську корону. Андроник був здатний на все, він ненаситно жадав влади і слави, не цурався жодних засобів і не знав стриму. Неодноразові спроби примирення завжди закінчувалися новими сварками. Добре усвідомлюючи, які підозри він викликав в імператора, Андроник роками вів багатий на пригоди мандрівний спосіб життя. Його гостинно приймали як при дворі галицьких князів, так і в палацах мусульманських правителів Передньої Азії. Обоє великих Комнинів розділяло не лише особисте суперництво: Андроник до того ж був ворогом феодалної аристократії і запеклим супротивником західноєвропейських тенденцій, репрезентантом яких був Мануїл. Отож з його особою пов'язували надії на повалення пролатинського регентства у Константинополі.

Проходячи територією Малої Азії, Андроник майже не зустрічав опору. Поки тривав марш, його спочатку скромні бойові сили зростали завдяки загонам невдоволених. Навесні 1182 року він підійшов під Халкедон і там отаборився. Протосебаст Олексій зробив спробу перекрити Босфор, покладаючись на флот, залога якого складалася переважно із західних найманців. Однак командувач флотом мегадукс Андроник Контостефан перейшов на бік узурпатора і так владі регентства настав край. У столиці вибухнуло повстання, протосебаста Олексія кинули до в'язниці й осліпили. Ненависть до переселенців із Заходу знайшла свій вихід у кри-

вавий різанині латинян, що мешкали в Константинополі (травень 1182). Оскаженіла юрба вривалася в їхні будинки, грабуючи все, що потрапляло під руку. Ті, хто не встиг завчасу врятуватися втечею, були жорстоко вимордувані. Такий був початок правління Андроника. До Константинополя він вступив під радісні вигуки городян.

Із самого початку Андроник виступав у ролі захисника молодого імператора Олексія II. Звинувачуючи своїх супротивників у підступах проти держави та законного імператора, він засуджував їх до страти. Такої ж долі не уникла й імператриця Марія, смертний вирок якій був змушений власноручно підписати молодий Олексій. І лише після цієї підготовки ґрунту Андроник зважився приміряти на себе багрянцю: начебто йдучи назустріч наполяганням двору і духівництва, у вересні 1183 року він був коронований на імператора й став співправителем свого опікуваного. Проте через два місяці нещасного юнака задушили підручні Андроника, а труп втопили у морських глибинах. Заради дотримання принципу династичної легітимності підстаркуватий Андроник одружився з тринадцятирічною вдовою свого замордованого небожа, донькою Людовика VII Агнесою-Анною.

Як і самій особистості Андроника, так і його державницькій діяльності не бракувало суперечливостей.¹³³ Він прагнув оновити імперію, намагався подолати зло, якому попустили віжки його попередники. Всемогутність аристократії мав намір вирвати з коренем. А позаяк не знав інших методів урядування, крім безоглядного застосування сили, то його правління перетворилося на низку актів терору, змов і жорстокостей. Не підлягає сумніву і це навіть визнають його вороги, що у провінціях імперії заходи правителя спричинилися до швидкого і дуже відчутного поліпшення становища. Він залізною рукою усунув багато болячок старіючої держави, які його сучасники вважали за невиліковні. Припинилася спекуляція державними посадами. Вибирали найздібніших, а службовцям призначали непомірну платню, щоб зробити їх менш піддатливими на підкуп. Усі види корупції безжально винищувалися. Своїх служителів імператор гостро поставив перед вибором: "Або припините чинити кривду, або розпрощаєтеся з життям"¹³⁴. Завдяки такому методові, вдалося покласти край найбільшій кривді: зловживанням при стягуванні податків. Передусім саме ця обставина пояснює поліпшення ситуації, чого вдалося досягти за Андроника у провінціях імперії. Адже там високі побори були не лише з боку держави, а й з боку чиновників, які зробили нестерпним цей тягар на плечах народу. Енергійних заходів, спрямованих проти безправ'я, яке вважали непереможним, вистачило, щоб створити для населення стерпні умови існування; саме ці заходи спричинилися до виникнення серед гнобленого й

розчарованого візантійського селянства відчуття доти невідомого їм правопорядку: "Хто дав кесареві те, що кесареві належить, від того більше нічого не вимагатимуть; ніхто, як це бувало раніше, не здере останню сорочку з тіла, ніхто не замордує його до смерти. Як чарівне заклинання, ім'я Андроника відлякувало ненаситних податківців"¹³⁵. Велике враження на сучасників викликала заборона дуже поширеного звичаю розграбовувати кораблі, що зазнали троці. Цьому ганебному звичаєві, проти якого намарне боролися попередники, Андроник поклав край наказом вішати винних на щоглах пограбованих кораблів.¹³⁶ Андроник був непохитно переконаний, що "не існує нічого, чого б не могли виправити імператори, а також жодної несправедливості, яка б не могла бути усунута їхньою владою"¹³⁷.

Однак у цьому надмірному усвідомленні влади чаїлася велика небезпека. Правління Андроника, як і його боротьба проти аристократії, переросли в страхітливий терор. Безоглядні, незмінно брутальні, а часто й ганебні методи боротьби, якими він послуговувався, зруйнували підґрунтя для його намагань встановити правопорядок. Заколотам і змовам не було кінця. Імператор, гнів і роздратування якого з часом набули хворобливих форм, відчувши опір, придушував його дедалі жорстокіше, чим здобував для себе хіба що нових ворогів. В імперії точилася прихована громадянська війна. З'ясувалось, що існують речі, проти яких навіть сам імператор буває безсилий. Андроник надаремне силкувався повернути колесо історії назад. Аристократія, володіючи великими землями, вже давно перетворилася на своєрідного носія державності та її воєнної могуті. Не слід залишати поза увагою, що знищення аристократії шляхом масових страт водночас розхитало основи всіх тодішніх візантійських збройних сил та обороноспроможності.¹³⁸

Невблаганна суворість, з якою Андроник придушував корупцію, як це напрямки визнали навіть його супротивники — Нікіта Хоніят і Євстатій Тессалонійський. Однак його задуми докорінних змін зазнали провалу. Антилатинницький курс поглибив вороже ставлення до Візантії з боку західних сил, антиаристократичний курс знесилив і без того ослаблену візантійську державу: коли назріла неуникненна розплата, імперія як воєнна потуга виявилася ні на що непридатною, і вже цим Андрониковій політиці був винесений вирок.

Сліпучий блиск спорудженої Мануїлом держави дуже швидко потьмарився, і перші грозові хмари почали насуватися з того боку, де, як здавалося, його політика була особливо успішна — з угорсько-сербських теренів. Не в останню чергу авторитет Мануїла диктував миролюбність короля Угорщини Бели III і гарантував вірнопідданство великого жупана Сербії Стефана Немані. По смерті Мануїла особисті зв'язки послабшали, а цілком очевидна слабкість імперії, про що свідчили

внутрішні заворушення як за млявого регентства удови імператора Марії, так і за жорстокого терору Андроника, обіцяла легкий успіх. Уже 1181 року Бела III заволодів Далмацією, Сербією і округою Сирмії¹³⁹, тобто все, що здобув Мануїл під час великих і загалом пов'язаних із величезними витратами війн з Угорщиною, було втрачене. Так само швидко були втрачені здобутки тривалої та виснажливої боротьби проти сербів, бо тепер Стефанові Немані було неважко порвати з залежністю від Візантії. Стратою імператриці Марії Андроник сам уклав зброю до рук короля Угорщини, адже тепер Бела III виступив як месник за вдову Мануїла.¹⁴⁰ Об'єднане військо Угорщини і сербів 1183 року вторглося на землі Візантії. Белград, Браничево, Ниш і Софія були спустошені, навіть за шість років учасники хрестового походу застали ці міста безлюдними й частково зруйнованими. У боротьбі проти Візантії Неманя спромігся забезпечити своєму краєві незалежність і значно розширити його східні й південні кордони коштом території Візантійської імперії. Одночасно з цим він поширив свою владу також і на Зету, яка під його правлінням злилася із Рашкою в одну державу.¹⁴¹

В Азії внутрішня напруженість розряджалася частими повстаннями. Родини магнатів на чолі з сім'єю самих Комнинів чинили врядуванню Андроника запеклий опір. Дійшло зрештою навіть до того, що Ісаак Комнин, внучатий племінник Мануїла, проголосив на Кіпрі власну державу й відділив цей острів від імперії. Хоч він і привласнив собі титул імператора й звелів карбувати власні монети,¹⁴² та цей зухвалий крок минувся йому безкарно. Жорстоко стратили хіба що його друзів, яких вдалося схопити у Константинополі.

Однак найважчого удару завдали імперії сицилійські норманни, які знову організували великий похід на Візантію. Надаремним виявився союз Андроника з могутнім Саладином, який після падіння халіфату Фатимідів від 1171 року правив Єгиптом, а після смерти дамаскського султана Нурадїна (помер 1174 р.), також і Сирією.¹⁴³ Не вдалося Андроникові й зміцнити позиції Візантії на Заході, хоч він — попри своє вороже ставлення до латинників — відновив розірвані 1171 року стосунки з Венецією та пообіцяв венеційцям компенсувати завдані їм збитки.¹⁴⁴ Норманни, вдаючись до тактики Роберта Жіскара, напали на Драч (червень 1185). Після недовгої облоги місто здобули, а норманнське військо рушило на Тессалоніки. У тому ж напрямку рушив і флот, захоплюючи дорогою острови Корфу, Закінтос і Кефалінію. З'ясувалось, що вже через кілька років після смерти такого видатного правителя, як Мануїл, Візантія стала набагато слабшою, ніж у ті пам'ятні дні, коли Олексій I Комнин, перебувши період безпорадного занепаду, відновив боротьбу проти Роберта Жіскара. Тоді Олексій Комнин спромігся чинити ворогові запеклий опір вже на підступах до Драча — а після падіння

укріплення — і всередині країни: до Тессалонік норманни навіть не дійшли. Тепер же, просуваючись уперед, норманни не зустріли жодного опору, і вже 6 серпня досягли мети. 15 серпня в бухту Тессалонік увійшов і норманнський флот. Оборона міста була слабка, а постачання недостатнє, комендант Давид Комнин виявився цілковитим нездарою, вислане з Константинополя підкріплення вчасно не дійшло: 24 серпня друге місто імперії потрапило до рук норманнів. Пожадливість і ненависть переможців були непогамовні. Як три роки перед тим греки у Константинополі розправилися з латинниками, так само тепер норманни знущалися, піддавали тортурам і вбивали мешканців Тессалонік.¹⁴⁵

Із Тессалонік частина норманнського війська пішла на Серри, а більша частина вирушила маршем на Константинополь. Атмосфера у візантійській столиці ставала дедалі гнітючішою, а терор набував небаченої доти жорстокости, дедалі більше охоплював страх перед ворогом, а після падіння Тессалонік щораз ближчою і страшнішою ставала загроза здобуття міста норманнами. Останній правитель з династії Комнинів помер жахливою смертю, імператора, кого ще кілька років тому вітали як рятівника імперії, під'юджена юрба по-звірячому розшматувала на вулицях столиці.

4. Крах імперії

Л і т е р а т у р а: F. Cognasso, *Un imperatore bizantino della decadenza; Isacco II Angelo*, Bessarione 19 (1915) 29-60. — M. Bachmann, *Die Rede des Johannes Syropoulos an den Kaiser Isaak II. Angelos*, Diss. München 1935. — Stadtmüller, *Michael Choniates*. — Norden, *Papsttum und Byzanz*. — Його ж: *Der vierte Kreuzzug im Rahmen der Beziehungen des Abendlandes zu Byzanz*, Berlin 1898. — Runciman, *Crusades III*. — A. Frolov, *Recherches sur la déviation de la IVe croisade vers Constantinople*, Paris 1955. — Diehl, *Venise*. — Kretschmayr, *Venedig I*. — Heyd, *Commerce du Levant I*. — Успенский, *Образование*. — Златарски, *История II и III*. — Мутафчиев, *История II*. — Jireček, *Geschichte I*.

Трагічна загибель Андроника поставила крапку на спробах реформувати державу. За правління династії Ангелів переможна феодална знать спромоглася не лише закріпити, а й навіть примножити власну могутність. Після років затятої боротьби проти безкомпромисного абсолютизму останнього з Комнинів у державі ще нестримніше почали видобуватися нагору сили розбрату і розкладу держави. Кожний тягнув у свій бік.

Ангели не належали до давніх, відомих аристократичних родів імперії. Своїм вивищенням темний філадельфійський рід завдячує тому, що наймолодша дочка Олексія I Теодора, йдучи за покликом серця, вийшла заміж за вродливого юнака, яким був Константин Ангел. Ангели, вже

тепер як родичі імператорського дому, відтоді здобували високі посади, особливого значення вони досягли за правління Мануїла, а в часи боротьби з Андроником I були в перших лавах феодальної аристократії. За примхою долі сталося так, що перемога аристократії піднесла на вершину влади члена саме цієї родини.

Ісаак II (1185-1195), онук Константина Ангела і багрянородної Теодори, з усіх поглядів був антиподом деспотичному Андроникові, тому й пустив на самоплив те, проти чого боровся його попередник. Усі задавлені хвороби, примасковані здобутками зарубіжної політики Комнінів, тепер давали знати про себе щораз виразніше, виставляючи на денне світло підгнилі підвалини візантійського державного організму. Вже ніхто не переймався тим, як приборкати свавілля центральної та провінційної адміністрації; торгівля посадами, хабарництво чиновників, безсоромні зловживання збирачів податків набули різючих форм. Про імператора Ісаака II казали, що він продає посади як городину на ринку.¹⁴⁶ Щоб покрити видатки, пов'язані з його одруженням, яке відзначалося надзвичайно пишно, він наклав на провінції окремих податок. Імперію, якою несподівано обдарувала його доля, Ісаак, виглядає на те, вважав за приватну власність і він врядував нею як патріархальний власник успадкованим помістям. За правління його брата Олексія III (1195-1203) стало ще гірше. Населення провінцій знемагало під тягарем податків, множилися зловживання чиновників-податківців, а уряд підвищував розміри платежів і поборів.¹⁴⁷ Величезні суми поглинало бажання безжурного двору жити у пишноті та виплати іншим народам, у чому кволий уряд вбачав засіб оборонитися від потужнішого ворога. Ці провінції постійно зазнавали ворожих нападів, а прибережні території спустошували грабіжницькі набіги корсарів. Охоплена розпадом держава була безсила протистояти такому лихові як морський розбій, не могло зарадити навіть те, що в деяких провінціях податок на спорудження і оснащення кораблів протягом одного року зріс утричі.¹⁴⁸ Тоді, як податковий тягар дедалі гнітючіше тиснув на населення, впливові великі землевласники виборювали й примножували пільги та привілеї для себе. Всі зусилля державних органів якось обмежити невпинне зростання привілеїв були марні, бо немичний імператорський уряд не міг протиставитися наполегливим домаганням великих, які щоразу виходили з гри переможцями.¹⁴⁹ Теми — колишній становий хребет візантійського адміністрування і військової могутності — тільки ззовні зберегли своє значення. Хоч територія імперії значно поменшала, в останні роки XII ст. у Візантії налічувалося удвічі більше темів, ніж за часів Македонської династії.¹⁵⁰ Візантійська провінційна адміністрація була подрібнена на мізерні клаптики, які нагадували давні теми

хіба що за назвою. Внаслідок нестримного зростання великих земельних володінь, адміністративні органи карликових провінцій самі собою потрапляли у залежність від місцевих великих землевласників. Звідси лиш крок залишався до того, щоб через слабкість центральної адміністрації державницька влада змінилася на землевласницьку, а згодом щоб постали самостійні князівства.¹⁵¹

На щастя, страх перед норманнським нашествям, який спричинився до повалення Андроника, виявився перебільшеним. Розгул і грабіжництво деморалізували норманнське військо, а решту, знекровивши його лави, довершила епідемія. Енергійному воєначальникові Олексієві Бранасу вдалося під Мосінополем завдати ворогові поразки, а 7 листопада 1185 року до решти розгромити під Димитрицею. Норманни відступили, залишили Тессалоніки, а згодом і Драч та Корфу. В руках західних завойовників залишилися тільки острови Кефалінія та Закінтос, які вже відійшли від Візантії назавжди. З іншим недругом, що загрожував імперії за Андроника, королем Угорщини Белою III Ісаак Ангел уклав мирну угоду та ввів у свій дім його десятирічну доньку Маргариту.

Таке вдале врегулювання стосунків із норманнами та уграми було тим вагомим, що вже наприкінці 1185 року вибухнуло повстання у Болгарії.¹⁵² Виступ братів Петра (Теодора) та Асена з самого початку означав, що на болгарських теренах ослабли безпосередні зв'язки, що єднали той край з Візантійською імперією. Як і в інших її частинах, так і тут, дало про себе знати прагнення місцевих феодалів розширювати власні володіння. Петро і Асен передусім висловили претензії на певні маєтності як на проною.¹⁵³ Ті, висловлені, зрештою, в досить зухвалому тоні, домагання візантійська влада відкинула зверхньо й жорстко, що й зрушило лавину з місця. Отримавши відмову, Петро і Асен розв'язали в краю, до решти пригніченому та озлобленому тягарем податків, повстання, яке призвело до повного відриву Болгарії від Візантії та до створення Другого Болгарського царства.

Два сторіччя візантійського панування викликали як у Болгарії, так і в Македонії послаблення слов'янського чинника й призвели до посилення інших етнічних елементів коштом слов'ян.¹⁵⁴ У Тессалії можна було зустріти чимало євреїв та вірмен, а на придунайських землях — численних куманів. Валахи, пращури теперішніх румунів, так широко розселилися понад Дунаєм, а також у Македонії і Тессалії, що ті терени прийнято було називати Великою Валахією. У піднятому Петром і Асеном русі кумани та, зокрема, валахи брали активну участь.¹⁵⁵

Становище, в якому опинилася імперія, погіршувалося подіями всередині держави. Висланий проти повстанців переможець норманнів Олексій Бранас в Адріянополі одягнув багряницю, тобто проголосив

себе імператором і виступив проти правління Ісаака II. Однак в боях на підступах до Константинополя він поліг, а влітку 1186 року імператор сам очолив похід проти Болгарії. Ісаакові II неможливо закинути брак енергійності при придушенні болгарського повстання. Звісно, як державний діяч він нічого не був вартий, але й не був німецьким боягузом, яким його намагаються показати. Ясна річ, його правління вдалим не назвеш, та хоч як безнадійно складалася ситуація, перебіг норманнської і болгарської воєн у кожному разі засвідчив, що за його правління імперія не була такою воєнно безсилою, як у часи владолюбного й жорстокого Андроника.¹⁵⁶

Повстанців було розпорошено, Петро і Асен втекли за Дунай, та невдовзі повернулися з сильною куманською підмогою, і бої розгорілися з новою силою.¹⁵⁷ З великим успіхом Ісаак II у жовтні 1186 року вирушив назустріч ворогові, але тепер ситуація була важчою, лише коштом великих втрат йому вдалося відбити болгарсько-куманські загони. Навесні 1187 року він рушив у новий похід і намагався напасти на повсталі, які сховалися у горах, в обхід через район поблизу Сердики, але й цього разу вирішальна перемога вислизнула з рук. Вести тривалу війну Візантії було вже не до снаги. Труднощі налягали зусібч. Великий жупан Сербії Стефан Неманя підтримував повсталіх болгар і скористався з нагоди, якою була візантійсько-болгарська боротьба, щоб розширити територію власної держави коштом земель Візантійської імперії. Тому Ісаак II припинив війну в Болгарії і вирішив, щоб бути з повсталими на рівних, щоб ті прислали йому заручником Калояна, молодшого брата Петра і Асена.

Мирна угода означала з боку Візантії мовчазне визнання нового стану речей. Землі між Балканськими горами і Дунаєм Візантія втратила. Відродилося незалежне Болгарське царство. Саме тоді було засновано Тирновське архієпископство і власне з рук нового болгарського архієпископа Асен прийняв царську корону в церкві св. Димитрія в Тирново.¹⁵⁸ Це символізувало, що св. Димитрій після здобуття норманами Тессалонік покинув грецьке місто й подався у Тирново, столицю Другого Болгарського царства. Епоха візантійської гегемонії на Балканському півострові закінчилася назавжди. Після Сербії настала черга й Болгарії рішуче вийти з-під влади імперії, яка знемагала у внутрішніх суперечностях. А що за небезпеки чаїв у собі такий розвиток подій, з усією ясністю виявилось тоді, коли Візантію спіткало нещастя у вигляді IV хрестового походу.

Гріб Господній знову опинився у руках невірних. Султан Єгипту Саладин, поширивши свою владу на Сирію, 1187 року вдерся до Палестини й 4 липня у битві під Гаттином завдав ганебної поразки латинсь-

ким частинам, захопив у полон короля Гі Лузіньянського і 2 жовтня вступив до Єрусалиму. Найвизначніші правителі західних держав — Фрідріх I Барбароса, Філіпп II, Август і Річард Левине Серце — вирішили йти у новий хрестовий похід. Улітку 1189 року Фрідріх I, пройшовши суходолом через Угорщину, вступив на Балканський півострів. Німецький імператор намагався порозумітися з Ісааком щодо умов переходу хрестоносного війська через візантійську територію, відповідна угода була підписана в Нюрнберзі ще восени 1188 року.¹⁵⁹ Однак це не усунуло глибокої недовіри, яку відчували візантійці до прибульців із Заходу. До того ж Барбароса одночасно вів переговори не лише з Візантією, а й з її ворогами, чії землі лежали на шляху переходу до Святої Землі, тобто з Сербією та з султаном Іконії. Якщо прихід Фрідріха викликав у візантійців недовіру, то південні слов'яни цьому лише раділи. Адже слов'янським державам були дуже на руку неунікненні ускладнення та напружені стосунки між Візантією та німецьким імператором. Сербія не могла розраховувати на допомогу Угорщини, що вже кілька десятиріч було наріжним каменем її політики. Адже тепер Угорщина рухалася пліч-о-пліч із Візантією, загроза з боку якої перестала для угрів існувати.¹⁶⁰ Тому Стефан Неманя шукав підтримки в могутнього німецького імператора, за його прикладом пішла Болгарія. Великий жупан приймав Барбаросу в Ниші з надзвичайними почестями, й імператор вів переговори як з ним, так і з болгарськими послами. Сербія і Болгарія виступили з пропозицією скласти Барбаросі ленну присягу та укласти з ним союз, спрямований проти Візантії.

Ті переговори викликали в Константинополі величезне роздратування, тому візантійський уряд знайшов собі союзника в особі Саладіна, тобто у найгірнішому противникові хрестоносців. Було поновлено угоду, укладену ще за Андроника I, а до давніх статей додали ще одну: Візантія зобов'язалася перешкодити переходові німецьких хрестоносців.¹⁶¹ Таке не могло не викликати надзвичайного напруження в стосунках між владою в Константинополі та німецьким імператором. Фрідріх взяв приступом Філіппополь, так начебто це було вороже місто. У пошвавленому листуванні з цього приводу ніхто не шкодував взаємних докорів та звинувачень. Дійшло навіть до того, що Барбароса пообіцяв у разі потреби підкорити Візантію та здобути Константинополь. Після захоплення Адриянополя, де він знову зустрівся з посланниками правителів Болгарії і Сербії, Фрідріх на чолі війська рушив на Константинополь. Своему синові Генріхові він наказав підвести під мури візантійської столиці флот. Тоді Ісаак поступився: у лютому 1190 року він підписав у Адриянополі угоду, за якою німецький імператор отримав судна для переправи на азійський берег, залишив у себе заруч-

ників, і йому було гарантовано, що його війську постачатимуть провіант за низькими цінами.¹⁶² Отже, усі жадання Барбароси були задоволені, а візантіїці були змушені поступитися перед міццю німецького імператора. Навесні Фрідріх I, поспішаючи до Святої Землі, переправився зі своїм військом до Малої Азії, однак побачити цю землю йому не судилося.

Із приходом правителів Англії і Франції, які вирушили до Палестини морським шляхом, Візантія мала не надто багато клопотів, бо ті краї вже не входили в коло її інтересів. Той похід так само не приніс сподіваних результатів; за угодою від 1192 року Саладин залишав за собою Єрусалим, а латинницькі володіння обмежилися вузькою смужкою землі між Яффою і Тіром. Але одна з подій того року особливо гостро вразила Візантію: Річард Левине Серце заволонув Кіпром, кинув його намісника Ісаака Комнина до в'язниці, після чого відступив острів спочатку тамплієрам, а відтак (1192) екс-королеві Єрусалиму Гі Лузіньяньському. Відтоді Кіпр залишився під владою західних правителів.

Після відбуття, а незабаром і трагічної смерті Барбароси, Візантія повернула собі свободу дій на Балканах. Ісаак негайно виступив походом проти болгар, які дійшли аж до Тракії, і проти сербів. Ті останні, скориставшись конфліктом між візантійським і німецьким імператорами, захопили значні території та здобули найважливіші міста від Скоп'є і Призрена аж до Софії. Однак восени 1190 року Неманя зазнав поразки над річкою Моравою. За мирною угодою Сербія позбувалася недавніх завоювань, проте давніші з них спромоглася утримати за собою.¹⁶³ Імператор, мабуть, не здобув такої вирішальної перемоги, як нас намагаються переконати у цьому візантійські джерела. Уже сам факт укладення мирної угоди свідчить, що Візантія визнала незалежну сербську державу. Угода була скріплена подружнім союзом між двома домами правителів: другий син Немані Стефан одружився з небогою імператора Євдокією й отримав високий титул себастократора.¹⁶⁴ Шлюб з принцесою імператорського роду разом з титулом себастократора були великими почестями самі собою, проте водночас вони визначали наступникові сербського престолу чітке місце у візантійській ієрархії титулів та наголошувала на зверхності візантійського базилевса і автократора.¹⁶⁵

Перебіг війни з Болгарією був менш вдалий. Організована 1190 року велика виправа закінчилася цілковитою поразкою. Хоч візантійське військо дійшло аж під мури Тирново, проте здолати столиці Болгарії їм не вдалося. Відступ через балканські перевали закінчився ганебною поразкою, а сам імператор зазедве уникнув смерті. Так само невдало завершилися подальші спроби, 1194 року візантійські сили були розгромлені під Аркадіополем. Тоді імператор звернувся за допомогою до

свого тестя Бели III й відновив дружні стосунки з угорським двором, що були вже охололи після угорського нападу на Сербію.¹⁶⁶ Тепер у союзі з Угорщиною шикувався новий похід на Болгарію, та зазедве імператор вирушив у поле, як його молодший брат Олексій позбавив його влади (08.04.1195) і наказав виколоти йому очі.

Олексій III (1195-1203) — боягузливий, жадібний до влади чванько — був типовим витвором доби занепаду. Позаяк йому баглося наслідувати правителів династії Комнінів, він сам себе перейменував на Комнина, бо прізвище Ангел звучало для нього недостатньо шляхетно.¹⁶⁷ За правління Ісаака II імперія, хоч як виснажена і підточена, все ж трималася з останніх сил, за Олексія III її здатність до опору занепадала до решти. З року на рік внутрішнє загнивання проступало дедалі помітніше, а для зовнішньої політики переворот 1195 року мав, куди не глянь, довготривалі негативні наслідки.

Своєрідними виявилися наслідки тронного перевороту для стосунків імперії з Сербією. Батько виданої заміж у Сербію принцеси Євдокії став імператором, і це, безперечно, відбилося на зміні правління у Сербії, де невдовзі до влади прийшов себастократор Стефан, зять імператора. 25 березня 1196 р.¹⁶⁸ вже зістарілий Неманя зрікся престолу на користь Стефана і як чернець відійшов спочатку в сербський монастир в Студениці, а відтак на гору Атос, де молодший з його синів Сава вже багато років вів аскетичне чернече життя. Могло виглядати на те, що вступ на трон у Сербії Стефана знаменуватиме початок нової ери для візантійського впливу. Нічого такого не відбулося, бо безсилий візантійський уряд не зумів скористатися відкритою перед ним нагодою. Не візантійський тесть сербського правителя, а дужа римська церква та її репрезентант Угорщина в найближчі роки здобули вирішальний вплив як у Рашці, так і в Боснії. Найстарший син Немані Вукан, якому довелося вдовольнитися округою Зета і який відчував себе скривдженим, розпочав боротьбу проти власного брата, сподіваючись на підтримку Угорщини та римської курії. Прихильности Риму шукав також і Стефан, залишений Візантією напризволяще. Він настільки був переконаний, що на Константинополь не варто зважати, що навіть відштовхнув від себе свою візантійську дружину. Однак Вукан його випередив. Із допомогою угрів він вигнав свого брата з країни та захопив владу, попередньо визнавши супрематію папи та зверхництво Угорщини (1202). Не інакше склалися обставини в сусідній Боснії, де банові Кулинові тільки тим вдалося врятувати власне правління, що він відкинув учення богомилів, запровадив римо-католицьке віросповідання і піддався під патронат Угорщини (1203). Зрештою Стефан знову заволонув трон, цього разу з допомогою не візантійців, а болгар. З характеру поведінки візан-

тійського уряду в сербському питанні можна безпомилково визначити, з якою швидкістю занепадала могутність імперії: 1196 року Візантія ще могла брати участь у визначенні претендента на сербський престол, через зовсім небагато років вона вийшла з гри і була змушена полишити цю країну на римсько-угорський вплив.

Олексій III спочатку намагався покінчити з війною у Болгарії через мирні переговори. Проте поставлені болгарами вимоги були такі несприйнятні, що переговори зірвалися. Війна розгорілася з новою силою, і її перебіг був для Візантії невдалий. Під час походів 1195 і 1196 рр. болгари спустошили землі довкруг міста Серри, розбили візантійське військо, а його командувач себастократор Ісаак Комнин потрапив у полон.¹⁶⁹ Візантія була занадто горда, щоб піти на поступки, і водночас надто слабка, щоб продовжувати війну. Залишався ще один засіб: підтримувати у ворожій країні опозицію. Асен 1196 року впав жертвою боярської змови. Його вбивця, боярин Іванко, довго втриматися у Тирново не зміг, бо очікувана з Візантії допомога не надійшла через заколоти у лавах візантійського війська. Тому він був змушений поступитися місцем Петрові, який одягнув на себе корону вбитого брата, і рятуватися втечею до Константинополя, сам Петро невдовзі (1197) загинув від рук убивці.

Іванка у Константинополі зустріли з почестями, призначили намісником у Філіппополі, а відтак навіть воєначальником імперських військ, що воювали проти болгар. Однак болгарський боярин-перебіжник, до чийх рук Олексій III віддав долю візантійсько-болгарських змагань, дуже швидко порвав з імперією і заснував у Родопах власне князівство. Ще одне варте згадки князівство з'явилося у Македонії, де воєвода Добромир Хорс (Хризос) спочатку проголосив себе незалежним у долині Стримони, а відтак значно розширив свої володіння і закріпився у важкодоступному місті Просек над Вардаром. Він домогся визнання з боку уряду в Константинополі й навіть взяв собі за дружину родичку імператора. Проте невдовзі Візантія була змушена братися за зброю і проти нього. Підтримуваний царством із столицею у Тирново Хорс розпочав ворожі дії проти Візантії, захопив більшу частину Західної Македонії з містами Прилеп і Бітола й на чолі війська дійшов аж до середньої Греції. Візантійці підступом здолали свого колишнього приятеля Іванка, після чого знову приєднали його володіння до імперії. Баталії з Добромиром Хорсом протікали з перемінним успіхом, до них долучився дехто з високих візантійських воєначальників, і все закінчилося тим, що його володіння дісталися цареві Калояну, й так велика частина Македонії опинилася у межах Болгарського царства.

В особі Калояна (1197-1207), колись взятого в Константинополь заручником за братів Петра і Асена, Візантійська імперія мала грізного ворога. На його енергійне правління припадає перше бурхливе підне-

сення нового Болгарського царства. Воно стало одним з найважливіших чинників формування політики на Балканах і не раз визначало долю Південно-Східної Європи.

Завдяки старанням Калояна Болгарія, держава, що утверджувалася в боротьбі з Візантією, була визнана Римом. Асена коронував самопроголошений архієпископ Тирново, однак для нового царства такого правового підґрунтя було недостатньо. Право коронувати християнського правителя мали тільки два світові центри: Рим і Константинополь, і правочинною була корона, надіслана тільки з Риму або з Візантії. Тому нічого дивного, що Калоян звернувся до Риму, а не до охопленої розпадом та ворожою йому Візантійської імперії. Тому Рим у надвечір'ї загибелі Константинополя підтримував не лише Сербію, а й Болгарію, і поширив свою сферу впливу на значну частину Балканського півострова. Після тривалих переговорів Калоян проголосив визнання папської зверхності. Завершальний акт відбувся уже після падіння Константинополя: посланий папою Іннокентієм III у Тирново кардинал 7 грудня 1204 року висвятив болгарського архієпископа Василія на примаса Болгарії, а наступного дня поклав на голову Калояна королівську корону.

Дедалі помітніша й жалюгідніша безпорадність візантійської політики на Балканах великою мірою була спричинена тим, що над імперією нависла загроза з боку Заходу. Вже довгі роки найбільших клопотів завдавали взаємини з імператором Генріхом VI. Одружений з наступницею норманнського трону Констанцією, Генріх по смерті Барбароси став спадкоємцем не лише батька, а й тестя Вільгельма II (помер 1189 р.). Опозицію, на яку він наразився в Сицилії з боку Танкреда, небожа Вільгельма II, і яку підтримувала як римська курія, так і Візантія, після смерті Танкреда була зламана: на Різдво 1194 року у Палермо Генріх був вінчаний короною короля Сицилії. Об'єднання двох ворожих держав означало для Візантії смертельну небезпеку. Приєднання Сицилії до складу німецької держави створило тривке підґрунтя для Генріхових планів на світове панування, першим і найважливішим пунктом цього плану було підкорення Візантії.¹⁷⁰ Насамперед Генріх, як наступник Вільгельма II, вимагав віддати завойовані норманнами 1185 року й відтак знову втрачені землі між Драчем і Тессалоніками, крім того, високих сплат і участі Візантійської імперії у планованому новому хрестовому поході, надання для цього флоту з бойових кораблів. Після зміни 1195 року візантійських правителів ситуація загострилася. Одруживши свого брата Філіппа з дочкою Ісаака II Іриною, Генріх створив для себе підстави зазіхати на трон у Константинополі, а позаяк він виставляв себе месником за Ісаака та захисником сім'ї скинутого з трону й осліпленого імператора від узурпатора Олексія, то це надавало його планам підкорення німбу боротьби за

відновлення справедливості. Наляканий уряд Олексія III робив усе від нього залежне, щоб пом'якшити німецького імператора, задовольнивши його вимоги щодо сплат. Уряд зобов'язався щороку сплачувати непомірну контрибуцію — шістнадцять центнерів золота¹⁷¹. На всі провіції було накладено надзвичайний “німецький” податок (τὸ ἀλαμανικόν). Та оскільки можливість стягувати податки в і без того перенапруженій та виснаженій країні була висчерпана до решти, згаданої суми просто не спромоглися зібрати. Візантія впала настільки низько, що уряд, аби зібрати потрібне золото й так купити милість могутнього супротивника, був змушений зривати дороге оздоблення з імператорських могил у церкві св. Апостолів.¹⁷²

Лише втручання папи, котрий наполіг, щоб Генріх вирушив у хрестовий похід, а не на Константинополь, Візантія завдячує тим, що німецький імператор взагалі погодився на переговори і на разі задовольнився приниженням та матеріальним зруйнуванням свого супротивника. Як на те, реалізація німецьких планів світового панування загрожувала не лише Візантійській імперії знищенням, а й тривалим ослабленням для папства, і це змусило папу виступити за збереження Константинопольського царства схизми. У кожному разі йшлося не про відмову, а лише про відкладення завойовницьких планів на пізніше. Візантія вже й так була затиснута у лещатах: кіпрський король Альмарих і Леон з Малої Вірменії визнали себе ленним князями німецького імператора. Завдати вирішального удару Генріхові VI не дала смерть (вересень 1197).

Скасування “німецького” податку викликало у Візантії велику радість, і Олексій Ангел-Комнин, той жалюгідний монарх, якого ще так недавно переслідував смертельний страх, наказав обдирати гроби власних пращурів, вирішив, що настав нарешті момент, коли він зможе висунути претензії на світову гегемонію. За прикладом великих Комнинів він мріяв про дві сили у християнському світі: світську і духовну, і з тією метою запропонував папі союз.¹⁷³ Однак смерть Генріха VI відсунула від Візантії загрозу підкорення лише на короткий час, і та загроза неблаганно нависала над нею, бо слабкість держави власне й заохочувала до нового нападу. Через кілька років Візантії було завдано удару з іншого боку.

Західна імперія розпалася, визволилася з-під німецького панування Італія, в Німеччині суперником Філіппа Швабського виступив Оттон Брауншвайзький. Після смерті Генріха VI вирішального впливу на політику західних держав набув великий папа Інокентій III; це означало повернення до концепції хрестових походів як до вирішального чинника у справах Заходу. До планів папи не входило захоплення Візантії, він прагнув підпорядкувати її апостольському престолові через унію

церков та схилити до участі у хрестовому поході разом з іншими християнськими державами Заходу.

Хоч справжнім ініціатором походу був Інокентій II, та вирішальний вплив на його долю мав поважний літами дож Енріко Дандоло, який і спрямував сили Заходу на Візантію. Непересічна особистість, хто вмів скористатися ходом подій для досягнення власної мети, визначний політик, який не вагався приймати нелегкі рішення, абсолютно далекий від ідеалу хрестового походу Дандоло прагнув знищенням візантійської держави досягти передумов для панування Венеції на Сході. Від часів Олексія I Венеція користувалася винятковими привілеями на землях і на водах Візантії, і від тих обтяжливих зобов'язань не вдалося вивільнитися ні Йоаннові II, ні Мануїлові, а два Ангели підтвердили угоди, де морській республіці гарантувалося її привілейоване становище в візантійській торгівлі.¹⁷⁴ Спроби визволити торгівлю з-під венеційської зверхності, до яких раз у раз вдавалася Візантія і від яких щоразу відступала під натиском Венеції, стихійні виступи візантійського населення, схожі на ті, що скоїлися 1171 і 1182 рр., нагнітали атмосферу постійної непевності. Купецька республіка була змушена завжди перебувати насторожі: щоразу, коли на трон у Візантії вступав новий правитель, доводилося звертатися до нього за підтвердженням колись здобутих привілеїв і відповідати зброєю на принагідні спроби їх ліквідувати. Крім того, Венеція мала грізних конкурентів у містах Генуя і Піза, адже імперія відчувала себе змушеною надати численні привілеї також тим містам, щоб принаймні чимось компенсувати венеційську зверхність. Поки у Константинополі правив візантійський імператор, Венеція не могла бути впевненою, що втримає монопольне становище. Єдиним розв'язком, як вона вважала, могло бути загарбання імперії. Найкращою нагодою для цього була участь у хрестовому поході: слід було тільки перетворити цей похід на загарбницьку експедицію. Колись візантійці позбулись на користь Венеції переваги на морі, тепер мали позбутися власної незалежності.

Для нас не існує жодної загадки того, як IV хрестовий похід був переорієнтований проти Візантії, про що існує чимало різних теорій.¹⁷⁵ Це був природний наслідок тих змін, що сталися за попередній період. Від часу церковної схизми, а радше від перших хрестових походів, між латинниками і Візантією набував сили антагонізм. Агресивна політика Мануїла на Заході, розпалювані Андроником антилатинські настрої переросли в неприховану ненависть. Явний занепад візантійської держави, її безсилля за правління Ангелів спричинилися до того, що з тієї ненависти зародилися плани підкорення. Чогось нового у тих планах не було. Успадковані від норманнів, вони снувалися вже під час II

хрестового походу, про них мовилося в оточенні Людовика VII і вони були недалеко від реалізації під час походу Фрідріха Барбароси. Генріх VI, наступник Барбароси і норманських королів, вважав їх основним завданням своєї політики. Коли ж Венеція докинула на шальку терезів власні амбіції та власні торгові інтереси, то агресивні плани, що снувалися вже віддавна, набули реальних рис. Ідея хрестових походів з духовної щораз більше перероджувалась на світську й нарешті визріла до свого логічного завершення: хрестовий похід перетворився на знаряддя загарбання і був спрямований проти східної християнської держави. Збіг деяких обставин лише посприяв цій зміні і спричинився до того, що рицарі-хрестоносці підрядилися на службу Венеції.

Учасники походу зібралися у Венеції, звідки на наданих нею кораблях мали переправитися до Єгипту. А позаяк не були спроможні оплатити вартість транспортування, то погодилися на план дожа, тобто мали компенсувати суму, котрої бракувало, допомігши Венеції здобути місто Зару (Задар), яке на той час належало Угорщині. Відбулося перше відхилення від визначеної мети походу. В інтересах Венеції хрестоносці напали на християнську Угорщину, правитель якої до того ж був учасником походу. У листопаді 1202 року Зару здобули, не звертаючи уваги на те, що мешканці виставили на міських мурах розп'яття. Надзвичайно символічний вступ до подальшого перебігу цього походу.

Друге в історії цього походу відхилення пов'язане з постаттю принца Олексія Ангела, сина Ісаака. Молодому Олексієві вдалося втекти з в'язниці, де він перебував разом із своїм осліпленим батьком. У пошуках допомоги Олексій подався на захід, домагався, проте марно, аудієнції у Іннокентія III, і зрештою опинився у дворі Філіппа Швабського. Філіпп, який у міру можливостей намагався продовжувати політику Генріха VI, надзвичайно охоче підтримав домагання свого шуряка здобути імператорський трон. Внутрішні негаразди не дали змоги йому втрутитися у цю справу безпосередньо, але він вступив у контакт із хрестоносцями та Венецією і намагався використати їх у планах поновлення на візантійському троні Ісаака II та його сина.

Кращої пропозиції дожеві годі було сподіватися. Він також радо скористався нагодою втрутитися у візантійські справи провідник хрестоносців Боніфацій Монферратський, родина якого мала тісні зв'язки зі Сходом. Хрестоносці перезимували в здобутій Зарі, і саме тоді до них з'явилися посланці німецького короля та його підопічного. Дуже швидко було досягнуто одностайности, яка влаштуувала обидві сторони. З упевненістю щедрого претендента Олексій обіцяв хрестоносцям і венеційцям величезні суми винагород, догодив папі згадкою про унію церков та пообіцяв після повернення імператорського трону надавати

дійову підтримку подальшим хрестовим походам. Переважна більшість рицарів-хрестоносців піддалася на намовляння Дандоло і Боніфація: спокуса була велика й сумління не докоряло, приспане тим, що після виправи на Константинополь знову можна буде переслідувати первісну мету походу та помножити лави хрестоносців завдяки підвищеним обіцянкам претендента на трон. Ще у Зарі Олексій приєднався до хрестоносців, у травні 1203 року на Корфу була підписана угода про відхилення хрестового походу, і вже 24 червня флот хрестоносців з'явився під візантійською столицею, "королевою усіх міст".

Ланцюг, що перекривав вхід до Золотого Рогу, після здобуття Галати був розбитий, і кораблі хрестоносців увірвалися до бухти, одночасно з суші розпочався штурм міських мурів. Хоч візантійський гарнізон, зокрема варязька гвардія, чинив одчайдушний опір, 17 липня 1203 року Константинопль впав до рук хрестоносців. Нікчемний імператор Олексій III втік, прихопивши з собою скарбницю і коронні клейноди. Осліпленого Ісаака II відновили на троні, його син Олексій IV, підопічний хрестоносців, отримав корону співімператора.

У Константинополі ще залишалось візантійське врядування, та воно могло існувати лише завдяки милості хрестоносців, які отаборилися перед міськими мурами. Але милість тривала недовго, бо дуже швидко з'ясувалось, що Олексій IV не мав змоги дотримати так нерозважливо даних у Зарі й на Корфу обіцянок. Він опинився між двох вогнів: хрестоносці і венеційці вимагали негайно сплатити обіцяне, а всі прохання про перенесення терміну сплати безжально відкидали; населення Візантії виступало проти імператора, що привів у країну хрестоносців, запродавши себе й свій народ у неволю до латинян. Наприкінці січня 1204 року в Константинополі вибухнуло повстання, і Олексій утратив не лише здобуту коштом стількох жертв корону, а й власне життя. Невдовзі після всього його батько помер у в'язниці, а на імператорський трон сів Олексій V Дука Мурцуфлос, зять Олексія III, чоловік Євдокії, колишньої дружини короля сербів Стефана.

У Візантії ще раз перемогла ворожа до латинян течія, проте її тріумф лише пришвидшив завершальний акт трагедії. Хрестоносці лаштувалися до нового штурму візантійської столиці. Цього разу не йшлося про настановлення нового візантійського уряду, а про те, щоб на руїнах Візантійської імперії створити власну державу. У березні хрестоносці та венеційці уклали під стінами візантійської столиці дуже детально опрацьовану угоду про розподіл підкореної імперії та про заснування у Константинополі латинської держави.¹⁷⁶ Відтак розпочався штурм і сталося те, що й мало статися: 13 квітня 1204 року візантійська столиця впала під натиском сили напасників. Завойовники увійшли до Константинополя,

міста, нездоланного від днів Константина Великого, об яке розбилися потужні наступи персів та арабів, аварів і болгар, стало здобиччю хрестоносців та венеційців. Три дні у Константинополі шаленіли пограбунок і вбивство. Найцінніші скарби найбільшого культурного центру тодішнього світу розійшлися поміж завойовниками, а частина з них була поварварськи знищена. “Від сотворення світу ще ніколи не брали такої великої здобичі в одному місті”, — писав історик хрестового походу.¹⁷⁷ “Навіть ісмаїліти “людяні й лагідні” порівняно з цими “чоловіками, що носять на плечах хрест Ісуса Христа”, залишає нам на згадку візантійський хроніст.¹⁷⁸ Після поділу воєнної здобичі настав поділ Візантійської імперії, що знаменувало її крах та більш як на півсторіччя відтіснило творчі сили візантійської держави з центру на периферію.

Примітки

1 Див.: С. Neumann, *Griechische Geschichtsschreiber und Geschichtsquellen im 12. Jahrhundert*, Leipzig 1888.

2 Вид.: А. Reifferscheid: У 2 т., Leipzig 1884. Нове видання, що містить переклад французькою мовою та розлогий історичний коментар: В. Leib, *Anne Comnene, Alexiade*, у 3 т., Paris 1937, 1943, 1945. Англійський переклад: Е. Dawes, *The Alexias of the Princess Anna Comnena*, London 1928. Див. також ґрунтовну розвідку: G. Buckler, *Anna Comnena*, London 1929.

3 А не син, як досі вважалось: див.: Wittek — De Jong, *Le Cesar Nicephore Bryennios, l'historien et ses ascendants* у: *Byz.* 23 (1953), с. 463 і д.

4 Переклад твору Бренноса французькою мовою здійснив Грегуар у: *Byz.* 23 (1953), с. 469-530; 25/27 (1955), с. 57, с. 881-926.

5 Альтернативне видання цього рукопису (Vatic. gr. 163) з неюладно відтвореним текстом Боннського Corpus'у. Див.: Р. Babos, *Symbolae ad historiam textus Cinnami*, Budapest 1944, а дуже старанний аналіз хронік Кіннама та Нікіти Хоніята із з'ясуванням їхньої взаємозалежності читач знайде у нещодавно опублікованій статті А. П. Каждана, *Еще раз о Киннаме и Никите Хониате* у: *Bsl.* 24 (1963), с. 4-31. (прим. ред.).

6 Stadtmüller (*Michael Choniates*, с. 274 і д.) довів, що прізвищем Акомінат помилково називають обох братів, Михаїла і Нікіту. Як ця помилка виникла, з'ясується у цікавій статті: V. Grumel, *De l'origine du nom 'Аκομινάτος* у: *ΕΕΒΣ.* 23 (1953), с. 165 і д.

7 Цей твір переклав німецькою мовою Ф. Граблер у: *Byz. Geschichtsschreiber VII-IX*, Graz-Wien-Köln 1958.

8 Чи Нікіта Хоніят був ознайомлений із історичним трактатом Кіннама, з певністю ще не з'ясовано. Див. на цю тему розвідку: V. Grecu, *Nicetas Choniates a-t-il connu l'histoire de Jean Cinnamos?* у: *REB* 7 (1950), с. 94 і д. Автор намагається відповісти на це запитання позитивно.

9 Сумніви Ф. Успенського (*Византийский писатель Никита Акоминат из Хон.* 1874, с. 140 і д.) щодо авторства Хоніята безпідставні. В. Греку (*Autour du De Signis de Nicetas Choniates* у: *REB* 6 [1948], с. 58 і д.) вважає, що цей твір належить перу Нікіти Хоніята і становить невід'ємну частину його історичного трактату.

10 Нове видання зі вступом і коментарем С. Киріякідеса: (St. Kyriakides, *Eustazio di Tessalonica. La espugnazione di Tessalonica.*) разом з італійським перекладом

В. Ротоло, Palermo 1961. Німецький переклад із вступною статтею та поясненнями: Н. Hunger, *Byz. Geschichtsschreiber III*, Graz-Wien-Köln 1955. Про життя і твір Євстахія див. також: К. Воніс, *Εὐστάθιος ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης, Ἐλετηρὶς τῆς θεολ. σχολῆς τοῦ πανεπιστ. Θεσσαλονίκης* 1 (1950), с. 45-88.

11 Найновіше видання: Geoffroy de Villehardouin, *La conquête de Constantinople*. Переклад: Р. Charlot, Paris 1939.

12 Загальний огляд у Брає: *L'Église et l'Orient au Moyen Âge. Les Croisades*, 1921, с. 1 і д.

13 Найзручніше з текстом можна ознайомитися у: *Anna Komnene II*, с. 573-576. Bonn (а також: Migne, P. G., 131, с. 564-568, і P. L., с. 155, с. 466-470).

14 Див.: Chalandon, *Alexis I*, с. 325 і д.; Dölger, *Reg.*, с. 1152; Vasiliev, *History*, с. 386 і д.; Grousset, *Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem I* (1934), с. 1 і д.; С. Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankens* (1935), с. 365, прим. 7. Автор висловлює цілком правдоподібну тезу, що цього листа було сфальсифіковано в 1105-1106 рр. для того, щоб скористатися ним під час пропагандистської кампанії, яку Богемунд розгорнув в Антіохії для організації хрестового походу проти Візантії. Подібної думки дотримується і Джорансон (Е. Joranson, *The Problem of the Spurious Letter of Emperor Alexius to the Count of Flanders* у: *Amer. Hist. Rev.* 55 [1950], с. 811 і д.), котрий наводить англійський переклад цього листа і детальний перелік присвяченої цій темі літератури.

15 Вид. Ф. Шишича (F. Šišić, *Letopis Popa Dukljanina*, Beograd 1928) містить, окрім того, давній переклад італійською та хорватською мовами, а також дуже цінний історичний коментар. Див. ще: V. Mošin, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Zagreb 1950; нове видання, що спирається переважно на Шишича, супроводжується докладним коментарем та перекладом сучасною сербсько-хорватською мовою.

16 Вид.: V. Corović, *Spisi sv. Save* (1928), с. 151 і д.; Р. Šafarik, *Pamatki drevniho pisemnictvi Jihosl.* (1873), с. 1 і д. Німецький переклад з коментарем: S. Hafner, *Stefan Nemanja nach den Viten des hl. Sava und Stefans des Erstgekrönten*, Graz-Wien-Köln 1962.

17 Вид.: Данічича (Daničić) 1860, 1865.

18 Migne, P. G., с. 126. На цю тему писали: Успенский, *Образование*, с. 1-58 та в додатках 10-20, 25-29; Василевский, *Печенеги*, с. 134-149; ЖМНП 204 (1879), с. 144-217, 318-348; Златарский, *История II*, с. 262-350; Xanatalos, *Beiträge*, Переклад творів болгарською мовою: *Митроп. Симеон, Превод на писмата на Теофилакта Охридски, архиепископ български* у: Сборник на Българ. Акад. на Науките 27 (1931), с. 1-279. Див. також: А. Leroy-Molinghen, *Prolegomenes à une édition critique des lettres de Théophylacte de Bulgarie* у: *Byz.* 13 (1938), с. 253 і д. Автор звертає увагу на невідкладну потребу нового видання.

19 Migne, P. G., с. 133, 1003-1424. Щодо інших творів, що є у рукописній спадщині Продромоса, та відповідної літератури на цю тему див. якнайповнішу бібліографію у Моравчика (*Byzantinoturcica I*, с. 522 і д.).

20 W. Regel, *Fontes rerum byzantinorum I*, 1 (1892), с. 131-182; 2 (1917), с. 183-228 (з част. 2 мені ознайомитись не вдалося).

21 Видання і коментар: R. Browning, *A New Source on Byzantine Hungarian Relations in the Twelfth Century*, *Balkan Studies* 2 (1961), с. 173 і д. Див. також: Р. Wirth, *Das bislang erste literarische Zeugnis für die Stephanskronen*: *BZ* 52 (1960), с. 79 і д.

22 Вид. В. Василевського, *BB* 1 (1892), с. 55-132; переклад російською мовою та цікавий вступ.

23 Вид.: К. Ногпа, *Das Hodoiporikon des Konstantin Manasses*: *BZ* 13 (1904), с. 313-355.

24 Tafel, *Eustathii opuscula*, 1832, (тут уміщено також численні листи Пселла, авторство яких приписувалось Євстахіїві; див.: К. Sathas, Μεσσαωνική βιβλ. IV, 30, 67; V, 75); Його ж: *De Tessalonica eiusque agro* (1839), с. 401-439. Передруковано у: Migne, P. G., с. 135, 136. Сім політичних промов Євстахія — дві з них у редакції Тафеля та п'ять досі невідомих — видав Реґель (*Fontes rerum byzantinorum* I, 1 [1892], с. 1-131).

25 Видання з вичерпним коментарем: M. Bachmann, *Die Rede des Johannes Syropulos an den Kaiser Isaak II Angelos*. Diss. München 1935. Автор окремо і докладно зупиняється на промовах Сергія Колибаса та Георгія Торніка (вид.: Regel, *Fontes rerum byzantinorum* 1, 2). Див також: Dujčev, Proučanija, с. 52 і д.

26 К. Sathas, Μεσσαωνική βιβλ. I (1872), с. 73-136; Успенский, Образование.

27 Sp. Lampros, Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα, 2 Bde., Athen 1879-1880. Крім того, чудова праця: Stadtmüller, Michel Choniates, де пововно відредатований цікавий меморандум (ὁπομνηστικόν), звернутий до Олексія III, с. 283-286.

28 Zeros, *Jus* I, с. 326 і д. Хронологію пропонує Дельгер: *Reg.*, с. 1245.

29 Tafel und Thomas I (814-1205).

30 Анрі Греґуарові завдячуємо зіставленням деяких частин "Пісні про Роланда" з походом Роберта Жіскар на Візантію. Див.: Н. Grégoire, La Chanson de Roland de l'an 1085, Bull. de l'Acad. de Belgique 25 (1939), с. 211 і д.; Н. Grégoire, R. de Keyser, La Chanson de Roland et Byzance, ou l'utilité du grec pour les romanistes у: Byz. 14 (1939) 265 і д., 698 і д.

31 Tafel und Thomas I, s. 51 і д. Dölger, *Reg.*, с. 1081. Пор.: Heyd, *Commerce du Levant* I, с. 118 і д.; Kretschmayr, *Venedig* I, с. 161 і д.

32 Див.: Jireček, *Die Bedeutung von Ragusa in der Handelspolitik des Mittelalters* (1899), с. 9, 50; Šišić, *Geschichte*, с. 308 і д.; Ferluga, *Viz. uprava v Dalmaciji*, с. 123.

33 Jireček, *Geschichte* I, с. 237 і д.; Stapojević, *Istorija Srpskog Naroda* (1926), с. 75 і д. *Istorija naroda Jugoslavije* I (1953), с. 248 і д.

34 На тему куманів див. передусім важливу низку досліджень: Д. Расовкий, СК 7 (1935), с. 245 і д.; 8 (1936), с. 161 і д.; 9 (1937), с. 155 і д. Бібліографію на цю тему пропонує Моравчик: *Byzantinoturcica* I, с. 92 і д.

35 Див.: В. Leib, *Alexiade* II, с. 141, п. 3. М. Goyoni, *Le nom de Βλάχοι dans l'Alexiade d'Anne Comnène* у: BZ 44 (1951) (Dölger-Festschrift), с. 243, прим. 1.

36 *Alexias* II, с. 16, 15 (вид.: Reifferscheid), ii, с. 144, 2 (вид.: Leib..)

37 Див.: М. Matheu, *Les faux Diogenes* у: Byz. 22 (1952), с. 133 і д.

38 Див. "Джерела". На тему стосунків між Олексієм I та Робертом Фламандським див. дуже цікаву розвідку: F.-L. Ganshof, *Robert le Frison et Alexis Comnène* у: Byz. 31 (1961), с. 57 і д. Надіслані Робертом відбірні загони билися на візантійському боці під Нікомедією проти еміра Нікеї, а також, очевидно, брали участь у битві під Лебунією.

39 W. Holtzmann, *Studien zur Orientpolitik des Reformpapsttums und zur Entstehung des ersten Kreuzzuges* у: Hist. Vierteljahrschrift 22 (1924), с. 38 і д.

40 У своїй праці — *Alexis I-er* — Шаландону вдалося довести, що всупереч панівній досі доктрині візантійський імператор ніколи не звертався до європейських правителів із проханням організувати хрестовий похід: для нього він був великою і малоприємною несподіванкою. Відтоді більшість дослідників приєдналися до його висновку. Погляди Шаландона поділяє і наймолодший серед фахівців з хрестових походів — С. Рунціман (*A History of the Crusades* I, с. 116 і д.). Натомість П. Шарані (*Byzantium, the West and the Origin of the First Crusade* у: Byz. 19 [1949], с. 17 і д.; *Aims of the Medieval Crusades and how they were viewed by Byzantium*, Church History 21. 2 [1952], с. 3 і д.) посилається на повідомлення у "Синописі" Сатаса (Theodor Skutariotes), за якими візантійський імператор звернувся до папи Урбана II і тим спричинився до скликання хрестового походу. Водночас П. Шарані посилається на значно пізніше й пролатинське джерело. Див. загалом заувагу: D.C. Mungo, *Did the*

Emperor Alexius I. ask for Aid at the Council of Piacenza, 1095? American Hist. Rev. 27 (1922), с. 731 і д. Так само критично ставиться до позиції Шарані Лемерль: *Byzance et la Croisade*, Relazioni di X Congresso Internazionale di Scienze Storiche, Roma 1955. III, с. 600 і д., прим. 3. Ключовим питанням, зрештою, виступає не те звертався, чи не звертався Олексій I до Заходу за допомогою, адже він, без сумніву, чинив так кілька разів. Головну проблему можна сформулювати питанням, з якою метою просив він про допомогу? Прагнув отримати загони для своєї імперії, чи хотів кинути гасло хрестового походу? Останній намір ніколи не належав до політичних планів візантійського імператора, до того ж рух хрестоносців — це результат ситуації в Європі та природний вислід тогочасних європейських настроїв.

41 Dölger, *Reg.*, с. 1196, 1200, 1202, 1203. Про ленні стосунки (до речі, дуже типові для західної Європи) між хрестоносцями та Олексієм I див.: J. Ferluga, *La ligesse dans l'Empire byzantin* у: ZRVI 7 (1961), с. 104 і д.

42 Див. останні з праць: Runciman, *Crusades* I, с. 301 і д.; J. H. Hill, *Raymond of Saint Gilles in Urban's Plan of Greek and Latin Friendship* у: Speculum 26 (1951), с. 265 і д.

43 Див.: С. Erdmann, *Die Entstehung des Kreuzzugsgedankes* (1935), с. 365 і д.; Joranson, *The Problem of the Spirituous Letter of Emperor Alexius to Count of Flanders* у: Amer. Hist. Rev. 55 (1950), с. 820 і д. Див. також прим. 14.

44 Текст цього надзвичайно важливого з погляду державного права документа подає Анна Комнин: *Alexias*, II, с. 209 і д. (вид.: Reifferscheid); III, с. 125 (вид.: Leib) Dölger, *Reg.*, с. 1243. Детальний аналіз цієї угоди пропонує Ферлюґа: *La ligesse dans l'Empire byzantin* у: ZRVI 7 (1961), с. 99 і д.

45 Miklosich — Müller III, с. 9 і д., Dölger, *Reg.*, с. 1254, 1245.

46 Див.: Stein, *Untersuchungen*, с. 29 і д.; Bréhier, *Institutiones*, с. 38 і д.

47 Висновки Штайна (Stein, *Untersuchungen*, с. 26 і д.) щодо появи титула дукс слід після сказаного спростувати, Штайн залишив поза увагою, що вже наприкінці X ст. намісники у провінціях, як правило, носили цей титул, і що за тих часів, як зрештою повідомляє Скалабанович (*Виз. господарство*, с. 187 і д.) між дуксом, катепаном і стратегом існувала ієрархічна різниця. Див. також оперті на багаті документи висновки: Glykatzi — Ahrweiler, *Recherches*, с. 52 і д.

48 Див.: Stein, *Untersuchungen*, с. 57; R. Guiland, *Études de titulature et de prosopographie byzantines. Les chefs de la marine byzantine: Drongaire de la flotte, Grand Drongaire de la flotte, Megaducy*, BZ 44 (1951) Dölger — Festschrift, с. 222 і д. Автор уклав детальний перелік відомих з першоджерел осіб, що займали ці пости.

49 Див.: Stein, *Untersuchungen*, с. 500-56; R. Guillard, *Le grand domesticat à Byzance* у: EO 37 (1938), с. 53-64; V. Laurent, *Le grand domesticat. Notes complémentaires*, ibid., с. 65-72.

50 Див.: Ch. Diehl, *Un haut fonctionnaire byzantin, le logothète τῶν секретῶν*, Mélanges Jorga (1933), с. 217 і д. Також див. рецензію: G. Stadtmüller, BZ 34 (1934), с. 373 і д.

51 Див.: Н. G. Beck, *Der byzantinische "Ministpräsident"* у: BZ. 48 (1955), с. 321 і д.

52 Із часів Олексія I до нас дійшли шість різних зразків повновартісних золотих номізм, викарбуваних із сплавів різних металів. Див.: Wrath, *Byzantine Coins* I, р. LXI und II, с. 540 і д.

53 Насправді візантійська номізма зазнала ще більшого знецінення. Тут та далі заслуговують на увагу важливі рішення (λόσις) імператора у відповідь на запитання збирачів податків Zeros, *Jus* I, с. 319 і д. Також див. на цю тему: Василевский, *Материалы*, т. 210, с. 385 і д.; Chalandon, *Alexis I*, с. 320 і д.; Dölger, *Reg.*, с. 1230, 1234, 1245, 1246, 1247.

54 Zeros, *Jus I*, с. 334, а також Дельгер: *Finanzverwaltung*, с. 75.

55 Див., наприклад, сторінкові переліки видів податків та поборів натурою в грамотах Олексія I: Miklosich — Müller VI, с. 27 і н., 47 і н.

56 Див. перелік у згаданих вище документах від травня 1086 та квітня 1088 р.: Rouillard-Collomp, *Actes de Lavra I*, с. 111; Miklosich — Müller VI, с. 47. Також див. цікаву працю стосовно етнічного складу візантійського війська у сімдесятих-вісімдесятих роках XI ст.: A. Vasiliev, *The Anglo-Saxon Immigration to Byzantium* у: *Annales de l'Inst. Kondakov* 9 (1937), с. 58 і д.

57 Див.: Ostrogorsky, *Feodalité*, с. 26 і д.

58 Хоч у візантійських джерелах бракує прямих підтверджень, однак таке припущення можливе з огляду на численні точні дані у "Хроніці" Мореї, а також у венеційських документах, що стосуються округи Скадар. Див.: Ostrogorsky, *Feodalité*, с. 55 і д., с. 237 і д.

59 Теофілакт Охридський (Migne, P. G., с. 126, 532 і д.) називає рекрутів характерним словом *ταξοί*. Додатково див. праці: Мутафчиев, *Воїнишки земи*, с. 53 і д. та: Χαπαλατος, *Beiträge*, с. 44 і д.

60 Шарані (*Monastic Properties*, с. 90), чия праця містить окремі слушні зауваги з приводу системи проної, втім помиляється, вважаючи, що сільське населення із земель під проноєю могло зберегти власну незалежність. Так само: Charanis, *On the Social Structure and Economic Organization in the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later* у: *BSL* 12 (1951), с. 142, 152 і д.; однак див. також: Dölger, *BZ* 45 (1952), с. 476 та: Ostrogorsky, *Feodalité*, с. 71 і д.

61 Див.: Ostrogorsky, *Feodalité*, с. 187 і д.

62 Ф. Успенский, *Мнения и постановления константинопольских поместных соборов XI и XII вв. о раздаче церковных имуществ*, ИРАИК 5 (1900), с. 1 і д. Див. також: Василевский, *Материалы*, т. 202, с. 400 і д.; Ferradou, *Des biens des monastères à Byzance* (1896), с. 233 і д.; Nissen, *Die Diataxis des Michel Attuleiates von 1077*, (1894), с. 52 і д.; Chalandon, *Alexis I*, XXVIII і д., 233 і д.; Χαπαλατος, *Beiträge*, с. 32 і д.; Charanis, *Monastic Properties*, с. 72 і д.

63 Це дуже слушно зауважив Шаландон. (*Alexis I*, с. 283). Підхоплене і ним же поширене не нове уже твердження, що система Харистикарії перегукується з виступами іконоборців, безпідставна вже тому, що вона, по суті, не містить жодних антимонастирських тенденцій.

64 Проповідь з осудом Харистикарії виголосив патріярх Йоанн Антіохійський, сучасник Олексія I (див.: Chalandon, *Alexis I*, XXVIII, текст у: Migne, P. G., с. 132, 1117 і д.). Порівняння з іконоборцями — це суто полемічний прийом. До речі, з осудом цієї проповіді виступив Бальзамон, а Євстатій Тессалонійський подав свій голос на підтримку харистикарії.

65 Zeros, *Jus I*, с. 302 і д., 34; Dölger, *Reg.*, с. 1085. Стосовно цього едикту та його сумнівної хронології див. V. Grumel, *L'affaire de Léon de Chalcédonie. Le chrysobulle d'Alexis I sur les objets sacrés* у: *Études Byz.* 2 (1949), с. 126 і д.

66 Див.: Grumel, а.а.О, с. 131 і д.

67 Див.: D. Angelov, *Der Bogomilismus auf dem Gebiet des byzantinischen Reiches* (1948), с. 12 і д.; S. Runciman, *The Medieval Manichee* (1946), с. 69 і д.; D. Obolensky, *The Bogomils* (1948), с. 197 і д.

68 Див.: Успенский, *Делопроизводство по обвинению Иоанна Итала в ереси* у: ИРАИК 2 (1897), с. 38 і д. Його ж: *Очерки*, с. 146; Hussey, *Church and Learning*, с. 89; S. Salaville, *Philosophie et Théologie ou épisodes scolastique à Byzance de 1059 à 1117* у: *EO* 29 (1930), с. 141 і д. P. E. Stephanson, *Jean Italos philosophe et humaniste* у: *Or. Chris. Anal.* 134 (1949); I. Dujčev, *L'umanesimo di Giovanni Italo* у: *Stud. Biz. e neoell.* 5 (1939), с. 432 і д.; V. Tatakis, *La philosophie byzantine*, Paris 1949, с. 210 і д.;

P. Joannou, *Christliche Metaphysik in Byzanz I. Die Illuminationslehre des Michael Psellos und Johannes Italos*, Ettal 1956.

69 Про документи численних привілеїв та дарчі грамоти Олексія I на користь Христодула та монастиря Продромос на Патмосі див.: Dölger, *Reg.*, с. 1123, 1139, 1141, 1147, 1150, 1153, 1170, 1214.

70 Цілком не витримує критики думка, що процес феодалізації у Візантії повністю пов'язаний із впливом Заходу. Таке судження побутувало раніше й нерідко повторюється у наші дні. Натомість варто ознайомитись із працями: Д. Ангелов, *Феодализмът във Византия* у: *Ист. пред.* 2 (1946), с. 217 і д.; М. Й. Сюзюмов, *К вопросу об особенностях генезиса и развития феодализма в Византии* у: *ВВ* 17 (1960), с. 3 і д.

71 Взаємна вірність між сюзереном-імператором та його васалами, така характерна для західного феодалізму, для Візантії була немислимою. Однак див.: N. Svoropos, *Le serment de fidélité à l'empereur byzantin et sa signification constitutionnelle* у: *REB* 9 (1951), с. 106 і д.; J. Ferluga, *La ligesse dans l'Empire byzantin* у: *ZRVI* 7 (1961).

72 Під час придворних святкувань в акламаціях Анну Комнин та її нареченого називали поряд з іменами імператора та імператриці у: Alexias I, 204, с. 8 (вид.: Reifferscheid); II, с. 62 (ed. Leib).

73 Див.: Chalandon, *Alexis I*, с. 371 і д. Автор висвітлює зв'язок між рішенням про престолонаступництво на користь Йоанна та зародженням ворожнечі між Олексієм і родом Дуків.

74 Див. блискучий есей Х. Діля на тему Анни Комнин, Ірини Дуки та Анни Далассени (*Figures* II, с. 26-52, 53-85, 317-342).

75 Nik. Choniates, с. 63 і д.

76 Tafel und Thomas I, с. 96.; Dölger, *Reg.*, с. 1304.

77 Стосовно хронології тих подій див.: E. Kurtz, *Unedierte Texte aus der Zeit des Kaisers Johannes Komnenos* у: *BZ* 16 (1907), с. 86.

78 Nik. Choniates, с. 232 і д.

79 Хронологія тих подій досить сумнівна. Див.: Б. Радоїчич, *О хронологији угарско-византијских борби и устанку Срба за време Йована II Комнина* у: *ZPVI* 7 (1961), с. 177 і д.; а також і А. П. Каждан, *Вопросы истории*, 1962, Тетр. 2, с. 202.

80 Див.: Adontz, *L'azuel des Roubeniens* у: *Byz.* 10 (1935), с. 185 і д.

81 Chalandon, *Les Comnènes* II, с. 110 і д.

82 Chalandon, *Domination normande* II, с. 1 і д.; Caspar, *Roger II und die Gründung der normannisch-sizilianischen Monarchie* (1904).

83 Dölger, *Reg.*, с. 1312.

84 Р. Браунінг (R. Browning, *The Death of John II Comnenus* у: *Byz.* 31 [1961], с. 229 і д.) вважає, що йдеться, мабуть, не про нещасний випадок, а про замах на життя імператора.

85 Chalandon, *Les Comnènes* II, с. 200 і д., с. 226; Ch. Diehl, *La société byzantine à l'époque des Comnènes* (1919), с. 13 і д., с. 23 і д.

86 Див.: P. Lamma, *Comneni e Staufer* I, 1955, с. 43 і д.

87 Про те, наскільки загострилися стосунки свідчить детальне повідомлення Кіннама, де дізнаємося про збройну сутичку між німцями та візантійцями під Константинополем (Кінпам. 77). Всупереч судженням Куглера (Kugler, *Studien zur Geschichte d. zweiten Kreuzzuges* [1866], с. 36 і д. та: *Analekten zur Geschichte d. zweiten Kreuzzuges* [1878], с. 60 і д.) Гізебрехт (Giesebrecht, *Geschichte d. Deutschen Kaiserzeit* IV [1877], с. 479 і д.) і Кап-Герр (Kap-Herr, *Kaiser Manuel*, с. 16 і д.) взагалі не надають повідомленню Кіннама та згаданому ним листуванню між Мануїлом та Конрадом III якогонебудь значення. Таку інтерпретацію — зрештою, слушно — відкинув Шаландон (Chalandon, *Les Comnènes* II, с. 279). Див. також: Dölger, *Reg.*, с. 1360.

88 Характерні під цим кутом зору два листи Мануїла I папі Євгенієві II, датовані серпнем 1146 і березнем 1147 року. Див.: W. Ohnsorge, *Ein Beitrag zur Geschichte Manuels I von Byzanz*, Brackman Festschrift (1911), с. 371 і д.; V. Grumel, *Au seuil de la deuxième croisade: deux lettres de Manuel Comnène au pape* у: *Études Byz.* 3 (1945) і д. Однак у другому листі Мануїл і словом не обмовився про свою вимогу до правителів Франції та Німеччини присягнути йому на вірність.

89 Найновіший детальний огляд подій другого хрестового походу читач знайде у праці: V. Runciman, *A History of the Crusades* II, с. 264 і д., а також у монографії P. Lamm, *Comneni e Staufer* I, 1955, с. 56 і д.

90 Chalandon, *Les Comnènes* II, с. 317 і д.; Його ж: *Domination normande*. II, с. 136 і д.

91 В. Василевський, *Союз двух империй* у: Труды IV, с. 45 і д. Див. також: G. Vernadsky, *Relations byzantino-russes au XIIe siècle* у: *Byz.* 4 [1927/1928], с. 269 і д.

92 Див.: A. Vasiliev, *Manuel Comnenus and Henry Plantagenet* у: *BZ* 29 [1929/1930], с. 233 і д.

93 Див.: Chalandon, *Les Comnènes* II, с. 349 і д., а також: *The Later Comneni*, СМН IV, с. 369.

94 Sp. Lampros, *Ἀποκράτωρων τοῦ Βυζαντίου χρυσόβουλλα καὶ χρυσὰ γράμματα ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἔνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν, Νέος Ἑλληνομνήμων* 11 (1914), с. 109-111. Theiner—Miklosich. *Monumenta spectantia ad unionem ecclesiarum graece et romanae* (1872), с. 4-6. Dölger, *Reg.*, с. 1303. Стосовно спірної дати (1141, а не 1126 р.) див. Haller, *Papsttum* II, 2 (1939), с. 555. Те, що тут пропонує імператор Йоанн, — це не загальні фрази, “generalités sur les bienfait de la réunion”, як висловився про них Шаландон (*Les Comnènes* II, с. 163). Насправді йдеться про велику політичну програму, що мала на меті універсальну державу під скіпетром візантійського імператора.

95 Галлер (op. cit.) вважає, що Мануїл “спочатку прагнув лише повернення Апулії та Калабрії, а також створення в Анконі власного плацдарму проти незручних для нього венеційців”. Однак скидається на те, що такий погляд не відповідає справжнім намірам Мануїлової політики, в якій віддзеркалилися успадковані традиції Візантійської держави — прагнення створити універсальну імперію. Щоправда, вираз “спочатку” містить у собі суттєве обмеження.

96 Kinnamos, с. 186, 16.

97 Kinnamos, с. 182, 13.

98 Євстатій Тессалонійський: Regel, *Fontes rerum byzantonorum* I (1892), с. 39. Ще за наступників Болдуїна у церкві Народження Господнього у Вифлеємі у написі від 1169 року на першому місці був названий “великий багрянородний базилевс Мануїл Комнин”, а вже після нього “великий король Єрусалиму Амальрих”. Див.: Vincent et Abel. *Betléem: Le sanctuaire de la Nativité* (1914), с. 157 і д., G. de Jerphanion *Orien. Chr.* 1935, с. 235 і д.; Chalandon II, с. 449; Vasiliev, *History*, с. 427.

99 Kinnamos, с. 187 і д.

100 Див.: Ostrogorsky, *Die byzantinische Staatshierarchie* у: *SK* 8 (1936), с. 56 і д.

101 Див.: G. Moravcsik, *Pour une alliance byzantino-hongroise* у: *Bys.* 8 (1933), с. 555 і д., F. Dölger, *Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik* у: *Archivum Europae Centro-Orient* 8 (1942), зошит 3-4, с. 5 і д.

102 Кіннамос (с. 223) пише, що Ладислав був $\lambda\zeta\iota\omicron\varsigma$ Мануїла. (Див. також: Vincentius von Prag у: M. G. H. SS. XVII, с. 681). Цей феодальний термін у розумінні візантійських хроністів означав ніщо інше як добровільний слуга: $\delta\omicron\upsilon\lambda\omicron\varsigma\ \epsilon\theta\epsilon\lambda\omicron\delta\omicron\upsilon\lambda\omicron\varsigma$.

103 Dölger, *Reg.*, с. 1455.

104 Див.: Šišić, *ovjest* II, с. 91 і д.

105 Див.: G. Moravcsik, *Pour une alliance byzantino-hongroise* у: *Bys.* 8 (1933), с. 555 і д. F. Dölger, *Ungarn in der byzantinischen Reichspolitik* у: *Archivum Europae Centro-Orient* 8 (1942), зошит 3-4, с. 5 і д.

106 Див.: Ostrogorsky, *Urum — despotes. Die Anfänge der Despoteswürde in Byzanz* у: *BZ* 44 (1951) F. Dölger — Festschrift, с. 448 і д.; R. Guiland, *Études sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le despot* у: *REB.* 17 (1959), с. 52 і д.; Ferjančić. *Despoti*, с. 27 і д.

107 Щодо хронології див.: R. Novaković, *Kad se rodio i kad je počeo da vlada St. Nemanja?* у: *Istor. glasnik*, 1958, 3/4, с. 165 і д.

108 Kinnamos, с. 287.

109 Євстатій Тессалонійський, вид.: Regel. *Fontes rerum byzantiarum* I., с. 43 і д. Konst. Mapasses, вид.: Kurtz VV, 12 (1906), с. 89, с. 44 і д.

110 Див.: Grabar, *Empereur*, с. 40 і д. та джерела, подані у додатку.

111 Dölger, *Reg.*, с. 1488, 1497, 1498 (Genua), 1499 (Piza).

112 У кожному разі Нікіта Хоніят повідомляє, що на звістку про союз між Венецією і королем норманнів Вільгельмом II Мануїл був вимушений змінити своє ставлення до венеційців, повернувши їм усі права, відшкодувавши усі збитки. Однак з хроніки Андрія Давдоло (Muratori XII, с. 309) та анонімною історією дожив від початку XII ст. (M. G. H. SS. XIV, с. 92) довідуємося, що стосунки між Венецією та Візантією були відновлені лише за Андроніка I. Більшість дослідників, серед них Шаландон (*Les Comnènes* II, с. 592). Heyd (*Commerce du Levant* I, с. 220). Kretschmayr (*Venedig* I, с. 261) та багато інших схильні покладатися на повідомлення Хоніята, (я теж приєднався до них у попередніх виданнях цієї праці). Натомість Ф. Коньяссо (*Partii politici e lotte dinastiche in Bizanzio alla morte di Manuele Comneno*, Torino 1912, с. 249 і д.) виступає за більшу довіру до венеційських джерел. Н. П. Соколов незалежно від висновків Коньяссо, з якими він не був ознайомлений, у статті: *К вопросу о взаимоотношениях Византии и Венеции в последние годы правления Комнинову*: *ВВ* 5 (1952), с. 139 і д. нещодавно торкнувся цієї теми й підкріпив її переконливими аргументами з: *Documenti del commercio veneziano*, вид.: della Rocca e Lombardo, Torino 1940.

113 Тут елегантний виклад запропонував Кап-Герр (*Kaiser Manuel*, с. 90 і д.), втім з його працею слід бути обережним.

114 Nik. Choniates, с. 391 і д.

115 Див.: Ohnsorge, *Ein Beitrag zur Geschichte Manuels I von Byzanz*, Brackmann; Festschrift, 1931, с. 371 і д.

116 Dölger, *Reg.*, с. 1446.

117 Див.: A. Vasilev, *Das genaue Datum der Schlacht von Myriokephalon* у: *BZ* 27 (1927), с. 288 і д. P. Wirth, (*Kaiser Manuel I Komnenos und die Ostgrenze. Rückeroberung und Wiederaufbau der Festung Dorylaion* у: *BZ* 55 [1962], с. 21) зумів довести, що після битви під Міріокефалом Мануїл I був змушений віддати Дорилею. Отож під кінець правління цього імператора кордони імперії мали пролягати значно далі на схід, ніж це вважали раніше.

118 Nik. Choniates, с. 248, також див. лист Мануїла королеві Англії Генріхові II: *Chronica mag. Rogeri de Houedene* (вид.: W. Stubbs) II, с. 102-104; англійський переклад у: V. Vasileva, *Manuel Comnenus and Henry Plantagenet* у: *BZ.* 29 (1929-1930), с. 237-240.

119 Віддрук листа у праці Кап-Герра: *Kaiser Manuel*, с. 156 і д.

120 На тему печенігів див.: Kinnamos, с. 8. Про сербів пише Хоніятеc, с. 23. 11: $\kappa\alpha\tau\alpha\ \tau\eta\nu\ \text{Νιχομηδους}\ \epsilon\pi\alpha\rho\chi\iota\alpha\nu\ \alpha\pi\omicron\tau\alpha\ \xi\alpha\varsigma\ \alpha\upsilon\tau\omicron\upsilon\ \kappa\alpha\tau\omicron\iota\kappa\eta\sigma\iota\nu\ \kappa\alpha\iota\ \gamma\eta\nu\ \delta\iota\alpha\rho\kappa\epsilon\sigma\tau\alpha\ \tau\eta\nu\ \alpha\pi\omicron\delta\alpha\sigma\alpha\mu\epsilon\nu\omicron\varsigma,\ \tau\omicron\ \mu\epsilon\nu\ \tau\omicron\upsilon\ \delta\omicron\rho\upsilon\kappa\eta\tau\eta\tau\omicron\upsilon\ \lambda\epsilon\omega\ \tau\omicron\iota\varsigma\ \sigma\tau\rho\alpha\tau\epsilon\delta\mu\alpha\sigma\iota\nu\ \epsilon\gamma\kappa\alpha\tau\epsilon\mu\iota\zeta\epsilon,\ \tau\omicron\ \delta\epsilon\ \pi\alpha\rho\eta\kappa\epsilon\nu\ \epsilon\iota\varsigma\ \delta\alpha\sigma\mu\omicron\phi\omicron\rho\eta\sigma\iota\nu.$

- 121 Kinnamos, с. 103.
 122 Kinnamos, с. 120.
 123 Nik. Choniates, с. 273, також Ostrogorsky, *Feodalite*, с. 28 і д.
 124 Zeros, *Jus I*, с. 381; Dölger, *Reg.*, с. 1481, 1419. Цей захід згадують також Хоніятес та, с. 270 і д. та Кіннамос, с. 276. Пор.: Charanis. *Monastic Properties*, с. 82 і д.
 125 Dölger, *Reg.*, с. 1333, 1398. Ці два розпорядження відомі лише із згадок Бальзамона (Rhalles—Potles II, с. 653). Посилаючись на дані індикації, Дельгер датує перші розпорядження вереснем 1143, чи 1158, чи 1173 роком, а їхнє повторення лютом 1156 або 1170 року. Мабуть, 1173 рік як дата першого розпорядження відповідає. Найправдоподібніше, перше розпорядження слід датувати вереснем 1158 року, невдовзі після виданої у березні 1158 року заборони на примноження монастирських маєтностей, друге ж було видане у лютому 1170 року.
 126 Порів. характерне формулювання недоторканности у згаданій хризобуллі від березня 1158 року для монастирів Константинополя та його околиць (Zeros, *Jus I*, с. 384): “Отже, наша Імператорська Величність бажає, щоб усі маєтності навколишніх монастирів вважалися такими, що не підлягають владі та наказам *практорів* так само, як *практори* не мають збирати податки чи вдаватися до будь-якого учинку у темах, які їм не підлягають, також у маєтностях монастирів, котрі розташовані у темах, що підлягають *практорам*, *практорами* не вважати”.
 127 Nik. Choniates, с. 272 і д.
 128 Skylitzes-Kedren II, с. 652.
 129 Nik. Choniates, с. 273 і д.
 130 Nik. Choniates, с. 265 і д.
 131 Kinnamos, с. 275.; Dölger, *Reg.* 1476; Chalandon, *Les Comnènes II*, с. 61 і д.; A. Hadjinicolaou — Marava, *Recherches sur la vie des esclaves dans le Monde Byzantin*. Athenes, 1950, с. 54 і д., с. 94 і д.
 132 Diehl, *Figures II*, с. 68 і д. (надзвичайно правдиво і виразно викладена біографія та характер Андроника).
 133 Як зауважує Євстатій Тессалонійський (*Opuscula*, вид.: Tafel-Thomas, с. 270 і д.), Андроник був настільки суперечливою натурою, що про нього можна висловитись лише з найвищою похвалою, або з насупорішим осудом, залежно від того, яку з його рис розглядати. За таким же рецептом діє провідний літописець тієї епохи Нікіти Хоніята, де вирази найглибшого подиву несподівано переплітаються з епітетами огиди й гніву. Так чи інак, його наївна оповідь ближча до історичної правди, ніж судження багатьох учених, які виставляють Андроника або як тирана, або ж намагаються виправдати всі його ганебні вчинки.
 134 Nik. Choniates, с. 430.
 135 Nik. Choniates, с. 422. Висловлювання Нікіти Хоніята збігаються із повідомленнями його брата, митрополита Атен Михаїла Хоніята, листи і промови якого кидають світло на ту ситуацію, яка панувала в Аттіці: Michael Chon. Ed. Lampros I, с. 142 і д., 157 і д.; II, с. 54.
 136 Nik. Choniates, с. 423 і д.
 137 Nik. Choniates, с. 424.
 138 М. Й. Сюзюмов, *Внутренняя политика Андроника Комнина и разгром Константинополя в 1187 году* у: ВВ 12 (1957), с. 64 і д. — через надто вже скупі повідомлення у джерелах — вважає, що про ліквідацію системи проної за Андроника говорити не можна. Водночас він заперечує, що терор Андроника був спрямований проти аристократії як стану. Малоперекожливою є його теза, що політика Андроника служила інтересам торгових кіл Константинополя.
 139 Джерела упорядкував Радойчич. *Dva poslednja Komnena na caregradskom prijestolu* (1907), с. 25, прим. 3.

- 140 Див.: Gy. Moravcsik, *Pour une alliance byzantino-hongroise* у: Bys. 8 (1933), с. 555 і д. Автор робить цікаві висновки щодо політики Бели III, та, здається, заходить надто далеко, коли вважає, що угорський король мав намір заволодіти тронем візантійського імператора, і вже з угорської позиції втілити плани Мануїла щодо укладення угорсько-візантійського союзу.
 141 Див.: Jireček, *Geschichte I*, с. 264 і д.
 142 Wroth, *Byz. Coins II*, с. 264 і д.
 143 Жодного сумніву, що згадана в *Annales Reichersperg*, M. G. H. SS. XVII, с. 511 (Dölger, *Reg.*, с. 1563) угоду з Саладином було укладено насправді. Порів. працю на цю тему: Ch. M. Brand, *The Byzantines and Saladin, 1185-1192: Opponent of the Third Crusade*, *Speculum* 37/1962, с. 167 і д., 181.
 144 Див. прим. 112. Відновлення торговельних стосунків із Венецією ще не дає підстави вважати, як це робить Ф. Коньяссо (F. Cognasso, *Partiti politici e lotte dinastiche in Bizanzio alla morte di Manuele Comneno* [1912], с. 294 і д, а також: *Un imperatore bizantino della decadenza: Isacco II Angelo*, Bessarione 19 [1915], с. 44 і д.), що Андроник цілковито відмовився від своєї антилатинської політики. На це слушно вказує М. Г. Сюзюмов (*Внутренняя политика Андроника Комнина* у: ВВ 12 [1957], с. 66), заперечуючи думку М. Фрейберга (*К истории классової борьбы в Византии в XII веке* у: Уч. записки Великолукского гос. пед. инст. 1954, с. 37).
 145 Опис очевидця цих подій пропонує Євстатій Тессалонійський. Вид.: Kyriakidis, 110 і д.
 146 Nik. Choniates, с. 584. Див. також: Mich. Choniates II, с. 99 (вид.: Lampros).
 147 Надзвичайно цікавим з цього приводу є *βλομνηστικόν* М. Хоніята до імператора Олексія III від 1198 р. (вид.: Lampros I, с. 307-311; нове видання Stadtmüller, *Michael Choniates*, с. 283-286).
 148 Так відбувалося, напр., в окрузі Аттіки 1197-1198 рр. Див.: *Hypomnestikon* М. Хоніята, вид.: Lampros I, с. 308 та виклад Stadtmüller, *Michael Choniates*, с. 283, а також коментарі с. 174, 289).
 149 Див. змістовну працю: P. Lemerle, *Notes sur l'administration byzantin à la veille de la IVe Croisade d'après deux documents inédits des archives de Lavra* у: REB 19 (1961), с. 258 і д.
 150 Див. перелік візантійських темів з хризобуллі Олексія III для Венеції від листопада 1198 р.: Zeros, *Jus I*, с. 469-480 (= Tafel und Thomas I, с. 248-278). Dölger, *Reg.*, с. 1647.
 151 На цей процес звернув увагу вже Штайн (*Untersuchungen*, с. 19 і д.). Див. також: Stadtmüller, *Michael Choniates*, с. 145 і д.
 152 Стосовно хронології див. Dujčev, *La date de la révolte des Asenides* у: BSl 13 (1953), с. 227 і д.
 153 Nik. Choniates, с. 482, 15-17; Успенский, *Значение византийской и югославской прони* у: Сборник Ламанскому, (1883), с. 32; Zlatarski, *Istorija II*, с. 435 і д.; Ostrogorsky, *Feodalite*, с. 53 і д.
 154 Див.: Успенский, *Образование*, с. 66 і д.
 155 Етнічний склад Другого болгарського царства — важке й дуже дискусійне питання. Цікаво, що у відповідних записках Нікіти Хоніята йдеться не про Болгарію, а про Валахію, про неї передусім йтиметься і в тогочасних західних джерелах (Ансберт, Робер де Клері, Віллегардуїн). Натомість слов'янські джерела того періоду, як і візантійські літописці наступного періоду, вже починаючи від Георгія Акрополіта, жодним словом не згадують валахів. У листуванні між Іннокентієм III та Калояном папа називає свого адресата правителем болгар та валахів, а сам він у чотирьох листах називає себе “*imperator totius Bulgariae et Vlachie*”, а в одному з листів — “*imperator Bulgarorum*” (нове видання — I. Dujčev, *Innocenti P. P. III epistolae ad Bulgariae*

historiam spectantes у: Годишник на Соф. Унив. Истор. Филолог. Факул. 37, 3 [1942] Nr. II, XV, XVСIII, XXX, IX). Втім Калоян вживає цей термін не тільки до себе, а й до Симеона, Перта і Самуїла (Imperatores Bulgarorum et Blachorum, ibid. Nr. XV). Нікіта Хоніят виразно каже, що варварів з району Гемус, яких раніше називали мезами, тепер називають валахами: τὸς κατὰ τὸν Αἴμον τὸ δρος βαρβάρους, οἱ Μυσοὶ πρότερον φωνάζοντο, νυνὶ δὲ Βλάχοι κλησκονται. Теодор Скутариот пізніше додає як пояснення: Βλάχοι δὲ οὖν καὶ Βούλγαροι (Sathas VII, с. 370, 19). Це спонукає нас до висновку, що назва “валахи”, як відомо, мала не лише етнічний відтінок: у ті часи її вживали як загальне означення для кочових племен колишньої Мезії, або ж тогочасного тему Парістріон, тоді як під болгарами мали на увазі передусім мешканців тему Болгарія, тобто Македонії (див. Мутафчиев, *Происходит на Асеневици*, Макед. Прегл. IV, 4, 1928, с. 1 і д.; Його ж: *Историја II*, с. 416 і д.). Н. Бавеску (N. Bănescu, *Un problème d'histoire médiévale. Création et caractère du second empire bulgare*, Bucarest 1942) відкидає це — як на мене, єдино можливе — пояснення і у відповідь посилається на деякі аргументи Успенського та Златарського. Не зважаючи на те, що вони неприйнятні, учений, чомусь, вважає це переконливим доказом того, що Друге болгарське царство було творінням валахів. Проте він не може задовільно пояснити повідомлення Нікіти Хоніята, а глосу Скутариота, як і листування між Іннокентієм III та Калояном, обминає мовчанкою. Див. також: R. L. Wolff *The “Second Bulgarian Empire”. Its Origin and History to 1204* у: *Speculum* 24 (1949), с. 167 і д. Не виникає навіть сумніву, що держава Асенідів була болгарською державою, однак це зовсім не підстава для того, щоб нехтувати роллю, яку відіграли в її створенні валахи та кумани, і не можна погодитися з Мутафчиевим, що на ті часи на теренах Болгарії не існувало районів, заселених валахами. Той факт, що населення Болгарії називали валахами якраз свідчить про протилежне. Порівняй висновки Г. Василевського (ЖМНП 204 [1879], с. 173 і д.), де автор пропонує критичний розгляд позиції Успенського (*Образование*). Також див. видану нещодавно працю Літаврїна. *Болгария и Византия*, с. 431 і д. Стосовно ж братів Петра і Асена, то, на думку Василевського (ор. cit.), вони походили з болгар. Златарський (*Потеклото на Петра і Асена*, Списане на Българ. Акадо 45 [1933], с. 7 і д.) вважає, що вони походили із знатного болгаро-куманського роду (це ж стверджує Успенський, *Образование*, с. 105 і д.). Мутафчиев приписує їм руське походження, наголошуючи на тому, що над Дунаєм було багато руських поселень, і що куманське ім'я Асен нерідко трапляється у руських літописах, і навіть руський князь Юрій Долгорукий 1107 року одружився з онукою куманського володаря Асена. Від того шлюбу народився Василько, котрому Мануїл подарував чотири міста над Дунаєм. В. Николаєв відкидає усі попередні аргументи (*Протеклото на Асеневици и етническият характер на основаната от тях държава*, Софія 1940) і відстоє тезу, яку вже відданна вважають за хибну, що Петро і Асен виводять свій рід від старої династії, яка колись правила Болгарією. З таким висновком полемізує Д. Ангелов (BSI. 9 [1948], с. 358).

156 М. Бахманн (*Die Rede des Johannes Syropoulos an den Kaiser Isaak II Angelos*, [1935] також дотримується прихильнішої думки про Ісаака II).

157 Д. Расовский (*Роль Половцев в войнах Асений с византийской и латинской империями в 1186-1207 г. у:* Списане на Българ. Акад. 1939, с. 203 і д.) дуже переконливо показав, що участь куманів завжди мала вирішальний вплив на результати болгарсько-візантійських, а згодом і болгарсько-латинських, воєн, проте кумани з огляду на клімат не брали участі у болгарських походах, що припадали на літо.

158 Див.: Zlatarski, *Istorija II*, с. 472 і д.

159 Dölger, *Reg.*, с. 1581.

160 Див.: Paulova, BSI 55 (1933-1934), с. 235 і д.

161 Dölger, *Reg.*, с. 1591; див.: M. Ch. Brand, *The Byzantines and Saladin, 1185-1192: Opponents of the Third Crusade* у: *Speculum* 37 (1952), с. 170 і д.

162 Dölger, *Reg.*, с. 1603; K. Zimmert, *Der Friede zu Adrianopel BZ 11 (1902)*, с. 303 і д.; Його ж: *Der deutsch.-byz. Konflikt vom Juli 1189 bis Februar 1190 у: BZ 12 (1903)*, с. 42 і д.

163 Див.: Jireček, *Geschichte I*, с. 273 і д.; M. Bachmann (*Die Rede des Johannes Syropoulos an den Kaiser Isaak II Angelos*, München [1965], с. 68 і д.).

164 Див.: M. Laskaris, *Viz. princeze*, с. 7 і д.

165 Пор. мою працю: *Die byzantinische Staatenhierarchie SK 9 (1936)*, с. 41 і д.

166 Див.: V. Laurent, *La Serbie entre Byzance et la Hongrie à la veille de la quatrième croisade*, Rev. du Sud-Est-europ. 18 (1941), с. 109 і д.; N. Radojčić, *Promena u srpsko-madjarškim odnosima krajem XII veka* у: *Glas Srpske Akad. Nauka*. 213 (1954), с. 1 і д.

167 Nik. Choniates, с. 605.

168 У *Житті Стефана Немані* (уклав св. Сава) вказується 25 жовтня 6703 (= 1195) року, проте рік тут, без сумніву, був дописаний пізніше і зробив це не Сава. Уже Павлович (J. Pavlović, *Hronološke beleške sv. Save o Stefanu Nemanji*, Glasnik srpske uč. društva 47 [1879], с. 248 і д.) висловлює думку, що відречення від трону Немані слід датувати 1196 роком, і цю думку підтримали усі представники сербської історичної науки. Однак В. Чоровіч (*Pitauje o hronologiji u delima sv. Save*, Godišnjica N. Čurčića 49 [1940], с. 65 і д.) та віднедавна і Р. Новаковіч (*Jeden pokušaj tumačenja Savinih hronoloških podataka u žitiju sv. Simeuna* у: *Ist. glasnik* 1955, 3/4, с. 96 і д.) відстоюють 1195 рік. Проте з цією датою виникає ціла низка проблем, якщо як і Чоровіч вважати, що відречення Немані пов'язане із зміною на візантійському троні від 8 квітня 1195 року. Порівняно довгий проміжок часу між 8 квітня 1195 р. та дати відречення Немані, 25 березня 1196 року, у цьому випадку, чомусь, мало що важить. Як слушно зауважив Р. Новаковіч (*Kad se rodio i kad je počeo da vlada St Nemanja?* *Ist. glasnik*, 1958, 3-4, с. 181), Неманя, без сумніву, вирішив прийняти належне рішення ще завчасу, до його офіційного оприлюднення.

169 Стосовно викладеного далі див.: Zlatarski, *Istorija III*, с. 82 і д.; Mutaščijev, *Istorija II*, с. 45 і д.

170 Див.: Norden, *Papsttum und Byzanz*, с. 122 і д. В. Леонгардт (*Der Kreuzzugsplan Kaiser Heinrich VI. [1923]*) натомість вважає, що Генріх VI ніколи на виношував намірів завоювати Візантійську імперію. Порівняй з цього приводу слушні заперечення Дельгера (Dölger, *Reg.*, с. 1916).

171 Nik. Choniates, с. 631, 4. Генріх початково вимагав 50 центнерів золота (Там само, с. 630, 16).

172 Nik. Choniates, с. 631 і д.

173 Див. відповідь Іннокентія III у серпні 1198 р. (*Epist. I*, с. 353. Migne, P. L., с. 214, 327, 130 В. С.). Norden, *Papsttum und Byzanz*, с. 134.

174 Див.: Tafel und Thomas I, с. 189 і д.; Dölger, *Reg.*, с. 1576 (пор. також с. 1577, 1578, 1589, 1590); Tafel und Thomas I, с. 248 і д.; Dölger, *Reg.*, с. 1647.

175 Огляд найновіших праць пропонує А. Фролов: *Recherches sur la déviation de la IVe Croisade vers Constantinople*, Paris 1955.

176 Tafel und Thomas I, с. 464-488.

177 Villehardouin, *La conquête de Constantinople*. ed. F. Faral. II (1939), с. 52: “Et bien tesmoigne Joffrois de Villehardouin li shareschus de Champagne a son escient par verté, ne fu tant gainié en une ville”.

178 Nik. Choniates, с. 761-762. Як очевидець безчинства хрестоносців у Константинополі описує також митрополит Ефеський Миколай Месаріт в епітафії, присвяченій братові Йоаннові (Heisenberg, *Neue Quellen I*, с. 41 і д.).

VII ЛАТИННИЦЬКЕ ПАНУВАННЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1204-1282)

Джерела

Перші роки латинницького панування у Візантії описані в уже згаданих історичних працях Нікіти Хоніята, доведених до 1206 року.¹ Справжнім літописцем Нікейського царства був Георгій Акрополіт (1217-1282), відомий не лише як історик, а як учений і державний діяч. У роки навчання він був старшим колегою наступника трону Теодора II Ласкара, згодом став його учителем, а 1246 року його призначили *логотетом* *to geniku* (τοῦ γενικού), відтак і великим логотетом. На Ліонському соборі він виступав представником візантійського імператора й очолював візантійську делегацію. Його перу належить *Хроніка сінграфа* (χρονική συγγραφή) — чіткий і послідовний опис сучасних йому подій, про які він був добре поінформований. Ця хроніка охоплює період від латинницького нападу на Константинополь до здобуття міста візантійцями (1203-1261).² Із решти Акрополітових праць з історичного погляду найціннішою є епітафія в пам'ять Йоанна III Ватацеса.³ До компілятивних творів належить хроніка Теодора Скутаріота з Кизикії. Написана після 1282 року, вона розпочинається оповіддю про створення світу й завершується відвоюванням Константинополя 1261 року. Період подій до Комнінів поданий дуже лаконічно, основна частина хроніки — це витяги з Нікіти Хоніята, вже запозичення з Акрополіта містять чимало уточнень, і власне в цьому головна й доволі значна інформаційна цінність цієї хроніки.⁴ Праця Акрополіта продовжена вагомим історичним набутком Георгія Пахімера (1242 до бл. 1310 р.), кого Крумбахер зараховував до найвидатніших особистостей XIII ст. Згадана праця охоплює період від 1255 до 1308 р., це найдетальніший та єдиний тогочасний опис щедрого на події правління Михаїла VIII Палеолога. У творчості Пахімера впадає в око вельми наголошуваний грецько-ортодоксальний підхід та негативна позиція щодо унії з римською церквою, що стає характерним для пізніших авторів доби Палеологів. Никифор Грегора (1295-1359) у своїй ґрунтовній історичній праці,

яка частіше згадуватиметься в наступному розділі, описав події 1204-1359 рр. Автор відзначався енциклопедичністю знань, він доступною мовою переповідає історію Нікейської держави та про перші десятиріччя після відновлення імперії. Хоч безпосереднім свідком цих подій він і не був, а та частина праці є лише своєрідним вступом, однак у ній маємо надзвичайно багато цінного матеріалу, який істотно доповнює повідомлення Акрополіта і Пахімера. Щодо епохи латинницького панування, то посилання на західні історичні джерела зайняло б тут не виправдано багато місця,⁵ але все ж слід згадати *Хроніку Морей* — твір візантієзованого франка з першої половини XIV ст. Ця хроніка дійшла до нас у двох віршованих версіях звульгаризованою грецькою мовою, а також французькою, італійською та арагонським наріччям. Це справжня скарбниця відомостей про стосунки на Пелопоннеському півострові під час панування франків.⁶

Нашу поінформованість про політичні та зокрема про церковні стосунки в перші роки константинопольської Латинницької імперії, а також на початку візантійської імперії у Нікеї істотно доповнюють писання Миколая Месаріта. Передусім на увагу заслуговують надгробна промова на смерть Йоанна Месаріта (помер 1207 р.), листування з імператорською родиною напередодні обрання Михаїла Авторея на патріарший престол та коронування 1208 року Теодора Ласкара, як і звіти про переговори з представниками римської церкви в 1206 та 1214-1215 рр.⁷ Учений Никифор Блеммід, учитель Георгія Акрополіта, а також майбутнього імператора Теодора II Ласкара, залишив по собі, крім суто наукових і теоретичних праць, кілька письмових актуальних свідчень, власне дві автобіографії, датовані 1264 та 1265 рр., які, хоч і звучать панегіриком самому собі й дуже мало стосуються загальних історичних подій, та все ж мають деяку вартість для кращого пізнання тогочасних церковних та придворних стосунків.⁸ Так само слід згадати листи Блемміда до Теодора II Ласкара і присвячений цьому імператорові трактат про обов'язки правителя.⁹ Натомість поезії Блемміда на політичну тематику для історика не мають великої вартості.¹⁰ Імператор Теодор II Ласкар залишив по собі чимало листів, які, попри надмірну реторику, є цікавим історичним першоджерелом.¹¹ Крім літературної спадщини цього монарха й водночас вельми плідного автора,¹² для дослідника вартісними є його посмертні спогади про імператора Фрідріха II,¹³ похвальне слово Йоаннові III Ватацесові¹⁴ й панегірик на честь міста Нікеї,¹⁵ Заручини Йоанна Ватацеса з Констанцією-Анною та коронування малолітньої представниці дому Гогенштауфенів описав у віршах хартофілак Миколай Ейренік, зробивши вагомий внесок в

історію візантійського придворного церемоніялу.¹⁶ Цікаво висвітлюють ставлення Фрідріха II Гогенштауфена до Візантії його чотири листи грецькою мовою Йоаннові II Ватацесові та деспотові Епірові Михаїлу II.¹⁷ Наші знання про Епірський деспотат, на жаль, надто скупі й походять переважно від нікейських авторів. Крім тих тенденційних і надто лаконічних повідомлень, у грамотах правителів Епіру, як і в деяких епістолярних збірках, знаходимо все ж деяку, хоч дуже фрагментарну, проте важливу інформацію.¹⁸ Так листування Йоанна Апокаукка, митрополита міста Наупаукти, частково висвітлює взаємини між Михаїлом I та Теодором Ангелом Дукою Комнином.¹⁹ Багата літературна спадщина вченого архієпископа Охриди Димитрія Хоматіяна дає змогу кинути погляд не лише на внутрішні стосунки в Епірі, а й на взаємини цієї держави з Нікеєю та слов'янами в першій половині XIII ст.²⁰ Передусім тут слід згадати два листи: один з них від 1220 року, адресований св. Саві з рішучим протестом проти його підвищення до сану архієпископа Сербії, а другий (1223) — нікейському патріярхові Германові, де Хоматіян намагається спростувати докори за коронування Теодора Ангела на імператора.²¹ Вступ, який написав Михаїл VIII Палеолог до типікону (книги літургійних приписів та правил) монастиря св. Дмитрія в Константинополі, — це своєрідна автобіографія.²² У цій автобіографії, яка свідчить про неабияку літературну вправність імператора, він у вигідному для себе світлі описує свої заслуги та досягнення, замовчуючи темні моменти власного життя і невдачі, що, зрештою, можна й зрозуміти. Згадана автобіографія має величезне значення для вироблення неупередженого погляду на особу цього монарха, понадто, що до оцінки свого багатого на різні події правління автор підходить із суто особистісною міркою. Так само знаходимо деяку автобіографічну інформацію у вступній частині до укладеного Михаїлом VIII типікону для монастиря архангела Михаїла на Авксентійовій горі.²³ Тут не місце перелічувати усе написане на ті часи грецькою та латинською мовами стосовно проблеми церковного єднання. Так само неможливо назвати окремо кожну грамоту, а тому, якщо йдеться про імператорську канцелярію, відсилаємо читача до книжки Dölger. *Regesten* III: 1204-1282. (1932), а щодо решти документів — до бібліографічних посилань у прим. 10 на с. 323. Та все ж тут слід особливо наголосити на *Простагмі* Михаїла VIII, датованій листопадом 1272 року, де не тільки викладені права Андроника II, коронованого тоді на співімператора, а й міститься багато цінних даних про історію розгортання внутрішніх подій у візантійській державі.²⁴

1. Формування нової системи держав

Л і т е р а т у р а: Gerland, *Lat. Kaiserreich*. — Miller, *Latins; The Empire of Nicaea and the Recovery of Constantinople*, *Cambr. Med. Hist.* IV (1923) 478-516; *Greece and the Aegean under Frank and Venetian Domination (1204-1571)* *ibid.*, 432-477; *Essays on the Latin Orient*, Cambridge 1921. — Longnon, *Empire latin*. — Kretschmayr, *Venedig I und II*. — Diehl, *Venise*. — Heyd, *Commerce du Levant I*. — Gardner, *The Lascarids*. — Андреева, *Очерки*. — Meliarakes, 'Ιστορία. — Romanos I, *Περὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου*, Korfu 1895. — D. M. Nicol, *The Despotate of Epiros*, Oxford 1957. — J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte des Kaisertums von Trapezunt*, München 1827. — W. Miller, *Trebizond, the Last Greek Empire*, London 1926. — Ф. Успенский, *Очерки из истории трапезундской империи*, Ленинград 1929. — A. Vasiliev, *The Foundation of the Empire of Trebizond*, *Speculum* 11 (1936) 3-37. — Runciman, *Crusades III*.

Історія знає надзвичайно мало випадків планомірнішого перебігу подій, ніж це відбулося при розподілі подоланої Візантійської імперії. Нову систему державок на грецькому Сході намагалися закרוїти точно за домовленостями, досягнутими між хрестоносцями та венеційцями у березні 1204 року під мурами Константинополя. Великий дож Енріко Дандоло, чия воля скеровувала події останніх років, хто був інспіратором угоди про розподіл, при реалізації домовленостей застеріг для себе вирішальне слово. Щонайбільшим і щонайважливішим завданням було обрання імператора, і з цією метою, як і передбачалося угодою, зібралася рада з шести франків і шести венеційців. Усе начебто промовляло на користь обрання маркграфа Боніфація Монферратського: його дотеперішня роль як командувача військом хрестоносців, його зв'язки у Візантії, його особисті здібності. Однак дожеві більше припала б до душі не така помітна постать, і позаяк табір франків розколовся, а венеційці виступали згуртовано, то йому вдалося протягти кандидатуру графа Волдуїна Фламандського. Його й коронували 16 травня у храмі св. Софії на імператора Латинницької імперії із столицею у Константинополі. Настоятелем храму св. Софії та першим латинницьким патріярхом Константинополя став венецієць Томас Маросіні, бо за умовами березневої угоди, якщо імператора обирали з лав рицарів, то новий константинопольський патріярх мав виставлятися з венеційського боку.

Як імператорові Латинницької імперії, Волдуїнові належало отримати чверть усієї її території, з решти трьох чвертей одна половина припадала Венеції, а друга — розподілялася як імператорський лен між рицарями. Волдуїнові виділили Тракію і північно-західну частину Малої Азії, так що його землі охоплювали Босфор і Геллеспонт з обох боків. Імператор також міг назвати своїми більшість островів Егейського моря включно з Хіосом та Самосом. Боніфацій Монферратський мав задовольнитися землями у Малій Азії, та він волів правити якоюсь територією в європейській частині. Після гострих суперечок та бороть-

би він відстояв для себе Тессалоніки й заснував там королівство, до якого увійшли прилеглі до Тессалонік землі Македонії і Тессалії.

Найбільший зиск від цієї виправи припав венеційцям, і нова міць Венеції засновувалася на привласненні найважливіших на ті часи візантійських портів та островів. Венеційська синьйорія, яка відмовилася від безпосереднього панування на призначених їй угодою теренах в Епірі, Етолії і на Пелопоннесі, задовольнившись на Пелопоннеському півострові двома портами Корон і Модан, децю згодом все ж поширила свою владу на адриатичні Драч і Рагузу (1205). Під владу Венеції так само перейшли острови на Іонічному морі: Крит, початково обіцяний Боніфацієві Монферратському, більшість островів архіпелагу включно з Евбеєю, Андросом і Наксосом, а також найважливіші портові міста над Геллеспонтом і Мармуровим морем, а саме Галеополь, Родестос і Гераклея; також їм дістався Адріянополь, розташований за ним углиб материка території, у Тракії. Долю держави розділив і Константинополь, який також був розділений: Венеція отримала три восьмих міста, а п'ять восьмих — залишалось імператорові як столиця. Отже, дож здобув повне право називатися “володарем чверті і ще півчверті Римської імперії”. Дрібні правителі новостворених латинницьких державок мали складати константинопольському імператорові ленну присягу, тоді як Дандоло — за окремою статтею угоди — від такого обов'язку звільнявся. Отже, на Сході з'явилася нова венеційська колоніальна держава. Венеційці запанували над усім водним шляхом, що вів від їхнього рідного міста до столиці імперії, в їхніх руках опинилися протоки і гавані Константинополя, а в самій столиці вони володіли трьома восьмими територіями та храмом св. Софії.

На тлі цієї потужної експансії ще виразніше проглядала жалюгідна слабкість погано поєднаних між собою франкських володінь. Латинницька імперія розпадалася на багато більших та менших за розміром удільних державок. На румовищі візантійської держави заснувалася складна, роздрібнена ленна система.

У середній та південній частинах Греції утворилися більші королівства, що були надто слабко прив'язані до імперії Болдуїна, бо їхні правителі підлягали не безпосередньо імператорові, а королеві Тессалонік. Одразу після зайняття Тессалонік Боніфацій рушив на Атени й віддав Аттику разом з Беотією у ленне володіння бургундцеві Оттонові де ля Рош. Так само за підтримки короля Боніфація Пелопоннесом заволоділи два франкські рицарі: Вільгельм Шамплітт і небіж історика IV хрестового походу Готтфрід Віллегардуїн. Тут було засновано французьке королівство Ахая чи Морея, найсвоєрідніше серед усіх королівств, що утворилися на руїнах Візантійської імперії, суто західне за спосо-

бом життя та найдужче диференційоване феодально. Це був начебто перенесений на грецьку землю шматок Франції, який тут продовжив власне існування за Вільгельма Шамплітта, а згодом — дому Віллегардуїнів.

Західноєвропейський феодалізм з його ускладненими ленними відносинами виявився для візантійського світу зовсім чужим, однак колишня система централізованого адміністрування у Візантії зазнала великих змін, передусім вся економічна та військова система Візантійської імперії віддавна перебувала в процесі феодальної перебудови. Вже сторіччями процес феодалізації у Візантії переможно крокував уперед: господарська структура та соціальні відносини у Візантійській імперії не так уже надто й відрізнялися від тих, що панували на Заході, і це дуже істотно полегшувало закріплення здобутків латинницької навали.

Отже, у Візантії ситуація у багатьох випадках могла залишатися без змін.²⁵ По суті, не існувало жодної різниці між візантійською проноєю та західним феодалом. Пронояри у візантійському суспільстві виступали як домінуючий прошарок і були фактично єдиним чинником, на який завойовники мали б по-справжньому зважати. При підкоренні Мореї, про перебіг чого ми найкраще поінформовані, опір тривав доти, доки його чинили пронояри. Без боротьби і навіть доволі охоче вони визнавали себе переможеними лише тоді, коли їм гарантувалося подальше володіння проноєю.²⁶ Адже у них змінювався хіба що сеньйор, становище широких мас залишалось, по суті, таким самим, як і раніше, незалежно від того, відбували вони повинності грецькому, чи латинницькому феодалові.

Однак візантійський люд скорявся надзвичайно неохоче — причиною тому була не тільки бундючність і зарозумілість завойовників, а й релігійне протистояння, яке відділяло переможених від переможців. Церковного підпорядкування греків авторитетові Риму було формально досягнуто хоч і не через церковну унію, до чого прагнуло папство, а шляхом примусу з боку завойовників. Про внутрішнє єднання не могло бути й мови. Чужинницьке панування лише поглибило усвідомлення культурної і релігійної відрубності. Якщо й чимало візантійських можновладців інтегрувалися в систему врядування завойовників, а великі маси населення, хоч і налаштовані вороже, все ж залишилися у власних садибах, то не така вже й мала частина візантійської аристократії покинула захоплені латинниками території, шукаючи притулку на вільних від окупації землях. Там також за підтримки місцевого населення постали нові державні утворення, завдяки чому Візантія врятувалася від цілковитого знищення. Теодор Ласкар, зять Олексія III Ангела, заснував у Малій Азії Нікейську державу, а Михаїл Ангел, двоюрідний брат Ісаака II і Олексія III — деспотат Епіру.

Незадовго перед здобуттям Константинополя і цілком незалежно від цієї події на південно-східному узбережжі Чорного моря постала Трапезундська імперія під правлінням т. зв. Великих Комнінів — Олексія і Давида, онуків Андроника I.²⁷ Існує здогад, що обидва брати вже після повалення їхнього діда опинилися при дворі грузинських царів, з якими перебували в родинних стосунках. За дуже активної підтримки грузинської цариці Тамар (1184-1212) вони у квітні 1204 року заволоділи Трапезундом.²⁸ Молодший із братів, відважний і войовничий Давид, рушив звідти вздовж узбережжя, завоював Синоп, а відтак Пафлагонію і Гераклею Понтійську. Його подальшому просуванню поклав край Теодор Ласкар.

Латинницька імперія недооцінила значення Малої Азії, і наслідки цієї помилки виявились для імперії фатальними, бо якраз тут докруг Теодора Ласкара гуртувалися візантійські сили, вірні ідеї державництва, тоді як Боніфацій Монферратський, полишивши Малу Азію, подався завойовувати Тессалоніки. Перші кроки Теодора давалися неймовірно важко. Попередній державний устрій був цілковито зруйнований, скрізь почали виникати відокремлені державки. У Філадельфії Теодор Манкар проголосив себе незалежним правителем, у долині Меандру це саме вчинив Мануїл Маврозомій, а в Сампсоні неподалік Мілету — Сава Асіден.²⁹ Зі сходу вздовж узбережжя рухався Давид Комнин, латинники ж зі свого боку намагалися надолужити згаяне. Наприкінці 1204 року брат Болдуїна Генріх Фламандський, котрому за умовами угоди, укладеної під мурами Константинополя, мала при розподілі дістатися Нікея, разом із васалами графа Людовика де Блуа рушив завойовувати Малу Азію. Ще не встигли візантійці стати твердою ногою на теренах Малої Азії, ще не спромоглися завершити політичне становлення й організувати військо, а вже були змушені братися за зброю і протистояти переважачим силам латинників. Теодор Ласкар під Пойманеном зазнав поразки, внаслідок чого більшість міст Битинії опинилася в руках супротивника. Вже виглядало на те, що візантійці програють і в Малій Азії, але на той критичний момент несподіваний порятунок їм принесла катастрофа, що спіткала Латинницьку імперію на Балканах.

Візантійська землевласницька аристократія у Тракії спочатку була готова визнати владу латинників і піти до них на службу за умови, що за ними зберігаються колишні маєтності і проноя. Однак латинники з короткозорою зневажливістю відкинули пропозицію ладних пристосуватися грецьких аристократів, так само вони були переконані, що можуть собі дозволити легковажно поставитися до могутнього царя Болгарії, який намагався було вступити з ними в переговори. Брутально відштовхнутий тракійський нобілітет піднявся проти латинницького

врядування і звернувся за допомогою до царя Калояна, запропонувавши йому свої послуги і корону.³⁰ Вибухнуло й блискавично поширилося повстання. Із Дідимотиці, що належала імператорові в зайнятому Венецією Адріянополі, як і з багатьох інших тракійських міст, латинницькі гарнізони були вибиті або ж були змушені вибиратися. До Тракії увійшов Калоян і зіткнувся з латинниками неподалік від Адріянополя. Тут 14 квітня 1205 року відбулася пам'ятна битва, в якій рицарське військо було знищене болгарсько-куманськими полками Калояна. Сам імператор Болдуїн потрапив у полон, повернутися з якого йому вже не судилося, багато знатних франкських рицарів знайшли свою смерть, серед них і претендент на трон Нікеї Людовик де Блуа.³¹ Рівно за рік після здобуття Константинополя латинницьку могутність підтягли під корінь. Теодор Ласкар позбувся величезної небезпеки, латинники з Малої Азії відступили, утримавши за собою лише місто Пегай.

Теодор Ласкар зміцнив свою владу в Малій Азії і приступив до розбудови нової візантійської держави зі столицею в Нікеї, одночасно приборкуючи як малоазійських можновладців, так і потужних суперників в особі Великих Комнінів. Іззовні він у всьому наслідував давню Візантію: система адміністрування, чиновницький апарат, двір — все було створене за колись обов'язковими візантійськими засадами і правилами.³² У Нікеї знову повернулися до життя державницькі й церковні традиції візантійської імперії, коли в імператорі та патріярхові вбачали уособлення вищої духовності. Титул деспота, який досі носив Теодор Ласкар, він змінив для себе титулом імператора. Ситуація була така заплутана, а попередні переговори й домовляння забрали стільки часу, що обрання патріярха відбулося тільки на третьому тижні Великого посту, а миропомазання імператора — у Великодній тиждень 1208 року.³³ Хоч Теодор і до цього відчував себе імператором, за такого його вважали й прибічники,³⁴ але тільки урочисте коронування і миропомазання, здійснені патріярхом, освятили це й надали його владі загальновізантійського характеру. Як базилевс і автократор ромеїв, він виступав наступником візантійського імператора у Константинополі. Від цього часу він ставав єдиним повноправним імператором Візантії, а патріярх з резиденцією в Нікеї, який набув сану єкуменічного константинопольського патріярха — єдиним і повноправним владикою грецької церкви. Так латинницьким імператорові та патріярхові у Константинополі було протиставлено візантійського імператора й ортодоксального патріярха в Нікеї. Саме місто перетворилося на державний і церковний центр витісненої з Константинополя візантійськості.

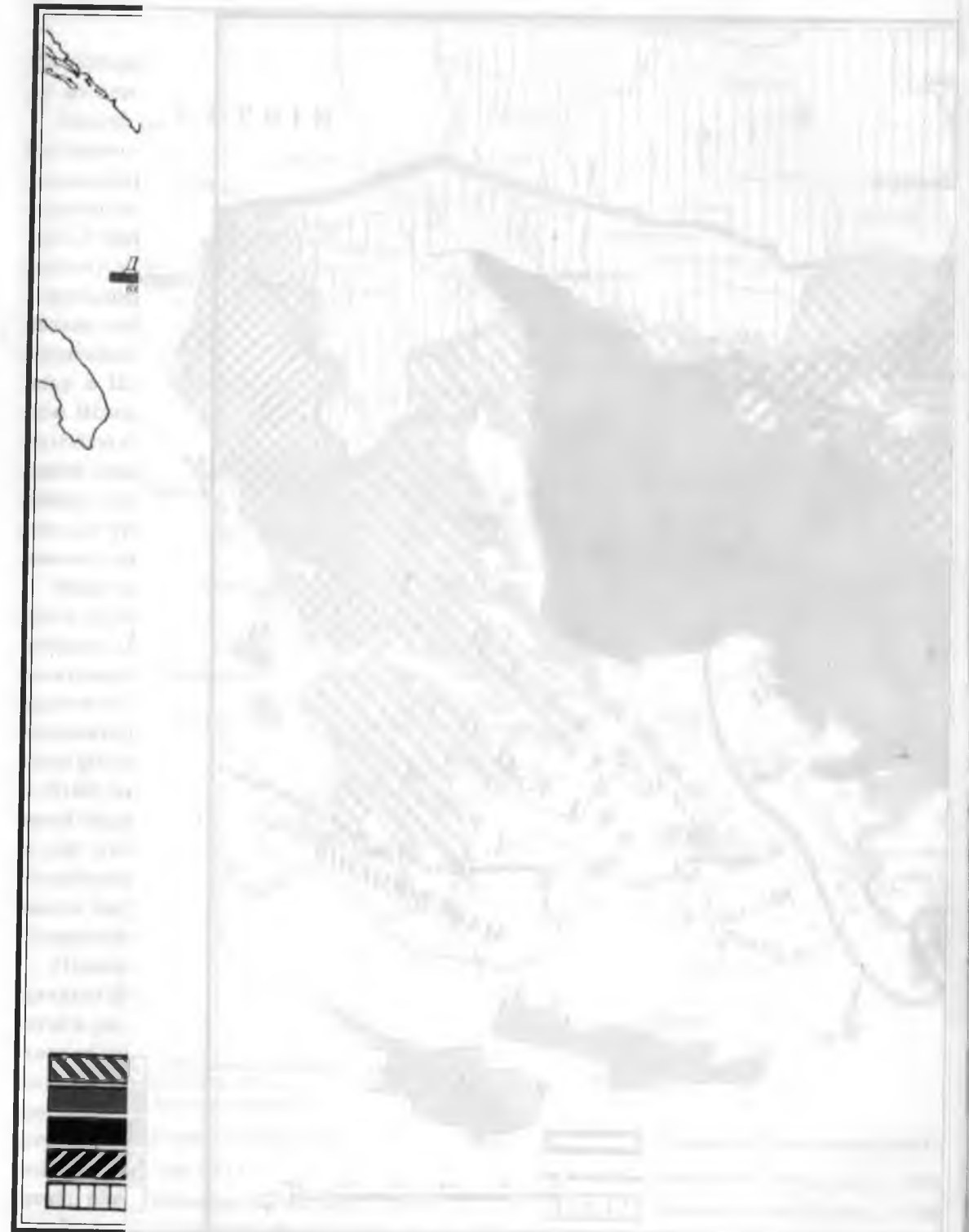
Знищення цього грецького центру, утворенню якого не спромоглися запобігти, стало для Латинницької імперії питанням життя або смерті.

Місце Болдуїна заступив його набагато обдарованіший брат Генріх. Виступаючи спочатку як регент, а від 20 серпня 1206 року — вже як імператор, він правив у Константинополі дуже обачно й розважливо. Йому значною мірою вдалося відновити латинницьке панування у Тракії, оскільки грецько-болгарське порозуміння довго не протривало, а Генріх, на проти-вагу Болдуїнові, зайняв у стосунках з греками примирювальні позиції, завдяки чому здобув прихильність частини візантійської аристократії.³⁵

Уже наприкінці 1206 року Генріх на чолі латинницького війська знову вторгся в Малу Азію. Однак внаслідок нових нападів Калояна він був змушений перервати військові дії і навесні 1207 року укласти з Теодором Ласкаром перемир'я на два роки. Проте невдовзі латинницькій державі перестала загрожувати небезпека з боку болгар, бо в жовтні 1207 року Калоян загинув під час облоги Тессалонік. Зрештою, грецьке населення Тракії і Македонії потерпало від болгарських наїздів не менше, ніж від латинницьких. У візантійців залишилися важкі спогади про "грекобойцю", як сам себе називав Калоян, нагадуючи про "діяння" Василя II Болгаробойці. Та навіть за цих обставин неможливо заперечити, що з об'єктивного погляду саме Калоян урятував Візантійську імперію в Малій Азії від загибелі на самому початку її існування.

Як і проти латинницького Константинополя, Нікейська імперія була змушена вести важку боротьбу проти султана Румелії. Перенесення візантійського центру в Малу Азію загостило давню візантійсько-сельджуцьку ворожнечу, бо перед сельджуками виросла перепона для доступу до морських берегів. За посередництва венеційців султан 1209 року уклав таємний союз із Латинницькою імперією,³⁶ а Теодор Ласкар зі свого боку почав домовлятися з царем Малої Вірменії у Кілікії Леоном II, який також перебував під загрозою султанату Іконія.³⁷ Приводу для виступу проти молодшої грецької держави надав сельджукам экс-імператор Олексій III, який після тривалого перебування в європейській частині опинився при дворі султана Іконії. Тепер султан мав змогу маскувати свої загарбницькі наміри вимогою, що мала легітимне звучання: він виступив начебто захисником законного монарха й вимагав, щоб Теодор Ласкар відрікся від трону на користь свого тестя.

Битви, що розгорнулися під Антіохією на Менандрі, були надзвичайно запеклі, й скромні збройні сили нікейського імператора, основне ядро яких складалося з 800 латинницьких найманців, зазнавали важких втрат. Та попри все вони здобули перемогу (навесні 1211).³⁸ Сам султан поліг у бою, а экс-імператор потрапив у полон і завершив свій життєвий шлях в одному з нікейських монастирів. Виглядало на те, що ця перемога не принесла Нікейській державі жодних територіальних здобутків, але її моральне значення було величезне. Молода імпе-

ПЕРІОД ЛАТИНИЦЬКОГО ПАНУВАННЯ В КОНСТАНТИНОПОЛІ

рія відновила традицію боротьби з невірними й витримала випробування вогнем.

Воєнні дії проти латинників невдовзі довелося відновити. Цілком ймовірно, що Теодор Ласкар, який вже кілька років мав у своєму розпорядженні флот, вже тоді планував напад на Константинополь.³⁹ Насправді ж дійшло тільки до незначних сутичок у західній частині Малої Азії, і фортуна була прихильна до латинницького імператора. Генріх переміг у битві над Риндакосом (15 жовтня 1211 р.) та дійшов аж до Пергамону і Німфайону.⁴⁰ Але ця спорадична війна, що з обох боків велася недостатніми збройними силами, не могла мати вирішального значення. Обидві сторони були виснажені, й тому наприкінці 1214 року в Німфайоні була укладена мирна угода, яка визначила кордон між Візантійською та Латинською імперіями: латинники утримували за собою північно-західну частину Малої Азії до Адраміттіону на півдні, решта земель до кордону із сельджуками залишалася за Нікеєю.⁴¹ Так обидві держави взаємно визнали право іншої на існування, жодна з них не була достатньо дужою, щоб знищити суперника, тож встановилася деяка рівновага сил і стабілізація відносин.

Коли для Нікейської імперії після стабілізації настав період подальшого піднесення, для латинницького Константинополя після смерті Генріха (1216) почалася доба занепаду. Мирна угода якийсь час усе ж не втрачала чинності. Теодор Ласкар у третьому подружжі взяв собі за дружину Марію, дочку імператриці Йоланти і небогу двох перших латинницьких імператорів. Із венеційським подестою у Константинополі він у серпні 1219 року уклав угоду, за якою венеційським купцям у Нікеї надавалася така ж свобода торгівлі й звільнення від мита, які вони мали в давній Візантії.⁴² Він не зупинився навіть перед тим, щоб у цій угоді назвати дожа деспотом і доміратором чверті й півчверті Ромейської імперії, однак сам себе Теодор у тому офіційному документі титулував *Theodorus in Christo Deo fidelis Imperator et moderator Romeorum*⁴³ *et semper augustus Comnanus Lascarus*.

Південні слов'яни також вважали Нікейську імперію спадкоємцем давньої Візантії та центром грецької ортодоксії. Син Немані Сава звернувся до патріарха Нікеї через голову охридського єпископа, якому доти підпорядковувалася сербська церква, і 1213 року отримав від нікейського патріарха висвячення на автокефального архієпископа Сербії, і це тоді, як двома роками раніше його брат Стефан Першовінчаний отримав королівську корону від Риму.⁴⁴ Отримання церковної незалежності було великим здобутком для молодого сербського королівства, але й факт визнання тієї незалежності був так само чималим здобутком для нікейської держави, адже це дорівнювало визнанню

зверхности її патріярха, з рук якого перший архієпископ отримав висвячення, і чие ім'я сербська аптокефальна церква мала виголошувати під час літургії на першому місці;⁴⁵ а це також було ознакою зростання престижу Нікейської імперії.

Важливим наслідком нікейсько-латинницького замирення був крах держави Великих Комнінів на Понті. Боротьбу проти Теодора Ласкара Давид Комнин провадив як васал константинопольського імператора та за його підтримки. Протистояти нікейському правителю, покладаючись лише на власні сили, він не зумів. Теодор 1214 року анексував усі володіння Давида, розташовані на захід від Синопу включно з Гераклеєю і Амастрісом, створивши для себе міцні позиції на південному березі Чорного моря. Тепер уже дали про себе знати сельджуки. Вони захопили Синоп і розгромили імператора Олексія Комнина, захопили його у полон, а згодом посадили на трон у Трапезунді, але вже як васала султана Іконії.⁴⁶ Трапезундська імперія зменшилась до вузької смуги узбережжя та була відрізана від західної частини Малої Азії Синопом, що перебував у руках сельджуків. Політичне та суспільно-економічне становлення Трапезунду само собою надзвичайно цікаве, але ця карликова віддалена державка вже не мала жодного значущого впливу на загальний розвиток подій у Візантії. Чверть тисячоліття вона проіснувала власним відокремленим життям, її не заторкувала боротьба докруг Константинополя, як і відновлення Візантійської імперії, остаточний крах якої вона пережила на кілька років.⁴⁷

Набагато більшого значення набував Епірський деспотат.⁴⁸ Його правитель, заповзятливий і обдарований воєнним талантом Михаїл Ангел, підкорив своїй владі територію Драча до самої Коринтської затоки, заснувавши столицю в місті Артї, встановив там суворий військовий режим. Його держава, до якої належали Епір, Акарнанія і Етолія, на сході протиставляла себе як незалежна візантійська держава королівству Тессалоніки, над Адріатикую — Венеції, а на півночі та південному сході — слов'янам. На Балканах Епір відіграв таку ж саму роль, як Нікейська імперія в Малій Азії: він був осередком культурного самозбереження і зародком політичного єднання. Пройшовши період державотворення та внутрішньої консолідації, тут, як і в Малій Азії, розпочалася доба переможної експансії, метою якої для обох грецьких держав зоріло відвоювання Константинополя та реставрація Візантійської імперії.

Трон засновника Епірської держави Михаїла Ангела перед 1215 роком перейняв його зведений брат Теодор. Після падіння Константинополя він тривалий час перебував у Нікейській імперії і повернувся до епірського двору в Артї лише на прохання свого брата. Нікейському імператорові, принаймні так свідчить нікейська історіографія, Теодор

склав присягу на вірність, чим визнав його зверхність.⁴⁹ Однак суперництво між двома візантійськими центрами було неунікненне, адже вони, запалені одними й тими ж ідеалами, прагнули до однієї і тієї ж мети. Гострий конфлікт спалахнув власне під час правління енергійного та честолюбного Теодора, амбітність якого найпромовистіше характеризує той факт, що він прибрав собі три імператорські прізвища: Ангел Дука Комнин.⁵⁰ Свого попередника він перевершував рішучістю та жадобю діяльності, за його правління західногрецька держава пережила період стрімкого розквіту. Першим діянням, відлуння якого змусило заговорити про Теодора далеко за межами Епірського царства, був зухвалий замах на недавно коронованого латинницького імператора Петера де Куртене, чоловіка Йоланти, сестри Болдуїна і Генріха. Після смерті Генріха Петер, сподіваючись сісти на трон, спішно виїхав з Франції через Рим, де папа — до речі, не в соборі св. Петра, місці коронування германських імператорів, а в скромнішій церкві Сан-Лоренцо — поклав на нього імператорську корону. Відтак у супроводі почту Петер доїхав до околиць Драча, щоб звідти продовжити шлях до Константинополя, проте на албанських гірських перевалах він потрапив до рук Теодора й позбувся життя в епірському полоні. У Константинополі регентство прийняла на себе його дружина Йоланта, а коли 1219 року вона померла, імператорська корона перейшла до її недолугого сина Роберта.

Тим часом Теодор Ангел Дука Комнин з великим розмахом розпочав збройну боротьбу проти латинників. Передусім він напав на сусіднє королівство Тессалоніки. Склалася дуже сприятлива для нього ситуація: королівство, засновник якого Боніфаций Монферратський вже 1207 року загинув у війні з болгарами, значно послабшало через від'їзд багатьох рицарів у рідні західні краї, йому бракувало твердої владної руки, такої, як у латинницькому Константинополі за життя Генріха. Отож воно й стало здобиччю відважного епірського правителя, який наприкінці 1224 року після тривалої облоги увійшов у Тессалоніки.⁵¹ Одна з держав, заснованих хрестоносцями на візантійських землях, припинила своє існування. Влада Теодора Ангела поширилася від Адріатики до Егейського моря, охопивши колишні терени Епірського царства, Тессалоніки і значну частину Македонії.

Теодор відчував себе достатньо могутнім, щоб сягнути по багрянлицю. Тепер він називав себе базилевсом і автократом ромеїв, і це означало не що інше, як претензії на роль наступника імператора Візантії і на провідне становище у боротьбі за Константинополь, чим вступив у відкрите суперництво з Нікейською імперією. Коронування і миропомазання Теодора здійснив учений архієпископ Охридський Димитрій Хоматіян. Він не міг подарувати патріярхові Нікеї висвячення Сави на архієпископа Сербії, і тепер поклав собі відплатити тією самою монетою.⁵²

Отже, на давніх візантійських теренах постали три імперії: одна латинницька і дві грецькі. Депо на другому плані існувало Болгарське царство. Діяльність цих чотирьох держав стала визначальною у подальшому розвитку подій на візантійських землях.

2. Зліт і падіння Епіру. Піднесення Нікеї

Л і т е р а т у р а: див. перелік до попереднього розділу.

Захоплення королівства Тессалоніки означало для Латинницької імперії втрату найважливішої з держав-васалів. Обмежена прилеглими до Константинополя територіями, відрізана від франкських королівств у Греції, знесилена внутрішньо і позбавлена розумного керівництва, імперія із столицею у Константинополі опинилася на краю безодні. Натомість сили візантійців невпинно зростали як у Малій Азії, так і на Балканах. На значному піднесенні перебувало також Болгарське царство. Однак суперництво обох грецьких держав і втручання Болгарії — одне слово, зіткнення інтересів, що виникло між противниками Латинницької імперії — продовжили існування знекровленої латинницької влади.

Засновник нікейської держави Теодор I Ласкар залишив свій трон зятеві Йоаннові Дуці Ватацесові, чоловікові розумної й освіченої Ірини. Йоанн III Ватацес (1222-1254) був, безсумнівно, одним з найвизначніших державних діячів нікейського періоду та одним із найвизначніших правителів, відомих в історії Візантії. Справу свого попередника він продовжив блискуче, розширюючи державу територіально й консолідуючи її внутрішньо: з невеличкої країни, стиснутої до розмірів однієї провінції, він розбудував могутню державу. Звичайно, його завдання полегшувалося слабкістю Латинницької імперії та помилками, допущеними його болгарським і грецьким суперниками.

Уже на самому початку його правління співвідношення сил у Малій Азії рішуче змінилося на користь Нікеї. Заколот братів Теодора I, які за підтримки латинників вчинили спробу скинути його з трону, закінчився як на користь імператора, так і самої держави. Під Поманеноном, де двадцять років тому Теодор Ласкар зазнав поразки від латинників, Йоанн Ватацес здобув перемогу над претендентами й латинницьким військом, після чого під його владу перейшли майже всі латинницькі володіння в Малій Азії. За мирною угодою 1225 року, латинники утримували за собою хіба що смужку малоазійського узбережжя напроти Константинополя разом з околицями Нікомедії.⁵³ Одночасно нікейські загони висадилися на Лесбосі, Хіосі, Самосі, згодом владу імператора був змушений визнати і Родос. Отже, Нікейська імперія зміцнила позиції на

суші й на морі, а невдовзі зосередила свою увагу на європейській території. Заклик мешканців Адриянополя став для Ватацеса приводом послати свої загони у Тракію. Нікейське військо захопило кілька прибережних міст і, не зустрічаючи опору, увійшло в Адриянополь. Навряд чи варто було зважати на якийсь серйозний опір з боку Латинницької імперії, та перепоною нікейському імператорові став його західногрецький суперник.

Теодор Ангел крокував від перемоги до перемоги. Крім земель колишнього королівства Тессалоніки, йому дісталася ще частина Тракії, а тепер він підійшов під самий Адриянопіль і змусив військо нікейського імператора відступити. З вірою у перемогу він поспішив до Константинополя, і здавалося, що він ближчий до мети, ніж правитель Нікеї. Однак таку ж саму мету поставив перед собою і цар Болгарії Іван Асен II (1218-1241). Правління Івана Асена II, сина Асена I, було добою найвищого розквіту Другого Болгарського царства. Як і свого часу Симеон, він виношував честолюбні плани заснувати Болгарсько-візантійську імперію зі столицею у Константинополі, і якийсь час був начебто близький до їх здійснення. 1228 року помер латинницький імператор Роберт де Куртене, і корона перейшла до його неповнолітнього брата Болдуїна II. За умов безвладдя і щораз потужнішого натиску ззовні, у Константинополі було вирішено віддати регентство до рук правителя Болгарії, бо вважали, що тільки він зможе врятувати імператорську столицю від візантійців. Родинні зв'язки Асена II з родом Куртене, які постали через обопільну родинну належність до королівського дому Угорщини, було вирішено зміцнити через заручини молодого латинницького імператора з царівною Геленою. Такі матримоніальні наміри підводили під плани Асена тверде підґрунтя: як колись Симеон, так тепер він, як майбутній тесть малолітнього імператора, вже бачив себе повновласним володарем Константинополя.

Але тут його стежки схрестилися з планами Теодора Ангела, який також твердо вірив у те, що володітиме Константинополем. Теодор розірвав союз, укладений з Асеном проти Йоанна Ватацеса й одразу ж оголосив війну Болгарії. Та за цей відважний крок йому довелося дорого заплатити: навесні 1230 року у битві під Клокотницею на берегах Маріка болгари доценту розгромили його військо. Сам він потрапив у неволю, де згодом йому вибрали очі. Його поспіхом вибудувана могутність була розчавлена лише за одну ніч.

Мануїл, брат і наступник Теодора на троні в Тессалоніках, ще якийсь час зміг утримати владу над самими Тессалоніками, в Тессалії та в Епірі. Та це вже була хіба що тінь колишньої могутності Теодора. На здобуття Константинополя західногрецька держава вже не могла претендувати.

Землі Тракії і Македонії, відвойовані незадовго до цих подій Теодором, як і частина Албанії, без опору перейшли до рук Асена II. Під вплив царя Болгарії потрапила також і Сербія, в якій доти домінував вплив правителя Тессалонік. Теодорового зятя Радослава скинули з трону, правління перебрав його брат Владислав, одружений із дочкою Асена II. Сам Асен II з цілком правомірною гординою стверджував в одній з інскрипцій, що він підкорив землі від Адріянополя до Драчу. І тільки Константинополь та найближчі до нього міста, як було сказано, залишилися у руках франків. «Але навіть вони, — продовжував цар Болгарії, натякаючи на неповнолітність латинницького імператора та на задуми щодо регентства, — слухалися мене, бо не було у них іншого імператора крім мене, і тому жили вони за моєю волею, бо так велів Господь»⁵⁴.

Битва під Клокотницею поклала край розростанню західногрецької держави й дозволила яскраво спалахнути зірці Болгарського царства. Здавалося, що на Балканському півострові верховенство Асена II було необмеженим. Та якщо приглянутися ближче, то головний вигравш від битви під Клокотницею мав не болгарський цар, а імператор Нікеї, який зумів мудро триматися осторонь і вичікувати. Асенова перемога над Теодором позбавила Нікею від західногрецького суперника, однак самого царя Болгарії ні на крок не наблизила до заповітної мети. Радше навпаки — плани на Асенове регентство втратили для латинницького Константинополя свою актуальність, позаяк уже не доводилося тремтіти від страху перед Теодором Ангелом. Натомість разом із зростанням болгарської могутності виразніше означилися негативні моменти цих задумів, внаслідок чого на імператора було обрано уже старого Йоанна Брієнського, титулярного короля Єрусалиму. Це змусило Асена II рішуче змінити напрямок своєї політики: він зважився на збройне розв'язання суперечки з латинницьким Константинополем, для чого розпочав переговори з Йоанном Ватацесом, і обидва монархи уклали грецько-болгарський союз, спрямований проти Латинницької імперії. До цього союзу приєднався також правитель Тессалонік Мануїл, який, зрештою, міг претендувати лише на другорядну роль.

Політична переорієнтація Асена II вимагала вже нових орієнтирів у релігійній сфері. Укладена ще Калояном унія з римською церквою, безперечно, не спромоглася пустити коріння у Болгарії, та Асенові II, ініціаторові антилатинницького союзу ортодоксальних правителів, навіть номінальне підпорядкування Римові було нестерпним. Йшлося про те, щоб заснувати в Тирново власний ортодоксальний патріархат, а для цього слід було отримати згоду Нікеї та благословення від східних патріархів. Після затяжних переговорів нікейський уряд і церква вирішили схвалити заснування болгарського патріархату, завдяки чому Болгарсь-

ке царство отримало церковну самостійність, а й автокефальне сербське архієпископство, і болгарський патріархат наразі визнавали право вищості патріархату Нікеї, отже під час богослужінь там слід було згадувати ім'я візантійського патріарха й відраховувати на його користь відповідні суми. Напрвесні 1235 року в Калліполі, який незадовго перед тим здобув Ватацес, між двома монархами, нікейським і болгарським, було підписано угоду про взаємодопомогу, після чого у Лампсакосі з великими пишнотами відсвяткували шлюб сина імператора Теодора (II) Ласкара і дочки болгарського царя, ще так недавно призначеною на дружину Болдуїнові II. Одночасно тут було проголошено про згоду східних патріархів заснувати болгарський патріархат.⁵⁵

Союзники без зволікань перейшли до справ і розпочали облогу Константинополя як з моря, так і з суші. Перервані з настанням зими воєнні дії відновилися 1236 року. Обложена столиця імперії могла вистояти завдяки підтримці венеційського флоту, однак ситуація для латинників була настільки критична, що молодий Болдуїн II залишив місто й у пошуках допомоги подався на захід. Латинницькому Константинополю вдалося уникнути падіння через брак одностайності між союзниками. Болгарський цар уже вкотре надав своїй політиці нового повороту, хоч запізнило, проте слушно розваживши, що падіння латинницького владарювання піде на користь нікейській державі, і вона стане набагато небезпечнішим сусідом, ніж смертельно виснажена Латинницька імперія. Отож він порвав із Ватацесом, пішов на зближення із латинниками й навіть, домовившись із ними та з куманами, які не цуралися наїздів на Балканський півострів, розпочав війну проти свого недавнього союзника.

Болгари, латинники і кумани вже розпочали облогу Цурулону, головного опорного пункту нікейських сил у Тракії, як у багатій на хитання політиці Асена II настав новий, цього разу останній злам, тепер уже спричинений важким психічним потрясінням. У Тирново спалахнула пошесть, раптова смерть дружини, одного з синів та болгарського патріарха цар тлумачив як знак гніву Господнього за порушення присяги, даної Йоаннові Ватацесу. Він відступив від Цурулону й уклав мир з нікейським імператором (кінець 1237 р.).⁵⁶ Навіть те, що латинницько-куманські загопи ненадовго заволоділи Цурулоном, вже не могло щось істотно змінити в надзвичайно сприятливому для Нікеї повороті справ. Іван Асен II помер 1241 року, невдовзі після чого монгольська навала спричинила занепад болгарської могутності.

Йоанн Ватацес вже не мав перед собою жодного гідного суперника: ненаситній жадобі відважного імператора Тессалонік усе підкорювати було покладено край; потужне, проте нестабільне прагнення болгарсь-

кого царя владарювати само себе загнало в глухий кут; Латинницька імперія вже давно опустилася до рівня об'єкта політики сусідніх держав й існувала лише завдяки чварам серед її супротивників. Тепер нікейському імператорові залишилося пожинати плоди власної розумної стриманості та державницької розважливості. Уже 1242 року він рушив походом на Тессалоніки, де на той час владарював Йоанн, підтримуваний своїм батьком Теодором Ангелом, якого Асен II відпустив з полону. Стрімким і переможним маршем Ватацес підійшов уже під мури західногрецької столиці, як вторгнення в Малу Азію монголів змусило його укласти мир і відступити. Його похід, хоч і передчасно перерваний, мав не малозначущі наслідки: західногрецька держава офіційно й документально відмовилася від будь-якого подальшого суперництва з сильнішою Нікейською імперією, правитель Тессалонік зняв із себе імператорські регалії і визнав право на вищість нікейського імператора, отримавши від нього навзаєм титул деспота.⁵⁷

Монгольська навала ураганом пронеслася над усією Східною Європою і над усією Передньою Азією. Переможена Руська держава на цілих двісті років потрапила в ярмо до татар, які в межиріччі нижніх течій Волги і Дону заснували державу, відому, як Золота Орда. Польща, Силезія, Чехія разом з Моравією, Угорщина і землі Дунайського басейну були спустошені. Монголи дійшли до берегів Адріатики. Повертаючись назад через Балканський півострів, вони сплюндрували країни південних слов'ян і змусили Болгарію платити данину. Так само нестримно вони увірвались до Передньої Азії. Нависла загроза над східним сусідом Нікейської імперії — султанатом Рум і над невеличкою Трапезундською імперією, потерпала за своє існування і Нікея. Для оборони від спільної небезпеки Йоанн Ватацес 1243 року уклав союз із султаном Іконії.⁵⁸ Та невеличкі держави Малої Азії не мали змоги чинити серйозний опір ворогові, кордони якого пролягли від Тихого океану до Середньої Європи. Вщент розгромлений монголами правитель Трапезунду став їхнім покірним васалом, султан Іконії також був змушений сплачувати їм данину. Такою ціною купувалася можливість скромно існувати далі, і то лише тому, що монголів відволікли від Малої Азії грандіозніші плани. Нікейська імперія уникла вторгнення, а ослаблення східних сусідів навіть дуже пішло їй на користь.

Йоанн Ватацес знову міг зосередити увагу на балканських справах і 1246 року він незначними силами здобув вирішальну перемогу як над Болгарією, так і над західногрецькою державою. Ще не так давно наймогутніша держава на Балканах, а тепер татарський данник, Болгарія, репрезентована неповнолітнім сином Асена II, опинилася в безпорадному становищі. Раптова смерть дванадцятирічного Коломана (1241-

1246), якого замінив на троні його ще молодший зведений брат Михаїл (1246-1256) лише посилили замішання. Ватацес, не зустрічаючи опору, заволодів територією, колись відірваною Іваном Асеном II від західногрецької держави, відтак поширив свою владу на Тракію по верхів'я Маріки та на Македонію до Вардари. Згодом він так само переможно рушив на Тессалоніки, де осліпленого Теодора на хисткому троні заміщували його два слабкі наступники, маючи хіба що видимість колишньої влади. Ватацес знайшов підтримку в прихильному до нього таборі опозиції, яка в грудні 1246 року допомогла йому без бою заволодіти Тессалоніками. Теодор отримав відступне у вигляді маєтку в околицях Відину, а його син Димитрій, останній монарх Тессалонік (1244-1246), був як полонений вивезений до Малої Азії. Відтоді у Тессалоніках, як намісник європейських володінь Нікейської імперії, правив Андроник Палеолог, а його син, майбутній імператор Михаїл Палеолог, врядував у Серрах та Мельнику.

Епір, колишній стриженень західногрецької держави, відірвався від Тессалонік невдовзі після поразки під Клокотницею, і разом з Тессалією утримував незалежність під правлінням деспота Михаїла II, позашлюбного сина Михаїла I Ангела. Ватацес, щоб уникнути зайвих ускладнень, підписав з ними договір про дружбу й заручив свою онуку Марію з наступником епірського престолу Никифором (1249). Однак Теодор, чий неспокійний дух годі було приборкати, намовив Михаїла II порушити домовленість і захопити кілька міст у Македонії, які належали нікейському імператорові. Спровокована цим війна набула для Михаїла II вельми невдалого повороту: він знову був змушений у Лариссі підписати уже продиктований імператорським посланником мир і не лише повернути нікейському імператорові захоплені незадовго перед тим міста, а й віддати відвойовану у Болгарії західну частину Македонії разом з албанською Кроєю, до того ж відіслати в Нікею заручником свого сина Никифора (1252). Батько й син визнали верховність нікейського імператора, навзаєм отримавши від нього титули деспотів.⁵⁹ Теодор Ангел, якого вони видали, скінчив своє бурхливе життя у нікейській в'язниці.

Йоанн Ватацес підтримував поживлені стосунки з двома найвпливовішими можновладцями Заходу — папою і германським імператором. Особливо приязними були його зв'язки зокрема з Фрідріхом II Гогенштауфеном. Зближенню й союзницьким симпатіям двох монархів сприяло те, що один з них перебував у постійних конфліктах з папством, а другий вів боротьбу проти Латинницької імперії. Цей союз був скріплений ще й тим, що Йоанн Ватацес по смерті своєї першої дружини Ірини Ласкари одружився з малолітньою дочкою Фрідріха — Констанцією.

Фрідріх у листах до Йоанна Ватацеса не скупився на вирази щирої симпатії та подиву щодо греків, кого "той так званий верховний проповідник (тобто папа) сміє безсоромно обзивати еретиками, забуваючи, що від них пішла християнська віра й поширилася до найвіддаленіших закутків світу"⁶⁰. Хоч цей зв'язок не мав конкретних вагомих наслідків, та, безперечно, він сприяв піднесенню престижу Нікейської імперії.

Як майже кожний візантійський імператор останнього сторіччя, Йоанн Ватацес вів переговори про єднання з римською церквою. Передумовою для укладення унії він висував вимогу, щоб римська курія відступилася від визнання Латинницької імперії. Спочатку переговори, як і всі попередні, тягнулися без проблисків надії на успіх, їм заважало зближення грецького імператора з Фрідріхом II, проте за понтифікату Інокентія IV, особливо після смерті Фрідріха II, справа набула багатообіцяючого для папської курії обороту. Як далекоглядний політик, Інокентій IV не міг нерозуміти, що залучення на свій бік візантійської Нікейської імперії, яка постійно нарощувала сили, принесло б римській церкві більше пожитку, ніж підтримка існування латинницької держави, згасання якої важко було не помітити. За повернення Константинополя грецький імператор був ладний пожертвувати незалежністю своєї церкви, а папа зі свого боку не вагався б заплатити за унію з греками зникненням Латинницької імперії.⁶¹ Виглядало на те, що як ніколи перед тим унія близька до реалізації. Але й цього разу останнього кроку не було зроблено. Допомога, якої сподівалися від Риму за далекосяжні поступки, виявилася непотрібною: дні латинницького Константинополя й без того були лічені, бо завдяки великій перемозі Ватацеса відродження Візантійської імперії над Босфором стало питанням часу.

Територію нікейської держави Ватацес подвоїв. Його володіння у Малій Азії були надійно закріплені, під його скіпетром перебувала більша частина Балканського півострова, колишні суперники Нікейської імперії були усунуті або ж знекровлені. Територія Латинницької імперії обмежувалась околицями Константинополя і з усіх боків була оточена володіннями нікейського імператора. Її убогість була настільки жахлива, що в заставу за позику Болдуїн II віддав венеційським купцям свого єдиного сина Філіппа.⁶² Потрібно було ще одного останнього зусилля, щоб відібрати Константинополь у латинників і цим завершити справу відновлення. Але цей завершальний тріумф судився іншому. Однак саме Йоанн Ватацес створив для нього всі передумови, й заслуга у відродженні Візантійської імперії належить передусім йому.

Внутрішньополітична діяльність цього монарха була не менш значуща, ніж його зовнішня політика. Він доклав чимало зусиль для зміцнення правопорядку й викоренення притаманних адміністрації

зловживань. Підтримуваний своєю дружиною Іриною Ласкарою, він намагався полегшити долю найбідніших прошарків населення, заснував багато лікарень та благодійницьких закладів⁶³. Вроджену візантійську побожність він враховував при спорудженні величних церков, а обороноспроможність держави зміцнював будівництвом укріплень уздовж кордонів. Наслідуючи найкращі традиції візантійської держави, Ватацес створив наділи для військовиків і збільшив чисельність армії куманами, яких витіснили монголи.⁶⁴ Він звелів поселити як стратіотів у прикордонних землях: одних у Тракії і Македонії, а інших у долині Меандру та у Фригії, так відновлюючи у східних провінціях колишню систему захисту кордонів, і саме в цьому історик Георгій Пахімер цілком виправдано вбачає одне з найважливіших досягнень нікейської держави.⁶⁵ Та попри все й у ній щедро роздавалися проної,⁶⁶ хоч складається враження, що Йоанн Ватацес віддавав перевагу передусім дрібній військовій аристократії, обдаровуючи її наділами помірніших розмірів.⁶⁷

На особливу увагу заслуговують заходи Йоанна Ватацеса у господарюванні, завдяки чому було досягнуто добробуту, якого візантійська держава не знала вже віддавна.⁶⁸ Імператор передусім дбав про піднесення землеробства та відгодівлі худоби, у чому він, зрештою, подавав особистий приклад. Імператорські помістя мали бути для підданих зразком того, яких здобутків за сумлінного й розумного господарювання можна досягти в рільництві, виноробстві і тваринництві. За гроші, отримані від продажу яєць, імператор подарував своїй дружині діядему, оздоблену перлами та коштовним камінням. Ця "яечна корона", як називав її сам імператор, була символом цілої програми, тому що наріжною засадою його економічної політики було досягнення господарської самодостатності. Він намагався звільнити імперію від ввезення чужоземних товарів і, отже, від економічної залежності з боку італійських міст-республік. Підданим було категорично заборонено купувати предмети розкоші чужоземного походження. Усі мали задовольнятися тим, "що родить ромейська рілля і що витворює ромейський ремісник". Такий патріотичний заклик був, поза всіляким сумнівом, спрямований проти Венеції. Запровадження мита на імпортовані венеційцями товари призвело б до надто великих ускладнень, бо це суперечило торговим угодам, укладеним і підтримуваним всіма візантійськими монархами, починаючи від Олексія I Комнина і закінчуючи Теодором I Ласкаром; однак імператор мав право заборонити своїм підданим надмірну розкіш, і цього права ніхто не міг оскаржити. З сусіднього з імперією султанату Іконія у великих кількостях надходили коштовні метали та тканини. Монгольська навала, яка у сусідніх державах залишила по собі величезні спустошення, оминула Нікейську імперію і з

економічного погляду була візантійцям навіть на руку. Турки забезпечували себе харчами з нікейської держави й платили високі ціни готівкою і товарами. Отож попри часті війни, Нікея не відчувала браку грошей. Фінансове й економічне становище Нікеї за правління Йоанна Ватацеса було набагато здоровішим, ніж у візантійській державі за останніх Комнінів та Ангелів. Та й самі основи держави були набагато здоровіші, що свідчить про високу життєспроможність візантійців і про те, що їхні сили ще не вичерпані й реставрація візантійської держави цілком можлива.

Йоанн Ватацес, який в останні роки свого життя страждав на важкі напади епілепсії, помер 3 листопада 1254 року.⁶⁹ Його виняткові заслуги отримали й надзвичайне визнання: через п'ятдесят років по смерті його було канонізовано й відтоді аж до наших днів у церкві в Магнезії, яку сам спорудив, місці його останнього спочинку, а також у Німайоні, його улюбленій резиденції, щороку урочисто відзначають день пам'яті св. імператора Йоанна Милосердного.⁷⁰

3. У переддень реставрації

Л і т е р а т у р а: Як перелічено вище. Крім того: I. В. Papadopoulos, *Theodore II Lascaris, empereur de Nicée*, Paris 1908. — J. Draseke, *Theodoros Laskaris* у: BZ 3 (1894), 498-515. — Charman, *Michel Paléologue*. — Greanakoplos, *Michael Paleologus*.

Якщо Йоанн Ватацес унаслідок переможних воєн зібрав воедино велику частину візантійських земель і на міцному підґрунті вибудував цілісну державу, чим уже віддавна не могла похвалитися Візантійська імперія, то правління Теодора II Ласкара (1254-1258) засвідчило, що в площині культури Нікейська імперія також нічим не поступалася давній Візантії. Йоанн Ватацес ефективно підтримував освіту й виявляв жваве зацікавлення наукою. Його син, сумлінний вихованець вченого Никифора Блемміда, сам був ученим, плідним письменником, життя якого до сходження на трон було заповнене науковими дослідженнями, філософськими пошуками та теологічними роздумами. Покликаний правити, Теодор II, який по матері прибрав собі імператорське прізвисько Ласкар, перетворив нікейський двір на справжній осередок наук. Нікею порівнювали з давніми Атенами,⁷¹ а докруг жадібного до знань монарха згуртувалося чимало вчених. Нікейська імперія переживала період розквіту культури, який нагадував часи Константина VII Багрянородного.

На відміну від Константина Багрянородного Теодор II був не лише ученим, а й діяльною людиною, і це попри страшну хворобу, що підривала його життєві сили: як і батько, лише в набагато важчій формі, він страждав на епілепсію. Про покликання правителя Теодор II мав над-

звичайно високе уявлення, державою він врядував особисто, за власною волею і керуючись власною думкою. Властолюбний і непоступливий, він відштовхнув від себе усіх наймогутніших і навіть обернув їх на своїх ворогів. Про якісь привілеї для аристократії не хотів навіть чути. Найближчим радником для нього був його друг Георгій Музалон, людина незначного походження. Як і державу, Теодор намагався підпорядкувати собі й церкву. На патріарший престол він підніс ченця Арсенія, наскільки аскетичного й суворого, настільки й обмеженого розумово. У стосунках із Римом імператор був стриманий, а до планів свого батька щодо унії ставився вельми прохолодно. Про підпорядкування грецької церкви Римові не могло бути й мови. Якщо єднання й мало відбутися, то хіба що на засадах повної рівноправності, причому він, імператор, за можливих розбіжностей у судженнях, мав би право на остаточне рішення як безсторонній суддя.⁷² Безумовно, що така тверда позиція була відлунням великих зовнішньополітичних здобутків Йоанна Ватацеса, завдяки чому допомога папства у боротьбі за Константинополь була нібито й зайвою.

Коротке правління Теодора II не позначилося жодними істотними змінами в зовнішньополітичному становищі держави й помітно не наблизило візантійців до мети — відвоювання Константинополя, але принаймні вдалося втримати всі досягнуті позиції у протистоянні з усіма ворогами, яких смерть Йоанна Ватацеса помітно підштовхнула до зазіхань на державні кордони. Важкими ускладненнями загрожували домовляння сельджуків із Михаїлом Палеологом, який, запідозрений у державній зраді, втік до султана Іконії і знайшов там підтримку для своїх претензій на корону. Але ситуація цілковито змінилася через нове вторгнення монголів, отож султан замість лаштуватися у похід на греків, був змушений запобігати їхньої допомоги, а Михаїлові Палеологу після покайного повернення не залишалось нічого іншого, як миритися з імператором. Саме тоді візантійці увійшли в ближчий контакт з монголами: до Нікеї прибуло монгольське посольство, яке зустріли з театральною пишністю, що мало, очевидно, продемонструвати перед повелителями Передньої Азії нездоланну могутність та невичерпні багатства Нікейської імперії.⁷³

На Балканському півострові імперія була змушена боротися проти Болгарії і проти Епіру. Молодий болгарський цар Михаїл Асен захопив значні території у Тракії і Македонії. У результаті двох багатих на жертви походів 1256 року його було відкинуто й укладено мирний договір на вигідних для Нікеї умовах.⁷⁴ До подальшої розрядки напруженості спричинилося повалення з трону Михаїла Асена, внутрішні заворушення, що сталися в Болгарії унаслідок перевороту, й насамкі-

нець сходження на трон нащадка Неманідів Константина Тіха (1257-1277), який взяв за дружину дочку Теодора II Ірину. В Епірі також був укладений династичний шлюб, передбачений ще за Йоанна Ватацеса: син Михаїла II Никифор одружився з дочкою імператора Марією, і Теодор II скористався цією нагодою, щоб взяти під свій скіпетр Драч та македонське укріплення — Сервію. Проте цей здобуток коштував йому дружби з Епіром, і від 1257 року між обома грецькими державами знову точилася запекла боротьба. Небезпечним моментом, що дав про себе знати під час двох болгарських і особливо епірської воєн, був дедалі гостріший антагонізм між імператором та нікейськими можновладцями, представники яких займали у війську провідні командні пости. Теодор II складав на них провину за тимчасові невдачі, тому нам варто сумніватися в лояльності воєначальників до правителя, який вороже ставився до аристократії. Слід ще зважити на те, що численні процеси проти представників аристократії та суворі покарання, до яких вдавався затаєний і хворобливо дражливий імператор, призводили тільки до подальшого загострення стосунків. Поборюючи свавілля аристократів, Теодор II перебирав міру, що спричинилося до конфлікту, який закінчився загибеллю династії Ласкарів.

Коли в серпні 1258 року у віці 36 років важка хвороба звела Теодора II у домовину, корона перейшла до його семирічного сина Йоанна IV. Регентом при неповнолітньому монархові Теодор II призначив свого друга Георгія Музалона, не зважаючи на люту ненависть, яку відчувала до цього вискочня нікейська аристократія. Цієї ненависти не змогла стримати навіть присяга, складена можновладцями на чолі з Михаїлом Палеологом вмираючому імператорові, а відтак і самому Георгієві Музалону. Вже на дев'ятий день після смерті Теодора II під час відправлення жалобного богослужіння за покійним імператором на Георгія Музалона та його братів вчинили замах у церкві й убили їх просто біля підніжжя вівтаря. Регентство перейшло до Михаїла Палеолога, найобдарованішого й найіменитішого представника аристократії. Він походив із старовинного шляхетного роду, був одружений з небогою Йоанна Ватацеса, серед його пращурів були представники колишніх імператорських родин,⁷⁶ як блискучий воєначальник він був улюбленцем війська, особливо в загонах латинницьких найманців, його манери і обходження з людьми здобували йому прихильників у всіх колах суспільства, і не в останню чергу серед впливового духовництва. Отож він і домігся по чергово титулів мегадукса і деспота, але ці титули були йому лише сходинками до найвищої влади: на зламі 1258-1259 рр. він, як співправитель малого Йоанна Ласкара, отримав корону.⁷⁸

Своєю блискавичною кар'єрою Палеолог завдячує не лише неординарній спритності, а й загостренням зовнішнього політичного станови-

ща, яке вимагало твердої владної руки. На противагу Фрідріхові II його син Манфред, король Сицилії, був вороже налаштований до нікейської держави. Зростаюча могутність імперії візантійців, яка від середини сторіччя велетенськими кроками наближалася до реставрації й уже стиснула Латинницьку імперію до розмірів константинопольських околиць, змусила Манфреда приєднатися до антивізантійської політики Генріха VI та норманських правителів на Сицилії. Уже 1258 року він захопив Корфу, а невдовзі й найважливіші прибережні міста Епіру — нещодавно здобутий Теодором II Ласкаром Драч та підвладні Михаїлові II Авлону і Бутрінто. Михаїл II вважав, що дружба сицилійського короля — це достатня компенсація за втрату цих міст, тому він формально віддав їх як посаг за своєю дочкою, з якою Манфред одружився. Відтак зять і тесть уклали союз, спрямований проти нікейської держави. Третім до цього союзу приєднався Вільгельм Віллегардуїн, який також взяв за дружину одну з доньок Михаїла II. Зірка королівства Ахаї на той час перебувала в зеніті: сусіднє латинницьке герцогство Атени, як і три державки Евбеї, визнали Михаїла своїм сюзереном. Так утворилася міцна коаліція, яка загрожувала звести нанівець нікейські наміри реставрації за крок до їхньої реалізації. Схильні до сепаратизму сили західногрецької держави-суперника та всі латинницькі сили підкореної Греції об'єдналися з королем Сицилії у нищівній війні проти Нікейської імперії. Цей троїстий союз дістав підтримку від короля Сербії, який саме тоді набував на силі, Уроша I, чие військо 1258 року захопило Скоп'є, Прилеп та Кічево.

Боротьба з троїстою коаліцією стала для Михаїла VIII першим великим випробуванням, і це випробування, ставкою в якому була доля імперії, він вистояв блискуче. Його брат, себастократор Йоанн Палеолог, вирушив проти військ коаліції на чолі великої армії, що значною мірою складалася з куманських і сельджуцьких ополчень.⁷⁷ Восени 1259 року в Пелагонській долині союзники зазнали нищівної поразки.⁷⁸ Чотириста посланих королем Манфредом рейтарів залишилися лежати на полі бою, Вільгельм Віллегардуїн потрапив у полон. Здавалося, що епірській державі настав кінець: імператорська армія увійшла в Арту, і якщо Епір після такого удару зумів вистояти, то сталося це лише завдяки підмозі, що наспіла з Сицилії. Сербі також були змушені покинути нещодавно зайняті македонські міста.

Тепер на суходолі вже не існувало жодної сили, яка могла б стати на заваді візантійському відродженню. Побоюватися можна було б хіба що спроби перешкодити з боку Венеційської республіки, яка власне й покликала до життя Латинницьку імперію із столицею в Константинополі і яка отримала найбільший зиск із ситуації, що склалася 1204

року внаслідок IV хрестового походу. Михаїл VIII, щоб забезпечити себе з того боку, вступив у переговори з генуезцями, суперниками Венеції. У Німфайоні 13 березня 1261 року була підписана пам'ятна угода, що заклала підвалини могутності Генуї на Сході, як свого часу угода 1082 року стала поштовхом до піднесення могутності Венеції. Генуезці зобов'язалися в разі війни надавати імперії збройну допомогу проти Венеції, за що їм були обіцяні надзвичайно великі привілеї, такі як звільнення від мита і податків у всіх частинах держави, права на власні торгові резиденції у всіх найважливіших портах, а після успішної реставрації держави — також і в Константинополі.⁷⁸ Одне слово, Генуя мала на Сході здобути всі переваги в торгівлі, що від кінця XI ст. були винятково монополією Венеції. Насправді ж Візантія опинилася в залежності від обох міст-республік, а її морська могутність і торгівля дедалі більше відтіснялися на задвірки.

Великої мети, до якої були прикуті помисли двох поколінь візантійців і до якої з великою розважливістю готувалися як збройно, так і дипломатично, було нарешті досягнуто з дивовижною легкістю. Майже за волею сліпого випадку спорохнявіла Латинницька імперія припинила своє існування, а візантійці знову заволодили Константинополем. Нікейський воєначальник Олексій Стратегопул, йдучи повз Константинополь на чолі нечисленного військового з'єднання, щоб охороняти у Тракії болгарський кордон, з подивом зауважив, що столиця майже беззахисна. Ще була чинною укладена в серпні 1260 року угода про перемир'я терміном на рік, і венеційський флот із значною частиною франкського гарнізону відплив, щоб взяти в облогу фортецю Дафнузіон на одному з островів Чорного моря. Невдовго розмірковуючи, Стратегопул напав на позбавлене оборони місто й на світанку 25 липня 1261 року здобув його, майже без опору. Втеча Болдуїна II разом з усім його оточенням знаменувала кінець латинницького панування у Константинополі.

Імператор Михаїл VIII 15 серпня урочисто увійшов до столиці Константинова Великого. За роки латинницького владарювання Константинополь багато втратив від колишнього блиску і багатства. Варварське пљундрювання 1204 року змінилося систематичним розграбовуванням залишків візантійських скарбів, які вивозилися на Захід, позаяк Латинницька імперія, потерпаючи від страху та вічного безгрошів'я, вбачала в цьому можливість купити для себе прихильність західних держав. Обдерті церкви позбулися як своїх оздоблень, так і найсвятіших реліквій, Влахернський палац був спустошений. Тим щирішою була радість корінних мешканців міста. Прийом, влаштований імператорові у визволеній столиці, набув характеру релігійного торжества. Назустріч йому винесли образ Одігітрії, який вважали творінням євангеліста Луки.

Пішо — “радше як Христос, ніж імператор” — Михаїл VIII в урочистій процесії пройшов спочатку до монастиря Студитів, а відтак до храму св. Софії. Тут, у повернутій ортодоксальній вірі церкві Божої мудрости, в якій імператори Візантії одвіку приймали корону, патріарх у вересні того ж року здійснив повторне коронування Михаїла VIII та його дружини Теодори. Цей урочистий акт як би символізував відновлення Візантійської імперії у воскреслій для нового життя імператорській столиці. Одночасно було проголошено базилевсом імператорового сина Андроника, тоді трирічного, якого пророкували в наступники трону, цим було зроблено вирішальний крок до заснування нової династії.⁸⁰

Натомість законний імператор Йоанн IV Ласкар від усіх тих урочистостей був усунутий, за кілька місяців Михаїл VIII звелів виколоти нещасному хлопцеві очі. Як колись Андроник Комнин позбувся Олексія II, так тепер Михаїл Палеолог позбувся останнього з Ласкаридів, чиїх прав він присягнув дотримуватися. Андроника спіткав страшний кінець, тоді як кмітливий Палеолог спромігся міцно закріпити власне тривале правління і заснувати найтривалішу у візантійській історії династію: базилевси з цієї династії правили імперією до останнього дня її існування.

4. Відновлення могутності Візантії: Михаїл VIII

Л і т е р а т у р а: Chapman, *Michel Paléologue*. — Geanakoplos, *Michael Palaeologus*. — Norden, *Papstum und Byzanz*. — St. Runciman, *The Sicilian Vespers*, Cambridge 1958 (німецький переклад — München 1961) — Miller, *Latins*. — Zakythinis, *Despotat I u. II*. — Longnon, *Empire latin*. — Kretschmayr, *Venedig II*. — Heyd, *Commerce du Levant I*.

Безперечно, відвоювання старовинної столиці було лише результатом політичних і воєнних здобутків попередніх десятиріч. Константинополь дістався візантійцям, як падає до рук стигле яблуко. Однак після відвоювання імператорської столиці над Босфором становище візантійської держави на світовій арені враз змінилося. Відтепер Візантія знову здобула деякий вплив на європейську політику, знову стала одним з центрів, де схрещувалися політичні інтереси середземноморських держав.

Однаке відновлене становище великої держави несло зі собою чимало загрозливих моментів. Щоб утримати його вимагалось більше сил і засобів, ніж імперія мала на той час у своєму розпорядженні. На плечі Візантії звалилися нові завдання і новий тягар. Зросли видатки, потрібна була чисельніша армія і потужніший флот. Відвойована столиця, спустошена і понижена, поглинала велетенські кошти й стала важкою ношею для провінцій. Ще наприкінці XII ст. було помітно, що візантійцям стало понад силу претендувати на колишнє становище ве-

ликої держави. Витіснені до Малої Азії, вони розбудували державу, яка внутрішньо була консолідованішою і заснованою на здоровіших підвалинах, ніж давня імперія. Однак держава, стиснута до кордонів однієї з колишніх провінцій, ніколи не була для них самодостатньою метою, вона мала служити хіба що мостом для повернення давньої величі. І от як результат героїчної боротьби був відновлений той стан речей, втримати який — один раз у цьому вже мали нагоду переконатися — було надто важко.

До того ж латинницька окупація залишила по собі незнищенні сліди, на тілі візантійської держави ятрилися рани, загоїти які реставрація уже не могла. Велетенське місто Константинополь було наче непомірна голова на кволішому тілі, яке шарпали зусібич. Візантійськими водами володіли італійські морські республіки, чийми колоніями була вся пана вся держава, кому була підпорядкована більшість островів східного середземноморського басейну. Греція, як і раніше, перебувала під пануванням франків, і навіть Епір, який очолювали грецькі правителі, разом з Тессалією не брав участі в справі єднання і зтявся у ворожнечі до Візантійської імперії. Північ Балканського півострова утримували за собою дві слов'янські держави — Болгарія і Сербія, які вирости й зміцніли коштом Візантійської імперії. Хоч жодна із цих сил не спроможна була вчинити проти Візантії будь-якої ширше запланованої агресії, та всі вони були готові підтримати ворожі щодо Візантії акції з боку західних держав. А ворогів реставрованої Візантійської імперії на Заході не бракувало: це були всі ті держави, котрі так чи інакше були зацікавлені в існуванні Латинницької імперії. Напад слід було сподіватися будь-якої хвили. Об'єднання ворожих Візантійській державі сил — як на Заході, так і на Балканах — означало для відродженої імперії смертельну загрозу. Запобігти їй могло тільки спритне маневрування. На щастя, Михаїл VIII був надзвичайно обдарований гнучкістю в дипломатії.

На перший план висунулись два безпосередні завдання: паралізувати антивізантійські акції на Заході та відновити візантійське панування на колишніх візантійських землях усуненням епірської держави й залишків латинницького панування у Греції. Друге могло вдатися лише тоді, коли б пощастило з першим.⁸¹ Центром снування агресивних планів проти Візантії стала Сицилія. Так було за часів Манфреда, так залишилося і за правління Карла Анжуйського. Тому й відносини з Сицилійським королівством стали тією віссю, навколо якої оберталася вся політика Михаїла VIII упродовж усього його правління. Плани підкорення Сицилії могли набути реальної ударної сили тільки тоді, коли б їх підтримав папа, отож усі зусилля Палеолога були спрямовані на те, щоб запобігти коаліції між Сицилійським королівством і Римом. Тут особливих труд-

нощів не виникало, поки на чолі королівства стояв Манфред. Звісно, у Римі з самого початку переважали неприхильні щодо відроджуваної Візантійської імперії настрої: папська курія не могла так просто змиритися з тим, що Константинополь став для римської церкви втраченим, а місце латинницької заступила схизматична грецька держава. Папа Урбан IV (1251-1264) надавав моральну підтримку передусім франкам у Греції у їхній боротьбі проти Візантії, а не генуезцям, які не бажали розірвати союзу з візантійським імператором, і яких він за це відлучив від церкви. Та на заваді порозумінню папської курії з королем Манфредом стояв за давніми антагонізм між Римом і домом Гогенштауфенів. Далекий від того, щоб підтримувати Манфредові завойовницькі плани, Урбан IV був рішуче налаштований покласти край пануванню Штауфенів у Південній Італії, і тому закликав на сицилійський трон Карла Анжуйського, брата французького короля. Граючи на римсько-штауфенському конфлікті, Михаїл VIII проклав стежку до Риму й обіцянками церковної унії — випробуваною принадою у візантійсько-римській політиці — спромігся змінити настрої папи.

Значення таких кроків посилювалося ще й тим, що намагання відновити становище Візантії на Балканах змушували до боротьби на кілька фронтів, викликали розпорошення сил і не завжди були вдалим. Спочатку виглядало на те, що імператор перебував у дуже вигідному становищі щодо франкської Греції, адже після битви в Пелагонії до нього в полон потрапив Вільгельм II Віллегардуїн. Отже, Михаїл VIII міг диктувати йому свої умови, аж поки — десь наприкінці 1261 року — дозволив йому повернутися назад до Ахаї і продовжити правити. Вільгельм II склав візантійському імператорові ленну присягу, отримав титул мегадоместика й був змушений віддати Візантії укріплення Монемвасію, Містру, Майну та Іеракіон.⁸² Однак васалом побув він недовго: Віллегардуїн отримав від папи — крига в Римі на той час ще не скресла — звільнення від складеної у Константинополі присяги. Крім того, Вільгельм II здобув вагому підтримку від потужної суперниці відновленої Візантійської імперії — Венеції, інтереси якої опинилися під щонайбільшою загрозою через загибель народженої саме завдяки їй Латинницької імперії та через візантійсько-генуезьке зближення. Спалахнула війна. Михаїл VIII на Пелопоннес вислав під команду свого брата себастократора Константина сильну армію, в якій налічувалося 500 сельджуцьких найманців. Наступ візантійських військ був навальний і переможний. Одночасно візантійсько-генуезький флот напав на острови, що перебували під владою латинників.

Водночас тривала війна в Епірі та велися воєнні дії у Болгарії. Втручаючись у внутрішні чвари між болгарами, Михаїл VIII 1262 року оку-

пував найважливіші портові міста Анхіял та Месембрію на західному березі Чорного моря, а ще зміг коштом Болгарії значно розширити свої володіння углиб території. Проте в Епірі завойовникові Константинополя Олексієві Стратегопулу, який був справді видатним воєначальником, як і 1260 року, так і при відновленні війни 1264 року щастило менше. Але брат імператора деспот Йоанн Палеолог влітку 1264 року здобув значну перемогу й змусив епірського деспота Михаїла II укласти мир та визнати зверхність імператора. Син Михаїла II деспот Никифор I, одружений раніше з донькою Теодора II Ласкара, тепер взяв собі за дружину одну з небог Михаїла VIII.⁸³

Натомість військові операції у Південній Греції набули несприятливого обороту. Війна затягувалася, гроші вичерпувались і дійшло вже до того, що турецькі допоміжні загони, яким нерегулярно видавали платню, перейшли на бік франків. Переможне просування було 1264 року⁸⁴ зупинене під Макрі-Плагі, де візантійці зазнали важкої поразки й змушені були відступати. До того ж морським союзникам імперії також завдали поразки: навесні 1263 року генуезький флот під Сеттепоцці у затоці Науплія розбили венеційці. Для імператора це стало приводом для зміни ставлення до італійських морських республік: він оголосив про відмову від коаліції з генуезцями, яка була для держави пов'язана з великими жертвами й не приносила очікуваної користі, відіслав генуезькі кораблі додому та вступив у переговори з Венецією, яка виявилась дужчою за свою суперницю. 18 червня 1265 року було укладено угоду, що знову гарантувала Венеції дуже вагомні привілеї. Але розрив із Генуєю довго не потривав і мав тимчасовий характер, бо виднокруг на заході знову почало затягувати хмарами, а венеційці з ратифікацією угоди зволікали, тому Михаїл VIII знову простягнув Генуї руку. Генуезці, які були ще раз побиті Венецією (1266) з готовністю пристали на пропозицію імператора. Їм знову світила повна свобода торгівлі на всій території імперії, а крім того, одне з передмість Константинополя — Галату на Золотому Розі (1267) — віддавали їм як місце їхньої резиденції. Невдовзі генуезці перетворили Галату на квітуче торгове місто, в якому перебували до самого підкорення турками.

Нове зближення між Візантією та генуезцями поклало край ваганням Венеції: 4 квітня 1268 року візантійсько-венеційська угода була ратифікована, хоч статтю про заборону генуезцям торгувати на території імперії із неї вилучили.⁸⁵ Впадає в око, що чинність угоди від самого початку передбачалася лише на п'ять років: Венеція запровадила нову систему короткотермінових угод, які легше можна було відкликати. Попередня політика Візантії полягала в односторонніх зв'язках із однією з двох морських республік, тоді як інша автоматично оберталася на

ворога; теперішні одночасні зв'язки як з Генуєю, так і з Венецією мали ту перевагу, що вони зменшували загрозу об'єднання — чи-то генуезького чи венеційського — флоту з ворожими до Візантії західними державами, тоді як перед Візантією відкривалася можливість користати з суперництва італійських морських міст і грати на їхньому суперництві.

На Заході відбувалися важливі зміни. Граф Провансу Карл Анжуйський з'явився на заклик папи в Італії і сів на троні Манфреда, який 26 лютого у битві під Беневентом позбувся життя і держави. Новий король Сицилії і Неаполя був для візантійської держави набагато небезпечнішим суперником, ніж будь-коли міг ним бути Манфред. Штауфен був ворогом папи, а анжуець — його ставлеником, отож виникла гостра загроза, що Рим схвалить агресивні плани проти Візантії.⁸⁶ І справді, Карл Анжуйський порозумівся з папою і в його присутності 27 травня 1267 року у Вітербо підписав пакт про дружбу з вигнанням з Константинополя латинницьким імператором Болдуїном II. Одночасно була підписана угода про розділ візантійських територій, які збиралися знову завоювати. Закріпити цей союз мало одруження Карлової дочки Беатриси з Болдуїновим сином Філіппом. Так майже наступного дня після вступу у владні права на Сицилії Карл Анжуйський розкрив свої завойовницькі плани. Невдовзі він сягнув також і по землі в Греції, закріпив за собою володіння Манфреда в Епірі й заручився підтримкою Вільгельма II Віллегардуїна. Правитель Ахаї, сили якого були підірвані боями з візантійським військом і який одночасно відчував страх перед ненавистю своїх грецьких підданих, охоче кинувся в обійми Карла й визнав себе його васалом. Свою доньку й наступницю Ізабеллу він заручив з одним із синів Карла Анжуйського.⁸⁷ Кількість спільників короля Сицилії зростала, адже візантійському імператорові не бракувало ворогів. В антивізантійському таборі опинилися Сербія і Болгарія, на користь чого однаково промовляли як внутрішньополітичні, так і династичні причини. Цар Болгарії Константин Тіх доводився свояком скинутому Михаїлом VIII осліпленому Йоаннові Ласкарові; сербський король Урош I був одружений з французькою принцесою і від коаліції з Карлом Анжуйським міг сподіватися на розширення своєї території коштом візантійської держави. Водночас позиції Карла Анжуйського в Італії були остаточно закріплені, й він почав надсилати до Ахаї гроші та військові частини.

Становище Візантійської імперії було надзвичайно важке, проте Михаїл VIII не виходив із гри. Навіть тоді він ще не втрачав надії здобути прихильність папи. І справді, з його ініціативи Климентій II пішов назустріч відновленню переговорів про церковну унію. Рим прагнув передусім усунути грецьку схизму й крім того, звільнити Святу

Землю, а не завоювати візантійську державу, як мріялося королеві Сицилії. Досвід 1204 року показав, що просто окупація Візантійської імперії справи церковного єднання не просунула ані на крок. Римська східна політика — якщо хотіла бути далекоглядною — не могла прилучатися до завойовницьких планів Карла Анжуйського, і якщо Климентій IV робив вигляд, що їх підтримує, то хіба що з наміром вчинити тиск на візантійського імператора й змусити його до поступливості; і такі дії мали сприяти перемозі римської, а не анжуйської політики.⁸⁸ Та коли після смерті Климента IV (1268) у Римі тривалий час не могли обрати нового папу, метикуватий Палеолог спромігся заручитися підтримкою короля Франції. Адже Людовик Святий, йдучи слідами пап, не прагнув нічого іншого, як тільки звільнити Святу Землю з-під гніту невірних та встановити мир, звісно, католицький, між церквами. Озброєний аргументами послів від візантійського імператора, він зміг стримати свого войовничого брата від війни проти християн-греків. Карл Анжуйський був змушений супроводити його влітку 1270 року в хрестовому поході на Туніс і у вирішальний момент відмовитися від нападу на Візантію. У вересні 1271 року довготривала кардинальська рада для обрання нового папи нарешті дійшла згоди, і всупереч протидії Карла Анжуйського престол св. Петра цього разу дістався не французові, а італійцеві Григорію X. Гарячий поборник ідеї хрестових походів та унії, Григорій X без прихильності ставився до завойовницьких зазіхань анжуйця. Тепер більше ніж будь-коли головним завданням папської східної політики стало єднання з греками.⁸⁹

Під час відсутності в Європі Карла Анжуйського становище у франкській Греції змінилося на користь візантійців, яким знову вдалося зміцнити свої позиції на Пелопоннеському півострові. Але туніський хрестовий похід був лише короточасним епізодом: невдовзі після висадки в Африці Людовик IX став жертвою пошести, а Карл Анжуйський після кількох переможних боїв повернувся на Сицилію. Нове підсилення військами Мореї в 1271-1272 рр. зупинило успішне просування візантійців.

Михаїл VIII намагався нейтралізувати вплив Карла Анжуйського на грецькі та слов'янські країни через встановлення династичних зв'язків. Західногрецька держава після смерті деспота Михаїла II (помер 1271 р.), розпалася: правління в Епірі перейшло до законного наступника — деспота Никифора, одруженого з небогою візантійського імператора; у Тессалії на владу претендував позашлюбний син Михаїла II Йоанн. Імператор надав йому титул себастократора й звелів своєму племінникові Андроникові Тарханіотові одружитися з Йоанновою донькою. Однак ці застережні заходи себе не виправдали: енергійний та войовничий правитель Тессалії невдовзі став запеклим ворогом імперії, а Тар-

ханіот пристав на позиції тестя. Дійти порозуміння між Візантією та сепаратистськими грецькими державами було більш ніж важко, поза як головним своїм завданням імператор вважав прилучення їх до імперії.

Реставраційні плани візантійського імператора стояли на перешкоді також і зближенню із слов'янськими державами. Михаїл VIII вважав, що імперія має повернути собі на Балканах не лише ті дрібні грецькі й латинницькі державки, що колись були з нею одним цілим, а й південнослов'янські землі. Таке прагнення виразно окреслене в розпорядженні від 1272 року. Це надзвичайно важливий для історика документ: наслідуючи приклад Василія II, Михаїл VIII мав намір скасувати автокефалію як сербської, так і болгарської церков та підпорядкувати їх юрисдикції грецького архієпископа Охриди.⁹⁰ Спроба укласти шлюбний династичний зв'язок у Сербії, хоч переговори просунулися далеко вперед, успіхом не увінчалася. Натомість Михаїлові VIII вдалося порозумітися в Угорщині, створивши протизагу союзів між Сербією та домом анжуйців. Його наступник Андроник одружився з донькою угорського короля Стефана V, невдовзі у листопаді 1272 року його коронували на співімператора й з такої нагоди він отримав дуже широкі права, яких доти не мав жодний співімператор у Візантії.⁹¹ Напруження у стосунках з Болгарією начебто послабшало: після смерти цариці Ірини Ласкари (прибл. 1270 р.) цар Болгарії Константин одружився з небогою імператора Марією, сестрою дружини деспота Епіру. Однак через те, що Михаїл VIII не віддав болгарському цареві пообіцяні як посаг два портові міста Анхіял та Месембрію, котрі від 1262 року перебували під владою Візантії, 1272 року вибухнула війна: болгарі напали на візантійські землі, проте змушені були відступити й відмовитися від претензій на спірні міста під тиском татар, з якими Михаїлові VIII вдалося зав'язати союзницькі стосунки.

На Сході на той час домінували такі силові чинники, як татари Золотої Орди на півночі Русі, монголи хана Гулагу в Передній Азії та мамлюки в Єгипті.⁹² Монголи під проводом Гулагу 1258 року заволоділи столицею халіфату Багдадом і поширили свою владу на всю Передню Азію від Індії до Середземного моря, проте невдовзі (1260) зазнали важкої поразки від єгипетських мамлюків (дослівно "білих рабів"). Так початково називали гвардію єгипетських Еджубідів, яку вербували з різних степових племен південної Русі, передусім із куманів. Мамлюки 1250 року заволоділи Єгиптом та, скинувши Еджубідів, заснували власну династію, що правила Єгиптом до XVI ст.⁹³ Із руських степів до них перебиралося чимраз більше одноплемінників, завдяки чому між мамлюками та Золотою Ордою підтримувалися тісні контакти. Вступати між собою у контакт вони могли хіба що водним шляхом, бо ці

обидві держави перебували у ворожих стосунках з монголами Передньої Азії і шлях суходолом був для них закритий. А ключі від морів тримала в своїх руках Візантія, і тому для мамлюків та монголів з Південної Русі порозуміння з імператором стало доконечною потребою. Це ще один доказ того, наскільки зросла вага Візантії у світовій політиці після повернення Константинополя. Перепоною для такого порозуміння спочатку були для Візантії дружні стосунки, які Михаїл VIII підтримував з монголами Передньої Азії, адже прихильність Гулагу була засобом тиску на сусідній з Візантією султанат Іконію. Та вже 1264 року південноруські татари, об'єднавшись із болгарам, вчинили спустошливий наїзд на візантійські землі. Візантійські збройні частини були вщент розгромлені, Михаїл VIII ледь не позбувся життя, а тракійські землі були настільки спустошені, що куди не кинь оком, не побачиш “ні вола в ярмі, ні орача за плугом”⁹⁴. Наступний нищівний наїзд із намови Йоанна Тессалійського та Андроника Тарханіота татари здійснили 1271 року. Ці наїзди та ускладнення з Болгарією змусили Михаїла VIII шукати якогось урегулювання стосунків із південноруськими татарами. 1272 року він уклав угоду про дружбу з визначним татарським воєначальником Ногаєм, чий вплив у Золотій Орді був вирішальний, і невдовзі з'ясувалось, що Ногай таки справді міг спинити будь-яку ворожу до Візантії акцію з боку болгар.⁹⁵ Імператор віддав йому за дружину свою позашлюбну доньку Євфросинію та надіслав багаті дари. Відтоді вже ніщо не затьмарювало стосунків візантійського імператора як із Золотою Ордою, так і з мамлюками, а між Візантією та Єгиптом дедалі частіше відбувалися обміни посольствами.

Ворожим державам, що кільцем оточували Візантію, Михаїл VIII протиставив інше, віддаленіше кільце дежав, які тримали їх під шахом: Ногаєві татари загрожували Болгарії, а монголи Гулагу — султанові Іконії; за плечима сербів стояла союзна до Візантії Угорщина; Карла Анжуйського, основного ворога візантійців, тримала на повідці й не давала напасати на Візантію папська курія, що леліяла сподівання на унію церков.

Григорій X уже не мав бажання задовольнятися порожніми обіцянками унії, якими Михаїл принадував Рим ось уже понад десять років. Новий папа поставив імператора перед ультимативним вибором: або в разі церковного підпорядкування він обіцяє повну безпеку від католицьких держав, або ж не зможе надалі стримувати войовничих намірів Карла Анжуйського.⁹⁶ Саме на той момент добіг кінця термін візантійсько-венеційського договору, і Григорій X скористався цим як нагодою вчинити на Михаїла потужний тиск ще й з цього боку. Він застеріг венеційців від продовження договору доти, доки не буде укладена унія. Зі свого боку Карл Анжуйський докладав щонайбільших зусиль, щоб

перетягнути Венецію у ворожий до Візантії табір. Одночасно він розгорнув гарячкову діяльність на Балканах: уклав мирну угоду із запеклим ворогом імператора правителем Тессалії, до Мореї 1273 року надіслав значно більше, ніж будь-коли раніше, військо. В Албанії, що служила наче брамою для нападу на Візантію, він уже став твердою ногою: католицька частина населення цього краю визнала його своїм сюзереном. Карл зміцнив союз із Сербією та Болгарією, 1273 року його двір відвідали посольства від болгарського царя та від короля Сербії.⁹⁷ Тобто всі вороги імперії — латинники і греки, слов'яни і албанці — об'єдналися під проводом анжуйця, хто, перебуваючи в союзницьких та родинних стосунках з титулярним імператором Константинополя та правителем франкської Греції, простяг руку по візантійську імператорську корону.

За таких обставин погрози Григорія X набували особливої ваги — імператорові не залишалось нічого іншого, як скоритися папській волі. Попри тверду незгоду візантійського духовництва Михаїл став на бік римських легатів, які перебували в Константинополі від 1273 року, й спромігся нарешті схилити частину свого кліру до прийняття унії. На Ліонському соборі 6 липня 1274 року був здійснений історичний акт. Великий логотет Георгій Акрополіт склав від імени імператора присягу, якою не лише визнав примат папи, а й примат римської віри; духовні члени візантійського посольства, колишній патріарх Герман та митрополит Теофан Нікейський також поставили свої підписи під імператорським освідченням. Церковна унія, головна мета римської політики ось уже понад двісті років та предмет численних, щоразу марних переговорів, стала реальністю.

Політичні переваги, яких Михаїл VIII сподівався від церковного підпорядкування, не забарилися показати себе. Під тиском папи Карл Анжуйський відмовився від нападу на Візантію і погодився на перемир'я терміном до 1 травня 1276 року. Подібно в березні 1275 року⁹⁸ Венеція поновила домовленості з Візантійською імперією, однак тільки на два роки. Візантія, що незадовго перед тим перебувала на оборонних позиціях, знову перехопила ініціативу й скрізь перейшла у наступ. Засідання Ліонського собору ще тривали, а частини, послані Анжуйським до Албанії, були вже оточені. Візантійці здобули такі важливі міста, як Берат і Авлону. Імператор 1275 року послав свого брата Йоанна на чолі великого війська до Тессалії, яка під правлінням себастократора Йоанна Ангела перетворилася на осередок змов проти Михаїла VIII. Переможно розпочатий похід був зупинений і відбитий під мурами тессалійської столиці Неопатрай завдяки особистій мужності та енергійним діям себастократора Йоанна, який у вирішальний момент

закликав на підмогу військо із сусіднього герцогства Атени. Другий похід на Тессалію 1277 року також закінчився поразкою. Натомість на морі імперія домоглася більших успіхів. Особливо вдалими, починаючи від 1276 року, були морські операції під проводом підвищеного до титулу меґадукса італійця Лікаріо: до його рук дісталися Евбея і чимало егейських островів, отож на Егейському морі знову запанував візантійський флот.

На Пелопоннесі відбулися значні зміни: 1278 року помер Вільгельм II Віллегардуїн, і після його смерті королівство Морея перейшло під безпосередню владу Карла Анжуйського. На перший погляд, така переміна могла чаїти для Візантії нові небезпеки, насправді ж вона принесла із собою послаблення франкської системи правління на Балканах і виявилась на руку імперії. Намісник Карла Анжуйського не міг дати собі ради з труднощами, з якими доводилося боротися вже Вільгельмові II: край був виснажений неперервними війнами, а грецьке населення бунтувало проти чужинського латинницького панування. За такої ситуації візантійці змогли поширити свої володіння до Аркадії, що разом із нещодавно здобутими на архіпелазі успіхами означало значне посилення імперських позицій.

Однак позитивні зміни у зовнішньополітичному становищі були окуплені важкими внутрішніми потрясіннями. Візантійський люд, переважна більшість візантійського кліру та особливо чернецтво, фанатично віддане ортодоксії, навіть чути не хотіли про унію і чинили запеклий опір волі імператора. Стосунки між Михаїлом VIII та грецькою церквою вже й так були надто потьмарені: після осліплення малолітнього Йоанна Ласкара обурений цим вчинком патріарх Арсеній відлучив Палеолога від церкви. З великими труднощами Михаїлові VIII вдалося нарешті змістити суворого аскета (1266) й отримати розґрішення лише від його другого наступника — Йосифа, проте частина духовництва й населення залишилися вірними Арсенієві. Утворилося угруповання т. зв. арсенітів, які затято протистояли імператорові й новій церковній верхівці. Та справжня буря знялася тоді, коли Михаїл VIII, поступаючись вимогам папи, почав домагатися, щоб грецька церква визнала верховенство Риму. Невдоволення охопило все населення краю. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що патріарха Йосифа не вдалося схилити до прийняття унії, гостро постало питання про нову негайну заміну церковного проводу. На престол патріарха було висунуто хартофілакса Йоанна Бекка, енергійну й усебічно обдаровану людину, яка відійшла від опозиції та поповнила лави прибічників унії. Так виникли два ворожі табори: декретована згори ліквідація греко-римської схизми спричинили глибокий розкол і глибоку схизму вже всередині візантійського суспільства. Візантійське

населення, яке одвіку вважало ортодоксію найбільшою свяติною, а ненависть до латинників увійшла в плоть і кров, піднялося і проти правителя, що зрадив вірі батьків. Одначе імператор ні на що не зважав, твердо тримався за унію, вбачаючи в ній порятунок для держави. Розпочалися щонайжорстокіші переслідування, які не обминули ні верхів, ні низів. В'язниці були переповнені вищим духовництвом і мирянами, простими смертними і принцами імператорської крові, бо розкол пройшов крізь усі верстви населення, на прибічників та супротивників унії розділилася навіть імператорська родина.⁹⁹

Релігійна політика імператора викликала глибокі збурення і поза межами держави. Улюблена імператорова сестра Евлогія (Ірина),¹⁰⁰ запекла супротивниця унії, знайшла притулок при дворі своєї доньки Марії, цариці Болгарії, і болгарський двір під впливом двох жінок став справжньою кузницею інтриг проти імператора. Там і справді дійшло до змін, хоч і короткочасних, у політиці. У державі царів, яка постійно страждала від неперервних спустошливих набігів монголів, яку роздирали соціальні суперечності, вибухнуло велике народне повстання з кровопролитною боротьбою. Шляхом збройного втручання в болгарські справи візантійському урядові вдалося розгромити доти непереможного вождя народного повстання Івайла, а на хисткий царський трон посадити (1279) Івана Асена III, нащадка Асенідів, одруженого з візантійською принцесою.

Ненависть до імператора, котрий запроваджував унію, у грецьких частинах імперії потягла за собою вельми складні наслідки. Проти Палеолога виступив навіть миролюбний Никифор Епірський, який захопив портове місто Бутрінто, здобуте нещодавно перед тим Візантією. Дещо згодом (1279) Никифор відступив це місто Карлові Анжуйському. Давній ворог Михаїла VIII Йоанн Тессалійський, який стільки років поспіль вів бойові дії проти Візантійської імперії у коаліції із західними державами, тепер почав видавати себе за захисника православних греків та об'єднувати навколо себе всіх супротивників унії, що масово напливали в Тессалію. За його ініціативою навіть відбувся собор (1278), на якому Михаїла VIII прокляли як еретика.¹⁰¹

Не лише імператорові, а й римській курії також доводилося вести важку боротьбу за виживання римсько-візантійського єднання. По смерті Григорія X (1276) у Римі посилювався вплив короля Сицилії, і римсько-візантійське співробітництво зайшло в глухий кут. Миколай III (1277-1280) ще раз повернувся до концепції універсалістської римської церкви й разом з цим енергійно взявся за поглиблення політики єднання. Жадаючи поширити владу папи на всіх світських правителів, він намагався утримувати на Заході рівновагу між Карлом Анжуйським і Рудольфом Габсбургом, а на Сході — між тим же анжуйцем та візантійським імпера-

тором. Поки тривав його понтифікат, Михаїл VIII щодо Заходу почувався у безпеці. Якраз на той час припадають щонайзначніші успіхи Візантії у Морей та на архіпелазі. Однак наступні вибори папи, на яких переважив вплив Карла Анжуйського, принесли радикальні зміни. На престол св. Петра 22 лютого 1281 року зійшов француз Мартин IV, сліпе знаряддя у руках дужого короля Сицилії. Римська курія зреклася своїх суверенних позицій надурядової та миротворчої інстанції і цілковито перейшла в служіння завойовницькій політиці анжуйця. Під патронатом папи Карл Анжуйський та латинницький титулярний імператор Філіпп, син Болдуїна II, 3 липня 1281 року уклали в Орв'єто угоду з Венеційською республікою, "щоб відновити узурповану Палеологом Римську імперію"¹⁰². Ба більше, Мартин IV настільки відійшов від політики своїх попередників та сліпо слухався вказівок Карла Анжуйського, що прокляв візантійського імператора як схизматика, проголосив його скинутим з трону та заборонив християнським правителям усіх країн будь-які стосунки з ним. І це тоді, коли Михаїл VIII залишався вірним унії і через це був змушений вести важку боротьбу проти власного народу.

Політика релігійного єднання, яку провадив Михаїл VIII, зазнала краху. Від неї відрікся навіть сам Рим. Західні держави об'єдналися у боротьбі проти Візантії: Венеція надала до послуг анжуйця свій флот, папа — моральну підтримку. До антивізантійського фронту прилучилися балканські правителі. Йоанн із Тессалонік і новий король Сербії Милутин (1282-1321), домовившись із Карлом Анжуйським, 1282 року вторглися до Македонії. Сербський король заволодів важливим містом Скоп'є, і візантійці відтоді втратили його назавжди. У Болгарії ставленник Візантії Іван Асен III вже 1280 року втратив царську корону. Його наступник, куманець за походженням Георг I Тертер (1280-1292), що захопив владу як провідник болгарських бояр, із зрозумілих мотивів виступив проти Візантії та уклав союз із анжуйцем та Йоанном із Тессалонік. Ще ніколи Карл Анжуйський не був так близько до своєї мети і ще ніколи ситуація, в якій опинився Михаїл VIII, не була критичнішою. Здавалося, що загибель імперії насувалася невідворотно.

Власне у цей вирішальний момент справи суттєво змінилися: уже впевненого в близькій перемозі анжуйця спіткала страшна катастрофа, а дипломатичний хист Палеолога торжествував свій найвищий тріумф. Уже кілька років таємно снувалася широко задумана змова, спрямована проти правління на Сицилії династії Анжуйських. Роль посередника у цій змові виконував Йоанн з Проциди, емігрант з півдня Італії, учений лікар, а згодом канцлер короля Арагону.¹⁰³ Через нього ще за понтифікату Миколая III Михаїл VIII налагодив стосунки з арагонським королем Педро III, зятем Манфреда. Педро мав ударити в

тили Карла Анжуйського та відібрати у нього державу, загарбану 1266 року від короля Манфреда. Візантійський імператор надав своєму спільникові кошти на спорудження флоту. Водночас арагонські та візантійські агенти, щедро оплачувані візантійськими грошима, розпалювали в Сицилії ворожі до чужинського правління настрої. У країні, виснаженій фінансово тривалими збройними готуваннями та озлобленою зловживаннями місцевої адміністрації, відчувалося глибоке бродіння. Бракувало тільки візантійських грошей, щоб латентну кризу довести до вибуху, який був прискорений збройним втручанням арагонського короля, а без цих грошей і тут не могло обійтися. "Якщо б я сказав, — пише в автобіографії Михаїл VIII, — що вони (сицилійці) отримали свободу волею Бога, а він явив свою волю через мою руку, то це була б щира правда"¹⁰⁴. У момент, коли становище Палеолога здавалося безнадійним, в Палермо спалахнуло повстання (31 березня 1282 р.). Із блискучою швидкістю воно поширилося на увесь острів: анжуйське панування над Сицилією знайшло свій кривавий кінець у знаменитій "Сицилійській вечірні". У серпні з'явився Педро Арагонський на чолі свого флоту. В Палермо його голову увінчали короною Мануїла й проголосили правителем Сицилії, тоді як Карлові Анжуйському з величезними труднощами вдалося зберегти за собою володіння на материковій Італії. Про збройний похід на Візантію не могло бути й мови: південноіталійське королівство було розколоте, Карл Анжуйський після безприкладної катастрофи вийшов із гри, ця катастрофа щонайтяжче вдарила також і по папі, латинницького титулярного імператора Філіппа ніхто вже серйозно не сприймав, Венеція шукала зближення з Візантійською імперією та арагонським королем. Дипломатичний геній Палеолога відвернув грозу, що вже двадцять років громадилася над Візантійською імперією.

Примітки

¹ Див. вище згадані принагідні твори Нікіти Хоніята, написані частково після 1204 року, а також дані про листи і писання Михаїла Хоніята.

² Наукове видання: А. Heisenberg, *Georgii Acropolitae Opera I*, Leipzig 1903.

³ Вид.: Heisenberg, *Opera II*, с. 12-29.

⁴ Сагас видав компіляцію як окремий, анонімний твір у *Μεσαιωνική βιβλ.* VII (1894), с. 1-556. Відтоді в науці вона відома, як *Synopsis Sathas*. Авторство Теодора Скутариота довів Гайзенберг (А. Heisenberg, *Analekta*, Mitt. aus italien. Hss. byz. Chronographen [1901], с. 3 і д.). Доповнення до Акрополіта Гайзенберг подає у своєму виданні цього автора, т. I, с. 275 і д.

⁵ Щодо цього див. додаток у праці: L. Bréhier, *L'Église et l'Orient au Moyen Âge* (1921), с. 1 і д., 114 і д.

⁶ Грецька версія у вид.: J. Schmitt, *The Chronicle of Morea*, London 1904; італійська версія: *Cronaca di Morea* у К. Гопфа: *Chronique gréco-romanes*, Berlin 1873; французька: J. Longnon, *Livre de la Conquête de la Princesse de l'Amorée*, Paris 1911;

арагонська: A. Morel — Fatio, *Libro de los Fechos et Conquistas del Principado de la Mores*, Geneva 1885.

7 Видання і коментар Гайзенберга (Heisenberg, *Neue Quellen* I-III).

8 A. Heisenberg, *Nicephori Blemmidae curriculum vitae et carmina*, Leipzig 1896. Пролегомена докладно інформують про життя і творчість Блемміда.

9 У виданні: K. Emminger, *Studien zu den griechischen Fürstenspiegeln I. Zum ἀνδρῶς βασιλικός des Nikephoros Blemmydes*, Gymnasial-Programm, München 1906. Див. критичні зауваги: E. Kurtz, BNJ 3 (1922), с. 337 і д., а також: S. G. Mercati, BSl. 9 (1948), с. 182 і д.

10 A. Heisenberg, *Nicephori Blemm*, с. 100-119; J.V. Bury, *An Unpublished Poem of Nicephorus Blemmydes* у: BZ 10 (1901), с. 418 і д.

11 N. Festa, *Theodori Ducae Lascaris Epistolae CCXVII*, Firenze 1898. Серед адресатів на першому місці слід згадати Георгія Музалона, Н. Блемміда і Акрополіта. У додатку III, с. 290-329, передруковані листи Н. Блемміда: тридцять один адресований Теодорові II, один — деспотові Епіру Михаїлові II і один — патріярхові Мануїлові.

12 Пападопулос (J. V. Papadopoulos, *Theodore II Lascaris, empereur de Nicée*, Paris 1908, с. IX і д.) подає виклад писань Теодора II.

13 Вид.: J. V. Papadopoulos, *Apendice*, с. 183-189.

14 Ф. Успенський (Ф. Успенский, *О рукописях Никиты Акомината в парижской национальной библиотеке* у: ЖМНП 194 [1877], с. 76) оприлюднив деякі фрагменти. Докладний зміст цього твору див.: М. Andreeva, *A propos de l'éloge de l'empereur Jean III Batatzès par son fils Theodore II Lascaris*. Annales de l'Inst. Kondakov 10 (1938), с. 133 і д.

15 L. Bachmann, *Theodori Ducae Lascaris Imperatoris in Lauden Nicaeae urbis oratio*. Rostock, 1847. Досі не опубліковану промову про обов'язки підданих щодо монарха подає докладному аналізу Е. Ларра-Зизикас, *Un traité inédit de Theodore II Lascaris*, Actes du VI-e Congrès Intern. d'Ét. byz. I (1950), с. 199 і д.

16 Вид.: A. Heisenberg, *Palaiologenzzeit*, с. 97 разом з коментарями.

17 Miklosich-Müller III, с. 68-76 наукове видання з вичерпним коментарем та численними поправками. N. Festa, *Le lettere greche di Federigo II*, Archivio storico italiano, Seria V, 13 (1894), с. 1-34.

18 Перелік відомих досі і частково збережених лише у латинському перекладі документів уклад П. Лемерль (*Trois actes du despote d'Épire Michel II concernant Corfu*, Просфора εἰς Στ. Π. Κορινθίου, 1953, с. 407 і д. Див. його ж: *Le privilege du despote d'Épire Thomas I pour le vénitien Jacques Contareno* у: BZ 44 (1951), с. 389 і д. та М. Marković, *Vizantiske povelje Dubrovačkog archiva* у: ZRVI I (1952), с. 205 і д.

19 V. G. Vasiljevski, *Epirotica saeculi XIII*, VV, 3 (1896), с. 233-299; S. Petrides *Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits* у: IRAIK 14 (1909), с. 69-100; Papadopoulos—Kerameus. “Ἰωάννης Ἀποκαυκος καὶ Νικήτας Χωνιάτης”, Festschrift für K. E. Kondos. Див. також: M. Wellnhofer, *Johannes Apokaukos, Metropolit von Naupaktos in Aetolien (c. 1155-1233). Sein Leben und seine Stellung im Despotate vom Epiros unter Michael Dukas und Theodoros Komnenos*, Feising 1913.

20 J. V. Pitra, *Analecta sacra et classica specilegio Solesmeni parata* VI, 1891. Увесь викладений у цьому творі матеріал ретельно проаналізував Д. Ангелов *Принос към народностните и поземелни отношения в Македония (Епирския деспотат) през първата четвърт на XIII век* у: Изв. на камарата на нароку култура. IV, 3 (1947) 1-46. Див. також: Дринов М. *О некоторых трудах Димитрия Хоматиана, как историческом материале* у: ВВ I (1894), с. 319-140; 2 (1895), с. 1-23.

21 Лист до патріярха Германоса (№ 114) опублікував Пітра, с. 487-498. Нове видання першої версії листа до св. Сави читач разом із перекладом сербською мовою знайде в моїй статті: *Pismo Dimitrija Homatlata sv. Savi* у: Sveto-Savski Zbornik II (1938), с. 91-113.

22 Нове видання разом із перекладом французькою: H. Grégoire, *Imperatoris Michaelis Paleologi de vita sua* у: Byz. 29/30. (1959-1960), с. 447-476.

23 Див.: А. Димитриевский, *Описание литург. рукописей I* (1895). с. 769-794, а також внесені у деякі тексти поправки: Dölger, *Reg.*, с. 2065.

24 Вид.: A. Heisenberg, *Paleologenzzeit*, с. 33 і д., разом з коментарем. Див. також: Dölger, *Reg.*, с. 1994.

25 Важливими для розуміння цього контексту є дані, які містить *Хроніка Морей*. Див. також: Tafel-Thomas II, с. 57: Omnes debemus in suo statu tenere, nihil ab aliquo amplius exigentes, quam quod facere consueverant temporibus graecorum imperatorum.

26 Див.: Ostrogorsky, *Féodalité*, с. 55 і д.

27 Див.: Vasiliev, *Foundations*, с. 3-37 (як підтвердження його ж: *Mesarites as a Source*, *Speculum* 13 [1938], с. 180 і д.) Щодо прізвиська правителів Трапезунду Μεγάλοι Κομνηνοί див. також: Dölger. BZ 36 (1936), с. 233; його інтерпретація візантійського титулу μέγας βασιλεύς переконаливіша, ніж пояснення Н. Йорґа (N. Jorga, *Rev. du Sud-Est-europ.* 13 [1936], с. 176), що прибираючи назву Великих Комнінів правителі Трапезунду хотіли протиставити себе правителям Епіру.

28 Про роль, яку в тих подіях відіграла цариця Тамар, див.: Vasiliev, *Foundations*, с. 12 і д. Добре підкріплених документами висновків автора не можуть спростувати зауваження Йорґа, *op. cit.*, с. 172 і д.

29 Див.: P. Orgels, *Sabas Asidenos, dynaste de Sampson* у: Byz. 10 (1935), с. 67 і д. Самсун, про якого тут йдеться, інколи плутають з Самсуном (Amico) над Чорним морем. На цю тему див.: G. de Jerphanion, Σαμψών et Ἄμισος, *Une ville à déplacer cents kilomètres*, *Or. Christ. Per.* 1 (1935), с. 257 і д.

30 Nik. Choniates 791, 808. Villehardouin II, с. 145, вид.: Faral, а також: Gerland, *Lat. Kaiserreich*, с. 41; Longпоп, *Empire latin*, с. 64 і д.; Б. Примов, *Грцько-български саюз в начало на XIII век* у: Исторически Преглед 4 (1947), с. 22 і д.

31 Докладний опис битви під Адриянополем: Gerland, *Lat. Kaiserreich*, с. 46 і д.; Longпоп, *Empire latin*, с. 77 і д.

32 Про придворне життя у Нікеї див.: Андреева, *Очерки*, с. 55 і д.

33 Heisenberg, *Neue Quellen* II, с. 8 і д.

34 У своїй праці: *Über das byzantinische Kairetum nach dem Vierten Kreuzzüge (1204-1205)* у: BZ 45 [1952], с. 345 і д.) Сіґоновіц дуже переконаливо доводить, що за даними М. Хоніята (с. 756, 2), після втечі Олексія V та безпосередньо перед захопленням Константинополя хрестоносцями, не Теодор Ласкар, а його брат Константин був обраний імператором 13 квітня 1204 року в храмі св. Софії. Дехто з дослідників висловлював такий погляд раніше (зокрема див.: Андреева, *Очерки*, с. 5 і д., а також BSl. 4 [1932], с. 178). Я сам услід за Дельгером (Dölger, *Reg.*, с. III с. 1) не поділяв такої думки, однак тепер змушений визнати Сіґоновіцеві рацію, як, зрештою, і Дельгер (Dölger, *Deutsche Literaturzeit* 74 [1953], с. 598). На противагу Дельгерові аж ніяк не можу погодитися з гіпотезою Сіґоновіца, що коли Константин Ласкар відкинув запропонований йому титул цезаря (N. Choniat, с. 756, II), то став фактично виконувати обов'язки цезаря в Нікеї в 1204-1205 роках, а Теодор був обраний імператором лише 1205 року по смерті брата, який, як припускають, загинув у боротьбі з турками. Після падіння Константинополя Константин Ласкар у грецьких джерелах не згадується, а Віллегардуїн, єдиний, хто писав про нього в контексті боротьби у Малій Азії (II, с. 130, вид.: Faral) називає його помічником Теодора і “одним з найкращих греків у Романії” (див.: *ib.* I, с. 168), але така характеристика зовсім не означає, що він був імператором. Акрополіт (с. 11, 18 вид.: Heisenberg) пише, що Теодор Ласкар до самого коронування у 1208 році носив титул деспота, тобто не міг бути проголошений імператором уже 1205 року, як намагається довести Сіґоновіц на підставі однієї з промов М. Хоніята (Sathas, *Μεσ. βιβλ.* I, с. 113, 22). Звичайно, це зовсім не означає, що

ще до коронації він не міг бути візантійським правителем de facto, відтак цілком зрозумілі, що той самий Акрополіт (с. 31, 22) нарахував йому 18 років правління, тобто відлік його правління веде з 1204 року.

35 Див.: Longnon, *Empire latin*, с. 89 і д., 128 і д.

36 Докази на користь цього подає Герлянд; *Lat. Kaiserreich*, с. 210 і д.

37 1214 року Теодор I одружився з донькою сестри Леона II, та це подружжя за рік розпалося. Див.: А. Heisenberg, *Zu den armenisch-byzantinischen Beziehungen am Anfang des 13 Jahrhunderts*. Sitzungsber. d. Bayer. Akad. (1929), Z. 6.

38 Щодо хронології див.: J. Longnon, *La campagne de Henri de Hainaut en Asie Mineure en 1211*, Bul. de L'Acad. Belgique 34 (1948), с. 447.

39 Принаймні у таких намірах звинувачує його Генріх у листі від 13 січня 1212 року, виславному на Захід із табору під Пергамоном (Buchon, *Recherches et matériaux*. II, с. 211 і д.).

40 Akropolites, с. 27. Також див.: Ph. Lauer, *Une lettre inédite d'Henri d'Angré, empereur de Constantinople, aux prélats italiens, (1213?)*, Mélanges Schumberger I (1924), с. 201; J. Longnon, *op. cit.*, с. 442 і д.; Його ж: *Empire latin*, с. 127 і д. Однак я вважаю, що Лоньйон переоцінює значення здобутої Генріхом перемоги.

41 Akropolites, с. 28; W. Ramsey, *Historical Geography of Asia Minor* (1890), с. 129, 159; Gerland, *Lat. Kaiserreich*, с. 218; Gardner, *The Lascaris*, с. 84 і д.; Dölger, *Reg.*, 1684; Longnon, *Empire latin*, с. 128, а також *op. cit.*, с. 450 і д. На думку автора мирну угоду було укладено на початку грудня 1214 року.

42 Zeros, *Jus I*, с. 481 і д. (= Tafel-Thomas II, с. 205 і д.). Dölger, *Reg.*, с. 1703.

43 Так в ітитуляції; в підпису: Graecorum.

44 Див.: Jireček, *Geschichte I*, с. 296 і д. з прикладами з першоджерел. Гіпотеза Д. Анастасієвича (D. Anastasijević, *Je li Sv. Sava krunisao Prvovencanog?* у: *Vogoslovlje*. 10 [1935], с. 211 і д.), що Стефана коронували двічі: першого разу папський легат, а згодом — його брат Сава, як на мене, сумнівна, хоч до неї знову повертається Д. Сп. Радоїчич (Dj. Radojičić, *Sp. XII-e Congrès Intern. des Ét. byz. Rapports complémentaires*, Belgrade-Ochrade 1961, с. 102).

45 Domentijap (вид.: Daničić). с. 221. Див. також: S. Stanojević, *Sv. Sava i nezavisnost srpske crkve* у: *Glas Srpske Akad. Nauka* 161 (1934).

46 Див.: Vasiliev, *Foundation*, с. 161. 1934.

47 Див.: W. Miller, *Trebizond, the Last Greek Empire*, London 1925. Ф. Успенський, *Очерки из истории трапезунтской империи*, Ленинград 1929. Документи Вазелонського монастиря мають особливе значення для дослідження соціально-економічних умов того часу: Th. Ouspensky, V. Bénéchevitch, *Actes de Vazelon*, Leningrad 1927.

48 Досі здебільшого згадували "Епірський деспотат", переважала загальна думка, що всі правителі цієї держави, починаючи від її засновника Михаїла Ангела, носили титул "деспот", і що цей титул як такий належав правителю держави. Проте нещодавно Л. Стьєрнов (L. Stiernon, *Les origines du despotat d'Empire* у: *REV 17* [1959], с. 90 і д. також див. XII-e Congrès Intern. des Ét. byz. *Resumés des communications*, Belgrad-Ochrade 1961, с. 100 і д.) та Ферянчич (Ferjančić, *Despoti*, с. 49 і д.) незалежно один від одного оприлюднили незаперечні докази того, що Михаїл Ангел ніколи не мав титулу деспота (тим паче, не мав його Теодор, наступник Михаїла), отже, ніякого "деспотату" вони заснувати не могли. Крім того, як довів у своїй ґрунтовній праці Ферянчич, ні в цьому випадку, ні в жодному іншому титул деспота ніколи не був пов'язаний з владарюванням над якоюсь окремою візантійською територією. Ні Епір, ні будь-яка інша візантійська провінція ніколи не була деспотатом суто у розумінні назви.

49 Akropolites, с. 24 і д. Меліаракес (Meliarakes, Ἰστορία, с. 53 і д.) сумніваються у достовірності цього повідомлення, натомість Гарднер (Gardner, *The Lascaris*, с. 53 і д.) виступає за його правдивість.

50 Михаїл був позашлюбним, а Теодор шлюбним сином себастократора Йоанна Ангела. Щодо цього див. мою статтю: *Возвышение рода Ангелов* у: Юбил. сборник русск. археологии. Общ. в Белграде 1936, с. III і д.). Прізвище Дука Теодор узяв по матері, а Комнин — по бабусі Теодорі, доньці Олексія I.

51 Лоньйон (*La reprise de Salonique par les Grecs en 1224*, Actes du VI-e Congrès Intern. d'Et. byz. I [1950], с. 141 і д.) на підставі західних джерел довів, що Тессалоніки були здобуті не у 1222, і не в 1223 рр., а щойно 1224 р.

52 Порів. лист-протест Хоматіяна до Сави, датований травнем 1220 року, а також лист до патріарха Германа від 1223 року.

53 Див.: Longnon, *Empire latin*, с. 161 і д.

54 Інскрипція Асена II у церкві Сорока мучеників у Тирново; репродукцію оприлюднив Успенський (ИРАИК 7 [1901], табл. 5). Також див.: привілеї Асена II містові Дубровник, вид. Г. Ильинский. Там само, с. 25 і д., і И. Дуйчев, *Из старата българска книжнина II*, с. 42.

55 Див.: В. Василевский, *Обновление Болгарского Патриаршества при царе Иоанне Асене II в 1235 г.* у: *ЖМНР* 238 (1885), с. 1-56, 206-224; П. Ников, *Църковната политика на Иван Асенья II*, Българ. историч. библ. 3 (1930), с. 65-111. Після ознайомлення з дослідженнями Василевського я переконаний, що ініціатива домовленості йшла від Асена II — на противагу думці Дельгера (Dölger, *Reg.*, с. 1730). Див. також: Zlatarski, *Istoriya III*, с. 379 і д. — Благословіння східних патріархів на заснування болгарського патріархату Ст. Станоевич (St. Stanojević, *Sv. Sava i proglas bugarske patrijaršije*, Glas Srpske Kralj. Akad. 156 [1933]) приписує посередництву св. Сави, який 1233-1234 року — вже вкотре — здійснив подорож у Святу Землю, відвідав Єрусалим, Александрію та Антіохію, а на зворотному шляху — Тирново, де й помер 14 січня 1235 року. Все ж пор.: Radojičić, *Sveti Sava*, Godišnjica 44 (1935) 46.

56 Щодо хронології див.: Dölger, *Reg.*, с. 1758.

57 Akropolites 67. Див.: Ferjančić, *Despoti* 62 і д. Хоч Йоанн і одягнув на себе імператорські ознаки та, як і Мануїл, розписувався червоним чорнилом, насправді ж, як доводить Фер'янчич (там само 58 і д., а також 62 і д.), ні той, ні інший насправді не мав титулу імператора.

58 Dölger, *Reg.*, с. 1776.

59 Див.: Ferjančić, *Despoti* 63 і д.

60 *Le lettre greche di Federigo II*, ed. Festa, с. 22.

61 Див. Norden, *Papsttum und Byzanz*, с. 359 і д.

62 Див.: R. L. Wolff, *Mortgage and Redemption of an Emperor's Son: Castile and the Latin Empire of Constantinople*, *Speculum* 29 (1954), с. 45 і д.

63 Nik. Gregoras I, с. 44.

64 Nik. Gregoras I, с. 37. Про поселення куманів у східних провінціях згадує, зокрема, Акрополіт (Akropolites, с. 65, вид.: Heisenberg). Його ж мав на увазі і Теодор II Ласкар, коли писав у панегірикові на честь батька: "Переселяючи скитів із західних обширів, ти зробив з них на Сході корисних для себе підданих, а поселяючи їх замість персів (турків), ти приборкав їхній нестримний натиск на захід...". Цей витяг можна знайти в ще не опублікованій праці Ф. Успенського (*К истории крестьянского землевладения* у: *ЖМНР* 225 [1883], с. 339). Див. також: Мутафчиев, *Воиншки землі*, с. 76, прим 2.

65 Pashumeros I, с. 16 і д. Див. також докладний коментар про значення оборони прикордоння, укладений Віттеком (Wittek, *Mentesche*, с. 9 і д.).

66 Ostrogorsky, *Féodalite*, с. 62 і д.

67 Див.: Н. Glykatzi — Ahrweiler, *La politique agraire des empereurs de Nicée*. *Byz.*, 28 (1958), с. 51 і д., 135 і д.

68 Nik. Gregoras I, с. 41 і д. Див.: D. Xanatalos, *Wirtschaftliche Aufbau — und Autarkie — Massnahmen im 13 Jahrhundert (Nikaisches Reich 1204-1261)*, Leipziger

Vierteljahrschr. f. Südosteuropa 3 (1939), с. 129 і д. Стаття, на жаль, хибує не зовсім вдалим порівнянням тих часів із сучасністю, особливо з недавнім минулим.

69 Щодо датування див.: Laurent, *Notes*, с. 162 і д.

70 Див.: А. Heisenberg, *Kaiser Johannes der Barmherzige* у: BZ 14 (1905), с. 160 і д. На стор. 191-233 автор додав життєпис Йоанна Ватацеса, що походить з XIV ст.

71 Проте Григорій Кіпрський в автобіографії (вид.: W. Lameere, с. 179) критично — на підставі власного досвіду — відгукується про рівень освіти в Нікеї (ор. cit., с. 183).

72 Дуже характерні з цього погляду міркування у праці Теодора про походження св. Духа. Див.: Dräseke, BZ 3 (1894), с. 512 і д. Див. ще: Теодорові листи (вид.: Festa, с. 202 і д.), а також: Norden, *Papsttum und Byzanz*, с. 380 і д.

73 М. Андреева, *Прием татарских послов при никейском дворе*, Recueil Kondakov (1926), с. 187 і д.

74 Dölger, *Reg.*, с. 1883; Zlatarski, *Istorija* III, с. 456 і д.; Mutafčiev, *Istorija* II, с. 104 і д.

75 Див.: V. Laurent, *La généalogie des premiers Paleologues* у: Byz. 8 (1933), с. 130 і д.

76 Точної дати сходження Михаїла на трон визначити з повною певністю неможливо. Згідно із свідченнями М. Грегора (Nik. Gregoras I, с. 78) Михаїла піднесли на щиті 1 грудня (1258), а його коронування відбулося наприкінці того ж місяця (якраз на Різдво), звідси й позиція Дельгера (Dölger, *Reg* III, с. 30). Див. також: BZ 37 (1937), с. 180 та *Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michaels Palaiologos*, E. Eichmann *Festschrift* (1940), с. 180 (= *Paraspora*, с. 179). Пахімер (Pachymeres I, с. 81-96) пише, що Михаїла проголосили імператором 1 січня (1259), і такої ж думки дотримується Лорен (*Notes*, с. 165 і д.), крім того, див.: Miller, *CMH* IV (1923), с. 508, який на противагу Лоренові (Laurent) слушно звертає увагу, що слід розрізняти підняття на щит і коронування. У кожному разі можна з певністю сказати, що ні грудень 1259, як того хоче Чепмен (Charman, *Michel Paleologue*, с. 37), ані січень 1260, як вважає Б. Меліаракес (B. Meliarakes, *Ιστορία*, с. 509), не можуть бути датами коронування Михаїла, бо нам відомі грамоти з підписом Михаїла VIII вже від початку 1259 року: див. Dölger, *Reg.*, с. 1867 і д. Правильною слід визнати дату коронування Михаїла VIII (1 січня 1259 р.), вказану Пахімером, бо, як зауважив П. Бірт (P. Wirth, *Jahrbuch der öster. byz. Gesellschaft* 10 [1961], с. 87 і д.) ця дата також згадана і в: *Chronikon Neon* (опублікована Б. Т. Горяновим BB 2 [1949], с. 281, 18). Щоправда, у тій хроніці хибно вказаний день тижня.

77 Е. Дарко (E. Darkó, *Byzantinisch ungarische Beziehungen in der zweiten Hälfte des 13 Jahrhunderts* (1933), с. 10 і д.) звернув увагу, що *Хроніка Мореї* (вид.: Schmitt J. v. 2250 і д.) згадує також про угорські допоміжні загони. Звідси можна висувати, що в Пелагонській битві на візантійському боці серед інших билися й угорські підрозділи, схоже на те, що були вони не надто чисельні, позаяк історичні джерела про них не згадують. У кожному разі з деяким подивом у подальшому тексті цієї праці вчитуєш, що "славетна Пелагонська битва закінчилася повною перемогою саме візантійсько-угорських сил", а далі "завдяки успішній взаємодії обох могутніх держав (читай: Нікеї та Угорщини) вдалося ущент розгромити ворожі союзи з усіма їхніми намірами й крім того, відкрити нікейцям шлях до Константинополя" (E. Darkó, ор. cit., с. 16, 54). Принагідно слід згадати, що триптих із Гренобля, на який посилається Дарко (E. Darkó, ор. cit., с. 36-53) як на доказ угорсько-візантійських відносин у XIII ст, наврод чи давніший за XVIII ст. Див.: G. Moravcsik, *Inscription grecque sur le triptyche de Grenoble* (1935); а також N. Radojčić, *Letopis Matice Srpske* 340 (1934), с. 112 і д.

78 D. J. Geanakoplos (*Greco-Latin Relations on the Eve of the Byzantine Restoration: the Battle of Pelagonia* у: DOP 7 [1953], с. 99-141) подає докладний опис Пелагонської битви й аналізує її передісторію. Див. того ж автора: *Michael Paleologus*, с. 47 і д.

79 Zepos, *Jus* I, с. 488 і д. Dölger, *Reg.*, с. 1890; Heyd, *Commerce du Levant* I, с. 351, 427 і д.; G. J. Bratianu, *Recherches sur le commerce génois dans le Mer Noire au XIII siècle*, Paris 1929, с. 81 і д.

80 Те, що Андроник (II) був проголошений співімператором уже наприкінці літа 1261 року, а нагодою для відомої простагми Михаїла VIII від листопада 1272 було його урочисте коронування та надання титулу автократора, показує Дельгер (F. Dölger, *Die dynastische Familienpolitik des Kaisers Michel Palaiologus*, E. Eichmann *Festschrift* (1940), с. 183 (= *Paraspora*, с. 182 і д.).

81 Не можу погодитися з Норденом (Norden, *Papsttum und Byzanz*, с. 390 і д.), що оборонна політика Михаїла VIII стосовно Заходу суперечила його агресивній політиці на Балканському півострові.

82 Детальніше про домовленості між Михаїлом VIII та Вільгельмом II можна дізнатися у: Zakythinos, *Despotat*, с. I, 15 і д.; Dölger, *Reg.*, с. 1895. Дуже істотні спостереження — особливо щодо хронології — про переговори Михаїла VIII з римською курією, пропонує Льонерд (*Notes d'histoire et de chronologie byzantines* у: REV 20 (1962), с. 171 і д.).

83 Dölger, *Reg.*, с. 1931.

84 Тут ми дотримуємося традиційної хронології, що спирається на *Хроніку Мореї*, позаяк критичні зауваження (Dragumis, *Χρονικὸν Μορέων τοπωνυμικὰ, τοπογραφικὰ, ἱστορικὰ*, Athen 1921, с. 177; Zakythinos, *Despotat* I, с. 41 і д.) не привели до якогось конкретного висновку. Датування за *Хронікою Мореї* дотримується також Лоньйон. (*Empire latin*, с. 232 і д.).

85 Див.: Dölger, *Reg.*, с. 1934, 1941, 1960.

86 Див.: J. Gay, *Notes sur le second royaume français de Sicile*, *Mélanges Jorga*, 1933, с. 309 і д.

87 Див.: Longпоп, *Empire latin*, с. 236 і д.

88 Дуже докладно й слушно про це пише Норден: *Papsttum und Byzanz*, с. 443 і д.

89 V. Laurent (*La croisade et la question d'Orient sous le pontificat de Grégoire X*, *Revue hist. du Sud-Est-europ.* 23 [1945], с. 105 і д.) детально аналізує східну політику Григорія X, наголошуючи на його планах хрестового походу. Див. його ж: *Grégoire X et un projet de ligue anti-turque* у: EO 37 (1938), с. 257 і д.; його ж: *Le rapport de Georges le Métochite, apocrisiaire de Michel VIII Paleologue auprès du pape Grégoire X (1275/1276)* у: *Revue hist. du Sud-Est-europ.* 23 (1946), с. 233 і д. Праця Фліше [Fliche A]. *Le problème oriental au second concile oecuménique de Lyon (1274)*, Or. Christ. Per. 13 (1947), с. 475, нічого нового, по суті, не дає.

90 В. Н. Бенешевич, *Описание греческих рукописей св. Екатерины на Синае I* (1911), с. 542 і д.

91 Pachym, I, 318 і д. Простагма Михаїла VIII від 8 листопада 1272 року: Heisenberg, *Palaiologenzzeit*, с. 37 і д. (з докладним коментарем). Dölger, *Reg.*, с. 1994, 1995.

92 Див.: Ф. Успенский, *Византийские историки о монголах и египетских мамлюках* у: BB 24 (1923-1926), с. 1 і д.; Г. Вернадский, *Золотая Орда, Египет и Византия в их взаимоотношениях в царствование Михаила Палеолога* у: СК I (1927), с. 73 і д.

93 Див.: Stanely Lane-Poole. *A History of Egypt in the Middle Ages* (1901), с. 242 і д.; А. Полиак, *Le caractère colonial de l'État Mamelouk dans ses rapports avec la Hord d'Or* у: *Revue des Études islamiques* (1935), с. 231 і д.

94 Nik. Gregoras I, с. 101.

95 Хронологічні дані в першоджерелах дуже скупі. Див.: Dölger, *Reg.*, с. 1969, 1976, 1977. Зазначене вище датування ґрунтується на принципі сучасності подій: угода з Ногаєм не могла бути укладеною до 1271 року, бо їй передувала набіг татар,

яких прикликав Йоанн Тессалійський, і цей набіг найраніше можна віднести до 1271 року. З іншого боку, болгарсько-візантійська війна не могла відбуватися до весни 1272 року, позаяк на час між тією війною та смертю Ірини Ласкари (1270) слід віднести дати одруження царя з небогою імператора Марією та народження їхнього сина.

96 Див.: Norden, *Papsttum und Byzanz*, с. 489 і д.

97 Див.: Jireček, *Geschichte I*, с. 323.

98 Було б хибно датувати відновлення угоди 19 березня 1277 року, бо це дата продовження її чинності на два роки. Див.: Norden, *Papsttum und Byzanz*, с. 540, прим. 1. Однак Чепмен (*Michel Paléologue*, с. 132), а також Генеанакопλος (*Michael Palaeologus*, с. 301) відносять укладення угоди до 1277 року.

99 Див.: Н. Evert-Kappesova, *La société byzantine et l'Union de Lyon* у: BSl. 10 (1949), с. 28 і д.; Ї ж.: *Une page des relations byzantini-latines, La clergé byzantin et l'Union de Lyon (1274-1282)*, *ibid.* 13 (1952), с. 68 і д., а також: *Byzance et le St. Siege à l'époque de l'Union de Lyon*, *ibid.* 16 (1955), с. 297 і д.; Geneakoplos, *Michael Paleologus*, с. 265 і д.

100 Paradopoulos, *Genealogie d. Palaiologen* Nr. 29.

101 Див.: V. Grummel, *En Orient après le concile de Lyon* у: EO 24 (1925), с. 321 і д.

102 Tafel-Thomas I, с. 287 і д.

103 S. Rupciman, *The Sicilian Vespers*, Cambridge 1958, с. 201 і д. та App., с. 288 і д. про суперечливу роль Йоанна з Проциди.

104 Вид.: Grégoire, *Byz.* 29/30 (1959-1960), с. 461.

VIII

РОКИ ДЕПРЕСІЇ ТА ЗАГИБЕЛЬ ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (1282-1453)

Джерела

Давні історики, які писали про події цього періоду, поділяються на дві групи. До першої належать Георгій Пахімер, Никифор Грегора та Йоанн Кантакузен. Про "Історію" Георгія Пахімера, яка охоплює події до 1308 року, ми вже згадували. Ця праця містить відомості, однаково цінні для вивчення як часів Михаїла VIII, так і початку правління Андроника II. У ній, зокрема, йдеться про завоювання Малої Азії турками, візантійсько-сербські взаємини за часів правління короля Милутина тощо. Містить вона й детальний опис сповненого авантюризма походу т. зв. каталонської дружини, проте цей опис потрібно порівнювати з розповіддю учасника згаданого походу каталонця Мунтанера, в якій відображено зовсім інше ставлення до подій.¹ Праця Пахімера поступається значно більшому за обсягом творові Никифора Грегори "Ρωμαϊκή Ιστορία", сама назва якого (Ромейська, тобто Римська історія) є найкращим доказом того, що візантійці й далі вважали себе римлянами. Твір цей охоплює період з 1204 до 1359 року і поділяється на 37 книг. У сімох перших книгах описано основні події з 1204 до 1320 року, а тридцять подальших книг займають роки, що збігаються з діяльністю самого Грегори, тож не дивно, що оповідь мало не з кожною новою сторінкою стає усе детальнішою. Никифор Грегора (1290/1291-1360)² — видатна постать XIV ст. Це був один з найвідоміших і найплодовитіших візантійських учених, недарма його літературна спадщина так чи інак заторкує мало не всі галузі тогочасної науки.³ "Історія" Грегори містить вагому інформацію і дає нам багато цінного матеріалу про тодішні систему управління та методи господарювання, на що середньовічна історіографія зазвичай рідко звертає увагу. Виклад доволі жвавий і, назагал, об'єктивний. Лише під час змалювання ісихастичної суперечки, в якій у п'ятдесяті роки XIV ст. Грегора як провідний діяч антисихастів брав безпосередню участь, його твір втрачає свій об'єктивний характер і стає тенденційним, розтягнутим та нудним, переобтяженим різними документами. З-поміж величезної кількості творів

Грегори велику цінність для пізнання реалій тодішньої епохи становлять його листи.⁴ Славнозвісна “Історія” імператора Йоанна VI Кантакузена (1341-1354) починається з приходу до влади Андроника III (1320) і обривається за декілька літ після того, як автор відрікся від трону. По суті, це апологія, яку на своє виправдання написав усунутий від влади державний діяч. Кантакузен, намагаючись подати свою діяльність у якомога кращому світлі, часто вдається до замовчування, а то й перевертання не вигідних для нього фактів, тому його свідчення слід сприймати з належною дозою критицизму. Самі факти у нього, здебільша, відповідають дійсності, але їхнє трактування часто тенденційне. Оскільки ця праця вийшла з-під пера досвідченого державного діяча, який у процесі її написання спирався на принагідні щоденні нотатки та на автентичні документи, її, попри вже згадані недоліки, маємо цінувати не тільки як джерело важливої інформації, а й як літературний та історичний твір неабиякої вартісності.

До другої групи належать історики, котрі писали вже після падіння Візантійської імперії, — Лаонік Халкокондил, Дука, Георгій Сфрандзій і Критовул. Атеняннин Лаонік Халкокондил, учень гуманіста Геміста Плетона, намагався наслідувати Геродота і Тукідіда (Фуکیدіда). Він описав період турецьких завоювань і кінець Візантійської імперії. Основній частині його праці передують короткий огляд історії світу, який починається стародавньою Ассирією, а закінчується утворенням османської держави.⁵ Оскільки праця Халкокондила завершується 1463 року (здобуття Лемноса), то писалась вона, найімовірніше, у вісімдесятих роках XV ст. Стиль її свідчить про неабиякий літературний хист автора, а зміст — попри всю хаотичність у хронології — про тонке сприйняття історії. Центральне місце у творі Халкокондила займає не Візантія, а, як того й вимагали реалії тогочасної дійсності, — держава османів та її нестримна експансія, що є цілком новим явищем у візантійській історіографії. Позаяк Халкокондил упродовж багатьох років перебував при дворі деспотів Мореї, він детально змальовує події, які відбувалися на Пелопоннесі. А вони, до речі, відіграли чималу роль в історії Візантії XV ст.

Із зовсім інших позицій сприймав тогочасні події Дука, який багато років був на службі у генуезців.⁶ На відміну від гуманіста Халкокондила, Дука послуговується тогочасною розмовною мовою. Його “Історія” сягає 1462 року і відзначається правдивістю та жвавістю викладу. Автору вдається блискуче передати увесь трагізм ситуації, про що, зокрема, свідчить детальний опис здобуття Константинополя. Як і Халкокондил, Дука відкриває свій твір коротким переказом подій світової історії, а основна частина його праці починається з 1341 року, тобто від

часу приходу до влади Йоанна Кантакузена. Найдетальніше у ній описували події, що відбувалися після приходу до влади султана Баязида (1389).⁷ “Історія” Дуки дійшла до нас ще й у давній італійській версії, яка дає змогу заповнити деякі прогалини, наявні у грецькому оригіналі (разом із грецьким текстом цю версію опубліковано в СВ).

Хронологічні межі праці Георгія Сфрандзія дещо вужчі (1413-1477),⁸ проте у пізнішому і значно повнішому варіанті вона повертає нас до початків правління династії Палеологів.⁹ Приятель імператорської родини, який за трьох останніх Палеологів займав високі державні посади, Сфрандзій відрізняється від Халкокондила та прогенуезького Дуки своїм традиційно візантійським ставленням до подій. До того ж він, на відміну від прихильника церковної унії Дуки, був рішучим ворогом латинників. Стиль Сфрандзія простий і зрозумілий, хронологія точна, а мова, якою він послуговується, є чимсь середнім між неприродною архаїчністю Халкокондила та побутовою розмовною мовою, якою зумисне користувався Дука. Ці три письменники, що жили приблизно в один час, взаємно доповнюють один одного не тільки фактичним матеріалом, а й різним його трактуванням. Найбільшої довіри заслуговує Дука.¹⁰

Цікавим доповненням до творів Халкокондила, Дуки і Сфрандзія є праця Критовула з Імброса. Якщо вже Халкокондил у своїй праці головну увагу звертав саме на турецьку державу, то представник соціальної верхівки грек Критовул пішов ще далі. Він зумів не лише порозумітися з турецькою владою, а й зблизитися з новими володарями, написавши історію Мехмеда II, яка охоплює період від 1451 до 1467 року. Для дослідника візантійської історії особливо цінними є викладені в ній подробиці здобуття Константинополя.¹¹ Втім, варто зазначити, що з чотирьох названих грецьких письменників безпосереднім свідком здобуття візантійської столиці був тільки Сфрандзій.¹²

Зате чимало відомостей про падіння Константинополя залишили нам інші безпосередні свідки цієї події — латинники. Найціннішими за детальністю і точністю викладу є свідчення венеційця Ніколо Барбаро.¹³ Мали своїх істориків у Візантії й окремі події пізньовізантійської доби, зокрема ті, які справили найбільше враження на сучасників. Подібно до того, як Йоанн Каменіят колись описав був здобуття Тессалонік арабами, так тенер Йоанн Анагност, теж безпосередній свідок події, залишив нам опис здобуття цього міста турками 1430 року, а Йоанн Канан змалював штурм Константинополя Мурадом II 1422 року (обидва тексти можна знайти в СВ, у тому ж томі, де вміщено й “Історію” Сфрандзія).

Отже, маємо порівняно непогану інформацію про події, що відбувалися до 1360 року, а також про останні десятиріччя Візантійської імперії,

однаке відомості про історичні події між цими двома періодами досить скупі. Ні Грегора, ні Кантакузен про них уже не писали, а історики XV ст. — Халкокондил, Дука і Сфранцес заторкують цей час лише мимохідь. Відтак мусимо тут послуговуватися лише анонімними хроніками, які за своїм датуванням правильні, але надто вже лаконічні.¹⁴ Чимало доповнень можемо почерпнути з болгарської хроніки (1296-1413).¹⁵ Найвагомим твором тогочасної сербської літератури є написана впродовж 1431-1432 рр. біографія Стефана Лазаревича (1389-1427) — праця Константина Філософа, учня патріарха Євтимія з Тирнова.¹⁶ Ця багата на історичні деталі й велика за обсягом біографія є цінним матеріалом для вивчення візантійської історії першої третини XV ст. Хроніка ченців Комнина і Прокла знайомить нас з історією Епіру другої половини XIV ст.¹⁷ Історію Трапезундської імперії 1204-1426 рр. описує, щоправда, досить побіжно, “Хроніка” Михаїла Панарета.¹⁸

Відомості, які можемо почерпнути з хронік, доповнюють різні побічні писемні свідчення, листування, а також риторичні й теологічні писання, на які була багата епоха правління Палеологів. Варто назвати тут хоча б ті, які мають найбільшу вартісність саме як історичні джерела. Учений патріарх Григорій Кіпрський (1283-1289), окрім об’ємного листування, залишив нам автобіографію, котра своєю конкретністю та виразністю стилю значно перевищує подібну річ Никифора Блемміда, але його панегирики на честь Михаїла VIII та Андроника II аж занадто переобтяжені реторикою.¹⁹ Визначним мислителем був і учень Григорія Кіпрського — Никифор Хумнос. Він займав у суспільстві досить високе становище, якийсь час обіймаючи навіть посаду *месадзона* (μεσάζων), і був у родинних зв’язках (через дочку Ірину, дружину деспота Йоанна Палеолога, сина Андроника II) з сім’єю імператора. Хумнос — автор різних теологічних та філософських трактатів, у яких теорія Арістотеля протиставляється філософським засадам неоплатоніків. Його перу належить чимало математичних, астрономічних та риторичних праць, серед яких і розтягнута похвала Андроникові II. Як вископоставлений чиновник — (ὁ ἐπὶ τοῦ κανικλείου), він від імені імператора тривалий час редагував різні офіційні розпорядження. Для нас, зокрема, цікавими є едикт 1296 року про реформу судочинства та хризобулла 1313 року, у вступній частині якої зазначено, що король Сербії Милутин надав Візантії допомогу в її боротьбі проти турків. Цінним для історика є і листування цієї впливової особи.²⁰ Видатний філолог Тома (Теодулос) Магістер, автор численних філологічних, риторичних і теологічних трактатів, залишив нам, окрім них, ще дві праці — про імператорську владу (περὶ βασιλείας) і про державу (περὶ πολιτείας), які містять багато цінних відомостей про адміністративну систему часів

Андроника II, не оминаючи і її хиб.²¹ Найвидатніший ерудит і державний діяч під час правління Андроника II Теодор Метохит, що після Хумноса став месадзоном, окрім астрономічних, математичних та філософських трактатів, писав ще й риторичні та поетичні твори, в яких є чимало цінної для історика інформації. Серед доробку Теодора Метохита на особливу увагу заслуговує і звіт про посольство до сербського короля, яке він очолював, і метою якого було укласти мирний договір, а відтак і одружити короля Милутина з дочкою імператора Симоною.²²

Деяку історичну цінність для вивчення часів правління перших Палеологів мають і поетичні твори Мануїла Голобола,²³ зокрема його панегирик на честь Михаїла VIII,²⁴ а також вірші Мануїла Філа, серед яких нас найбільше цікавлять опис його посольства до Русі та різні принагідні вірші, адресовані членам імператорської сім’ї, високим державним і церковним достойникам. Не слід залишати поза увагою і його епіграм на окремі твори мистецтва.²⁵

Особливо цінними історичними джерелами часів правління Палеологів вважають і твори Димитрія Кидонія із Тессалонік. Кидоній був одним з найплідніших і найцікавіших письменників XIV ст. Упродовж правління декількох імператорів він посідав високе становище, брав діяльну участь у філософських дискусіях, відстоюючи позиції неоплатоніків, а в теологічних суперечках відіграв значну роль як прихильник поєднання церков (унії) та противник ісихастів. Кидоній прагнув зблизити Візантію із Заходом, переклав грецькою мовою багато латинських праць, серед яких, зокрема, була й *Summa thlogie* святого Томи Аквінського. Найціннішими у його спадщині є численні листи²⁶ і твори риторичного плану; серед останніх на особливу увагу заслуговують два послання до Йоанна Кантакузена і одне — до Йоанна V Палеолога,²⁷ а також *Μονωδία ἐπὶ τοῖς ἐν Θεσσαλονίκῃ μεσοῦσιν*, де в дуже похмурих тонах змальовано панування зелотів у Тессалоніках. Цікавими є й дві промови-попередження (συμβουλευτικοί), які закликають візантійців до союзу з латинниками і спільної боротьби проти турків. У них правдиво відображено те дійсно безрадісне становище, в якому опинилася Візантійська імперія у сімдесятих роках XIV ст.²⁸ Кидоній був автором і кількох преамбул до хризобулл Йоанна V.²⁹ Неабияку цінність для історика мають і листи Мануїла Калеки, учня Кидонія, котрий, як і його учитель, теж виступав проти ісихастів на захист церковної унії. Його життя обірвалося 1410 року у домініканському монастирі на острові Лесбос.³⁰

Окрім Грегори та Кантакузена, відомості про ісихастичний рух і суперечки довкола нього можемо почерпнути і з писань творця цього руху Григорія Синаїта, видатного лідера ісихастів Григорія Палама,

патріярха Філотея та з творів їхніх противників — Варлаама з Калабрії, Григорія Акіндина і великого містика Миколая Кабазила, а також з актів синодів, які скликали, щоб з'ясувати суперечності поміж ними.³¹ Миколай Кабазил — автор теологічних творів і багатьох листів,³² а також двох цікавих трактатів про лихварство та лихварів³³ і не менш цікавої, а проте й досі ще не опублікованої праці про конфіскацію церковних маєностей.³⁴

Для з'ясування соціальних взаємин велике значення має недавно виданий “Діалог багача з бідняком”, автором якого був Олексій Макремболіт. Це полум'яний протест проти соціальної нерівності й злиднів, у яких потопало населення Візантії³⁵.

З-поміж візантійських володарів, які займалися літературною творчістю, одне з перших місць належить Мануїлові II Палеологові (1391-1425). Наділений неабияким літературним хистом, цей високоосвічений імператор окрім теологічних трактатів, залишив нам чимало реторичних та інших творів на різні теми, а також багато листів, які, з одного боку, висвітлюють особу самого автора, а з іншого — є цінним джерелом для дослідників його епохи.³⁶ Ще й досі не видано твір Йоанна Хортасмена, написаний як хвала Пресвятій Діві з приводу поразки, що її зазнав Баязид від Тимура під Ангорою, а сама ця поразка пояснюється лише чудодійним втручанням Богородиці. Твір дає змогу відчувати, наскільки безнадійним було становище Візантії перед історичною подією 1402 року.³⁷ З останніх десятиріч існування Візантійської імперії до нас дійшло порівняно багато реторичних творів, які відображають стан остаточного занепаду Візантії, а також характер суспільних взаємин, які встановилися на відвоєваному греками Пелопоннесі. У розпорядженні істориків є значна кількість теологічних та полемічних творів на тему об'єднання церков — питання, яке після Флорентійського собору набуває особливо гострого значення. Насамперед тут слід назвати писання філософа-гуманіста Георгія Геміста-Плетона, який мріяв про відродження грецької античності у межах Пелопоннесу; провідного діяча латинофільської партії, ученого і майбутнього кардинала Віссаріона; великого оборонця засад православ'я Марка Євгеніка та його брата Йоанна Євгеніка; твори ретора Докіяна та писання, автором яких був перший після падіння імперії Константинопольський патріярх Геннадій Схоларій.³⁸ Цікаві відомості історик може почерпнути з поезії XV ст., прикладом бути може поема, яка дійшла до нас у двох варіантах під двома різними іменами — Зотика Параспондила та Йоанна Аргиропула. Цей твір, написаний розмовною грецькою мовою, містить опис битви під Варною (1444), додаючи чимало нових подробиць до писань істориків.³⁹

Надзвичайно цінним джерелом для вивчення системи управління та правил придворного життя у прикінцевий період візантійської історії є праця про звичаї та порядки, які панували при дворі і церкві (περί τῶν ὀφφικίων τοῦ παλατίου Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν ὀφφικίων τῆς μεγάλης ἐκκλησίας). Її написав за правління Йоанна Кантакузена або трохи пізніше куропалат Георгій Кодин, як донедавна помилково вважали. Твір псевдо-Кодина для цього періоду історії Візантії має таке ж значення, яке для періоду візантійського середньовіччя мали праці Філотея *De caeremoniis* та *Kletorologion*, адже в ній так само детально змальовано звичаї, яких дотримувалися при імператорському дворі під час урочистих подій, описано церемонію коронації імператора, подано перелік світських і церковних посад і титулів з урахуванням їхнього місця у тодішній ієрархічній системі, вміщено дані щодо окремих урядовців та вельмож, а також опис знаків сановности, які вони мали право носити. Цінність цієї праці полягає ще й в тому, що в ній подекуди трапляються згадки про те, як і коли саме впроваджувалися нові звичаї чи посади.

З-поміж юридичних пам'яток пізньовізантійської епохи цінною є праця *номофілакса* Тессалонік Константина Арменопула, що з'явилася 1345 року і через свій поділ на шість частин отримала назву *Шестикнижжя* (*Hexabiblos*).⁴⁰ Охоплюючи як цивільне, так і кримінальне право, Шестикнижжя було своєрідним посібником з судочинства, створеним на основі давніших кодексів і правознавчих праць. Стрижнем цього твору є *Procheiron* з нашаруванням доповнень та запозичень з таких збірників, як *Synopsis Maior* і *Synopsis Minor*, *Epanagoga*, *Ekloge*, *Novelles*, *Peira* тощо. Посібник Арменопула широко використовувався не тільки в імперії, а й за її межами. Те саме можна сказати й про укладений за абеткою збірник номоканонів (*Syntagma*) Матвія Бластерія, який з'явився 1335 року і невдовзі за порадою Стефана Душана був перекладений сербською мовою.⁴¹ Послугуючись цими компіляціями як джерелами чинного законодавства XIV ст., ми повинні водночас ставитися до них з деякими застереженнями, маючи на увазі, що там вміщено й чимало застарілого матеріялу, який на той час уже втратив свою правочинність.

Вивчаючи внутрішній стан Візантійської імперії у її прикінцевий період, навряд чи можна переоцінити значення тієї джерельної бази, яка дійшла до нас у вигляді різних документів та записів, що велися у монастирях. З часів правління династії Палеологів їх збереглося досить багато. На особливу увагу заслуговують численні документи, що були написані в славнозвісному Атоському (Афонському) монастирі. Вони дають нам багатий матеріял для вивчення тодішньої адміністративної та фінансової системи, ознайомлюють із соціально-економічним

станом імперії у той період. Зважаючи на те, що оприлюднення цих документів досі ще надто скромне порівняно з кількістю матеріалів, які дійшли до нашого часу, найновіші публікації цих джерел дають нам надзвичайно багато нової інформації.⁴²

Коли йдеться про взаємини Візантії із західними державами і, зокрема, з італійськими морськими республіками, варто не забувати про багатий архівний матеріал, що його зібрав Н. Йоргас.⁴³ Особливо корисним для дослідника буде ознайомлення з переліком виданих Тіріетом (Τηριετ)⁴⁴ постанов венеційського сенату (1329-1463), котрі стосуються візантійських земель. Особливе значення для дослідника у галузі економічної історії має т. зв. *Облікова книга*, яка лише недавно з'явилася друком. Містить вона дуже ретельні записи венеційського купця Джакомо Бадоера про власні торгові операції, які він провадив у Константинополі, перебуваючи там упродовж 1436-1440 рр.⁴⁵

1. Візантія як мала держава. Андроник II

Л і т е р а т у р: Stein, *Untersuchungen*. — Zakythinos, *Crise monetaire*. — Ostrogorsky, *Feodalité*. — Ostrogorsky, *Paysannerie*. — G. Schlumberger, *Expédition des "Almugavars" ou routiers catalans en Orient*, Paris 1902. — A. Rubió y Lluch, *La Expedición y Dominación de los Catalanes en Oriente*, Mem. de la R. Acad. de buenas letras de Barcelona 4 (1883); *Atenes en temps dels Catalans*. Anuari de l'Inst. d'Estudis Catal. 1 (1907). — K. M. Setton, *Catalan Domination of Athens 1311-1388*, Cambridge Mass. 1948 (з докладною бібліографією). — I. v. Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*, I-X. Pest. 1827-1835). — Jorga, *Geschichte I*. — E. Oberhammer, *Die Türken und das osmanische Reich*, Leipzig-Berlin 1917. — H. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, Oxford 1916. — W. L. Langer and R. P. Blake, *The Rise of the Ottoman Turks and its Historical Background*, *Americ. Hist. Rev.* 37 (1932) 468-505. — Wittek, *Mentesche; The Rise of the Ottoman Empire*, London 1938. — Arnakis G. Georgiades, *Οι πρότοι Ὀθωμανοί*, Athen 1947. — Jireček, *Geschichte I*. — Мутафчиев, *История*. — Miller, *Latins*. — Kretschmayr, *Venedig II*. — Heyd, *Commerce du Levant I*. — G. I. Bratianu, *Recherches sur le commerce genois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Paris 1929. — Е. Ч. Скржинская, *Генуэзцы в Константинополе в XIV в.* у: ВВ 1 (1947), 215-134.

У рішучій наступальній боротьбі, що велася проти західних завойовників, Михаїл VIII здобув перемогу. Однак його намагання відвоювати прадавні візантійські землі помітних успіхів не принесли. Північна частина Балканського півострова залишалася у руках слов'ян, і хоч йому таки вдалося відібрати в ослабленої Болгарії деякі території, зміцнення сербської держави нічого доброго імперії не віщувало. До того ж господарями на морі давно були італійські торгові республіки. Щоправда, коштом величезних зусиль Візантії вдалося повернути собі частину Пелопоннесу, але більшість його території й надалі залишалася під владою латинників, які, крім того, ще володіли Аттікою, Бе-

тією та прилеглими островами. Тессалія, Епір, Етолія та Акарнанія перебували під пануванням родини Ангелів, яка вперто відстоювала свою незалежність від імператора. Намаганням Палеологів відвоювати втрачені Візантією землі найбільший опір чинили саме ці сепаратні грецькі державки. Як у минулому внутрішньовізантійська роздробленість підготувала катастрофу 1204 року, так і тепер саме грецький сепаратизм став головною перешкодою до об'єднання держави. А провідна роль у боротьбі проти візантійських імператорів, які докладали зусиль, щоб відновити імперію на Балканському півострові, належала краєві грецьких магнатів Тессалії.

Безперервні війни на Балканах і важка боротьба проти претензій Карла Анжуйського украй виснажили імперію. Політика Михаїла VIII не лише своїми засадами і методами, розмахом, імпозантними планами та рішуче прозахідною орієнтацією, а й наслідками, як позитивними, так і негативними, дуже нагадувала політику Мануїла I. Це була політика справді імперського виміру, вона впливала на перебіг подій у всьому тогочасному світі, від Єгипту аж до Іспанії. Але таким вимірам сама Візантія давно вже не відповідала. Зусилля Михаїла VIII, спрямовані на те, щоб Візантію продовжували вважати могутньою державною потугою, як і надії Мануїла I, котрий сторіччям раніше мріяв про універсальність своєї імперії, не тільки не виправдались, а навпаки — призвели до змарнування й тих решток сил, які в неї ще залишалися. Як у той час, так і тепер, армія дуже ослабла, а скарбниця геть спорожніла, і то саме тоді, коли вже незабаром у Візантії мав з'явитися новий ворог. Починається неухильний і вже остаточний її занепад. Ще трохи й між славною імперією Михаїла VIII та слабкою державою, яка поволі ставатиме тільки ставкою у політиці її сусідів, проляже ціле провалля.

Таку перемену ролі імперії пояснюють дуже просто: Михаїл VIII, мовляв, був геніальним державним діячем, а його наступник Андроник II — слабким і безпорадним правителем. Насправді ж причини стрімкого занепаду, що розпочався з кінця XIII ст., були значно глибші. Внутрішня слабкість держави вже стала невиліковною, а її зовнішнє становище, яке постійно погіршувалося, лише наближало час неминучої катастрофи. Надмірні ж зусилля, до яких спонукала ослаблену імперію політика Михаїла VIII, теж були дуже шкідливі для організму держави. До того ж саме на цей період припадає початок швидкого зростання могутності й експансії відразу двох ворожих для Візантії сил — османів і сербів, і саме цим знаменувався початок нового сторіччя. Збройно й економічно виснажена імперія виявилася безсилою перед загрозою натиску з двох боків. Отже, причини занепаду візантійської держави насамперед слід шукати не стільки в особистих якостях

імператорів, скільки у внутрішній та зовнішній ситуації, яка на той час склалася.

Звичайно, Андроника II (1282-1328) важко назвати видатним державним діячем, але не був він і аж настільки бездарним та обмеженим, яким його часто змальовують. У його політиці не бракувало грубих і очевидних помилок, однак приймав він і дуже мудрі та розсудливі рішення, які свідчать про розуміння потреб держави. І якщо його спроби якось витягнути цю державу з кризи не увінчалися помітним успіхом, то в цьому треба звинувачувати не так його, як невблаганні обставини, в яких опинилась імперія і які не лише обмежували, а часто й унеможлилювали реалізацію його задумів. Андроник II був людиною високоосвіченою, цікавився літературою та наукою, серед його найближчих дорадників та помічників були такі талановиті люди, як Теодор Метохит і Никифор Грегора. У тому, що під час правління Палеологів спостерігається велике культурне піднесення, у тому, що Константинополь, незважаючи на політичний занепад, залишався світовим культурним центром, є й чимала заслуга так нерідко осуджуваного Андроника II.

В епоху Палеологів помітно зростає роль співімператора. Вже Андроник II поряд із своїм батьком Михаїлом VIII брав активну участь у правлінні державою як співправитель.⁴⁶ Ще більшу політичну роль відігравав на цьому посту його син Михаїл IX († 1320). Формально таке зростання значення співімператора виявилось у тому, що він і лише він (на відміну від інших співімператорів, яких могло бути кілька) як майбутній наступник престолу мав право за згодою імператора носити титул *автократора*.⁴⁷ Звідси й розпочався процес поступового переходу від одноосібного керівництва централізованою державою до колективного правління членів імператорської родини, котрі здійснювали найвищу владу в окремих частинах імперії, вільно пов'язаних між собою.

Тоді ж таки, не без впливу державно-політичного устрою, що панував на той час у західних країнах, з'явилася була навіть ідея поділу імперії. Найбільшим її прихильником стала друга дружина Андроника II Ірина (Йоланта) Монферратська, котра, відстоюючи інтереси своїх синів, домогалася поділу території держави поміж усіма нащадками імператора чоловічої статі. Знаменним для цього етапу історичного розвитку є те, що ці плани наразилися на різкий опір з боку імператора, який відкинув умовляння дружини з такою рішучістю, що це викликало серйозний конфлікт у родині. Імператриця покинула столицю і виїхала в Тессалоніки, звідки нав'язала стосунки зі своїм зятем королем Сербії Милутином й отримала від нього запевнення, що один з її синів успадкує сербський престол. Однак й тут її спіткала невдача: прості, мало не примітивні умови життя сербів аж ніяк не влаштували звиклого до розкошів принца.⁴⁸

Те, що в основі конфлікту між імператором та імператрицею лежать різні концепції державного устрою — римсько-візантійська та західна — у Візантії чудово розуміли, як розуміли й те, що імператриця плує норми публічного і приватного права. “Річ нечувана, — писав Грегора, — але вона хотіла, щоб сини імператора правили не як велить давній римський звичай, а щоб на взірць латинників поділили поміж собою міста і землі імперії так, аби кожен з них отримав окрему територію, мовби це був якийсь маєток, котрий, як і будь-яка інша приватна власність, міг би передаватися в спадщину від батька синам, а від синів — їхнім дітям і дальшим нащадкам...” “Імператриця, — продовжував Грегора далі, — за походженням латинниця, тож від латинників і перейняла заведений у них звичай, маючи намір запровадити його і в ромеїв”⁴⁹.

У Візантії ще розуміли значення єдності держави. Проте ця єдність усе ж розпадалася, і з плином часу узи, які єднали центр держави з її провінціями, дедалі більше послаблювалися. Єдиними зв'язковими між провінціями та центральною владою були тепер лише керівники цих провінцій, а відтак стає зрозумілим і те, чому найчастіше ними ставали члени імператорської родини або люди з найближчого оточення імператора. Та все одно довіряти їм надто довго було небезпечно, тому керівники провінцій часто мінялися. У разі, коли такий зв'язок обривався, влада в провінції опинялася в руках місцевих земельних магнатів.⁵⁰ Колишній стрижень держави і її гордість — адміністративна система втратила свій чітко централізований характер і виразно ієрархічну структуру.

Прихід до влади династії Палеологів був перемогою візантійської знаті. Процес феодалізації, розвиваючись дедалі швидше, на початку XIV ст. сягає свого зеніту. Великі землевласники, як світські, так і духовні, збільшують свої маєтності та кількість власних парків і, домагаючись все нових і нових привілеїв, нерідко таки добиваються повного імунітету.⁵¹ Незважаючи на те, що довкола панують злидні, це дає змогу їм жити в розкошах і почуватися дедалі менше залежними від держави. Натомість не тільки селянські господарства, а й посілості дрібного дворянства, що не користувалося привілеями й не мало належної робочої сили, дедалі більше занепадали, а їхні ґрунти переходили до рук великих землевласників. Зрештою, тільки великі маєтки, що мали в своєму розпорядженні значні капітали, і могли витримати ті величезні спустошення, яких завдавали часті ворожі наїзди.

Такий розвиток справ не тільки ослабив державу політично й фінансово, а й підірвав її військову міць. Постійне збільшення великих землеволодінь, звільнених від сплати податку, та поглинання ними селянських господарств і наділів дрібного дворянства, які обкладалися

податком, спричинилися до того, що дохід держави з року в рік зменшувався. До того ж значно погіршилося функціонування фіскального апарату, що теж впливало на зменшення податкових надходжень до державної скарбниці. Нові привілеї отримали й проніяри. Спершу *пронії* надавалися у тимчасове володіння під конкретні зобов'язання й виплату деяких коштів державі, їх заборонялося продавати чи передавати в спадщину. Однак в часи, про які йдеться, проніярам дедалі частіше надавалося право заповідати *пронії* та доходи від них своїм спадкоємцям. Уже Михайл VIII під час вступу на трон переоформив *пронії* своїх прибічників на спадкові маєтки, тобто, як влучно висловився Пахімер, досмертні володіння імператор перетворив на безсмертні.⁵² Ще частіше йтимуть назустріч домаганням проніярів наступники Михайла VIII, однак *пронії*, вже навіть як спадкоємні маєтки, все-таки зберігатимуть свій особливий статус, позаяк вони й надалі не могли ні продаватися, ні передаватися і, крім того, вони зобов'язували до військової служби.⁵³ Але й сам факт, що *пронії* все частіше переходили в спадщину, свідчить про те, що *пронійна* система була вже помітно розхитана. Водночас це ще раз підтверджує, наскільки підупав авторитет центрального уряду, й наскільки цей уряд мусив зважати на домагання феодалної знаті, апетит якої постійно зростав.

Зміни, яких зазнавала *пронійна* система у часи правління Палеологів, не могли не позначитися на армії. Якщо вже й за Комнінів чужоземні найманці становили значну частину війська, то тепер вони в ньому помітно переважали. Політика Михайла VIII з її непомірно великими амбіціями вимагала утримання постійно готової до війни армії, а це змушувало уряд вербувати численні військові формування, що, знов-таки, вело до збільшення видатків і виснаження державної скарбниці. Під час правління першого Палеолога візантійська армія налічувала багато десятків тисяч вояків. Якщо врахувати, що 1263 року в охороні кордонів Пелопоннесу брало участь 6000 кіннотників,⁵⁴ а в болгарській кампанії 1279 року кількість вояків сягала майже десяти тисяч,⁵⁵ в цьому можна не сумніватися. Звичайно, ці цифри порівняно з середнім періодом візантійської історії чи навіть з часами Комнінів виглядають аж надто скромно, але утримання й такої армії для зубожілої імперії тепер було не під силу.⁵⁶ Як видно, в Андроника II не було іншого виходу, як піти на докорінне скорочення чисельності війська. І він на це зважився, однак відразу ж перегнув палицю, бо, покладаючись на морську могутність своїх генуезьких союзників, відмовився від флоту, який вимагав особливо багато коштів,⁵⁷ і тим додав до економічної залежності імперії від генуезців ще й залежність військову. Тоді ж було значно скорочено й чисельність сухопутних військ, унаслідок

док чого візантійська армія настільки ослабла, що, як характеризували її сучасники, “це було посміховисько, а не військо”, а то й ще краще: “її не було взагалі”⁵⁸. Звісно, це перебільшення. Однак таке глузування сучасників свідчить про те, як населення сприйняло необхідне, але надто вже радикальне й поспішне зменшення військового потенціалу імперії. І справді, різниця між ще досить солідною силою армії часів Михайла VIII і дуже вже скромною кількістю війська, яке залишилося в розпорядженні його наступника, не могла не вражати. Починаючи з кінця XIII ст., Візантія рідко коли мала армію, яка налічувала б більше, ніж декілька тисяч вояків. Навряд чи варто шукати кращого доказу, щоб зрозуміти, чому Візантія перестала бути могутньою державою і виявилася практично безборонною перед набагато потужнішою військовою міццю османів.

Фінансова криза у Візантії виявила себе в псуванні золоті монети. Номізма втратила вартість через домішування менш цінних металів. Зниження її курсу стало відчутним уже в середині XI ст. У XII ст. цей курс знову зріс, бо поліпшення загального становища імперії дозволяло карбувати монети із значно більшим вмістом золота. Вважають, що на початку XIII ст. номізма відповідала 90% своєї номінальної вартості.⁵⁹

Пізніше знецінився і остаточно втратив свій авторитет за межами імперії *гіперпірон*, як, починаючи від часів Олексія I Комніна, називали візантійську золоту монету.⁶⁰ Замість довіри, з якою до неї всюди ставилися раніше, тепер вона викликала дедалі більшу підозру. Золоту візантійську монету, яка раніше не мала конкурента на світовому ринку, з середини XIII ст. все успішніше витіснила золота монета (*la buona moneta d'oro*) італійських морських республік.⁶¹ Вміст золота у візантійському *гіперпіроні* за часів Йоанна Ватацеса не перевищував 16 каратів, тобто дві третини номінальної вартості. Після здобуття Константинополя, за Михайла VIII, *гіперпірон* дорівнював 15 каратам, а в перші роки правління Андроника II — лише 14 каратам. Під час кризи, що охопила імперію на початку XIV ст., *гіперпірон* упав до половини своєї вартості.⁶² Зрозуміло, що це спричинило швидке зростання цін, зокрема на продукти харчування, що для більшості населення нічого доброго не віщувало, а багатьох таки й допровадило до жебрацтва.⁶³

Скрута і лихоліття набували незворотного характеру. Погіршення загального становища держави викликало дедалі більше здешевлення візантійських грошей, а з поглибленням економічної кризи перед населенням поставала проблема самого виживання. Щоб якось збільшити дуже мізерні доходи держави, Андроник II вдався до збільшення податків, але мети, яку ставив перед собою, досяг тільки наполовину, бо хоч державні доходи й зросли, і то досить помітно, адже річні надходження

становили 1 000 000 гіперпіронів,⁶⁴ то водночас збільшення фіскальних стягнень фатально вплинуло на матеріальний стан платників податків. До того ж Андроник II збільшив ще й розмір данини натурою, яку збирали на користь держави, запровадивши новий вид податку — *сітокритон* (σποκρίτων). Цей податок зобов'язував усіх хліборобів безоплатно постачати державі по шість *модіє* пшениці та по чотири *моді* ячменю з кожного *зевгіона*.⁶⁵ Добитися збільшення державних доходів вдалося не тільки запровадженням нових податків, Андроник II зумів дещо обмежити й імунітет великих землевласників. Деякі податки, насамперед земельний, тепер мусили платити в державну скарбницю навіть ті, хто мав привілей на звільнення від цих податків.⁶⁶ І хоч імператорові таки частенько доводилося робити винятки з загального правила для наймогутніших феодалів та монастирів, ці його заходи все ж сприяли, і то значною мірою, збільшенню доходів візантійської держави.

Наскільки Візантія зубожіла, свідчить уже те, що суми, які надходили до скарбниці за Андроника II, здавалися його сучасникам дуже великими. Не завадить нагадати, що річний дохід візантійської держави в ранньому середньовіччі становив майже 7-8 млн повноцінних номізм,⁶⁷ тоді як тепер на потреби держави вдалося нашкокреbti, і то з великими труднощами, лише 1 млн номізм, вартість яких становила тільки половину колишньої вартості. А грошові надходження до державної каси перед фіскальною реформою Андроника II були ще мізерніші. Звичайно, податки не були єдиним джерелом державного доходу,⁶⁸ але вони були його найсуттєвішою частиною, тим паче, що прибутки від митниць пливли тепер переважно до скарбниць італійських морських республік.

Збільшення доходу, що його вдалося домогтися вже згаданим способом, призначалося на покриття поточних потреб адміністрації, на данину сусіднім державам, утримання флоту, що складався з 20 трирем, та постійної армії, яка налічувала 3000 рицарів, 2000 з яких базувалися в Європі, а 1000 — в Азії.⁶⁹ Отже, імператор таки спромігся сяк-так згладити наслідки занадто поспішного й дуже вже радикального скорочення армії та флоту, яке він провів через катастрофічний брак коштів. Але як і куди витрачались ці кошти надалі! Найвагоміша видаткова стаття візантійського бюджету призначалася для виплати данини могутнім сусідам. Позаяк Візантія вже не могла оборонити себе від ворогів силою, то змушена була купувати мир за золото. За в'їдливим висловом Никифора Грегори, імперія тепер поводитись так, "як той чоловік, хто, щоб здобути собі приязнь вовків, у багатьох місцях свого тіла відкривав жили, аби погамувати хижість тих звірюк, напоївши їх власною кров'ю"⁷⁰. Візантія стала немічною державкою, яка жила тільки своїм великим мину-

лим, державкою, що повільно йшла на дно, бо вже неспроможна була впоратися з обов'язками, які їй дісталися в спадщину, і не мала сил, щоб у тодішніх геополітичних обставинах відвернути власну загибель.

Як у підході до розв'язання багатьох інших проблем, так і щодо церковних питань політика Андроника II докорінно відрізнялася від політики його батька. Зрештою, у цілком відмінних умовах намагання зберегти церковну унію втрачало будь-який сенс, унія була мертва якщо не з початком понтифікату Мартина IV, то після Сицилійської Вечірні — уже напевно. Прийшовши до влади незабаром після цих подій, Андроник II урочисто відмовився від унії двох церков і зайняв рішуче ортодоксальні позиції. Йоанн Бекк змушений був поступитися патріяршим престолом колишньому патріярхові Йосифові, якого Ліонський собор позбавив сану. Однак невдовзі Йосиф помер, і його на цьому посту замінив учений Григорій Кіпрський. Так було подолано серйозну релігійну кризу, й імперія позбулася тих внутрішніх вагань і сумнівів, що терзали її з часу Ліонського собору. Однак візантійській церкві треба було ще багато часу, щоб повернути собі втрачену рівновагу. Тим паче, що заново розгорівся давній конфлікт між радикальною аскетичною партією зелотів та поміркованим проурядовим напрямом т. зв. "політиків". Зелоти, котрі ще й досі виступали за вірність справі давно вже померлого Арсенія, не бажали підпорядковуватися церковній владі та урядові. Цей конфлікт, час від часу набираючи загрозливих форм, пригас на початку XIV ст., коли арсеніти, за винятком невеликої групи фанатиків, усе ж дійшли згоди з панівним церковним напрямом.

Значення церкви та її вплив на все духовне життя держави за правління дуже ортодоксального імператора Андроника II досягли кульмінаційної межі. Особливо зріс вплив чернецтва. Після затяжної кризи, яку принесла з собою латинницька окупація, після болісних переживань та сумнівів з приводу унії для візантійського чернецтва настав період матеріального і духовного розквіту. Монастирі, особливо здавна шановані монастирі на горі Атос (Афон), переживали свій золотий вік, адже їхній вплив, як і земельні багатства, невпинно зростали. За часів Олексія I Комнина монастирі на Атосі підлягали безпосередньо імператорові. Андроник II своєю хризубуллою, виданою в листопаді 1312 року, передав їх у підпорядкування константинопольському патріярхові. Відтак і *прото-са* Святої Гори, який очолював раду, що складалася з абатів окремих атоських монастирів, повинен був затверджувати вже не імператор, а патріярх.⁷¹ Тоді ж було здійснено новий поділ на єпископства і внесено зміни до ієрархії різних митрополичих резиденцій. Це здійснювалося, щоб пристосувати організацію давньої церковної структури, яка з часів Лева VI майже не зазнавала змін, до нових реальних умов.⁷²

Невідповідність між зміцненням та поширенням сфери впливу візантійської церкви і невблаганним зменшенням території імперії дедалі дужче впадає в око. Держава дрібніла до розмірів мало не карликових, а Константинопольський патріархат й надалі був центром усього православного світу, зберігаючи у своєму підпорядкуванні не тільки ті митрополії, що були розташовані на колишніх теренах Візантійської імперії в Малій Азії та на Балканському півострові, а й ті, що були на Кавказі, в Русі та Литві. Отже, саме церкві судилося стати найстійкішим елементом Візантійської імперії.

Військова та фінансова слабкість змушували Андроника II зусібіч обкладатися мирними угодами та договорами про дружбу. Цю політику він застосовував і щодо Заходу, хоч після "Сицилійської Вечірні" звітти імперії поки що ніщо не загрожувало. Після передчасної смерті першої дружини Анни, яка походила з Угорщини, Андроник 1284 року взяв шлюб з дочкою маркіза Монферратського Іриною. Це одруження покляло край претензіям монферратського дому на королівську корону Тессалонік, оскільки маркіз, який іменував себе королем Тессалонік, відмовився від цього, зрештою, ефемерного, титулу на користь дочки, тепер уже візантійської імператриці. Подібну мету Андроник ставив перед собою й тоді, коли намагався одружити свого сина й наступника престолу Михаїла IX із Катериною де Куртене, дочкою Філіппа й онукою Болдуїна II, яку вважали на Заході титульною імператрицею Константинополя. Переговори про цей шлюб, розпочаті 1288 року, успіхом не увінчалися, хоч і тяглися багато років,⁷³ Михаїл IX, зрештою, 1296 року одружився з вірменською принцесою.⁷⁴

На Заході все ще плекали плани щодо завоювання Візантії, тому там воліли не випускати з рук жодного приводу, яким можна було б скористатися для їх здійснення. Ці плани мали своїх прихильників, зокрема, у Фландрії та Неаполітанському королівстві, але найбільше їх підтримували син неаполітанського короля Карла II Філіпп із Таранту і брат короля Франції Філіпп Красивого Карл Валуа. Однак зусилля обох принців були тільки слабким відлунням активної політики Карла Анжуйського, і якщо вони й варті якоїсь уваги, то тільки з огляду на немічність імперії. Філіпп Тарентський, якому Карл II 1294 року передав свої права на володіння Анжуйської династії у Романії, управляв анжуйською спадщиною в Епірі і, виступаючи від імені короля Неаполя, висував претензії на зверхність над латинськими князівствами в Греції та над Тессалією. Свої володіння в Епірі він закріпив за собою, узявши шлюб з Тамарою, дочкою деспота Никифора. Епірці 1295 року відступили йому міста в Етолії.

Грецькі державки занепадали ще швидше, ніж сама Візантійська імперія. До того ж напружені взаємини між Епіром і Тессалією виливалися в часті сутички, що 1290 року й призвело до втручання Візантії, яке виявилось дуже вдалим для неї. Візантійська армія пройшла Тессалію і, заглибившись в епірську територію, розпочала облогу Яніни. На деякий час імперія знову вийшла до Адріатики, бо на той час і Драч опинився у руках візантійців.

Союз, що його Епір уклав з Філіппом Тарентським, пообіцявши йому частину своєї території, не тільки не зміцнив його позиції, а ще більше загострив взаємини з Тессалією, де династичні претензії Філіппа викликали велике незадоволення. Коли ж 1295 року сини себастократора Йоанна рушили на Епірський деспотат і переможно просувалися вперед, Епір звернувся за допомогою до візантійського імператора. Здавалося, що в житті грецьких державок настав сприятливий для Візантії момент, тим паче, що 1296 року померли деспот Епіру Никифор і давній ворог імперії себастократор Тессалії Йоанн. Від імені свого малолітнього сина Томи, як регентка, Епіром правила княгиня Анна, племінниця Михаїла VIII.⁷⁵ Разом з нею до влади прийшла візантофільська партія. Однак цю перспективу імперії перекреслила Сербія, значно сильніша армія якої, вторгнувшись на ці землі, відвоювала у Візантії нещодавно відібраний нею Драч.⁷⁶

Натиск Сербії на південні візантійські володіння, який розпочався ще за правління Немані, увійшов у свою вирішальну стадію. З моменту, коли Милутин (1282-1321) уже в перший рік свого правління забрав у Візантії Скоп'є, сербські наїзди на македонське прикордоння не вщухали. Нарешті 1297 року імперія спромоглася організувати контрнаступ, яким керував один з найталановитіших полководців Михаїл Глаб, однак й ця чи не остання спроба завдати удару у відповідь виявилася марною: стара струхлявіла держава була вже просто неспроможною збройно протистояти свіжим силам молодій слов'янській країні. Андроник II, прагнучи укласти з королем сербів тривкий мир, вирішив запропонувати йому руку своєї сестри Євдокії, що була вдовою імператора Трапезунду Йоанна. Милутин, що тоді боровся за владу зі своїм старшим братом Драгутином, підтримку імперії вважав для себе дуже цінною, до того ж, шлюб з візантійською принцесою та ще й багрянородною додавав йому чести в очах сучасників,⁷⁷ адже давні традиції ще шанували, й імператорський дім, попри те, що від колишньої могутності Візантії залишилась тільки тінь, не втрачав престижу в очах своїх сусідів. Тому категорична незгода Євдокії на шлюб глибоко вразила й розлютила Милутина. Добре усвідомлюючи можливі наслідки його гніву, Візантія не могла не виконати своєї обіцянки, тож в

Андроника II не було іншого виходу, як віддати йому за жінку свою п'ятирічну донечку Симону,⁷⁸ незважаючи на обурення візантійського духівництва з приводу одруження такого невинного дитяти з володарем сербів, котрий був уже тричі одружений (останній раз — з болгаркою). Милутин, зі свого боку, мусив зламати опір сербських вельмож, які виступали проти замирення⁷⁹ і вимагали продовжити війну,⁸⁰ бо власне вони й мали найбільшу користь від захоплення нових земель. Після довгих переговорів, які з сербським двором вів повноважний представник імператора Теодор Метохит, навесні 1299 року мирний договір було підписано, і Милутин узяв шлюб з малесенькою Симоною, а завойовані сербами землі до лінії Охрида—Прилеп—Штіп залишив за собою як віно своєї дружини.

Договір про мир і дружбу між Сербією та Візантією та одруження Милутина з дочкою імператора відкрили широку дорогу візантійському впливові на Сербське королівство. Відтоді розпочинається інтенсивна грецизація сербського монаршого двору й держави. Найбільшого свого розквіту вона сягне за правління Душана.⁸¹ У майбутньому політика ще не раз мінятиме курс, але це вже не перешкоджатиме принаймні проникненню візантійських впливів до Сербії. Навпаки, в міру того, як Сербія розширюватиме свої володіння коштом імперії, поглинаючи її споконвічні землі, ці впливи ще більше посилюватимуться.

Причини послаблення позицій візантійської держави на Балканах треба шукати в обставинах, що склалися всередині і довкола неї. Насамперед це збройне й фінансове знекровлення імперії та загрозиливі для її існування територіяльні втрати, яких вона зазнала у Малій Азії. До цього спричинились й політичні ускладнення, в яких заплуталась Візантія під час венеційсько-генуезької війни. Політика Андроника II щодо обох цих морських республік була цілком відмінною від політики його батька. Михаїл VIII не допускав надмірного зростання впливу як генуезців, так і венеційців, тоді як Андроник II беззастережно підтримував лише генуезців. І це було його великою політичною помилкою. Венеційці володіли південною частиною басейну Егейського моря, а генуезці міцно закріпилися в північній частині архіпелагу, на Мармуровому й Чорному морі, контролюючи з Галати водний шлях, який сполучав Середземне море з Чорним та з країнами Причорномор'я.⁸² Таке зростання генуезької могутності настільки загострило давнє суперництво між Венецією та Генуєю, що 1294 року між ними вибухнула війна, в яку невдовзі втягнулася й імперія. Після того як імператор дозволив генуезцям з Галати, на яку напали венеційці, сховатися за мурами своєї столиці, венеційці помстилися йому тим, що спустошили передмістя Константинополя, розташоване поза його мурами. У відповідь на це візантійці

почали репресії проти венеційців, які проживали у Константинополі. З цього моменту венеційсько-генуезька війна поволі переходить у війну візантійсько-венеційську, остаточно набувши такого характеру після того, як 1299 року генуезці, нітрохи не переймаючись долею союзників, уклали з дотеперішніми своїми противниками "вічний мир"⁸³. Не маючи власного флоту, Візантія могла поклатися хіба що на ласку ворога. Венеційці поставили перед імперією вимогу сплатити відшкодування. Із престижних міркувань спершу цю вимогу було відкинуто, та вже невдовзі, під загрозою венеційських кораблів, які кинули якір у Золотому Розі, Візантія змушена була поступитися й виплатити названу венеційцями суму. Ця нещаслива для імперії війна закінчилася укладенням 1302 року десятирічного перемир'я. Венеційці отримали підтвердження своїх колишніх привілеїв і нові колонії на островах Егейського моря. Генуезці, зваживши на власний гіркий досвід, оточили Галату оборонним муром і під самим боком візантійської столиці звели міцну фортецю. На довершення цих невдач генуезець Бенедетто Закарія з Фокеї, котрий видавав себе за адмірала на службі у французького короля Філіппа Красивого і нажив казкові багатства на експлуатації копальні галунів у Фокеї, 1304 року захопив острів Хіос, що належав Візантії.⁸⁴ Отож, якщо обидві італійські республіки досягли в цій війні деяких успіхів, то Візантія, котра так нерозважливо далася у неї втягнути, зазнала лише нових втрат і принижень.

І все ж події справді історичної ваги розігрувалися не тут, а в Малій Азії. Саме там імперії було завдано найболіснішого удару. В середині XIII ст. нашествя монголів зірвало народи Центральної Азії з насиджених місць і змусило численні тюркські племена податися в бік Малої Азії. До візантійсько-сельджуцьких кордонів наближалася нова хвиля азійських прибульців. Незабаром об'єктом їхніх завоювань та грабіжницьких наїздів стали західні землі Малої Азії. Ці наїзди ставали дедалі частішими, а опір, який їм чинила візантійська держава, був надто слабкий. Система охорони кордонів, організована ще за Нікейської імперії, була зруйнована, а нестача засобів для зміцнення оборони робила ці землі просто беззахисними.

У тому, що послаблення обороноспроможности Візантії на теренах Малої Азії було результатом відновлення імперії 1261 року, немає ніякого сумніву. Тут поєдналися дві причини: по-перше, політичний центр держави знову був дуже далеко від східного кордону, а по-друге, саме з цього часу політика імперії була зорієнтована суто на Захід. Нові завдання, що постали перед імперією на Балканах, як і небезпека, яка загрожувала їй із Заходу, вимагали зосередити всі сили саме в європейській частині держави. А відтак на забезпечення обороноспроможности

країни у Малій Азії не було ні матеріальних, ні фінансових засобів. Уже за правління Михаїла VIII траплялося, що акрити залишали свої сторожові пости на сельджуцькому кордоні через те, що не отримували платні,⁸⁵ до того ж, війська, завданням яких була охорона азійських кордонів, не раз перекидалися для участі в бойових діях на заході країни. «Так, — твердить один з тогочасних авторів, — схід імперії оголювався саме в той час, коли перси [турки], щораз більше нахабніючи, безкарно грабували позбавлену будь-якого захисту країну»⁸⁶. Крім того, процес нестримної феодалізації держави Палеологів призвів до занепаду стратіотських господарств, які на прикордонних землях утворив Йоанн Ватацес. Одне слово, до розвалу оборонної системи в Малій Азії спричинилися фінансові, соціальні та політичні негаразди.

Підкорення турками мало не усього Анатолійського півострова ніде, за винятком хіба що кількох міст, не натрапляло на серйозний опір. У руках завойовників опинилася 1300 року майже вся Мала Азія. Нечисленні міста на суходолі, такі як Нікея, Нікомедія, Бруса, Сарди, Філадельфія, Магnezія тощо, а також окремі портові міста — Гераклея Понтійська, Фокея, Смирна, які ще оборонялися, виглядали вже лиш островами серед розбурханого турецького моря, яке заливало Малу Азію.⁸⁷ Підкорений край було поділено поміж вождями турецьких племен, унаслідок чого всю західну частину Малої Азії було розчленовано на низку турецьких князівств. Одне з них — колишня провінція Битинія — дісталася Османові, засновникові однойменної династії, котрій пізніше судилося об'єднати під своєю зверхністю всі турецькі племена і поневолити як Візантію, так і держави південних слов'ян.

Утративши колишню військову міць, Візантія була безпорадною перед загрозою катастрофи. Найголовніше, що назавжди було втрачено кістяк держави, яким завжди була Мала Азія. Надії Андроника II на допомогу аланів, які в той час звернулися до імператора з проханням дозволити їм поселитися у межах імперії, взамін за що вони обіцяли боротися з турками, не виправдалися. Після того як за угодою 10 000 аланських чоловіків з жінками й дітьми за велінням співімператора Михаїла IX було переселено до Малої Азії, вони вже у першому збройному зіткненні з турками зазнали важкої поразки й, поспішно залишаючи виділену їм територію, вилили свою злість на візантійське населення, нещадно його пограбувавши.

Імператора вже охопив був розпач, як у нього з'явився ще один шанс. Свої послуги і вояків для боротьби з турками запропонував йому славнозвісний командувач каталонської дружини Роже де Флор. Відома своєю відвагою каталонська дружина, що досі була на службі у короля Сицилії Фрідріха, вкрила себе славою у боротьбі з Анжуйською династією, яка

намагалася повернути собі втрачений острів. Після підписання мирного договору в Кальтабеллоті, що поклав край цій війні й утвердив незалежність Сицилії під берлом Арагонів, каталонські найманці залишилися без роботи і шукали для себе нового поприща. Андроник II, звичайно, охоче прийняв їхню пропозицію, і наприкінці 1303 року. Роже де Флор зі своїми 6500 дружинниками прибув до Константинополя.⁸⁸ Тепер імператор свої надії пов'язував з цими найманцями. Згідно з угодою, він заплатив їм за чотири місяці наперед, а самого Роже де Флора зробив меґадуксом і видав за нього свою сестриницю Марію Асен,⁸⁹ а пізніше навіть надав йому титул цезаря.

На початку 1304 року каталонці переправилися на азійський берег і, висадившись на півострові Кизікос, рушили в напрямку Філадельфії, яку саме облягали турки. У битві з каталонцями турки були вщент розбиті, й Роже увійшов до звільненого від облоги міста як звитяжець. Ця перемога свідчить про те, що навіть невеликої, але мобільної та боєздатної армії Візантії було б достатньо для того, щоб урятувати становище. Трагедія цієї держави якраз і полягала в тому, що вона не мала власної мобільної армії, а вдавалася до вербування найманців. Однак наймане військо, зброя переважно двосічна, зберігаючи свою автономність, у будь-який момент могло вийти з-під контролю імператора, який не мав над ним ані належної влади, ані достатніх засобів примусу.

Після цієї перемоги каталонці заповзялися грабувати, розсипавшись по усьому узбережжі і сіючи страх та ненависть, бо, як на суші, так і на морі, не щадили ні турків, ні візантійців. Свавільля каталонських рицарів сягнуло такого рівня, що замість воювати з турками, вони напали на візантійське місто Магnezію. У Константинополі полегшено зітхнули аж тоді, коли вдалося їх умовити повернутися до Європи. На зиму (1304-1305) вони розквартирувалися у місті Галіполі, звідки навесні наступного року мали намір знову переправитися до Малої Азії, щоб продовжити кампанію. Тим часом напруження між візантійським урядом та каталонською дружиною постійно зростало. Особливо вороже наставленим до каталонців був співімператор Михаїл IX. Зі свого боку, каталонці нарікали на затримку платні, чим пояснювали й свою злочинну поведінку в Малій Азії. У квітні 1305 року у палаці Михаїла IX Роже де Флор був убитий. Вчинили це, сподіваючись, що норовистих найманців легше буде приборкати, коли не стане їхнього командувача, однак все вийшло якраз навпаки. Обурені каталонці у відомсту за смерть свого вождя розпочали каральні дії, які переросли у відверту війну між імперією та каталонською дружиною. Армія Михаїла IX, посиленна загонами аланів і турків, зазнала прикрої поразки під фортецею Апрос. Сам наступник престолу, який спочатку хоробро бився у

перших лавах, був під час битви поранений і врятував життя лише втечею до Демотики, після чого мусив обмежитися тільки обороною найважливіших міст Тракії, полишивши решту провінції на поталу розлюченому ворогові. Два роки каталонці, дружина яких поповнювала свої втрати завдяки напливові одноплемінців та залученню до своїх лав турків, нещадно грабували й спустошували тракійські землі.

Становище ускладнилося ще й тим, що з півночі на імперію дедалі більше тиснули болгари. В останні роки XIII ст. вже здавалося, що роздроблена на багато невеличких князівств Болгарія, зрештою, залишиться під пануванням татар. Однак використавши замішання й усобиці в Золотій Орді, що почалися там після смерті Ногая (1299), вона зуміла вирватися з-під татарського панування і за правління царя Теодора Святослава (1300-1322) поволі відновлювала своє колишнє значення. Скориставшись вкрай важким становищем імперії, болгарський цар розширив кордони своєї держави на південь аж до хребтів Балканських гір і захопив багато фортець та портів на Чорному морі, серед них і Месембрію та Анхіял, які вже й раніше вважалися спірними. Візантійський уряд змушений був змиритися з цими втратами і 1307 року уклав з царем мир, визнавши за Болгарією здобуті нею території і міста.⁹⁰ А тим часом каталонці, спустошивши Тракію, перейшли Родопи і восени 1307 року засіли в Кассандреї, звідки здійснювали свої грабіжницькі виправи, не оминаючи навіть монастирів, розташованих на Атосі. Однак їхній напад на міцну тессалонську фортецю (весна 1308) вдалося відбити.

У час, коли Візантія переживала період великого лихоліття, на Заході знов активізуються антивізантійські плани. Філіпп Тарентський, намагаючись здобути володіння в Епірі й Албанії, залучив собі в союзники албанських католиків й оволодів Драчем. Однак його похід на Епір, де правила прихильниця Візантії Анна, виявився марним (1306). Проте для Візантії значно небезпечнішим, ніж "деспот Романії і володар Албанського королівства", як тепер величав себе Філіпп, противником був дуже енергійний Карл Валуа. Цей князь без території, одружений 1301 року з титульною імператрицею Катериною де Куртене, руки якої для свого сина Михаїла IX ще недавно домагався Андроник II, з неабияким запалом вхопився за ідею відновити завойовницькі плани Карла Анжуйського, і коли Візантія була охоплена хаосом, він замахнувся на імператорську корону. Валуа 1306 року домовився з венеційцями, для яких нагода повернутися до політики часів IV хрестового походу була дуже спокусливою. Крім угоди з ними, він уклав ще й трактат з королем Сербії. Проте, як здається, Милутин своїх взаємин із

Візантією так і не зірвав. Втягнутий у затяжну війну (1301-1312) зі своїм братом Драгутином, він просто не міг вдатися до ефективних дій проти імперії і відновити спроби завоювати землі у Македонії.⁹¹ Папа Климентій V морально підтримав цей антивізантійський союз, ще раз оголосивши імператора Андроника II відлученим від церкви. Карл Валуа знайшов собі спільників і серед візантійських можновладців, що дуже промовисто засвідчило рівень розкладу імперії. Правитель Тессалонік Йоанн Мономах і комендант міста Сарди Константин Дука Лімпідар заявили, що готові визнати французького князя своїм монархом. Та найважливішим кроком Карла за тодішніх обставин було залучення на свій бік каталонців, які залишалися фактичними господарями становища на візантійському сході. Зважаючи на те, що й король Сицилії Фрідріх вживав усіх заходів, щоб каталонці саме його визнали своїм сюзереном, Карлові й тут усміхнулося щастя. 1308 року на Евбею у супроводі 11 венеційських кораблів прибув повноважний представник Карла Валуа Теобальд де Цепой. Звідти він вирушив до Кассандреї, де від імени свого сеньйора прийняв від каталонських рицарів ленну присягу.

Однак невдовзі Карлові довелося прикро розчаруватися. Каталонці, далекі не переймаючись планами Валуа, рушили з Кассандреї на Тессалію, де в той час правив Йоанн II (1303-1318), онук себастократора Йоанна. Важко хворий юнак кілька років перебував під опікою герцога Атен Гвідо II де ля Рош, а після його смерті (1308) шукав підтримки візантійського імператора й навіть заручився з його позашлюбною дочкою Іриною. Фактично всім у країні тепер заправляли великі феодали, і вона як держава неухильно йшла до свого кінця. Від імпозантності, якою вона пишалася під час правління себастократора Йоанна, залишилися тільки щемливі спогади. Відтак не могло бути й мови про якийсь опір. Каталонці безтурботно провели тут цілий рік, розкошуючи дарами цієї щедрої на урожай землі. Навесні 1310 року вони, стягнувши з Тессалонії ще й значну суму грошей, подалися до Середньої Греції, де найнялися на службу в герцога Атен Вальтера. Однак, як і раніше з візантійцями, каталонці пересварилися і з франками, й це знову призвело до відкритої війни. 15 березня 1311 року в битві на р. Кефіс у Беотії дружинники здобули перемогу над значно більшими за чисельністю силами герцогства. На полі цієї кривавої битви знайшов свою смерть і сам герцог Вальтер Брієннський, а разом з ним полягла переважна більшість його рицарів. Франкському пануванню в Атенах і Тебах було покладено край, натомість тепер тут посталось каталонське князівство. Атени, які сто літ були в руках франків, ще сімдесят років перебуватимуть під владою каталонців.⁹²

Результат каталонської виправи на схід виявився й справді незвичайним. Прибула з далекого Заходу жменька авантюристів проторувала собі дорогу з Константинополя через Філадельфію до Атен, щоб тут, в одному з найдавніших і найславетніших вогнищ цивілізації, заснувати своє удільне князівство. Спустошення, які вони вчинили у Малій Азії, Тракії, Македонії, Північній та Середній Греції, їхні перемоги над турками, візантійцями та франками свідчили про той занепад, який охопив як Візантію, так і сепаратистські налаштовані до неї грецькі й латинські державки. Каталонці опинилися на Сході саме тоді, коли там не було сильної держави, позаяк візантійська могутність уже лежала в руїнах, а турецька ще тільки зароджувалась.

Відхід каталонців до Центральної Греції став для імперії великим полегшенням. Насамперед через те, що агресивні плани Карла Валуа внаслідок цього зависли у порожнечі. Цепой ще у Тессалії покинув дружину каталонців, від якої ні він, ні його віродавець уже нічого доброго не сподівалися. До того ж претензії Валуа на імператорську корону в Константинополі втратили будь-які підстави, бо 1308 року його жінка, титульна імператриця де Куртене, померла. Титул цей успадкувала її донька Катерина, яку ще в дитячому віці видали заміж за Філіппа з Тарентського (1313). Філіпп цей шлюб вважав для себе настільки вигідним, що відмовився від одруження з Тамарою Епірською, про що вже була домовленість. Проте й завойовницькі плани Філіппа, незважаючи на підтримку Франції та Неаполя, так і залишились на стадії приготувань. Отже, плани як Карла Валуа, так і Філіппа з Таренту виявилися тільки слабким відлунням політики Карла Анжуйського й закінчились провалом. Спроби відновити латинське панування на сході Європи було поховано назавжди. Венеція 1310 року уклала з Візантійською імперією 12-річне перемир'я. Король Сербії теж відновив тісніші взаємини з Візантією і навіть надсилав їй військову допомогу, чисельність якої не раз сягала 2000 рицарів.⁹³ А коли його син Стефан повстав проти батька, Милутин, придушивши бунт і покаравши винуватця осліпленням, примістив його при дворі візантійського імператора.⁹⁴

Зміцнила своє становище Візантія і на Пелопоннесі. Ще 1308 року Андроник II запровадив серйозні зміни в управлінні Мореею, покінчивши, врешті, з досить невдалою дотеперішньою системою, яка полягала в тому, що візантійський намісник змінювався тут щороку. З моменту запровадження цих змін аж до передчасної смерті (1316) володіннями імперії в Морей управляв Михаїл Кантакузен, батько майбутнього імператора Йоанна VI. Становище Візантії на Пелопоннесі зміцнилося саме

завдяки його вмілому врядуванню. Політику Михаїла продовжив Андроник Асен (1316-1323), син колишнього царя Болгарії Івана III Асена та сестри імператора Андроника II Ірини Палеолог. У переможних зіткненнях з латинниками йому вдалося розширити й закріпити візантійські володіння на Пелопоннеському півострові. Для створення на Пелопоннесі візантійського торгового центру, який міг би успішно суперничати з венеційськими торговими осередками Короном і Модонном, Андроник II надав широкі торгові привілеї Монемвазії — найбільшому візантійському портовому місту в Морей.⁹⁵

Важливі зміни у двох сепаратистських грецьких державах сталися у зв'язку зі згасанням династії Ангелів (1318) як в Епірі, так і в Тессалії. Деспота Тому убив його племінник Миколай Орсіні з Кефалінії. Затятий ворог прибічників Анжуйської династії, Орсіні прийняв грецьке віровизнання і нав'язав себе Епірській державі як наступник престолу після вбитого правителя, взявши шлюб із його вдовою Анною, дочкою Михаїла IX. Через рік він отримав від Візантії титул деспота.⁹⁶ Йоаніна та багато інших епірських міст перейшли під руку візантійського імператора. Ще серйозніші зміни відбулися у Тессалії, де смерть себастократора Йоанна II взагалі поклала край політичній незалежності країни. Візантійський імператор, трактуючи тепер Тессалію як ніким не зайняте спадкове володіння (лен), намагався підпорядкувати її своїй владі. Втім, незалежницькі настрої місцевих вельмож та завойовницькі дії інших, сильніших від Візантії держав дали йому змогу підпорядкувати собі, та й то лише номінально, тільки північні території краю.⁹⁷ Найбільші магнати Тессалії прагнули повної незалежності, мріючи зробити свої володіння окремими князівствами. Зокрема цього добивався давній аристократичний рід Меліссенів. Крім того, до Тессалії вривалися великі маси албанців, міграція яких у наступні десятиріччя охопила мало не всю Грецію. Більшу частину Тессалії разом із її столицею Неопатрами захопило каталонське князівство, а порт Птелеон зайняли венеційці. Тож і цього разу Візантії мало що дісталось, а незабаром вона втратила й ті скромні надбання, що їй вдалося досягти після двадцятирічних зусиль, докладених після відходу каталонців. Ці здобутки звів нанівець конфлікт, що виник між старим імператором та його внуком Андроником III, конфлікт, який втягнув державу в хаос затяжної громадянської війни.

2. Період громадянських воєн. Сербська гегемонія на Балканах

Л і т е р а т у р а: V. Parisot, *Cantacuzene homme d'Etat et historien*, Paris 1845. — Флоринский, *Андроник и Кантакузин*. — Його ж: *Южные славяне и Византия во второй четверти XIV ст.*, Петербург 1862. — D. Muratore, *Una principessa Sabauda sul trono di Bisanzio*, Chambery 1905. — F. Dölger, *Johannes VI. Kantakuzenos als dynastischer Legitimist*, *Annales de l'Inst. Kondakov* 10 (1938), 19-30. (= *Paraspora*, 194-207). — Lemerle, *L'Émirat d'Aydin*. — Tafrali, *Thessalonique*. — Ševčenko, *Nicolas Cabasilas*. — Meyendorff, *Palamas*. — R. Guiland, *Essai sur Nicéphore Grégoras*, Paris 1926. — Zakythinos, *Despotat I u. II*. — Jireček, *Geschichte I*. — St. Stanojević, *Istorija srpskoga naroda*³, Beograd 1926. — V. Čorović, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1933. — *Istorija naroda Jugoslavije I*, Beograd 1953. — St. Novaković, *Srbi i Turci XIV i XV veka*, Нове видання (з виправленнями та доповненнями С. Чірковича), Beograd 1960. — Mutafčiev, *Istorija II*. — А. Бурмов, *История на България през времето на Шишмановци*, Годишник на Софийский унив., Ист.-филол. фак. 43. София 1947. — Stein, *Untersuchungen*.

Внутрішній розклад Візантійської імперії знайшов свій вияв і в численних громадянських війнах, які почалися із незгод між старим та молодим Андроніками. Ця родинна династична суперечка, що переросла в суперництво за корону, в історії Візантії розпочала період нищівних внутрішніх воєн, які вичерпали рештки сил імперії, а відтак й унеможливили серйозний опір експансії турків і сербів. Розбрат між дідом та онуком почався з особистих мотивів. Найстарший син Михаїла IX, Андроник III, людина здібна, чемна та приязна в поводженні, раніше був улюбленцем старого імператора. Він дуже рано отримав титул співімператора і вважався наступником престолу після свого батька. Однак з часом у взаєминах між дідом та онуком виникли непорозуміння, а то й образи, яких ставало все більше. Особливо болісно суворого дідугана вражали легковажний спосіб життя молодого Андроника, його розбещеність і марнотратство. Водночас молодика щораз більше гнітила надмірна опіка батька і діда. Нещасливий кінець однієї з його любовних пригод тільки прискорив вибух відвертого конфлікту. Молодий Палеолог звелів своїм слугам убити з засідки чоловіка, якого він вважав своїм суперником. Через трагічну помилку жертвою посіпак став молодший брат Андроника Мануїл. Вістка про це глибоко вразила Михаїла IX, який лежав тоді в Тессалоніках, змагаючись із важкою недугою, і прискорила його смерть (12 жовтня 1320 р.). Ці потрясіння та гірке розчарування в онукові змусили Андроника II позбавити його прав на успадкування корони.

Проте Андроник-ону, якому ніколи не бракувало вірних приятелів серед молодих аристократів, спираючись на їхню підтримку, виступив проти волі непопулярного імператора, організувавши проти нього сильну опозицію, яку сам і очолив. Головну роль в організації змови відіграли близький товариш Андроника III, молодий і багатий вельможа Йоанн

Кантакузен та спритний авантюрист Сиргіян, який з боку батька мав куманське походження, а по матері був поріднений з родиною імператора. Чимала роль у змові належала також двом високим воєначальникам із Тракії та Македонії — Теодорові Синаденові й дуже самозакоханому вискокчневі Олексієві Апокауку. Свої посади в тракійській адміністрації Сиргіян та Кантакузен отримали за великі гроші. Фатальний звичай продавати посади за Палеологів почали широко практикувати, складається таке враження, що його схвалював і великий логотет, посаду якого займала людина такого світлого розуму, як Теодор Метохит.⁹⁸ Цього разу уряд дорого поплатився за це, оскільки Сиргіян і Кантакузен використали куплені ними посади для організації боротьби. Крім того, візантійська знать зуміла спрямувати проти уряду в Константинополі цілком справедливе обурення населення провінцій, викликане надмірно високими податками. На Великдень 1321 року Андроник III виїхав зі столиці й очолив зібрану його приятелями в Адріанополі армію. Симпатії мас у війні, яка ось-ось мала вибухнути, були на боці Андроника Молодшого, позаяк період правління його діда в свідомості людности пов'язувався насамперед із численними збитками та втратами, яких зазнала як держава в цілому, так і її громадяни. До того ж із огляду на велику фінансову скруту Андроник II змушений був запровадити політику суворої ощадливості, що в очах підданих завжди робить правителя непопулярним. Натомість поки що не пов'язаний з будь-якою відповідальністю Андроник III міг собі вільно обіцяти населенню будь-що, використовуючи найбільш популістські демагогічні гасла. Тож, щоб примножити лави своїх прибічників, він щедро обіцяв їм маєтки та привілеї, а Тракія, за його словами, взагалі мала бути звільнена від усіляких податків.⁹⁹ Зрозуміло, що такі обіцянки Андроника III в громадянській війні важили більше, ніж навіть чисельність військ, що були в розпорядженні кожного з двох суперників у боротьбі за трон. Відтак не слід дивуватися, що населення Тракії так швидко й беззастережно стало на бік молодого імператора. Коли його армія під командуванням Сиргіяна рушила походом на Константинополь, старий імператор, побоюючись повстання в столиці, поспішив укласти з онуком мир.

За його умовами Андроник III отримав Тракію та деякі округи Македонії, які він уже перед тим пообіцяв своїм прибічникам. Усі інші території разом зі столицею залишалися за Андроником II. Отже, поділ держави, про який ще недавно й чути не хотіли, таки відбувся. Щоб зберегти бодай зовнішню видимість єдності імперії, Андроник II застеріг за собою право керувати всією закордонною політикою Візантії. Однак й цю домовленість дуже швидко порушили. Кожен із двох імператорів і в цій сфері вважав себе цілком незалежним, часто займаючи

не тільки відмінну, а й цілком протилежну, ворожу один до одного позицію. За таких обставин замирення не могло довго тривати, і 1322 року громадянська війна спалахнула з новою силою. Суперництво між мегадуксом Сиргіяном та мегадоместиком Кантакузеном призвело до виникнення гострих непорозумінь у таборі Андроника III. Коли ж молодий імператор став на бік свого приятеля Кантакузена, Сиргіян, котрий був головним режисером бунту Андроника III, перейшов до табору старого імператора і, запропонувавши йому свої послуги, очолив боротьбу проти того, хто ще недавно був його повелителем, а заодно й ставлеником. Однак симпатії візантійського люду, як ми вже казали, дедалі виразніше схилилися на бік молодого Андроника; навіть міста, що були розташовані неподалік від столиці, переходили під його правління. Зважаючи на це, Андроник II поступився і цього разу, знову уклавши з онуком мир на тих самих, що й першого разу, умовах.

Нова угода про мир виявилася тривалішою і на якийсь час відвернула загрозу відновлення громадянської війни. Андроник II визнав онука співімператором і підтвердив це коронацією, яка відбулася 2 лютого 1325 року. Хоч громадянська війна досі точилася без великих битв, вона негативно позначилася як на внутрішньому, так і на зовнішньополітичному становищі держави. Воєнний стан, постійне пересування військ не сприяли належному обробітці землі, зокрема в Тракії, як, зрештою, і нормальному функціонуванню господарства всієї країни. Авторитет центрального уряду було серйозно підірвано навіть у тих районах, які згідно з угодою перебували під владою старого імператора. Намісник Тессалонік пангіперсебаст Йоанн Палеолог, сестринець Андроника II і зять великого логотета Теодора Метохіта,¹⁰⁰ задумав відірвати від імперії землі, якими він управляв. Цей задум знайшов підтримку з боку двох синів великого логотета, котрі командували залогами в містах Струмиця і Мельник. Плани пангіперсебаста були ще небезпечнішими з огляду на те, що він звернувся за допомогою до свого зятя, короля Сербії Стефана Дечанського й особисто подався з візитом до його двору у Скоп'є. Стурбований цим візантійський уряд поспішив запропонувати йому титул цезаря, але доля зласкавилася над Візантією, оскільки Йоанн під час свого перебування при сербському дворі помер (1327). Натомість у Малій Азії турки й далі поширювали свої володіння. 6 квітня 1326 року¹⁰¹ вони здобули виморену голодом Брусу. Син Османа Урхан переніс сюди свою столицю, і відтоді це місто, як місце вічного спочинку Османа, турки вважають священним.

А тим часом навесні 1327 року знов, уже втретє, між обома Андрониками спалахнула відкрита війна. Цього разу у внутрішній конфлікт, що розігрався в імперії, втрутилися південнослов'янські держави, оскільки

значення. Після періоду інтенсивної латинізації у XII і XIII ст. верх у Візантії взяли консервативні, ворожі римській церкві та західній культурі тенденції. І якщо Мануїл I Комнин та Михайло VIII Палеолог були ще виразниками латинофільських поглядів, то Андроник II Старший та Йоанн VI Кантакузен, попри всі політичні розбіжності й збройне протистояння між ними, вже втілюють ортодоксальні й консервативні позиції освічених верств тодішнього візантійського суспільства. Що ж, Кантакузен багато в чому був одним з найвірніших послідовників Андроника.

Громадянські війни, що точилися у Візантії, з найбільшою вигодою для себе використав король Сербії. Саме на міжусобицях, які підірвали імперію і в результаті яких вона втратила багато своїх територій, і виросла могутня держава Душана. Коли після численних спроб штурму 25 вересня 1345 року впала одна з найнепрístupніших візантійських твердинь — Серри,¹³⁵ під сербським пануванням опинилася майже вся Македонія (за винятком Тессалонік) і прилеглі території аж до ріки Мести (Нестос). А вже невдовзі Душан проголосив себе імператором і відтоді став титулуватися не інакше, як царем сербів і ромеїв.¹³⁶ Це мало означати, що давня Візантійська імперія уже зникла з лиця землі, поступившись місцем новій, сербсько-грецькій імперії. Як колись для царя Симеона у боротьбі з Візантією найважливішим було домогтися визнання своїх претензій на імператорський титул — найвищий символ політичної та релігійної зверхності Візантії у тодішньому світі, так і тепер саме в цьому найбільше був зацікавлений Душан. У Великодню неділю 16 квітня 1346 року у Скоп'є відбулась урочиста коронація Душана на імператора, яку провів новообраний патріарх Сербії. Як раніше Болгарія, так тепер, знов-таки, Сербія виявляла велику зацікавленість у тому, щоб мати свій окремий, тісно пов'язаний з державним організмом патріархат. Оскільки згоди Константинополя на таку коронацію годі було й сподіватися, то вона відбулася за участю патріарха Тирново, автокефального архієпископа Охриди та представників монастирів, розташованих на горі Атос. До речі, ця гора теж перебувала тепер під владою сербського царя, який докладав усіх зусиль, щоб здобути собі прихильність та визнання з боку цього всіма шанованого центру чернечого життя. Тривалий час він гостював там і щедро обдарував тамтешні монастирі земельними наділами та привілеями.¹³⁷ Ніколи ще вони не користувалися таким широким імунітетом, як за Душана.¹³⁸ За три роки після коронації, у травні 1349 року, було затверджено — спершу на соборі знаті у Скоп'є, а потім (у доповненому варіанті), 1354 року у Серрах, — зведення судових законів, відомих як "Законник Стефана Душана", яке підвело під нову імперію міцні правові основи.¹³⁹

Перерва, що настала в громадянській війні в Візантії, не завадила сербам продовжувати завойовницьку політику. Ба більше, саме в перші роки правління Кантакузена Душан завершив завоювання Епіру й оволодів Тессалією (1348). І хоч Кантакузен, здолавши опір зелотів у Тессалоніках, спробував і собі вторгнутися до Македонії і таки зайняв був Берроу та Відин (1350), вже незабаром обидва міста знов опинилися у руках Душана.

Так незначними силами, без провадження великих битв, Душан відібрав у Візантійській імперії більше половини земель, які в неї ще залишалися, і майже подвоїв територію своєї держави. Воєнні дії зводилися переважно до облоги міст, котрі, здебільшого, після недовгого опору просто здавалися сербському цареві,¹⁴⁰ влада якого тепер простягалася від Дунаю до Коринтської затоки, від Адріатики аж до Егейського моря. Отже, новоутворена імперія виявилася напівгрецькою, оскільки значну її частину становили власне грецькі та грецизовані землі. І саме ці землі були тепер центром нової держави. Як імператор сербів і ромеїв, Душан безпосередньо правив саме в південній, переважно грецькій частині своєї імперії, а північною частиною, яка складалася з давніх сербських земель, доручив правити своєму синові, королеві Урошеві.¹⁴¹ Двір, управлінський апарат і законодавство в імперії Душана будувалися й функціонували за візантійським зразком. Особливо це відчувалося в південній частині його держави. Органи грецької адміністрації та судочинства залишалися тут практично без жодних змін, і грецькі архонти просто переходили на службу до сербського володаря. Проте на вищі посади навіть на завойованих грецьких землях призначалися тільки представники сербської знаті, колишні соратники Душана. Наділені грецькими титулами, вони й користали з плодів завоювання.¹⁴² Отже, змінилася тільки провідна верхівка, а саме життя, назагал, далі йшло собі за правилами, які існували доти.

Якщо грецькій знаті після важкої громадянської війни все ж удалося втримати свою перевагу на останніх клаптях Візантійської імперії, то на широких просторах, завойованих зовнішнім ворогом, вона все-таки мусила поступитися як своїм значенням, так і маєтками, аристократії сербській. Зрештою, існування й тих уцілілих залишків візантійської держави було під загрозою. Адже здавалося, що сербському володареві, котрий уже величав себе "fere totius Imperii Romani dominus"¹⁴³, варто зробити ще одне останнє зусилля, і він, здобувши Константинополь, досягне своєї мети й здійснить великі мрії своїх попередників. Однак саме на це останнє зусилля Душан, як колись і цар Симеон, не міг здобутися, адже він теж не мав флоту, а без нього оволодіти Константинополем було неможливо. Всі намагання Душана залучити для цього в союзники венеційців були марні: венеційці не

квапилися, вони воліли мати справу зі слабкою Візантією, а не з могутнім сербським царем, котрий утвердився б у Константинополі.

Громадянська війна принесла Візантії нові втрати й на морі. Генуезці 1346 року знову захопили Хіос, який невдовзі став головною базою торговельної компанії Джустиніані й залишався у володінні цієї родини аж до середини XVI ст.¹⁴⁴ Під час громадянських воєн помітно підупали й сили візантійського флоту, який за Андроника III було відновлено коштом величезних жертв. Повна й принизлива немічність Візантії щодо османів та сербів на суші цілком відповідала її безсиллю на морі, але вже порівняно з Генуєю та Венецією. Виснажена й зусібіч обкраяна візантійська держава опинилася мовби в подвійних лещатах: на суші — між Сербією та османами, а на морі — між Генуєю та Венецією. Її територія тепер обмежувалася тільки Тракією, островами, розташованими в північній частині Егейського моря, Тессалоніками, що були оперезані широкою смугою завойованих Душаном земель, та володіннями на віддаленому Пелопоннесі.

Набагато більшим ніж територіяльні втрати лихом була цілковита господарська та фінансова розруха. Населення було неспроможне платити податки, позаяк громадянська війна не давала змоги нормально обробляти землю в основній частині імперії — Тракії. Цей край, що опинився спершу в центрі соціальних буревіїв, а пізніше став ласим об'єктом грабіжницьких набігів турецьких зграй, тепер нагадував пустелю.¹⁴⁵ Поволі вмирала й візантійська торгівля. Тоді як генуезькі митниці в Галаті збирали у своїх касах 200 000 гіперпиронів за рік, річний дохід константинопольських митниць ледве сягав 30 000 гіперпиронів.¹⁴⁶ До того ж ця монета була дуже непевною платіжною одиницею, оскільки, за твердженням сучасників, її купівельна спроможність день у день падала.¹⁴⁷ Якщо на початку XIV ст. прибутки держави все ще становили хоч і невелику, та все ж помітну частину бюджету давньої Візантії, то тепер вони становили зовсім мізерну частку надходжень порівняно навіть з періодом правління Андроника II. Отже, про якийсь стабільний бюджет не могло бути й мови. Щоб покривати видатки, які аж ніяк не можна було взяти з надходжень, уряд змушений був викручуватися, вдаючись до особливих чи, м'яко кажучи, дуже сумнівних джерел. Скажімо, він то звертався до великодушності маєтних людей, то брав кошти з позик, а то й дарунків з-поза меж держави. Імператриця Анна, наприклад, ще на початку громадянської війни взяла у Венеції позику на суму 30 000 дукатів, віддавши в заставу клейноди візантійської корони. Венеційці пізніше щоразу, коли час було продовжити торгові угоди, нагадували про цю позику, однак, даремно: клейноди візантійської корони так і залишилися у скарбниці собору св. Марка.¹⁴⁸ А великий московський князь десь коло 1350 року надіс-

лав до Константинополя гроші на оновлення храму св. Софії. Візантійський уряд не тільки прийняв цей вид милостині з-за кордону, а ще й узяв та витратив побожну офіру великого князя Московії на платню турецьким військовим загонам, які виступали на його боці.¹⁴⁹ Це промовисто свідчить про вкрай жалюгідне становище тодішньої візантійської держави. Загальне зубожіння відчувалося навіть в імператорському палаці, бо й звідти давно вже вивітрилися колишні пишнота й розкіш. Недарма під час бенкету, влаштованого з нагоди коронації Кантакузена, користувалися не золотими та срібними чашами, як колись, а пили з олов'яного та глиняного посуду.¹⁵⁰ На додачу до всіх цих нещасть, 1348 року в імперії спалахнула пошесть, яка забрала з собою дуже багато людей. З особливою нещадністю "чорна смерть" пронеслася над Константинополем, а звідти пройшла усією Європою.¹⁵¹

Не слід дивуватися й з того, що чим більше скорочувалася територія Візантії, то відчутнішою ставала потреба поділу найвищої влади в імперії. Розчленованою на частини державою важко вже було керувати з одного центру, тому автократизм змушений був поступитися місцем деякому розмежуванню влади. Тепер її здійснювали окремі члени імператорської родини, управляючи частинами країни на підставі угоди з урядом у Константинополі, або навіть самовільно, силою відторгнувши якусь частину території Візантії та утворивши на ній власну вотчину. За Йоанна Кантакузена таке колективне правління династії стає вже політичною системою. Так Кантакузен запровадив спочатку новий устрій на Пелопоннесі, віддавши візантійську Морею своєму другому синові Мануїлові.¹⁵² А старшого сина Матея він наділив незалежним князівством, викроеним із земель західної Тракії, які простягалися від Демотики і Хризополя до тогочасних кордонів Сербії. Так Кантакузен прагнув зміцнити позиції власної родини щодо представників законної династії Палеологів. Втім запровадження колективної династичної влади тільки й могло ще сяк-так підтримувати якусь спільність між окремими частинами розчленованої імперії.¹⁵³ Систему Кантакузена, яка мала вже не один прецедент у попередній період, охоче сприйняли і ще більш розвинули його наступники з династії Палеологів, адже кожен володар у ті часи намагався протиставити великим феодалам членів своєї родини, оскільки у феодальній державі панівна династія була тільки наймогутнішою серед багатьох інших магнатських родин, що конкурували поміж собою.

Зовнішня політика Кантакузена була на рідкість послідовною. Будучи і мегадоместиком Андроника III, і суперником імператора під час громадянської війни, а згодом і повновладним монархом, він, у загальних рисах, дотримувався однієї й тієї ж політичної лінії. Це добре видно

на прикладі його співпраці з турками, якої він тримався до кінця. Свідчить про це і його вороже ставлення до Генуї. Попри деякі хитання, таке ставлення можна вважати характерною ознакою його політики. Аби якось протистояти могутній Генуї, треба було насамперед мати власний флот. Відтак питання флоту ще раз постало перед Кантакузеном як невідкладне й пекуче завдання. Оскільки в державній скарбниці гуляли вітри, Кантакузен звернувся за допомогою до приватних осіб. Проте за роки громадянської війни вичерпалися і приватні засоби, до того ж маєтні люди не надто квапилися з пожертвами. З великими труднощами вдалося нашкобти 50 000 гіперпіронів. Із цією сумою й приступили до спорудження кораблів.¹⁵⁴ Імператор не міг змиритися й з тим, що 87 відсотків митного збору з Босфору надходило до кас генуезців, і спробував покласти край такому принизливому становищу, помітно знизивши митні тарифи на більшість товарів, які завозилися до константинопольського порту. Такий захід виявився ефективним: вже незабаром усе більше купецьких суден пливли до причалів константинопольського порту, минаючи генуезький порт у Галаті.¹⁵⁵ Як і слід було сподіватися, генуезці, котрим такий крок Кантакузена завдавав відчутних збитків, вдалися до зброї. Попри величезні зусилля, імперія не витримала нерівної боротьби. Навесні 1349 року візантійський флот було знищено. Відчайдушна праця й не менш відчайдушна самопожертва виявилися марними. Візантія вже так і не змогла звільнитися з-під такої небажаної опіки Генуї.

Щойно закінчилась війна між Константинополем і Галатою, як у візантійських водах вибухнула нова війна — вже між Генуєю та Венецією. Генуезці прагнули взяти під контроль усю торгівлю на Чорному морі й вирішили заборонити прохід протоками чужим кораблям. Дійшло навіть до того, що в Кафі вони конфіскували венеційські торгові судна, які ухилилися від контролю (1350). У відповідь Венеція уклала спрямований проти Генуї союз із Педро IV Арагонським. Не маючи певности, на чий бік схилиться перемога, Кантакузен спочатку вагався, але врешті й собі примкнув до союзу. 13 лютого 1352 року на водах Босфору відбулася велика битва між генуезьким флотом та венеційськими й арагонськими кораблями, до яких приєдналася й невелика візантійська флотилія, що складалася з 14 суден, збудованих за допомогою венеційців. Битва тривала до ночі, але так і залишилась незавершеною, що дозволяло обом сторонам приписувати перемогу саме собі. Боротьба тривала, але вже на віддалених західних водах, аж поки обидві однаково знеможені сторони не погодилися 1355 року укласти мир. Отож після згаданої битви венеційсько-арагонський флот відплив від берегів Візантії, а Кантакузен опинився в скрутному становищі. Змушений поклатися тепер тільки на власні сили, він уклав з генуезцями мир, тим паче, що

вони під цей час вже уклали союз із Урханом. Ця явно вимушена зміна політичної орієнтації призвела до того, що у відомсту венеційці зуміли знайти спільну мову з Йоанном V. Палеолог отримав від Венеції 20 000 дукатів позики, обіцявши навзаєм віддати республіці острів Тенедос. Крім Венеції, Йоанна V намовляв до розриву з Кантакузеном і могутній цар Сербії. Візантія знов опинилася перед загрозою громадянської війни.

Довкола особи законного імператора від самого початку гуртувалися всі противники Кантакузена, та й сам Йоанн V, досягши зрілого віку, вже серйозно починав думати, як би повернути владу собі. Кантакузен спробував уникнути конфлікту за допомогою спритного маневру: він передав Палеологові якраз ту територію в Родопах, якою досі керував його син Матей, а Матей натомість отримав нові, набагато важливіші володіння з центром в Адріанополі. Йоанн спочатку був на це погодився, але домовленість виявилася нетривкою, і коли настав неминучий розрив у взаєминах, конфлікт відновився, хоч набув своєрідної форми, вилившись у війну між двома автономними вотчинами — Йоанна Палеолога та Матея Кантакузена. Отримавши венеційські гроші, Йоанн V на чолі невеликого війська восени 1352 року вторгся на територію свого шурика. Без опору, він дійшов до Адріанополя, який сам відчинив перед ним брами як перед законним імператором, і Матееві не залишалося нічого, як замкнутися в міській цитаделі. Виручив його Йоанн Кантакузен, який, не гаючи часу, прибув сюди з турецькими загонами і швидко виправив становище. Адріанополь та інші міста, які перейшли на бік Палеолога, він покарав тим, що віддав їх на пограбування туркам. У відповідь на це Палеолог, сили якого значно поменшали, звернувся за допомогою до болгар і сербів. Стефан Душан, котрому він у заручники відправив свого брата деспота Михаїла, прислав йому чотири тисячі кінного війська.¹⁵⁶ Однак й Урхан не залишив свого приятеля в біді й поспішно відправив йому на допомогу близько 10 000 вояків під командуванням свого сина Сулеймана.¹⁵⁷ Болгари, почувши про наближення сильного турецького війська, забралися геть. Результат збройного зіткнення між двома візантійськими імператорами тепер цілком залежав від османів та сербів. Перемогли набагато чисельніші сили турків: позбавлені болгарської підтримки сербські частини разом із грецьким військом Йоанна V були наголову розбиті під Демотикою (кінець 1352 р.).

Упродовж десяти років практично воюючи проти династії Палеологів, Кантакузен усе ж намагався дотримуватися деяких засад легітимності. Тепер же він вирішив, що настав слушний момент для зміцнення позицій власної родини, яка потребувала сильнішого правового підґрунтя, та для остаточного усунення законного володаря. Кантакузен проголосив співімператором і наступником престолу свого сина Матея

(1353) й звелів, щоб у церковній літургії та під час офіційних урочистостей ім'я Йоанна Палеолога відтепер не згадувалось.¹⁵⁸ Протест патріярха Каліста нічого в рішенні Йоанна Кантакузена не змінив, а лише спричинився до того, що під тиском імператора церковний собор змістив упертого патріярха й обрав Філотея. Отож 1354 року у Влахернському соборі Матей отримав із рук імператора та нового патріярха імператорську корону.

Тріумф родини Кантакузена тривав недовго. Уже сам перебіг війни між Йоанном Палеологом і Матеем переконливо засвідчив, що настрої громадян імперії змінилися зовсім не на користь Кантакузенів. Хоч Йоанн VI переміг і цього разу, не слід забувати, що вирішальною тут була допомога турків, а турецька допомога була двосічною зброєю. Часи спорадичних турецьких набігів, щоб лише грабувати скінчилися, починалася епоха заселення європейської території османами. Вже 1352 року вони вгніздилися в укріпленні Цімпа неподалік Калліполя, а в березні 1354 року, після жакливого землетрусу, коли візантійці в паніці залишили цю місцевість, Сулейман, син Урхана, захопив і сам Калліполь (Галліполіс).¹⁵⁹ Даремно Кантакузен нагадував Урханові про дружбу і, попри крайні злидні, що панували в імперії, пропонував значний викуп за повернення захопленого міста. Османи й слухати не хотіли про те, щоб залишити таку важливу для них фортецю, яка була чудовим плацдармом для наступного завоювання Тракії. Населення Константинополя, довідавшись про це, пережило справжню паніку, адже всі добре усвідомлювали, що відтепер столиця житиме під безпосередньою загрозою з боку турків.¹⁶⁰ Позиції Кантакузена захиталися як ніколи, його падіння було неминучим.

Тим часом Йоанн V налагодив контакти з давніми ворогами Кантакузена генуезцями і без особливих труднощів знайшов серед них прихильне ставлення і підтримку. Генуезький корсар Франческо Гаттілузіо, власник двох галер, на яких він кружляв водами Егейського моря в пошуках здобичі та пригод, погодився допомогти Палеологові сісти на трон своїх предків. Узамін за це Йоанн V Палеолог пообіцяв йому руку своєї сестри Марії, у придане якій давав Лесбос — найбільший і найважливіший з островів, якими ще володіла імперія.¹⁶¹ У листопаді 1354 року змовники вступили до Константинополя. Йоанн Кантакузен змушений був зректися престолу і прийняти постриг.¹⁶² Як чернець Йоасаф він прожив у монастирі ще близько 30 років, так і не відмовившись зовсім від участі в політичному житті. Перебуваючи в монастирі, він не обмежувався тільки писанням своєї славетної "Історії" та багатьох теологічних трактатів, у яких обстоював учення ісихастів, а й постійно у різний спосіб втручався в події, що відбувалися як у Константинополі, так і в Морей. Його вплив у державі, яка неухильно скочувалася до повної руйни, та на словене

чвар і розбрату життя імператорської родини припинився тільки зі смертю. Помер він на Пелопоннесі 15 червня 1383 року.¹⁶³

Падіння Йоанна VI ще не означало, що міць та історична роль родини Кантакузена цілком утратили своє значення. У своїй вотчині в Родопах ще деякий час утримувався співімператор Матей. Звідти він час від часу здійснював наїзди на сербські володіння. Під час одного з таких наїздів серби під містом Філіппополем розгромили його військо, а самого його взяли в полон і видали Йоаннові V. За цих обставин він змушений був зректися своїх претензій на трон (1357). Однак всі намагання Палеолога відняти у Мануїла Кантакузена владу в Морей успіху не мали, тож, урешті, уряд Йоанна V змушений був з цим змиритися і таки визнати його деспотом. Діяльний і мужній Мануїл керував візантійськими володіннями на Пелопоннесі аж до своєї смерті (1380). Після нього тут (до 1382 р.) правив його старший брат Матей, який після повалення подався у Морею. Упродовж тривалого періоду свого правління Мануїл навів лад в адміністрації Морей і в переможній боротьбі з турецькими нападами зміцнив панівне становище греків на Пелопоннесі. Відновлення грецької переваги в Морей було чи не єдиним проблиском світла в сутінках періоду безнадійного занепаду візантійської держави. Проте цей край, фактично користуючись повною автономією і перебуваючи під владою родини Кантакузенів, тривалий час був адміністративно відірваний від центральної влади Палеологів.

З останньої громадянської війни Візантія вийшла ще більш ослабленою, ніж була тоді, коли Кантакузен вступав на константинопольський трон. Її територію розривали на кусні, а господарська та фінансова скрута сягнула нечуваних досі масштабів. Для Візантійської імперії, яка впродовж життя одного покоління пережила три громадянські війни, годі було сподіватися порятунку. Могутність давньої Візантії трималася на двох опорах — грошовому багатстві та блискуче організованій адміністративній системі. Тепер державна скарбниця зяяла пусткою, а розладнана адміністрація просто догнивала. Монета була знецінена, всі джерела доходів — вичерпані, нагромаджені колись засоби у величезній більшості — пущені на вітер. Від темів і логотетів, котрі були наріжним каменем як провінційного, так і центрального управління, залишилися хіба що назви. Найвищі посади перетворилися на пустопорожні титули, і вже навіть забулося, які ж, власне, функції з цими званнями були колись пов'язані. Кодин постійно нагадує, що на ті часи вже просто не знали, що саме колись означали такі титули, як логотет геніку (λογοθέτης γενικού) і логотет дромю (λογοθέτης τοῦ δρόμου).¹⁶⁴ Якщо завдамо собі трохи труда і пригадаємо давню вагомість цих посад, якщо добре собі усвідомимо, яку роль відігравав Теодор Метохит, який за правління Андроника II, у двадцятих роках XIV ст. був спершу λογοθέτης γενικού, а згодом μέγας λογοθέτης,¹⁶⁵

то аж тоді вочевидь збагнемо міру та стрімкість занепаду візантійського політичного організму протягом цих фатальних десятиріч, що минули під знаком громадянських воєн. Фінансовий крах і повний розклад адміністративної системи не залишали Візантії навіть надії на відродження. І все ж вона існувала ще досить тривалий час, і це ще раз свідчить, що ця імперія до кінця зберігала свою дивовижну життєздатність. Але останнє сторіччя візантійської історії — це вже не що інше, як тільки історія нестримного скочування до своєї остаточної загибелі.

3. Завоювання Балканського півострова османами. Візантія як васал Туреччини

Л і т е р а т у р а: Halecki, *Un empereur*. — Dölger, *Johannes VII*. — Kolias, 'H ἀνταρσία Ἰωάννου Ζ'. — Charanis, *Palaeologi and Ottoman Turks*. — M. Loenertz, *Paléologue et D. Cydonès*. — Його ж: *Péloponèse*. — Його ж: *Lettres de D. Cydonès*. — Gay, *Clément VI*. — Silberschmidt, *Das orient. Problem*. — N. Jorga, *Philippe de Mézières et la croisade au XIV siècle*, Paris 1896. — G. Ostrogorsky, *Byzance, État tributaire de l'Empire turc* у: ZRVI 5 (1958) 49-58. — M. Viller, *La question de l'Union des églises entre Grecs et Latins depuis le concile de Lyon jusqu'à celui de Florence*, *Revue d'hist. eccl.* 17 (1921) 261-305, 515-532; 18 (1922) 20-60. — До історії османів, південних слов'ян, італійських морських республік та франкської Греції.

Уже 6 серпня 1354 року байло — представник Венеції у Константинополі — повідомляв дожеві Андреа Дандоло, що візантійці, яким загрожують турки та генуезці, готові визнати над собою зверхність будь-якої з трьох сил — Венеції, правителя Сербії або короля Угорщини.¹⁶⁶ А 4 квітня 1355 року Маріно Фальєрі радив республіці просто анексувати імперію, бо інакше, перебуваючи в такому жалюгідному становищі, вона стане здобиччю турків.¹⁶⁷ Уже ні для кого не було таємницею, що Візантія опинилася на краю прірви. Питання полягало лише в одному: кому ж саме дістануться її рештки — туркам чи одній з християнських держав.

Із змагання за візантійську спадщину дуже швидко вибув один із найперспективніших кандидатів: 20 грудня 1355 року в розквіті сил помер Стефан Душан, а разом з ним зійшла в могилу і справа його життя. Молодий цар Урош (1355-1371) не мав ні авторитету, ні енергії свого батька й не зумів забезпечити цілісності царства, яке складалося з гетерогенних, слабко пов'язаних між собою частин. Поспіхом викувана дужою рукою Душана держава розвалилася. Скрізь почали підводити голови незалежні та напівнезалежні династії. Із руїн грецько-сербського Душанового царства постала ціла мозаїка малих державок. Однак розпад сербської держави ніяк не позначився на становищі самої Візантії. Безумовно, зі смертю царя імперія позбулася одного з наймогутніших противників, але Візантія була вже настільки слабкою,

що не спромоглася з розпаду сербської імперії одержати для себе бодай якусь користь, вона майже не робила спроб повернути собі хоча б ті землі, які їй ще недавно належали. Правда, *великий стратопедарх* Олексій і *великий примікерій* Йоанн за наказом Йоанна V зайняли прибережну смугу від гирла Стримону аж до Хризополя, та цим наступальні дії візантійців і обмежилися. Землі, розташовані поза вузькою приморською смугою, так і залишилися у руках сербів.¹⁶⁸ Позбавлений трону володар Епіру Никифор II організував великий військовий похід, щоб повернути собі батьківську спадщину, він навіть досяг деяких успіхів не лише в Епірі, а й у Тессалії, але все обірвала його смерть у бою з албанцями (1358). Водночас після смерти Душана зростає загроза завоювання турками, адже тепер на Балканах вже не існувало сили, спроможної протистояти наступові османів.

Мусимо визнати, що Йоанн V усвідомлював серйозність свого становища. Зрештою, важко було втішати себе якимись надіями, коли на порозі Тракії, єдиної провінції, яка ще залишалася в складі імперії, стояли турки. Щоб якось відвернути загрозу з їхнього боку, імператор вдався до такого випробуваного засобу, як переговори про унію двох церков. Засновник династії Палеологів використовував цей засіб надзвичайно вміло. Тільки ж теперішня ситуація дуже суттєво відрізнялася від тодішньої. Якщо за часів Михаїла VIII імперії загрожувала західна християнська держава, на яку папа міг вплинути духовно, то Йоаннові V доводилось мати справу з невірними, єдиним аргументом проти яких могла бути лише сила зброї. До того ж військові дії, які ще недавно під папським патронатом вела ліга християнських держав на водах Егейського моря, теж не тішила особливими надіями на успіх. У візантійській політиці обіцянка церковної унії була своєрідним козирем, який уже не раз використовував імператорський двір. Після провалу Ліонської унії переговори з Римом не провадилися упродовж 40 років, за винятком хіба що того епізоду, коли у важкий для себе період громадянської війни їх тимчасово відновив був сам Андроник II. Згодом Андроник III, а ще більше імператриця Анна і навіть Йоанн Кантакузен у особливо критичні моменти поверталися до питання про церковну унію, але помітних результатів це не дало.¹⁶⁹ Натомість Йоанн V поставився до можливості підписати унію дуже серйозно. Він гаряче взявся за об'єднання церков, щиро прагнучи цього завдяки вихованню, яке дала йому мати-католичка. 15 грудня 1355 року, уже через рік після приходу до влади, імператор надіслав до Авіньйону детальний і дуже наївний лист, в якому просив папу прислати йому 5 галер і 15 транспортних суден із 1000 піхотинців і 500 кіннотниками. За це він зобов'язувався упродовж шести місяців запровадити у своїй державі латинське віровізнання. А щоб запевнити папу в дотриманні слова, він давав настільки

далекосяжні гарантії, що їх важко пояснити навіть тим украй важким становищем, у якому перебувала імперія. Він зобов'язувався відправити як заручника другого свого сина Мануїла, який на той час був п'яти- або шестирічним хлоп'ям, до папського двору на виховання. У разі, якби обіцянки не вдалося реалізувати, імператор мав зректися престолу на користь папського вихованця Мануїла, від імені якого аж до його повноліття державою як названий батько мав правити сам папа.¹⁷⁰ Інокентій VI, либонь, не надто серйозно сприйняв ці явно надмірні самозобов'язання імператора. В кожному разі, його відповідь просто оминає деталі пропозицій Йоанна V і зводиться до гарячої, але, назагал, банальної похвали на адресу візантійського імператора та до повідомлення, що до Константинополя прибудуть папські легати. Невдовзі після цього Йоанн V змушений був повідомити папі, що принаймні ще якийсь час він не зможе схилити всю людність Візантії до прийняття унії, позаяк папське посольство прибуло без військових галер, а, відповідно, і без достатніх аргументів, за допомогою яких імператор міг би переконати своїх підданих у потребі такого кроку. Після цього в переговорах на тему унії настає багаторічна перерва.

Насправді ж опозиція, про яку згадував у своєму листі імператор, була дуже сильною. Попри те, що табір прихильників унії двох церков у Візантії, найвидатнішим представником якого на той час був учений ретор Димитрій Кидоній, був досить впливовим, величезна більшість візантійського кліру і людности, як за попередніх переговорів про унію, так і тепер, твердо трималися за успадковані давні релігійні традиції. На єпископський престол у Константинополі після приходу до влади Йоанна V знову зійшов особистий ворог Кантакузена патріарх Калліст. Це був консерватор, який умів терпляче відстоювати привілеї свого патріархату. Тож у той час, коли імперія перебувала в стані летаргії, грецька церква зуміла зберегти всі свої права. Ще під час свого першого перебування на патріаршому престолі Калліст оголосив про відлучення від церкви самовільно утвореного сербського патріархату,¹⁷¹ а тепер він домігся того, що болгарський патріархат визнав зверхність константинопольської церкви. Відтоді в Тирново під час літургії насамперед згадувалося ім'я константинопольського патріарха. Це створило прецедент для врегулювання розбрату із сербською церквою у майбутньому. Отже, в той час як візантійська держава зазнавала все нових і нових втрат, її церква відвоювала свої колишні позиції.

Після того як Сулейман закріпився у Калліполі, турки приступили до систематичного завоювання балканських країн. 1359 року Константинополь уперше побачив османські загопи під своїми мурами.¹⁷² Виснажена імперія не могла чинити нападам збройного опору. І хоч столиці з

її могутніми фортифікаціями безпосередня небезпека ще не загрожувала, однак й без того сплюндрована громадянськими війнами Тракія була полишена ворогові. Її міста падали одне за одним: вже 1361 року турки остаточно заволоділи Демотикою, а через рік — Адріаноподем.¹⁷³

За султана Мурада I (1362-1389) завоювання Балканського півострова увійшло в вирішальну фазу. Мурад не обмежився захопленням грецьких земель, спрямувавши головний удар проти південнослов'янських країн, котрі, як і Візантія, виявилися безпорадними перед набагато більшими силами ворога. Після смерти Душана сербська імперія зовсім розпалася, а роздроблена на маленькі удільні князівства Болгарія, паралізована господарсько-економічною кризою та релігійними бродіннями, теж не могла нічого протиставити натискові турків. 1363 року кмітливий полководець Лала Шагін зайняв Філіппополь і зробив його своїм осідком як перший беглербег Румелії. Та й сам султан переніс свою резиденцію на Балкани. Спершу його двір осів був у Демотиці, а потім (початок 1365) перебрався до Адріанополя.¹⁷⁴ Так османи міцно закріпилися в Європі, тим паче, що їхнє воєнне просування супроводжувалося систематичною колонізацією. Значну частину місцевої людності турки переправляли до Малої Азії як невільників, на їхніх землях поселялися завойовники, а турецькі вельможі, передусім султанські воєначальники, отримували тут великі земельні наділи.¹⁷⁵

Налякана стрімким турецьким просуванням Болгарія шукала порятунку в тому, що обіцяла могутнім завойовникам свою допомогу, а це, з іншого боку, призвело до її зіткнення з Угорщиною та Візантійською імперією.¹⁷⁶ 1364 року між Візантією та Болгарією спалахнув збройний конфлікт, у якому імператорові вдалося зайняти чорноморський порт Анхіял. Ця не потрібна нікому безглузда війна, щоправда, була для візантійців ще й дрібненькою моральною сатисфакцією: вона показала, що існує держава ще слабша, ніж їхня переслідувана нещастями вітчизна.

Обманутий у своїх надіях на допомогу Риму, візантійський імператор шукав інших союзників для спільної боротьби проти турків. Патріярх Каліст особисто виїхав до Серр, де зустрівся з удовою Душана, але невдовзі несподівано захворів і помер. Переговори з італійськими республіками також не принесли відчутних результатів. Відтак імператор ще раз звернувся до Авіньйону. На Заході тоді готували хрестовий похід, який і розпочався восени 1365 року. Однак хрестоносці, на чолі яких став король Кіпру Педро, вирушили до Єгипту, тож і цього разу Йоанн V зазнав розчарування. Тоді імператор особисто — енергії йому й справді не бракувало — подався до Угорщини, щоб умовити короля Людвіга Великого надати Візантії допомогу (весна 1366).

Уперше візантійський імператор вирушав до чужої країни не на чолі своїх військ, а як прохач про допомогу. Однак й ці його зусилля виявилися марними, позаяк верх узяв принцип римської курії: спочатку — навернення, а потім допомога. До того ж угорський король висунув ще гостріші вимоги, ніж папа, зажадавши, щоб імператор не тільки прийняв католицьке віровизнання, а й знову прийняв хрещення, цього разу за латинським обрядом.¹⁷⁷ Йоанові V довелося цього разу повертатися додому з порожніми руками. А дорогою його спіткала ще одна прикра несподіванка. Після прибуття до захопленого угорцями Відина імператор змушений був перервати подорож через те, що болгари не дали йому дозволу на проїзд своєю територією. Це сталося не без відома його сина Андроника, що був одружений із донькою болгарського царя. У кожному разі Андроник нічого не зробив, щоб виручити батька, й лише втручання “зеленого графа” Амадео Савойського допомогло бідолашньому імператорові вибратися зі скрутного становища. “Зелений граф”, котрий доводився імператорові двоюрідним братом, улітку 1366 року на чолі великого загону хрестоносців раптом з'явився у візантійських водах і першим же штурмом звільнив від турків Калліполь, після чого вирушив на болгар і змусив їх не тільки звільнити імператора, а й віддати Візантії Месембрію та Созополь, що помітно зміцнило позиції імперії на західному узбережжі Чорного моря.

Утім допомогу хрестоносців Амадео Савойський так само прямо пов'язував із планами прийняття унії. За його наполяганням, папського легата Павла, котрий супроводжував графа в цьому поході, у червні 1367 року прийняли члени імператорської родини й у присутності найвищих державних і церковних достойників обговорювали з ним питання унії. З грецького боку переговори провадив не хто інший, як усунутий з престолу Йоанн Кантакузен — “батько” чинного імператора. Сильна особистість Кантакузена переважала на цьому зібранні. У своїх виступах він домагався скликання в Константинополі вселенського собору і йому навіть вдалося отримати на це згоду папського легата.¹⁷⁸ Однак в Римі ідея скликання собору відгуку не знайшла. Папа волів безпосередньо зустрітися із схильним до поступок Йоанном V. Так і постановили. Йоанн V через Неаполь поїхав до Риму й прибув туди в серпні 1369 року. Супроводжували його багато високих державних достойників, але серед них не було жодного представника візантійського духівництва. Грецька церква в особі Кантакузена наполягала на скликанні Вселенського собору, а коли цю вимогу було відхилено, вона вирішила від переговорів цілковито усунутися. І тоді як імператор у Римі відрікся від віри своїх предків, приятель Кантакузена Філотей, якого після смерти Калліста було обрано патріярхом, став докладати

всіх зусиль, щоб за допомогою листів і напоумлювань утвердити православ'я не тільки серед візантійської людности, а й серед православних за межами імперії — у Сирії, Єгипті, південнослов'янських і руських землях.¹⁷⁹ Урочисте прийняття Йоанном V у жовтні 1369 року латинської віри так і залишилось особистим кроком, який стосувався тільки самого імператора. Церковної унії не відбулося¹⁸⁰ й у взаєминах двох церков нічого не змінилося. Однак політичний результат подорожі імператора був украй негативний, позаяк і тепер сподівання на допомогу Заходу виявились оманливими.

Як справжня мета подорожі імператора, так і зміна віровизнання були надаремні, тож Йоанн V вирішив не повертатися просто додому, а ранньої весни 1370 року вирушив ще до Венеції. Важка фінансова скрута змусила його просити вже й не військової, а хоча б лише грошової допомоги. Втім і тривале перебування імператора у Венеції нічого, крім нових розчарувань та гіркої приниженості не принесло. Спершу справа нібито й просувалася. Йому таки вдалося досягти деяких домовленостей із сеньйорією: імператор обіцяв передати під владу Венеції острів Тенедос, на який вона вже давно зазіхала, а взамін за це мав повернути заставлені тридцять років тому його матір'ю клейноди візантійської корони, а також отримати шість вантажних суден і 25 000 дукатів готівкою. Вже здавалося, що справу уладнано, й імператор навіть отримав завдаток на суму 4000 дукатів, як його син Андроник, котрий на час відсутності батька був реґентом у Константинополі, навідріз відмовився від передачі венеційцям Тенедоса, позаяк на цей острівець, розташований над самою Дарданельською протокою і тому надзвичайно важливий з огляду на можливість здійснювати контроль за морським шляхом з Егейського до Мармурового моря, претендували і приятелі Андроника генуезці. Йоанн V опинився в надзвичайно скрутному становищі, не маючи грошей навіть на повернення додому, не кажучи вже про те, що треба було ще й повернути давні борги чи бодай нещодавно отриманий завдаток. На його розпачливе волення про допомогу Андроник холодно відповів, що посягати на церковні коштовності він не може, бо цього не допустить народ (інших цінностей, судячи з усього, держава не мала взагалі). Йоанн V міг тепер тільки дякувати небу, що його наміри і зобов'язання 1355 року вислати малого тоді Мануїла як заручника до Авіньйону не здійснилися, а залишилися тільки на папері, бо ж саме він, його молодший син Мануїл, який правив тоді в Тессалоніках, поспішив нещасному батькові на допомогу й таки виручив його з біди.¹⁸¹ Після дворічних важких випробувань і гірких принижень імператор у жовтні 1371 року повернувся до Константинополя з тим, з чим два роки тому його покинув.¹⁸² Зрозуміло, що за таких обставин розраховувати на

впровадження у Візантії церковної унії не доводилось. Імператор це усвідомлював і більше цього питання навіть не порушував. За словами Димитрія Кидонія, який супроводжував бідолашного імператора в його подорожі, це були "марні зусилля, що не принесли нашій батьківщині жодного пожитку"¹⁸³.

Нові перемоги турків на Балканах невдовзі наочно показали, наскільки невідкладною була допомога, якої марно домагався Йоанн V. Після того як турки закріпилися у Тракії, найбезпосередніша загроза їхнього вторгнення нависла над сербською Македонією. Деспот Іван Угleshа, який правив у Серрах, "був першим, хто підніс зброю проти безбожних мусульман"¹⁸⁴. Він був також першим, хто намагався організувати широкий контрнаступ проти османських завойовників і закликав Візантію до "спільної боротьби проти спільного ворога"¹⁸⁵. Він настільки пішов назустріч Візантії, що в гострих виразах засудив піднесення Душана до рівня імператора та заснування сербського патріархату, а також погоджувався визнати у своїх землях верховенство константинопольського патріархату.¹⁸⁶ Проте до воєнних дій, які він розпочав, приєднався лише його брат король Вукашин. На чолі об'єднаного війська брати вирушили в напрямку Адріанополя і зіткнулися з турками неподалік Черномена над Маріцою, де 26 вересня 1371 року і відбулася битва. Сербське військо османи розгромили, а самі Угleshа та Вукашин загинули на полі бою. Унаслідок цієї катастрофи Македонія втратила незалежність. Місцеві князі, а серед них і син Вукашина, майбутній герой народного сербського епосу Марко Кралевич, змушені були визнати над собою зверхність султана, платити йому данину й допомагати військами. Остаточне підкорення цих князівств, як, зрештою, й інших балканських країн, було вже тільки питанням часу.

Візантія хоч і не брала участі у воєнних діях, проте перемога османів на Маріці була й для неї важким ударом. Не надто великою втіхою для імперії, та й то лише тимчасовою, стало захоплення території, яка належала полеглому деспотові Угleshі та зайняття Мануїлом Серр (листопад 1371).¹⁸⁷ Наскільки важким було в цей час становище Візантії свідчить той факт, що уряд, як твердить Мануїл в одному з пізніших документів, був змушений "відразу ж після смерті світлої пам'яті сербського деспота Угleshі" прийняти рішення про конфіскацію у візантійських монастирів половини їхніх земель, щоб перетворити їх на ленні проноярії, щоб "у тій важкій і загрозливій ситуації" зміцнити обороноспроможність держави перед небезпекою турецького вторгнення.¹⁸⁸ Ба більше, невдовзі після битви над Маріцою Візантія теж визнала свою формальну залежність від османів і зобов'язалася сплачувати їм данину й надавати військову підтримку.¹⁸⁹ Приблизно в той же

час турецьку зверхність визнала над собою й Болгарія. Отже, вже за якихось двадцять років після здобуття турками свого першого плацдарму на території Європи Візантійська імперія та її могутній колись суперник Болгарське царство скотилися до рівня турецьких васалів.

Навесні 1373 року імператор Йоанн V, виконуючи свої васальні обов'язки, супроводжував султана в одному з його походів у Малій Азії. Скориставшись відсутністю батька, його син Андроник тепер відкрито виступив проти нього. Перед тим він змовився з османським принцом Сауджі Челебеєм, і сталося так, що два принци — османський і візантійський — одночасно повстали проти своїх батьків (травень 1373). Мурад досить швидко й рішуче придушив цей бунт. Повсталому проти нього синові він наказав виколоти очі і вимагав від Йоанна V такого самого приборкання для Андроника. Імператор не міг не зважати на його вимогу, однак поставився до свого сина значно милосердніше. Сауджі не витримав страшної езекуції, тоді як Андроник та його малолітній син Йоанн, яких теж було позбавлено зору, але не цілком, ще відігравали роль. Після ув'язнення Андроника і позбавлення його будь-яких прав на трон Йоанн V проголосив своїм наступником престолу Мануїла, який 25 вересня 1373 року отримав титул співімператора.¹⁹⁰

Міжусобицями, які виникли серед представників панівної у Візантії династії, скористалися давні суперники в боротьбі за володіння Тенедосом — венеційці та генуезці. Оскільки Йоанн V пообіцяв віддати острів венеційцям, генуезці вирішили просто змінити владу в Константинополі й так перешкодити венеційцям заволодіти такою важливою торговельно-стратегічною базою. Вони знайшли спосіб допомогти Андроникові втекти з в'язниці до Галати, щоб потім використати його як претендента на трон у боротьбі проти Йоанна V, а насправді — проти венеційців. 12 серпня 1376 року Андроник, якого підтримали й турки, після 32-денної облоги вступив до Константинополя. Батька і брата він наказав кинути до в'язниці, а вже за кілька днів після того дозволив генуезцям зайняти Тенедос. Із турками він розплатився за допомогу тим, що знов передавши їм десять років тому відбите в них Амадео Савойським місто Калліполь.¹⁹¹

Заволодіти Тенедосом генуезці однак не зуміли, бо острів залишився вірним Йоаннові V, і в жовтні 1376 року його зайняли таки венеційці. Зрозуміло, що генуезці не могли з цим змиритися, і вже за рік тут спалахнула нова війна.¹⁹² Тим часом Йоанн V та Мануїл з допомогою венеційців так само втекли з в'язниці й, заручившись підтримкою турків, зуміли повернути собі відібраний у них трон. Симпатії загалу населення, здається, були на їхньому боці, але це вже не мало особливого значення, позаяк долю імперії тепер вирішували не так самі візан-

РОЗПАД ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У XIV СТ.

	Візантійська територія 1340 р.		Болгарія		Венеційські володіння		Каталонські володіння
	Візантійська територія 1350 р.		Болгарські завоювання 1344 р.		Держави-васали Венеції		Володіння герцогів Накоських (архіпелаж)
	Візантійська територія 1402 р.		Турецька територія 1350 р.		Генуезькі володіння		Їхні васали (Аморгос, Термія)
	Сербія		Турецькі завоювання 1354-1402 р.		Володіння Анжуйців		Володіння ордену Іоаннітів
	Завоювання Душана після 1340 р.						

тійці, як зовнішня сила. Візантія була тепер тільки ставкою у політичній грі держав, що мали свої інтереси на Сході, — двох італійських республік та османського султанату. У боротьбі за візантійський трон Йоанн V та Андроник IV були вже тільки символами і знаряддям у протистоянні інтересів Генуї і Венеції. Що ж до результату цієї боротьби, то він, зрештою, залежав від волі султана: саме завдяки турецькій підтримці Йоанн V та Мануїл II і вступили 1 липня 1379 року до Константинополя. За цю підтримку вони заплатили тим, що зобов'язалися платити султанові данину і на його вимогу посилати своє військо. Мануїл мусив щороку особисто з'являтися при дворі султана, щоб доставляти йому твердо визначену данину й приводити військо, якщо цього вимагав султан. До того ж на заклик володаря османів Мануїл повинен був супроводжувати його у воєнних походах.¹⁹³

Тим часом війна між Венецією та Генуєю за Тенедос не тільки тривала, а й ставала все запеклішою, залишаючись такою аж до моменту, коли вкрай знесилені противники погодилися 8 серпня 1381 року підписати за посередництва графа Амадео Савойського мирний договір у Туріні. Питання про те, кому саме має належати острів Тенедос, сторони вирішили розв'язати за допомогою цікавого компромісу: обидві італійські республіки відмовлялися від володіння островом, за який воювали, а мандат на володіння Тенедосом погоджувалися передати повноваженому від графа Савойського, але тільки після того, як острів буде демілітаризовано, тобто всі фортифікації знесені, а населення виселено до Криту й Евбеї. Цікаво, що в цій угоді про Візантію не було й згадки, так, начебто острів ніколи їй не належав. Правда, венеційський баїло на острові відмовився від негайної його передачі, оскільки договір набував чинності аж узимку 1383-1384 року. Однак після вказаного терміну Венеція ще тривалий час використовувала острів як морську базу.¹⁹⁴

Повернувши собі імператорську владу, Йоанн V змушений був визнати Андроника IV та його сина Йоанна VII повноправними спадкоємцями й віддати їм Селімбрію, Гераклею, Редестос і Панідос, що формально й було скріплено спеціальною угодою від 2 листопада 1382 року. Проте усунення в тінь Мануїла спричинилося до нового розбрату серед членів династії.¹⁹⁵ Унаслідок згаданої угоди рештки Візантійської імперії розпалися на багато дрібних володінь, якими керували члени імператорського дому. Йоанн V правив у Константинополі, Андроник IV, залежний більше від волі султана, ніж від свого батька, отримав міста, розташовані на берегах Мармурового моря, які ще залишалися за імперією, а позбавлений корони Мануїл знову захопив владу у Тессалоніках.¹⁹⁶ Що ж до Мореї, то з 1382 року нею правив третій син імператора Теодор I.¹⁹⁷

Палеологам, врешті, вдалося забрати у Кантакузенів візантійські володіння на Пелопоннесі. Це був чи не єдиний успіх протягом усього періоду їхнього, назагал безрадісного, правління. Теодор I (1382-1406) теж змушений був визнати над собою верховенство султана і, як вірний його васал, не раз спирався на турецьку допомогу в боротьбі зі своїми внутрішніми та зовнішніми ворогами.¹⁹⁸ У боротьбі з місцевою знаттю і невеликими сусідніми державними утвореннями, де правили латинники, йому вдалося досить серйозно зміцнити візантійські позиції у Мореї. З цих же міркувань він розселяв у Мореї новий етнічний елемент — албанців, які масово емігрували тоді на південь.¹⁹⁹ Однак в центрі держави ситуація дедалі більше погіршувалася, позаяк зовнішній тиск на неї зростав, а формальне примирення імператора з сином тривало недовго. Андроник, знову вдавшись до зброї, спробував оволодіти якоюсь фортецею, що була розташована між Селімбрією і Константинополем. Лише після жорстокого бою, в якому імператор мало не позбувся життя, Йоаннові V вдалося відбити напад.²⁰⁰

А тим часом боротьба османів проти християнських країн на Балканах входила у вирішальну фазу. Найсильніший опір туркам усе ще чинила Сербія. З-поміж володарів, що тепер правили уламками сербської імперії, як наймогутніший і найобдарованіший визначився князь Лазар. Після смерти останнього прямого представника Неманідів царя Уроша (помер 1371 р.) він заволодів Рашкою. Де добром, а де й силою йому вдалося здобути прихильність найвпливовіших місцевих можновладців. Але найбільше значення для остаточного вирішення долі Балкан мав союз Лазаря з володарем Боснії Твєртком, сили якого швидко зростали.²⁰¹ Як побічний нащадок Неманідів Твєртко 1377 року отримав королівську корону, а після смерти Людвіга Угорського (1382) розгорнув завойовницьку політику, спрямовану проти Хорватії та Далмації, у результаті чого утворилася доволі значна за розміром, хоч і короткотривала, південнослов'янська держава. Маючи її під своєю рукою, Твєртка вважали одним із наймогутніших християнських володарів на Балканах. І навіть те, що він приєднав до своєї держави й деякі сербські землі, не завадило його добрим взаєминам із Лазарем. Завдяки гнучкій політиці Лазаря поліпшилися водночас і візантійсько-сербські взаємини. Конфлікт між двома церквами, що виник унаслідок утворення незалежного сербського патріархату 1375 року в Печі, так само вдалося вирішити шляхом компромісу. Відлучення, яке тяжіло над сербською церквою, було скасовано, а її главу таки визнано патріархом.²⁰²

Натиск османів ставав дедалі навальнішим і завдавав щораз більших втрат як грекам, так і слов'янам. Не витримавши, Мануїл II зі своїм

військом 1382 року вирушив із Тессалонік на турків,²⁰³ що з його боку було явним викликом своєму сеньйорові і, до того ж, ішло врозріз із тодішньою політикою Константинополя. Однак цей відчайдушний виступ не міг ні довго тривати, ні увінчатися бодай невеликим успіхом. Маючи незаперечну перевагу в силах, турки 19 вересня 1383 року остаточно оволоділи Серрами,²⁰⁴ а невдовзі після цього розпочали облогу Тессалонік. Завдяки своїм могутнім укріпленням портове місто оборонялося понад три роки, однак у квітні 1387 року змушене було відчинити брами.²⁰⁵ Незадовго перед падінням Мануїлові пощастило вибратися з нього і втекти на Лесбос.

Приблизно у той же час турки взяли Софію (перед 1385 р.)²⁰⁶ і Ниш (1386). Лазар ще спромігся розгромити сили Мурада в битві під Плочником, яка відбулася вже після падіння Нишу, а 1388 року воєвода Владко Вукович уцент знищив турецьке військо, яке вдерлося до Боснії. Тоді Мурад зібрав велику армію і рушив з нею проти південних слов'ян, маючи твердий намір підкорити їх остаточно. Перший удар він спрямував проти Болгарії, цар якої, підбадьорений успішними діями Лазаря, і собі зважився вийти з-під васальної залежності від турків і відмовився платити їм данину. 1388 року османи напали на Болгарію і, зламавши опір, таки змусили її скоритися. Після цього султан пішов походом на сербів.

Князь Лазар на чолі сербських і боснійських військ перегородив йому шлях на Косовому Полі ("Поле чорних дроздів"). 15 червня 1389 року тут відбулась історична битва, яка, вслід за битвою на Маріці, і стала найважливішим етапом завоювання Балканського півострова османами. У народній пам'яті вона живе й понині як найтрагічніша подія в історії середньовічної Сербії. На початку битви здавалося, що щастя на боці сербів, адже було вбито самого султана, однак в кінці значно потужніші сили османів, на чолі яких став наступник турецького престолу Баязид, таки здобули перемогу.²⁰⁷ Князь Лазар потрапив у полон і разом з багатьма сербськими вельможами був страчений. Його наступники змушені були скоритися переможцеві й визнати його верховенство. Зламавши останню спробу серйозного опору, турки швидко підкорили собі увесь Балканський півострів.

Отже, сербські феодалі, так само як перед тим візантійські монархи та болгарські царі, теж перетворилися на васалів султана і його платників данини. Як і в Візантії, турки ввели у південнослов'янських країнах гарадж — загальний податок, обов'язковий для всіх завойованих територій, що його, без огляду на будь-які попередні пільги та привілеї, був зобов'язаний платити кожен, хто володів хоч якоюсь земельною власністю. Для грецького і слов'янського населення це був найважчий і

дуже дошкульний тягар, від якого не міг нікого звільнити навіть правитель підкореної країни, хіба що брався сам платити за свого підданого наперед визначену суму податку.²⁰⁸

Після перемоги турків на Косовому Полі і приходу до влади Баязида натиск османів на Візантію ще більше посилювався. Становище імперії ставало все важчим, а її залежність від султана щораз більшою. Баязид уже не задовольнявся своїм пануванням над територіями, розташованими довкола візантійської столиці, а дедалі частіше нав'язував свою волю самому Константинополеві й душив ще в зародку найменші прагнення імператорського уряду позбутися залежності від турків. Дуже зручним знаряддям у руках Баязида став Йоанн VII, котрий, будучи гідним сином свого батька Андроника IV і висуваючи свої претензії на трон, постійно давав султанові привід для втручання у внутрішні справи імперії. 14 квітня 1390 року він, заручившись підтримкою турків, зайняв столицю і сів на імператорському престолі.²⁰⁹ Якщо в попередній боротьбі за трон 1376 року вирішальну роль відігравали Венеція і Генуя, то тепер вплив виснажених війною за Тенедос італійських республік був незначним, і питання про те, хто ж посяде константинопольський трон, залежало лише від султана. Однак слід зазначити, що Йоанн VII і в самому Константинополі мав чимало прихильників, і саме вони допомогли йому увійти до міста й узяти владу.²¹⁰

Повстання Йоанна VII слід розглядати як перший крок до захоплення султаном Константинополя. Венеційський сенат, який тоді готував посольство до візантійської столиці, передбачливо забезпечив послів інструкцією на той випадок, якби в місті правителем уже виявився "син Мурада"²¹¹. Однак Йоанн VII перебував при владі недовго. Мануїл, який раніше утік був на Лемнос, завдав удару у відповідь. Після двох марних спроб йому, врешті, вдалося 17 вересня 1390 року оволодіти містом, витіснивши з нього суперника, і разом із батьком ще раз прийти до влади.²¹² Проте в Константинополі вже ні для кого не було таємницею, що імператорську корону тепер може носити лиш той, хто слухняно скорятиметься волі всемогутнього султана й безвідмовно виконуватиме всі його вимоги. Йоанн V під час свого правління у Константинополі вже перебував у ролі маріонетки, тож і Мануїл тепер змушений був виїхати до султанського двору, щоб там з покірливістю васала зазнати численних принижень. Як йому, так і його батькові вже довелося раз брати участь в одному з походів Мурада, перебуваючи в його свиті. Тільки тоді вони боролися на боці султана проти сельджуків, а тепер Мануїл разом з візантійськими загонами був приневольний допомогти Баязидові заволодіти Філадельфією — останнім містом, яке ще було візантійським у Малій Азії.²¹³ Не меншого приниження

зазнав у той час і старий імператор. Баязид звелів йому зруйнувати нові укріплення Константинополя, які сам Йоанн V наказав спорудити, добре усвідомлюючи загрозу, що нависла тепер над самою столицею.²¹⁴ 16 лютого 1391 року Йоанн V, імператор, усе життя якого було суцільним важким випробуванням, помер.²¹⁵

Дізнавшись про смерть батька, Мануїл вислизнув з Бруси і спішно вирушив до Константинополя, щоб випередити свого амбітного брата-нича Йоанна VII й забезпечити собі імператорський трон. Мануїл II (1391-1425) був мудрим і всебічно обдарованим правителем, цінував мистецтво, науку, сам непогано володів пером. Це була одна з найсимпатичніших постатей в історії пізньої Візантії. Попри те, що йому випала незавидна й принизлива роль васала при султанському дворі, його поведінка і вміння триматися не могла не викликати пошани навіть у турків. Найкращим свідченням цього є слова самого Баязида: "Якби хтось навіть і не здогадувався, хто він насправді, то вже із самого вигляду впізнав би в ньому імператора"²¹⁶. Біда тільки, що влада в славному місті над Босфором дісталася йому в один з найпохмуріших моментів візантійської історії.

У цей час уся територія імперії зводилася чи не до одного тільки Константинополя, бо за винятком деспотату Мореї візантійці не мали вже на континенті жодного шматка землі, крім самої столиці, яку зусібіч оточували захоплені турками землі, та й то вона досі ще не стала здобиччю завойовників лише завдяки своїм неприступним мурам.²¹⁷ Через страшні злидні, в яких опинилася більшість його мешканців, Константинополь помітно обезлюднів. Чисельність його населення впала до 40-50 тисяч.²¹⁸ Однак визиск та приниження, що їх зазнавали налякані васали як у Константинополі, так і в Мореї недовго погамували самолюбство Баязида, і вже незабаром він розпочав воєнні дії на обох фронтах. Про цю зміну свого політичного курсу султан оголосив під час драматичної зустрічі в Серрах, на яку він узимку 1393-1394 року зібрав як візантійських, так і слов'янських васалів.²¹⁹ Султан наказав запровадити блокаду Константинополя, щоб перекрити шлях постачанню міста з боку суші.²²⁰ Злидні у візантійській столиці та продовольча криза, яка поглиблювалася уже кілька десятиріч, сягнули тоді кульмінації. Водночас туркам було дозволено грабувати і плюндрувати Морею.

1393 року визначний турецький полководець Еврен-бег підкорив Тесалію, що відкрило османам шлях до інших грецьких земель. Відокремлення і відсутність згуртованості між окремими правителями значно полегшили туркам їхнє завоювання. Панування каталонців у Греції вже стало набутком минулого. 1379 року рицарі, які прибули з Наварри, відняли у них Теби. В Аттіці правив тепер князь Атен Неріо I

Аччїяджоулі (1388-1394), що походив із родини флорентійських купців, яка, починаючи від середини XIV ст., відігравала неабияку роль у Греції і вже досить давно володіла Коринтом.²²¹ Неріо був у дружніх взаєминах зі своїм зятем, деспотом Теодором Палеологом, проте як в одного, так і в другого виникали часті непорозуміння з Венецією, до того ж деспот Містри перебував мало не в хронічному стані війни з наваррцями, які осіли в Ахаї. У вересні 1394 року Неріо помер, і майже всі його володіння дісталися іншому його зятеві — графові Карло Токко з Кефалліні. Покривджений Теодор спробував силою відняти у щасливого спадкоємця Коринт. За тих обставин Карло Токко покликав на допомогу османів. Військо Еврен-бега під мурами Коринту розбило сили Палеолога, після чого увійшло у візантійську Морею і, використовуючи запопадливо запропоновану наваррцями допомогу, зайняло візантійські фортеці Леонтаріон і Акову (початок 1395 р.).²²²

Такими ж темпами продовжувалося турецьке завоювання й на півночі Балканського півострова. 1393 року остаточно було підкорено Болгарське царство. Після довгої облоги турки оволоділи царською столицею Тирново, і її було віддано переможцям на нещадне пограбування. Невдовзі після цього в руках турків опинилася й решта країни.²²³ Відтоді майже на цілих п'ять сторіч Болгарія залишалася провінцією держави османів.

Значно важче туркам було впоратися з князем Волощини Мірчею Старим, який мав сильну підтримку з боку Угорщини. На Ровінській рівнині 17 травня 1395 року відбулася кривава битва. Виконуючи свої васальні обов'язки, на боці османів воювали й сербські князі — син і наступник престолу героя Косового Поля — Стефан Лазаревич, володар невеликого князівства з центром у Прилепі син Вукашина Марко і тесть Мануїла II Константин Драгаш, який правив у Східній Македонії. Король Марко і Константин Драгаш у цій битві загинули. Є підстави вважати, що в суто военному плані перемогу здобув таки Мірча, та все ж він був змушений скоритися силі султана й зобов'язався платити йому данину.²²⁴ Добруджа, яка впродовж кількох останніх десятиріч існувала як окреме болгарське князівство і тільки недавно була приєднана до держави Мірчі, перейшла під владу османів, дунайські переправи зайняли турецькі залоги.

Стрімке просування османів справило на Заході велетенське враження. Після завоювання Болгарії безпосередня загроза нависла над Угорщиною. Та й латинницькі володіння у Греції мали не одну нагоду не тільки придивитися зблизька до турецького війська, а й відчутти його силу. Якщо досі візантійськими волюваннями про допомогу та клопотаннями папи про її надання серйозно не переймалися, то тепер, нарешті, уже всі зрозуміли доконечність спільного виступу християн проти турецької небезпеки. Тому заклик угорського короля Сигізмунда органі-

зувати хрестовий похід проти турків знайшов позитивний відгук серед рицарів багатьох європейських країн, передусім у Франції, де сама згадка про хрестовий похід завжди викликала жваву реакцію. Навіть Венеція, після, щоправда, довгих вагань, приєдналася до коаліції і відправила в Дарданелли невеликий флот, завданням якого були охорона проток і підтримування зв'язку між Візантією та зосередженими в Угорщині військами хрестоносців. Однак цей обнадійливий похід зазнав цілковитого провалу. 25 вересня 1396 року в битві під Нікополем туркам вдалося розбити велике, але строкате військо хрестоносців. Причиною поразки була неузгодженість дій між угорськими та французькими загонами.²²⁵ Король Сигізмунд, урятувавшись від полону втечею, разом з великим магістром йоаннітів та групою німецьких рицарів водою дістався до Константинополя, щоб звідти через Егейське та Адріатичне море повернутися додому. Коли він пропливав Дарданеллами, його супроводжували лемент і зойки християнських бранців, яких султан звелів зібрати на обох берегах вузької протоки, щоб ще й так познущатися з переможеного короля.²²⁶

Внаслідок чергової катастрофи становище балканських країн ще більше погіршилося. У руках османів тепер опинився останній вільний клаптик Болгарії — удільна земля Відин. Результати поразки позначилися і на самій Греції. 1397 року туркам на якийсь час вдалося заволодіти Атенами,²²⁷ а візантійська Морея стала об'єктом нової нищівної навали. Турецькі війська перейшли Істмос, напали на місто Аргос, що належало Венеції, розбили військо візантійського деспота і, палячи та спустошуючи все на своєму шляху, пройшли аж до південного узбережжя.²²⁸ Здавалося, що падіння взятого в кільце турецької блокади Константинополя цього разу вже не вдасться уникнути.

4. Загибель імперії

Л і т е р а т у р а: Berger de Xivrey, *Mémoires sur la vie et les ouvrages de l'empereur Manuel Paléologue*, Mémoires de l'Inst. de France, Acad. des Inscriptions et Belles-Lettres 19, 2, Paris 1853. — A. Mompherratos, *Διπλωματικά ἔνεργεια Μανουήλ Β', Athen 1913*. — Васильев, *Путешествие Мануила*. — Norden, *Papstum und Byzanz*. — Zakythinos, *Despotat I u. II*. — J. Radonić, *Zapadna Evropa i balkanski narodi prema Turcima u prvoj polovini XV veka*, Novi Sad 1905. — Jireček, *Geschichte II*. — Jorga, *Geschichte I u. II*. — E. Pears, *The Destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks*. London 1903. — В ін же: *The Ottoman Turks to the Fall of Constantinople*, Cambr. Med. Hist. IV (1923) 633-705. — *Le Cinquantième anniversaire de la prise de Constantinople: 1453-1953*, Athen 1953. — F. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, München 1953.

Події останніх десятиріч не могли не позначитися на подальшій долі Візантії. Імперія, яка тепер майже не відігравала ролі в міжнародній політиці, втратила не тільки свою колишню могутність, а й

авторитет культурного та духовного центру. Навіть традиційно вірна Москва вагалася, чи вважати турецького васала спадкоємцем Константина Великого та духовним провідником православного світу. Великий князь Василій I, син переможця над татарами Дмитрія Донського, заборонив згадувати ім'я візантійського імператора в церквах Московії. “Маємо церкву, — сказав він з цього приводу, — але не маємо кесаря”. Володар держави, сила якої у той час зростала, все ще визнавав непопушність права на верховенство грецької церкви, але вже не хотів визнавати духовним зверхником візантійського імператора, котрий опинився в такому жалюгідному становищі. Отже, маємо ще одне підтвердження закономірності, яка в останній період візантійської історії вже не раз заявляла про себе і яку можна сформулювати так: організм візантійської церкви виявився набагато витривалішим за політичний устрій візантійської держави, а в православних країнах пошана до візантійської церкви важила набагато більше, ніж авторитет візантійської держави. Візантія не забарилася з протестом проти вже згаданої заборони, але висловив його не імператор, а константинопольський патріарх. Якщо раніше візантійська церква спиралася на авторитет і могутність візантійської держави, то тепер все було навпаки — саме константинопольський патріархат намагався всіляко підтримати серйозно підірваний престиж Візантійської імперії. Ролі помінялися: вже не держава захищала церкву, а церква — державу. “Не годиться, сину мій, — писав патріарх Антоній великому князеві Василієві Дмитрієвичу, — казати так, як ти висловився: “Маємо церкву, але не маємо кесаря”. Не може такого бути, щоб християнська церква була без кесаря, бо імперія й церква становлять неподільну єдність і цілісність, яку просто неможливо порушити. Послухай-но, що писав у першому своєму посланні князь апостолів Петро: “Бога бійтеся, царя поважайте”. Він же не дарма не сказав “царів”, до яких можна було б зарахувати і так званих царів, які є в багатьох народів, а сказав саме “царя”, аби наголосити, що на світі є тільки один цар — кесар... І якщо деякі християнські володарі самовільно величали себе кесарями, то робилося це всупереч природі і законів всевладдя. Бо ж у яких це Отців церкви, у постановках яких соборів, у яких це канонах сказано про цих “кесарів”? Всюди й завжди натомість мовиться лише про одного кесаря, закони, укази і повеління якого мають правову силу в цілому світі і якого, на відміну від інших, шанують усі християни”²²⁹.

Вчення про лише одного екуменічного імператора ще ніколи не викладалося з такою силою, красномовністю і полум'яністю, як у цьому листі, що його патріарх надіслав до Москви з оточеного турками Константинополя. Отож, незважаючи на всі злигодні й примхи долі,

візантійці до кінця дотримувалися догми, що саме їхній правитель є єдиним у світі законним імператором, тож цілком природно, що саме йому випадає бути зверхником усієї християнської ойкумени. “Тож і тепер, — писав далі в своєму листі патріарх, — коли не без Божої на те волі державу імператора звідусіль обсадили невірні, він так само, як і раніше, отримує від церкви освячення, те саме шанування і ті самі молитви, те саме святе миропомазання і благословення як імператор і автократор римлян, тобто всіх християн”²³⁰. Візантія міцно трималася за ідею, яка колись забезпечувала їй духовне панування над Сходом, незважаючи на те, що сувора дійсність уже руйнувала під цією ідеєю останнє підґрунтя. Після битви під Нікополем становище імперії ставало більш ніж трагічним. І 1398 року до руських князів, передусім до вже згаданого великого московського князя Василія, з Константинополя надійшло прохання про допомогу і милостиню для братів і сестер у Христі, які в Царгороді “обложені турками й нидіють у злигоднях та печалі”²³¹.

В останні роки XIV ст. становище Візантії стало настільки важким, що імператорові уже не залишалось нічого, окрім сподівань на допомогу ззовні. З проханням про її надання Мануїл II звертався не тільки до руських князів, а й до венеційського дожа, французького, англійського та арагонського королів. Знаменним і промовистим свідченням, яке проливає яскраве світло на тодішнє становище імперії, є намір Йоанна VII поступитися своїми правами на візантійський трон французькому королеві взамін на замок у Франції та щорічну ренту 25 000 флоринів.²³²

Однак виглядає на те, що Карл VI цієї пропозиції не сприйняв серйозно. Зате він відгукнувся на прохання Мануїла і відправив до Візантії 1200 відбірних воїнів під командуванням маршала Бусіко. Відважний маршал зумів прокласти собі дорогу до Константинополя і безстрашно воював проти турків. Проте вже невдовзі стало цілком очевидним, що такому нечисленному військові, попри окремі успіхи, було понад силу відвернути від імперії турецьку загрозу. З огляду на це Мануїл вирішив особисто поїхати на Захід, сподіваючись, що йому, врешті, вдасться допроситися там допомоги для своєї держави, яка опинилася в такій безпросвітній скруті. До цього кроку його заохочував Бусіко, якому, до того ж, вдалося примирити обох імператорів, котрі досі суперничали між собою. Отже, під час відсутності Мануїла в Константинополі мав правити Йоанн VII. Не будучи впевненим у подальшій долі столиці й не надто довіряючи своєму братаничеві, Мануїл, незважаючи на примирення і побоюючись за дружину й дітей, усе ж волів перевезти їх у надійніше місце — під опіку свого брата Теодора, що правив тоді у Морей.

10 грудня 1399 року Мануїл у супроводі маршала Бусіко вирушив у дорогу.²³³ Насамперед він відвідав Венецію та побував у багатьох інших

італійських містах, згодом подався до Парижу, а звідти аж до Лондона. Всюди його зустрічали з почестями і всюди його відвідини та вміння з гідністю поводитися справляли неабияке враження. Сповнений патетичними висловами відгук тогочасного англійського хроніста та ерудита дуже промовисто свідчить, які враження і думки викликав в очевидців його приїзд: “Із глибоким зворушенням переживав я у серці той болісний факт, що такий великий християнський правитель з віддаленого Сходу через загрозу, яка нависла над ним з боку невірних, змушений був податися аж на далекі західні острови, щоб просити тут допомоги. Боже мій! Де ж ти, славо давнього Риму? Блиск твоєї імперії нині в руїнах і воістину саме тебе тепер стосуються слова Єремії: “Колись повелителька над поганами, княгиня серед країн — змушена тепер служити. Хто міг би колись повірити, що ти опинишся в такій неймовірній біді, що ти, яка панувала раніше над світом, сидячи на високому троні, тепер уже нічим не можеш зарадити християнській вірі?”²³⁴

Однак якщо брати з іншого боку, перебування імператора та його свити в західних столицях мало велике культурно-історичне значення, оскільки в епоху раннього Ренесансу відбувся безпосередній контакт між двома християнськими світами — візантійським і західним. Однак прямої своєї мети ця подорож не досягла: крім невизначних обіцянок, яких ніколи так і не було дотримано, імператор нічого не домогся. Водночас не може не дивувати тривалість перебування Мануїла за межами своєї держави, де, як пам’ятаємо, на власний розсуд і, до того ж у щораз більшій залежності від султана, правив Йоанн VII. Мануїл, так мовби йому вже не ставало духу на повернення додому, ще раз подався до Парижу і пробув майже два роки, хоч уже й позбувся будь-яких ілюзій про допомогу. Та саме тут до нього дійшла радісна звістка, що в битві під Ангорою величезна армія Баязида зазнала повного розгрому від монголів Тимура і турки вже не загрожують Візантії.

Тимур — наймогутніший монгольський правитель після Чингіз-хана і один з найбільших завойовників у світовій історії. Попри те, що походив він із бічної лінії невеликого роду тюркських князів у Туркестані, головною метою його життя стало відновлення величезної держави Чингіз-хана. І в довготривалій кривавій боротьбі він доволі далеко зайшов у реалізації цього наміру.²³⁵ Після захоплення й зміцнення своєї влади в Центральній Азії, Золотій Орді та на півдні Русі він 1398 року організував великий похід на Індію, підкорив Персію, Месопотамію, Сирію і, врешті, опинившись у Малій Азії, напав на державу османів. Завойовницький шлях Тимура супроводжувався небаченими жорстокістю й спустошеннями. Там, де проходили орди монголів, залишалися тільки згарища й трупи: “Не чути там ні собачого гавкоту, ні крику домашньої птиці, ні дитячого плачу”²³⁶.

Під цією нищівною лавиною впала й могутність Баязида. У вирішальній битві під Ангорою, що відбулася 28 липня 1402 року,²³⁷ у довгій і запеклій боротьбі Тимур ущент розгромив османське військо, а сам великий султан опинився в полоні, де й закінчив порахунки з життям. Утім, уже навесні 1403 року Тимур залишив Малу Азію, а ще за два роки, під час походу на Китай, літній завойовник народів помер.²³⁸ Його нетривке, але таке грізне втручання в долю Передньої Азії мало далекосяжні наслідки, бо підірвало могутність османів і тим продовжило існування Візантійської імперії ще на півсторіччя.

У переможеній османській державі запанували безладдя та міжусобиці.²³⁹ Проте сповна скористатися із сприятливої для себе ситуації, якої надавало їй самопшатування Османської імперії, внутрішньо знесилена Візантія вже не мала спромоги. І все ж співвідношення сил на Сході кардинально змінилося, що вже само собою принесло Візантії неабияке полегшення. Найстарший син Баязида Сулейман, що закріпився в Європі й воював проти своїх братів, котрі правили вотчинами в Малій Азії, поспішив укласти мирні угоди з Візантійською імперією, сербським деспотом Стефаном Лазаревичем²⁴⁰ та з морськими державами Венецією, Генуєю і Родосом (1403).²⁴¹ Візантія не тільки перестала платити туркам данину, а й повернула собі Тессалоніки з околицями, Халкідіку разом з горою Атос та групи островів Скіятос — Скопелос — Скірос, а також значні узбережні смуги над Чорним і Мармуровим морями.²⁴²

Зворотним боком медалі було те, що союз із Сулейманом втягнув візантійців у внутрішню боротьбу між претендентами на турецький трон. Учаси в цьому конфлікті, що наклав свій відбиток на всі основні події, що точилися тоді на Балканському півострові, не уникнули й сербські князі. Боротьба Сулеймана з братом Мусою, яка точилася з перемінним успіхом, закінчилася перемогою Муси (1411). Поразка Сулеймана знову поставила імперію у скрутне й небезпечне становище, оскільки Муса вдався до кривавої помсти союзникам свого брата і почав одразу з облоги Константинополя. Це спонукало імператора Мануїла та деспота Стефана Лазаревича підтримати іншого сина Баязида — Мехмеда, котрий 1413 року таки переміг Мусу і, ставши султаном усєї османської держави, поклав край внутрішній братовбивчій боротьбі. Отже, громадянська війна — найважча криза, якої зазнала османська держава, була подолана, створилися передумови для відродження серйозно підірваної османської могутності. Мехмед I (1413-1421) зосередив увагу переважно на внутрішній консолідації держави та зміцненні своїх позицій у Малій Азії. Його стосунки з візантійським імператором і надалі були дружніми, тож під час його правління взаємини між Візантією та османами практично нічим не ускладнювалися.

У Візантії панувала настільки велика впевненість у миролюбності нового султана, що Мануїл II невдовзі після приходу до влади Мехмеда I залишив столицю і після тривалого перебування в Тессалоніках вирішив навесні 1415 року відвідати ще й Пелопоннес. На відміну від столиці, яка, незважаючи на зменшення зовнішнього тиску, занепадала, у деспотаті Містра вирувало життя. Саме тут, у Містрі, філософ-неоплатонік Георгій Геміст-Плетон мріяв про відродження еллінізму в Південній Греції, плекаючи надію на те, що йому ще вдасться побачити, як його утопія, зразком для якої була Платонова Політея, втілюється в життя. В адресованих імператорові та деспотові Містри пам'ятних записках він виступив із конкретними порадами щодо спрощення фіскальної системи та утворення національного війська, яке мало б замінити собою загони найманців.²⁴³ Саме тут, на візантійському Пелопоннесі, у час, коли імперія перебувала вже на порозі загибелі, еллінізм не тільки існував, а й був джерелом ідеї відродження еллінської держави. Морея була bastіоном еллінізму, який не лише втримав свої позиції, а й сподівався їх розширити. Щоб зміцнити обороноспроможність цієї важливої для Візантії провінції, імператор звелів спорудити на Істмосі довгий могутній мур, т. зв. *гексаміліон*, що повинен був перегородити Коринтський перешийок. Гостювання Мануїла на Пелопоннесі позитивно вплинуло і на внутрішньому житті цього краю, оскільки воно сприяло зміцненню авторитету намісника, який тепер міг ефективніше протистояти відцентровим тенденціям місцевої аристократії. У березні 1416 року імператор залишив Пелопоннес, а вже незабаром, попередньо відвідавши Тессалоніки, туди прибув його найстарший син Йоанн, щоб допомогти своєму молодшому братові деспотові Теодорові II управляти Мореєю.²⁴⁴ За наказом Йоанна й було організовано похід на латинницьку Ахаю, внаслідок якого правитель Чентуріоне Закарія позбувся більшої частини своєї території, і лише втручання Венеції на якийсь час відтягнуло остаточну втрату ним його володінь.²⁴⁵

Зі смертю Мехмеда I і приходом до влади його сина Мурада II (1421-1451) подарований долею період перепочинку для Візантії скінчився. Османам вдалося відновити свою могутність, і новий султан повернувся до агресивної політики Баязида. Ситуація тепер майже не відрізнялася від тієї, що склалася перед битвою під Ангорою. Спроби Йоанна, який 19 січня 1421 року був коронований на співімператора,²⁴⁶ намовити проти Мурада II претендента на турецький трон Мустафу, котрий в разі перемоги над Мурадом обіцяв візантійцям дуже багато, виявилися марними.²⁴⁷ Ба більше, цим Йоанн лише наразився на помсту розлюченого султана, який, розгромивши претендента, з молодечим запалом кинувся на Константинополь. 8 червня 1422 року почалася організа-

на за всіма правилами облога міста. Візантійська столиця й цього разу вистояла лише завдяки своїм могутнім укріпленням. Султан змушений був зняти облогу, щоб до кінця звести порахунки з новим конкурентом у боротьбі за трон — своїм молодшим братом Мустафою. До остаточного падіння міста залишалось ще тридцять років, але можна сказати, що штурм Константинополя 1422 року став початком останньої, уже смертельної для імперії боротьби.

Навесні 1423 року турки знов увірвалися до Південної Греції і, зруйнувавши з такими труднощами зведений Мануїлом *гексаміліон*, спустошили всю Морею. Зрештою імператорський уряд змушений був підписати з Мурадом II мирну угоду (1424), за якою зобов'язувався знову платити османам данину й віддати їм чимало міст з тих, що їх Візантія повернула собі після битви під Ангорою. Отже, імперія знов опинилася у тій же лентній залежності від султана, від якої після згаданої битви на якийсь час їй пощастило було звільнитися. Однак сили, яка спроможна була б її ще раз вирвати з цієї залежності, уже не існувало.

А вже невдовзі вирішилась і доля Тессалонік. Останнім деспотом звідусіль оточеного турками міста, в якому почався голод, був третій син Мануїла II Андроник. Становище обложених було настільки безнадійне, а натиск ворога настільки сильним, що влітку 1423 року Андроник вирішив, що краще передати Тессалоніки венеційцям. Венеція зобов'язувалася поважати права і звичаї мешканців і взяла на себе оборону та постачання міста.²⁴⁸ Як і слід було сподіватися, такий крок аж ніяк не влаштовував османського володаря, котрий уже розглядав це місто як свою неминучу здобич. Венеційці намагалися якось порозумітися з ним, однак з року в рік, в міру того, як турецький натиск, а разом з ним і труднощі з постачанням зростали, змушені були йти на дедалі більші поступки туркам: спершу вони ще опиралися і з великою неохотою погодилися платити султанові річну данину в розмірі 100 000 *аспрів*, тобто саме ту суму, яку перед тим сплачував османам візантійський деспот; проте вже незабаром їм довелося збільшити розмір данини до 150 000, а в кінці навіть до 300 000 аспрів.²⁴⁹ Однак ці торги та домовленості виявилися марними, і вже за якихось неповних сім років венеційці втратили Тессалоніки. Зібравши сильне військо, Мурад II особисто привів його під міські мури і 29 березня 1430 року першим навальним штурмом оволодів містом.

Із моменту проголошення сина співімператором Мануїл II самоусунувся від державних справ. Фізично й морально зламаний старий імператор прийняв постриг та чернече ім'я Матей, під яким 21 липня 1425 року й помер. Після його смерті Константинополем і прилеглими землями володів базилевс і автократор Йоанн VIII (1425-1448). Іншими невеликими територіями над Чорним морем і на Пелопоннесі як неза-

лежні володарі правили його брати. Знесилена і розчленована імперія до решти руйнувалася економічно й фінансово. Вже за правління Мануїла II рідко коли карбувалася золота монета, а за Йоанна VIII вона взагалі вийшла з обігу й фактично поступилася місцем срібній.²⁵⁰

Єдиним світлим проблиском у похмурому житті Візантії цього періоду залишався деспотат Мореї, яким у той час правили три брати імператора — Теодор, Константин і Тома. Деспотат, мужньо витримавши спустошливе вторгнення турків 1423 року, знайшов у собі сили продовжити переможну боротьбу проти невеликих сусідніх латинницьких державок. Граф Карло Токко, зазнавши 1427 року поразки у морській битві з візантіяцями, досяг з ними порозуміння лише після того, як підписав угоду про те, що видасть заміж за деспота Константина свою племінницю і віддасть їй у віно рештки своїх володінь на Пелопоннесі (1428). Навесні 1430 року Константин після тривалої облоги оволодів Патрами, а ще за два роки — латинницькою Ахаєю.²⁵¹ Відтоді увесь Пелопоннес, за винятком венеційських колоній Корон і Модон, розташованих у південно-західній частині півострова, а також Науплі та Аргосу у східній його частині опинився у руках греків. Отже, розпочата ще за Михайла VIII і продовжена його наступниками неперервна боротьба між греками та латинниками якраз напередодні турецького завоювання завершилася перемогою греків. Успіх цієї боротьби значною мірою був заслугою молодого Константина, того самого, котрий через двадцять років загине, обороняючи Константинополь як останній його імператор. Контраст між столицею, яка поволі конала, та сповненим експансивної сили південногрецьким деспотатом був тепер ще різкішим, ніж за часів Мануїла II.

Не знайшовши іншого виходу для порятунку своєї держави, імператор Йоанн VIII вхопився за останню соломинку — почав переговори про об'єднання двох церков, сподіваючись отримати так часто обіцяну Заходом допомогу взамін за визнання церковного верховенства Риму. Досвід усіх попередніх спроб церковного єднання оптимізму не вселяв. Досі всі переговори про церковну унію нагадували замкнуте коло, оскільки обидві сторони плекали нездійсненні надії і обіцяли те, чого ні одна з них не могла виконати. Єдиним наслідком цього були хіба що взаємні розчарування. Сподіваючись знайти в Римі порятунок від турецьких полчищ, Візантійська імперія обіцяла за це підписати церковну унію, що з огляду на ставлення до неї населення імперії просто неможливо було здійснити. Рим же домагався спершу визнання свого верховенства і лише після цього обіцяв свою допомогу проти турків, хоч таку допомогу, і то дуже скромну, він тільки зрідка міг надавати навіть суто католицьким латинницьким державним утворенням Сходу. Навчений гірким досвідом імпе-

ратор Мануїл дуже скептично поставився до ідеї церковної унії і, перебуваючи вже на смертному ложі, застеріг сина від покладання особливих надій на неї: зближення між греками та латинниками, мовляв, нині вже неможливе, а будь-які спроби здійснити це тільки поглиблюють схизму.²⁵² Однак поряд із сильною опозицією, яка охоплювала більшість населення, у Константинополі існували й впливові кола прихильників унії, що у важкий для держави час вбачали порятунок лише в єднанні з Римом. Саме ці кола й очолив тепер Йоанн VIII. Уже невдовзі після облоги Константинополя 1422 року він, будучи тоді ще спадкоємцем трону, відвідав низку західноєвропейських дворів у сподіванні перекопати їх такі надати Візантії хоч якусь допомогу. А на початку 1431 року він уже розпочав переговори про укладення унії. Через конфлікт папи Євгена IV з Базельським собором переговори затягнулися. Зійшлися зрештою на тому, що собор за особистою участю імператора збереться в Італії. Йоанн VIII викликав до столиці свого брата Константина, щоб на час своєї відсутності передати йому правління Константинополем. Заодно переведення Константина до столиці дало імператорові змогу погасити безглузду чвару, що в той час розгорілася між його братами, які правили в Мореї.

24 листопада 1437 року Йоанн VIII залишив столицю і вирушив у подорож на Захід, як це вже робили сорок років тому його батько, а майже сімдесят років перед цим — дід. Їхав він туди не тільки в пошуках допомоги, як колись Мануїл, а щоб змінити власне віровизнання та привести свій народ і грецьке духовництво до унії з Римом, як це ще раніше намагався зробити Йоанн V. У супроводі брата Дмитрія, патріярха Йосифа, численних митрополитів, єпископів та настоятелів монастирів імператор навесні 1438 року прибув до Феррари, де 9 квітня й відкрився собор. Попри те, що з огляду на розпачливе становище греків результат нарад і дебатів собору був заздалегідь відомий, він затягувався, відбуваючись спершу в Феррарі, а потім у Флоренції.²⁵³ Спалахували й гарячі дискусії, головню через непримиренну позицію митрополита ефеського Марка Євгеніка, який гостро виступив як проти представників римської церкви, так і проти візантійських прихильників унії. Через це аж 6 липня 1439 року у Флоренції двома мовами урочисто було проголошено формулу об'єднання обох церков. Латинською мовою її текст виголосив кардинал Юліян Чезаріні, а грецькою — архієпископ нікейський Віссаріон.²⁵⁴ І хоч про примат папи в проголошеній угоді мовилося не вельми виразно, а грецькі церковні обряди залишалися непорушними, всі інші спірні питання було вирішено в латинському дусі.

Здавалося б, що цього разу прибічники об'єднання церкви домоглися набагато вагоміших успіхів, ніж учасники Ліонського собору. Адже

в роботі Феррарсько-Флорентійського собору брав особисту участь імператор, а разом з ним свою згоду на таке об'єднання дали й найвищі достойники візантійської церкви. Та насправді ухвала Флорентійського собору майже нічого в тодішньому житті не змінила. Застереження Мануїла, що спроба підписати унію тільки поглибить схизму, виявилось пророчим: візантійська людність з фанатичним запалом стала виступати проти постанов собору, і тоді як голоси прихильників унії майже не знаходили відгуку, полум'яні проповіді Марка Євгеніка мали цілком протилежний ефект. Флорентійська унія виявилася не такою життєздатною, як Ліонська. Пояснити це можна двома обставинами: поперше, засновники династії Палеологів уміли набагато переконливіше, ніж Йоанн VIII, нав'язувати опозиції свою волю, а по-друге — унія, укладена 1274 року, переслідувала чітку політичну мету — захист Візантії від агресії з Заходу, тоді як наміри, з якими було підписано унію 1439 року, що ставили собі за мету отримати допомогу проти турецької загрози, не були для загалу настільки ж чіткими і зрозумілими.

Флорентійська унія не відвернула загрози турецького завоювання Візантії, а радше навпаки, тільки загострила обопільну ненависть і суперечності серед візантійської людности і, до того ж, відняла в імперії рештки того авторитету, який вона ще зберігала в слов'янському світі. Далека від розуміння справжніх проблем тодішньої Візантії Московія, яка саме під впливом імперії виховала в собі глибоку ненависть до Риму, потрактувала перехід імператора та константинопольського патріарха на римське віровизнання як неймовірно підступну зраду. Руського митрополита Ісидора, грека за походженням, з наказу великого московського князя Василя II було позбавлено митрополичого сану й кинуто до в'язниці.²⁵⁶ Відтоді руські митрополити стали обиратися самостійно, без участі відступницької Візантії, посилаючись на твердження, що той, хто зрадив істинну віру, більше не має права бути зверхником ортодоксального світу.

Словом, підписання угоди про унію призвело тільки до того, що руська церква обірвала свої зв'язки з Константинополем, а саму Візантію стали роздирати внутрішні суперечності. Тим паче, що Рим не міг дати імперії того, на що вона насамперед розраховувала. Обіцяної Заходом допомоги Візантія так і не дочекалася, так само, як і Рим не дочекався впровадження в життя підписаної у Флоренції унії. Обидві церкви — римо-католицька і греко-православна — як до унії, так і після неї залишалися вороже наставленими одна до одної. Тоді як населення Візантії мало не одноставно стало на захист своєї віри, найвидатніші представники з-поміж прихильників унії майже цілком перейшли на бік Риму. Одному з чільних представників грецьких прихильників унії — вчено-

му Віссаріоні²⁵⁶ та митрополитові Ісидорові, якому вдалося втекти з московської в'язниці — було надано звання кардиналів римської церкви. Попри те, що ухвали Феррарсько-Флорентійського собору не принесли Візантії ніякої політичної вигоди, вони все ж викликали неабияку підозру з боку Мурада II, тож Йоаннові VIII не так просто було переконати його в тому, що ці переговори стосувалися суто релігійних питань.

А тим часом реальна загроза для османської держави таки виникла, але з іншого боку. Турецькі завоювання на Балканах не могли не турбувати угорців, котрі, як і за часів Баязида, знову змушені були виступити проти них. Здобувши кілька блискучих перемог над турками на території Сербії та Волощини, воєвода Трансильванії Іштван Корвін-Гуньяді вселив у серця європейців ентузіазм і нові надії на перемогу. Папа закликав християнські народи до організації хрестового походу, і вже невдовзі на півдні Угорщини зібралось 25-тисячне поєднане з різних країн військо, на чолі з королем Владиславом III, молодим нащадком Ягайлів, який носив на голові корони Польщі та Угорщини, Гуньяді та сербським деспотом, якого турки вигнали з власної країни, Юрієм Бранковичем. На початку жовтня 1443 року,²⁵⁷ коли Мурад II воював у Малій Азії проти еміра Караманії, військо хрестоносців біля Семедрії (Смедерево) переправилося через Дунай і форсованим маршем пройшло через територію Сербії, де Гуньяді, який командував авангардом, під Нишем здобув ще одну блискучу перемогу над силами турецького намісника Румелії. Після цього військо хрестоносців рушило на Болгарію і, не зустрівши серйозного опору та зайнявши Софію, попрямувало далі на Тракію. Однак тут опір турків був значно сильнішим, до того ж, настала зима, яка видалася досить суворою. Під тиском цих обставин хрестоносці вирішили відійти назад. Повертаючись, вони на початку 1444 року на Куновицькому перевалі, через який пролягав шлях, що вів з південного сходу до Нишу, завдали туркам ще однієї відчутної поразки.

Здавалося, що фортуна врешті відвернулося від турків. Досі ж бо вони здобували все нові й нові перемоги, а тепер змушені були перейти до оборони, і то відразу на кількох фронтах. В Албанії, де віддавна тліло полум'я непокори, боротьбу проти турків очолив вельми рішучий і енергійний Скандербег (Георгій Кастріоті). Під його проводом визвольний рух в Албанії набув широкого розмаху. Впродовж чверти сторіччя (1443-1468) цей "капітан Албанії" вів героїчну боротьбу проти в кілька разів могутніших турецьких полчищ, боротьбу, за якою з надією стежив і якою захоплювався увесь християнський світ.²⁵⁸ На півдні Греції перейшов у наступ і деспот Константин, який, обмінявши належні йому території над Чорним морем на пелопонеські володіння Теодора, з 1443 року став правителем більшої і найважливішої частини Пелопоннесу зі

столицею в Містрі, тоді як Тома й надалі правив меншою і, до того ж, не настільки важливою частиною півострова. Насамперед Константин узявся за відбудову мурів *гексаміліону*, що були зруйновані турками 1423 року. Потім він зібрав військо і рушив походом у центральну Грецію, оволодівши Атенами й Тебами. Герцог Неріо II Аччіджоулі, котрий досі платив данину туркам, змушений був визнати над собою верховенство деспота Містри й зобов'язався сплачувати данину йому.²⁵⁹

Зважаючи на нові обставини, Мурад II став шукати шляхів до порозуміння з противниками. У червні 1444 року він прийняв в Адріанополі послів короля Владислава — Георгія Бранковича та Гуньяді й погодив з ними умови десятирічного перемир'я. Згідно з підписаною угодою сербський деспот повертав собі раніше втрачені території, а залежність Волощини від Туреччини дещо послаблювалася. Урочисто присягнувши виконувати умови перемир'я, султан повернувся до Малої Азії, а з метою ратифікації щойно укладеної угоди королем Владиславом послав до Угорщини свого представника, наділивши його відповідними повноваженнями. Наприкінці липня Владислав підписав і урочисто підтвердив у Шеґедині умови перемир'я, яке серйозно обмежувало турецький вплив на Балканах і забезпечувало християнським країнам десять років перепочинку. Втім укладення цього перемир'я в християнському світі викликало й неабияке розчарування, зокрема з боку римської курії, яка під враженням недавно здобутих перемог мріяла, покладаючись ще й на допомогу Венеції, про те, щоб цілком усунути турків з Європи, й наполягала на продовженні щасливо розпочатої проти них війни. Молодий король Владислав не наважувався зламати складену ним присягу, але кардинал Чезаріні увільнив його від неї, тож у вересні християнське військо знову вирушило в похід. Щоправда, сил у нього тепер було значно менше, особливо якщо врахувати, що цього разу не було підтримки з боку сербів, оскільки Георгія Бранковича укладене перемир'я цілком влаштувало, і він відмовився від участі в подальших операціях. Покладаючись на допомогу венеційського флоту, хрестоносці рушили в напрямку Чорного моря і після виснажливого переходу через болгарські землі вийшли на його узбережжя. Проте венеційський флот, до якого приєдналися ще дві галери з Дубровника,²⁶⁰ не зміг перешкодити турецькому війську з Малої Азії висадитися на європейський берег, і Мурадові II вдалося майже без перешкод повести свої війська проти хрестоносців. 10 листопада 1444 року під Варною розігралася кривава битва, в якій і було поховано останні надії християн. Ця люта битва, шальки терезів якої схилилися то на один, то на другий бік, скінчилася повною поразкою хрестоносців. У ній знайшли свою смерть король Владислав та кардинал Чезаріні, за напо-

ляганням якого й було організовано цей невдалий похід.²⁶¹ Наслідки поразки під Варною були набагато важчими, ніж навіть програна битва під Нікополем, оскільки розгром хрестоносців під Варною перекреслив останню спробу християнського світу спільними зусиллями відбити турецьку агресію. Такого пригнічення й розпачу, які охопили тепер християнський табір, не було ще ніколи. Гідний хіба що співчуття константинопольський імператор з нагоди турецької перемоги надіслав султанові вітання і подарунки.

Незважаючи на катастрофу під Варною, Константин, однак, не припинив воєнних дій, розпочатих у Греції. Він знову з'явився в Беотії і зумів поширити свою владу на Фокею та прилеглі грецькі території по гори Піндос. Здавалося, що на цій стародавній грецькій землі ось-ось утвориться нова держава, яка зможе стати гідною спадкоємницею Візантійської імперії, що давно корчилася в агонії. Однак уже невдовзі переможець битви під Варною не минув нагоди, щоб помститися відважному деспотові Мореї. 1446 року, зібравши численне військо, Мурад II рушив походом на Грецію і стрімким маршем пройшов усю її територію. Візантійський деспот спромігся вчинити йому серйозний опір лише на мурях гексаміліону, проте й цю перепону туркам досить швидко вдалося подолати гарматним вогнем: 10 грудня 1446 року гексаміліон було взято приступом і результат подальшої боротьби вже можна було передбачити. Турки ввірвалися до Мореї і, нещадно пограбувавши візантійські міста й села, вивели звідти понад 60 000 невольників.²⁶² І лише тому, що на султана чекала ще боротьба проти Скандербеґа та Гуньяді, він погодився, щоб його військо залишило Морею взамін за сплачування данини. Полки Мурада II і Гуньяді зустрілися на Косовім Полі у жовтні 1448 року. Це збройне зіткнення стало тільки далеким відлунням битви під Варною. На тій же рівнині, де було вирішено майбутню долю Сербії, відбулася ще одна довга й запекла битва, у якій Гуньяді не встояв перед османами й змушений був скоритися. Один лише незламний Скандербеґ ще багато років успішно протистояв їм у горах Албанії.

Невдовзі після провалу своїх намірів об'єднати Грецію деспот Константин зайняв константинопольський трон. 31 жовтня 1448 року, не залишивши нащадка, помер імператор Йоанн VIII. Позаяк Теодор пішов із життя ще раніше, доля розпорядилася так, що наступником престолу став войовничий деспот Мореї Константин Драґаш, матір'ю якого була княгиня Гелена з сербського роду Драґашів у Східній Македонії, що й дала йому прізвище.²⁶³ Коронація Константина відбулася в Мореї 6 січня 1449 року, а за два місяці новий імператор урочисто вступив до Константинополя. Владу в Мореї поділили поміж собою Тома і Димитрій. Останній уже й раніше, спираючись на підтримку турків, кілька разів зазі-

хав на імператорську корону, а тепер, так само з турецькою допомогою, став з'ясовувати свої стосунки з братом Томою.

Ні відвага, ні державницька енергійність останнього візантійського імператора вже не могли відвернути від імперії її неминучої загибелі. Остання година для Візантії вибила тоді, коли Мурад II помер (лютий 1451), і до влади прийшов його син Мехмед II. Константинополь, який тепер перебував у центрі підкорених османами земель, відокремлював європейські володіння турків від їхніх азійських територій. Тож основною метою, яку поставив перед собою молодий султан, стала ліквідація цього чужорідного для турків анклаву й перетворення Константинополя на постійний центр Османської імперії, що перебувала в стадії становлення. Відтак усю енергію він спрямував на ретельне приготування вирішального штурму імператорської столиці, оволодіння якою мало стати вінцем і логічним завершенням дій і намірів його попередників. Щодо османських намірів візантійський двір не мав жодних ілюзій, надто ж після того, як з наказу султана в безпосередній близькості від Константинополя було споруджено могутню фортецю Румелії Гіссар.

Як і його брат, імператор Константин XI усі свої надії пов'язував із допомогою Заходу. Це були слабкі надії, однак інших просто не залишалося. Отож не дивно, що мало не в останню годину він намагався вдихнути нове життя в ідею поєднання двох церков, яке так і не відбулося. Колишній руський митрополит, а тепер кардинал Ісидор прибув до Константинополя як папський легат і 12 грудня 1452 року, тобто вже за якихось п'ять місяців до падіння міста, проголосив у храмі святої Софії унію двох церков і відправив там месу за латинським обрядом, що викликало величезне обурення серед населення Константинополя. Доводиться констатувати, що більші злигодні навалювалися на візантійську людність, то з більшою впертістю вона хапалася за свою віру і болісніше, ніж будь-коли, сприймала найменше нехтування своїми релігійними почуттями. Один із найвищих імператорських урядовців увесь розпач і непримиренну ненависть константинопольців до латинників передав дуже влучно і коротко однією фразою: "Я волів би бачити в місті турецький тюрбан, ніж папську митру"²⁶⁴. Що ближчою ставала хвилина остаточної загибелі Візантії, то більше зростала віра в те, що з турками можна буде якось замиритися, а османське панування буде меншим лихом, ніж підпорядкування Римові.²⁶⁵

І все ж таки вороже ставлення візантійської людности до унії не було єдиною причиною того, що ефективної допомоги від Заходу імперія так і не дочекалася; до цього спрочинилися ще й суперечливі інтереси та амбіції західних країн. Скажімо, Альфонс V, король Араґону й Неаполя, наймогутніший у той час володар у басейні Середземного

моря, щодо Візантії в її останні роки провадив таку ж політику, яку раніше здійснювали щодо неї його норманнські, германські та французькі попередники в Південній Італії, — прагнув створити в Константинополі нову латинницьку імперію, а себе вже бачив в імператорській короні. Тому й ті, досить скромні, зрештою, засоби, що їх папа Миколай V (1447-1455) виділив був на оборону Константинополя від турків, пішли на підтримку завойовницької політики неаполітанського короля, якому Рим безвідмовно надавав усе нові й нові субсидії.²⁶⁶ Утім, якби навіть Захід і надіслав достатню для оборони Константинополя допомогу, то навряд чи вона була б спрямована саме на порятунок Візантійської імперії. І це тоді, коли для заснування нової латинницької імперії на Сході вже не існувало жодних передумов. Хоч один час можна було й ставити запитання: в чийих руках — турецьких чи латинницьких — опиниться Візантія. Та все вже вирішив перебіг подій, що відбувалися протягом останнього сторіччя, і на які сама Візантія вже не мала майже жодного впливу. Її доля давно вирішувалася без її участі і від неї самої практично нічого вже не залежало, бо ж імперія давно перетворилася тільки на ставку в політичних ігрищах набагато могутніших сил. Виснажена й паралізована, вона скотилася до становища міста-держави, яке неминуче мало стати легкою здобиччю турків.

На початку квітня 1453 року Мехмед II зібрав під мурами міста величезне військо.²⁶⁷ Йому протистояли тільки десь 5000 греків і до 2000 іноземних найманців. Основним контингентом західноєвропейських вояків був загін у 700 генуезців під командуванням Джустініяні. Вони прибули до Константинополя на двох галерах незадовго перед початком облоги, викликавши серед візантійців велику радість. Можна з упевненістю вважати, що сили нападників перевищували кількість оборонців міста більш ніж у десять разів. Єдиною перевагою жменьки оборонців Константинополя був не героїзм (а він справді був), а винятково вдале розташування міста та могутні мури, які його оточували. Мури дбайливо поновлювали Йоанн VIII і Константин XI.

Надзвичайно вигідне стратегічне розташування Константинополя і неприступність його оборонних мурів у минулому вже не раз допомагали Візантії вистояти перед не менш грізними ворогами, але тоді імперія переважала інші держави ще й у галузі військової техніки. Цього ж разу перевага у військовій техніці була явно на боці турків. Мехмед II дуже старанно підготував своє військо до наступу. Він, до речі, не без допомоги західних майстрів, забезпечив себе передусім потужною артилерією. Під час штурму Константинополя турки застосували цю нову зброю з досі небаченим розмахом, тож, як писав згодом один із сучасників, "усе вирішили гармати"²⁶⁸. Невеликі гармати були й у захисників міста, та їх не можна було порівняти з потужними гарматами турків.

Сама облога почалася 7 квітня. На перший приступ турки кинулися з боку суші, спрямувавши свій головний удар на браму Пемптон, яка й справді була найслабшою ланкою у системі міських укріплень. Спроби турецьких кораблів увійти в затоку Золотий Ріг, розірвавши могутні ланцюги, якими вона була перегороджена, виявилися, попри всі зусилля, даремними. Під час однієї з таких спроб 20 квітня зав'язався морський бій, у якому імператорський флот здобув перемогу. Попри те, що ця перемога аж ніяк не змінила безнадійного становища обложеного міста, хоча вона викликала в Константинополі хвилю великого піднесення і вселила в серця його оборонців ще більше завзяття. Утім, 22 квітня турки перетягли значну кількість своїх кораблів до Золотого Рогу суходолом, і відтоді почалося бомбардування міста як з суші, так і з Золотого Рогу. Жменька його захисників відчайдушно й без страху перед смертю боронилася проти неблаганної долі. Приклад безстрашності і незламності духу подавав сам імператор, який постановив собі краще вмерти, ніж пережити загибель своєї справи.²⁶⁹ Коли вже чимало навальних штурмів було відбито, нападники стали поволі втрачати впевненість у перемозі, однак після семи тижнів бомбардування і в міських мурах з'явилося багато проломів. Ось-ось мала настати розв'язка.

Генеральний штурм Мехмед II призначив на 29 травня. Коли султан готував свої війська до вирішального наступу, християни — як греки, так і латинники — зібралися разом у храмі св. Софії на останню службу Богу. Після відправи всі воїни повернулися на свої місця, а імператор до пізньої ночі обходив оборонну лінію. У перші світанкові години розпочався штурм, причому турки кинулися на місто з усіх трьох сторін. Проте героїчна оборона ще тривалий час стримувала натиск і відбивала всі приступи. Тоді султан кинув у бій резерв, що складався з відбірних загонів турецького війська — яничар. Після запеклого бою їм вдалося врешті видертися на міські мури. У цей вирішальний момент Джустініяні, який бився пліч-о-пліч з імператором, було завдано смертельної рани, і його змушені були винести з бою. Скориставшись деякою розгубленістю, яку внесла ця подія в лави оборонців, турки зуміли вдертися в межі міста. Невдовзі весь Константинополь був у їхніх руках. Константин XI бився до кінця і знайшов у бою смерть, якої шукав. Ще перед вирішальним штурмом султан, щоб заохотити своє воїнство, пообіцяв, що в разі здобуття міста він на три дні і три ночі віддасть його переможцям на пограбунок. Були безповоротно знищені неоціненні пам'ятки старовини, мистецькі твори, цінні рукописи, ікони святих, церковні реліквії. Мехмед II урочисто вступив до здобутого міста й проголосив його столицею османської держави. Візантійської імперії більше не існувало.

Якщо Константин Великий заснував на босфорському березі Цареград, який став початком Візантійської імперії, то за останнього Константина разом з падінням столиці була похована й сама Візантія. І хоча деспотат Мореї та Трапезундська імперія якийсь час ще існували й після падіння Константинополя, їхнє підкорення вже не було для турків важким завданням. Здобуттям Константинополя османи перекинули міст між своїми азійськими та європейськими володіннями, забезпечили єдність османської держави й ще більше розпалила жадобу турків до завоювань. Могутня турецька держава швидко поглинула залишки грецьких, латинницьких і слов'янських володінь на Балканах. У руках османів 1456 року опинились Атени, а Партедон, який ось уже тисячу років існував як церква Богородиці, був перетворений на турецьку мечеть. Із 1460 року припинила своє існування і візантійська Морея. Тома втік до Італії, а ворог латинників Димитрій подався до султанського двору. У вересні 1461 року впала і Трапезундська імперія,²⁷⁰ і останній клаптик грецької землі потрапив під турецьке панування. Трохи раніше, 1459 року, турки завоювали сербський деспотат, а 1463 року настала черга королівства Боснії. Наприкінці сторіччя турецькі володіння вже охоплювали всі південнослов'янські країни й Албанію і простягалися до берегів Адріатики. На величезному просторі, що розкинувся від Месопотамії до Адріатичного моря, знову постала могутня імперія, природним центром якої став той же Константинополь, але це вже була турецька Османська імперія. Зрісши на руїнах Візантійської імперії, вона спромоглася ще на кілька сторіч знов об'єднати в єдину державну цілісність усі землі давньої Візантії.

Візантії 1453 року не стало, але її духовні та політичні традиції, їхній вплив залишався відчутним не тільки на давніх візантійських землях, а й далеко за межами колишньої імперії, запліднюючи політичний і духовний розвиток європейських народів. Християнська релігія у своїй специфічно грецькій формі залишалася найбільшою святею як для греків, так і для південних та східних слов'ян, ставши для них живим символом візантійського духу й антитезою римському католицизмові. Для греків та південних слов'ян, які сторіччями перебували в турецькому ярмі, православ'я було наочним виразом своєї духовної та національної єдності. Воно допомогло балканським народам зберігати під турецьким пануванням відчуття своєї окремішності, водночас торуючи їм дорогу до національного і державного відродження. Воно ж стало тим духовним прапором, під яким відбувалося об'єднання руських земель та вибудувала свою могутність Московська Русь. Невдовзі після падіння Візантійської імперії та південнослов'янських держав Москва остаточно скинула з себе татарське ярмо, і як єдина

незалежна православна держава стала природним центром православного світу. Великий визволитель і збирач руських земель Іван III узяв шлюб із небогою останнього візантійського імператора, донькою деспота Томи Палеолога. За герб своєї держави він перейняв двоголового візантійського орла і запровадив у Московії візантійські звичаї. Незабаром Москва серед східного християнства стала відігравати ту провідну роль, яка раніше належала Візантії. Якщо Константинополь був колись Новим Римом, то Москва тепер стала іменувати себе “Третім Римом”. Духовний спадок Візантії, її віра, політичні ідеї та духовні ідеали довгі сторіччя сповідував російський царат.

Та з набагато яскравішою силою променіло світло візантійської культури, осяваючи собою як Схід, так і Захід. Попри те, що вплив її у романських та германських країнах не був настільки потужним, як у країнах слов'янських, немає жодних підстав недооцінювати її внесок у розвиток також і західної культури. Як-не-як, а саме у візантійській державі сторіччями знаходила собі притулок і зберігалася культура греко-римської античності, саме Візантія активно її популяризувала, тоді як Захід залишався лише споживачем. В епоху Відродження, епоху жвавого зацікавлення античною культурою західний світ знайшов у Візантії джерело, з якого мав змогу черпати скарби давньої цивілізації. Візантія зберегла цю спадщину і так виконала всесвітньоісторичну місію. Саме вона врятувала від забуття римське право, грецьку поезію, науку, філософію, щоб передати пізніше цю неоціненну спадщину Західній Європі якраз тоді, коли вона до цього дозріла.

Примітки

1 Це питання висвітлюють: А. Рюбіва [A. Rubiоy] та Lluch (*Paquimeres y Muntaner* у: Soc. hist. argul. de l'Institut d'Estudis, Memories I [1927], с. 33 і д.).

2 Дату народження уточнює Греку (V. Grecu, Bull. de l'Acad. Roum. 27 [1946], с. 56 і д.).

3 Про життя і творчість Никифора Грегора див.: R. Guiland, *Essai sur Nicéphore Gregoras*, Paris 1926.

4 Bezdeki, *Nicephori Gregorae Epistolae XC*, Ephemeris Dacoromana, 2 (1925), с. 239-377. R. Guiland, *Correspondance de Nicéphore Gregoras*, Paris 1927; тут передруковано (разом з французьким перекладом) тільки деякі з тих листів Грегора (всього 161), що дійшли до нашого часу, і то, здебільша, лише в короткому викладі. Дуже цінними є примітки про те, кому ці листи адресувалися (с. 291-389). Втім перш ніж говорити про тексти листів та про їхній переклад, слід ознайомитися з уточненнями та застереженнями Грегуара: Byz. 3, с. 468 і д.

5 Вид.: E. Darko, *Laonici Chalcocondylae historiarum demonstrationes* I, II, 1 і 2. Budapest, 1922, 1923, 1927. Румунський переклад: V. Grecu, *Laonic Chalcocondil: Exripneri istorice*, ed. Acad. Rep. Pop., Romine 1958. Див. також: K. Güterbock, *Laonikos Chalkokondyles*, Zeitschr. f. Völkerrecht 4 (1910), с. 72 і д.; E. Darko, *Zum Leben des Laonikos Chalkokondyles* у: BZ 24 (1923), с. 29 і д.; *Neue Beiträge zur Biographie des*

Laonikos Chalkokondyles, ib. 27 (1927), с. 275 і д.; *Neue Emendationsvorschläge zu Laonikos Chalkokondyles*, ib. 32 (1932), с. 2 і д.; W. Miller, *The Last Athenian Historian: Laonikos Chalkokondyles* у: Journ. of Hellenic Stud. 42 (1922), с. 36 і д.; Δ. Καμπουρογλοб, *Οι Χαλκοκονδύλαι*, Athen 1926, с. 104-171; A. Nimet, *Die türkische Prosopographie bei Laonikos Chalkokondyles*. Diss., Hamburg 1933. Див. ще: Moravcsik, *Byzantinoturcica* I², с. 396 і д.

6 Достеменно не знаємо, яке ім'я мав Дука. Греку (*Pour une meilleure connaissance de l'historien Doukas*, Mémorial L. Petit [1948], с. 128 і д.) вважає, що він, як і його дід, мав би називатися Михаїлом, але це, ясна річ, лише припущення.

7 V. Grecu, *Ducas. Istoria turco-bizantina (1341-1462)*, ed. Acad. Rep. Pop. Romine, 1958. Нове видання, доповнене критичними заувагами, вступом і румунським перекладом.

8 Щодо імені див.: V. Laurent, *Σφραντζής et son Φραντζής* у: BZ 44 (1951) (*Dölger-Festschrift*), с. 373 і д., а також: *Sphrantzès à nouveau* у: REB 9 (1951), с. 170 і д.

9 Нове видання двох перших книг є заслугою Пападопулоса (Papadopoulos, *Georgii Phrantzae Chronikon* I, Leipzig [Teubner] 1935). На його думку, яку, до речі, він оприлюднив ще у: Bull. de l'Inst. Archéol. Bulgare 9, с. 177 і д., видава його зусиллями великого обсягу хроніка (*Chron. Maius*) не належить самому Сфранцесові, її написав протягом 1573-1575 рр. Макарій Меліссен на підставі значно коротшої хроніки (*Chron. Minus*) — автентичного твору Сфранцеса, текст якого опубліковано у: Migne, P.G., с. 156, с. 1025-1080. Водночас Дельгер (*Otto-Glauning-Festschrift* [1936], с. 29 і д. і BZ 37 [1937], с. 502 і д.) вважав *Chronikon Minus* щоденником Сфранцеса. На основі цього щоденника, якого пізніше переробив і доповнив автор, і постала його “Історія” (*Chronikon Maius*), а вже її ще пізніше своїми доповненнями сфальшував Меліссен. Відтак цю гіпотезу підтримав і Пападопулос (*Über “Maius” und “Minus” des Georgios Phrantzes* у: BZ 38 [1938], с. 323 і д. Див. ще: Dölger, id., с. 489 і д.). Грумелъ (36 [1937], с. 88 і д.) та Грегуар (Byz., 12 [1937], с. 389 і д.) заперечують це припущення, вважаючи, що саме *Chronikon Maius* є автентичним твором Сфранцеса, тоді як *Chronikon Minus* — тільки пізнішим його скороченням, тобто стислим переказом. До такої ж думки схиляється і Моравчик (*Byzantinoturcica* I¹, с. 152). Тим часом Льюнерц у своїх важливих дослідженнях (*La date de la lettre ô' de Manuel Paleologue et l'inauthenticité du “Chronicon Maius” de Georges Phrantzès*, Échos d'Or. 39 [1940], с. 91 і д., і особливо: *Autour du Chronicon Maius attribué à Georges Phrantzès*, Miscellanea G. Mercati, III (1946), с. 273 і д.) навів чимало нових доказів на підтвердження думки, що *Chronicon Maius* є лише компіляцією Макарія Меліссена, яку він написав, використовуючи автентичну *Chronikon Minus*, “Історію” Халкокондила та хроніку Доротея з Монебазії. Докази, що їх навів Лоренц, настільки вагомими, що це питання можна вважати вирішеним, тим паче, що й подальші дослідження тієї епохи також підтверджують правильність його висновків. У такому ж дусі недавно висловився і Моравчик (*Byzantinoturcica* I², с. 287 і д.). Див. ще схвальні зауваги Дельгера у: BZ 43 (1950), с. 63.

10 Див.: Э. Черноусов, *Дука, один из историков конца Византии* у: BB 21 (1914), с. 171 і д.; W. Miller, *The Historians Doukas and Phrantzes* у: Journ. of Hell. Stud. 46 (1926), с. 63 і д.; V. Grecu, *Pour une meilleure connaissance de l'historien Doukas*, Mémorial L. Petit (1948), с. 128 і д.; Див. ще: Moravcsik, *Byzantinoturcica* I², с. 250 і д.

11 Müller, F. H. G. V (1870), с. 40-161. Англійський переклад: Ch. T. Riggs, *History of Mehmed the Conqueror by Kritovoulos*, Princeton 1954. Див. також: J. Radonić, *Kritovul vizantijski istorik XV v.*, Glas Srpske Kralj. Akad. 138 (1930), с. 59 і д.; Э. В. Удальцова, *Византийский историк Критовул о южных славянах* у: BB 41 (1951), с. 91 і д. Див. також: Moravcsik, *Byzantinoturcica* I², с. 434 і д.

12 Розділи з праць цих чотирьох істориків, у яких розповідається про здобуття Константинополя, зібрав і прокоментував N. Tomadakes, Δούκα – Κριτοβούλου – Σφραντζή – Χαλκοκονδύλου *Περὶ ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως* (1453). Συναγωγή κειμένων μετὰ προλόγου καὶ βιογραφικῶν μελετημάτων περὶ τῶν τεσσαρῶν ιστοριογράφων, Athen 1953. E. V. Ivanka (*Die letzten Tage von Konstantinopel u: Byz. Geschichtschreiber I, Graz-Wien-Köln 1954*) прокоментував, написав ґрунтовний вступ і видав з німецьким перекладом приписувану Сфранцесу *Chronicon Maius*. Російський переклад свідчень Псевдо-Сфранцеса і Дуки з передмовою здійснив А. А. Степанов, (*Византийские историки Дука и Франдзи о падении Константинополя* у: ВВ 7 [1953], с. 385-430). Г. Зорас (*Χρονικὸν περὶ τῶν Τοῦρῶν Σουλτάνων*, Athen 1958) у перекладі новогрецькою мовою видрукував велику за обсягом хроніку з описом діяльності турецьких султанів до 1512 р., яку було знайдено під cod. Varberinus gr. 111, одначе Захаріяру (*Τὸ χρονικὸ τῶν Τοῦρκων Σουλτάνων καὶ τὸ ἰταλικὸ τὸν πρό τυλο, Ἑλληνικά, Παράρτημα 14 [1960]*) довів, що ця хроніка є лише переробкою одного з італійських її варіантів. Нове видання Кривоула з передмовою та перекладом румунською мовою: V. Grecu, *Critobulus Imbriotae De Rebus per annos 1451-1467 a Mechemete II gestis*. Edition Acad. Rep. Pop. Romaniae (1963).

13 Nicolo Barbaro, *Giornale dell' assedio di Constantinopoli 1453*. Ed. E. Cornet, Wien 1856. Заслуговує на увагу лист, що його 16 серпня 1453 р. Леонард з Хіосу написав до папи Миколая V. Див.: Moravcsik, *Bericht des Leonardus Chiensis über den Fall von Konstantinopel in einer vulgärgriechischen Quelle* у: BZ 44 (1951). *Dölger-Festschrift*, с. 428 і д. Дуже цікавою є й оповідь Нестора Іскандера, який походив з Русі, але брав участь у взятті Константинополя на боці турків. Див.: Н. А. Смирнов, *Историческое значение русской "Повести" Нестора Искандера о взятии турками Константинополя в 1453 г.* у: ВВ. 7 (1953), с. 50 і д. Перелік негрецьких авторів, які описали падіння Константинополя як безпосередні свідки цієї події, наводять Жібон-Бері VII, с. 332 і д. і Васильєв (*History II [1952]*, с. 649). Щодо повідомлень у відповідних турецьких джерелах див.: А. Moschoroulos, *Le siège et la prise de Constantinople selon les sources turques (Le cinq centième anniversaire de la prise de Constantinople, Athen 1953, с. 23 і д.)*.

14 Цінну хроніку, доведену до 1391 р., опублікував Мюллер (*Byzantinische Analekten, Sitzungsber. der Wiener Akad. IX [1852]*, с. 389 і д.). У скороченому варіанті (без вступної частини, яка охоплює 1204-1282 рр., але не має ніякої вартости), ця хроніка вміщена у Лямпроса-Амантоса: Βραχέα Χρονικά, № 52, с. 88 і д.); див. також № 15, с. 31 і д. Цей збірник містить понад п'ятдесят коротких хронік. Деякі з них цінні тим, що дають змогу уточнити хронологію періоду правління Палеологів. Користуючись цим виданням, слід враховувати серйозні критичні зауваження та поправки П. Віттека (Byz. 12, [1937], с. 309 і д.), а також цінний історичний коментар, який написав Шарані (*Short Chronicle*). Не менш цікаву аналогічну хроніку, доведену до 1352 р., за московським рукописом видав, додавши російський переклад, Б. Горянов (ВВ 27 [1949], с. 276 і д.). На жаль, передмову до цієї хроніки написано без урахування численних уже відомих нам інших аналогічних джерел, та й саме видання, як тексту, так і перекладу, не бездоганне. Ще одну скорочену хроніку, яка містить чимало цікавих відомостей з другої половини XIV — першої половини XV ст., недавно опублікував Льюнерц (*Chronicon breve de Graecorum imperatoribus, ab anno 1341 ad annum 1453 codice Vaticano graeco 162, EEBΣ 28 [1958]*, с. 204 і д.). Див. ще *Chronicon breve Thessalonicense*, яку опублікував Льюнерц у праці: *Demetrius Cydones, Correspondance I, Studi e Testi 186 (1956)*, с. 174, а також його статтю: *Chroniques breves byzantines*. Orient. Christ. Periodica 24 (1958), с. 155 і д.

15 Вид.: I. Bogdan, Archiv für slav. Philol. 13 (1891), с. 526-535. Цій темі присвячена серйозна стаття: Jireček, *Zur Würdigung der neuentdeckten bulgarischen Chronik*, ibid., 14 (1892), с. 235 і д.

16 Вид.: J. Jagič, Glasnik Srpskog ucenog društva 42 (1875), с. 223-228; 372-377. Див. також: S. Stanojevic, *Die Biographie Stephan Lazarevics von Konstantin dem Philosophen als Geschichtsquelle*, Archiv f. slav. Philol. 18 (1896), с. 409-472.

17 Вид.: G. Destunis, Petersburg 1858 (з російським перекладом); J. Avramović, Glasnik 14 (1862), с. 233-275 (з сербським перекладом); J. Bekker у: Bonner Corpus: *Epirotica. Fragmentum II*, с. 209-239. Нове видання цієї хроніки з детальним коментарем, але надто вже поверховим оглядом історії Епіру знайдемо у праці: Cirac Estorañan. *Bizancio y España. El legato de la basilissa Maria y de los despotas Thomas y Esau de Joannina I-II*, Barcelona 1943. Ця праця — тільки частина широко закреного видання, основою якого мають бути епірські реліквії, що збереглися у сховищах катедрального собору м. Куенка (Cuena). Щодо епірських хронік див.: L. Vranusis, *Χρονικά της μασσαωνικής και τουρκοκρατούμενης Ηπείρου*, Joannina 1962. Це теж дуже солідна за своїм задумом праця, після якої мало б з'явитися і критичне видання самого тексту. Годилося б ще звернути увагу на вельми цікаві міркування Широ [G. Schiro], викладені в його праці *Struttura e contenuto della Cronaca dei Tocco* у: Byz. 32 (1962), с. 203-250, 343 і д.

18 Критичне видання з передмовою та коментарями: O. Lampsides, *Μιχαὴλ τοῦ Παναρέτου περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν*, Athen 1958.

19 Листи Григорія, що збереглися до нашого часу, але ще не видавалися, старанно вивчив W. Lameere (*La tradition manuscrite de la correspondance de Gregoire de Chypre, Bruxelles-Rome 1937*). У його праці читач знайде і згадану автобіографію, яку подано й у французькому перекладі (с. 176-191). Шкода, що В. Лямер не спромігся на нове видання листів Григорія. Мені не вдалось ознайомитись із виданням С. Евстратіядеса (Σ. Εὐστρατιάδης, *Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου οἰκουμένη τοῦ πατριάρχου ἐπιστολαὶ καὶ μῦθοι* (1910), але, якщо вірити Lameere (с. 7 і д.), воно дуже неповне і спирається на обмежену рукописну базу. Обидва панегирики — на честь Михаїла VIII і Авроника II — опублікував Буасонад (F. Boissonade, *Anecdota Graeca I*, с. 313-393). У сукупності ці матеріали опубліковано у: Migne, P. G., с. 142, 20-469, де, крім автобіографії та панегириків, уміщено й теологічні твори, спрямовані проти латинського догматизму та візантійських прибічників церковної унії. Життя, політичну діяльність і літературну творчість Никифора Хумноса добре висвітлено у праці: J. Verreaux, *Nicephore Chumnos, homme d'État et humaniste byzantin (ca 1250/5-1327)*, Paris 1959.

20 Більшість з відомих нам творів Н. Хумноса опублікував Буасонад у: *Anecdota Graeca*, I, II, III, V. Згадані документи знайдемо і в: Zeros, *Jus I*, с. 558, 549 і д. Див. також: *Actes de l'Athos 17*, № 26. Дані про рукописи, у яких уміщено його твори, див.: J. Verreaux, op. cit., с. 17 і д.

21 Migne, P. G., с. 145, с. 447-548.

22 Цей посольський звіт опублікував Сатас у "Μεσ. βιβλ." I (1872), с. 154-193. Більшу частину риторичних трактатів Метохита ще не видано. Оду на честь Нікеї видав Сатас (ibid. I, с. 139-153). Основну — найбільшу за обсягом працю Метохита — *Miscellanea* — можна знайти у старому виданні: Chr. G. Müller — Th. Kiesling, Leipzig (1821). Із 20 відомих сьогодніх поем досі опубліковано тільки три: M. Treu, *Dichtungen d. Grosslogotheten Theodoros Metochites*, Gymnasialprog. Potsdam 1895 (особливо цінна частина перша, де детально змальовано життя Теодора Метохита) та: R. Guiland, *Le palais de Theodore Metochite*, Revue des Études grecques 35 (1922), с. 82. Про ще не опубліковані поеми див. статтю: R. Guiland, *Les Poésies inédites de Theodore Metochite* у: Byz. 3 (1926), с. 265 і д. та його ж: *Correspondance de Nicephore Grégoras*, с. 358 і д. Постаті Метохита і Хумноса та філософські течії, що домінували за тих часів, цікаво змальовано у праці: I. Ševčenko, *Études sur la polémique entre Theodore Metochite et Nicephore Choumnos*, Bruxelles 1962. Оцінку діяльності Т. Метохита та його творчості читач знайде у Г.-Г. Бека (H.-G. Beck, *Theodoros Metochites. Die Krise des byzantinischen Weltbildes im 14. Jahrhundert*, München 1952).

- 23 F. Boissonade, *Anecdota Graeca* V, с. 159-182; M. Treu у: BZ 5 (1896), с. 546 і д.
- 24 L. Previale, *Un panegirico inedito per Michele VIII Paleologo* у: BZ 42 (1942), с. 1 і д.
- 25 E. Miller, *Manuelis Philae carmina* (у 2 т.), Paris 1855-1857; A. Martini, *Manuelis Philae carmina inedita*, Neapol 1900.
- 26 50 листів вибрав і опублікував Камеллі (G. Camelli, *Demetrius Cydonès. Correspondance*, Paris 1930), додавши французький переклад і цінну вступну статтю біографічного характеру. Див. зауваги Меркаті (G. Mercati, *Per l'epistolario di Demetrio Cidone*, Studi biz. e nell. 3 [1931], с. 203 і д.) та його ж таки дуже сумлінну працю: *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone... ed altri appunti* (Studi e Testi 56), Roma 1931; автор видрукував низку листів, яких немає у Камеллі, а також подав деякі інші важливі твори Кидонія, зокрема переклад його автобіографії (с. 359 і д.), яку свого часу опублікував Г. Г. Бек (*Ostkirchliche Studien* 1 [1952], с. 208-225, 264-282). Крім того, варто назвати ґрунтовне дослідження Льонерца: *M. Paléologue et D. Cydonès* і, зокрема, його підготовчу працю до повного видання листів Кидонія (*Lettres de D. Cydonès*), де поряд із підсумками ретельного дослідження рукописних версій опубліковано ще п'ять листів і два менші твори Кидонія. Див. ще: *Demetrius Cydonus. Correspondance*, вид. Льонерца I і II: Studi e Testi 186 (1956); 208 (1960).
- 27 G. Camelli, *Demetrii Cydonii orationes tres, adhuc ineditae* у: BNJ 3 (1922), с. 67 і д.; 4 (1923), с. 77 і д., 282 і д.
- 28 Migne, P. G., с. 109, с. 640 і д.; 154, с. 961 і д., 1009 і д.
- 29 Zacharia von Lingenthal, *Prooemien zu Chrysobullen von D. Cydones*, Sitz. Ber. d. Berl. Akad. 1888, с. 1409 і д. Див. також: Sp. Lampros, *Ein Prooemium zu einem Chrysobull von D. Cydones* у: BZ 5 (1896), с. 339 і д.
- 30 Див. чудове видання Льонерца (Loepertz, *Correspondance de Manuel Calecas* у: Studi e Testi 152 (1950), де вміщено також передмову з детальним викладом біографії Калеки та дуже зручними просопографічними поясненнями.
- 31 Значна частина праць ісихастів і антиісихастів ще не дочекалася видання. Те, що було вже видано, здебільша можна знайти у Migne, P. G., с. 150, 151. Три дуже цікаві речі Палама з перекладом видав Маєндорф: *Grégoire Palamas: Defense des saints hesychastes*, Louvain 1959. Детальніше про видані і не видані ісихастичні й антиісихастичні твори див. у того ж Маєндорфа (*Palamas*). Див. ще: Beck, *Kirche*, с. 712 і д.
- 32 P. Enepekides, *Der Briefwechsel des Mystikers Nikolaos Kabasilas* у: BZ 46 (1953), с. 18 і д., а також цікаві зауваги Шевченка: *Nicolas Cabasilas' Correspondence and the Treatment of Late Byzantine Literary Texts* у: BZ 47 (1954), с. 49 і д.
- 33 R. Guiland, *Le traité inédit "Sur l'usure" de Nicolas Cabasilas*, Εἰς μνήμην Σ. Λάμπρου (1935), с. 269-277; Migne, PG. 150, с. 727-750. Див. також: Zakythinos, *Crise monétaire*, с. 120 і д.
- 34 Витяги з цієї невеликої речі досі можна було знайти тільки в праці Тафрالی: *Thessalonique*, с. 261 і д. Тепер її в повному обсязі видав Шевченко (I. Ševčenko, *Nicolas Cabasilas "Anti-Zealot" Discourse: A Reinterpretation* у: DOP 11 (1957), с. 81-171), додавши свої зауваги, що виникли в результаті ретельного дослідження соціальних взаємин у Візантії. Шевченко доводить, що твір Кабасіласа був спрямований не стільки проти владарювання зелотів у Тессалоніках, як досі вважалося, скільки проти заходів, до яких вдавався імператорський уряд, що прагнув через секуляризацію монастирських маєностей поліпшити становище армії, передавши вилучені землі проноярам. У своїй наступній розвідці автор проаналізував декілька текстів з *Parisinus gr. 1276*, котрі, як припускають, є першою редакцією цього твору і містять поправки та доповнення, які зробив Кабасілас (I. Ševčenko, *The Author's Draft of Nicolas Cabasilas' "Anti-Zealot" Discourse in Parisinus graecus 1276* у: DOP 14 [1960], с. 179 і д.). Як свідчать водяні знаки на папері, рукопис датується останніми десятиріччями XIV ст., а це означає, що твір Кабасіласа не міг з'явитися у сорокових роках згада-

ного сторіччя, як у своїй першій розвідці вважав Шевченко, а відтак він не міг бути спрямованим і проти регентства Анни Савойської, а ставив перед собою іншу мету — виступити проти масштабної конфіскації монастирських маєностей і передачі їх у власність проноярів після битви на р. Маріца 1371 р., що й здається найпереконливішим. Така поправка у датуванні є ще одним аргументом на користь твердження Шевченка, що цей твір не має нічого спільного із зелотами.

35 Цей твір видав, прокоментувавши і переклавши англійською мовою, І. Шевченко (*Alexios Makrembolites and his "Dialogue between the Rich and the Poor"* у: ZRVI 6 (1960), с. 187-228).

36 E. Legrand, *Lettres de l'empereur Manuel Paleologue*, Paris 1893; Migne, P. G., с. 156, с. 82 і д.

37 Переклад уривків цього твору див. у: Wiener Suppl. gr. 75. Див. також: H. Hunger, *Byzantinische Geisteswelt*, Baden-Baden 1958, с. 282-286. Щодо інших творів та листів Хортасмена див. його ж: *Zeitgeschichte in der Rhetorik des sterbenden Byzanz*, Wiener Archiv f. Gesch. des Slaventums u. Osteuropas 3 (1959), с. 152 і д.

38 Див. збірник текстів: Sp. Lampros, *Παλαολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, 4 Bde., Athen 1912-1930. З великим за обсягом виданням творів Г. Схоларія (E. Petit, H. E. Siderides, M. Jugie, Paris 1928) мені не вдалось ознайомитися.

39 Вид.: Gy. Moravcsik, *Ἑλληνικὸν ποίημα περὶ τῆς μάχης τῆς Βάρνης, Οὐγγροελληνικὰ Μελέται* I, Budapest 1935.

40 Вид.: G. E. Heimach, Leipzig (1851). З нагоди 600-річчя *Шестикнижжя* правничий факультет університету в Тессалоніках видрукував розкішне видання *Τόμος Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, Τεσσαλονίκης* (1951), де вміщено велику кількість праць з історії та історії права.

41 Вид.: Rhalles et Potles, *Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων* VI, Athen 1859. Переклад сербською мовою: S. Novaković, *Matije Vlastara Sintagmat*, Beograd 1907.

42 Див., зокрема: F. Dölger, *Aus den Schatzkammern des Heiligen Berges*, München 1948; P. Lemerle, *Actes de Kutlumus*, Paris 1945; A. Guillou, *Les archives de Saint-Jean-Prodrôme sur le mont Ménécée*, Paris 1955. Див. також: F. Dölger, *Sechs byzantinische Praktika des 14. Jahrhunderts für das Athoskloster Iberon*. Abh. d. Bayer. Akad. d. Wiss. NF 28 (1949); V. Mošin, *Akti iz svetogorskich archiva*, Spomenik Srpske akad. nauka 91 (1939); V. Mošin — A. Sovre, *Supplementa ad acta graeca Chilandarii*, Ljubljana 1948. З-поміж попередніх видань найважливішими є уже згадані (прим. 10). Збірник документів, виданих свого часу сербськими володарями, опублікували, сумлінно прокоментувавши, А. Соловйов та В. Мошин (*Grčke povelje srpskih vladara*, Beograd 1936).

43 N. Jorga, *Notes et extrait pour servir à l'histoire des croisades au XV-e siècle* I-VI, Paris 1899-1916.

44 F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Roumanie*. I-III, Paris-La Haye 1958-1961.

45 *Il libro dei conti di Giacomo Badoer*. Ed. U. Dorini, T. Bertelè, Roma 1956.

46 Права та повноваження співімператора описано в *простагмі* Михаїла VIII, датованій листопадом 1272 р.

47 Pseudo-Kodinus, с. 86. F. Dölger (BZ 33 [1933], с. 141) та: Ostrogorsky (*Autokrator*, с. 108 і д.; 117 і д., а також *Annales de l'Inst. Kondakov* 10 [1938], с. 179 і д.) які доводять, що титул автократора співімператорам до часів правління Палеологів не присвоювався.

48 Nik. Gregoras I, с. 243 і д. Див.: M. Laskaris, *Viz. princeze*, с. 73. M. Dinić (*Odnos između kralja Milutina i Dragutina* у: ZRVI 3 [1955], с. 77 і д.) датує ці події 1315 р.

49 Nik. Gregoras I, с. 233 і д.

- 50 Див. про це у блискучій праці: E. Stein, *Untersuchungen*, с. 20 і д.
- 51 Див.: P. Charanis, *On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the Thirteenth Century and Later* у: BSl. 12 (1951), с. 94 і д.; G. Rouillard, *La vie rurale dans l'Empire byzantin*, Paris 1953; А. П. Каждан, *Аграрные отношения в Византии XII-XIV вв.*, Москва 1952; Ostrogorsky, *Paysannerie*; Б. Т. Горянов, *Поздневизантийский иммунитет* у: ВВ 11 (1956), с. 177 і д.; 12 (1957), с. 97 і д.; Г. А. Острогорский, *К истории иммунитета в Византии* у: ВВ 13 (1958), с. 55 і д. (= *Pour l'histoire de l'immunité à Byzance* у: Byz. 28 [1958], с. 165 і д.); Д. Ангелов, *Аграрные отношения в северна и средна Македония през XIV век*, София 1958.
- 52 Pachymeres I, с. 97, 21.
- 53 Див.: Ostrogorsky, *Feodalite*, с. 92 і д.
- 54 Хроніка Мореї, с. 4657 і д.
- 55 Pachymeres I, с. 466, 9.
- 56 Чепмен (Чармап, *Michel Paléologue*, с. 154) вважає, що армія налічувала 20 000 осіб. З них 15 000 служило в похідному війську, а 5000 – перебували в складі міських гарнізонів. Однак, всупереч міркуванням Чепмена, який посилається на Гопфа, ті 15 000 вояків, котрі в 1263-1265 рр. брали участь у боях на Пелопоннесі, це ще не вся похідна візантійська армія, оскільки тоді імперія вела бойові дії ще й на інших фронтах.
- 57 Nik. Gregoras I, с. 174, 20.
- 58 Nik. Gregoras I, с. 223, 20; S. 158, 10.
- 59 Див.: Stein, *Untersuchungen*, с. 11 і д.; Zakythinos, *Crise monétaire*, с. 6, 23.
- 60 Див.: F. Dölger, *Zur Textgestaltung der Laura-Urkunden und zu ihrer geschichtlichen Auswertung* у: BZ 39 (1939), с. 64 і д.; Zakythinos, *Crise monétaire*, с. 2.
- 61 Див.: Bratianu, *Études byz.*, с. 221 і д.
- 62 Pachymeres II, с. 493 і д. Закитінос (*Krise monétaire*, с. 88 і д.), заново проаналізувавши текст Пахімера, довів, що його попередні висновки були помилкові.
- 63 Pachymeres II, с. 494. Голод і злидні візантійської людности добре відображено в листах Константинопольського патріарха Атанасія. Уривки з цих листів наводять R. Guiland, *La correspondance inédite d'Athanase, patriarche de Constantinople (1289-1293, 1304-1310)*, Mélanges Ch. Diehl I (1930), с. 138 і д. Див. також: Bratianu, *Études byz.*, с. 162 і д.; Zakythinos, *Crise monétaire*, с. 109 і д.
- 64 Nik. Gregoras I, с. 317, 18.
- 65 Pachymeres II, с. 493, 9.
- 66 Див.: G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de l'immunité à Byzance* у: Byz. 28 (1958), с. 211 і д.
- 67 Stein, *Studien*, с. 142 і д.
- 68 Штайн (Stein, *Untersuchungen*, с. 10) вважає, що сума 1 000 000 гіперпіронів, яку називає Грегора, становила увесь дохід імперії, у що важко повірити. Однак, якщо врахувати девальвацію візантійської монети, то можна погодитись з його твердженням, що надходження грошей до скарбниці наприкінці XIII ст. (тобто ще до фіскальної реформи Андроника II) "становили щонайбільше одну восьму доходу часів імператорів-іконоборців".
- 69 Nik. Gregoras I, с. 317, 23.
- 70 Nik. Gregoras I, с. 317, 12.
- 71 Ph. Meyer, *Die Haupturkunden für die Geschichte der Athoskloster (1894)*, с. 190 і д.; Ф. Успенский, *История Афона III*, 2 (1892), с. 140 і д.
- 72 H. Gelzer, *Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum*, Abh. d. Bayer. Akad. d. Wiss. 21, Abh. 3 (1903), с. 595 і д. Див. ще: Beck, *Kirche*, с. 148 і д., де вміщено детальний огляд та аналіз досліджень *Notitiae Episcopatum*.

- 73 Див.: G. Bratianu, *Notes sur le projet de mariage entre l'empereur Michel IX Paléologue et Catherine de Courtenay* у: Rev. du Sud-Est europ. 1 (1924), с. 59 і д.
- 74 Див.: Pia Schmid, *Zur Chronologie von Pachymeres, Andronikos L. II-VII*, BZ 51 (1958), с. 84.
- 75 Донька його сестри Євлогії. Див.: Parapodulos, *Genealogie der Palaiologen* Nr. 30.
- 76 Див.: Jireček, *Geschichte* I, 339.
- 77 Див.: M. Laskaris, *Viz. princeze*, с. 55 і д.; M. Dinić, *Odnos izmedju kralja Milutina i Dragutina* у: ZRVI 3 (1955), с. 57 і д.
- 78 Див.: M. Laskaris, *Viz. princeze*, с. 58.
- 79 Звіт Теодора Метохита про його посольство вміщено у: Sathas, Μεσ. βιβλ. I, с. 166.
- 80 Див.: G. Ostrogorski, *Dusan i njegova vlastela u borbi sa Vizantijom* у: Zbornik u cast seste stogodišnjice Zakonika cara Dušana. I (1951), с. 79 і д.
- 81 Див.: V. Mošin, *Vizantiski uticaj u Srbiji u XIV v. u*: Jugosl. Istoriski Časopis 3 (1937), с. 147 і д.
- 82 Див.: G. J. Bratianu, *Recherches sur le commerce génois dans la Mer Noire au XIIIe siècle*, Paris 1929, с. 250 і д.
- 83 Tafel und Thomas III, с. 391 і д.
- 84 Hopf, *Geschichte* I, с. 372 і д.; Heyd, *Commerce du Levant* I, с. 445 і д., 461 і д.; Miller. *Essays*, с. 283 і д.
- 85 Nik. Gregoras I, с. 138, 9.
- 86 Pachymeres I, с. 310. Див. також: Wittek, *Mentesche*, с. 16 і д., 24 і д.
- 87 Див.: Wittek, *Mentesche*, с. 18.
- 88 Наша обізнаність з історією перебування каталонської дружини на Сході спирається на дослідження А. Рюбівуа у Lluch. Його численні праці цитує і частково аналізує К. М. Сеттон (с. 286 і д., див. далі). Крім того, див.: G. Schlumberger, *Expedition des "Almugavares" ou routiers catalans en Orient*, Paris 1902; Miller, *Latins*, с. 211 і д.; L. N. d'Olwer, *L'Expansio de Catalunya en la Mediterrania oriental*, Barcelona 1926; і особливо: К. М. Setton, *Catalan Domination of Athens, 1311-1388*, Cambridge Mass. 1948.
- 89 Вона була донькою болгарського царя Івана III Асена (1279-1280), який знайшов собі притулок у Константинополі, та Ірини Палеолог, сестри Андроника II; див.: Parapodulos, *Genealogie der Palaiologen* Nr 44.
- 90 Як доводить Дельгер (*Einiges über Theodora, die Griechin, Zarin der Bulgaren 1308-1330*, Mélanges Grégoire 1 [1949], с. 215 і д., прим. 2, (= *Paraspora*, с. 225, прим. 8), одруження Теодори, доньки Михаїла IX з Теодором Святославом слід розглядати саме у контексті мирного договору, тобто 1308, а не 1320 р., як вважалося до появи публікації праці Дельгера.
- 91 Див.: M. Dinić, *Odnos izmedju kralja Milutina i Dragutina* у: ZRVI 3 (1955), с. 62 і д.; автор подає тогочасні події у Сербії в іншому світлі.
- 92 Див.: К. М. Setton, *Catalan Domination of Athens, 1311-1388*, Cambridge Mass. 1948.
- 93 Nik. Gregoras I, с. 268, 3. Див. також: хризобулли Андроника II, видану в жовтні 1313 р. Хиландарському (?) монастиреві: *Actes de l'Athos*. 17. Nr 26.
- 94 Jireček, *Geschichte* I, с. 346 і д.; M. Dinić, *Odnos izmedju kralja Milutina i Dragutina* у: ZRVI 3 (1955), с. 77 і д.
- 95 Уже Михаїл VIII майже відразу після відвоювання Константинополя наділив Монебазію хризобуллою, яка до нас не дійшла (Dölger, *Reg.*, с. 1879). Наступну місто отримало від Андроника II 1284 р.: MMV 154/55 (*Reg.*, с. 2102). Дата дуже важливої хризобулли, яка наводиться тільки в *Chronicon Maius* Сфрандзеса (вид.: Вopp, с. 400-404) і якою монебазійським купцям надавалися детально перелічені привілеї, непевна. Захарія: *Jus* III, с. 635-638, як і Цепос: *Jus* I, с. 538-541 і MMV, с. 165-168, вважають, що ця хризобулла Андроника II була видана в листопаді 1317 (а

радше — 1316 р.). Натомість Ф. Дельгер неодноразово висловлював своє переконання (*Facsimiles byz. Kaiserurk.* Sp. 34. *Reg.* 1897, а також BZ 34 [1934], с. 126 і д.), що йдеться про хризубуллу Андроника III, видану 1336 р. І все ж у найновішому томі *reġestis* він публікує її як хризубуллу Андроника II, що була видана в листопаді 1316 р. і, відмовившись від колишньої позиції, намагається обґрунтувати нові свої погляди. Втім, згідно з текстом MMV, 166, 5, автор хризубулли надає монембазійцям привілеї вперше. Отже, навіть якщо ми залишимо поза увагою інші й то досить серйозні докази, цю хризубуллу аж ніяк не міг видати Андроник II, тож легше було б припустити, що її видав Андроник III або Андроник IV 1376 р. Проте деякі характерні особливості цього документа не дають підстав приписувати його жодному з двох останніх. Принаймні якщо це все-таки був Андроник III, слід внести дуже значні поправки в саме датування. Незаперечною, попри все, є автентичність цього документа.

96 Див.: Ferjančić, *Despoti*, с. 74 і д.

97 Nik. Gregoras I, с. 229 і д., 278 і д. Див.: И. Соколов, *Крупные и мелкие владельцы в Фессалии* у: ВВ 24 (1923-1926), с. 35 і д.; А. Соловьев, *Фессалийские архонты в XIV в.* у: BSl. 4 (1932), с. 159 і д.

98 Nik. Gregoras I, с. 302, 3; S. 426, 3.

99 Там само, с. 319, 14.

100 Див.: Papadopoulos, *Genealogie der Palaiologen.* Nr. 38.

101 Дату, спираючись на анонімну хроніку 1391 року, визначив Шарані (*Short Chronicle*, с. 341 і д.); Lampros-Amantos, Βραχέα Χρονικά Nr 52. 5.

102 Zachariā, *Geschichte*, с. 385 і д.; L. Petit. *La réforme judiciaire d'Andronic Paléologue (1329)*, Échos d'Og. 9 (1906), с. 134 і д. Крім названих праць, див., зокрема, дослідження Лемерля, котрий у своїх студіях (*Le Juge général des Grecs et la réforme judiciaire d'Andronic III*, Мémorial L. Petit (1948), с. 292-316; *Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues I: Le tribunal imperial*, Mélanges Henri Grégoire I (1949), с. 369-384; *Recherches sur les institutions judiciaires à l'époque des Paléologues II: Le tribunal du patriarcat ou tribunal synodal*, Mélanges P. Peeters (1950), с. 320-333) ґрунтовно опрацював це питання. Див. також: I. Ševčenko, *Léon Bardales et les juges généraux ou la corruption des incorruptibles* у: Byz. 19 (1949), с. 247 і д.

103 Дату 1341 року однозначно засвідчив Кантакузен (Кантакузенос II, с. 58 і д.).

104 Jireček, *Geschichte*, с. 361 і д.; А. Бурмов, *История на България през времето на Шишмановичи* у: Годишник на Соф. унів. 43 (1947), с. 40 і д.

105 Див.: G. Ostrogorski, *Dušan i njegova vlastela u borbi sa Vizantijom* у: Zbornik u čest šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana I (1951), с. 79 і д.

106 Jireček, *Geschichte* I, с. 367 і д. М. Dinić, *Za hronologiju Dušanovih osvajanja vizantiskih gradov* у: ZRVI 4 (1956), с. 7.

107 Lampros-Amantos, Βραχέα Χρονικά (№ 26, 4) наводить дату 2 березня. Згідно з хронікою, опублікованою Горяновим (ВВ 27 [1949], с. 283, 86), це сталося 1 березня 1331 року. Див. також: V. Laurent, REB 7 (1950), с. 209.

108 Про здобуття 1337 року Нікомедії див.: G. Georgiades Arnakis, Οἱ πρώτοι Ὀθωμανοί, Athen 1947, с. 197; V. Laurent, REB 7 (1949), с. 211.

109 За визначенням Кантакузена (I, с. 474), вони були “ἀβασιλευτοί”.

110 Хронологію подаємо за Флоринським (*Андроник и Кантакузин*, с. 204 і д., 241, прим. 3).

111 Kantakuzen I, с. 504.

112 Щодо дати народження Йоанна V (листопад 1331) див.: Charanis, *Short Chronicle*, с. 344, на підставі: Lampros-Amantos, Βραχέα Χρονικά Nr. 47, с. 11.

113 Kantakuzen II, с. 80.

114 Схоже на те, що імператриця-мати Анна якийсь час офіційно правила і як головна імператриця. Див. печатки та монети, вміщені в праці: T. Bertele, *Monete e*

sigilli di Anna di Savoia, imperatrice di Bizanzio, Roma 1937, а також зауваги з цього приводу Дельгера (BZ 38 [1938], с. 195 і д.). Див. також: Dölger, *Johannes VI Kantakuzenos als dynastischer Legitimist*, Annales de l'Inst. Kondakov 10 (1938), с. 19 і д. (= *Paraspora*, с. 194 і д.).

115 Див.: K. Holl, *Enthusiasmus und Bußgewalt beim griechischen Mönchtum. Eine Studie zu Symeon dem neuen Theologen*, Leipzig 1898. Щодо подальшої бібліографії див.: Beck, *Kirche*, с. 585 і д.

116 Про погляди Григорія Палами та його вчення див. працю монаха Василя (Кривошеина) *Аскетическое и богословское учение св. Григория Паламы* у: Сем. Конд. 8 (1936), с. 99-154; у німецькому перекладі: Mönch Wassilij, *Die asketische und theologische Lehre des hl. Gregorius Palamas*, Das östl. Christentum, Heft 8 (1939), а серед останніх досліджень передусім: Meyendorff, *Palamas*, с. 173 і д.; Beck, *Kirche*, с. 323 і д.; Його ж. *Palamismus und Humanismus*, XII Congrès Intern. des Études byz., Rapports III, Belgrade-Ochride 1961, до цього ж кореферати Широ та Маєндорфа. Pbid. Rapports complémentaires, с. 35 і д., 39 і д.

117 Див.: Meyendorff, *Palamas*, с. 77 і д.

118 На цьому факті, який дуже часто оминають увагою дослідники, виразно наголошує Маєндорф (*Palamas*).

119 Bratianu, *Privileges*, с. 101 і д.; Brehier, *Institutions*, с. 208 і д.

120 Див.: E. Frances, *La féodalité et les villes byzantines au XIII-e et XIV-e siècles* у: BSl. 16 (1955), с. 76 і д.; E. Kirsten, *Die byzantinische Stadt*, Berichte zum XI Intern. Byzantinischen-Kongress, München 1958, с. 34 і д.; Н.В. Пигулевская — Е. Е. Липшиц — М. Й. Сюзюмов — А. П. Каждан, *Город и деревня в Византии в IV-XII в.*, XII Congrès Intern. des Ét. byz. Rapports I, Belgrade; Ochride, 1961, с. 35 і д., а також співреферат Angelov D. Ibid. Rapports complémentaires, с. 18 і д.

121 Bratianu, *Privileges*, с. 119 і д.

122 Сучасники, які писали про правління зелотів, змальовували їх у щонайтемніших барвах, але щоразу йдеться про запеклих ворогів цього руху. Їхні відомості про дії та наміри уряду зелотів аж надто скупі. Те, що на цю тему можна знайти у відповідних працях, у т. ч. і в попередніх виданнях цієї книжки, ґрунтується переважно на творі *Logos* Миколая Кабазила. А тим часом Шевченко (*Nicolas Cabasilas*, с. 81 і д.) довів, що згаданий твір стосується не правління зелотів у Тессалоніках, а лише деяких дій візантійського уряду, і дуже ймовірно, що він був написаний пізніше (див. прим. 34). З уваги на те потрібно було переглянути вже усталені погляди на діяльність зелотів та їхнє перебування при владі. Скажімо, твердження Кабазила, що державні посади та сан єпископа можна було купувати, зелотів не стосуються. Згадки про конфіскацію монастирських маєтностей теж не слід вважати доказом того, що зелоти вдавалися до секуляризації майна духовних осіб, оскільки це не підтверджує інші джерела. На мою думку, Никифор Грегора (II, с. 796, 14) пише лише про те, що зелоти відбирали у багатіїв їхні маєтки (καὶ τῶν πλουτοῦντων ἀφαιρούμενοι τὰς οὐσίας). Кантакузен (II, с. 237, 7) повідомляє, що вони вдиралися в покинуті садиби аристократів, власники яких рятувалися втечею, руйнували та грабували їх (καὶ τὰς οὐσίας διήρπασον). Як видно, тут досить виразно сказано, що йдеться не про конфіскацію ґрунту, а тільки про секвестування маєтків і майна в самому місті Тессалоніки, за межі якого влада зелотів не сягала. Отже, наші знання про соціальну програму і методи правління зелотів стають мовби значно вужчі, однак конкретніші. Недавно виданий твір Олексія Макремболіта, повний гірко розчарування, дає нам нову поживу для роздумів над проблемою характеристик руху зелотів. Твір цей написано у формі діалогу між багатіями та злидарями, див.: I. Ševčenko, *Alexios Makrembolites and his "Dialogue between the Rich and the Poor"* у: ZRVI 6 (1960), с. 187 і д.

123 Турецький хроніст Енвері залишив нам детальний опис переможних походів Умура на Візантію. Саме ту частину "Хроніки" Енвері, яка нас цікавить, опублікувала разом із французьким перекладом Мелікоф-Саєр (I. Melikoff-Sayar, *Le destan d'Umur Pacha*, Paris 1957); П. Лемерль (*L'Emirat d'Aydin, Byzance et l'Occident. Recherches sur "La geste d'Umur Pacha"*, Paris 1957) дуже ретельно проаналізував зміст у цьому цінному джерелі повідомлення.

124 Kantakuzenos II, с. 393 і д.

125 Див.: Lemerle, *L'Emirat d'Aydin*, с. 144 і д.

126 Цікаві відомості про Момчила подає вже згадана турецька "Хроніка", видана Мелікоф-Саєр, с. 101, 124.

127 Див.: M. Dinić, *Za hronologiju Dusanovih osvajańja vizantiskih gradova* у: ZRVI 4 (1956), с. 1 і д.

128 Радість, з якою зустріли цей несподіваний крок Йоанна в оточенні Кантакузена, блискуче передано в листі Димитрія Кидона, якого він написав улітку 1345 року в Беррої (це слушно наголошує Льюнерц: *Note sur une lettre de Démétrius Cydonès à Jean Cantacuzène* у: BZ 44 [1951], *Dölger Festschrift*, с. 405 і д.), але вже з дописаного дещо пізніше абзацу видно, як настрої Кидона швидко змінилися на протилежний.

129 Demetrios Kydonos, P. G., с. 109, с. 648 і д.

130 Історію Ліги в сорокових роках XIII ст. детально виклав Gay (*Clement VI*, с. 32 і д.). Див. також: Lemerle, *L'Emirat d'Aydin*, с. 180 і д., 218 і д.

131 За доволі розлогою і дещо глузливою оповіддю Енвері (вид.: I. Melikoff-Sayar, с. 106 і д.), ще перед тим Кантакузен пропонував її руку Умурові.

132 Див.: Laurent, *Notes*, с. 170.

133 Див.: дуже вагому з цього погляду розвідку Дельгера: *Johannes VI Kantakuzenos als dynastischer Legitimist*, *Annales de l'Inst. Kondakov* 10 (1938), с. 19 і д., зокрема, с. 25, 30 разом з наведеними першоджерелами (= *Paraspora*, с. 194 і д., а особливо, с. 202 і д.).

134 Див.: N. Βεης, *Το έτος της τελευτης του Γρ. Παλαμα, Αθηνα* 16 (1904), с. 638; 18 (1905), с. 39 і д.

135 Щодо дати здобуття Серри: A. Solovjov, *Car Dušan u Serezu* у: *Jugosl. Ist. Casopis* 1 [1935], с. 474. Щодо південно-східних кордонів держави Душана див. зауваги міркування: K. Jireček, *Archiv f. slav. Phil.* 17 [1892], с. 262 і д.). Іншої думки дотримується С. Новакович, який вважає, що кордони тогочасної Сербії сягали аж до ріки Мариці. Див. також: Lemerle, *Philippe*, с. 197 і д. Останнім часом це питання вивчав Г. Шкриванич (G. Škrivanić, *O južnim i jugoistočnim granicama srpske države za vreme cara Dušana i posle njegove smrti* у: *Istor. Casopis*. 11 [1960], с. 1 і д.).

136 Детальніші хронологічні дані щодо піднесення Душаном Сербії до рангу імперії (кінець листопада або грудень 1345 року) див.: M. Laskaris, *Povelje srpskih vladalaca u grčkim publikacijama* у: *Prilozi za književnost* 8 (1928), с. 185 і д. У своїх грецьких документах Душан у титулуванні наслідує візантійський зразок: *Στέφανος ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Σερβίας καὶ Ῥωμανίας*. Щодо сербського титулування Душана, яке не у всіх випадках ідентичне з грецьким, то воно звучить так: *Stefan w Christa Boga verni car Srbliem i Grkom*. Див.: S. Stanojević, *Studije o srpskoj diplomatiji*, *Glas Srpske Akad.* 106 (1923), с. 40 і д.; Ostrogorski, *Autokrator*, с. 154 і д. Цікавий внесок в історію імператорського титулу Душана та його визнання або заперечення в інших країнах див.: M. Dinić, *Dušanova carska titula u očima savremenika*, *Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana I* (1951), с. 87 і д.; див. ще: Його ж: *Srpska vladarska titula za vreme Carstva* у: ZRVI 5 (1958), с. 9 і д.

137 Його дарчі грамоти, писані грецькою мовою, аж до подробиць наслідують відповідні документи візантійських імператорів. Тексти вміщено у виданні: Solovjev-Mošin, *Grčke povelje srpskih vladara*, Beograd 1936.

138 Див.: Г. Острогорський, *К истории иммунитета в Византии* у: ВВ 13 (1958), с. 87 і д.

139 Загальну бібліографію, яка стосується великого за обсягом Кодексу законів Душана, читач знайде у праці Н. Радойчича, вміщеній у вид.: *Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana I*, (1951), с. 207 і д.

140 Див.: Jireček, *Geschichte* I, с. 369.

141 Nik. Gregoras I, с. 747.

142 Див.: Jireček, *Geschichte* I, с. 386; Соловьев А. *Греческие архонты в сербском царстве XIV в.* у: BSl. 2 (1930), с. 275 і д.; G. Ostrogorski *Dušan i njegova vlastela u borbi sa Vizantijom*. *Zbornik u čast šeste stogodišnjice Zakonika cara Dušana I* (1951), с. 83 і д.

143 Грамота від 15 жовтня 1345 року стосується Венеції і була складена у здобутих Серрах: S. Ljubić, *Mopum. hist. Slav. mer.* II, с. 278.

144 Див.: Miller, *Essays*, с. 298 і д.

145 Nik. Gregoras II, с. 683; Kantakuzen II, с. 302 і д.

146 Nik. Gregoras II, с. 842.

147 Nik. Gregoras III, с. 52.

148 Miklosich-Müller III, с. 124-140; Hopf, *Geschichte*. I, с. 444; Zakythinos, *Crise monétaire*, с. 92, 99.

149 Nik. Gregoras III, с. 199 і д.

150 Nik. Gregoras II, с. 788. Сума, яка призначалася на утримання імператорського столу за часів Кантакузена не сягала й десятої частини колишніх видатків (Nik. Gregoras II, с. 811).

151 За даними, які наводяться в одній із західних хронік (*Chron. Estense*. Muratori. 15, с. 448), у Константинополі тоді вимерло 8/9 населення. Якщо автор перебільшує, то в будь-якому разі кількість жертв було величезним (Kantakuzen III, с. 49 і д.).

152 Усталилося переконання, що візантійські володіння в Морей були тоді перетворені на "деспотат". Як вважає Фер'янчич (Ferjančić, *Despoti*, с. 126 і д.), думка ця хибна. Сини імператора, які управляли Мореею, й справді носили титул деспота, але вони користувалися ним не як правителі цієї території, а лише як сини чи брати імператора. Ніяк — ні суттю справи, ні в часовому аспекті — цей титул не пов'язаний із їхнім відправленням на Пелопоннес. Як й інші частини імперії, Морей на той час була тільки вотчиною членів панівної династії. Див. прим. 48.

153 Див.: Steip, *Untersuchungen*, с. 25 і д.

154 Kantakuzen III, с. 80.

155 Kantakuzen III, с. 68 і д. Див.: Heyd, *Commerce du Levant* I, с. 498 і д.

156 Так стверджує Микита Грегора (III, с. 181). Кантакузен (III, с. 246), безперечно, перебільшує, називаючи 7000. Щодо деспота Михаїла Палеолога див.: *Paradopoulos, Genealogie der Palaiologen* № 74.

157 Див.: Kantakuzen III, с. 248. Грегора (III, с. 181) пише, що турків було навіть 12 000 осіб.

158 Kantakuzen III, с. 33. За його твердженням, Матей не мав певного титулу, а був наділений особливим рангом, який "був вищим за титул деспота і поступався тільки званню імператора". Цей проміжний між імператором і деспотом ранг не мав окремої назви. Вперше його присвоїв Михайло VIII своєму синові Константинові Палеологу (там само). Це дивовижне звання є вершиною дедалі більшого знецінення і розрізнення титулів: ієрархія найвищих звань стала настільки заплутаною, що часто її вже й зовсім неможливо було чітко назвати.

159 Щодо хронології див.: Charanis, *Short Chronicle*, с. 347 і д. на основі Лямпроса-Амантоса: *Βραχέα Χρονικά* № 52, с. 22. Див. також: Jireček, *Archiv f. slav. Philol.* 14 (1892), с. 295.; Georgiades Arnakis (*Gregory Palamas among the Turks and Documents of his Captivity as Historical Sources*, *Speculum* 26 [1951], с. 111 і д., а також: *Gregory Palamas, the χιώτες and the Fall of Gallipoli* у: *Byz.* 22 [1952], с. 310 і д.), спираючись

на непрямі докази, дату захоплення Галліполіса визначає як березень 1355 р. З цим неможливо погодитись, оскільки не підлягає сумніву, що це місто опинилося в руках турків ще за правління Йоанна Кантакузена. Див. ще працю: Charanis, *On the Date of the Occupation of Gallipoli by the Turks* у: BSl. 16 (1955), с. 113 і д., де цілком слушно висловується, що місто було захоплене в березні 1354 року.

160 Demetrios Kydonēs, Migne, P.G., с. 154, с. 1013.

161 Лесбос залишався володінням роду Гаттілузіо аж до завоювання острова турками 1462 року (див.: Miller, *Essays*, с. 313 і д.).

162 Дату повалення Йоанна Кантакузена (22 листопада 1354 року) визначив Льюнерц (*Lettres de D. Cydonēs*, с. 109).

163 Див.: J. Meyendorff, *Projet de Concile Oecuménique en 1367: un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul* у: DOP 14 (1958), с. 149 і д.

164 Kodinos, с. 34, 36. Так само й посади інших логотетів перетворилися на по-рожні титули, у т. ч. й колись дуже високий пост міського єпарха (там само, с. 35, 39 і д.).

165 Nik. Gregoras I, с. 271, 303, 305. Важко погодитись із Дельгером (Dölger, *Finanzverwaltung*, с. 20), що потреба у функціях λογοθέτης γενικού відпала після 1204 р. Протилежної думки дотримуються Штайн (*Untersuchungen*, с. 33), Лорен (V. Laurent, *Échos d'Or*. 38 [1939], с. 368), Лемерль (*Actes de Kutlumus* Nr 34, с. 131), Верпо (Verpeaux, *Le cursus honorum de Théodore Métochite* у: REB 18 (1960), с. 195 і д.), Шевченко (*Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos*. Bruxelles, 1962, с. 272 і д.). Див. ще: Андреева, *Очерки*, с. 39.

166 Ljubić, *Monum. hist. Slav. merid.* III, с. 266; Šafarik, *Glasnik srpskog učenog društva*. 12 (1860), с. 13.

167 Hopf, *Geschichte* I, с. 448.

168 Див. сумлінне дослідження Лемерля: *Philippe*, с. 206 і д., де вперше докладно висвітлено діяльність згаданих тут братів Олексія та Йоанна.

169 Здається, що Галецький (Halecki, *Un empereur*, с. 17 і д.) явно переоцінює значення переговорів, які велися за часів Йоанна Кантакузена. Gau (*Clément VI*, с. 111 і д.), на якого посиляється Галецький, підходить до цього питання набагато стриманіше. Див. також: M. Viller, *La question de l'union des église*, *Revue d'hist. eccl.* 18 (1922), с. 26 і д.

170 Детальний аналіз цього листа належить Галецькому (*Un empereur*, с. 31 і д.).

171 На думку В. Мошина (Mošip, *Sv. patrijarch Kalist i srpska crkva*. *Glasnik srpske prav. crkve*, 27 [1946], с. 202), це сталося десь між осінню 1352 та весною 1354 рр.

172 Villani Matteo, *Muratori* 14, с. 567.

173 Хронологія турецьких завоювань дуже непевна. На думку Вільяні (M. Villani, *Muratori* 14, с. 567 і д.), турки вперше оволоділи Дідимотикою 1359 року, але остаточно зайняли це місто в листопаді 1361 р. За свідченням Панарета Трапезундського (вид.: O. Lampsidis [1958] 74, 15), останнім терміном перебування Адріанополя під владою Візантії був березень 1362 р. Див.: Jireček, *Archiv f. Slav. Philol.* 14 (1892), с. 260; Його ж. публікацію у BZ 18 (1909), с. 582 і д. Натомість Бабінгер (Babinger, *Beiträge*, с. 46 і д.) вважає, що падіння Дідимотики відбулося 1360 року, а Адріанополя — навесні 1361 року, однак це суперечить даним щойно наведених джерел. Льюнерц: *Études sur les chroniques brèves byzantines*, *Or. christ. periodica* 24 (1958), с. 155 і д., посиляючись на одну з венеційських хронік та на *Коротку Хроніку* Лямпроса-Амантоса № 36, навіть переносить падіння Адріанополя на 1360 рік (с. 159). Проте ці джерела, як одне, так і друге, містять помилки й плутанину, на що, зрештою, характеризуючи *Коротку Хроніку* № 36, вказує й сам Льюнерц; стосовно венеційського джерела див. зауваги Чирковича (Čirković) до праці С. Новаковича (Novaković *St. Srbi i Turci XIV i XV veka*, Beograd 1960, с. 445 і д. А.

Бурмов (*Кога е завладян Одрин от турците*, Изв. на Бълг. ист. дружество, 21 [1945], с. 23 і д.) ще раніше намагався довести, що турки здобули Адріанополь після битви над Марицею 1371 року. Ця гіпотеза, побудована на пізніших сербських джерелах, без сумніву, помилкова. Див. критику М. Тихомирова, *Вопросы истории*. 1946, с. 6, 91 і д., та Бабінгера: REB 7 (1950), с. 205.

174 Див.: Babinger, *Beiträge*, с. 48 і д.

175 Див.: Ников, *Турското завладяване*, с. 46 і д.; Babinger, *Beiträge*, с. 48 і д., 57 і д.

176 Ников, *Турското завладяване*, с. 55 і д.

177 До такого висновку спонукає зміст недавно оприлюдненого Маєндорфом тексту (див. наступне посилення).

178 Див.: J. Meyendorff, *Projet de Concile Oecuménique en 1367: un dialogue inédit entre Jean Cantacuzène et le légat Paul* у: DOP 14 (1960), с. 147-177. Автор наводить досі невідоме повідомлення про ці дебати і додає детальний коментар. Це цікаве і надзвичайно важливе повідомлення, очевидно, належить одному з прибічників Кантакузена. Див. ще: J. Meyendorff, *Jean-Joasaph Cantacuzène et le projet de Concile Oecuménique en 1367*, *Akten des XI Intern. Byzantinisten-Kongresses*, München 1960, с. 363 і д.

179 Див.: Halecki, *Un empereur*, с. 235 і д.

180 Це слушно наголошує Галецький (*Un empereur*, с. 205). Протилежну і, до того ж, необґрунтовану позицію зайняв А. Васильєв (*Il viaggio di Giovanni V Paleologo in Italia e l'unione di Roma del 1369*, *Studi bizantini e neoellenici* 3 [1931], с. 153-192).

181 Льюнерц: *Jean V Paléologue à Venise (1370-1371)*, REB 16 [1953], с. 217 і д., детально відтворив історію перебування Йоанна V у Венеції і розвіяв сумніви, які виникали у зв'язку з перебігом пов'язаних з цим подій. Скажімо, Галецький (*Un empereur*, с. 335 і д. і *Byz.* 17 [1944/1945], с. 313 і д.) намагався довести, що історія із затримкою Йоанна V у Венеції через борги є пізнішою легендою та що імператор з власної волі залишався в цьому місті понад рік. Дельгер: *Johannes VII*, с. 22 і д.; BZ 33 (1933), с. 134; 43 (1950), с. 441, і Шарані: *Palaeologi and Ottoman Turks*, с. 286 і д., довели, що таке твердження безпідставне, і обстоюють думку, що Йоанна V справді було затримано у Венеції як неплатоспроможного боржника. Вичерпні розвідки Лоренца рішуче спростовують твердження Галецького, а от позиція Дельгера та Шарані, (яку в попередніх виданнях цієї книжки підтримував і я), вимагає деяких уточнень, котрі хоч і не міняють суті справи, проте надають їй дещо іншого забарвлення. Ось що пише сам Льюнерц: "Il (Йоанн V) était pratiquement prisonnier à Venise; non pas prisonnier pour dettes, comme on a eu tort d'écrire, mais tout de même prisonnier... de ses dettes, ou, à tout le moins, de son manque d'argent" (с. 218). І трохи далі: "La Seigneurie pour empêcher l'empereur de partir, n'avait pas besoin de lui mettre les pieds dans les saps; sans argent ni crédit, il ne pouvait pas approvisionner ses galeres pour le retour" (с. 225).

182 Датування за Lampros-Amantos, Βραχέα Χρονικά № 47, с. 32. Див.: Charanis, *Short Chronicle*, с. 340; Його ж.: *Palaeologi and Ottoman Turks*, с. 292 і д.

183 D. Cydonēs, *Correspondence*. Ed. Loepertz I, № 37, 5.

184 Solovjev-Mošip, *Gruke povelje srpskih vladara* Nr. 38, с. 6.

185 Demetrios Kydonēs, Migne, P. G., с. 154, 1034.

186 Solovjev-Mošip, Nr. 35.

187 Див. текст, оприлюднений П. Н. Папагеоргіу (BZ 3 [1894], с. 316, прим. 2, до оприлюдненого тексту в: Protaton-Hs, Nr. 21. Див. також Льюнерца: *M. Paléologue et D. Cydonēs*, с. 278; Лемерля: *Philippe*, с. 214 і д. — Саме в той час Тессалоніки та зайняті Візантією землі в Македонії були передані Мануїлові в пожиттєве володіння: див. вступ до хризобуллі, написав Д. Кидоній, вид.: Zacharia von Lingenthal, *C. V. d. Preuss. Akad. d. Wiss.* 1888, II, с. 1417 і д.

188 Див. дуже цікаву простагму Мануїла II, датовану груднем 1408 р., опублікував В. Мошин, *Akti iz svetogorskich archiva*. Sпоменик 91 (1939), с. 165 і д. Детальнішу інформацію щодо секуляризації земель візантійських монастирів і перетворення їх на проноярні наділи див.: Ostrogorkij, *Féodalité*, с. 161 і д.

189 Див.: G. Ostrogorsky, *Byzance, Etat tributaire de l'Empire turc* у: ZRVI 5 (1958), с. 49 і д.

190 Див.: Charanis, *Palaeologi and Ottoman Turks*, с. 293 і д.; R. Loenertz, *La premiere insurrection d'Andronic IV Paleologue (1373)* у: EO 38 (1939), с. 340 і д.; F. Dölger *Zum Aufstand des Andronikos IV gegen seinen Vater Johannes V. im Mai 1373* у: REB 19 (1961), с. 328 і д.

191 D. Cydones, *Correspondence*, ed. Loepertz II, Nr. 176, с. 15; Шарані (*Palaeologii and Ottoman Turks*, с. 296 і д.) твердить, що передача туркам Галліполя відбулася щойно на початку 1377 року, однак це твердження ґрунтується на хроніці XVI ст. (Lampros-Amantos № 45, с. 6). На довіру це джерело не заслуговує, найкращим свідченням чого є вміщене там твердження про те, що в той самий час Мурад підкорив Сербію. Льюнерц (*Lettres de D. Cydonès*, с. 114) вважає, що передача Галліполя в руки турків відбулася у вересні 1376 року.

192 Див.: F. Thiriet, *Venise et l'occupation de Ténédos au XIV-e siècle*, *Mélanges d'archéol. Et d'hist.* 1953, с. 225 і д.

193 Згідно з даними Халкокондила (вид.: Darkó I, с. 57, і 13; с. 58, 1), щорічний розмір данини становив 30 000 золотих монет, а кількість військ, які мали відсилати туркам на допомогу, сягала, як пише Сфрандзії (вид.: Papadopoulos, с. 60, 21), 12 000 чол., до числа яких входили як піхотинці, так і кіннота.

194 Див.: Thiriet, op. cit., с. 228 і д.

195 Див.: Loenertz, *M. Paleologue et D. Cydonès*, с. 287, 477. Його ж: *Fragment d'une lettre de Jean V Paleologue à la commune de Gènes, 1387-1391* у: BZ 51 (1958), с. 37 і д.

196 Див.: Dennis, *Manuel II*, с. 46 і д.

197 Хронологію впорядкував Льюнерц: *Péloponèse*, с. 161 і д.

198 Див.: Loenertz, *Péloponèse*, с. 166 і д.

199 Див.: Zakythinis, *Despotat II*, с. 31 і д.

200 Lampros-Amantos, Βραχέα Χρονικά. Nr. 15, с. 23 і д. 32. Loenertz, *M. Paleologue et D. Cydonès*, 477 і д.; Його ж.: *Fragment d'une lettre de Jean V a la commune de Gènes* у: BZ 51 (1958), с. 39 і д.

201 Див.: V. Čorović, *Historija Bosne*, Beograd 1940, с. 276 і д.; *Istoriya naroda Jugoslavije I* (1953), с. 530 і д.

202 *Životi kraljeva i arhiepiskopa srpskih*, ed. Daničić (1866), с. 381 і д.; M. Lascaris, *Le patriarcat de Peć a-t-il été reconnu par l'Eglise de Constantinople en 1375?* *Mélanges Diehl I* [1930], с. 171 і д., висловлює цілком безпідставний сумнів у тому, що Візантія 1375 року визнала сербський патріархат. Див. мої зауваги в: S. K. 5 (1932), с. 323 і д.; також: V. Laurent, *L'archevêque de Peć et le titre de patriarche après l'union de 1375*, *Balkanica 7* (1944), с. 303 і д.

203 Увагу до цього привернуто в цікавій статті Денніса: *Manuel I*. Проте, як здається, значення цього візантійського контрнаступу Денніс переоцінює, спираючись лише на листи Дмитрія Кидонія, особливістю яких є притаманна тій епісі пишмовна регорика, серед якої нема жодного посилання на конкретні події.

204 Як вважають Тешнер і Віттек: *Die Vezirfamilie der Ganderlyzade und ihre Denkmäler*, *Der Islam 18* (1929), с. 1 і д., Серри на якийсь час були захоплені турками вже 1373 року Такої ж думки дотримується Льюнерц (*M. Paleologue et D. Cydonès*, с. 278). Втім, він припускає, що це могло статися й 1372 року. Значно скептичніше до цього ставляться Лемерль: *Philippe*, с. 217 і д. та: Dennis, *Manuel II*, с. 66 і д.). Дані про тимчасове захоплення міста турками 1372 або 1373 р. почерпнуті з турецької

хроніки Садедіна, але на більшу довіру заслуговує виданий Мурадом I документ (зберігся в грецькому перекладі), виявлений у монастирі Предтечі в Серрах. У ньому записано, що цей монастир удостоєно покровительства з боку самого султана. Йшлося, однак, лише про ченців: τῆς ἐκκλησίας Μαρϋαρίτου. Наводячи текст цього документа, Гію (A. Guillou, *Les archives de Saint-Jean-Prodrome sur le mont Menécée*, Paris 1955, с. 155, датує його 1372 року, тоді як Тешнер і Віттек, посилаючись на Мортмана, схиляються до думки, що це могло бути й 1373 року. У грецьких джерелах того періоду не має жодної згадки про зайняття Серр турками, що не може не насторожувати, оскільки в них наводяться численні згадки про панування сербів у цій місцевості, зокрема див.: Lemerle, *Actes de Kutlumus* № 33 від серпня 1375, № 34 від жовтня 1375 року.

205 Дату падіння Тессалонік намагалися встановити Шарані: *Short Chronicle*, с. 359 і д.; Льюнерц: *Paleologue et D. Cydonès*, с. 478 і д. та Денніс: *Manuel II*, с. 151 і д. Втім, здається, що Тессалонікам пізніше вдалося звільнитися від турків, і, як доводить Льюнерц (op. cit., с. 483), щойно 12 квітня 1394 їх знову штурмом узяв Баязид I. Нові докази на користь того, що Тессалоніки в січні 1394 року ще перебували в руках візантійців, наводить Ласкаріс: Τόμος Κ. Ἀρμενοπούλου (1951), с. 331 і д.

206 Датування за Бабінгером: *Beiträge*, с. 65 і д.

207 Достеменних відомостей про перебіг цієї битви маємо дуже мало, позаяк свідчення сучасників надзвичайно суперечливі й здебільшого відображають легенду, яка постала практично відразу після цієї події. Див. критичний аналіз С. Чирковича у праці: St. Novaković, *Srbi i Turci*, (1960), с. 453 і д. Там читач знайде й перелік найновішої літератури стосовно битви на Косово (с. 470). Дуже цікавий огляд візантійських джерел пропонує Радоїчич: *Die griechischen Quellen zur Schlacht am Kosovo Polje* у: *Byz.* 6 (1931), с. 241 і д. Див. також: M. Braun, *Kosovo, die Schlacht auf dem Amselfeld in geschichtlicher und epischer Überlieferung*, Leipzig 1937.

208 Див.: I. Božić, *Dohodak carski*, Beograd 1956, с. 54 і д.; G. Ostrogorsky, *Byzance, Etat tributaire de l'Empire turc* у: ZRVI 5 (1958), с. 53 і д.

209 Див.: Dölger, *Johannes VII*, с. 27 і д.; Charanis, *Palaeologi and Ottoman Turks*, с. 203 і д. До найновіших та найвагоміших досліджень, у яких висвітлюється питання про узурпацію влади Йоанном VII, належить дослідження: G. Kolias, 'N άνταρσία Ἰωάννου Z', Коліас першим з-поміж учених використав відомості, залишені нам безпосереднім очевидцем цих подій Ігнатієм зі Смоленська.

210 Про це чітко сказано в Ігнатія зі Смоленська. Див.: G. Kolias, 'N άνταρσία Ἰωάννου Z', с. 39 і д., с. 43 і д.

211 Див.: "comissio" для венеційських послів, цитоване у Зільбершмідта (Silberschmidt, *Das oriental. Problem*, с. 68).

212 Lampros-Amantos, Βραχέα Χρονικά. Nr. 52, с. 44. Див.: Charanis, *Palaeologi and Ottoman Turks*, с. 304; Dölger, *Johannes VII*, с. 28; G. Kolias, 'N άνταρσία Ἰωάννου Z', с. 41, с. 49 і д.

213 Chalkokondyles I, с. 58. Про здобуття Філадельфії 1390 р. (а не 1379, як раніше вважалося) див.: Wittek, *Mentesche*, с. 78 і д. Із наведених вище фактів стає цілком очевидно, що ця подія відбулася вже після повторного приходу до влади Йоанна V та Мануїла, в той час, коли їхня залежність від султана ще більше зростає, і коли Мануїл постійно перебував у світі Баязида. До подібного висновку приходять і Шарані: *Palaeologi and Ottoman Turks*, с. 304 і д., який досить аргументовано доводить, що здобуття турками цього міста відбулося у проміжку часу між 17 вересня 1390 року і 16 лютого 1391 року Найбільш, на його думку, імовірно що це сталося наприкінці 1390 року. Див. також: Babinger, *Beiträge*, с. 9, прим. 37. — H. Hunger, *Byzantinische Geisteswelt von Konstantin dem Grossen bis zum Fall Konstantinopels*, Baden-Baden 1958, с. 282 і д., наводить переклад дуже цікавого уривка з досі не

опублікованого запису Йоанна Хортасмена. У цьому творі добре змальовано безвихідне становище імперії напередодні битви під Ангорою. Щоб зобразити “жахливе уярмлення” ромейської держави, автор ще раз нагадує, що “варвари не давали нашому щонайхристияннішому імператорові ні годинки передихнути, ганяючи його по всьому світі і з його допомогою здобуваючи ті міста, які ще залишалися вільними від їхньої влади...” (с. 285).

214 Дукас, с. 77, 11, вид.: Grecu, Silberschmidt, *Das oriental. Problem*, ставить все з ніг на голову, твердячи, що в той час нібито існувала “турецько-візантійська унія” (він ще послуговується словами “союз” та “антанта”) та що тоді здійснювалася “турецька політика імператора”, завдяки якій саме “турки були зброєю імператора проти всіх ворогів”. Він же приписує венеційському сенатові, що той, буцімто, боявся утворення “грецької імперії, в якій пануватимуть турки” (с. 52, 68, 70, 79 тощо).

215 Датування за: Lampros-Amantos, Βραχέα Χρονικά. Nr. 52, с. 47. Див. також: Nr. 29, с. 23. Charanis, *Short Chronicle*, с. 357.

216 Sphrantzes ed. Papadopoulos I, с. 120.

217 Дука (77, с. 26, ed. Grecu) вкладає в уста Баязида, розлюченого втечею Мануїла, такі слова: “Якщо не хочеш робити все, що велю, і дати мені все, що від тебе жадаю, то замкни брами міста та й володій ним, бо все за межами міста, належить мені”.

218 Див.: A. M. Schneider, *Die Bevölkerung Konstantinopoles im XV Jahrhundert*. Nachr. d. Akad. d. Wiss. in Göttingen. Philol. hist. Kl. 1949, зошит. 9, с. 236 і д.

219 Див.: Zakythinos, *Despotat I*, с. 153 і д., а насамперед: Loepertz, *Peloponèse*, с. 172 і д. Див. також: V. Laurent, *Un acte inédit du despote serbe Constantin Dragas* у: REB 5 (1947), с. 180.

220 Щодо початку блокади 1394 року див. зауваги Гречка в BZ 18 (1909), с. 584 і д.

221 Див.: K. M. Setton, *Catalan Domination of Athens*, Cambridge Mass. 1948, с. 125 і д., також: Miller, *Essays*, с. 135 і д.; Longnon, *Empire latin*, с. 323 і д.

222 Див.: Zakythinos, *Despotat I*, с. 155 і д.; Loepertz, *Peloponèse*, с. 185 і д.

223 Ніков, *Турското завладеване*, с. 69, прим. 1, справедливо зазначає, що в турецьких джерелах плутаються або дублюються події 1388 і 1393 років. Детально цим питанням займався Бабінгер (*Beiträge*, с. 29 і д.), який, однак, заходить надто далеко в своїх намаганнях зовсім перекреслити болгарську кампанію 1388 року.

224 Раніше в науці загальноприйнятим вважали погляд, що турки програли Ровінську битву. Пізніше його відкинули, проте, як виявляється нині, він має багато серйозних підстав для свого підтвердження. Це доводять цікаві статті П. Радоїчича: *Jedna glava iz "Života Stefana Lazareviča" od Konstantina Filozofa*, Hrišćanski život, 6 (1927), с. 138 і д. та М. Діничча: *Hronika sen — deniskog kaludjera kao izvor za bojeve na Kosovu i Rovinama*, Prilozi za knjizevnost, jezik, istoriju i folklor 17 (1937), с. 51 і д. На думку Бабінгера (*Beiträge*, с. 3 і д.), який спирається на турецькі джерела, битва так і залишилась незавершеною. — Відбулася вона не 10 жовтня 1394 року, як раніше вважалося, а, найімовірніше, 17 травня 1395 року. Останню дату можна вважати цілком правильною, оскільки Д. Радоїчич (згадана праця, а також: *Listina monastira Petre od oktobra 1395 g. kao izvor za hronologiju bitke na Rovinama*, Bogoslovlje 2 [1927], с. 293 і д. та: *La chronologie de la bataille de Rovine*, Rev. hist. du Sud-Est europ. 5 [1928], с. 136 і д.) беззаперечно довів, що датою смерті Константина Драгаша, який поліг у цій битві, є саме 17 травня 1395 р. Переконлива аргументація автора має додаткове підтвердження в уже згаданій статті М. Діничча. Цього доказу аж ніяк не спростовують і міркування Бабінгера (*Beiträge*, с. 3 і д.), який дату битви переносить на 1393 рік. Тому Закитінос: *Despotat. I*, с. 153, прим. 3, та Льонерц: *Peloponèse*, с. 175 і далі, цілком виправдано послуговуються саме хронологією Радоїчича. Див. ще: Laurent V. REB 5 (1947), с. 180, Anm. 3; 6 (1948), с. 282.

225 Див.: G. Kling, *Die Schlacht bei Nikopolis im Jahre 1396*, Berliner Diss. 1906; A. S. Atiya, *The crusade of Nicopolis*, London 1934; R. Rosetti, *The Battle of Nicopolis* (1396), *The Slavonic Review* 15 (1937), с. 629 і д.

226 Див. опис, уміщений у подорожніх записках баварця Шільтбергера, котрий брав участь у битві під Нікополісом і потрапив у полон: вид.: V. Langmantel, *Tübingen* (1885), с. 7.

227 Див.: J. H. Mordtmann, *Die erste Eroberung von Athen durch die Türken zu Ende des 14. Jahrhunderts* у: BNJ 4 (1923), с. 346 і д.

228 Zakythinos, *Despotat I*, с. 156 та додані джерела.

229 Miklosich-Müller II, с. 191 і д. Прикінцева частина цитованого листа, де містилася дата, дуже пошкоджена. Відтак неможливо достеменно з'ясувати, коли саме патріярх Антоній (1388-1390, 1391-1397) його написав. У кожному разі його слід датувати не 1393 року за усталеною вже традицією, а радше 1394-1397 рр., оскільки в цьому листі написано про “оточення Константинополя турками”, а запроваджена Баязидом блокада міста розпочалася, як відомо, щойно 1394 року (див. с. 454).

230 Miklosich-Müller II, с. 190.

231 *Полное собрание русских летописей*, 11 (1897), с. 168.

232 Sp. Lampros, Νέος Ἑλληνομνημῶν 10 [1913], с. 248 і д.) видав і прокоментував лист із відповідними повноваженнями, що його Йоанн VII написав 15 серпня 1397 року своїм французьким посередникам.

233 Найкращий і найдетальніший опис цієї славної подорожі з цитуванням численних джерел належить перу Васильєва (*Путешествие Мануїла*). Див. також: G. Schlumberger, *Un empereur de Byzance à Paris et à Londres* у: *Byzance et les croisades* (1927), с. 87-147, 361-362.

234 *Chronicon Adae de Usk*, ed. E. M. Thompson (1904), с. 57. Див.: Васильєв, *Путешествие Мануїла*, с. 272; Його ж: *History*, с. 634.

235 Див.: Barthold, *Zwölf Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*, (1935), с. 209 і д.; R. Grousset, *L'empire des Steppes* (1939), с. 486 і д.

236 Dukas, с. 109, 20, вид. Греку.

237 Дату наводить Васильєв: *Путешествие Мануїла*, с. 285, прим. 3.

238 Г. Ролоф: *Die Schlacht bei Angora*, *Hist. Z.* 161 (1940), с. 244 і д., вважає, що Тимур покинув Малу Азію і відмовився від її захоплення тільки тому, що йому забракло для цього сил. Ролоф піддає сумніву правдивість джерельних відомостей, які вказують на величезну кількість військ, що брали участь у битві під Ангорою. На його думку, як у Тимура, так і в турків було не більше, як по 20 000 вояків.

239 Цей період широко й ретельно викладено в праці: Jorga, *Geschichte I*, с. 325 і д.

240 Титул деспота надав йому Йоанн VII з нагоди його візиту до Константинополя після битви під Ангорою, в якій Йоанн як васал Баязида теж був змушений брати участь. Див.: Ferjančić, *Despoti*, с. 182 і д.

241 Датування за: Heyd, *Commerce du Levant II*, с. 286; G. Ostrogorsky, *Byzance. État tributaire de l'Empire turc* у: ZRVI 5 (1958), с. 53, прим. 20.

242 В одній досі мало дослідженій грамоті від 29 вересня 1404 року наведено інструкцію Мануїла II якомусь Димитрієві Буліоту, котрого він як свого повноважного представника посилав на щойно повернуту Візантії гору Атос (опублікований Аркадієм з Ватопеди у: Γρηγορίας Παλαμάς 2 [1918], с. 449-452). На підставі цього документа можна зробити висновок, що Мануїл II віддав Тессалоніки з округою Йоаннові VII і підтвердив це формальною угодою. З нього ж ми дізнаємося й про те, що звільнення держави від турецької данини ще не означало, що від неї було звільнено й населення імперії, позаяк у вже згаданому документі Мануїл зазначає, що він “дарує” атоським монастирям та іншим землевласникам лише дві третини суми, яку “за життя покійного еміра Баязид-бега” було сплачувати як данину, але третину, яка залишається

від цієї суми, потрібно платити їй надалі, але вже на користь візантійської державної скарбниці, хоч вона й називається по-давньому гараджем. Див.: G. Ostrogorsky, *Byzance, Etat tributaire de l'Empire turc* у: ZRVI 5 (1958), с. 54 і д. Про зміну лінії кордону в пізньовізантійський період див.: A. Bakalopoulos, *Les limites de l'Empire byzantin depuis la fin du XIV s. jusqu'à la chute (1453)* у: BZ 55 (1962), с. 56 і д.

243 Sp. Lampros, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά* III (1926), с. 246-265; IV (1930), с. 113-135. Migne, P. G., с. 160, с. 821-866. Про ідеї Плетова див.: Н. F. Tozer, *A Byzantine Reformer* у: Journ. of Hell. Stud. 7 (1886), с. 353 і д.), J. Dräseke, *Plethons und Bessarions Denkschriften über die Angelegenheiten im Peloponnes*, N. Jahrb. f. das klass. Altertum 27 (1911), с. 102 і д. Zakythinos, *Despotat I*, с. 175 і д.; II, с. 322 і д.; M. V. Anastos, *Pletho's Calendar and Liturgy* у: DOP 4 [1948], с. 183-305. J. P. Mamalakes, Γεώργιος Γεμιστός-Πλήθων. Athen, 1949, а насамперед працю: F. Masai, *Plethon et le platonisme de Mistra*, Paris 1956. Ширший перелік праць наводить Моравчик (*Byzantinoturcica* I2, с. 478 і д.). Цінні дані про суспільно-політичні взаємини на Пелопоннесі містить "Подорож до Гадесу": Boissonade, *Anecd. gr.* III (1831), с. 122-186.

244 Про перебування Йоанна VIII у Тессалоніках 1416 року див.: М. Ласкаріс, Τόμος Κ. Ἀρμενοπούλου (1951), с. 440 і д.

245 Див.: Zakythinos, *Despotat I*, с. 180 і д.

246 Див.: Dölger, *Die Krönung Johanns VIII. zum Mitkaiser* у: BZ 36 (1936), с. 318 і д.

247 Див.: Jorga, *Geschichte I*, с. 378 і д.

248 З документів, які зберігаються у венеційських архівах і які опублікував К. Мерціос (K. Mertzios, *Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας*, Thessalonike 1947, с. 34 і д.) випливає, що історія, яку часто повторюють у кожній праці на цю тему (не обійшлося без неї й перше видання цієї книги) про те, що нібито Андронікос продав Тессалоніки Венеції за 50 000 дукатів, є пізнішою вигадкою. Ґрунтується воно на *Chronicon maius* Сфрандзеса, проте, як засвідчують новіші дослідження (див. прим. 1), відомості, зміщені в цьому джерелі, часто дуже непевні. Див. також: P. Lemerle, *La domination vénitienne à Thessalonique*; G. Miscellanea, Galbiati III (*Fontes Ambrosiani* 27) (1951), с. 219 і д.

249 K. Mertzios, op. cit., с. 66 і д.

250 Див.: Wroth, *Byz. Coins I*, с. LXVIII і д.; A. Blanchet, *Les dernières monnaies d'or des empereurs byzantins*. Revue. Numism. 14 (1910), с. 78 і д.; Stein, *Untersuchungen*, с. 113 і д.; Zakythinos, *Crise monétaire*, с. 17 і д. (Чимало цінної інформації про економічні взаємини та грошовий обіг у пізньовізантійський період містить праця Г. Гунгера та К. Фогеля. *Ein byzantinisches Rechenbuch des 15 Jahrhunderts*, Denkschriften der Österr. Akad. d. Wissensch. Philos.-hist. Klasse 78, Abh. 2, Wien 1963. Прим. ред.)

251 Zakythinos, *Despotat I*, с. 204 і д.

252 Sphrantzes (вид.: Paradoroulos) I, с. 178.

253 Засідання собору детально висвітлено в працях: G. Hofmann, *Die Konzilsarbeit in Ferrara*. Orient. Christ. Per. 3 (1937), с. 110-140, 403-455; Його ж: *Die Konzilsarbeit in Florenz*, ibid., 4 (1938), с. 157-188, 372-422. Цей же автор у студії: *Bodrigo, Dekan von Braga; Kaiser Johann VIII. Palaiologos. Zwei Briefe aus Konstantinopel*, 13. Oktober und 18 November 1437, zur Vorgeschichte des Konzils von Florenz, ibid., 9 (1943), с. 171 і д. оприлюднив нові матеріали, які стосуються попередніх переговорів. Найсолідніша публікація джерел про перебіг Флорентійського собору теж є безсумнівною заслугою Г. Гофманна (*Epistolae pontificiae ad Concilium Florentinum spectantes I-III*, Roma 1940-1946). Див. ще найновішу працю: J. Gill, *The Council of Florence*, Cambridge 1958, а також: *Greeks and Latins in a Common Council: The Council of Florence*, Or. Christ. Per. 25 (1959), с. 265 і д. (Переговори, що передували Флорентійському соборові, висвітлено і в праці: V. Laurent, *Les preliminaires du concile de*

Florence. Les neuf articles du pape Martin V et la reponse du patriarche Joseph II (octobre 1422) у: REB. 20 (1962), с. 5-60. — (Прим. ред.)

254 Див.: A. Mercati, *Il decreto d'unione del 6 luglio 1439 nell'Archivio Vaticano*, Or. Christ. Per. 11 (1945), с. 3 і д. Латинський і грецький тексти опубліковано в збірнику джерел, який видав Г. Гофманн, там само II, № 176, с. 68-79.

255 Ці події висвітлено й у праці А. Левицького: *Unia florencka w Polsce*, Kraków 1899; Див. також: K. Chodyncki, *Kosciol prawoslawnny a Rzeczpospolita Polska (1370-1632)*, Warszawa 1934, с. 49 і д. — (Прим. ред.)

256 L. Mohler, *Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann*, Paderborn 1923. Іншу літературу й джерела наводить Бек: *Kirche*, с. 767 і д.

257 Див.: В. Krekič, *Učešće Dubrovnika u ratovina protiv Turaka 1443 i 1444 g.* у: ZRVI 2 (1953), с. 148.

258 Повний опис джерел і праць, що стосуються Скандербеґа, наводить Радоніч: *Djuradj Kastriot Skanderbeg i Albanija u XV veku*, Beograd 1942.

259 Див.: Zakythinos, *Despotat I*, с. 226 і д.

260 Krekič, a.a.O., с. 149 і д.

261 Кореспонденція гуманіста Киріяка з Анкони проливає нове світло на події 1444 року, в т. ч. й на домовленості, яких було досягнуто в Адріанополі. Вперше ширший загал з цією кореспонденцією ознайомив Ф. Пал (F. Pall, *Ciriaco d'Ancona e la crociata contro i Turchi*, Bull. hist. de l'Acad. Roum. 20 [1938], с. 9-68), а пізніше в новому упорядкуванні її передрукував Галецький (O. Halecki, *The crusade of Varna. A Discussion of Controversial Problems*, New-York 1943). Обидва вчені, однак, дотримуються цілком протилежних поглядів у трактуванні обставин, які спричинилися до катастрофи під Варною. Галецький, підтримуючи тезу, яку вже не раз і до нього висувала польська історіографія, намагається довести, що король Владислав ніколи не підписував перемир'я з султаном і що шеґединська угода є тільки легендою, а відтак немає жодних підстав звинувачувати молодого Яґайла у порушенні присяги. Таке твердження спростовують численні і незалежні одне від одного добре поінформовані джерела, вагу яких Галецький безпідставно намагається применшити (с. 67 і д.). Існування такої угоди підтверджують свідчення багатьох сучасників, які походили з різних країн і належали до різних суспільних верств. Серед них були такі різні люди, як Мехмед II, Еней Сильвій Пікколоміні, відомий пізніше як папа Пій II, польський історик Длуґош і гуманіст Галка, бургундець Валера де Вавре, візантійці Дука та Халкокондил. Отож, Пал цілком обґрунтовано відкидає всі сумніви як щодо самого факту укладення шеґединської угоди, так її порушення: A. Paul, *Autour de la croisade de Varna: la question de la paix de Sceged et de sa rupture*, Bull. hist. de l'Acad. Roumain 22 (1941), с. 144 і д., а також: *Un moment décisif de l'histoire de Sud Est européen: La croisade de Varna*, Balcania 7 (1944), с. 102 і д. Це спірне питання ширше розглянув Бабінґер: *Von Amurath zu Amurath, Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna*, Oriens 3 (1950), с. 229 і д. Див. його ж: *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, München 1953, с. 28 і д. Серед польських публікацій, які стосуються битви під Варною, варто назвати такі: A. Prochaska, *List Andrzeja de Palatio o klesce warnenskiej*, Lwów 1882; Його ж: *Uwagi krytyczne o klesce warnenskiej*. Kraków 1900; J. Dabrowski, *Wladyslaw I Jagellonczyk na Wegrzech 1440-1444*, Warszawa 1922; Його ж: *L'année 1444*, Cracovie 1952; O. Halecki, *Nowe uwagi krytyczne o wyprawie warnenskiej*, PAU Rozprawy Wydz. Hist. Filozof. seria II, XLV 70, Nr. 5. Див. вище, с. 36. — (Прим. ред.)

262 Див.: Zakythinos, *Despotat I*, с. 235 та зміщені в цьому виданні джерела.

263 Життя Гелени детально висвітлено в праці: D. Апастасієвіч, *Jedina vizantiska carica Srpkinja*, Brastvo 30 (1939), с. 26 і д. Див. ще: там само, 31 (1940), с. 78 і д.; (1941), с. 50 і д. Ця імператриця була донькою Константина Драґаша, котрий в останні десятиріччя XIV ст. правив — спершу спільно зі своїм братом Драґа-

шем, а пізніше сам — Східною Македонією. Константин Драгаш поліг у битві на Ровінській рівнині. Факт, що з-поміж усіх братів Драгашем називали лише Константина, пояснюється тим, що він носив те саме ім'я, що й дід.

264 Ducas, с. 329, 11, вид.: Grecu.

265 Цю тезу поділяє й польська дослідниця Г. Еверт-Капессова у статті *Stronictwo antyiacinskie w Konstantynopolu w przeddzien jego upadku* у: *Przeglad Historyczny* 40 (1949), с. 128-134; Див. її ж: *La tiare ou le turban* у: *Bsl.* 14 (1953), с. 245-257. — прим. ред.

266 Див.: Norden, *Papsttum und Byzanz*, с. 731 і д.; F. Cerone, *La politica orientale di Alfonso di Aragona*, *Archivio Storico per le provincie Napoletane* 27 (1902), с. 3 і д., 380 і д., 555 і д., 774 і д.; 28 (1903), с. 153 і д.; C. Marinescu, *Le pape Nicolas V et son attitude envers l'Empire byzantin*, *Bull. de l'Inst. Archeol. Bulgare* 9 (1935), с. 331 і д.; Його ж: *Contribution à l'histoire des relations économiques entre l'Empire byzantin, la Sicile et le royaume de Naples de 1419 à 1453*, *Studi bizant. e neoell.* 5 (1939), с. 209 і д. Див. також: R. Guiland, *Αι πρός την Δύσιν έκκλησεις Κωνσταντίνου ΙΑ' τοῦ Δράγαση πρός σωτηρίαν τῆς Κωνσταντινουπόλεως* у: *ΕΕΒΣ* 22 (1952), с. 60 і д.

267 Про облогу Константинополя див.: E. Pears, *The destruction of the Greek Empire and the Story of the Capture of Constantinople by the Turks in 1453*, 1903; праця: G. Schlumberger, *Le siège, la prise et le sac de Constantinople par les turcs en 1453*, (1915) не містить нічого нового. Див. також: публікацію E. Pears у: *СМН* IV (1923), с. 693 і д. і детально розписану бібліографію. Там само, с. 883 і д.; C. Amantos, *La prise de Constantinople* у: *Le cinq centième anniversaire de la prise de Constantinople*, Athen 1953, с. 9 і д.; F. Babinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, München 1953, с. 88 і д.

268 Kritobulos, вид.: Müller, F. H. G. V, с. 80.

269 Див.: G. Kolias, *Constantin Paléologue, le dernier défenseur de Constantinople*, у: *Le cinq centième anniversaire de la prise de Constantinople*, Athen 1953, с. 41 і д.

270 Див.: F. Babinger, *La date de la prise de Trébizonde par les Turcs* у: *REB* 7 (1950), с. 205 і д.

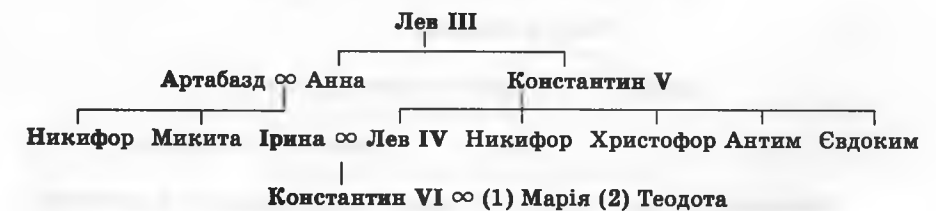
РОДОВОДИ ВІЗАНТІЙСЬКИХ ДИНАСТІЙ

Подані нижче родоводи полегшать читачеві орієнтування. Вони не претендують на генеалогічну повноту, містять переважно історично найвагоміші та згадані у викладі особистості. Імена правителів виділені жирним шрифтом. Докладніше про родоводи можна прочитати у виданні Grumel. *Chronologie*. S. 360 ff.

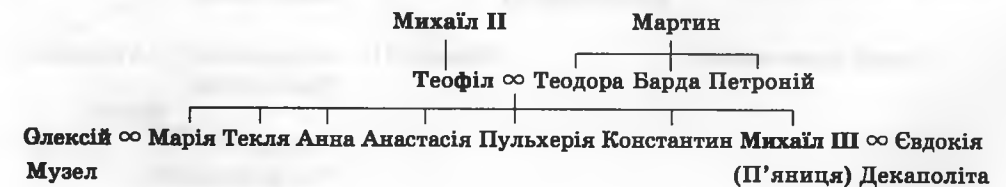
1. Династія Іраклія (610-711)

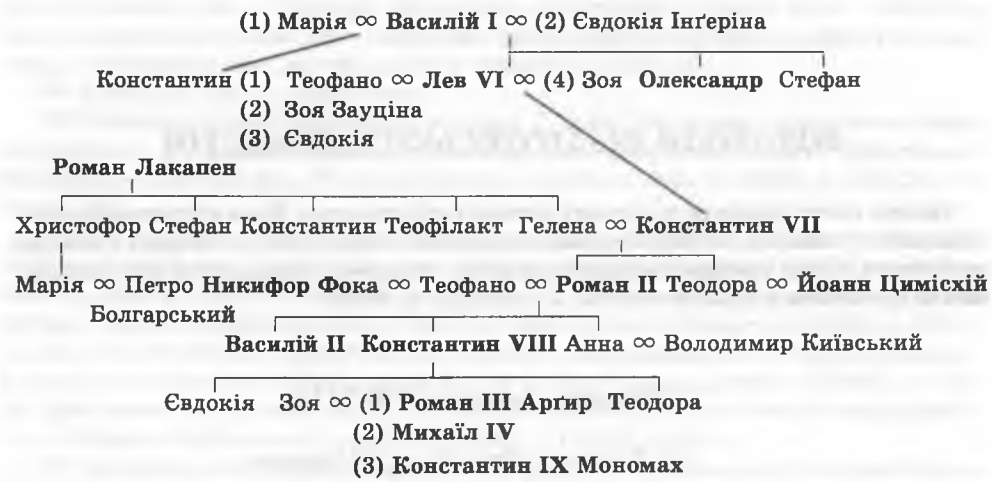
2. Сирійська династія (717-802)

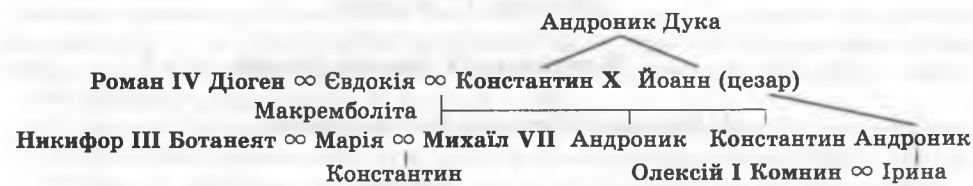
3. Аморійська династія (820-867)

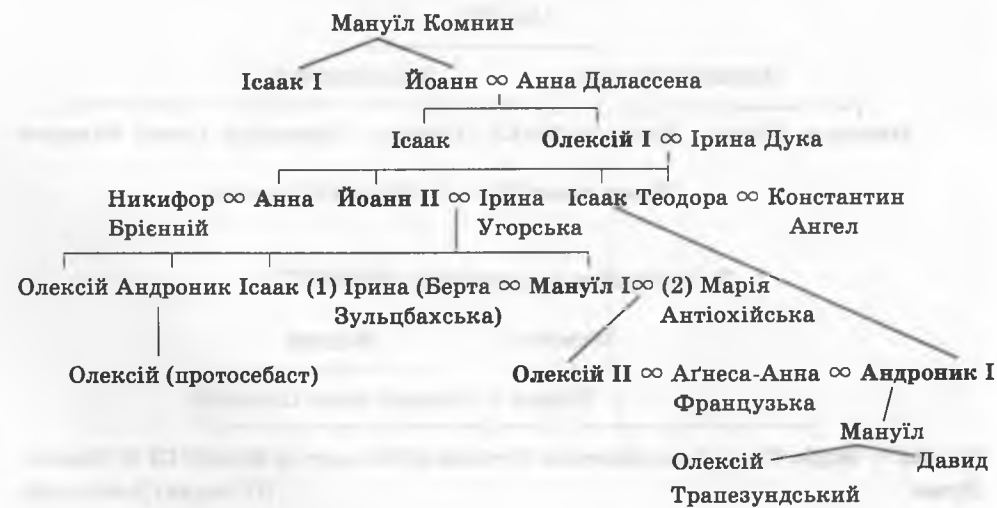
4. Македонська династія (867-1056)

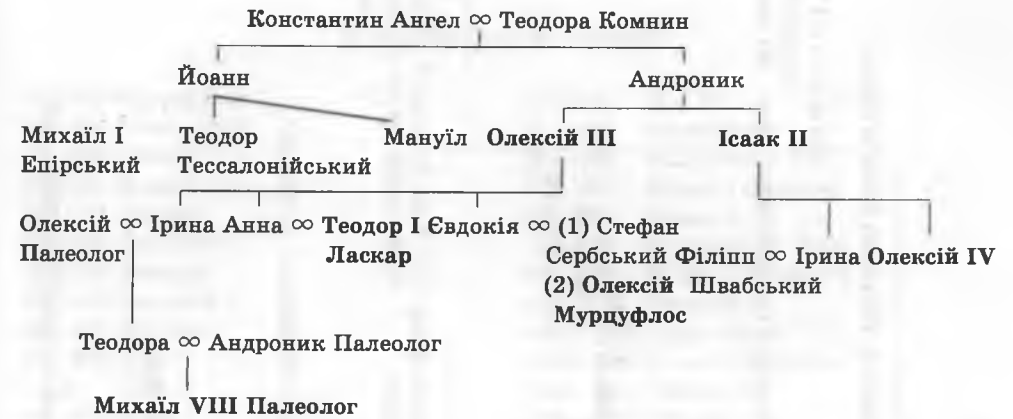
5. Династія Дуків (1059-1078)

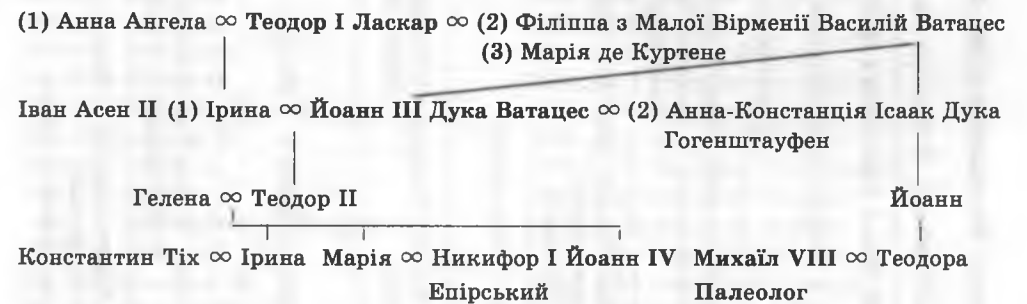
6. Династія Комнинів (1081-1185)

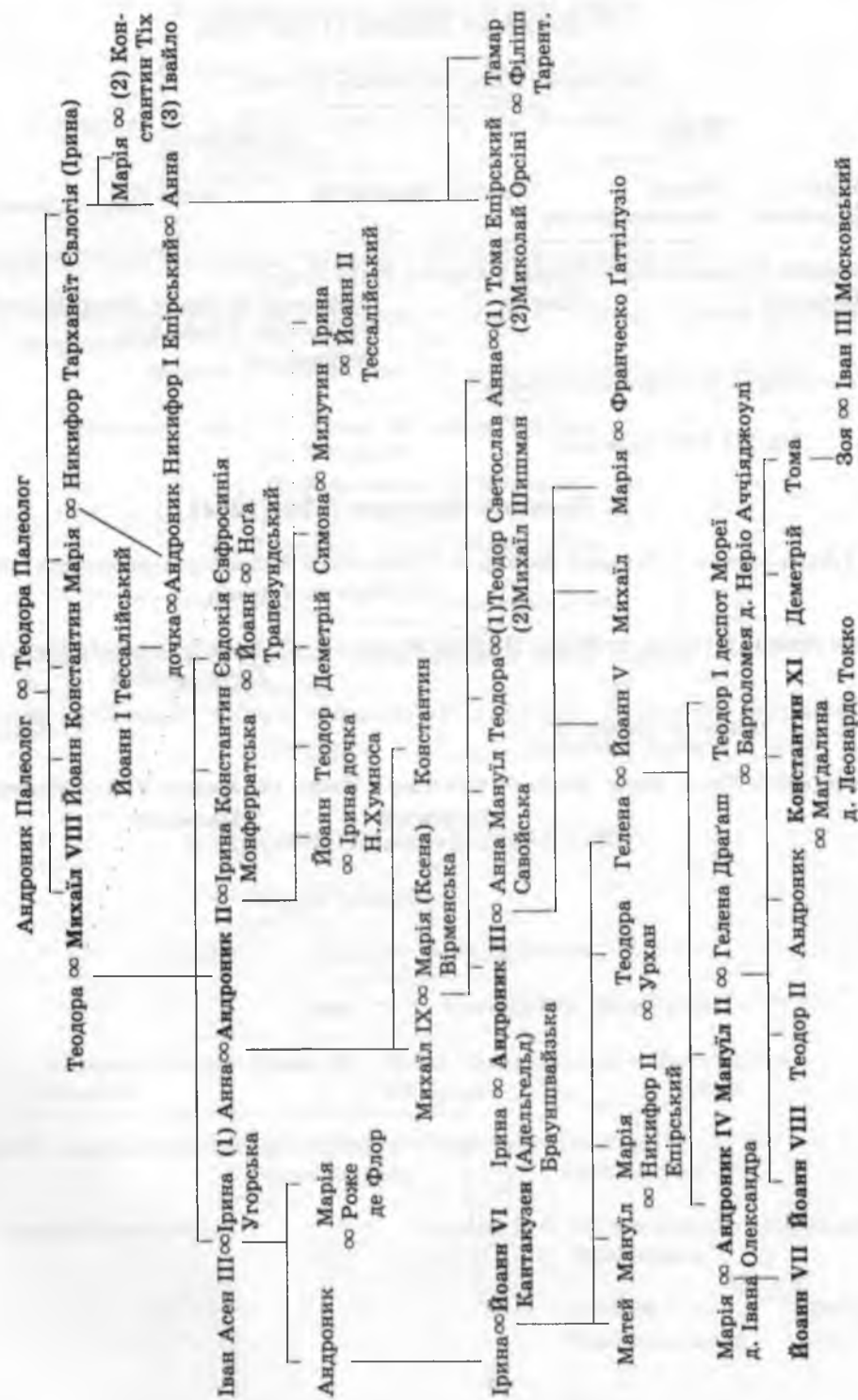
7. Династія Ангелів (1185-1204)

8. Династія Ласкарів (1204-1261)

9. Династія Палеологів (1261-1453)

ХРОНОЛОГІЧНІ ТАБЛИЦІ ПРАВИТЕЛІВ

1. Візантійська імперія

324-337	Константин I	886-912	Лев VI
337-361	Констанцій	912-913	Олександр
361-363	Юліян	913-959	Константин VII
363-364	Йовіян	920-944	Роман I Лакапен
364-378	Валенс	959-963	Роман II
379-395	Теодозій I	963-969	Никифор II Фока
395-408	Аркадій	969-976	Йоанн I Цимісхий
408-450	Теодозій II	976-1025	Василій II
450-457	Маркіян	1025-1028	Константин VIII
457-474	Лев I	1028-1034	Роман III Аргир
474	Лев II	1034-1041	Михаїл IV
474-475	Зенон	1041-1042	Михаїл V
475-476	Василіск	1042	Зоя і Теодора
476-491	Зенон, повторно	1042-1055	Константин IX Мономах
491-518	Анастасій I	1055-1056	Теодора, повторно
518-527	Юстин I	1056-1057	Михаїл VI
527-565	Юстиніян I	1057-1059	Ісаак I Комнин
565-578	Юстин II	1059-1067	Константин X Дука
578-582	Тиберій I Констанцій	1068-1071	Роман IV Діоген
582-602	Маврикій	1071-1078	Михаїл VII Дука
602-610	Фока	1078-1081	Никифор III Ботанеят
610-641	Іраклій	1081-1118	Олексій I Комнин
641	Константин III та Іракліон	1118-1143	Йоанн II Комнин
641	Іраклон	1143-1180	Мануїл I Комнин
641-668	Констанс II	1180-1183	Олексій II Комнин
668-685	Константин IV	1183-1185	Андроник I Комнин
685-695	Юстиніян II	1185-1195	Ісаак II Ангел
695-698	Леонтій	1195-1203	Олексій III Ангел
698-705	Тиберій II	1203-1204	Ісаак II (повторно) та Олексій IV Ангели
705-711	Юстиніян II, повторно	1204	Олексій V Мурдуфлос
711-713	Філіппік	1204-1222	Теодор I Ласкар
713-715	Анастасій II	1222-1254	Йоанн III Дука Ватацес
715-717	Теодозій III	1254-1258	Теодор II Ласкар
717-741	Лев III	1258-1261	Йоанн IV Ласкар
741-775	Константин V	1259-1282	Михаїл VIII Палеолог
775-780	Лев IV	1282-1328	Андроник II Палеолог
780-797	Константин VI	1328-1341	Андроник III Палеолог
797-802	Ірина	1341-1391	Йоанн V Палеолог
802-811	Никифор I	1347-1354	Йоанн VI Кантакузен
811	Ставракій	1376-1379	Андроник IV Палеолог
811-813	Михаїл I Рангаб	1390	Йоанн VII Палеолог
813-820	Лев V	1391-1425	Мануїл II Палеолог
820-829	Михаїл II	1425-1448	Йоанн VIII Палеолог
829-842	Теофіл	1449-1453	Константин XI Палеолог
867-886	Василій I		

2. Латинницька імперія із столицею у Константинополі

1204-1205 Болдуїн I Фламандський	1217-1219 Йоланта
1206-1216 Генріх Фламандський	1221-1228 Роберт де Куртене
1217 Петер де Куртене	1228-1261 Болдуїн II
	1231-1237 Йоанн Брієннський

3. Епірська держава

1204-1215 Михаїл I
1215-1224 Теодор
(Кінець 1224 вступ до Константинополя. Коронування на імператора)

Тессалоніки

1224-1230 Теодор, імператор
1230- бл. 1237 Мануїл
б. 1237-1244 Йоанн
1244-1246 Деметрій
1246 скинутий Йоанном
Ватацесом Нікейським

Епір

бл. 1231-1271 Михаїл II
1271-1296-1318 Тома
(Регентка Анна Палеолог-Кантакузен до бл. 1313)
1318-1323 Миколай Орсіні
1323-1335 Йоанн Орсіні
(Регентка Анна Палеолог)
1340 підкорення Візантією,
1438 - Стефаном Душаном

Тессалія

1271-1296 себастократор Йоанн I
1296-1303 Константин
1303-1318 Йоанн II
1318 ліквідація
1348 підкорення Стефаном Душаном

4. Болгарія

Перше Болгарське царство

681-702 Аспарух	777- бл. 803 Кардам I
702-718 Тервел	бл. 803-814 Крум
718-725 не відомо	814 Докум, Дісевг
725-739 Севар	814-831 Омуртаг
739-756 Кармісош	831-836 Маломир
756-762 Вінех	836-852 Пресіян (мабуть, ідентичний попередньому)
762-765 Телец	852-889 Борис I Михаїл
765-767 Сабін	889-893 Володимир
767 Умар	893-927 Симеон
767-772 Токту	927-969 Петро
772 Паган	969-971 Борис II
бл. 772-777 Телеріг	

Македонське царство

976-1014 Самуїл
1014-1015 Гавриїл Радомир
1015-1018 Йоанн Владислав

Друге Болгарське царство

1186-1197 Асен I	1280-1292 Георг I Тервел
1196-1197 Петро	1292-1298 Смілец
1197-1207 Калоян	1299 Чака
1207-1218 Борил	1300-1322 Теодор Светослав
1218-1241 Іван Асен II	1322-1323 Георг II Тертер
1241-1246 Коломан Асен	1323-1330 Михаїл Шишман
1246-1256 Михаїл Асен	1330-1331 Іван Стефан
1257-1277 Константин Тіх	1331-1371 Іван Олександр
1277-1279 Івайло	1371-1393 Іван Шишман
1279-1280 Іван Асен III	бл. 1360-1396 у Відині: Іван Страцімір

5. Сербія

Середина IX ст. Властимир	бл. 1166-1196 Стефан Неманя
до 831 р. Мутимир	1196-б. 1228 Стефан Першовінчаний,
891-892 Первослав	від 1217 - король
892-917 Петро Гойникович	бл. 1228-б. 1234 Стефан Радослав
917-920 Павло Бранович	бл. 1234-1243 Стефан Владислав
920- бл. 924 Захарія Первослав'евич	1243-1276 Стефан Урош I
927- після 950 Часлав Клонимирович	1276-1282 Стефан Драгутин
<i>Зета</i>	1282-1321 Стефан Урош II Милутин
Кінець X ст. - 1016 Йоанн Володимир	1321-1331 Стефан Урош III Дечанск
бл. 1040-б. 1052 Стефан Воїслав	1331-1355 Стефан Душан, від 1345 -
бл. 1052-1081 Михаїл, від 1077 король	цар
1081- бл. 1101 Константин Бодин	1355-1371 цар Стефан Урош
.....	(1365-1371 король Вукашин)
<i>Рашка</i>	1371-1389 князь Лазар
бл. 1083-б. 1114 Вукан	1389-1427 Стефан Лазаревич, від 1402 -
Хронологію наступних великих жупанів	деспот
неможливо визначити з достатньою	1427-1456 Георг Бранкович, від 1429
точністю. Найважливіші були такі:	деспот
Урош I, Урош II, Деса, Тихомир	1456-1458 Лазар Бранкович, деспот
(брат Немані)	

6. Ісламські правителі
(уклав Ганс-Георг Бек, Мюнхен)

<i>а) Безпосередні наступники пророка</i>	<i>б) Омейяди</i>
632-634 Абу Бекр	661-680 I
634-644 Омар I	680-683 Єзид I
644-656	683-684(?) Моавія II
656-661 Алі	684-685 Мерван I

685-705 Абдальмалик
 705-715 Валід I
 715-717 Сулейман
 717-720 Омар II
 720-724 Єзид II
 724-743 Гішам
 743-744 Валід II
 744 Єзид III
 744-750 Мерван II
 744 Ібрагім

в) Аббасиди
 750-754 ас-Сафхак
 754-775 аль-Мансур
 775-785 аль-Махді
 785-786 аль-Гаді
 786-809 Гарун аль-Рашид
 809-813 аль-Амін
 813-833 аль-Мамун
 833-842 аль-Мутасім
 842-847 аль-Ватік
 847-861 аль-Мутаваккіл
 861-862 аль-Мутансір
 862-866 аль-Мутаз
 866-869 аль-Мухтаді
 869-892 аль-Мутамід
 892-902 аль-Мутадід
 902-908 аль-Муктафі
 912-932 аль-Муктадір
 932-934 аль-Кагір
 934-940 аль-Раді
 940-943 аль-Муттакі
 943-946 аль-Мустакфі
 974-991 ат-Таї
 991-1031 аль-Кадір
 1031-1075 аль-Каїм

Решта каліфів з династії Аббасидів не мають для історії Візантії вартої згадки значення. Останній з Аббасидів завершив життєвий шлях 1258 р.

г) Сельджукські султани Руму (Іконії)
 1077/8-1086 Сулейман I
 1092-1107 Кілідж Арслан I
 1107-1116 Малік-шах
 1116-1156 Масуд I
 1156-1192 Кілідж Арслан II
 1192-1196 Кайкосру I
 1196-1204 Сулейман II
 1204 Кілідж Арслан III
 1204-1210 Кайкосру I, повторно
 1210-1220 Кайкауз I
 1220-1237 Кайкубад I
 1237-1245 Кайкорсру II
 1246-1257 Кайкауз II
 1248-1265 Кілідж Арслан IV
 1249-1257 Кайкубад II
 1265-1282 Кайкосру III
 1282-1304 Масуд II
 1284-1307 Кайкубад III
 1307-1308 Масуд III

е) Османські султани до завоювання Константинополя
 1288-1326 Осман
 1326-1362 Урхан
 1362-1389 Мурад I
 1389-1402 Баязид I
 1402-1421 Мехмед I (від 1413 самодержець)
 1402-1410 Сулейман
 1411-1413 Муса
 1421-1451 Мурад II
 1451-1481 Мехмед II Завойовник

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

(р. — ріка, м. — місто, г. — гора, п-в — півострів, о-в — острів)

Аахен, м. 180
 Абасги 94, 343
 Аббасиди, Багдадська арабська династія 156, 168, 246
 Абд-аль-Малік, халіф Дамаску 115
 Абд-ар-Рахман III, халіф Кордови 251
 Абідос, м. 174, 233, 266
 Абсолютизм 36, 43, 60, 68, 73, 103, 225, 231, 306, 395, 473
 Абул-Касим, емір Нікеї 345
 Авари 29, 70-97, 111, 117, 126, 178, 375
 Август, імператорський титул 33, 98, 268
 Авіньйон, м. 489, 492
 Авлона, м. 339, 413, 424
 Австрія, візантинознавство 12
 Автократія 29, 33, 64
 Автократор, титул імператора 114; в Нікейській імперії 397; у Тессалоніках 401; за Палеологів надавався також співімператорам 444
 Агафій, історик 9, 28, 202
 Агнеса-Анна, дочка Людовика VII, дружина Олексія II і Андроника I 362
 Адава, м. 233, 238, 349
 Адрамітійон, м. 399
 Адрія, Адриатичне море 63, 899, 197, 217, 273 і д., 319, 332, 340, 394, 401, 406, 451, 502, 519
 Адріян I, папа (772-795) 144, 170 і д.
 Адріян II, папа (867-872) 217
 Адріаноуполь, м. 67, 176-182, 236, 269, 308, 320, 335, 368, 370, 394, 396 і д., 473, 477, 484 і д., 490 і д., 494, 513
 Аетій, свнук, міністр Ірини 168
 Аетій, західноримський полководець 51, 52, 53, 168
 Азія, Передня Азія 34, 41, 62, 70-71, 90, 94, 125, 170, 213, 247, 250, 252, 260, 262, 266, 269, 316, 332, 337, 345, 360, 407, 411, 421, і д. 443, 454, 466, 506. *Див. також Мала Азія*
 Азіяна, дієцезія 36
 Академія Атенська, закриття 68
 Акакій, патріарх Константинопольський (472-488) 59
 Акарнанія 394, 401, 444, 468
 Акіндин Григорій, противник ісихастів 440, 472, 473, 479
 Аккон, м. 261
 Акова, м. 500
 Акроїнон, м., битва (740) 148
 Акрополіт Георгій, історик та державний діяч 390 і д., 423
 Аламани 46

Аламаннен — “німецький” податок (τὸ ἀλαμανικόν) 374
 Алани 54 і д., 343, 455 і д.
 Аларіх, вестготський воєначальник 51
 Албанія, албанці 265, 403, 423 і д., 457, 460, 466, 468, 477, 489, 503
 Александрія, м. 33 і д., 82, 104, 156
 Алеманн Ніколаус 6
 Алеппо, м. 252, 256, 260, 269
 Алі, халіф, зять Магомета 106
 Аллацій Лев 6
 Аллеленгіон (τὸ ἀλληλέγγιον) 119, 172, 174, 268 і д., 300
 Алоп Лев, предр 312
 Алузіян, син царя Йоанна Владислава 312
 Альбігойці 240. *Див. також богомили*
 Альм, брат Стефана II Угорського 348
 Альп-Арслан, сельджуцький султан (1063-1072) 317 і д. 321
 Альфонс V, король Арагонський та Неапольський 515
 Амадео Савойський, у Візантії 492, 496 і д.
 Амальріх, король Кіпру 374
 Аман, гори 116
 Амантос Константин 22
 Амастріс, м. 400
 Аміда, м. 400
 Амісос, м. 169
 Амміян Марцеллін, історик 27
 Аморіон, м. 103, 148, 154, 188, 263
 Амр, арабський воєначальник, підкорив Єгипет 105
 Анагност Йоанн, історик 437
 Аназарбос, м. 252
 Анастасієвич Драгутин 13
 Анастасій Бібліотекар 88
 Анастасій I, імператор (491 до 518) 57-58, 59-60
 Анастасій II, імператор (713 до 715) 146 і д., 147, 149
 Анастасій, патріарх Константинополя (730-753) 155, 157, 160
 Ангел Йоанн, намісник в Епірі й Тессалії 469, 475
 Ангел Константин, засновник роду Ангелів 366
 Ангели, візантійський рід і династія 330 і д., 365, 376, 410; в Епірі й Тессалії 468, 475
 Ангелов Дмитар 22
 Англія 11 і д.; 308, 343, 353, 371, 401
 Ангора (давня Анкіра) м., битва (1402) 441, 505 і д., 508
 Андреадес Андреас 15
 Андроник I Комнин, імператор (1183-1185) 360-365, 366 і д., 369 і д., 375, 396
 Андроник II Палеолог, імператор (1282-1328) 392, 415, 421, 435, 438, 444-464, 479, 483, 487, 489
 Андроник III Палеолог, імператор (1328-1341) 436, 460-473, 475, 478, 484, 489
 Андроник IV Палеолог, імператор (1367-1379) 493 і д., 498, 501, 503
 Андрос, о-в 384
 Ані, м. 273, 309, 317
 Анкіра, м. 177, 188, 212
 Анкона, м. висадка флоту Мануїла I 353 і д., 356
 Анна Багрянородна 266

Анна Далассена, мати Олексія I 347
 Анна Комнина, дочка Олексія I 7, 329, 335, 346 і д.
 Анна Савойська, дружина Андроника III, регентка (341-347) 469 і д., 477, 482, 489
 Анна Угорська, перша дружина Андроника II 450
 Анна, деспотеса Епіру, дружина Джованні Орсіні, мати деспота Томи 451, 456
 Анна, дочка Михаїла IX, дружина Томи Епірського та Миколая Орсіні 459
 Анна, дочка Романа II, дружина Володимира Київського 259
 Анна, сестра Стефана Дечанського, перша дружина Михаїла Шипмана 465
 Анналі інституту Кондакова 17
 Аннона, вид податку 36, 38 і д., 40, 58
 Автен 29, 63
 Антим, нобіліссімус, син Константина V 163
 Антипат, титул 227, 239
 Антіохія 46, 53, 62-66, 90, 100, 185, 256-261, 269, 270, 273, 338, 339, 347, 348, 354
 Антіохія на Майяндері, м. 398
 Антоній, патріарх Константинополя (821-837) 184
 Антоній, патріарх Константинополя (1388-1390; 1391-1397) 503
 Антоній, чернець ім'я Андроника II 463
 Анхіял, м. битва (763) 157; 237, 418, 466, 491
 Апокаук Йоанн, митрополит Наупакта 392
 Апокаук Йоанн, син попереднього, намісник у Тессалоніках 477
 Апокаук Олексій, мегадукс, противник Йоанна Кантакузена 461, 469 і д.
 Апрос, укріплення, битва (1305) 456
 Апсимар. *Див. Тиберій II*
 Апулея 349, 353
 Араби 97-157, 169, 184, 187-214, 217-219, 232-234, 237, 246, 252, 255, 261, 274, 308, 378
 Арагон 515
 Аракс, р. 94
 Аргирої, родина візантійських магнатів 242
 Аргиропул Йоанн, візантійський вчений 5
 Аргос, м. 502, 510
 Ардабур, син Аспара 57
 Ардашір I, перший король із династії Сасанідів 95
 Аристократія (знать) 232, 246, 254-255, 259, 266-269, 289-303, 307, 313-315, 361-365, 410-412, 445, 452, 446, 461, 466, 470, 474, 481. *Див. також чиновницька аристократія, крім того можновладні, великі землеволодіння, феодалізм*
 Аристократія (можновладні) 59, 62, 65; боротьба проти Фоків 73; проти Юстиніяна II 120; посилення за Лева VI 233 і д.; ставлення до центральної влади за Романа I 242 і д.; за Никифора Фоки та Йоанна Цимісхія 253-259; за Василія II 268; у XI ст. 289, 301, 306, 311; у XII ст. 343, 362, 365; під час латинницького правління 386; у Нікейській державі 412; та громадянські війни у XIV ст. 461, 473-476; у Морей 495, 508. *Див. також землевласники, великі землеволодіння, феодалізм*
 Арій, пресвітер Александрії, еретик 45 і д.
 Арістотель, послідовники Арістотеля 345, 438
 Арітм, візантійський полк 228
 Аріядна, дочка Лева I, дружина Зенона та Анастасія I 54-55, 57
 Аріяни, аріянство 35-49; напіваріяни 45
 Аркадій, імператор (395-408) 50 і д.
 Аркадіополь, м. 185, 371
 Аркадія 424

Арменопул Константин, правник 441 і д.
 Арсеній, патріарх Константинополя (1255-1260; 1261-1267) 411, 424, 449
 Арсеніти 424, 449
 Арта, м. 400, 413, 468
 Артабазд, стратег тему Арменіякон 146; тему Опсікіон 147; суперник імператора (742-743) 154-156, 159
 Архіпелаг 233; 265, 423, 452
 Архонтія 226
 Асен I, цар Болгарії (1187-1196) 367-369, 373, 374, 403
 Асен II, цар Болгарії (1218-1241) 403-406
 Асен III, цар Болгарії (1279) 425-427, 459
 Асен Андроник, син Асена III, небіж Андроника II, намісник у Морей (1316-1321) 459
 Асіден Сава, володар Сампсона 396
 Аспар, алан 54-56
 Аспарух, болгарський хан 113
 Атаназій Великий — Александрійський патріарх 44, 46, 53
 Атаназій, засновник лаврського монастиря на Атосі (Афоні) 253
 Атена-Євдокія, дружина Теодозія II 52 і д.
 Атени (Афіни) 50, 58, 68, 109, 164, 176, 270, 384, 410, 413, 424, 450, 466, 500, 502, 513, 518
 Атоська (Афонська) гора і Атоський монастир 17, 253, 345, 371, 442, 449, 456, 471, 482
 Атталія, м. 116, 233, 352
 Атталіят Михайл, історик 286 і д.
 Аттіка, 384, 443, 470, 500
 Аттіла, правитель гуннів 27, 53, 182
 Африка 15, 51-55, 61-64, 70, 106, 109, 121
 Ахая 384, 413, 417, 467, 479, 500, 508, 509
 Ахелоос, р., битва (917) 237
 Ахеменіди, староперська династія 43, 91
 Аччіджоулі Неріо I, герцог Атенський 500
 Аччіджоулі Неріо II, герцог Атенський 512
 Аччіджоулі, флорентійська родина, у Греції 470 і д.
 Ашот I, правитель Вірменії 220
 Ашот III, правитель Вірменії 261

Баальбек м. 261
 Бабек, засновник секти хуррамів 187
 Бабуни, 240. *Див. також богомили*
 Баварія, прилучення до держави Карла Великого 170
 Багдад 156, 186, 246, 316, 421
 Багратиди (Багратуні), вірменська династія 220, 273
 Бадур Джакомо, венеціанський купець 442
 Базилевс, візантійський імператорський титул 97-98, 168, 179, 236-239, 355, 387, 400, 415, 444
 Базилеопатор, титул 222, 237
 Базилика, кодекс законів Лева VI 5, 205, 220, 223 і д.
 Балкани, Балканський п-в 49, 51, 55, 62, 70-74, 88-92, 96, 105, 111-114, 116-118, 126, 158-159, 175-177, 180, 186, 205, 217, 232, 237, 238, 258, 259, 264, 268-273, 301, 316-320, 332, 334, 337, 340, 344-353, 360, 361, 373, 396, 406-424, 443-452, 468, 489, 494-501, 503, 518
 Бандурі Ансельмо 8

Барбаро Ніколо, венеціянець, описував падіння Константинополя 437
 Барда Склер, цезар, дядько Михаїла III 205 і д., 209 і д., 210, 215-218, 221 і д., 236
 Барі, м. 218 і д., 257 і д.; завоювання Робертом Жіскараром (1071) 318
 Батай Андре 21
 Баязид I, османський султан (1389-1402) 437, 440, 497-500, 505, 508, 511
 Баян, каган аварів 73
 Беатриса, дочка Карла Анжуйського 419
 Бесс Нікос 15 і д.
 Безобразов П. В. 13, 14
 Бейнес Норман Г. 14, 23 і д.
 Бейрут, м. 66, 261
 Бек Ганс-Георг 20
 Бела III (Олексій), король Угорщини, перед тим наступник візантійського трону 355 і д., 364, 367
 Беласіца, гори, (Клайдійський хребет) 270
 Белград 809, 302, 316, 348, 363. *Див. також Сінгідун*
 Беневент, м. 109, 419; князівство Б. 220, 257
 Беотія 384, 443, 458, 470, 513
 Берат, м. 423
 Беренгар II, король Італії 257
 Бержер де Ксіврей 9
 Бері Джон Б. 8, 10, 14 і д., 21
 Бернард Клервоський 351 і д.
 Берроя, м. 269, 480
 Берта Зульдбахська (Ірина), перша дружина Мануїла I 331, 351
 Битинія (Віфінія) 116, 157, 396, 454
 Білеча, битва (1388) 497
 Бітола, м. 372
 Блакитні (партія) 59 і д., 63, 72, 120 і д., 229. *Див. також деми*
 Бластерій Матвій, укладач Синтагми 441
 Блеммід Никифор, візантійський вчений 391, 410, 438
 Богемія, татарські набіги 406
 Богемунд II, граф Антіохійський 349
 Богемунд, син Роберта Жіскара, короля Антіохії 334, 337-340
 Богомил, засновник секти богомилів 204
 Богомили, богомільство 203, 240, 333, 345
 Бодин Константин, король Зети 319, 334
 Бойанн Євстахій, візантійський магнат 297
 Бойоанн Василій, катепан Італії 274
 Болгарія, болгарська держава і болгари 16; 62, 94, 97, 112-15, 117, 122-125, 147, 156-158, 169, 175, 176, 182, 185, 206, 215-218, 136-240, 258-261, 265, 271, 309, 343, 367-372, 377, 401-411, 416-423, 427, 443, 446, 455, 463, 465, 469, 477, 480, 485, 491, 495, 501, 511
 Болгарофігон, битва (896) 232
 Болдуїн I, латинський імператор Константинополя (1204-1205) 393 і д., 396-398, 401
 Болдуїн II, латинський імператор Константинополя (1228-1261) 403-404, 408, 414, 419, 425, 450
 Болдуїн III, король Єрусалиму 355
 Болдуїн, брат Готтфріда Бульонського 338
 Бон Патрикій 95
 Воніфацій III, папа (607) 75

- Боніфацій Монферратський, король Тессалонік 376, 393 і д., 396, 401
 Борис II, цар Болгарії (969-971) 158, 261, 264
 Борис-Михайло, болгарський князь (852-889) 214 і д., 218, 231
 Боснія 249, 272, 303, 335, 358, 371, 499 і д., 519
 Босфор 41 і д., 90, 94, 101, 108, 145, 161, 208, 247, 337, 362, 393, 415, 483 і д.
 Босфор, м. 66
 Бранас Олексій, візантійський полководець і антиімператор 368 і д.
 Браничево, м. 348, 364
 Бреїе Луї (Bréhier Louis) 11, 23
 Британія 36, 48-51
 Брієнній Никифор, претендент на трон 320 і д., 329
 Брієнній Никифор, цезар, небіж попереднього, чоловік Анни Комнини, історик 7, 329, 346
 Брієнній Теоктист, стратег Пелопоннесу 208
 Брінгас Йосиф, державний діяч за імператриці Теофани 252 і д.
 Брумалія, святкування 119-120
 Брундізі, м. 354
 Брусса, м. 474; під турками (1326) 462, 499
 Будва (Будуа), м. 89-90, 217
 Бурц Михайл, полководець за часів Никифора II Фоки 256
 Бусіко (Boucicaut), маршал Франції 504 і д.
 Бутрінто, м. 413, 424 і д.
 Будуа. *Див. Будуа*
- Валахія, Волощина, волохи 367, 501 і д.
 Валенс, імператор (364-378) 49-50, 178
 Валентин Арсакід, полководець за Констанса II 103
 Валентиніян I, західноримський імператор (364-375) 49-50
 Валентиніян III, західноримський імператор (425-455) 52 і д.
 Вальтер Брієнський, герцог Атенський 457
 Ван, озеро у Вірменії 317
 Вандали 53-57, 63 і д.
 Вардар, р. 270, 372, 407
 Варлаам Калабрійський, противник ісихазму 440, 472 і д., 474, 479
 Варна, м. 112; битва (1444) 440, 513 і д.
 Варган Туркос 124, 177
 Варган-Філіппік. *Див. Філіппік*
 Варяги у візантійському війську 266, 307, 342, 377
 Василій Великий Кесарійський, церковник 27
 Василій I, імператор (867-886) 14, 174, 202, 205, 216-224, 227, 231, 234, 241, 248, 263, 308
 Василій II, імператор (976-1025), 202-204, 252, 259, 262-274, 296, 299-304, 307-309, 313, 319, 321, 332, 409, 421
 Василій II, великий князь Московський 503 і д.
 Василій Охридський, архієпископ Тессалонік 331
 Василій, архієпископ Тирново, глава церкви в Болгарії 372
 Василій, очолював рух богомилів 345
 Василій, паракоймомен (євнух) 253, 259, 262 і д., 266
 Василіск, імператор (475-476) 57-60
 Василякій Никифор, антиімператор 321
 Васильєв А. А. 13, 22

- Васильєвський В. Г. 10, 12, 13, 15 і д.
 Велбужд (Кюстенділ), м. битва (1330) 465
 Велегезити, слов'янське плем'я у Греції 176
 Великі землевлодіння, зростання у ранньовізантійський період 49, 67; у Єгипті 100, 117, 231, 239, 249; скуповування малих наділів та урядова протидія цьому 244 і д., 254-255, 260, 266-269; перемога над центральною владою у XI ст. 300 і д.; привілеї 286, 320; носії збройної могутності за Комнінів 343 і д.; зміцнення 358 і д.; зростання за Палеологів 446-448. *Див. також помістя, можновладні, дрібне землевлодіння, селяни*
 Велізарій, полководець Юстиніяна I 28, 64-66
 Вельфи, німецький княжий рід 353
 Венеція, венеціанці 179, 188, 332, 340 і д., 346, 352-356, 364, 376-378, 393 і д., 397-401, 406, 409, 414, 418-424, 453, 457, 460, 480, 484, 488, 493-495, 498, 500, 504-509, 512
 Веніямін, патріарх Александрії 105
 Версініка, м. битва (813) 180 і д.
 Вестготи 48-54, 64, 70-71
 Візантійський временник 12-13 і д., 16, 18 і д.
 Візантійское обозрение 13-14
 Відин, м. 270, 407, 476, 480, 502
 Візантій (Константинополь) 43
 Військо 41, 43, 48-50, 56, 88, 91-94, 97, 115, 126, 142, 164, 174-176, 228-255, 306, 315, 340-345, 360, 446, 449. *Див. також стратіоти, теми*
 Військово-морський флот 174, 228, 249. *Див. також флот*
 Вікарій преторіянської префектури 37
 Віллегардуїн Готфрід, історик четвертого хрестового походу 330
 Віллегардуїн Готфрід, князь Ахаї, небіж попереднього 394
 Вільгельм Завойовник, король Англії 337
 Вільгельм I, король Сицилії 354
 Вільгельм II, король Сицилії 373 і д.
 Вільгельм II, король Сицилії 373 і д.
 Вільгельм II Віллегардуїн, князь Ахаї 413, 417-419, 424
 Вільгельм Шамплітт, правитель Ахаї 394
 Вімінацій (Костолач), м. 73, 90
 Віндиції (судове повернення майна) 59-60
 Вірменія, вірмени 48-52, 64-65, 72, 87, 90, 94, 98, 100-104, 114, 115, 161, 184, 219, 222, 232, 240, 273-274, 308, 318, 367
 Віссаріон, митрополит Нікейський, згодом римський кардинал, учений 5, 440, 510 і д.
 Віталіян, воєначальник за Анастасія I 62
 Віталіян, папа (657-672) 109
 Вітербо, угода Карла Анжуйського з Болдуїном II (1267) 419
 Вітігес, король остготів 64
 Віттемор Томас (Whittemore Thomas) 17
 Владислав II, король Богемії (1140-1174) 355
 Владислав III, король Угорщини і Польщі (1440-1444) 512-515
 Владислав, сербський король (бл. 1234-1243) 404
 Властимир, сербський князь з IX ст. 218
 Влахернський палац 122, 350, 415, 480
 Влахернський собор 161, 485
 Воїслав, князь Зети 313
 Волга, р. 406

- Володимир, болг. князь (889-893) 231
 Володимир, князь Київський (972-1015) 266-267
 Володимир, сербський князь 270
 Володимирко, князь Галицький, союзник Мануїла I 353
 Вольтер 8
 Вольф Ієронім 6
 Вукан, брат Стефана Першовінчаного 371
 Вукан, жупан Рашції (Рашки) 336
 Вукашин, сербський король (1365-1371) 494, 501
 Вулканій Б. 6
 Вульфїла, перекладач Біблії 47 і д.
- Гавриїл-Радомир, син Самуїла, цар (1014-1015) 271
 Гадатх, м. 250
 Газе К. Б. 9
 Гайзенберг Август 12, 23
 Галич, руське удільне князівство 353, 356, 361
 Гамданїди, арабська династія в Алеппо 246, 252, 256
 Гарадж, турецький податок 498, 536
 Гаральд, скандинавський герой-воївник 307
 Гарран, битва (1104) 339
 Гартманн Л. М. 12
 Гарун-аль-Рашид, халїф Багдаду 196, 181, 186
 Гассей Джоан (Hussey Joan) 21
 Гаттин, м., битва (1187) 379
 Гауссїг Ханс-Вільгельм (Haussig Hans-Wilhelm) 24
 Гексаміліон, стїна на Істмосї 507 і д., 512-514
 Гелена Драгаш, дружина Мануїла II 514
 Гелена Кантакузена, дружина Йоанна V 475
 Гелена Лакапена, дружина Константина VII 237, 251, 254
 Гелена, дочка Асена II, дружина Теодора II Ласкара 403
 Гелена, дружина Душана 466
 Геллеспонт 393, 410 і д.
 Геннадїй Схоларїй, патріарх Константинополя (1453-1459) 440
 Генотикон, едикт віри Зенона (482) 59-60, 107
 Генріх II, король Англії, стосунки з Мануїлом I 353
 Генріх IV, німецький імператор, переговори з Олексїєм I 333
 Генріх VI, німецький імператор 398; задуми завоювання Візантїйської імперії 372-375, 413
 Генріх Фламандський, латинницький імператор у Константинополї (1206-1216) 398-399 і д., 401
 Георгїй Бранкович, сербський деспот 512 і д.
 Георгїй Кїпрський, шанувальник ікон 143
 Георгїй Монах, літописець 142
 Георгїй Синкелл, літописець 124
 Гераклея Понтїйська, м. 396, 399, 423, 467
 Гераклея, м. 91, 394, 495
 Герман, патріарх Константинополя (715-730) 143-145, 153 і д., 160-161
 Герман, патріарх Константинопольський у Нікеї (1222-1240) 392
 Герман, патріарх Константинополя (1267) 428
 Германія (т-ж Німеччина) 5 і д., 11 і д., 343, 345, 351-354, 372-374

- Германці у візантїйському війську 42, 48 і д., 51, 56-59, 64, 72-73
 Геродот 436
 Герцберг Г. Ф. (Hertzberg G. F.) 10
 Гешель Давид (Hoeschel David) 6
 Гїканати, візантїйський полк 228
 Гїмерїй, логотет дромю за Лева VI 233 і д.
 Гїпат, титул 227
 Гїпат, (консул) філософів 304, 331, 345
 Гїперпїрон, візантїйська золота монета 41, 448 і д., 463, 482. *Див. також номїзма*
 Гїпертїм, титул 334
 Гїрш Фердинанд 10
 Гїабас, Михаїл, воєначальник за Андроника II 451
 Голландїя, візантинознавство в Г. 6
 Голобол Мануїл, візантїйський поет 439
 Гольдманн (Ксиландер) Вільгельм 6
 Гонорїй, захїдноримський імператор (395-423) 50 і д.
 Гонорїй I, папа (625-638) 99, 113
 Гопф Карл 9-10
 Грамоти 19 і д., 26, 298, 332, 392, 442
 Грегора Никифор, візантїйський історик 6, 390, 437, 440, 444, 448, 471, 480
 Грегуар Анрі (Grégoire, Henri) 16, 142, 143
 Грецизація (Візантизація) схїдноримської імперії 30 і д., 52, 98
 Греція 15, 36, 51-52, 89-90, 115, 176-177, 210, 220, 237, 316, 394, 402, 413-420, 423, 450, 457-468, 500-502, 508, 512-515
 Грецький вогонь 111, 147, 180, 246, 260
 Григорїй (Георгїй) Кїпрський, партїярх (1238-1289) 438, 449
 Григорїй I, папа (590-604) 75, 170
 Григорїй II, папа (715-731) 144, 153 і д.
 Григорїй III, папа (731-741) 144, 154
 Григорїй VII, папа (1073-1085) 319 і д., 333
 Григорїй X, папа (1271-1276) 420, 423, 426
 Григорїй Синаїт, засновник ісихазму 439, 471
 Григорїй, екзарх Картагени 106 і д., 108
 Грошова система 40-42, 307, 333, 340, 446, 487, 509. *Див. також монетарна система*
 Гуґо де Вермандуа, хрестоносець 337
 Гуґо Провансальський 251
 Гулагу, монгольський хан у Передній Азії 421-423
 Гумберт, кардинал 298, 311
 Гунни 27, 49-50, 54
 Гуньядї Іштван Корвін 512-516
- Гагїк I, вірменський король (990-1020) 273
 Гай Жуль (Gay, Jules) 11
 Гайзерїх, король вандалів 57, 63
 Гайнас, готський воєначальник 51
 Галата, передмістя Константинополя 335, 377, 417, 452, 466, 482, 484, 495
 Галерїй, цезар 44
 Галлія 36, 50-54
 Ганзак, м. 95
 Гаттїлузіо Франческо, генуезький корсар, правитель Лесбоса 486

- Гвідо II де ля Рош, герцог Атенський 457
 Гвіллу Андре (Guillou Andre) 19
 Гейза II, угорський король (1141-1161) 355, 359
 Гелімер, король вандалів 41 і д.
 Гельдер Гайнріх 11, 12
 Геміст-Плетон Георгій, філософ-державник XV ст. 436, 440, 506
 Генезій Йосиф, історик 142, 202
 Генуя, генуезці 356, 375, 414, 417-419, 447, 453, 481-488, 493, 496, 498, 506, 516
 Геопоніка 205
 Георг I Тергер, цар Болгарії (1280-1292) 426
 Гепіди 124
 Германікея, м. 156, 251, 253, 338
 Гі Лузіньявський, король Єрусалиму 369-370
 Гіббон Едуард 8, 9
 Гібралтар 121-122
 Гликас Михаїл, хроніст 329
 Глоріосус (славетний) 39
 Гоар Жак 7
 Гонгил Константин, полководець за Константина VII 250
 Готи 47, 49-52, 57, 124, 307. *Див. також ост- і вестготи*
 Готфрід Бульонський, хрестоносець, "охоронець Гробу Господнього" 337-339
 Градо, патріархат Градо 334
 Гравич Філарет 15
 Граціян, західноримський імператор (367-383) 49
 Грумель Венанс 20 і д.
 Груссе Рене (Grousset René) 22
 Гфререр (Gfrörer), А. Ф. 10
- Давид Комнин, засновник Трапезундської імперії 395-399
 Дазімон (Дазмана), м. битва (838) 187
 Дакія, дієцезія 36, 50
 Далмація 36, 63-64, 90, 220, 340, 355-358, 364, 496
 Дамаск, м. 90, 103, 153, 156, 261
 Дамієтта, м. 209, 213
 Даміян, арабський полководець 233
 Дандоло Андреа, дож Венеції 488
 Дандоло Енріко, дож Венеції 375, 377, 393 і д.
 Данішмандиди, сельджукська династія з Мелітени 339, 347
 Дара, м. 75, 247
 Дарданелли 492, 502
 Дастагерт, м. 97
 Дафнопат Теодор, візантійський державний діяч і письменник 202
 Дафнузіон м. 414
 Двін, м. 94, 100
 Девельт, м. 178, 180, 182
 Декаполіт Теодор, патрикій і квестор за Константина VII і Романа II 249 і д.
 Деліян Петро, вождь слов'янського повстання (1040) 302 і д.
 Дельгер Франц 14, 19 і д., 27
 Демархи 223
 Деметрій, м. 232
 Деми 50, 60-62, 65, 74-76, 229

- Деспот, титул 356, 397, 399, 407-412, 459, 477
 Децим, битва (533) 64
 Джустініяні Джованні, захисник Константинополя 517 і д.
 Джустініяні, генуезький рід на Хіосі 481
 Дигести (пандекти) 69, 222
 Димитриця, м. 367
 Димитрій Ангел, деспот Тессалонік (1244 до 1246), син Теодора Ангела 407
 Димитрій Звонимир, король Хорватії 319
 Димитрій Палеолог, деспот Мореї, (1449-1460), син Мануїла II 510, 514, 518
 Диррахій (Dyrrhachion) (Драч) м. 175, 237, 264, 270-273, 303, 307, 320, 333-335, 339, 364, 367, 373, 394, 400-403, 411, 413, 423, 449, 457, 477, 479
 Дисгінат, титул 227
 Дідимотика (Дідимотейхос) м. 397, 456, 471, 477, 480, 483, 485, 490 і д.
 Дієцезії 36
 Діль (Diehl) Шарль 10 і д., 21 і д.
 Діоклетіян, римський імператор (284-305) 31, 34-36, 40, 67, 68, 876, 92, 121
 Діоклея 265, 269-273, 303. *Див. також Вета*
 Діонісій, (Псевдо-) Ареопаріт 108
 Діоскур, патріарх Александрії 55 і д.
 Діядема 409
 Дмитрій Донський, великий князь Московський 503
 Двіпро, р. 232, 261
 Добромир Хорс, воєвода 372 і д.
 Добруджа, під турками (1395) 501
 Додекан 174
 Докіян Йоанн, ритор 440
 Доментіян, укладач Житія св. Сави 331
 Доместик 228; екскубітів 162, 229; оптиматів 228 і д.; схолій 219, 228 і д., 236, 234, 242, 248, 250, 254; Сходу 228, 254, 262, 265, 339; Заходу 228, 258, 339; великий доместик 234, 417, 462
 Домінат Діоклетіяна 31
 Дон, р. 187, 406
 Дориллай, м. 338
 Драгутин, сербський король (1276-1282 відп. 1316) 451, 457
 Драч. *Див. Диррахій (Dyrrhachion)*
 Дрібне землеволодіння 31, 91, 117-120, 205, 242-244, 246, 149, 255, 260, 301, 306, 343. *Див. селянські і стратіотські наділи*
 Дружина, варязько-руська 266, 307
 Друнгаріят 226
 Друнгарій Кіберійський 121; імператорського флоту (δρουγγάριος τῶν πλοίων) 229, 237, 246; аритмів 230
 Дубровник (Рагуза), м. 218 і д., 278, 335, 513
 Дуйчев Іван 142
 Дука Андроник, син Константина X 317
 Дука Андроник, син наступного 317, 321
 Дука Йоанн, цезар 317-320, 321
 Дука Константин, доместик схолій за Константина VII 236
 Дука Константин, син Константина X 317
 Дука Константин, син Михаїла VII 341; наступник трону Олексія I 346
 Дука, візантійський історик 436-438
 Дукач, адміністративний округ 270-273

- Дуки, візантійська родина і династія 296, 315, 320 і д., 346, 359
 Дукс, командувач провінції ранньовізантійського періоду 36, 42; титул керівника
 тему 320 і д., 338
 Дулук. *Див. Телух*
 Дунай, р. 48-49, 65-67, 72-75, 90, 115 і д., 232, 247, 258, 260, 265, 270-273, 308, 316,
 348, 368, 407, 480, 501, 512
 Душан Стефан, сербський король і цар (1331-1355) 442, 450, 466, 470, 475, 480-481,
 485, 488, 491, 494, 496
 Дюканж Шарль Дюфрезн (Ducange Charles Dufresne) 7, 11
- Евагрій, історик церкви 27, 430
 Евбея 394, 413, 423, 457, 466, 495
 Евлогія, сестра Михаїла VIII 425
 Евнапій Сардський, історик 27
 Евномій, аریانський еретик 46; евноміяни 46
 Еврен-бег, османський воєначальник 500
 Евфрат, р. 219, 246, 250, 274, 422
 Егейське море 43, 65, 88, 233, 246, 273, 347, 401, 423, 452, 465, 467, 481, 486, 489,
 502
 Егейські острови 149, 393, 423
 Едесса, м. 247, 300, 338
 Еджубіди, єгипетська династія 391
 Ейренік Миколай (Eigenikos Nikolaos) поет XIII ст. 391
 Екзархат Равенни 72, 73, 92, 106-107, 109, 116, 159; Картагени 72-73, 92, 106, 109,
 121-122
 Еклога, кодекс законів Лева III 144, 149 і д., 220 і д., 442
 Екскубіти, гвардійський полк 305
 Ектезис, едикт віри Іраклія (638) 100, 106-107
 Елій з Нісібиси, сирійський хроніст 89
 Еллінізм 33 і д.
 Емеса, м. 261, 268
 Ентимогіпертат, титул 338
 Епанагога, кодекс законів Василя I 205, 221, 242, 259, 443
 Епарх Константинополя 37, 227, 229 і д., 299
 Епархіяльна книга 204, 230 і д., 299
 Епібола 40-41, 119, 300
 Епір, 265, 331, 392-395, 400-403, 408, 411, 414-418, 421, 437, 441, 450, 458, 467,
 471, 475, 480, 489
 Ергард (Ehghard) Альберт 11
 Етіопія 68
 Етолія, частина Епірської держави 400, 443; візантійська 450, 475
 Ефес, м. 147, 338, 352; Ефеський собор, "розбійний" синод 54-55
- Євген III, папа (1145-1153) 352
 Євген IV, папа (1431-1447) 509
 Євгенік Йоанн, брат Марка 440
 Євгенік Марк, митрополит Ефесу, противник унії 440, 480, 510
 Євдоким, нобіліссімус, син Константина V 163
 Євдокія Баяна, 3-я дружина Лева VI 234 і д.
 Євдокія Декаполіта, дружина Михаїла III 209
 Євдокія Інгеріна, дружина Василя I 209, 216 і д.

- Євдокія Макремболітиса, дружина Константина X і Романа IV 315, 317 і д.
 Євдокія, перша дружина Іраклія 101
 Євдокія, дочка Константина VIII 270
 Євдокія, дочка Олексія III, дружина Стефана Першовінчаного та Олексія V 370 і д., 377
 Євдокія, сестра Андроника II, дружина трапезундського імператора Йоанна II 451
 Євнухи 38, 227, 229
 Євсевій, єпископ Кесарії, історик 27 і д.
 Євсевій, єпископ Нікомедії 47
 Євстатій Ромай, магістр, візантійський суддя XI ст. 297
 Євстатій, друнгарій імператорського флоту за Лева VI 232
 Євстатій, митрополит Тессалонік 329 і д., 363
 Євтимій, патріарх Константинополя (907-912) 234-235 і д., 242
 Євтимій, патріарх Тирново 438
 Євтихій, архімандрит у Константинополі, монофізит 55 і д.
 Євфросинія, позашлюбна дочка Михаїла VIII, дружина Ноґая 422
 Єгипет 35-37, 54-56, 62, 71, 75, 192, 195, 198-109, 185, 209, 238, 246, 261, 264, 316,
 364, 316, 364, 369, 376, 421-423, 441, 442
 Єзерити, слов'янське плем'я на Пелопоннесі 177
 Єрусалим, м. 91, 95, 98, 100, 261, 337, 338, 355, 370, 449, 478
- Життя святих 26, 143-144, 204
 Жупан Расції (Рашки) 331, 336, 348, 352, 356, 364, 368
 Журнал Міністерства народного просвещения 12-13
- Закарія Бенедетто, правитель Фокеї і Хіосу 453
 Закарія Чентуріоне, правитель Ахаї 507
 Закарія, генуезький рід 467
 Закінтос, о-в 364-367
 Запетра, м. 219
 Зара (Задар), м. 90-91, 272, 349 і д. *Див. також Ядар*
 Захарія фон Лінгенталь Карл Едуард 12 і д., 14
 Захарія, сербський князь 239
 Захумлія 240, 272, 303
 Зеєк Отто (Seeck Otto) 12, 20
 Зелені 61, 65-66, 72-76, 120-121, 229. *Див. також деми*
 Зелоти, радикальна чернеца партія 166, 168, 172, 207 і д., 211, 448 і д., 474
 Зелоти, соціально-революційна партія 439, 470; правління у Тессалоніках 474-479
 Зенон, імператор (474-491) 57-59, 107
 Зета 303, 319, 335, 364, 372. *Див. також Діоклея*
 Зображення святих 150-155, 160 і д., 163, і д., 163, 188. *Див. також культ зображень*
 Золота Орда 43, 350, 377, 418, 453, 516
 Зонара Йоанн, хроніст 6 і д., 297, 329
 Зосим, історик церкви 27
 Зоста патрікія, придворний титул 227
 Зоя Зауціна, друга дружина Лева VI 222, 234
 Зоя Карбонопсіна, четверта дружина Лева VI 234-240; регентка 238-239
 Зоя, імператриця (1042), дочка Константина VIII, дружина Романа III, Михаїла IV,
 Константина IX 300-304
- Известия Русского Археологического Института в Константинополе 30-31

Ібас Едесський, теолог 71
 Іберійський п-в 54, 82-83
 Іберія, іберійці 82-83, 114, 134, 204, 290, 293
 Ібн аль-Факіх, арабський географ 163
 Ібн Гордазбег 163
 Івайло, болгарський народний вождь і цар (1278-1279) 445
 Іван III великий князь Московський 539
 Іван Олександр, цар Болгарії (1331-1371) 486, 496
 Іван Стефан Шишман, цар Болгарії (1330-1331) 485
 Іванко, болг. боярин, убивця Асена I 413 і д.
 Ігнатій, патріарх Константинополя (847-858, 867-877) 224, 228, 231 і д., 237, 240
 Ігор, князь Київський 266
 Іеракюн, м. 437
 Ієрархія держав 48, 191
 Ієрея, м. Ієрейський імператорський палац 116-117, 121, 181
 Ієрокл, візантійський географ 224
 Ізабелла, дочка Вільгельма II Віллегардуїна 439
 Ізаврійці 75-78
 Ізяслав, великий князь Київський, союз із Угорщиною проти Мануїла I 373
 Ікарія, о-в, взяття Йоанном Ватацесом 422
 Іконія, м. 358; султанат Іконія (Рум) 340, 356, 368, 389, 417-418, 427, 429, 442
 Іконоборство 139, 162-164, 175, 179-183, 185, 190, 198, 202, 208, 225. *Див. також іконоклазм*
 Іконоклазм 162, 174, 177-184, 201-203, 206, 208, 225-227. *Див. також іконоборство*
 Іллій, воєначальник за Зенона 59
 Іллірійці 59-60
 Іллірія 54, 68-69, 75, 136, 179, 190
 Ілюстріс, придворний титул 57
 Імператор, імператорська влада 50, 53, 56 і д., 60, 63, 74, 88, 117-118, 127-128, 172, 179, 181 і д., 188, 191, 199, 202, 242, 246, і д., 249 і д., 256 і д., 279, 370 і д., 373, 499 і д., 523
 Імунітет (юридична незалежність) земельних володінь 326, 358; монастиря Предтечі на Патмосі 366; монастирських маєтностей за Мануїла I 378; судовий 463; спроба обмеження за Андроника II 468; Афонських (Атоських) монастирів за Душана 500
 Індикції 106 і д.
 Індійський океан 86
 Індія 85, 442, 525
 Інокентій II, папа (1130-1143) 374
 Інокентій III, папа (1198-1216) 393, 395 і д.
 Інокентій IV, папа (1243-1254) 428 і д.
 Інокентій VI, папа (1352-1362) 509
 Інституції, частина кодексу законів 87, 241, 244
 Іонійські о-ви 195, 414
 Іподром 79 і д., 111-113, 175 і д., 178, 194, 199, 319
 Іраклій Неос Константин. *Див. Константин III*
 Іраклій, брат Константина IV 129, 134
 Іраклій, екзарх Картагени 76
 Іраклій, імператор (610-641) 85, 94-106, 108-114, 123-129, 136, 144, 294, 319, 353
 Іракліон, імператор (641) 80, 93-95
 Ірина (Йоланта) Монферратська, друга дружина Андроника II 424, 430
 Ірина Ангел, донька Ісаака II, дружина Філіппа Швабського 373

Ірина Асен, дружина Йоанна VI 470
 Ірина Дука, дружина Олексія I 321, 347 і д.
 Ірина Ласкара, дочка Теодора I, перша дружина Йоанна Ватацеса 403, 409 і д.
 Ірина Ласкара, дочка Теодора II, дружина Константина Тіха 412, 421
 Ірина Палеолог, дочка Михайла VIII, дружина Асена III 459
 Ірина Палеолог, позашлюбна дочка Андроника II, наречена Йоанна II Тессалійського 457
 Ірина Хумна, дочка Никифора Хумна, дружина деспота Йоанна Палеолога 438
 Ірина, імператриця (780, відп. 797-802) 163-178, 207, 211
 Ірина, перша дружина Мануїла I. *Див. Берта Зульцбахська*
 Ісаак I Комнин, імператор (1057-1059) 297, 312-317, 320, 329
 Ісаак II Комнин, імператор (1185-1195, 1203-1204) 296, 297, 349, 365-371, 374, і д., 395
 Ісидор, митрополит Київський і всея Руси, згодом кардинал 511, 515
 Ісидор, патріарх Константинополя (1347-1349) 478
 Ісихазм, ісихасти і боротьба ісихастів 435, 440, 471-474, 478-479
 Іспанія 50-54, 64-65, 70-71, 122, 185, 443
 Істмос, Коринт 502, 507 і д., 512
 Істрія 179
 Італія 6, 15, 35, 51-54, 58-66, 106-107, 109, 120-121, 153, 178, 163, 170, 206, 212, 218, 219, 232, 240, 250, 257, 274, 306, 309, 310, 318, 333, 339, 349, 352-355, 359, 375, 408, 419, 510, 518. *Див. також Сицилія*
 Іудея 75-76, 151, 367
 Іхжідіди, арабська династія в Єгипті 246

Іречек Константин 24

Йоанн I Ангел Тессалійський, себастократор (1271-1296) 421-423, 425 і д., 450, 457
 Йоанн II Ангел Тессалійський (1303-1318), небіж попереднього 427, 459
 Йоанн I Цимісхий імператор (969-976) 202, 204, 246, 250, 254 258-266, 268
 Йоанн II Комнин, імператор (1118-1143) 329-331, 340, 346-351, 354-356, 359, 375
 Йоанн II, імператор Трапезунду (1280-1297) 451
 Йоанн III Дука Ватацес, імператор (1222-1254) 390 і д., 402-412, 415, 447
 Йоанн IV Ласкар, імператор (1258-1261) 412, 415, 419, 424
 Йоанн V Палеолог, імператор (1341-1391) 439 і д., 469 і д., 474 і д., 478, 484-486, 488-499, 510
 Йоанн VI Кантакузен, імператор (1347-1354), як історик 6, 435-436, 459; великий домашник, прибічник Андроника III у громадянській війні 461 і д.; керівник держави 463-472; антиімператор 478-487, 489 і д., 492 і д.
 Йоанн VII Палеолог, син Андроника IV 495, 496; імператор (1390) 498 і д.; регент на час подорожі Мануїла II до західних країн 504 і д.
 Йоанн VIII Палеолог, імператор (1425-1448) 507-515, 517
 Йоанн VIII, папа (872-882) 221
 Йоанн Ангел, деспот Тессалонік (бл. 1237-1244), син Теодора Ангела Комнина 406
 Йоанн Антіохійський, патріарх 119
 Йоанн Антіохійський, хроніст 28
 Йоанн Бекк, патріарх Константинополя (1275-1282) 424, 448
 Йоанн Брієнський, регент Латинської імперії (1231-1237), титулярний король Єрусалиму 404
 Йоанн Владислав, небіж Самуїла, цар (1015-1018) 53, 282
 Йоанн Володимир, князь Діоклеї 249-251
 Йоанн Граматик, патріарх Константинополя (837-842), іконоборець 162, 164, 166,

- 168, 187, 190
 Йоанн Дамаський, Отець церкви 123-124, 133, 140 і д.
 Йоанн Ефеський, історик церкви 27
 Йоанн Єрусалимський, богослов, іконошанувальник 144
 Йоанн із Проциди 406
 Йоанн Італ, філософ 325
 Йоанн Калека, патріярх Константинополя (1334-1347) 489 і д., 472, 478
 Йоанн Каппадокійський, префект преторії за Юстиніана I 64, 67, 224
 Йоанн Лідос 28
 Йоанн Нікейський, хроніст 70 і д.
 Йоанн Орфанотроф 301-303, 319
 Йоанн Сембат, вірменський цар 273
 Йоанн Хортасмен, ритор 440
 Йоанн Хризостомський, Отець церкви, патріярх Константинополя (398-404) 27
 Йоанн, архієпископ Охридський 302
 Йоанн, архієпископ Тессалонік 98
 Йоанн, єпископ Готії 143-144
 Йоанніна, м. 450, 458
 Йоанніти 502
 Йоасаф, чернече ім'я Йоанна VI Контакузена 486
 Йовіян, імператор (363-364) 48
 Йоель, хроніст 329
 Йоланта, регентка Латинницької імперії (1217-1219) 398, 401
 Йоргас Ніколаус 15, 22
 Йосиф, патріярх Константинополя (1268-1275; 1282-1283) 424, 448
 Йосиф, патріярх Константинополя (1416-1439) 510
 Йосиф, священник і проповідник 172, 179
- Кабазил Миколай, містик XIV ст. 420, 470
 Кавад-Шіров, перський король 97
 Кавказ, кавказькі племена 68, 95, 146, 184, 270, 273, 449
 Калабрія, підпорядкування патріярхатові Константинополя 461, 471
 Калека Мануїл, візантійський богослов 439
 Калліст, патріярх Константинополя (1350-1354; 1355-1363) 485, 489-492
 Каллінік, винахідник грецького вогню 111
 Каллінік, патріярх Константинополя (694-705) 112
 Калліполь (Галліполіс), м. 394, 404, 456, 486, 489, 500, 504
 Калоян, цар Болгарії (1197-1207) 368, 372, 395, 397, 404
 Кальтабеллота, мирна угода 435
 Каменіят Йоанн, історик 182, 417
 Канан Йоанн, історик 417
 Кантакузен Михаїл, намісник у Морей 438
 Кантакузени 485-487, 495
 Канніков, καλλικόν 172. *Див. також податки (подимне, податок на пів)*
 Каппадокія 95, 113-104. *Див. також тем Каппадокія*
 Капуя, князівство 257
 Карл Анжуйський, король Сицилії і Неаполя 416-426, 450, 457 і д.
 Карл Валуа, брат Філіппа Красивого 450, 457 і д.
 Карл Великий 14, 144, 165-170 і д., 179, 206
 Карл II, король Неаполя 450
 Карл VI, король Франції 504

- Карл Молот (Мартелл) 112
 Карпати 97-98
 Картагена, екзархат 73, 92, 106; завоювання арабами 122
 Каспійське море 97-98
 Кассандрея, м. і п-в 456 і д.
 Касторія, м. 466, 477
 Каталаунське поле, битва (451) 52-53
 Каталонці, каталонська дружина 435, 455-457, 460, 471, 500
 Катари 240. *Див. також богомили*
 Катасиртай, битва (917) 237
 Катепан, катепанат 115, 116, 226, 272 і д.; 339
 Катерина Валуа, титулярна імператриця Константинополя, дружина Філіппа Тарентського 458, 468, 410
 Катерина де Куртене, титулярна імператриця Константинополя, дружина Карла де Валуа 450, 456 і д.
 Кафа, м., генуезька колонія у Криму 484
 Квади 49
 Квадрівіум, система навчання 305
 Квестор 38, 150, 249
 Квінісекстум, церковний собор 88, 119-120, 123-124
 Кедрин Георгій, хроніст 203
 Кекавмен Катакалон, воєначальник 312
 Кенкавмен, укладач стратегікону 297
 Кератіон, срібна монета 172 і д.
 Кесарія у Каппадокії, м. 75-76, 92, 103, 148, 253, 260, 317, 338
 Кесарія у Палестині, взяття Йоанном Цимісхієм 261
 Кефаллінія, о-в 115-116, 364, 367, 500
 Кефіс, ріка в Беотії, битва (1311) 457
 Кидоній Димитрій, письменник і державний діяч 439 і д., 490, 493
 Кизікос, м. і п-в 109, 116, 455
 Київ, м. 234, 247, 258, 266, 353, 356
 Киренаїка 36-37
 Кирил. *Див. Константин (Кирило)*
 Кирило, патріярх Александрії 54 і д.
 Китай, торгівля шовком 67 і д.; похід Тимура 440
 Кілідж-Арслан, емір Нікеї 335
 Кілідж-Арслан, султан Іконії 357 і д.
 Кілікія 92, 95, 123, 232, 255-258, 317, 320, 338, 349, 355
 Кіннам Йоанн, історик 7, 329 і д.
 Кіпр 105, 110, 114, 116, 156, 220, 233, 256-258, 364, 370, 374
 Кір, патріярх Александрії 99 і д., 102, 104, 113
 Кічево, м. 414
 Клейдіон, гірський перевал 270-271
 Клейзури (гірські перевали) 187, 226
 Клермон, собор (1059) 337
 Клеторологіон Філотей 15-16, 224, 227, 440
 Климентій IV, папа (1235-1268) 420
 Климентій V, папа (1305-1314) 457
 Клімата 187. *Див. також тем Херсон*
 Клокотніца, битва (1230) 403 і д., 408
 Ключійський реформаторський рух 309 і д., 337

Книга церемоніалів Константина VII 9-10, 28, 204, 227, 234, 248, 300, 440
 Кодекс Григорія 66; Гермогена 66; Юстиніана 28, 67 і д., 223; Теодозія 18, 50 і д., 67
 Кодин (Псевдо-) Георгій 372, 419
 Кодифікація римського права 62, 67 і д., 220
 Колломп Поль 19
 Коломан, цар Болгарії (1241-1246) 406
 Колонея, м. 246. *Див. також тем Колонея*
 Колони 40, 49-50, 69
 Кольбер (Colbert) і візантологія 6
 Комбефі (Combefis) Франсуа 7
 Комес Опсікіону 162, 228
 Комітопулоси, сини комеса Миколая 264 і д.
 Комнин Андроник, син Йоанна II 350
 Комнин Давид, командувач (комендант) Тессалонік 365
 Комнин Ісаак, брат Олексія I 322, 341
 Комнин Ісаак, володар Кіпру 364, 370, 372
 Комнин Олексій, протосебаст 361 і д.
 Комнин Олексій, син Йоанна II 350
 Комнини, візантійський рід і династія 315, 322-329, 332, 343, 345 і д., 350, 360 і д., 366, 371, 374, 409, 410 і д.; Великі Комнини Трапезундські 395-397
 Кондаков Н. П. 12
 Конрад III, німецький король 349, 351-354
 Констанс I, західноримський імператор (337-350) 46, 49
 Констанс II, імператор (641-668) 90, 104-111, 116, 122, 126
 Константин (Кирило) Тессалонійський, слов'янський апостол 204, 206; місія в Хазарському царстві 214; в Моравії 215
 Константин I Великий, імператор (306-337) 27, 34-40, 41-48, 50, 52, 67, 92, 166, 354, 377, 503, 518
 Константин I, папа (708-715) 124, 145
 Константин II, західноримський імператор (337-340) 45
 Константин III, імператор (641) 98, 104, 105
 Константин IV, імператор (668-685) 112, 114-119, 126, 148, 164
 Константин V, імператор (741-775) 154-160 і д., 163, 169, 176, 181, 183, і д., 188
 Константин VI, імператор (780 до 797) 166-169, 171, 173, 184
 Константин VII Багрянородний (Порфиrogenет), імператор (913-957) 6, 18, 99 і д., 142, 176, 186, 202, 204, 205, 224, 227, 235-237, 241 і д., 256-253, 257, 267, 308, 410, 440
 Константин VIII, імператор (1025-1028) 252, 262, 299 і д.
 Константин IX, Мономах, імператор (1042-1055) 298, 304 і д., 308-312, 315, 317
 Константин X, Дука, імператор (1059-1067) 315-317
 Константин XI, Палеолог, імператор (1449-1453), деспот Морей 508 і д., 512 і д.; імператор 515-517
 Константин Бодин. *Див. Бодин*
 Константин Діоген (Псевдо-), претендент на трон 336
 Константин Драгаш, сербський удільний князь 501, 514
 Константин Тіх, цар Болгарії (1257-1277) 412, 419, 421
 Константин Філософ, укладач біографії Стефана Лазаревича 438
 Константин, єпископ Ніколеї, іконоборець 152
 Константин, патріарх Константинополя (754-766) 161
 Константин, син і співімператор Василія I 217, 219-221
 Константинополь 54 і д.; заснування 61 і д.; урівнювання з Римом 48, 51-52
 Констанцій, імператор (337-361) 40, 46-47

Констанція, дружина Генріха VI 373
 Констанція, столиця Родосу 105
 Констанція-Анна, дочка Фрідріха II, друга дружина Йоанна Ватацеса 391, 407
 Контостефан Андроник, мегадукс 361
 Копти 60
 Корвін Йоанн. *Див. Гуньяді*
 Кордова, м. 71, 250
 Коринт (Корінф), Коринтська затока 65-66, 237, 352, 400, 480, 500 і д.
 Корон, м. 394, 459, 510
 Корфу, о-в 352, 363, 367, 373, 413
 Кос, о-в 105, 110-111
 Косма, болгарський пресвітер 204
 Космас, патріарх Константинополя (1075-1081) 347
 Косове Поле, битва (1448) 515
 Котор (Коттаро), м. 218
 Крим, п-в 68, 124, 187, 266
 Критовул, історик 366 і д.
 Крит, о-в 89-90, 105, 185, 208, 216, 234, 250-253, 394, 496
 Кроя, м. 408
 Крум, болгарський хан (бл. 803-814) 172, 178 і д., 182
 Крумбахер Карл 11 і д., 19, 24, 390
 Ксифілін Йоанн, правник 304 і д.; патріарх Константинополя (1064-1075) 317
 Ктезифон, м. 91
 Куврат, давньоболгарський князь 78, 97
 Кудема, арабський письменник 143
 Кукул Федон 23
 Кулаковський Юліян 14
 Кулин, бан Боснії 371
 Культ зображень, вшанування ікон 143-145, 150-153, 155, 160 і д., 163-166, 170 і д., 172, 182-184, 206 і д., 208, 212, 472
 Кумани 308, 316, 336, 340-341, 347, 367-368, 406, 409, 422
 Кунік Ернст 12
 Куркуй Йоанн, полководець за Романа I і Константина VII 242, 246 і д., 259
 Куропалат, титул 146, 155, 227, 254, 341

 Лаббе Філіпп 6-7
 Лаврський монастир св. Атаназія на Атосі (Афоні) 253
 Ладислав II, король Угорщини (1162) 355
 Лазар, сербський князь (1371-1389) 496 і д.
 Лазіка 64-65, 94 і д., 107
 Лакапен Константин, син і співімператор Романа I 241, 247
 Лакапен Стефан, син і співімператор Романа I 241, 247
 Лакапен Христофор, син та співімператор Романа I 239, 241, 247
 Лакапени 239, 247
 Лала Шагін, беглербег Румелії 490
 Лампсак, м. 404
 Лангобарди 29, 70-71, 109, 153, 158, 170
 Лаодікея, м. 233, 339
 Ларисса, м. 265, 334, 408
 Латинницька імперія 357, 360-362, 378-394, 397-402, 413, 423, 437, 439, 445, 467, 470, 510, 515, 518

Лаханодрокон Михаїл, стратег Тракесіону за Константина V 162, 166
 Лебо Шарль (Lebeau Charles) 8
 Лев I Великий, папа (440-461) 54-56
 Лев I, імператор (457-474) 57 і д.
 Лев II, імператор (574) 57
 Лев III, імператор (717-741) 112, 144, 147-154, 156 і д., 159, 163, 181, 183, 185, 204, 220, 332
 Лев III, папа (795-816) 171
 Лев IV, імператор (775-780) 163-165
 Лев V Вірменський, імператор (813-820) 87, 142, 181-184
 Лев VI Мудрий, імператор (886-912) 204-205, 217, 220-225 і д., 228-236, 237, 242, 358, 369, 449
 Лев IX, папа (1049-1054) 298, 310
 Лев Граматик, хроніст 142, 202
 Лев Диякон, історик 9, 202
 Лев із Триполісу, арабський флотоводець, захопив Тессалоніки (904) 233 і д. 246
 Лев Математик, вчений 210
 Лев, архієпископ Охридський 298, 302, 311
 Левуніон, гори, битва (1091) 336
 Левченко М. В. 22
 Лек'єн Мішель (Lequien Michel) 8
 Лемерль Поль 21 і д.
 Лемнос, о-в 246, 436, 464, 498
 Леон II, король Малої Вірменії 374, 398
 Леон, князь Малої Вірменії 349
 Леонард Хіоський, повідомлення про падіння Константинополя 520 прим. 13
 Леонтаріон, м. 501
 Леонтій антиімператор за Зенона 59
 Леонтій, імператор (695-698) 121-123
 Лерин, м. 477
 Лесбос, о-в 171, 356, 393, 402, 467, 486, 498
 Литва 448
 Лібаній, ретор 27
 Лібрі Кароліні (Каролінгські книги) – літопис 144, 170
 Лівія 37
 Лідія 338
 Лікаріо, мегадукс за Михаїла VIII, завоював Евбею та інші острови 424
 Лімес 42-43
 Лімпідар Константин Дука, комендант Сард 457
 Лісс (Леш), м. 90
 Ліутпранд, єпископ Кремонський, посол Оттона I у Константинополі 157, 221
 Ліхуд Константин, державний діяч і вчений 296, 304 і д., 313 і д.; патріарх Константинополя (1059-1063) 315
 Ліциній, імператор 29, 43
 Логотети, Логотезії 93, 230; Л. τοῦ δρόμου 93, 229, 207, 227 і д., 341, 487; τοῦ ἑνικοῦ 93, 120, 171, 228, 390, 487; τοῦ ἰδικοῦ 93, 228; τοῦ στρατιωτικοῦ 93, 228, 311; τῶν секретῶν 342; великий логотет (μέγας λογοθέτης) 330, 342, 390, 423, 487
 Лойнклавій Йоганн 6
 Лондон, візит Мануїла II 505
 Лоран Віталієн 20, 29
 Лотар III, німецький імператор 349

Людовик Благочестивий 184
 Людвіг I Великий, король Угорщини 491, 497
 Людвіг II, німецький імператор 219 і д.
 Людовик VII, французький король 351 і д., 361, 376
 Людовик IX Святий, французький король 420
 Людовик XIII і візантинознавство 6
 Людовик, граф де Блуа 396 і д.
 Лямпрос Спиридон 15
 Мабілло Жан (Mabillon Jean) 7
 Маврикій, імператор (582-602) 27 і д., 75, 87, 89, 94, 105, 109
 Маврипотам, р., битва (844) 208
 Мавританія 36-37
 Маврозомій Мануїл, правитель у Меандерталі 395
 Мавропус Йоанн, поет і вчений 296, 305
 Магістрос, титул 227
 Магнаурський палац 163-166; вища школа в М. п. 210
 Магнезія, м. 410, 454, 456
 Магнус Магненцій, узурпатор 46
 Магомет, пророк 100
 Майна, м. 417
 Македонія 36-37, 50, 99, 105, 158, 176, 218, 240-241, 269, 316, 330, 334, 393, 398, 401, 403, 407, 408, 411, 425, 457. *Див. також тем Македонія*
 Макремболіт Олексій, віз. письменник 440
 Макрі-Плагі, битва 418
 Макролібада, м. 182
 Максим Сповідник 89, 106, 108 і д.
 Максиміян, співімператор Діоклетіяна 43
 Мала Азія 75, 88-118, 147-152, 155, 174, 185-187, 209, 212, 218, 232, 263, 266, 273, 302, 312, 317, 320, 333, 336, 340, 348, 349, 351, 352, 358, 361, 368, 370, 393, 395-400, 402, 405, 409, 416, 435, 449, 453-466, 490, 495, 499-513
 Мала Вірменія 349, 374
 Малала Йоанн, хроніст 28
 Малейн Євстахій, каппадокійський магнат 268
 Малейни, візантійський рід магнатів 268
 Малік Ганзі, емір з династії Данішмандидів 339
 Мальта, окупація арабами (870) 219
 Мамістра. *Див. Мопсуестія*
 Мамлюки в Єгипті 421-423
 Мамун, халіф Багдадський 187 і д.
 Манасс Константин, хроніст 329, 331
 Маніхейство 240
 Маніяк Георгій, полководець 300, 308; антиімператор 308 і д.
 Манкар Теодор, володар Філадельфії 396
 Мануїл Ангел, деспот Тессалонік (1230 до прибіл. 1237) 403 і д.
 Мануїл I Комнин, імператор (1143-1180) 330-332, 350-360, 363-365, 375 і д., 443, 479
 Мануїл II Палеолог, імператор (1391-1425) 440, 488, 492, 495; співімператор 496-500; правління 490-509, 510
 Мануїл Кантакузен, деспот Мореї 483, 486
 Мануїл, полководець за Констанса II 104
 Манфред, король Сицилії 413, 417, 419, 426

Манцікерт, м., битва (1071) 317 і д.; 358
 Маргарита Угорська, друга дружина Ісаака II 367
 Мардаїти 115-116
 Мариця, р. битва (1371) 493 і д., 498
 Марія Антіохійська, друга дружина Мануїла I 360 і д., 362
 Марія Асен, небога Андроника II, дружина Роже де Флор 455
 Марія де Куртене, третя дружина Теодора I 399
 Марія Дука, дружина Михаїла VII та Никифора III 322 і д., 346
 Марія Лакапена, дружина Петра Болгарського 239
 Марія Ласкара, дочка Теодора II, дружина Никифора I Епірського 412, 420
 Марія Палеолог, небога Михаїла VIII, друга дружина Константина Тіха 425
 Марія Палеолог, сестра Йоанна V, дружина Франческо Гаттулізіо з Лесбосу 486
 Марія Пафлагонійська, перша дружина Константина VI 167
 Марія, перша дружина Василя I 217
 Маркелай, укріплення, битва (792) 169
 Маркіян, імператор (450-457) 55 і д.
 Марко Кралевич, син Вукашина 494, 501
 Мармурове море 43, 394, 452, 495, 506, 508, 512
 Марсе Жорж (Marçais Georges) 21
 Мартин I, папа (649-655) 107-109, 120 і д.
 Мартин IV, папа (1281-1285) 426, 448
 Мартина, друга дружина Іраклія 101-102
 Мартирополь (Маяфаркін), м. 65-66, 247, 261
 Массалійці 240
 Массул, емірат 246
 Матей Кантакузен, надзвичайний правитель Західної Тракії 482-485; співімператор Йоанна VI 484; деспот Мореї (1380-1382) 487
 Матей, чернече ім'я Мануїла II 508
 Маяфаркін. *Див. Мартирополь*
 Меандер, ріка 396, 398, 409
 Меґас = Великий домашник. *Див. домашник*
 Меґас дукс (меґадукс), титул 340, 361, 412, 423, 454, 462
 Меґас логаріаст 256
 Меґас логотет. *Див. логотет*
 Медіна, м. 105
 Мезія 58-59, 90, 113
 Мелінґи, слов'янське плем'я на Пелопонесі 176
 Меліссен Никифор, претендент на трон 321 і д.; цезар 341
 Меліссен Стефан Габрієлопул, тессалійський великий феодал 468
 Меліссени, візантійський рід у Тессалії 460
 Мелітена, м. 156, 205, 213, 219, 246, 348
 Мельник, м. 408, 462
 Менадр Протектор, історик 28
 Меркаті С. Г. 16
 Месадзон, месітейон (μεσάζων, μεσσητών) 228, 304, 342, 438 і д.
 Месаріт Йоанн, брат наступного 391
 Месаріт Миколай, єпископ Ефесу, письменник 391
 Месембрія, м. 180-181, 418, 429, 456, 465, 491
 Месопотамія 48-49, 96, 100, 103, 246 і д., 316, 505, 519
 Мессіна, м. 311
 Места (Нестос), р. 479

Методій, патріарх Константинополя (843-847) 184, 206, і д., 211
 Методій, слов'янський апостол, місія в Моравії 213, 204, 206, 214
 Метохит Олексій, намісник у Тессалоніках 478
 Метохит Теодор, державний діяч і вчений за Андроника II 439 і д., 444, 451, 461 і д., 487
 Меурсій Йоанн 6
 Мехмед I, османський султан (1413-1421) 506 і д.
 Мехмед II, османський султан (1451-1481) 437, 515; облога і штурм Константинополя 516 і д.
 Микита, ігумен Медікійського монастиря 143
 Микита, нобіліссімус, син Константина V 163
 Микита, син Артабазда 155
 Миколай I, папа (858-807) 211, 215 і д.
 Миколай III, папа (1277-1280) 425 і д.
 Миколай V, папа (1447-1455) 515
 Миколай V, папа (1447-1455) 515
 Миколай Містик, патріарх Константинополя (901-907; 912-925) 204, 234-238, 241 і д.
 Миколай, комес, батько "Кометопулі" 264
 Миколай, наставник студитів 210
 Милутин, сербський король (1282-1321), підкорення візантійських земель 426, 439, 451; союз із Карлом Валуа 456, з Андроником II 457
 Митні збори 169, 174, 232, 448, 482 і д.
 Михаїл I Ангел, правитель Епіру (1204-1215) 392, 395, 400, 408
 Михаїл I Ранґаб, імператор (811-813) 179-181, 208 і д.
 Михаїл II Ангел, деспот Епіру (бл. 1231-1271) 392, 407, 511, 513, 521
 Михаїл II, імператор (820 до 829) 183-186
 Михаїл III, імператор (842-867) 142, 202, 204-217 і д., 227
 Михаїл IV, імператор (1034-1042) 301, 302 і д., 310
 Михаїл V, імператор (1041-1042) 296, 303 і д.
 Михаїл VI, імператор, (1056-1057) 310-314
 Михаїл VII, Дука, імператор (1071-1078) 296, 317-320, 346
 Михаїл VIII, Палеолог, імператор (1261-1282) 204, 390, 392; комендант у Серрах і Мельнику 408; при дворі султана Іконії 411; меґадукс, деспот, співімператор 412-426, 435, 438 і д., 442 і д., 446-448, 470, 479, 489, 509
 Михаїл IX, Палеолог, співімператор Андроника II (1294-1320) 444, 450, 455, 460 і д.
 Михаїл Авторей, патріарх Константинопольський у Нікеї (1208-1212) 391, 397
 Михаїл Анхіялоський, патріарх Константинополя 331
 Михаїл Асен, цар Болгарії (1246-1256) 407, 411
 Михаїл Захлумський 240
 Михаїл Зетський, отримання королівської корони із Риму 319
 Михаїл Керулярій, патріарх Константинополя (1043-1058) 298; церковний розкол 310 і д.; та Ісаак I 312-314
 Михаїл Сирійський, хроніст 89
 Михаїл Тессалонійський, еретик, ритор 331
 Михаїл Шишман, цар Болгарії (1323-1330) 463, 465 і д.
 Мікლოსіч Франц 19
 Мілет, м. 397
 Міліярій, візантійська срібна монета 172, 342
 Міріокефал, м., битва (1176) 358
 Мірча, валахський правитель 501
 Місіос, узурпатор 110

Міста, містобудування 31, 37, 59-65, 117 і д., 225, 232 і д., 255 і д., 473
 Містра, м. 417, 436, 500, 506, 510. *Див. також Морея*
 Миський префект 37
 Моавія, намісник у Сирії, згодом каліф 79, 86-86, 89-93, 96-97
 Модон, м. 394, 459, 509
 Модрина, м. битва 155
 Можновладні (дивати – δυνατοι), скупівля дрібних землеволодінь, придушення Романом I 243-249; Константином VII 249; їхня перемога за Никифора Фоки 254, 256; придушення Василиєм II 268, і д.; остаточно перемога 301
 Мойхеаністична (розрив сім'ї) суперечка 168, 172, 178
 Моммзен Теодор 10
 Момчило, гайдук 476
 Монголи 406, 409, 411; хана Гулагу 421-423; Тимура 502. *Див. також татари*
 Монемвазія, м. 417, 459; хроніка М. 142
 Монетарна економіка, грошові відрахування 40-42, 60, 118, 174, 176
 Монетарна система, реформа Константина I 41-42; Анастасія I 59; псування (погіршення) за Никифора II 259; знецінення за Константина IX 307; за Олексія I 341-343; за Палеологів 447 і д.; остаточно занепад 509. *Див. також солід, номізма, гіперпірон, кератіон, фолліс*
 Моноенергетизм 98-99
 Мовомах Йоанн, правитель Тессалонік 457, 467
 Мовотелетизм 99, 105-106, 113-114, 144-145
 Монофізитство і Халкедонський собор 55-56 і д.; за Василіска та Зенона 58 і д.; Анастасія I 60 і д.; Юстиніян I 70; Фоки 75-76; Іраклія 98 і д.; 105, 144, 156; та іконоборство 151, 160 і д.
 Монтеस्क'є 9
 Мовут Теофан 135
 Монфуко Бернар 223 і д.
 Мопсуестія (Мамістра), м. 136, 299, 328
 Морава, р., битва (1190) 79
 Моравія, місія Константина і Методія 184, 194 і д.; вигнання учнів Методія 199; татарські набіги 387
 Моравчик Дюла 102
 Морея 374, 400, 403 і д. 405, 439, 444, 463, 466 і д., 474, 480-484, 487-490, 492, 495, 498; хроніка Мореї 370. *Див. також Ахая, Пелопоннес*
 Мосінополь, м. битва (1185) 347
 Москва, Московська держава 462, 483, 491, 499. *Див. також Русь*
 Музалон Георгій, регент при Йоанні IV Ласкарі 391 і д.
 Музели, візантійська родина 222
 Муніципальний устрій, його занепад 13
 Мунтанер Рамон, каталонський історик 415
 Мурад I, османський султан (1362-1389) 470, 474, 477, 479
 Мурад II, османський султан (1421-1451) 417, 487 і д., 491-494
 Муральт Едуард 12
 Муса, син Баязида I 486
 Мустафа, брат Мурада II 487
 Мустафа, турецький претендент 487
 Мутасім, каліф Багдаду, захоплення Аморіону та Анкири 168, 188, 192
 Мутафчіев Петро 15
 Мюллер Йозеф 19

Наваррці, в Ахаї 500 і д.
 Назарет, м., взяття Йоанном Цимісхієм 261
 Наїссус, м. 63, 89. *Див. також Ниш*
 Найманці в ранньовізантійський період 42-43, 51, 72, 88; у XI ст. 307, 317, 321; за Комнінів 334, 337, 343, 359 і д.; за Палеологів 446, 455 і д.
 Наксос, о-в 394
 Нарс, полководець Юстиніяна I 64-66
 Натуральні податі 40-42, 343, 447
 Науплі, м., під венеціанцями 444
 Неаполь, м. 63-64, 109, 419, 450, 457, 492, 515
 Неманя Стефан, великий жупан Расції (Рашки) 331, 355, 363, 369-371, 399, 451
 Неопатри, м. 424, 460
 Неоплатонізм, неоплатоніки 47, 70, 305, 345, 439. *Див. також платонізм*
 Нестор, патріарх Константинополя (428-431) 54 і д.
 Несторіянство, несторіянці 55-57, 161
 Нестор-Іскандер, повідомлення про падіння Константинополя 521 прим. 13
 Никифор I, деспот Епіру (1271-1296) 407, 412, 418, 421, 424, 451
 Никифор I, імператор (802-811) 142, 172-178, 180, 209, 211, 228
 Никифор II Фока, імператор (963-969) 202 і д., 204, 238, 246, 250-263, 268, 273
 Никифор III Вотанеят, імператор (1078-1081) 297, 320-331
 Никифор, патріарх Константинополя (806-815), історик 88 і д., 142; богослов 143 і д.; патріарх 172, 179-182; зміщення 182-183 і д., 208 і д., 211
 Никифор, син і співімператор Артабазда 155
 Никифор, цезар, син Константина V 163 і д., 167
 Никифорит, логотет за Михаїла VII 319-321
 Ниш, м. 81, 364, 369, 497, 511. *Див. також Наїссус*
 Нібур Бартольд Георг (Niebuhr, Barthold Georg) 9
 Ніка-повстання 43
 Нікейська імперія 390 і д.; 395-413
 Нікет Давид, укладач Житія патріарха Ігнатія 204
 Нікетіят Сергій, магістр, дядько Теодора 207
 Нікея, м. собор (325) 44 і д.; напади арабів 148; собор (787) 143 і д., 164 і д.; 212, 263, 312, 320, 330, 338, 454, 466
 Нікія, м., битва (646) 104
 Ніков Петер 15
 Нікомедія, м. 43, 148, 358, 402, 454, 466
 Нікополь, м. в Епірі 115-116. *Див. також тем Нікополь*
 Нікополь, м. на Дунаї, битва (1396) 501, 503, 513
 Німфайон, м. 398, 410, 414
 Нініва, м., битва (627) 98 і д.
 Нісібіс, м. 65-66, 246, 261
 Нобіліссімус, титул 163, 227, 341
 Новелли Юстиніяна I 28, 65, 69, 223; Юстиніяна II та Тиберія 233; Лева VI 205, 224 і д.; для захисту дрібних землеволодінь 205, 243-245, 249 і д., 268, 443
 Новоперсія 111. *Див. також Персія*
 Ногай, татарський воєначальник 422 і д., 456
 Нойманн Карл 12
 Номізма, візантійська золота монета 41, 174 і д., знецінення за Константина IX 187; за Олексія I 342; за Палеологів 447 і д.
 Номофілакс, керівник правничої вищої школи 305
 Норик 36-37

- Норманни, у візантійському війську 266, 307, 317; у Південній Італії 308, 310, 316; напад на державу за Роберта Жіскара 333-335; за Богемунда 339 і д.; відступ 367-369, 376; Норманське князівство в Автіохії 338-340; Норманське королівство в Сицилії, стосунки з Візантією за Йоанна II 349; за Мануїла I 350-353
 Нумізматика 20, 29
 Нуреддін, султан Дамаску 310
 Нюрнберг, м., угода (1188) 369
- Одоакр, германський полководець в Італії 58
 Олег, князь Київський 233, 246
 Олександр, імператор (912-913) 202; співімператор Василя I 217, 222, 180; Лева VI 223; правління 235 і д.
 Олексіяда, твір Анни Комнини 329, 347
 Олексій I Комнин, імператор (1081-1118) воєначальник за Михаїла VII 320 і д.; підвищення 322-331; правління 332-347, 350 і д., 355, 364-365, 374, 409, 447, 449
 Олексій I Комнин, імператор Трапезунда (1204-1222) 396, 401
 Олексій II Комнин, імператор (1180-1183) 360 і д.
 Олексій III Ангел, імператор (1195-1203) 366, 371-374, 377, 395, 398
 Олексій IV Ангел, співімператор Ісаака II (1203 до 1204) 323 і д.
 Олексій V Дука Мурдуфлос, імператор (1204) 377
 Олексій, стратег тему Арменіякон за Константина VI 167
 Олімпій, екзарх Равенни, узурпатор 107 і д., 110
 Олімпіодор Тебський, історик 27
 Ольга, регентка на Київському престолі 251, 258
 Омар, емір Мелітени, підкорився візантійцям (863) 212
 Омар, халіф (634-644) підкорив східні провінції держави 100, 104, 105
 Омейяди, арабська династія 152, 156, 186, 250
 Омортаґ, болгарський хан (814-831) 182, 185
 Орв'єто, угода (1281) 426
 Орієнт, дієзсія 36
 Оронт, р. 269
 Орсіні Джованні, деспот Епіру (1323-1335) 468 і д.
 Орсіні Миколай, граф Кефаллінський, деспот Епіру (1318-1323) 390
 Осман, султан (1288-1326) 454, 462
 Осман, халіф (644-656) 105 і д.
 Османи 419, 444, 462, 464, 468, 470, 481, 485, 486, 488, 490, 494, 495, 496, 502, 504, 509, 512, 515, 518. *Див. також турки*
 Остготи 48-50, 58, 63; "Готогреки" 146
 Оттон I Великий, германський імператор 203, 251; стосунки з Никифором Фокою 257 і д.; 261, 274
 Оттон II, германський імператор, заручини з Теофанією 261, 266, 274
 Оттон III германський імператор 274
 Оттон IV Брауншвайзький, германський імператор 374
 Оттон де ля Рош, герцог Атенський і Тебський 394
 Охрид, м. 265, 270, 451, 467; Патріярхат Охридський 204, 271, 302, 399, 421, 480
- Павликани, секта 151, 203, 209, 219, 240
 Павло, папський легат 492
 Павло, партіярх Константинополя (641-653) 107
 Павло, партіярх Константинополя (780-784) 164
 Палама Григорій, богослов, провідник ісихастів 439, 471 і д., 478 і д.

- Палеолог Андрій, вождь партії зелотів 478, 480
 Палеолог Андроник, батько Михаїла VIII, намісник у Тессалоніках 407
 Палеолог Андроник, син Мануїла II, намісник у Тессалоніках 498
 Палеолог Йоанн, деспот, брат Михаїла VIII 413, 418, 423
 Палеолог Йоанн, деспот, син Андроника II 438
 Палеолог Йоанн, пангіперсебаст, цезар, намісник у Тессалоніках 462
 Палеолог Константин, себастократор, брат Михаїла VIII 418
 Палеолог Мануїл, деспот, син Михаїла XI 460
 Палеолог Михаїл, деспот, брат Йоанна V 485
 Палеолог Михаїл, провідник партії зелотів 477
 Палеологи, візантійський рід і династія 437 і д., 444-446, 454, 474, 478, 483, 487, 495
 Палермо, м. 187, 349, 372; Сицилійська Вечірня 426
 Палестина 97, 100, 261, 339, 349, 369 316 і д.
 Панарет Михаїл, хроніст 438
 Пангіперсебастос, титул 341, 462, 469
 Панентімогіпертат, титул 341
 Панідос, м. 495
 Паннонія 36, 49
 Пансебастогіпертат, титул 341
 Панченко Б. А. 13, 29
 Папаррегопул Константин 15
 Парадинаст (παράδυναστέων) 228, 251
 Паррапінакос, глузливе прізвисько Михаїла VII 319
 Параспондил Зотик, візантійський поет 440
 Париж, перебування Мануїла II 505
 Парізо В. 9
 Паракоймомен, посада 227, 251. *Див. також Василій, паракоймомен, Теофан Паракоймомен*
 Пароїки, підневільні селяни 172, 223, 246, 260, 306, 344, 358, 445
 Партедон, церква Богородиці 270; мечеть 518
 Парф'янське царство 43
 Пасхальна хроніка (Osterchroniik) 6, 88
 Патарени 240. *Див. також богомили*
 Патмос, о-в 174, 508
 Патрикій, титул 96, 227, 240, 249, 341
 Патрикій, син Аспара 57
 Патронізація 50, 245
 Пафлагонія 212, 301, 303, 310, 396. *Див. також тем Пафлагонія*
 Пахімер Георгій, історик 390, 409, 435, 446
 Пегай, м. 397
 Педро III король Арагону 426
 Педро IV король Арагону 484
 Педро, король Кіпру 491
 Пейра, збірник судових вироків Євстатія Ромая 297, 442
 Пелагонія, м., битва (1259) 413, 417
 Пелеканон, м. 338
 Пелопоннес 89, 115, 142, 176 і д., 219, 270, 391, 394, 417, 420, 426, 436, 440, 443, 459, 471, 481, 483, 486, 487, 506-509, 512. *Див. також Ахая, Морея*
 Пентаполіс 103
 Пергамон, м. 398
 Персія, перси 29, 42, 47, 48, 53, 72, 76, 88, 90, 92, 94-100, 117, 124, 184, 377, 505

Петавій Д. (Денис Петау) 6
 Петер Ам'єнський 337
 Петер де Куртене, латинницький імператор (1217) 401
 Петро Крешимир IV, король Хорватії (1058-1074) 319
 Петро Патрицій 28
 Петро Сицилієць, записи про павликанів 204
 Петро, вождь повстання 1185 р., цар Болгарії 367-369, 372 і д.
 Петро, патріарх Антіохії 298, 310
 Петро, цар Болгарії (927-969) 204, 239-241, 258, 265-266
 Петроній, стратег Тракійський, брат цезаря Барди 207, 212
 Печ, м., сербський патріархат 496
 Печеніги 232, 247, 258, 260, 308, 313, 316-319, 332, 335, 337, 340
 Піза, угоди з Олексієм I (1111) 341; Йоанном II (1136) 348; Мануїлом I (1170) 301, 359, 375
 Піндос, гори 513
 Піпін, король франків 158
 Піпін II 180
 Пірр, патріарх Константинополя (638-641; 654) 100, 102 і д., 107, 113
 Пісід Георгій, візантійський поет 87
 Платон, настоятель, монастиря Сакудіон 167
 Платон, платонізм 305, 345
 Плиска, перша болгарська столиця 177, 270
 Плочник, битва 497
 Поганство, язичництво 48, 50, 70
 Податки, податкова система 40 і д., 59 і д., 119 і д., 172 і д., 204 і д., 246, 271, 297, 300, 302, 332, 341 і д., 366, 446, 448, 461; збирачі податків 246, 306, 341 і д., 359, 362, 366; відкуп податків 306 і д., 315, 340, 342; податок на спадок 173; податок на знахідку 173; податок на землю 40, 60, 119, 172, 447; подимне (податок на піч) 172; подушне (поголовне) 40, 119, 172, 176; міські податки 169; податок на кораблебудування 366. *Див. також auri lustratis collatio, caputatio-lugatio*
 Пойманенон, м. 396, 402
 Полієвкт, патріарх Константинополя (956-970) 258
 Польща, татарська навала 406, 511
 Помістя, власники помість, зростання у ранньовізантійський період 49; у X ст. 226, 259; зростання і права недоторканності у XI та XII ст. 305-307, 341, 358 і д., 367; за латинницького панування 395; за Палеологів 445 і д., 475. *Див. також велике землеволодіння, можновладні, феодалізм, імунітет, привілеї*
 Понтифекс Максимус 45
 Понтіон, зустріч Піпіна і Стефана II 158
 Понтос 36, 68, 86, 187, 399, 453
 Посади 226-232; торгівля посадами 335; скасування Андроником I 362; за Ісаака II 366; за Палеологів 440, 461, 487
 Послушництво, 119 і д., 162, 168, 172, 344 і д.
 Преслав (Великий), болгарська столиця 239, 260, 269-270
 Преслав (Малий) 269-270
 Преспа, м. 265
 Претор темів 307
 Префектури – Praefectura praetorio Galliarum 36; Pfyrici, Italiae et Africae 36; per Illiricum 36; per Orientem 36
 Префектури преторіянців, префекти преторіянців 36-38, 40, 59, 842 і д., 116
 Привілеї для великого землеволодіння 64, 254, 306 і д., 359, 366, 445 і д., 480; для

Генуї 375, 414; Пізи 341, 349, 375; Венеції 318, 347, 375, 418, 453
 Призрен, м. 319, 370
 Прилеп, м. 271, 372, 413, 451, 467, 472, 501
 Принцєві о-ви 171
 Принципат 31
 Приштина, м. 475
 Пріск, історик 27
 Провінції 36, 83
 Проедр (проєдрос), титул 253, 313
 Прокопій Кесарійський, історик 27 і д.
 Проноя, пронояри, 254; за епігонів Македонської династії 306 і д.; за Комнінів 342 і д.; за латинницького правління 395 і д.; у Нікеї 409; за Палеологів 446, 477, 494
 Просек, м. 372
 Протасекретіс, посада 228
 Протовєстіярій, посада 227
 Протонобіліссімус, титул 342
 Протонобіліссімогіпертат, титул 342
 Протопансебастогіпертат, титул 342
 Протопрепозит, посада 227
 Протос монастиря на Атосі (Афоні) 449
 Протосебаст, титул 334, 342, 360 і д.
 Протоспатарій, титул 227, 342
 Протостратор, посада 162, 227
 Прохейрон, кодекс, книга законів Василя I 205, 220 і д., 224, 442
 Процентна ставка (накидка) і заборона її 173-174
 Пселл Михаїл (Константин) 202, 296 і д., 302-319, 330, 345
 Птелеон, м. 460
 Пуатьє, битва (732) 112
 Пульхерія, імператриця, сестра Теодозія II 52, 55
 Пуссен П'єр (Poussine Pierre) 7 і д.
 Рабан, м. 253
 Раби 68 і д., 118, 172, 268, 360
 Равенна, м. 64, 73, 83, 106, 109, 120, 123, 158. *Див. також екзархат Равенни*
 Рагуза, м. 394. *Див. також Дубровник*
 Радойчич Нікола 15
 Радонич Йован 15
 Радослав, сербський король (1228?-1234) 404
 Раймунд із Пуатьє, правитель Антіохії 349
 Раймунд Тулузький, рицар-хрестоносець 337-339
 Райн, р. 49
 Райске Йоганнес Якоб 9
 Ранке Леопольд 10
 Рафанєя, м. 269
 Рашка, м. 172, 265, 272, 303, 335 і д., 348, 352, 356, 364, 372, 496. *Див. також Сербія*
 Редестос, м. 319 і д., 394, 495
 Ректор, придворна посада 227
 Ренальд, правитель Антіохії 354, 356
 Ретія 36
 Рим 17, 29, 44, 47, 51, 53-56, 59, 63, 70, 75, 100, 106, 107, 109 119, 123, 125, 144,

- 151, 156, 158, 164, 170-171, 179, 184, 205, 206, 211, 215-219, 242, 253-256, 261, 308-313, 319, 357, 371, 372, 399, 401, 404, 408, 411, 417, 419, 425, 472, 479, 489, 491, 510-532, 515
- Риндакос, ріка, битва (1211) 399
- Річард Левине Серце, король Англії, у третьому хрестовому поході 369 і д.
- Роберт де Кларі, історик 330
- Роберт де Куртене, латинницький імператор (1219-1228) 401, 403
- Роберт Жіскар, норманський правитель, підкорення Південної Італії 316, 318; війна з Олексієм I 333 і д., 337, 340, 347, 364
- Роберт Норманський, хрестоносець 337
- Роберт Фламандський, син попереднього, рицар-хрестоносець 337
- Роберт Фламандський, стосунки з Олексієм I 331, 337
- Ровіна, битва (1395) 501
- Родопські гори 372, 456, 484, 486
- Родос, о-в 103 і д., 105, 110, 146, 401, 505
- Роже де Флор, ватажок каталонської дружини 455 і д.
- Роже II, король Сицилії 349, 352-354
- Розбійний, Ефеський синод (449) 55
- Роман I Лакапен, імператор (920-944) 202-204, 238-247, 249 і д., 251 і д., 267 і д., 302
- Роман II імператор (959-963) 202, 250 і д., 156-258, 262
- Роман III Аргир, імператор (1028-1034) 300-302, 304
- Роман IV Діоген, імператор (1068-1071) 297, 317 і д., 320, 329, 336
- Роман, син царя Болгарії Петра 266
- Росія, візантинознавство 13 і д., 18
- Ростислав, князь Моравії 213-214
- Рот Уорвік (Wroth Warwick) 29
- Рубен, засновник Маловірменського князівства 349
- Рудольф Габсбург, германський король 425
- Руйяр Жермен (Rouillard Germaine) 19
- Рум, султанство. *Див. Іконія*
- Румелія 490, 511
- Румунія, візантинознавство 15
- Русь, русичі, напади на Константинополь 214, 234; візантійська місіонерська робота 218; торговельні угоди 234, 247; візит Ольги до Константинополя 251; війна Йоанна Цимісхія з Святославом 260 і д.; допомога для Василя II та навернення 266 і д.; у візантійському війську 308, 342; останній напад (1043) 307, 309; стосунки за Мануїла I 353, 355, 421 і д., 439, 449, 493; прохання Візантії про допомогу 503 і д.; відхилення Флорентійської унії 511
- Сабатьє Жан 10, 29
- Сава, архієпископ Сербії 331, 371, 392, 399, 401
- Сава, р. 72, 272
- Сакелларій, наглядач за фінансовими службами 95, 120, 228 і д.
- Сакелліон 95
- Сакси 48, 170
- Саладин, султан Єгипту і Сирії 364, 369-371
- Салона, м. 91
- Само, засновник західнослов'янської держави 98
- Самос, о-в 249, 393, 402
- Самосата, м. 212, 218, 250
- Сампсон, м. 396

- Самуїл, вождь повстання у Македонії, цар 204, 264 і д., 169-272, 302, 318
- Сарадини. *Див. араби*
- Сарди, м. 155, 338, 454
- Саркель, м. 187
- Сармати 48
- Сасаніди, держава Сасанідів 33, 43 і д., 68, 97, 101 і д. *Див. також Персія*
- Сауджі Челебей, син Мурада I 494
- Святослав, руський князь 257, 258, 260
- Святослав-Теодор, цар Болгарії (1300-1322) 456
- Себаст (sebaste), титул 74
- Себаст (sebastos), титул 341
- Себастея, м. 96
- Себастогіпертат, титул 341
- Себастократор, титул, запроваджений Олексієм I для брата Ісаака 341, 355; наданий Стефанові Першовінчаному 370; Константинові Палеологу 418, Йоаннові Тессалійському 421, 476
- Себастополіс, м. 117
- Себеос, вірменський історик 89
- Сегедин, мирна угода (1444) 512
- Сейф-ед-Давлег, емір Массульський і Алеппський 246 і д., 250, 253, 257
- Селевкея, м. 187
- Селіква, срібна монета 41. *Див. також кератіон*
- Селімбрія, м. 505
- Селяни, селянство 31, 40, 49, 174, 205, 243-246, 249 і д., 253, 255, 269 і д., 300, 343 і д., 359, 363; державні селяни 306; селянські наділи 231, 244 і д., 249, 254 і д., 267, 299, 301, 320
- Сельджуки 308, 316-318, 333, 337, 340, 397, 399, 411, 465, 468, 476, 478, 499
- Семедрія (Смедерево), м. 511
- Семінар Кондакова 16
- Сенат 32, 35, 37; конституювання константинопольського С. 38 і д.; 74, 97; значення у VII та VIII ст. 103 і д., 107, 113, 165, 178; падіння значення за Македонської династії 225; вплив у XI ст. 302, 306, 313-315, 320
- Септум, фортеця 121
- Сербія, серби, 98, 219, 240, 331, 336, 338, 352, 356, 359, 364, 368-370, 372, 399, 401, 403, 414, 435, 443-445, 451, 457, 460, 463, 465, 467, 475, 478-480, 485, 488, 490, 496, 497, 511-514, 519
- Сервія, м. 270, 411
- Сергій, патріярх Константинополя (610-638) 91, 964-98 і д., 100, 107 і д., 113, 145 і д.
- Сергій II, патріярх Константинополя (999-1019) 269, 309
- Сергій III, папа (904-911) 234
- Сердика (Средець, Софія), м. 91, 177, 265, 270, 359, 368
- Середземне море 64, 103, 189 і д., 206, 218 і д., 233, 250, 253, 256, 333, 350, 416, 422, 453, 515
- Серри, м. 265, 365, 372, 408, 464, 475, 479, 480, 490, 493, 496, 500
- Сеттепоці, битва (1263) 418
- Сигізмунд, король Угорщини 501
- Силістрія (Доростол), м. 240, 245
- Симбатій, протоспатарій, правник за Лева VI 223
- Симеон Логотет, хроніст 142, 202
- Симеон Новобогослов 471
- Симеон Тессалонський, канонік 479

Симеон, цар Болгарії (893-927) 204; війни проти Візантії за Лева VI 231-233; за регентства і Романа I 235-239, 241, 246, 265, 273, 480 і д.
 Симона, дочка Андроника I, четверта дружина Мілутина 439, 451
 Синаден, прибічник партії Андроника II під час громадянської війни 461, 463; намісник в Епірі, згодом у Тессалоніках 469, 479 і д.
 Синезій, ритор 27
 Синетей 342
 Синкліт. *Див. сенат*
 Синоди. *Див. собори*
 Синоп, м. 396, 399
 Синопис Великий, правова компіляція X ст. 441
 Синопис Малий, правова компіляція XIII ст. 441
 Синтаґма М. Бластерія 441
 Сиракузи 110, 212, 219, 308
 Сиргіян, меґадукс за Андроників II і III 461 і д., за Душана 467
 Сирія 55, 60, 62, 64, 92, 96, 97, 100-102, 103, 105, 115, 146, 156, 160, 250, 256, 261, 269, 300, 339, 348, 352, 364, 369, 493, 505
 Сирмія, область С. 72, 355, 364
 Сиропул Йоанн, ритор 331
 Сицилія 63, 107, 109, 159, 186, 212, 218, 274, 307-309, 347, 349, 372, 414, 417, 419, 426, 455, "Сициліянська вечірня" 426, 448 і д.
 Сіверяни, слов'янське плем'я 112
 Сідон, м. 261
 Сілезія, татарські набіги 407
 Сіленціон 40, 154, 163
 Сільська громада 118 і д., 172, 174, 250, 268 і д.
 Сінґідун, м. 72, 91. *Див. також Белград*
 Сітокрітон, натуральний податок за Андроника II 447
 Скадарське озеро 221
 Скандербег (Георгій Кастріоті) 512, 515
 Скилиця Йоанн, хроніст 202 і д., 297 і д.
 Скірос, о-в 409
 Скіятос, о-в 409
 Склавінія 92, 105, 114, 176, 178
 Склер Барда, свояк Йоанна Цимісхія 250, антиімператор 264 і д.
 Склерина, фаворитка Константина IX 303
 Скодра (Скадар), м. 90
 Скоп'є, м. 271, 272, 370, 413, 425, 451, 462, 480
 Скопелос, о-в 409
 Скутаріот Теодор, хроніст 390
 Слов'яни 29, 64, 72-76, 90-92, 94, 96, 98, 105, 111, 113-117, 157, 170, 175, 184, 206, 215, 218, 221, 232, 309, 367, 369, 399, 400, 423, 443, 476, 490, 496, 519. *Див. також Болгарія, Русь, Сербія тощо*
 Смирна, м. 110, 335, 338, 454, 477
 Собор Петра в Римі 145, 171 і д., 401
 Собори (синоди): екуменічні 27, 98, 145; I (у Нікеї) 45 і д., 166; II (у Константинополі) 45-50; III (в Ефесі) 54; IV (у Халкедоні) 55-58, 100; V (у Константинополі) 70, 119; VI (у Константинополі) 89, 113 і д., 119, 147 і д.; VII (у Нікеї) 143 і д., 164 і д., 170 і д., 182 і д.; у Сердиці 47; Риміні 47; Сирмії 47; у Латерані (649) 98; Трулланський 119; І іконоборчий собор 144, 160-163, 164 і д., 171, 182; II іконоборчий 144, 182 і д.; Франкфуртський 171; Іконошанувальницький (843) 207; Латеранський (863) 212;

Фотіянський 203, 212, 216, 220; Антифотіянський 203, 218, 220; проти М. Керулярія 314; Клермонський 337; проти харистикарії 344; Ліонський 390, 423 і д., 448, 511; стосовно боротьби ісихастів 439, 472, 479; у Феррарі і Флоренції 440, 511 і д.
 Содомен, історик церкви 27
 Созополь, м. 491
 Сократ, історик церкви 27
 Солдатські наділи 83 і д.; 117, 174, 244, 249, 243 і д., 267, 299, 301, 307, 343, 358 і д. 454. *Див. також стратіотські наділи*
 Солід, золота монета 41. *Див. також номізма, гіперпірон*
 Софія, м. 91, 364, 370, 497, 511. *Див. також Сердика*
 Софія, храм св. Софії, 65, 91, 106, 147, 178, 253, 307, 314, 235, 312, 313, 314, 393, 415, 482, 515; останнє християнське богослужіння 538
 Софокл Е. А. 7
 Софроній, патріарх Єрусалиму 100 і д.
 Спатарій, титул 227
 Спатарокандидат, титул 227, 341
 Спектабіліс, титул 39
 Співрегентство, співімператорство та співімператор 34, 100, 108, 114, 163, 217, 138, 241; зростання значення за Палеологів 421, 444
 СРСР, візантинознавство 18. *Див. також Росія*
 Ставракій, євнук, державний діяч за Ірини 166 і д., 175
 Ставракій, імператор (811) 172, 178
 Сталіхон, західноримський регент 51
 Станімах, м. 476
 Станоевич Станое 15
 Стефан II, король Угорщини (1116-1131) 348
 Стефан II, папа (752-757) 158, 171
 Стефан III, король Угорщини (1161-1173) 355 і д.
 Стефан IV, король Угорщини (1162-1163) 355
 Стефан V, король Угорщини (1270-1272) 421
 Стефан Воїслав. *Див. Воїслав*
 Стефан Дечанський, король Сербії (1321-1331) 459, 462, 467
 Стефан Диякон, укладач Життя Стефана Молодшого 143
 Стефан Драгутин. *Див. Драгутин*
 Стефан Душан. *Див. Душан*
 Стефан Лазаревич, сербський деспот 438, 501, 505
 Стефан Молодший, великомученик іконоборства 145, 161
 Стефан Неманя. *Див. Неманя*
 Стефан Першовінчаній, король Сербії (1196-1228?) 331, 370-372, 377, 399
 Стефан Урош. *Див. Урош*
 Стефан Урош Милутин. *Див. Милутин*
 Стефан, молодший син Василя I, патріарх Константинополя (886-893) 217, 222, 225
 Стефан, сакеларій за Юстиніяна II 121 і д.
 Стилиян Зауцес, логотет дромю за Лева VI, базилеопатор 222, 224 і д., 227, 231, 234, 237
 Стратеги 93, 116, 187, 126, 228-231, 307, 341. *Див. також теми*
 Стратегікон Псевдо-Маврикія 28 і д., 204; Кекавмена 297
 Стратегопул Олексій, полководець за Михаїла VIII 414, 418
 Стратіоти і стратіотські наділи 93, і д., 115, 116 і д., 120, 125, 164 і д., 176 і д., 243 і д., 146, 249 і д., 254 і д., 254 і д., 259, 301, 307, 318, 320, 342 і д., 359, 409. *Див. також солдатські наділи*
 Стратіотіка ктемата (στρατιωτικα κτήματα) 93-94. *Див. також стратіотські і сол-*

*датські наділи*Стримон. *Див. Струма і тем Стримон*

Струма (Стримон), р. 116, 271, 372

Струмиця, м. 462, 467

Студениця, монастир 371

Студити і монастир студитів 178, 208, 315, 320, 415

Судочинство 17, 150, 297, 438, 464

Суздаль, м. 353

Сулейман, сельджукський султан 321 і д., 333, 335 і д.

Сулейман, син Баязида I 505 і д.

Сулейман, син Урхана 485 і д., 489

Суфегула, м. 107

Сфрагістика 20, 29

Схемаріон, м. 109

Схолії 228 і д. *Див. доместик схолій*

Табарні, арабський історик 143

Тавор, гори 219, 246, 255, 349

Таврезія, місцевість 63

Тагми, військові частини 227

Тайгет, гори 176

Тактика Лева VI 204, 231, 237

Тактикон Бенешевич 204-205

Тактикон Успенський 204

Тамар, цариця Грузії (1184-1212) 396

Тамара, дочка Никифора I Епірського, перша дружина Філіппа Тарентського 451, 458

Тамплієри (храмовики) орден на Кіпрі 370

Танкалія, битва (979) 263

Танкред, небіж сицилійського короля Вільгельма II 373

Танкред, норманський князь, небіж Богемунда 338-340

Таорміна, м. 212, 233

Тапробана (Цейлон), о-в 68

Тарасій, патріярх Константинополя (784-806) 164 і д., 167, 170, 172, 210, 211 і д.

Тарасікодисса 57-58. *Див. Зенон*

Тарент, м. 109, 354

Тарс, м. 68, 255, 339, 349

Тарханіот Андроник, небіж Михаїла VIII 421 і д.

Татари 406, 421-423, 456. *Див. також монголи*

Тафель Г. Л. Ф. 9

Твертко, король Боснії (1353-1391) 497

Теби (Фіви), м. 68, 354, 457, 500, 512

Текля, сестра Михаїла III 206

Телериг, болгарський хан (бл. 772-777) 157, 158

Телец, болг. хан (бл. 762-765) 158 і д.

Телух (Дулук), м. 253. *Див. також тем Телух*

Теми, правовий статус темів 73, 142; заснування темів за Іраклія 93-97, 99; подальший розвиток за його наступників 98 і д.; за Сирійської династії 148 і д.; 174; за Никифора I 175 і д.; за Теофіла 186 і д.; за Македонської династії 255 і д., 228-230; за Василія II 271-275; занепад у XI ст. 307; за Комнінів 341 і д.; подальший розклад за Ангелів 366; за Палеологів 487. Тем Айгайон Пелагос 226, 149; Т. Анатолікон 93, 113, 116, 146-148, 152, 155, 181, 187 і д., 226, 233, 320; Т. Антіохія 274; Т. Армені-

якон 93, 116, 146 і д., 155, 167, 185, 187, 212, 226, 232; Т. Букеляріон 148, 187, 226, 232; Т. Болгарії 271; Т. Халдія 186, 226; Т. Херсон 186, 226; Т. Далмація 176, 218, 226, 272; Т. Диррахіон (Драч) 175, 226, 273; Т. Едесса 274; Т. Евфратські міста 274; Т. Еллада 116, 120, 152, 178, 226; Т. Іберія 274; Т. Каппадокія 187, 226, 232; Т. Карабісіянон 93, 116, 142; Т. Кефаллінія 178, 226; Т. Кібирайотон 115, 121, 149, 156, 175, 185, 226, 250; Т. Колонея 226, 232; Т. Крит 149; Т. Лангобардія 226; Т. Леонтокоміс 226; Т. Ликандос 226; Т. Македонія 175 і д., 179, 209, 216, 226, 231 і д.; Т. Мелітени 274; Т. Месопотамія 226, 274; Т. Нікополь 176, 226; Т. Опсікіон 93, 115-137, 165-168, 175, 182, 205, 246, 248, 252; Т. Оптіматон 246, 248 і д.; Т. Пафлагонія 204 і д., 212, 226, 232; Т. Парістріон 272; Т. Пелопоннес 178, 209, 226; Т. Самос 226, 249; Т. Себастея 226; Т. Селевкея 187, 226; Т. Сирміум 272; Т. Стримон 176, 226; т. Сицилія 162, 226; Т. Тарон 274; Т. Телух 274; Т. Теодозіополь 274; Т. Тессалоніки 175 і д., 226, 273; Т. Тракесіон 148, 155, 163, 169, 212, 226, 232, 233; Т. Тракія 117, 155, 169, 175 і д., 180, 209, 226 і д.; 231 Т. Васпуркан 274

Темістій (Фемістій), ритор 27

Тенедос, о-в 484, 493, 495, 498

Теобальд де Цепой, уповноважений Карла Валуа при каталонській дружині 457 і д.

Теодозій I, імператор (379 до 395) 49-52, 68, 70, 73

Теодозій II, імператор (408 до 450) 52 і д., 55

Теодозій III, імператор (715-717) 146 і д.

Теодозій Мелітен, хроніст 142

Теодозій, автор Життя св. Сави 331

Теодозій, брат Констанса II 109, 113

Теодозій, єпископ Ефесу 160

Теодозій, син Маврикія 73

Теодозіополь, м. 65, 156

Теодор Ангел Дука Комнин, правитель Епіру (від 1215), імператор Тессалонійський (1224 до 1230) 392, 400-408

Теодор Граптос, великомученик 188

Теодор з Мопсуестії, богослов 71

Теодор I Ласкар, імператор Нікеї (1204-1222) 391, 395-402, 409

Теодор I Палеолог, деспот Мореї (1384-1407), син Йоанна V 496, 500, 504

Теодор II Ласкар, імператор Нікеї (1254-1258) 390 і д., 404, 410-412, 413, 418

Теодор II Палеолог, деспот Мореї (1407-1443), син Мауїла II 500 і д., 512, 514

Теодор Продром, поет 331

Теодор Синкелл 88

Теодор Студит, богослов 144, 167 і д., 172, 179, 182 і д., 211

Теодор, брат Іраклія 97

Теодора дочка Константина VII, дружина Йоанна Цимісхія 259

Теодора дочка Константина VIII, імператриця (1042; 1055-1056) 299, 303 і д., 312

Теодора друга дружина Юстиніяна II 100

Теодора дружина Теофіла 206 і д.; регентка 208-211, 227

Теодора Дука, дружина Михаїла VIII 410, 415

Теодора Кантакузена, дочка Йоанна VI, дружина Урхана 477

Теодора Комнина, дочка Олексія I 365

Теодора Палеолог, сестра Андроника III, друга дружина царя Болгарії Михаїла Шишмана 463, 465

Теодора, дружина Юстиніяна I 28, 66

Теодорет з Кіппра, історик церков і богослов 27, 71

Теодоріх (Амалер) Великий, остготський король 58

Теодоріх Страбон, остготський воєначальник 58

Теодот Меліссен, партіярх Константинополя (815-821) 183, 184
 Теодот, λογοθέτης τοῦ γενικοῦ за Юстиніяна II 121
 Теодота, друга дружина Константина VI 167, 173
 Теоктист, логотет дрому за Теодори 217-221, 227, 228
 Геостерикт, агіограф (автор житій святих) 143
 Теофан Грагтос, великомученик 188
 Теофан Паракоймомен, державний діяч за Романа I 242 і д., 247
 Теофан, митрополит Нікеї 423
 Теофан, хроніст 28, 88 і д., 111, 172, 174 і д.; продовжувачі Т. 142, 202
 Теофана, дружина Романа II і Никифора II 252 і д., 258
 Теофана, дружина Ставракія 172, 179
 Теофана, небога Йоанна Циміскія, дружина Оттона II 261, 274
 Теофана, перша дружина Лева VI 203, 233
 Теофіл, імператор (829-842) 144, 186-188, 206, 210
 Теофіл, патрикій і квестор за Константина VII 249
 Теофілакт Сімокатт, історик 28
 Теофілакт, архієпископ Охриди 331 і д.
 Теофілакт, патріярх Константинополя (933-956) 204, 241
 Тервел, болгарський хан (702-718) 123 і д., 145, 146, 182, 186
 Тессалія (Фессалія) 91, 233, 251, 265 і д., 334, 367, 393, 401, 403, 408, 416, 421, 423, 442, 450, 457, 458, 460, 468-470, 475, 489, 500
 Тессалоніки (Фессалоніки), м. 36, 50, 73, 89, 92, 109, 114, 116-117, 146, 175, 177, 214, 218, 232-233, 237, 265 і д., 330, 364, 374, 393 і д., 396, 400-403, 406-407, 437, 440
 Тетрархія 35
 Тефріка, м. 212, 219
 Тиберій I Константин, імператор (578-582) 72-73, 224
 Тиберій II, імператор (698-705) 122 і д., 160
 Тиберій, син Констанса II 109, 146
 Тиберій, син Маврикія 72
 Тиберій, син Юстиніяна II 122, 124
 Тиверіяда, м. 261
 Тимур, монгольський правитель і завойовник 505 і д.
 Типос, едикт віри Константина II 106 і д.
 Тирново, столиця Другого Болгарського царства 369, 371, 373 і д.; 404, 405, 465, 480, 489, 501
 Тиса, р. 178
 Титулування 39; титуляр правителів 99 і д., 113, 179 і д.; чиновницькі титули в X ст. 226 і д.; за Комнінів 341 і д.; 355, 370; за Палеологів 487
 Тіпукейт, реєстр до "Базиліки" 224
 Тір, м. 370
 Тіана, м. 124, 176
 Ткацтво, занепад у III ст. 31, 37; розвиток за Анастасія I 59, 62; за Юстиніяна I 232
 Токко, Карло граф Кефалліні 500, 509
 Толстой Іван 29
 Тома (Теодулос) Магістер, вчений 438
 Тома (Фома), вождь повстання 184 і д.
 Тома Аквінський 439
 Тома Палеолог, деспот Мореї (1430-1460), син Мануїла II 509, 512, 515, 538 і д.
 Тома, деспот Епіру (1296-1318) 451, 459
 Тома, митрополит Клавдіополя 152
 Томас Г. М. 9

Томас Маросіні, латинницький патріярх Константинополя (1204-1211) 393
 Томислав, король Хорватії (910-928) 239
 Томус – послання папи Лева I 55, 59
 Торгівля, занепад у III ст. 31, 37; розквіт за Анастасія I 60, 62; за Юстиніяна I 67 і д.; 204; державний контроль у X ст. 232 і д.; з Болгарією 233 і д.; з Руссю 234, 247, 260; торгівля зерном 319 і д.; участь італійських морських республік 334 і д., 341, 347, 356, 414, 482, 484. *Див. також Венеція, Генуя, Піза*
 Торнік Лев, антиімператор 308
 Торос, вірменський правитель 354
 Тотила, король остготів 64
 Тракія (Фракія) 36, 50, 58, 60, 91, 112, 114, 145, 146, 156, 164, 175, 182, 209, 240, 308, 316, 348, 370, 393, 396, 398, 402, 403, 406, 409, 411, 414, 447-458, 461, 476, 478, 481, 483. *Див. також тем Тракія*
 Трапезунд, Трапезундська імперія 395, 399, 407, 438, 518
 Траянові Ворота 265
 Требінія 303
 Трибоній, правник 64, 68, 69
 Тривій, система навчання 305
 Трикамар, битва (533) 64
 Тріполіс, м. біля Сиртісу 103
 Тріполіс, м. у Фінікії 290, 339
 Трогурій (Трогір), м. 92
 Тукідід (Фуکیدід) 28, 436
 Туніс 420
 Турін, мирна угода між Венецією та Генуєю 495
 Туркестан 505
 Турки 29, 68, 308, 316-318, 320, 337, 340, 343, 352, 355, 358, 409, 439, 454, 456, 457, 460, 462, 469, 477, 478, 483, 485, 486, 488-493, 495, 499, 501, 502, 504, 506, 507, 510, 515-519. *Див. також сельджуки і османи*
 Углеша Йоанн, сербський деспот Серр 494 і д.
 Угорщина 232, 250, 308, 316, 319, 331, 338, 340, 348, 352-359, 364, 369, 371, 372, 407, 421, 423, 467, 483, 490, 492, 511-515
 Узи 309, 316 і д., 336
 Умур, емір Айдіну 475-477
 Університет Теодозія II 51 і д.; вища школа Барди 210 і д.; Константина IX 305
 Унія, переговори про унію за Олексія I 337; Йоанна II 354; Мануїла I 357; перед четвертим хрестовим походом 375, 377; і латинницьке панування 395; за Йоанна Ватацеса 409; Теодора II 411; Михаїла VIII 417, 420, 423; Ліонська 423-425; 488; її завдання за Андроника II 448; переговори про унію за Андроника II, Андроника III, Анни, Йоанна VI 488; Йоанна V 488 і д., 492-494; Йоанна VIII 510; Флорентійська унія 510 і д., 515
 Уран Никифор, полководець за Василія II 270
 Урбан II, папа (1088 до 1099) 337
 Урбан IV, папа (1261-1264) 417
 Урзель Байєльський, командувач норманських найманців 320
 Урош I, король Сербії (1243-1276) 413, 419
 Урош, цар Сербії (1355-1371) 475, 481, 488, 496
 Урхан, османський султан (1326-1359) 462, 467, 477, 484-486
 Успенський Ф. I. 13 і д., 18

Фабриціус Йог. Альберт 9
 Фабро (Fabrot) Шарль Аннібал 7
 Фальмераєр Йоганн Філіпп 9
 Фанків імперія 159, 170 і д., 177, 188, 219
 Фатиміди, арабська династія в Єгипті 209, 264, 269 і д., 316, 364
 Федерати 49, 51
 Феодалізм 231, 299, 305-307, 306, 337, 343 і д., 346, 359, 365, 394 і д., 395, 444 і д., 454, 457, 473, 489
 Феррара, Феррарський собор 511 і д.
 Філ Мануїл, віз. поет 439
 Філадельфія, м. 396, 454, 455, 457, 468, 499
 Філарет Милосердний, житіє 143
 Філіпп II Август, король Франції під час третього хрестового походу 378 і д.
 Філіпп IV Красивий, король Франції 450, 452
 Філіпп Тарентський 450, 456-458
 Філіпп Швабський, германський король 374-376
 Філіпп, син Болдуїна II, латинницький титулярний імператор 408, 419, 425 і д., 450
 Філіппи, м. 486
 Філіппік-Вартан, імператор (711-713) 124, 144 і д., 161
 Філіппополь, м. 177, 182, 269, 369, 372, 476, 490
 Філокрена, битва (1331) 466-467
 Філотей, Атріклін, укладач Клетороліону 14, 204, 226-228, 423
 Філотей, патріарх Константинополя (1354-1355; 1364-1376) 440, 474, 485
 Фівікія 262
 Фінлей Джордж (Finlay George) 9
 Флоренція, Флорентійський собор, 510 і д.
 Флот 98; омейядів 103 і д.; 110, 186; фатимідів 209; візантійський флот у X ст. 228 і д., 233, 246; занепад у XI ст. 334; відновлення за Олексія I 340; у Нікейській імперії 398, 402, 416; ліквідація за Андроника II 447, 448, 453; зміцнення за Андроника III 466, 483 і д.; знищення 481. *Див. також Військово-морський флот*
 Фока Барда, небіж Никифора II, антиімператор 259, 263 і д., 265 і д., 268
 Фока Барда, цезар, батько Никифора II 237, 249, 253
 Фока Константин, брат Никифора II 251
 Фока Лев, домашній схолий, дядько Никифора II 237
 Фока Лев, куропалат, брат Никифора II 253, 259
 Фока Никифор, полководець за Василія I та Лева VI 220, 232 і д., 236, 257
 Фока Петро, полководець за Никифора II 256
 Фока, імператор (602-610) 74-76, 90
 Фокея, м. 452 і д., 468
 Фокея, підкорення Константином XI 513
 Фоки, рід магнатів 248, 259, 263, 268, 320
 Фолліс, мідна монета 59
 Фотій, патріарх Константинополя (858-867); (877-886) 204-206, 208, 210-212, 215-216, 218 і д., 219-222, 258, 311
 Франки 29, 175, 215, 317, 393, 403, 417 і д., 427 і д., 445, 510
 Франція, французі 6-9, 10 і д., 240, 339, 343, 352, 353, 370, 394, 401, 450, 457, 502, 504
 Фригія 103, 183, 408
 Фрідріх I Барбароса, німецький імператор, 353 і д., 357 і д.; 369, 372, 376
 Фрідріх II, німецький імператор 23, 408, 412
 Фрідріх, король Сицилії 455, 457
 Фуггер Автон б і д.

Хазари, Хазарська держава 98, 112, 122, 124, 148, 187, 214 і д.; розгром русичами 257, 260
 Халкедон, м. 76, 96 і д., 102, 111, 361; собор і відп. Халкедонська догма 57 і д., 58 і д., 90 і д.
 Халкокондил Лаонік, історик 436-438
 Хандакс (Кандія), м. 252
 Харистикарія 344
 Харгуларій тоб βεσπάρіου 228; тоб σακελλίου 228
 Херсон, м. 68, 108, 121, 122, 124, 125, 164, 187, 260, 266
 Хиос, о-в 110, 259, 356, 393, 402, 452, 468, 481
 Хойрофакт Лев, візантійський посол 204
 Хоматіян Димитрій архієпископ Охридський 292, 401
 Хоніят Нікіта, історик, 6, 329 і д., 332, 297, 364, 390
 Хоніят Михаїл митрополит Атенський 332
 Хорватія, хорвати 98 і д.; 218, 238, 272, 319, 335, 340, 355, 364, 496
 Хосров I, перський цар (шах) (531-579) 65, 72
 Хосров II, перський цар (шах) 72, 75, 89, 96 і д.
 Храм Димитрія в Тирново 368
 Хрестові походи, перший X. П. 329 і д., 336-339; другий X. П. 351 і д., 355; третій X. П. 368-371, 379 і д.; четвертий X. П. 376-378, 457, 511-514; хрестоносці і держави хрестоносців 336-339, 346, 350 і д., 355, 364, 369, 374, 376-378, 393
 Хризолор Мануїл, візантійський вчений 5
 Хризополь м. 123, 147, 266, 488
 Хрисохейр, очолював рух павликанів 219
 Христодул, наставник монастиря Йоанна Предтечі на Патмосі 345
 Христополь, м. 483
 Христофор, домашній схолий за Василія I 219
 Христофор, цезар, син Константина V 163
 Хумнос Никифор, вчений і державний діяч за Андроника II 438 і д.
 Хуррамїтів секта 187

 Цахас, емір Смірни 335 і д., 340
 Цезар, співправитель августа 35; титул призначеного наступника престолу 57; римський імператорський титул 99; перше звання після імператорського 100, 227; надання болгарському ханові Тервелу 123; синам Константина V 163; Барді 220; Роману Лакапенові 237; Барді Фоці 253; Михаїлу (V) 303; запропоноване Ісаакові Комнину 313; Йоанн Дука 317; Никифор Меліссен 321; підпорядковане себастократорові 341, 355, 455, 462
 Церква Сан-Лоренцо в Римі 401
 Церква св. Апостолів у Константинополі 85, 126, 128, 321
 Церква, відношення до держави 32, 44-45, 70 і д., 95, 107 і д., 119 і д., 125, 172 і д., 178, 182, 206 і д., 211-213, 216, 226, 235, 258, 303 і д., 313 і д.; поділ церков 269, 308-311; Ц. як внутрішньополітичний владний чинник 303 і д., 313-316, 320, 344, 436; Ліонська церковна унія 424; зростання значення в XIV ст. 449 і д.; вплив на судочинство 464; ісихастична боротьба 472 і д.; огляд ортодоксального світу 489, 503; Флорентійська унія 511. *Див. також унія та переговори про унію*
 Церковні та монастирські маєтності 119, 172, 254, 259, 268, 313 і д., 344 і д., 359, 449, 494
 Цехи 204, 232 і д.
 Цімпа, фортеця поблизу Калліполя 485
 Цурулон, м. 321, 406

- Часлав, князь Сербії 240
 Чезаріні Юліян, кардинал 510, 512 і д.
 Червоне море 69
 Чернецтво 54, 119 і д., 162 і д., 166, 168, 188, 268, 449, 471. *Див. також зелоти, Атоська (Афонська) гора*
 Черномен, битва (1371) 493
 Чингіз-хан, монгольський хан і завойовник 505
 Чиновницька аристократія 39, 299 і д., 302, 304, 306, 313-315, 341
 Чиновницький апарат, чиновництво 31-33, 38 і д., 216, 225-232, 234, 245, 312, 341, 363, 366, 397
 Чорне море 43, 64, 67, 98, 112, 122, 157, 180, 212, 237, 395, 400, 414, 418, 453, 456, 484, 494 і д., 505, 512
 Чудо св. Димитрія 99
 Чуйні (підслухувачі) 31, 70, 176, 243, 246, 267, 301, 306, 360
- Шагін, перський полководець 96
 Шаландон (Chalandon) Фердинанд 11
 Шарбараз, перський полководець 95 і д.
 Шварц Едуард 12
 Шестикнижжя (гексабіблос), кодекс законів Арменопула 441
 Шишич Федро 15
 Шлюмбергер Гюстав 10, 11, 29
 Шовком торгівля, шовківництво 66 і д., 34, 352
 Штайн Ернст 14, 21
 Штіп, м. 452
- Югославія, візантинознавство в Ю. 16
 Юліян, імператор (361-363) 27, 37 і д.
 Юрій Долгорукий, князь Суздальський, відтак великий князь Київський, союзник Мануїла I 353
 Юстин I, імператор (518-527) 63, 66, 186
 Юстин II, імператор (565-578) 68, 72, 223
 Юстиніян I, імператор (527-565) 14, 63-72, 74, 88, 93, 103, 113-125, 146, 147, 186, 221-223, 353 і д.
 Юстиніян II, імператор (685-695) 90, 114-126, 145 і д.
- Ядар, м. 90. *Див. також Зара*
 Яковенко П. А. 13, 14
 Ярмук, р., битва (636) 100
 Яффа, м. 370
 Ях'я Антіохійський, арабський історик 203
- adiectio sterilium 41
 agentes in rebus 37 і д.
 Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales et slaves 16
 auri lustralis collatio 40, 60
 Bulletin of the Byzantine Institute 17
 Βυζαντίς 15
 Byzantinische Zeitschrift 11 і д., 16, 21
 Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher 16
 Byzantinoslavica 16, 21
 Byzantion (часопис) 16

- capitatio-iugatio 40 і д., 119
 caput 40
 clarissimus (найясніший) титул 39
 coemptio 60
 comes rerum privatorum 38; sacrarum largitionum 38
 comitantensis 42 і д.
 comites consistorii 39 і д.
 comitiva rerum privatarum 95; sacrarum largitionum 95
 consistorium 39
 χρυσάργυρον 60 і д.
 χρυσοτέλεια 60
 cubiculum 38
 curiosi 37 і д.
 cursus publicus 38
 Δελτίον τῆς Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας 15
 Digenis Akritas (народний епос) 143
 δικάριον 342
 Dumbarton Oaks Papers and D. O. Studies 17
 Échos d'Orient 17
 ἐλατικόν 342
 Ἑλληνικά 16
 Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν 16
 ἐξάφολλον 342
 Exkusseia 63, 162, 228 і д. *Див. також іμυנית*
 γενική τράπεζα 95
 ἰδική τράπεζα 95
 iugum 40
 Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft 17
 καθολικοί κριταί 464
 limitanei, прикордонні частини 42, 93
 magistri militum 42; mag. mil. praesentalis 42, 51; per Illiricum 42, 51; per Italiam 58; per Orientem 42; per Thracias 42; mag. equitum 42; peditum 42; officiorum 18, 37 і д., 42, 96
 Νέος Ἑλληνομνημῶν 15
 Νόμος γεωργικός 99, 118, і д., 172, 205
 Νόμος ναυτικός 99 і д.
 Notitia dignitatum 28
 ὁ ἐπὶ τῆς καταστάσεως 227
 ὁ ἐπὶ τοῦ κανικλείου 228, 238
 ὁ ἐπὶ τῶν δεησεων 228
 officium 37
 ὁμοούσιος 46 і д.
 praepositus sacri cubiculi 38
 προτίμησις — право продажу 234, 243
 Revue des Études byzantines 16
 Scholae palatinae 38, 42
 Studi Bizantine Neoellenici 16
 σύνοδος ἐνδημοῦσα 55
 συνωνή 60
 τόμος ἐνώσεως 242

Наукове видання

Георг Острогорський
ІСТОРІЯ ВІЗАНТІЇ
Переклав з німецької
Анатолій ОНИШКО

Редактор
Мирослава ПРИХОДА

Коректор
Галина ШЕВЧУК

Художній редактор
Михайло МОСКАЛЬ

НБ ІНУС

642820

Центр гуманітарних досліджень
Львівського національного університету імені Івана Франка
вул. Університетська, 1 кім.208, м.Львів 79000

Видавництво «Літопис»
вул. Костюшка, 2
м.Львів 79000,
тел./факс (0322) 721571
kma@litech.lviv.ua
www.litopys.lviv.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію Серія ДК № 426 від 19.04.2001

Здано на складання 11.01.2002
Підписано до друку 08.05.2002
Формат 70x100/16
Папір офсетний №1
Офсетний друк.

Віддруковано з готових діапозитивів у Жовківській друкарні
видавництва Отців Василян «Місіонер» вул. Василянська, 8
м. Жовква 80300
Зам.